Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

83. kötet 1. szám Budapest, 1981

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANHARMADIK KÖTET

BUDAPEST

1981

Szinnyei József első finnországi útja

Az első finnországi út (1879—1880) a fiatal Szinnyei életében fordulópontnak bizonyult. Éppen ilyen sorsfordulóvá vált 40 évvel korábban Reguly Antal életében is a finnországi utazás: 20 éves ifjúként érkezett Finnországba, s innen útja nem hazájába, hanem a távolba, a keleti rokon népekhez vezetett. Abban, hogy a finnugor nyelvtudomány az, amivé az idők folyamán fejlődött, szerepet játszik e két magyar kutató finnországi tartózkodása is. Anélkül, hogy csökkenteni akarnánk Regulynak a korabeli finnekre gyakorolt hatását, meg kell állapítanunk, hogy Szinnyei nélkül nem támadt volna olyan élénk érdeklődés a magyar kultúra és nyelv iránt, mint amilyennek ez az elmúlt száz esztendő során mutatkozott.

Szinnyei nem érkezett útravaló nélkül Finnországba: Budenz József tanítványaként már jártas volt a finn nyelvben, bizonyára ismerte a Barna-féle Kalevala fordítást és Hunfalvynak gazdag, tartalmas útleírását (Utazás a Balt-tenger vidékein), amelyek egyaránt 1871-ben jelentek meg. Feltehetőleg tudomása volt arról is, hogy az ő utazását megelőzően már három évtizede kapcsolat állt fenn finn és magyar tudósok közt.[1] Az 1847—1879 közti években hét finn kutató-tudós[2] vendégeskedett Magyarországon, Hunfalvy meg Budenz pedig járt Finnországban (az előbbi 1869-ben, az utóbbi 1877-ben). Az ő finn ismerőseik — legalábbis névről — ismerősek voltak Szinnyeinek. Így hát néki nem a „nagy ismeretlenbe" kellett elindulnia, miként őelőtte Regulynak. Ráadásul leendő barátja és munkatársa, Antti Jalava azok közé az előbb

[1] Yrjö Wichmann, Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. Suomi V/2, VähKirj. 53. Helsinki 1923.

[2] Erik Aleksanteri Ingman (1810—1858) orvos, professzor; második, 1847—1848-as külföldi útja során 1847 nyarán kb. három hónapot töltött Magyarországon. Ismerte Regulyt és dolgozott Bugát Pállal.

Oskar Blomstedt (1833—1871) pedagógus, író, nyelvész, a finn és a magyar nyelv első magántanára a Helsinki Egyetemen; 1866-ban járt Magyarországon, ismerte Hunfalvyt és Budenzet.

August Ahlqvist (1826—1889) költő, nyelvész, a finn nyelv és irodalom professzora; 1862-ben volt Magyarországon.

Otto Donner (1835—1909) nyelvész, professzor; 1872-ben látogatott el Magyarországra.

Johan Reinhold Aspelin (1842—1915) a finnugor őstörténeti kutatások megalapítója, professzor, régész; 1871—1873-ban kutatóúton volt Oroszországban, onnét Magyarországra is ellátogatott.

Antti Jalava (Almberg) (1846—1909) író, újságíró, korának leglelkesebb magyarbarátja Finnországban, a magyar nyelv rendkívüli lektora a Helsinki Egyetemen 1881-től haláláig; első ízben 1875-ben járt Magyarországon.

Arvid Genetz (1848—1915) nyelvész, pedagógus, költő (Jännes néven írt), professzor; 1878—1879-ben tartózkodott Magyarországon.

említett kutatók közé tartozott, akik már jártak Magyarországon, és aki éppen azon fáradozott, hogy Magyarországot a finnek körében ismertté tegye.[3]

Az 1870-es és 1880-as évek művelt finn embere már teljesen tisztában volt nyelvrokonságunkkal, és már volt alkalma megismerkedni a magyar viszonyokkal, különösen a kulturális élet különféle jelenségeivel, mind az újságokból, mind pedig azoknak az útirajzoknak és cikkeknek az alapján, amelyeket a Magyarországon megforduló finnek tettek közzé. Az 1866—1880 közt megjelenő első finn nyelvű folyóirat, a Kirjallinen Kuukauslehti bőségesen tartalmaz ilyenféle anyagot (összesen 57 cikket és tanulmányt), többek közt Oskar Blomstedtnek tartalmas és részletes útileveleit, valamint a Petőfiről és költészetéről szóló terjedelmes ismertetését. A lap Budenztől és Hunfalvytól is kapott magyar témájú cikkeket, ill. cikkekhez való forrásanyagokat.

A Kirjallinen Kuukauslehti megszületése előtt Magyarországról, pl. a 48-as szabadságharcról és a magyar irodalomról szóló tudósítások a születőben levő finn lapokban, de az akkori svéd nyelvű napilapokban és folyóiratokban is megtalálhatók. A finnek nemzeti költője, J. L. Runeberg 1833—1834-ben néhány Tóth Endre, Vitkovics Mihály, Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly verset tett közzé az ő maga szerkesztette Helsingfors Morgonblad című napilapban (amely 1832 és 1844 közt jelent meg, 1844—1845-ben Helsingfors Morgonbladet címmel). Forrásmunkául Toldy Ferencnek a Handbuch der ungarischen Poesie (1827—1828) című ismert antológiáján alapuló „Blumenlese aus ungarischen Dichtern"[4] szolgált. A lapban Runeberg saját fordításain kívül megjelent egy terjedelmes beszámoló Kisfaludy Károly életművéről, valamint az elsősorban nyelvészként ismert Herman Kellgren[5] svéd fordítása Vörösmarty Szózatáról. Az 1835. október 19-i számban majdnem az egész négyoldalas lapot betölti a Dózsa Györgyről és az 1514. évi nagy parasztlázadásról szóló leírás. — A finn nemzeti ébredés vezéralakja, J. V. Snellman által alapított irodalmi és társadalmi lap, a Litteraturbladet (1847—1863), amelynek az 1850—1854 közötti éveket nem számítva Snellman a főszerkesztője is volt, a maga részéről igyekezett gyarapítani olvasóinak ismereteit Magyarországról. Német és angol nyelvű forrásmunkákra támaszkodva ismertetést jelentetett meg a magyar irodalomról, a magyar népéletről, kiadott 14 olyan népdalt, amelyeket Kertbeny Károly Ausgewählte ungarische Volkslieder című antológiájából[6] (Darmstadt 1851) fordítottak, és közölte E. A. Ingmannak a finn viszonyokra átdolgozott finn nyelvű Szózatát (1857. 62—63).

Szinnyei tehát nem olyan országba érkezett, ahol ne ismerték volna az ő távoli és nyelvileg elszigetelt hazáját. A finn érzületű és finn nyelvűségre törekvő értelmiségnek határozott képe volt a nemzeti öntudatra ébredt magyar népről, amelytől „számos tekintetben sok a tanulnivalónk". Ezt mondja Antti Jalava az 1876-ban megjelent Unkarin maa ja kansa című útikönyvének

[3] Lakó György, Antti Jalava mint a finn—magyar kapcsolatok megalapozója. Magyar Tudomány 1978: 867—870. Viljo Tervonen, Antti Jalavan Unkarin-harrastuksista. In: Suomalainen Suomi 1939/2—3.

[4] Lauri Viljanen, Runeberg ja hänen runoutensa I. Porvoo 1944. 335—336. Ragnar Öller, Ett kvarts av vårt litterära liv 1828—1853. I Poesin. Helsingfors 1920. 59—60.

[5] Herman Kellgren (1822—1856) nyelvész, Bopp, Brockhaus és Castrén tanítványa, a szanszkrit nyelv egyetemi magántanára, 1864-től a keleti irodalmak professzora.

[6] Ungerns litteratur för åren 1850—1853. Litteraturblad 1853: 137—144; Puszta's i Ungern. Litteraturblad 1855:122—128; Ungerska folkbilder. Litteraturblad 1862:234—237 (ez utóbbi cikk 14 népdal fordítását tartalmazza).

előszavában. Ugyanerre célozgatott egy évtizeddel korábban Oskar Blomstedt. Egyesek túlzásnak tartották az ő lelkesedését. A finn színház megalapítója, Kaarlo Bergbom, aki külföldi tanulmányútja során Magyarországon is megfordult, a következőket írja az egyik barátjának Pestről 1879. október 3-án:

„Mindig is egy adag szkepticizmus volt bennem, amikor Almberg (Jalava) vagy a megboldogult Blomstedt oly magasztalóan szóltak a magyar viszonyokról, de most hogy magam is láttam, milyen életerő lakozik ebben a népben, meg kell vallanom, hogy ez a legmelegebb csodálatot, a legmélyebbre hatoló vizsgálódást érdemli meg."[7]

Várva várt vendég volt Szinnyei. Érkezéséről tudtak, mivel Budenz Jalavának írt levelében tavasszal említést tett róla. A vendég megérkezését követően Jalava így ír Budenznek 1879. július 25-én:

„Szinnyei július 3-án érkezett ide és 8-án ment el. Fölöttébb szeretetre méltó fiatal ember, és szerény, értelmes lénye révén rögtön mindenkinek megnyerte a tetszését, akikkel találkozott. Én először a Kaivopuistoban találkoztam vele, és mivel véleményem szerint rögvest be kellett őt vezetni a helyi szokásokba, nyomban totit[8] rendeltem. Arra gondoltam, hogy ha mást nem is lehetne neki megtanítani, legyek legalább a 'toti-mestere'. De képzeld csak meglepődésemet, amikor elmesélte, hogy Koppenhágában már megtanult totit inni. Tehát már ideérkeztekor 'mester' volt, és nékünk nem maradt más, minthogy fenntartsuk benne a 'totihitet'. Ittunk is minden este ebből az északi italból. Egyébként úgy tűnt, hogy megkedvelte kicsi fővárosunkat, és azon csodálkozott, hogy mi itt ilyen szabadon élünk az orosz befolyástól. Gondolom, jó rokonaink, a magyarok azt hiszik általában, hogy mi az oroszok korbácsa alatt nyögünk — ami azonban éppenséggel nem így van, miként azt te magad is jól tudod. — Szinnyei innen Hämeenlinnába Genetzhez utazott, onnan pedig Genetz társaságában Karjalába, és talán még most is arrafelé vannak. Később Kangasalán akar lakni, ahonnan szeptemberben tér ide vissza. — Számomra nagyon érdekes volt, hogy Szinnyeitől szóbeli információkat hallhattam a magyar viszonyokról, mivelhogy Genetzcel nem volt alkalmam találkozni, bár egy hetet itt töltött."[9]

Jalava rögtön gondviselésébe vette Szinnyeit. Ez az 1879. július 2-án kelt, feleségének írott leveléből is kiderül, aki a gyerekekkel az apósához ment nyaralni. Jalava említi, hogy találkozott Szinnyeivel, és hogy J. R. Aspelinnál járt vele. A levél így folytatódik:

„Szinnyei a Seurahuonéba kvártélyozta be magát, de én megparancsoltam neki, hogy holnap költözzön át hozzám arra a néhány napra, amit itt tölt. . . . Tisztességes, szerény és értelmes fiatalembernek látszik, a maga 22 évével; kicsinyke, helyes fiú. Csak nem gondol Pippi [ez volt felesége beceneve] rosszra, hogy ide hívtam, amikor itt van hely, és hát csak nem eszik sokat?[10]"

A feleségének írt következő levelében (július 6.) Jalava elmondja, hogy amennyire csak lehet, figyelmes volt a magyar vendéggel szemben, elvitte vitorlázni,

[7] ELIEL ASPELIN-HAAPKYLÄ, Suomalaisen teatterin historia. III Helsinki 1909. 18. l. — A magyar nyelvű levélidézetek nyelvezetén és írásmódján természetesen nem módosítottam. A finnről fordított levelekben a szögletes zárójelek foglaltak az én meg jegyzéseim, magyarázataim. — V. T.

[8] A „toti" leírása: „A meleg víz, cukor és cognac teszik alkatrészeit a toddynak, mely mint neve is mutatja, eredetileg angol ital ugyan, de már emberemlékezet óta uralkodik Finnországban is, és valóságos nemzeti italukká vált a finneknek" (SZINNYEI, Az ezer tó országa. 370). — A totit ma már nemigen ismerik a finnek.

[9] MTA Ms. 5447/66.

[10] ILONA JALAVA, ANTTI JALAVA. Tavallisen miehen tarina. Porvoo 1948. 205. l.

megmutatta neki a várost; jót ebédeltek és a Hesperia parkban még népi mulatságokon is részt vettek. Jalava nem felejti el megemlíteni, hogy Szinnyei nagyon mértékletes, már ami az ivást illeti. Jalava felesége kedvesen válaszol:

> „Örvendek, hogy Szinnyei eljött, és annak még jobban, hogy hozzánk hívtad lakni. Örvendeznék, ha ősszel is biztosíthatnánk neki szállást. Ez neked csak hasznos lehetne, a magyar nyelv tanulása szempontjából. — Szóval Szinnyei 'nagyon mértékletes, már ami az ivást illeti' — ez fölöttébb örvendetes, csak ti toti-kedvelők el ne rontsátok benne ezt a jó szokást."[11]

Bizonyára Jalava érdeme az is, hogy a fentebb említett Bergbom színházigazgató Budapesten találkozott azokkal az emberekkel, akikkel Jalava 1875-ös útján megismerkedett. Hunfalvyt csak egyszer látta, de Budenz, aki nyáron is a városban tartózkodott, rendkívül barátságosan fogadta. Valószínűleg Budenz vitte el Bergbomot Szinnyei szüleihez, mivel Bergbom így ír nővérének 1879. augusztus 10-én:

> „Egy magyar fiatalember tartózkodik mostanában Finnországban és ott is marad újévig. Ha lehetséges, légy vele szemben udvarias. Édesapja — a nevére pillanatnyilag nem emlékszem, S-sel kezdődött — nagyon szívélyesen bánt velem."[12]

Amikor Szinnyei Finnországba érkezett, Jalava 33 éves volt, azaz 11 évvel idősebb nála. Ez a korkülönbség végülis nagy szerencsét jelentett Szinnyeinek, mivel Jalava mint sokoldalú, kulturális téren aktívan tevékenykedő ember, ismerte az egész akkori finn intelligencia vezető egyéniségeit és meghatározó módon tudta a fiatal magyar ösztöndíjas finnországi tartózkodását elősegíteni. Jalava leánya, édesapja életrajzírója, egyáltalán nem túloz, amikor megállapítja, hogy Szinnyei „Antti (Jalava) minden barátjával megismerkedhetett", és nyomatékosan hozzáteszi, hogy „az ő és Antti barátsága és rendszeres levelezése egy életen át tartott".

Szinnyei Budenznek, a „kedves Urambátyámnak" írt levelei világos képet festenek a finn útról és a finnországi tartózkodásról. A leendő nyelvész nyitott szemmel utazik, és feltehetőleg tanára biztatására igyekezik találkozni neves tudósokkal is. 1879. június 28-án így ír Malmöből:

> „Innen-onnan két hete lesz, hogy otthagytam Budapestet, s lassanként már kezdem megszokni az egyedüllétet. Igaz ugyan, hogy eddig voltaképen nem is voltam egészen egyedül mert Bécsben például találtam meg jó barátokat, Berlinben is ösmerőst, s útközben is csak akadtak mindig új ismerősök, kikkel jól eltelt az idő. Általában mondhatom, hogy igen jól mulatok; sok újat és érdekest látok és hallok, és ez szórakoztat.
>
> Voltam Bécsben, Prágában, Drezdában, Berlinben, Stettinben és Kopenhágában, s mindenütt megtekintettem, a mi engem érdekelt és a mit rövid idő alatt meg lehetett tekintenem. Különösen Prága, Drezda és Kopenhága tetszett nekem, Berlin nem igen. Schott-ot kerestem, de nem találtam otthon, mert jelenleg szabadságon van; a jövő félévben — mint hallottam — a finn irodalomból fog előadni. — Kopenhágában fölkerestem Thomsent, de szintén nem találtam otthon; s ha jól értettem, a mit kérdésemre dánul feleltek, nincs most Kopenhágában.
>
> Különben itt igen kellemesen töltöttem két napot honfitársunkkal, Bauer borkereskedővel, ki 15 év óta árul itt 'aegte ungariske vine'-t.
>
> A két tengeri utat minden baj nélkül kiállottam; azomban: 'három a tánc', és nem lehetetlen, hogy a sós víz majd harmadszorra táncoltat meg.

[11] I. m. 207.
[12] Suomalaisen teatterin historia. III. 16. l.

Itt Malmöben semmi látnivaló sincs, azért még ma délután indulok Stockholmba, s így a jövő hét folyamában már Finnországban leszek. Onnan majd tudósítom Urambátyámat, s addig is maradok

hálás tanítványa
(aláírás)"[13]

Miként már a fentiekből kiderült, Szinnyei nem időzött sokáig Helsinkiben, hanem továbbindult vidékre, hogy finn tudását gyakorolja. Útja előbb Hämébe vezetett, ugyanazon tősgyökeres finn vidékre, ahová a finn házigazdák Budenzet és Hunfalvyt is elvitték. Így hát karjalai útja előtt Szinnyei is beiktat egy kis kitérőt Hämeenlinnából a felvilágosult finn földműveshez és országgyűlési képviselőhöz, Juhana Idänpää-Heikkilähez. 1879. július 13-án így ír Budenznak:

„Gazdám, Juhana Idänpää Heikkilä, sokat emlegeti Urambátyámat, és általában nagy tisztelője a magyaroknak. Itt talán egy hétig maradok; a jövő héten egy kis utazásra indulunk Karéliába, Genetz-el, s azután még 4—5 hétre elmegyek Kangasalába."[14]

Akkoriban nagy feltűnést keltett Finnországban, ha egy külföldi tudott finnül. Nem is csoda, hiszen a kor értelmisége svéd iskolázottságban részesült, és többnyire még családi körben is a svédet használták. Jalava és néhány barátja társaságában Szinnyei már Helsinkiben kipróbálhatta finn tudását, de úgy tűnik, hogy a helyzete vidéken nehezebb lehetett. Ugyanabban a levelében így ír Budenznek:

„A finn beszédből első nap majdnem semmit sem értettem, de most már annyiramennyire hozzászokott a fülem, úgy hogy legnagyobb részt megértem. Beszéllni persze még nehezebb volt, hanem most már az is csak megy valahogy, mert muszáj. Majd ha valamire vittem, finnül írok Urambátyámnak."[15]

Éppen 8 hónappal később Szinnyei megvalósította szándékát, és finnül írt.[15] Ha a levelét egybevetjük a kortárs finnek, pl. a Jalava vagy a Jalavané által írott levelekkel, nem veszünk észre lényegbevágó különbséget; a szó- és kifejezésválasztás, valamint a helyesírás természetesen eltér a maitól.

A finn nyelv ilyen gyors megtanulásától a finnek el voltak ragadtatva. Helsinkibe való visszatértét követően 1879. szeptember 7-én így ír Szinnyei:

„Most már csakugyan nem kell hozzá nagy arcátlanság hogy finnül beszélljek, sőt a Suometar[16] ezt írja rólam:

Szinnyei úr már olyan folyékonyan beszéli a finn nyelvet, hogy az ember meglepetve hallja. Kiejtésében semminemű idegenszerűséget nem észlelni. (Persze ezt a dicséretet egy kicsit degradálni kell.)"[17]

Ezeket a dicsérő szavakat Jalava írta barátjáról, és az volt a véleménye, hogy a finnek joggal szégyellhetik magukat ez előtt a külföldi előtt. A jogászok például, akiknek finn nyelvtudása akkoriban még közismerten gyatra volt, tanulhattak volna Szinnyeitől.

[13] MTA Ms. 4756/187.
[14] MTA Ms. 4756/188.
[15] MTA Ms. 4756/193.
[16] A Suometar finn nyelvű napilap volt, később Uusi Suometar címen jelent meg.
[17] MTA Ms. 4756/190.

Mégis Szinnyeinek is ugyanaz volt a baja, mint a többi magyarnak, és általában a külföldieknek, mert ugyanebben a levélben ezt írja:

„A mondattani kérdések közül már régen bajlódom a partitivussal (illetőleg az objectum casusaival), de nem tudok velük tisztába jönni, — s Meurman[18] azzal vigasztalt, hogy azokkal senki sincs tisztában."

Tanulmányai valószínűleg előrehaladtak, mivel 1879. december 7-én Szinnyei ezt írja:

„A mi a mondattani vitás kérdéseket illeti, jó csomó adatot gyűjtöttem az objectum casusaira vonatkozólag, mert ezek bántották leginkább nyelvészeti lelkiismeretemet, s most már ezekkel is jóformán tisztában vagyok."[19]

De hát nyár volt, Szinnyei meg fiatal. Nem tévesztve útjának legvégső célját szem elől 1879. augusztus 10-én így ír Vääksyből tanárának:

„Az »extra Hungariam non est vita« -féle mondást sohasem tartottam igaznak, de most még kevésbbé tartom annak. Azt előre gondoltam, hogy Finnországban nem lesz rossz dolgom, de hogy ilyen gyöngy-életem legyen, azt álmodni sem mertem volna. Helsingforsban (Helsinki), Tavastehusban (Hämeenlinna), keleti Finnországban csupa mulatságból állt az életem; mikor ide költöztem Vääksybe, azt hittem, hogy itt az isten háta mögött halálra unom magamat, — de nagyon csalódtam. Itt is rendkivül kellemes napokat élek; ellátásom olyan jó, hogy jobb se kell, a lakásom nagyon kényelmes (4 szoba), és a mi fő: igen szeretetre méltó szomszédaim vannak. T. i. itt lakik Meurman sógora, Friberg nyugalmazott lector, kinek felesége igen vidám és beszédes öreg asszonyság, — és náluk lakik Meurman kisebbik (és szebbik) leánya. Az öreg asszonyság erre a néhány hétre egészen nagynénei gondjai alá vett; minden napra van valami plánuma; ma ide megyünk, holnap meg oda, hol gyalog, hol kocsin, hol csónakon; mindennap 3—4 órát töltök az ő körükben, és beszéllek finnül egész arcátlansággal. Ezen kivül sokat olvasok is (csak finnül), mert könyvekkel szintén ellátnak szomszédaim."[20]

Finnországba való elindulása előtt Szinnyei összeállíthatott valamiféle munkatervet, de aztán tanárához fordult tanácsért. 1879. szeptember 7-én így ír Helsinkiből:

„Becses levelét már itt H-forsban kaptam meg, s igen szépen köszönöm, hogy irányt tetszett adni tanulmányaimnak, melyek eddig csak általánosságok közt mozogtak. Eddig csak beszéltem, olvastam, és jegyezgettem egyet-mást, a mi föltűnt nekem; így Karjalában, Savóban és Kangasalában följegyeztem néhány dialektus-sajátságot, — persze nem sokat, s ezenkívül sajátságos szólásokból is van egy kis gyűjteményem, mely mindennap gyarapszik. Ebből láthatja k. Urambátyám, hogy a mulatás mellett hasznos dolgokkal is foglalkoztam. — Tegnap komolyan belekezdtem a finnorsz. dialektusok tanulásába; a mi megszerezhető, azt megszerzem és később (Német országban v. otthon) dolgozom föl; a többi irodalmi készletet itt használom. Csak az a kár, hogy kevés dialektus van eddig ismertetve. — A szótár előkészítését szintén megkisértem, ámbár itt nagy nehézségemre lesz, hogy svédül nem tudok. A finn—német szótárról éppen a Seura utolsó ülésén volt szó. („K. Ervast vezető tanártól a Finn—német szótárhoz való kézirat eleje érkezett be, és e kéziratot O. Donner professzornak valamint B. F. Godenhjelm és I. Krohn lektoroknak ellenőrzésre átadtak.") [Szinnyei idézete a

[18] Agathon Meurman (1826—1909) közíró, újságíró és államférfi. Kangasalában övé volt a Liuksiala major, amely nem volt messze attól a helytől, ahol Szinnyei a nyarat töltötte.

[19] MTA Ms. 4756/192.

[20] MTA Ms. 4756/189.

Suometarból.] A dolog bizony sok, és sietnem kell, mert nem hiszem, hogy télen át itt maradhatnék, noha finn atyánkfiai itt is elhalmoznak szivességükkel, s igy pl. a „Suometar"-t ingyen kapom, és van állandó szabadjegyem a finn szinházba. Mindenesetre első sorban azokat a dolgokat veszem elő, melyeket csak itt lehet tanulni; a többit hagyom későbbre."[21]

Ha meggondoljuk, milyen feladatokat kaphatott Budenztől, arra a következtetésre jutunk, hogy Szinnyei már egyetemista évei során tekintélyes finn nyelvi tudásra tehetett szert. Az Unkarin maa ja kansa című útikönyvében (303) Jalava elmondja, hogy Budenz haladó finn nyelvtanfolyamán a már „jobban tudó hallgatók vettek részt, és ezek a Kalevalát fordították. Közülük kiváltképpen ketten voltak viszonylag eléggé jártasak a finn nyelvben, úgy hogy ők önállóan lefordították például Aleksis Kivi Lea-ját." Jalava neveket nem említ; a Lea fordítása ugyanabban az évben jelent meg (1876), mint Jalava könyve, a fordítók Halász Ignác és Szilasi Mór. Aligha volt Szinnyei tudásban náluk rosszabb.

Munkatervének megvalósításáról 1879. december 7-én kelt levelében ad számot:

„Itt van már az ideje, hogy egy kis számadást adjak be eddigi sáfárkodásomról. Négy feladatot tetszett elém tűzni; ezek közül az elsővel, a tájszólások tanulmányozásával annyira-mennyire elkészültem ... Hanem a másik két dolog bizony nem ment. Szólásmódokat nem gyüjthettem, csak éppen annyit, a mi olvasás közben véletlenül a szemembe tűnt; ezen a téren a finnek sem tettek meg semmit. A szótár-üggyel pedig éppenséggel nem boldogulhatok, azon egyszerű okból, hogy nem tudok oly jól svédül, mint kellene. Azért kérem k. Urambátyámat, szíveskedjék valami más munkát szabni elém, mert valószinűleg még jó darab ideig kell itt maradnom a magyar nyelvtan miatt."[22]

Ilyenfajta feladatok elvégzése közben kényszerből is gyakorolta finn nyelvtudását, és Budenz még csak nem is javasolhatta volna ezeket Szinnyeinek elegendő nyelvtudás hiányában. Úgy tűnik, hogy Budenznek az általa tervezett finn—magyar szótár járt a fejében,[23] melynek megvalósításából ilyen formán Szinnyei kivehette volna a részét.

A Szinnyei első finnországi útjáról alkotott kép bizonyára hiányos lenne, ha nem volnának meg azok a levelek, amelyeket ugyanakkor Jalava írt Budenznek. Szinnyeinél egy nappal korábban Jalava ezt írja (december 6.):

„Rögvest válaszolni akarok a kérdésedre, miért nem kérjük, Szinnyei és én, Genetz segítségét is magyar nyelvkönyvünk szerkesztésében. Ez 1. gyakorlatilag lehetetlen, mivel Genetz 10 mérföldnyire lakik innen, Hämeenlinnában, így hát aztán sose találkozunk vele; 2. Genetz *tudományos* nyelvtant ír, mi ezzel szemben *gyakorlati nyelvkönyvet*, és 3. amennyire én Genetzet ismerem, másokkal együtt ő semmi irodalmi munkába nem fog bele, *énvelem* legalábbis nem. Ennyit erről! — Ami egyébként Szinnyeit illeti, mi „finnusok" mindannyian, de én különösképpen nagyon örülök annak, hogy ő itt tartózkodik — mivel általa voltaképpen egy „Mikro-Magyarország" van a körünkben. Mindenki kedveli, amit ő ki is érdemelt kedves és szerény lénye révén. Az, hogy mi megkíséreljük őt a lehetőségekhez mérten mulattatni, hogy az idő ne teljék unalmasan a számára, magától értetődik. Ugy látszik, jól is érzi magát, legalábbis ő maga ezt bizonygatja."

[21] MTA Ms. 4756/190.
[22] MTA Ms. 4756/192.
[23] Budenz tervét részletesen ismertette A. KANNISTO a Suomalais-unkarilaisen sanakirjan hankkeita 1860 c. cikkében (Vir. 1939:188—201).

Ezután, csakúgy mint a nyáron a feleségének, Jalava azon kesereg, hogy Szinnyeinek nem igen ízlik a finnek kedvenc itala. (Ezekről az italozási szokásokról Szinnyei mulattató képet fest Az ezer tó országa című könyvének XVIII. fejezetében, melynek címe: Helsingforsi élet.) A levél így folytatódik:

> „Egyébként teljesen egészséges, és már a hidegektől sem fél úgy, mint kezdetben. Az idén, különös bizony, roppant kemény hidegek voltak nálunk, —15° és —19° közt. — Nyelvkönyvünk meglehetősen előrehaladt, mivel majd minden nap dolgozunk; egyáltalán nem valami könnyű munka — vigye el az ördög azokat a ti igekötőiteket! — Ami Szinnyei finn nyelvtudását illeti, abban ő már egész mester; jobban beszél és ír, mint sok született finn. Pillanatnyilag nyelvünk különböző nyelvjárásait kutatja. Nem volna lehetséges a számára újabb állami támogatást biztosítani, hogy itt maradhasson még a nyárig, ha már egyszer itt van?"[24]

A szótárterv továbbra is foglalkoztatja Budenzet, mivel Jalava a következő szótárakat[25] említi neki: Rothsten, Latin—finn; Geitlin, Finn—latin; Ervast. Finn—német; Swan, Angol—finn szótárát, amelyek „szép lassan előre haladnak". Beszámol arról, hogy Szinnyeivel bemutatkozó látogatáson voltak Ahlqvistnél. A levél így fejeződik be:

> „Ezen a héten 'magyar esték' voltak nálunk a színházban, ugyanis a Falu rosszát adták és ráadásul *csárdás*sal. Ezt ugyanis Szinnyei, aki úgy tűnik éppen olyan tehetséges „táncmester" mint „nyelvész", tanította be színészeinknek és színésznőinknek. Januárban mutatják be Szinnyei fordításában A cigányt."[24]

Mint ismeretes, Szinnyei 1880 tavaszáig maradt Finnországban. Így a barátok folytathatták a magyar nyelvkönyv írását. 1880. április 2-án a következőket írja Jalava Budenznek:

> „Egészen novembertől majdnem minden nap a magyar nyelvtan elkészítésén dolgoztunk. A munka annyira előrehaladt, hogy maga a nyelvkönyv már elkészült (3 ívet már ki is nyomtak), és az olvasmányok egy része is készen áll, most éppen ezt szerkesztjük. Talán a jövő hónap folyamán elkészül a könyv. — Ezen kívül Szinnyei oroszul kezdett tanulni."[26]

A könyv abban az évben megjelent. Jalava rögtön használatba is vette a helsinki egyetemen, ahol ősszel magyart kezdett tanítani.

A fenti levélből kiderül, hogy az ifjú ösztöndíjasnak sokféle tennivalója akadt. Az, hogy egy magyar darabot ő fordított le finnre (Szigligeti Ede, A cigány), ékesen bizonyítja, milyen finn nyelvtudásra tett szert. Jalava tagja volt a Finn Színház vezetőségének, és 1877-ben lefordította Tóth Ede színjátékát, A falu rosszát (Kylän heittiö), amelynek éppen olyan kirobbanó sikere volt Helsinkiben, mint a Nemzeti Színházban Magyarországon. Bergbom színházigazgató, aki már visszatért külföldi útjáról, budapesti tartózkodása során betekintést nyert a magyar színjátékirodalomba, megismerkedett az irodalmi élet kiválóságaival, többek közt Greguss Ágosttal és Rákosi Jenővel, és egyben új műsort keresett saját színháza számára. Három levélben a népszínművekről ír a nővérének, és megállapítja, hogy azokban olyan költői báj van, „amely talán többnyire etnográfiai és nem művészi, de ami mégis

[24] MTA Ms. 5447/67.

[25] Jalava a következő szótárakra gondolt: F. W. Rothsten, Latinalais-suomalainen sanakirja. 1864 (újabb kiadása 1884); J. G. Geitlin, Suomalais-latinalainen sanakirja. 1883; K. Ervast, Suomalais-saksalainen sanakirja. 1888; C. G. Svan—H. Granström, Englantilais-suomalainen sanakirja. 1904.

[26] MTA Ms. 5447/68 I, II.

valami ragyogásba vonja ezeket a darabokat . . .” Ezenfelül Bergbom tudja jól, hogy ezek hatással lesznek a (finn) közönségre.[27]

Szinnyei fordítása 1879. november végén jelenik meg. A Finn Irodalmi Társaság könyvtárában van egy példány, amelyet Elias Lönnrotnak dedikált „mély tisztelettel a fordító”.

Számot adva munkájáról Budenznek a következőket írja Szinnyei (december 7.):

„A »Mustalainen«-t bizonyára meg tetszett már kapni, mert még a mult hét elején elküldtem; ha netán volna most az egyetemen egy pár jó finnista hallgató, szivesen küldenék azok számára is néhány példányt. Bergbom kérésére fordítottam le, s ez nem is volt munka, hanem csak mulatság; az egész két hetet vett igénybe.”[28]

A végzett munka fölött érzett örömöt azonban valószínűleg elhomályosította Genetz szőrszálhasogató kritikája, amely a Kirjallinen Kuukauslehti 1879. évi utolsó számában jelent meg. Szinnyei válaszolt rá, de a vita folytatódott, mígnem a fordító elegánsan véget nem vetett neki a lap 1880/7. számában.

Szinnyei nem tudta elhallgatni vitáját Budenz elől sem. 1880. március 13-án írott finn nyelvű levelében a következőket mondja:

„Urambátyám bizonyára csodálkozik, hogy finnül merészelek írni azután a kiporolás után, amit néhány hónapja Genetz komától kaptam — egészen barátian. De hál' Istennek, eléggé hozzászoktam az ilyesmikhez, úgy hogy sokkal rosszabbat is el fogok viselni; nem tör az csontot. Egyébként Genetz komán a Kuukauslehti utolsó (februári) füzetében Rothsten még alaposabban elverte a port, mint rajtam, itt ti. 'úgy számláznak, ahogy fizetnek'.”[29]

Jalava nem vett részt ebben a vitában, mivel Szinnyei elismerte, hogy a „finn férfiútól és írótól” segítséget kapott; lehet hogy Jalava ellenőrizte a fordítást. 1880. február 4-én Jalava felindultan ír Budenznak:

„Azok a hibák a fordításban, amikkel Genetz Szinnyeit vádolja, olyanok, amelyek nem is hibák, hanem amiben épp ellenkezőleg a tisztelt recenzens téved — olyanok, amelyek jogosságában kételkedünk — olyanok amelyek valóban indokoltak —, de amilyent minden irónk elkövet, a legjobbak is, és köztük maga Ahlqwist, a finn nyelv professzora és Genetz docens. — Szinnyei fordítása röviden szólva éppolyan jó, mint azok, amelyek legkiválóbb íróink kezéből kerülnek ki, és sokkal jobb, mint az átlagos fordítók munkái.”[30]

Betegség miatt a színmű premierje 1880. május 4-re tolódott. A meglehetősen kellemes dalok megnyerték a közönség tetszését. Végül Szinnyeit is a függöny elé hívták. Később ez a színmű Mustalaiset vagyis magyarul Cigányok (és nem Cigány) címmel szerepel a Finn Színház műsorán, mivel már 1874-től műsoron volt egy hasonló című Tóth Kálmán-darab, A cigány. Ezt németből Tuokko, azaz Antti Törneroos fordította.[31]

[27] Suomalaisen teatterin historia. III. 18—20.
[28] MTA Ms. 4756/192.
[29] MTA Ms. 4756/193.
[30] MTA Ms. 5447/68 I, II.
[31] Antti Törneroos, írói nevén Tuokko (1835—1898) költő, szorgos fordító. Színdarabokat fordított a Finn Szénház részére, de munkája nem mindig talált tetszésre, ezért többek között Jalava javított rajtuk. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a Suomalaisen teatterin historia (A Finn Színház története) c. műben közölt színdarabok jegyzéke szerint Tóth Kálmán darabjának fordítójaként Jalava szerepel; a darab nyomtatásban is megjelent, a fordító neve nélkül. Törneroos németből fordította A cigányt.

Budenznek írott leveleiben Szinnyei többször is bizonygatja, hogy az élete Finnországban „rendkívül kellemes, unalomról szó sincs". A fiatalember önérzetének bizonyára hízelgett, hogy személyesen megismerkedhetett a kor legjelentősebb finn egyéniségeivel. A tanítvány szíves-örömest jelentette tanárának a következőket:

„(7. 12.) Megismerkedtem Ahlqvisttal is, ki intra parenthesim mondva, nem valami nagyon tetszik nekem; voltam ukko Snellmannál is, és a Seura [= a Finn Irodalmi Társaság] ülésén a múlt héten találkoztam Lönnrottal, ki néhány napra a városba jött. Aspelinnel, Godenhjelmmel, Krohnnal stb. gyakran vagyok együtt."[32]

De a kellemes társasági élettől, a kivívott megbecsüléstől és elismeréstől függetlenül lelke mélyén aggodalom lappangott a jövőt illetően, hiszen előbb-utóbb a hazatérés is el fog következni. Már 1879. szeptember 16-án a következő sorokat írja Budenznek:

„Egy rám nézve fontos ügyben fordulok most k. Urambátyámhoz. Az egész csak egy, illetőleg két kérdés, melyre feleletet óhajtok. Emlitettem volt egyszer, hogy a jövő évben magántanárrá szeretném magamat képesíttetni a finn nyelvből (vagy ha lehetséges, tágasabb körből), s azért bátorkodom kérdezni Urambátyámtól: nincs-e ez ellen kifogása, s ha nincs: miféle föltételekhez köti képesíttetésemet? Bocsásson meg, hogy ily egyenesen teszem föl a kérdést, de k. Urambátyám jóindulata, melyet eddig tanusított irántam, fölbátorít erre; azután meg itt az ideje, hogy tisztába jöjjek azzal: lesz-e belőlem valami, vagy sem. Hogy pedig már most emlegetem ezt a dolgot, annak az az oka, hogy most itt vagyok a forrásnál, melyből meríthetek, s ha megtudom, mit követel tőlem Urambátyám, tudom magamat tanulmányaimban mihez tartani. Azért kérem k. Urambátyám szíves feleletét, s ezzel maradok

hálás tanítványa
(aláírás)[33]

Szinnyei választ is kapott erre a levélre, de ezt sajnos nem ismerem. Életpályájáról még világosabban beszél 1880 tavaszán, április 10-én:

„Eddig nem tudtam, mért neheztel reám Urambátyám, — mert hogy neheztel, azt már rég észrevettem, hogy Önnek nem tetszik hogy én az Ország-Világ segédszerkesztőségét elvállaltam, valószínűleg azért, hogy ez talán el fog vonni a nyelvészeti tanulmányoktól. Ezért sietek magamat igazolni. K. Urambátyám jól ismeri viszonyainkat, s jól tudja, mily nehéz azon a pályán, melyet én választottam, zöld ágra vergődni. Nekem van képesítésem, van két diplomám is, vannak jó embereim is, és igényeim sem nagyok, mert szépen beérném egy szerény segédtanári állással is, de nem tudok kapni. Ez nem az én hibám, se nem a miniszteré, mert ha üresedés nincs, a föld alól nem teremthet nekem állást. Várnom kell tehát, mig lesz, de addig is kenyér után kell látnom. Az a segészerkesztés meglehetős kényelmes hivatal, mert alig lesz több dolgom napjában, mint a mit egy vagy másfél óra alatt elvégezhetek, így tehát nyelvészeti tanulmányaim folytatására elég időm marad. S ezt az időt azoknak is fogom szentelni, mert *egyáltalában nincs szándékomban a nyelvészettel fölhagyni*. Ezt kötelességemnek tartom kijelenteni, mert nagyon sajnálom, hogy magamra vontam k. Urambátyám neheztelését. Ezzel maradok

k. Urambátyámnak
tisztelő öcscse
Szinnyei József"[34]

[32] MTA Ms. 4756/192.

B. F. Godenhjelm (1840—1912) pedagógus, író, képviselő, az egyetemen a német nyelv lektora.

J. Krohn (1835—1888) író, költő (Suonio írói álnevet használt), a népköltészet kutatója, a finn nyelv és irodalom egyetemi magántanára, később rendkívüli professzora.

[33] MTA Ms. 4756/191.

[34] MTA Ms. 4756/194.

Már Szinnyei Finnországba érkezése előtt elért ide is a híre Vámbéry Ármin közép-ázsiai útjainak, többek közt a Suometar számolt be róluk 1856-ban (a 6., 10., és 17. számában), valamint a Kirjallinen Kuukauslehti 1868-ban (2. szám). Az „ugor—török háború" ekkor még nem tetőzött. A Kuukauslehti mégis fenntartással viszonyul Vámbéry kutatói képességeihez, és elutasítja az ő nézeteit: „Néhány előadásban, amit Angliában tartott, állítólag azt a feltevést védelmezi, hogy a magyar, úgymond, közelebb áll a törökhöz, mint a finnhez; de később úgy hírlik, elállt ettől az egyébként is már elvetett álláspontjától." — Jalavának hasonló a véleménye útikönyvében (322). Budapesti tartózkodása során Budenzcel ebéden volt Vámbérynél, és erről 1875. június 7-i levelében így számol be feleségének:

„Vámbéry nagyon helyes és kedves ember; hívott, hogy még elutazásom előtt keressem fel egy este, hogy búcsúzásképp igyunk még az egészségünkre. Megajándékozott dedikált fényképével is. Elhiheted, hogy egy csöppet büszke vagyok erre az Európa egy legjelentősebb személyiségével való ismeretségre."[35]

Finnországban tudtak róla, mennyire segítették Vámbéry kiadványai ennek a háborúnak a lángralobbanását. (Rendkívül világos képet fest erről a tudományos vitáról Lakó György professzornak A múlt magyar tudósai c. sorozatban 1980-ban megjelent könyve Budenz Józsefről, l. 50—64. l.) De arról is tudtak Finnországban, hogy a magyar közvélemény szerint „hízelgőbb volt a törökökkel atyafiságban lenni, mint a fókazsírt ivó finnekkel". Finnországban egyértelműek voltak a frontvonalak: a nemzeti érzületű finnek, a finn kultúra képviselői a finnugor nyelvrokonság híveinek táborába tartoztak, a svéd nyelvűek viszont kárörömmel és gúnyolódva írták, hogy a finnek hiába lelkesedtek a magyar rokonságért és sütkéreztek annak fényében, mivel ők „csak a halálra ítélt lappokkal, észtekkel és egyéb népekkel tartoznak együvé, amelyeknek a nevébe is szinte beletörik az ember nyelve". Így írt egy svéd nyelvű helsinki lap.

Mit sem sejtve Szinnyei is a tűzvonalba került. A Pohjanmaai Diákegylet évi közgyűlésén 1879. november 9-én a magyar és a finn nép rokonságáról és hasonló történelmi szakaszairól tartott előadást.[36] Az Uusi Suometar így ír az esetről:

„A beszéd végeztével számos élénk »éljen« kiáltás hangzott, amely után egy magyar nemzeti indulót játszottak el. Az egylet kurátora ekkor karját nyújtotta az előadónak, és az egyleti tagok figyelme közepette két-háromszor körbelépkedte vele a termet. Amikor ez a magyar induló elhangzott, a pori [= finn nemzeti] indulóra zendítettek rá. Végül Donner professzor harsogó hangon kiáltotta: »Éljen Magyarország!«, melyhez mindenki elragadtatva csatlakozott, sokszorosan ismételve a kiáltást."

A beszéd felkeltette a svéd lapok figyelmét, mivel olyan idő eljövetelét jósolta benne, amikor a finn nyelv védői kimondhatják, miként a magyarok 18 évvel a szabadságharc után: „Most nem irgalomért esdekelünk, hanem parancsokat osztunk." A radikális finn érzelműség, és ráadásul egy külföldi szájából nem volt a svédek ínyére.

[35] Ilona Jalava fentebb említett művének 173. lapján.
[36] Szinnyei beszéde megjelent az 1879. XI. 12-i Uusi Suometarban és az Oluban kiadott Kaiku c. lap 1879. évi 47. számában.

Mivel a nyelvi harc javában dúlt Finnországban, visszatértek Szinnyeinek ehhez a beszédéhez, mert Szinnyei így ír Jalavának Magyarországról 1881. november 23-án:

„Úgy tűnik kellemes napok járnak felétek mostanában és miképp az újságok írják, úgy látszik, hogy a fennománia 'in floritu' van.
A svédek engem sem hagynak békén. Olvastad-e azt a rólunk írt kis jegyzetet az egyik svéd újságban, amelyben azt mondják, hogy »a magyar Szinnyei a Tokaji hazájából jött Finnország zord tájaira, hogy a Kalevala nyelvét kutassa. Különös kutatásokat végzett — Kangasala leányainak szívéről és nemzeti eszméről, olyan eszméről, amelynek egyszer, miként ő mondja, mély megvetéssel össze kell zúznia a svéd nyelvet, mint ahogy a magyar tette a némettel. A pohjanmaai egyetemisták ujjongtak és a nemzeti lapok titokban örömüket lelték ebben. A fennomán diplomácia finn lányt adott ajándékba a magyarnak, hogy díszként viselhesse a keblén« . . ."[37]

A Szinnyei — és egyúttal Jalava — ellen is irányuló támadások tovább folytatódtak a svéd nyelvű sajtóban, amikor Vámbéry műve, A magyarok eredete 1882-ben megjelent. Jalava bírálatot kért Szinnyeitől a nagy port felverő könyvről. A tanulmány megérkezett és 1883 elején meg is jelent a Suometarban (a 4. és 5. számban). Az elejéhez Jalava a következő sorokat fűzte:

„Mivel az a végkövetkeztetés, amire Vámbéry Á. professzor jutott, hogy ti. a finn és a magyar nyelv nem is rokonnyelvek, miként ezt eddig általában feltételeztük, bizonyos érdeklődést keltett Finnországban is — efölött a svéd fanatikusok nagyon örvendeztek — írást kértünk lapunk számára erről a kérdésről egy hozzáértő magyar férfiútól, dr. Szinnyei Józseftől, aki volt szives kérésünknek eleget téve elküldeni nekünk ezt a tollából finn nyelven fakadó dolgozatot."

Két svéd napilap azonnal reagált (Helsingfors 1883:6 és Helsingfors Dagblad 1883:21). Az előző stílusáról fentebb adtunk már ízelítőt. A lap azt írja, hogy „akadt egy magyar férfi, éspedig a bizonyos értelemben itt Finnországban is ismert magyar Szinnyei József személyében, aki megkísérelte egyesíteni azt, amit Vámbéry különválasztott. Az Uusi Suometar rendelt tőle egy tanulmányt, amely feltehetőleg Münchhausen szalonnadarabkája módján hírről-hírre körbejár majd a finn érzelmű sajtóban."

Az ugor—török háború Magyarországon és Finnországban egyaránt a végéhez közeledett. Fölöttébb kedvező fogadtatásra talált Szinnyeinek a Finn nyelv rokonai című könyvecskéje (1883), amely A magyar nyelv rokonai c. füzet ikertestvére. Az egyetemista E. N. Setälä, a leendő híres nyelvész, a Valvoja című lapban (1883. 617—620) többek közt így nyilatkozik róla:

„Hadd ajánljuk a finn olvasótábor pártfogásába ezt a könyvet, emlékeztetve arra, hogy a finn közönségnek most először nyílik alkaloma arra, hogy könnyen érthető formában tájékozódjék olyan kutatási területről, amely hozzánk finnekhez annyira közel áll, és biztatva a közönséget, hogy éljen ezzel a lehetőséggel. Szeretnénk hálánkat is kifejezni dr. Szinnyei Józsefnek, aki idegen létére időt szentelt arra, hogy pótolja irodalmunknak ezt a jelentős hiányát."

Jelen a tanulmányban már többször esett szó arról a Finn Színházról, melynek megteremtése során a finn érzelmű értelmiség megtudhatta, miként indult be a megfelelő magyarországi művészeti intézmény. Szinnyei első finnországi útjának legkedvesebb és legértékesebb gyümölcse az volt, hogy

[37] A Finn Irodalmi Társaság irodalmi archívuma.

ebben a színházban talált élete párjára. A falu rossza még mindig műsoron volt, és fellépett benne egy a színházhoz 1876-ban szerződtetett tamperei ifjú hölgy, Hilma Rosendahl, aki a színháztörténet szerint „művelt és képzett, termetét tekintve arányos és megjelenésére nézve megnyerő" volt.[38] A „táncmester"-nyelvész egyre szorosabb kapcsolatba került a szereplőgárdával, és egyre nagyobb érdeklődést mutatott az ifjú Hilma Rosendahl iránt.

Szinnyei szerelme természetesen nem maradhatott titokban. Beszámolt róla levelében barátjának, Thallóczy Lajosnak, aki 1880. február 13. kelt tréfás válaszában megállapítja, hogy „benn vagy az aranyos kalitkában". Szinnyei az ő számára „Finnusba ójtott testvér! Tanúlmányos czimbora!", akivel lehet tréfálkozni. Thallóczy persze tudja, hogy Szinnyei komolyan beszélt:

> „Fejezd ki jegyesednek őszinte jó kívánságaimat, magyarázd ki neki jeles voltomat s mondd meg neki, hogy olyan élete lesz neki itt, hogy még az a 77ik öregapja se dégált különben bor nélkül való hazájában ... Első levelemben ki is fejeztem abbéli nézetemet, hogy finna lesz a párod, s im bevált a szó, amint dukál is."[39]

Akkoriban az ilyen házasság nem lehetett túl könnyű elhatározás egyikük számára sem. Az 1880. március 13-án kelt finn nyelvű levelében némi óvatossággal Szinnyei így írt Budenznak:

> „Mit szól ahhoz, Bátyám, hogy magammal viszek Magyarországra egy finn aszszonykát? Ezután már senki, még a néhai Fogarasi sem tagadhatná a finn—magyar rokonságot. Nagyon kedves volna, ha Bátyám is eljönne Tamperébe, a nyáron tartandó esküvőnkre." (Szinnyei a szótáríró Fogarasi Jánosra célzott, aki a mongol rokonság híve volt, és a jelek szerint kételkedett a finnugor nyelvrokonságban).[40]

Jalava Szinnyeit megelőzve sietett hírt adni Budenznek Szinnyei szerelméről, hogy az semmiféle előítélettel ne viseltessen a menyasszony iránt amiatt, hogy színésznő. 1880. február 4-én kelt hosszú levelében Jalava többek közt a következőket írja:

> „Hilma Rosendahl kisasszony nem holmi északi bűbájos, hanem szeretetre méltó, jó szívű finn hajadon, akiért Jóska hálás lehet a sorsnak ... (Ez a frigy) nem pillanatnyi fellobbanások és érzések hatására, könnyelműen kötődött. A kezdete időben legalább három hónapra megy vissza. A mi hajadonaink ugyanis oly különösek, hogy nem borulnak hanyatt homlok az első férfi nyakába, aki tetszését nyilvánítja irántuk — mégha ez egy csinos, fiatal magyar doktor is lenne. Meg akarják *ismerni* azt a férfit, aki az ő szerelmüket kéri, vannak-e olyan természetbeli sajátosságai, hogy a sorsukat vele mindörökre egybeköthetik. Ezt Jóska barátunknak is tapasztalnia kellett ... mielőtt az a kis szó »igen« elhangzott ... Most már nem marad egyéb hátra, mint hogy Szinnyeinek ti ott szereztek egy jó állást, hogy hozzáláthasson a „program" második részéhez, azaz a házassághoz ... Most, hogy Szinnyei a magyar és a finn népet közelebb hozta egymáshoz, mint bárki más magyar vagy finn őelőtte, remélem, hogy a két testvérnép kapcsolatai ezentúl még közvetlenebbek lesznek. Egy fiatalember már azzal fenyegetőzik, hogy elutazik Magyarországra, megbosszulni e bájos finn hajadonnak innét való elvitelét, és hogy majd Magyarországról elrabol egy szép leányt és idehozza."[41]

(Csak később indult két finn nyelvész, Heikki Paasonen és Yrjö Wichmann ilyen leányrabló útra: mindketten magyar nőt vettek feleségül.)

[38] Suomalaisen teatterin historia. II. Helsinki 1907. 294.
[39] MTA Kézirattár. M. Ir. Lev. 4°. 181./3.
[40] MTA Ms. 4756/193.
[41] MTA Ms. 5447/68 I, II.

Thallóczy Lajos még kétszer írt Szinnyeinek hazatérése előtt. Bár a levelek általában huncutkodón tréfás hangnemben íródtak, belőlük mégis az igaz barát szól az igaz baráthoz.

> (1880. március 20.) „Te neked csak jót kívánhatok. Kívánom, hogy szivósságod soha cserbe ne hagyjon, s ha visszatérsz boldogon, velünk együtt segits új irányt adni ennek a fékeveszteni kezdő nemzetnek. Ennek sikeresebb létesítésére, jó lessz, ha a bajszodat megnöveszted, mert arcképeden csak a bőrt látom. A menyasszony nem is mondhatja, hogy a bajszod alá csókolt."
> (1880. április 22.) „Ugy hallám, hogy május 8án lészen az esküvő. Addigra külön levelet a nehézkes póstai közlekedés miatt sem írhatok, élek tehát alkalommal, s Neked, valamint kedves Menyasszonyodnak, majdan Nődnek frigyetekhez — legyek első — aki a legjobbakat kivánom, s légy meggyőződve arról, hogy mig a boncztan szerént az a négykamarás szivnek csúfolt húsdarab bennem is teljesíteni fogja az életprocessust, számodra is lesz abban kvártély, nem fényes ugyan, mert én s a fény muszka lábon állunk, de tartós. Egész életemben sajnálni fogom, hogy lakodalmatokban nem lehetek jelen, de a viszonyok megakadályozzák. Később tartatván a lakodalom: megjöttem volna."[42]

1880. március 14-én lép fel a menyasszony utoljára a színházban — Szinnyei egy nappal korábban jelentette be eljegyzésüket Budenznak. A távozó színésznő finn—magyar színű szalagokkal ékesített csokrot kapott a színház vezetőségétől. Jalava május 5-én Budenznak írott levelében így számol be az esküvőről:

> „Tegnap előtt volt Szinnyei esküvője. Az esketés — a luteránus ritus szerint, mivel a katolikus esketés majd csak Bpesten lesz — az Öreg templomban történt, amely után a Finn Színház társalgójába mentünk, hogy igyunk az ifjú pár egészségére; a pohárköszöntőt Perander[43] professzor tartotta. Tegnap ugyanott búcsúebéd volt az ifjak tiszteletére, ahol Krohn mondott nagy sikerű beszédet, Jóska Finnországba jövetelét Ilmarinen Észak honában tett leánykérő útjához hasonlítva. Együttlétünk nagyon kedélyes volt, — annyira kedélyes ti., amennyire csak lehetett, amikor a búcsú órája ütött. Este 8-kor ugyanis Szinnyei és felesége a Storfursten nevű gőzössel Revalon [Tallinn] keresztül elindult Lübeckbe, ahonnan aztán Berlinen, Drezdán, Prágán és Bécsen keresztül hazatér. Valamennyi ismerőse és jókora tömeg búcsúztatta a parton, és a hajó éljen kiáltások közepette úszott ki a kikötőből. Szinnyei sok jó barátra tett itt szert, akik bizonyára gyakran gondolnak sóvárgással erre a derék fiatal emberre, szívből kívánva neki boldogságot és sikert."[44]

A kedves magyar vendégről a Suometar is írt ugyanabban az időben (az 55. számban), s bizonyára teljesen valósághűen: „Vadidegenként jött ide, megértette nemzeti törekvéseinket, lelkesedett értük és nyájas buzgósággal munkálkodott a javára." Nem tartozik e tanulmány feladatai közé annak mérlegelése, mi mindenbe kezdett bele a nyelvész Szinnyei, és mit végzett, és az sem, milyen hatékonyan tevékenykedett hazájában a finnek és Finnország javára.[45] Mégis nyomatékosan fel akarom hívni a figyelmet arra, hogy milyen értékes Az ezer tó országa című útikönyve (1882): nekünk, a mai finneknek is kiváló korrajzot

[42] MTA Kézirattár. M. Ir. Lev. 4°. 181./3.

[43] J. J. Fr. Perander (1835—1885) a gyakorlati filozófia, később a pedagógia professzora; népszerű ünnepi szónok volt.

[44] MTA Ms. 5447/70.

[45] Szinnyei József emlékezete 1857—1957. MNyTK 96. Budapest 1958.
Artturi Kannisto, József Szinnyei unkarilais-suomalaisten kulttuurisuhteiden vaalijana. JSFOu. 52(1943—44)/1:1—19.
Ulla Hauhia, József Szinnyei (1857—1943). Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica 9(1978):165—173.

ad, olyan kultúrtörténetileg értékes anyagot tartalmaz, hogy akár forrásmunkaként is megállja a helyét. A mű lényegét természetesen Szinnyei saját észrevételei és tapasztalatai szolgáltatják, de segítségére volt egy sor művelt finn is, akik megbízható forrásokhoz irányították őt. Az író alapállása pozitív, viszonya a finn természethez majdhogynem mámoros, úgy hogy olvastán finn íróink jutnak eszünkbe.

Nem nehéz Szinnyeire alkalmazni azokat a szavakat, amelyeket barátjáról, Jalaváról mondott 1916. május 29-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott emlékbeszédében.[46] Tegyük a 'Magyarság' és a 'magyar' szó helyébe a 'Finnország' és a 'finn nép' kifejezést:

> „Részletesen és behatóan ismertette az akkori viszonyokat s rövid áttekintést adta nemzetünk és irodalmunk történetének is. *Szinnyei* a *finnországi* állapotokat nem azoknak a szemüvégén át nézte, kikkel itt-tartózkodása alatt érintkezésbe került, hanem a maga szemével nézett mindent. Nem fölszines szemlélő, hanem igen jó megfigyelő volt. Könyvéből meleg rokonérzés árad ki, de a *finn nép* iránti szeretete nem tette elfogulttá; a fény mellett meglátta az árnyékot is. Rendkívül vonzóan van megírva ez a könyv s az olvasóközönségre igen nagy hatást tett."
>
> VILJO TERVONEN

József Szinnyeis erste Reise nach Finnland

von VILJO TERVONEN

Der bekannte ungarische Wissenschaftler der Finno ugristik, JÓZSEF SZINNYEI kam als Schüler von Budenz im Alter von 20 Jahren in Finnland an, um seine finnischen Sprachkenntnisse zu erweitern und das Land und die Verhältnisse des fernen, verwandten Volkes kennenzulernen. Der Verfasser bietet eine gründliche Zeitschilderung und er macht — während er Szinnyei und seine (finnischen und ungarischen) Zeitgenossen zitiert — die finnländische Aufenthalt Szinnyeis bekannt, während der der Wissenschaftler seine künftige Frau, Hilma Rosendahl, die Schauspielerin des Finnischen Theaters kennengelernt hat.

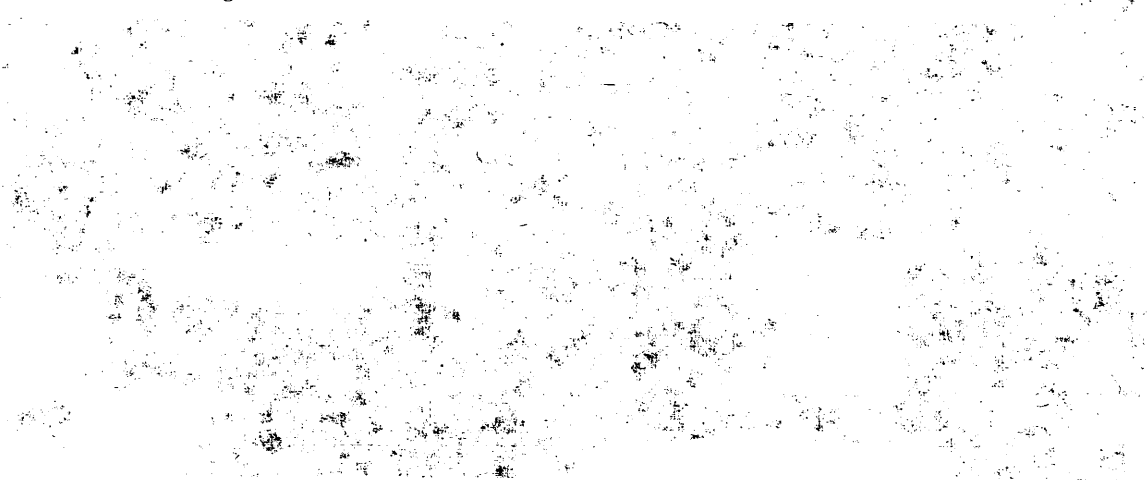

[46] SZINNYEI JÓZSEF, Jalava Antal külső tag emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia elhúnyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 17/10. Budapest 1916.

Mit jelent a nosztratikus hipotézis a finn nyelv történetében?

A különböző nyelvcsaládok tagjainak történeti-összehasonlító vizsgálatában mindig is voltak olyan törekvések, amelyek megpróbálták a rokon nyelvek körét kitágítani, a különböző nyelvcsaládokat egymáshoz kapcsolni azért, hogy a távoli múltban fennállott genetikai rokonságukat bebizonyítsák.

A nyelvtudomány történetében voltak már kísérletek arra, hogy az indoeurópai nyelveket a sémiekkel, a finnugorokat az altajiakkal, az indoeurópaiakat a törökségiekkel és az urál-altajiakkal hozzák kapcsolatba.

Mostanában pedig megpróbálják a török nyelveket az uráliakkal, a törököket a mongollal, a finnugorokat a dravidával és az indoeurópaiakkal, az uráliakat a jukagirral összefüggésbe hozni.

Míg korábban a különböző nyelvcsaládokból többnyire csak egyes párokat kapcsoltak össze (pl. a sémit az indoeurópaival, a török nyelveket a finnugorral stb.), addig manapság arra törekszenek, hogy rokon nyelvek sok tagból álló csoportjait állítsák egymás mellé.

SWADESH az ó- és újvilág nyelveit genetikai összefüggésbe hozta és arra a következtetésre jutott, hogy valamikor lennie kellett egy átfogó nyelvcsoportnak, amelyet ő finn-denénak nevez; a megjelölést az egymástól legtávolabb eső nyelvcsoportok tagjainak, az amerikai ne-dene (atapaszk) és az eurázsiai finnugor nyelvek nevéből alkotta.

A szovjet nyelvtudós, ILLIČ-SVITYČ rokon nyelvek nagy csoportját állapította meg, amelyet ő nosztratikusnak nevez. Ez a csoport az óvilág hat nyelvcsaládját foglalja magában — az indoeurópait, az altajit, az urálit, a dravidát, a kartvélt és a sémi-hámit.

Az új nyelvrokonságok utáni kutatás egészen természetes jelenség. A nyelvtudomány történetében az ilyen fáradozások néha eredménnyel is jártak. A szamojéd nyelveket egykor nem tartották a finnugor nyelvek rokonságába tartozónak. E. SETÄLÄ művének (Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch—ugrischen und samojedischen Sprachen. JSFOu. 30/5) és más vizsgálatok óta ez a rokonság azonban bizonyítottnak tekinthető. A finnugrisztika mai művelői bőven idéznek szamojéd anyagot is.

Ez annak bizonyítéka, hogy a különböző nyelvek közötti genetikus kapcsolat még a mai napig sem lett kellő módon földerítve. E tevékenység közben még annak a lehetősége is fönnáll, hogy új nyelvek kerülnek elő, amelyeket a nyelvek egy olyan csoportjához lehet kapcsolni, amelyeknek genetikai rokonságát viszonylag jól ismerjük.

Már szó volt arról, hogy a modern nyelvtudomány megkísérli a rokon nyelvek olyan csoportjait megtalálni, amelyek sok tagból állnak. Ez a tendencia nem a véletlen műve. Okai közül meg lehet említeni azt, hogy a nyelvek egy

nagyobb csoportjának visszavezetése egy közös alapnyelvre nagymértékben tágítja a történeti perspektíva kereteit. Így pl. ha az uráli ősnyelv már tíztizenötezer évvel ezelőtt is létezett, akkor a nosztratikus ősnyelv még távolabbi időkre tehető: kb. 30 000—40 000 év választja el tőlünk. Minél több rokon nyelvből áll egy nyelvcsalád, annál valószínűbb ezekben az archaizmusok megléte. Az ilyen régiségek vizsgálata sok esetben lényegesen bővíthetik és pontosíthatják ismereteinket a mai nyelvek történetéről.

Új hangtörvények fölfedezése és a nyelvtani szerkezet archaikus elemei lehetővé tennék számunkra, hogy világos képet alkothassunk a rokon nyelvek általános fejlődési vonaláról. A rokon nyelvek nagy csoportjainak megállapítása lényegesen pontosíthatatlan a nyelveknek a távoli ókorban elfogalt földrajzi helyzetét.

Mint ismeretes, a finn nyelv korábban a finnugor nyelvcsaládba tartozott. A finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálata lehetővé tette a finn nyelv történetének rekonstrukcióját. Miután a szamojéd és a finnugor nyelvek rokonsága be lett bizonyítva, a finnt az uráli nyelvekhez sorolták.

A finnugor és szamojéd nyelvek rokonságának megállapítása nem okozott forradalmat a finnugor nyelvtudományban. A finnugor alapnyelv magán- és mássalhangzórendszerének hipotetikus sémája lényegében ugyanaz maradt. Különleges nyelvtani formák sem bukkantak föl. A szamojéd nyelvek azonban sok új vonással gazdagodtak. A finnugristák gyakran jelentős nehézségekbe ütköztek a szamojéd és finnugor adatok összehasonlításában.

A nosztratikus elmélet szerint a finn a nosztratikus nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az uráli, hanem a török, mongol, kartvél, dravida és sémi-hámi nyelvekkel is rokonságban van.

Ebben az összefüggésben érdekes dolog lenne tisztázni, hogy a nosztratikus elmélet milyen mértékben gazdagítaná a finn nyelv történetét.

Illič-Svityč vitathatalan érdeme az, hogy az uráli, indoeurópai, török, mongol, mandzsu-tunguz, dravida, kartvél és sémi-hámi nyelvek valamennyi azonos vagy nagyjából azonos hangzású szavát összehasonlította. Természetesen ehhez fölhasználta elődei műveit is.

E fáradságos és nehéz munka eredménye lett a nosztratikus nyelvek kétkötetes szótára. Illič-Svityč ezt a könyvet a következőképpen nevezte: Опыт сравнения ностратических языков (Kísérlet a nosztratikus nyelvek összehasonlítására).

Köztudott, hogy a nyelvek genetikai rokonságának vizsgálatában a grammatikai formák genetikai rokonságának a megállapítása fontosabb, mint az azonos szógyökök kikövetkeztetése. Ezen a területen lehetségesek véletlen egybeesések, kölcsönzések stb.

Illič-Svityč nemcsak a szavakat, hanem a nyelvtani elemeket is összehasonlította szótárában.

A nosztratikus ősnyelv esetrendszerét érintő adatok meglehetősen gyérek.

A nosztratikus ősnyelvben létezett a névszók és névmások függő formájának külön jelölője, az *-n*. Az indoeurópai nyelvekben ez a jelölő a heteroklitikus névragozás formáiban van képviselve, vö. óind *yak-ṛ-t* 'Leber', Gen. Sing. *yak-n-as* 'der Leber', orosz *ja* 'ich', Gen. Sing. *menja*, finn Part. *minua* 'mich' a *mi-* tőből, csuvas *ebĕ* 'ich', Gen. Sing. *man-ăn* 'meiner' stb.

A névragozás szétágazó formáinak kialakulása után az *-n*-es formák funkciói nagyon leszűkültek. Ez mint a birtokos eset alakja maradt fenn.

Az igaz, hogy a birtokos esetek végződése a nosztratikus nyelvekben hasonló, vö. finn *kala* 'Fisch', Gen. Sing. *kala-n* 'des Fisches', mong. *gar* 'Hand', Gen. Sing. *gar-un* 'der Hand', tamil *ūr* 'Dorf', Gen. Sing. *ūr-un* 'des Dorfes'. Mint Illič-Svityč írja, a török nyelvekben az elsődleges *-n* végződésnek a *-ki* melléknévvégződéssel való összeolvadása eredményeképpen később kialakult a *-iŋ*, *-yŋ* birtokos végződés.

A birtokos eset végződésének kialakulásáról szóló ilyen magyarázat bizonyos ellentmondásokat tartalmaz. A névmások függő tövei, amelyek az *-n* elemet tartalmazzák (pl. *bu* 'dieser', *bun-un* 'dieses' stb.), a török nyelvekben már akkor is léteztek, amikor a birtokos végződés még egyáltalán nem is volt jelen. A birtokos eset szerepét eredetileg az ún. Izafet-szerkezet töltötte be, vö. jak. *at baha* 'der Kopf des Pferdes'. A birtokos végződés a török nyelvekben minden bizonnyal az instruktív végződésének átértékelődése eredményeként jött létre. Az eszközhatározó végződésének birtokos végződésként való fölhasználása következtében a török nyelvekben az eszközhatározó használata jelentősen csökkent. Ma az instruktívnak csak néhány maradványa őrződött meg egyes határozószókban, vö. a törökben *yaz-ın* 'im Sommer', *kis-ın* 'im Winter' stb.

A finnugor nyelvekben a birtokos eset végződése valószínűleg szintén az instruktív végződéséből keletkezett, vö. cseremisz *jal-ən* 'des Dorfes' és *jolə-n* 'zu Fuß'. Ha zürjén *-lõn* birtokosvégződésből az *l* jelet elhagyjuk, megkapjuk az *õn* elemet, amely teljesen egybeesik az eszközhatározó *-õn* végződésével, vö. zürj. *ćõr-õn* 'mit der Axt'.

Illič-Svityč véleménye szerint a nosztratikus ősnyelvben megvolt a jelölt tárgy *-mA* rangja. A nosztratikus nyelvekben ezt a tárgyeset *-m* eleme képviseli, vö. óind *vṛkam* 'den Wolf', lat. *lupum* 'u.a.' finn *kalan* (< *kalam*) 'den Fisch'. A mandzsu-tunguz nyelvekben a tárgyeset végződése *-ba*, *-bä* formában szerepel, a *-ma*, *-mä* (nazális mássalhangzó után előforduló) alakokkal együtt. E végződés nyomai a dravida nyelvekben is előfordulnak.

Ez a magyarázat azonban tartalmaz néhány ellentmondást. Az indoeurópai nyelvekben a tárgyeset valószínűleg egy latívuszi eset alapján keletkezett, vö. óind *gramam gačhati* 'er geht ins Dorf', lat. *Roman ire* 'nach Rom gehen'. Az uráli nyelvekben a tárgyesetnek egyáltalán nincs ilyen jelentése. Ezen kívül a mandzsu-tunguz nyelvek tárgyesetének *-ba*, *-bä* végződése nem hasonlítható össze az indoeurópai és uráli nyelvek hasonló esetének végződésével.

Illič-Svityč véleménye szerint a nosztratikus ősnyelvben létezett egy lokatívuszi jelentésű *-da* partikula. Ezt eredetileg enklitikus helyzetben használták főleg olyan névmások és tövek mellett, amelyek a térben való tartózkodásra utalnak. Csak később vált ez a partikula esetvégződéssé. Ebből a lokatívuszi elemből származik az indoeurópai és uráli nyelvek *-ta* ablatívuszvégződése, vö. óind *ma*-t 'von mir', oszk *touta-d* 'aus der Gemeinde', a finn partitivusi forma, pl. *taloa* 'das Haus' (eredetileg *taloda* 'aus dem Hause'), valamint a dravida nyelvek (*-thi*, *-du*) és a régi török nyelvek (*-ta*) ablatívuszi végződése.

A különböző nosztratikus nyelvekben az ablatívuszi jelentés tekintetében meglevő nagy különbségek azonban kétséget támasztanak bennünk afelől, ogy minden nosztratikus nyelvben azonos lenne a *-ta* végződés. Az európaih és uráli nyelvekben a *-ta* elemnek kifejezetten ablatívuszi jelentése van. A török nyelvekben ez az elem az ókorban lokatívuszi és ablatívuszi szerepű volt

egyszerre, vö. orkhon *tay-da* 'auf dem Berg' és *kayan-ta* 'vom Imperator'; a mongol nyelvekben ennek az elemnek lokatívuszi és latívuszi jelentése volt, vö. bur. *bulanda* 'in der Ecke' és 'in die Ecke'. A sémi-hámi nyelvekben ez az elem latívuszi jelentésű. Az ablatívuszi szerep éppen úgy nem vezethető le a lokatívuszból, mint a latívuszi sem a lokatívuszból.

Ismert tény, hogy a balti finn nyelvekben a külső helyviszonyt kifejező esetekben jelen van az *l* elem, vö. finn *rannalla (< ranta-l-na)* 'auf dem Ufer', *talolla (< talo-l-na)* 'auf dem Haus' stb.

Ez az affixum a cseremiszben és a permi nyelvekben is előfordul, vö. cser. *čodra-l-an*, zürj. *võr-l-ań* 'in der Richtung des Waldes'.

Illič-Svityč véleménye szerint protouráli szinten létezett egy lokatívuszi jelentésű *-l* szuffixum, amely helyet jelentő főneveket (nomina loci) képzett, vö. finn *ete-lä* 'Süden'. A sémi-hámi nyelvekben ez az elem *la, li* prepozícióként 'nach, zu' jelentésben van meg.

A nosztratikus ősnyelvben volt egy latívuszi jelentésű *-Ka* partikula. A nosztratikus nyelvekben ez az elem a latívusz végződéseként van jelen, vö. finn nyelvjárási *ala-k* 'nach unten', cser. *wel-ke* 'zur Seite', tamil *ūru-kku* 'ins Dorf', tat. *jaq-qa* 'zur Seite', evenki *anti-ki* 'nach rechts' stb.

Ez a partikula megvan a sémi-hámi nyelvekben is.

Bizonyos okok arra engednek következtetni, hogy a török nyelvek latívuszi *-qa* végződése két latívuszi végződésből, *-q*-ból és *-a*-ból áll, jóllehet az *-a* szuffixumnak a nosztratikus nyelvekben nincs megfelelője.

A többes szám fogalma nem volt idegen a nosztratikus ősnyelvtől. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nosztratikus alapnyelvben inkább az ún. összefoglaló többesség (Sammelpluralität) különleges szuffixumai léteztek. A nosztratikus nyelvek kutatói találtak néhány olyan partikulát, amelyeknek összefoglaló többes jelentésük van.

A nosztratikus *-K̡* elem az örményben *-k̡* többes jelként él tovább, vö. óörmény *ban* 'Wort', *bank̡* 'Wörter'. A finnugor nyelvekben ezt a *K̡*-t az igék személyragjaiban találhatjuk meg, vö. finn *annamme (< annammek)* 'wir geben'. E partikula megfelelőit a kutatók a dravida nyelvekben is megtalálták, vö. gondi *kki-k* 'Hände', *tale-k* 'Köpfe'.

A nosztratikus *-la* szuffixum a török nyelvekben a többes szám *-lar* végződésében matadt meg, vö. török *at-lar* 'Pferde'.

A cseremiszben megvan a *-la* szuffixum gyűjtőtöbbes jelentésben, vö. cser. *kož-la* 'Tannenwald'. Ez a morféma a dravida nyelvekben is megvan, vö. komami *kaji-l* 'Hände'.

A nosztratikus *-na* szuffixumnak a következő megfelelői vannak: arab *furs-an (< faris* 'Reiter') 'Reiter' ótörök *oŋl-an (< oŋul* 'Kind') 'Kinder'. E szuffixum maradványait a kutatók megtalálták a mordvin nyelv birtokos ragozásában, vö. erzä-mordvin *kedenze* 'seine Hände'.

A nosztratikus ősnyelvben a főnevek függő formájának is volt egy *-j* jele. Az indoeurópai nyelvekben ez a *j* az *-o* tövű névmások és főnevek többes számában található meg, vö. ógör. *τοί* 'diese', gót *þai* 'u. a.', ógör. *λύκοι* 'Wölfe'. Illič-Svityč állítja, hogy ez a jel a finn nyelvben is megvan, vö. finn *talo-i-ssa* 'in den Häusern'.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a nosztratikus ősnyelv rekonstrukciója nem ad pontos képet azon szuffixumok gazdagságáról, amelyek az uráli nyelvben a gyűjtőtöbbest kifejezték. Legalább tíz ilyen jel létezett: *-a (-ja), -č, -i (-j), -k, -l, -m, -n, -r, -s, -t*. Minden egyes szuffixum eredetileg a dolgok egy

különleges osztályának gyűjtőtöbbesét jelölte. Minden osztály valamilyen különleges jegyek alapján különbözött a másiktól. Az indoeurópai és sémihámi nyelvekben hasonóan hangzó szuffixumok nem rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal.

A nosztratikus nyelvekben található néhány azonos hangzású igei és névszói képzőmorféma; pl.

a *-jA* kicsinyítő képző, vö. ógör. *παιδίον* 'Kindlein' (< *παιδ* 'Kind'), tat. *ata-j* 'Wäterchen' (< *ata* 'Vater'), mingr. *baba-ja* u. a. (< *baba* u. a.), finn nyelvjárási *emo-i* 'Mütterchen' — a kicsinyítő képző *Ka*, vö. grúz *nani-ko* 'Väterchen' (< *mama* 'Vater'), finn *vas-ikka* 'Kälbchen' (< *vasa* 'Kalb'), óind *asva-kka* 'Pferdchen' (< *asva* 'Pferd'), orosz *myška* 'Mäuschen' (< *myš* 'Maus') — a *-ma* deverbális képző, vö. finn *juoma* 'Getränk', török (?) *yazma* 'Schreiben' — a nominatív igék *-l* képzője, vö. erzä-mordvin *ekše-la* 'sich baden' (< *ekše* 'kühl'), tat. *baš-la* 'beginnen' (*baš* 'Kopf'), evenki *mū-la* 'Wasser tragen' (< *mū* 'Wasser') — a gyakorító (frekventatív) *-či* képző, vö. finn *ruoskitse-* 'peitschen, schlagen', erzä-mordvin *morśəms* 'halblaut vor sich singen'.

Az uráli nyelvek gyakorító (frekventatív) képzőinek gazdagságáról sem mond túl sokat a nosztratikus ősnyelv rekonstrukciója. Az uráli nyelvek kb. tíz ilyen szuffixummal rendelkeznek. Ezek genetikusan szoros összefüggésben voltak a gyűjtőtöbbes szuffixumaival.

A nosztratikus ősnyelv igeidőrendszerét érintő adatok nagyon gyérek. Az ősnyelv szintjéig csak a preteritum *-t-*jét lehet visszavezetni, vö. török *getti* 'er ist fortgegangen', német *er machte*, grúz *muša-obdi* 'er arbeitete' stb.

A múlt idő *-j* jele, amely a finnugor nyelvekre különösen jellemző, a nosztratikus ősnyelvben partikula formájában szerepelt. Ennek prepozitív vagy posztpozitív helyzete egyaránt lehetett, vö. ógör. *ἔφερε* 'er trug', finn *tuli* 'er ist gekommen'.

Ám ez az összehasonlítás nagyon valószínűtlen. Az ógörögben az *ε* augenentum egy határozószóból fejlődött ki. Az *i* preteritumjel eredetét a finnugor nyelvekben homály fedi. Ezenkívül ezen időforma párhuzamos megfelelői hiányoznak a török, mongol és dravida nyelvekből.

Az uráliban szintén létezett a preteritum, melynek *ś* volt a jele. Ennek az igeidőnek azonban nincs nyoma a nosztratikus nyelvekben, jóllehet ez még korábban keletkezett, mint az uráli *-j-*s preteritum.

Illič-Svityč szerint a nosztratikus ősnyelvben megvolt az óhajtó mód (optatívusz), melynek *-je* volt a jele. Az indoeurópai nyelvekben ez a jel a tematikus tövekben *-i-*vé, az atematikus tövekben pedig *-ie-*vé alakult, vö. ógör. *φέροι* 'möge er tragen'. Illič-Svityč az indoeurópai opatívuszt összekapcsolja a török és mongol nyelvek hasonló módjával. A török nyelvekben ennek a jele *-aj*, *-γaj*, a mongolokéban pedig *-ja*, *-je*.

A mód kategóriája a különböző nyelvekben viszonylag későn alakult ki. Az indoeurópai nyelvekben a konjunktívusz az aorisztosz erős hatására jött létre. Az uráli nyelvben a feltételes-óhajtó mód jele egy gyakorító-frekventatív szuffixum jelentésének átértelmezéséből keletkezett. Az optatívuszi *-aj* jel a török nyelvekben azonos az *-aj* kicsinyítő képzővel. A török nyelvekben a modalitás végeredményben az eredeti kicsinyítő jelentés átértelmezéséből jött létre. Nehezen lehet elfogadni azt a feltételezést, hogy a nosztratikus időben, amely negyvenezer évvel ezelőttre tehető, létezett az optatívusz.

Az összehasonlító szótárakban idézni szoktak néhány hasonló hangzású névmási tövet is, amelyekre már az Illič-Svityč előtt járók is fölfigyeltek.

Érthető, hogy nagyon gyérek és hiányosak azok az adatok, amelyek a nosztratikus ősnyelv grammatikai szerkezetének sajátosságaire vonatkoznak. Az összehasonlítások gyakran kevéssé meggyőzőek. Éppen ezért lehetetlen ezeknek az alapján olyan értékelhető ismeretekhez jutni, amelyek kielégítő módon megvilágítanák a finn nyelv legkorábbi állapotát.

Nézzük most meg azt, hogy a nosztratikus ősnyelv rekonstrukciója milyen újdonsággal szolgál a finn vokalizmus és konszonantizmus történetéhez.

A nosztratikus ősnyelv magánhangzói a finnben nagyjából változatlanok maradnak. A nosztr. *a* hasonló a finn *a*-hoz, vö. nosztr. *Haja* 'treiben'; finn *aja-* u. a., nosztr. *kalʌ* 'Fisch', finn *kala* u. a.; nosztr. *marja* 'Beere', finn *marja* ua. A nosztr. *e* hasonló a finn *e*-hez, vö. nosztr. *kerjä-* 'schreien', finn *kerjätä* 'etw. betteln'; nosztr. *ʔela-* 'leben', finn *elä-* ua.; nosztr. *pelʌi* 'fürchten', finn *pelä-tä* ua. A nosztr. *ä* hasonló a finn *ä*-hez, vö. nosztr. *gäti* 'Hand', finn *käte-*, *käsi* ua.; nosztr. *kär-* 'steif verbinden', finn *kääri-* 'wickeln'. A nosztr. *o* azonos a finn *o*-val, vö. nosztr. *koki-* 'auf den Spuren folgen', finn *koke-* 'versuchen'; nosztr. *Honća* 'Ende, Rand', finn *otsa* 'Stirn'. A nosztr. *u* azonos a finn *u*-val, vö. nosztr. *ḍuli* 'Feuer', finn *tule-*, *tuli* ua.; nosztr. *burʌ* 'Schneesturm', finn *purkku* ua. A nosztr. *ü* hasonló a finn *ü*-höz, vö. nosztr. *kütʌ-* 'verbinden', finn *kytke-* 'fesseln, koppeln'; nosztr. *külʌ-* 'frieren, Kälte', finn *kylmä* 'kalt'. A nosztr. *i* azonos a finn *i*-vel, vö. nosztr. *kiwi* 'Stein', finn *kivi* ua.; nosztr. *kir* 'Reif', finn *kirte*, *kirsi* ua.

Van néhány egyedi eset, amelyben a nosztratikus és a finn magánhangzók nem esnek egybe, így pl. nosztr. *a* > finn *o*, nosztr. *i.* > finn *a*, nosztr. *e* > finn *a* stb. Az ilyen inkongruenciák oka azonban tisztázatlan, de ez nem cáfolja meg azt a tényt, hogy a nosztratikus magánhangzók jól megőrződtek a finnben.

Ebben az esetben a nyelvtörténet legnagyobb csodájával van dolgunk. A nosztratikus ősnyelv mintegy negyvenezer évvel ezelőtt létezett. A nosztratikus ősnyelv vokalizmusa e hosszú idő folyamán számottevő változások nélkül maradt meg a finnben.

A nosztratikus ősnyelv Illič-Svityč által rekonstruált mássalhangzó-rendszere abban különbözik a finnétől, hogy az előbbiben voltak abruptív és laringális mássalhangzók is. A finnben ezek közül nem mind maradt fenn, vö. nosztr. *ḳaiwa-* 'graben' abruptív *Ḳ*-val és finn *kaiva*;; nosztr. *ʔela-* 'leben' larigális kezdőhanggal és finn *elä-*; nosztr. *Haja-* 'treiben' és finn *aja-*.

Feltehető, hogy a nosztratikus szóeleji zöngés mássalhangzók az uráli ősnyelvben zöngétlenné váltak, vö. nosztr. *ḍuli* 'Feuer', finn *tuli*; nosztr. *bara* 'groß', finn *paras* 'der beste'. Mind az uráli, mind a nosztratikus ősnyelvben feltételeznek a kutatók egy különleges *l* hangot. Ez az *l* a finnben *t*-vé változott, vö. nosztr. *ƛamHa* 'Faulbaum', finn *tuomi*; nosztr. *majƛʌ* 'süßer Baumsaft', finn *maito* 'Milch'. A nosztratikus affrikáták eltűntek a finn nyelvből.

A laringális hangok megléte a nosztratikus ősnyelvben kétségtelennek tűnik.

Illič-Svityč feltételezi a laringális hang meglétét minden olyan esetben, amikor a magánhangzók hosszúságát próbálja tisztázni, pl. a finn *otsa* 'Stirn' megfelel az ótörök *ūč* 'Ende, Spitze' szónak, melyben hosszú az *ū*. Ezt a hosszúságot Illič-Svityč a nosztratikus alapalakra föltételezett szókezdő laringális hanggal magyarázza, pl. *Honća* 'Ende, Spitze'.

Az ősnyelvre jellemző magán- és mássalhangzó-rendszer rekonstruálásának a helyessége sok esetben azoknak az etimológiáknak a helyességétől függ,

amelyek Illič Svityč szótárában szerepelnek. Ebből a szótárból hetvenhárom olyan etimológiát vizsgáltunk meg, amelyben a szerző finn szavakat vet össze indoeurópai, uráli, mongol, török, sémi-hámi, dravida és kartvél szavakkal.

Ezeket az etimológiákat három csoportba lehet osztani: 1. hibás etimológiák, 2. túl hipotetikus etimológiák, 3. rejtélyes etimológiák.

A hibásak közé tartoznak azok az etimológiák, amelyeknek alapjául hangutánzó—hangulatfestő szavak szolgáltak. A nosztratikus nyelvek szótára számos ilyen etimológiát tartalmaz. Néhány példa: finn *pora* 'Bohrer', lat. *forare* 'bohren', ónémet *boron*, nosztr. *bura-* 'bohren'; finn *sorottaa* 'tröpfeln', tamil *čor-* ua., mongol nyelvjárási *čur* 'fließen, strömen', magyar *csorog* 'fließen', nosztr. *čur-* 'tröpfeln'; finn *kurke-*, *kurki* 'Kranich', arab *kurkij* ua. ófelnémet *Kranuh* ua., malajalam *kurijan* ua., nosztr. *ḳar/ḳur* ua.; finn *ime-* 'saugen', ótörök *-äm-* ua., mongol irodalmi *em-kü-* ua., nosztr. *Hemi-* 'saugen, schlucken'.

Mint tudjuk, a hangutánzó szavakkal nem lehet a nyelvek genetikus rokonságát bebizonyítani, ugyanis ezen szavak egybeesése nem rokon nyelvekben is megtörténhet, vö. finn *sopottaa*, orosz *šeptať* 'flüstern', román *šopti-*; ógörög *βάτραχος* 'Frosch', erzä-mordvin *vatrakš*; ógörög *κόραξ* 'Rabe', cseremisz *korak* 'Krähe', csuvas *šor-* 'rieseln', zürjén *šor* 'Bach'; finn *puuskua* 'blasen', ógörög *φυδάω*, svéd *blaska* 'plätschern', orosz *pleskaťsja*.

Van néhány olyan eset, amelyben a szavak hibásan lettek összehasonlítva, vö. a finn *taka* 'hinter' (összetételekben), *takana* 'hinter' a török *jaq-* 'sich nähern' igével van egybevetve, a finn *tuli* 'Feuer' szót a török *jyly* és a mongol *dulan* 'warm' szóval veszi azonosnak a szótár. Ennek alapján következtették ki a *ḍuli* nosztratikus alapalakot. A nosztratikus *d*-nek *j*-vé alakulása a török nyelvekben azonban kevéssé valószínű.

A finn *herää-* 'sich erwecken' igét a török *sez-* 'fühlen', lat. *servare* 'retten', mongol *sere-* 'zweifeln' és sémi-hámi *shr-* 'wachen' igékkel rokonítják. A finn *herä-* egybevetése a török *sez*-zel Ramstedtnek azon a hipotézisén alapul, amely szerint az altaji ősnyelvben létezett egy palatális *ŕ*, ami a török nyelvekben *z* lett. Az *ŕ* megléte az ősaltajiban azonban nagyon kétséges. A veláris magánhangzós szavakban a palatális *ŕ* nem szerepelhetett. Ennek alapján a török *qyz* 'Mädchen' nem származhatott a *qyŕ* szóból. A finn *teke-* 'machen' szót Illič-Svityč az indoeurópai *dhe-* 'legen' igével veti egybe. Ezeket a nosztratikus $da^{\flat}{}_{\Delta}$- alapalakra vezeti vissza. A finn *vuo* 'Strom' azonban nem felel meg a nosztratikus ősnyelv laryngális $^{\flat}$ hangjának. A finn *vuo* 'Strom' a szótár szerint az északi vogul *au*, az osztják *oχ*, *oγ* és a tunguz *(ū)a* 'Welle' sorába tartozik. Ezeknek *Huwa* a kikövetkeztetett nosztratikus alapalakja. Ez azonban rosszul van rekonstruálva, mert az osztják *o6* 'Strom' a *γ*-nak ebben a szóban való meglétét mutatja.

Túl hipotetikus etimológiák is találhatók az Illič-Svityč által javasoltak között. Ilyen pl. ógörög *φύω* 'wachsen' ~ óind *bhū* 'sein' ~ litván *būti* 'sein' ~ finn *puu* 'Baum'. Az uráli nyelvekből azonban hiányoznak olyan utalások, amelyek szerint a *puu* hangsornak 'wachsen' jelentése is lenne. A finn *elä-* 'leben' szót Illič-Svityč a tamil *il* 'Haus' és ótörök *āl* 'Volk' szóval rokonítja, ez azonban nagyon kétséges. A finn *kylmä* 'kalt' összefüggése a gót *kalds* 'kalt' és tamil *kuḷir* 'Kälte' szavakkal is kétségbe vonható. A finn *käsi* (a tő: *käte-*) az ógörög *χείρ* 'Hand' *(< ghes-r)* párjaként szerepel. A *t*-nek *i* előtti *s*-szé válása azonban tipikusan balti-finn jelenség, amelynek összekapcsolása az indoeurópai nyelvekben mutatkozó heteroklitikus ragozással aligha lehetséges.

A finn *kara* 'Spindel egybevetése a burját *gar-* 'ausgehen' igével szintén kétséges.

Rejtélyes etimológiák. Van egy egész sor olyan szó, amely a finnben és a többi nosztratikus nyelvben valóban azonosan hangzik. I yenek pl. finn *nimi* 'Name' óind *nama*, lat. *nomen*, ógörög *ὄνομα*, német *Name;* finn *kylä* 'Dorf', csuvas *kil* 'Haus', tamil *kuḷi* 'Familie'; finn *koj* 'Motte', hegyi altaji *kuja* 'Motte'; finn *kyty* 'Schwager' ótörök *küdägü* 'Schwiegersohn'; finn *kuori* 'Rinde', latin *corium* 'Leder', orosz *kora* 'Rinde'; finn *murtaa'* brechen', óind *mardati* 'zerreibt', tamil *muri* 'Bruchstück' stb.

Nehéz eldönteni, hogy ezek a hasonló hangzású szavak valóban a nosztratikus nyelvek rokonságát bizonyítják-e vagy csak véletlen egybeesések.

Ezenkívül is akad néhány gyenge pont a nosztratikus hipotézisben.

Először is nagyon kétséges a sémi nyelveknek a nosztratikus nyelvcsaládba való tartozása. Teljesen fölfoghatatlan az, hogy miként lesz a nosztratikus ősnyelv magánhangzóból és mássalhangzóból álló szógyöke a sémiben két-három mássalhangzós gyökké; vö. nosztr. *buŕa* 'sieden', finn *porise-, porista* 'brodeln', sémi-hámi *br;* nosztr. *ḍaka* 'nahe', finn. *taka* 'hinter', kusita *ḍk* 'nahe'. Hasonló változásokra nincs példa a nyelvtörténetben.

A finn szavak összehasonlítása a sémi nyelvek szavaival nem ad semmi hasznosíthatót a finn nyelv történetéhez; vö. finn *taka* 'hinter', sémi-hámi *ḍk* 'nahe', finn *kivi* 'Stein', a csádi nyelvben *kw*, finn *lipa* 'schlüpfrig', sémi-hámi *lp* stb.

A sémi szógyök hangállománya nagyon korlátozott. Egy és ugyanazon mássalhangzó-kapcsolat több jelentéssel rendelkezhet, vö. *Qr* 'rufen' és 'Eis', *mn* 'denken' és 'Mensch'. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a finn nyelv történetének szempontjából a finn szavak összevetése a sémiekkel semmi haszonnal sem jár.

A finn nyelvnek a kartvéli nyelvekkel, különösen a grúzzal való genetikus rokonsága is fölöttébb kétséges, v∼. finn *teke-* 'machen', grúz *d(w)* finn *elä-* 'leben', ógrúz *er* 'Volk'; finn *kyty* 'Schwager', grúz *kwisal;* finn *sorottaa* 'tröpfeln', ógrúz *cwar-;* finn *kivi* 'Stein', grúz *kwa*.

Azokban a hasonló hangzású szógyökökben, amelyek a különböző nosztratikus nyelveket egymással összekötik, gyakran előfordulnak olyan hangkapcsolatok, amelyeknek szerkezete a következő: $C + V +$ egy hang az *m, n, r, l* mássalhangzók közül. Ilyen hangkapcsolat azonban a világ sok nyelvének szavaiban előfordul. Így nagyon könnyen előfordulhatnak véletlen hangsorbeli egybeesések is.

A nosztratikus ősnyelv magánhangzó-rendszerének rekonstruálásában Illič-Svityč az uráli nyelvekhez igazodik, a mássalhangzó-rendszerében viszont a sémi-hámi és a kartvél nyelveket tartja szem előtt. Ennek során azonban még mindig számos tisztázatlan pont marad az indoeurópai vokalizmusban és konszonantizmusban.

A nosztratikus nyelvek szótára sok megoldatlan problémát tartalmaz. Ilyen például az, hogy miért felel meg a török nyelvek veláris *q*-ja szabályosan a sémi veláris *q*-nak, amikor a török nyelvekben a veláris *q* meglétét a magánhangzóharmónia határozza meg. Miért hiányzott eredetileg a magánhangzóharmónia a török és uráli nyelvekből? Az is tisztázatlan, hogy melyik nyelvtípushoz tartozott a nosztratikus ősnyelv. És még számos további kérdés marad homályban.

A nosztratikus hipotézist tehát nem lehet hasznosítani a finn nyelv legkorábbi történetének tanulmányozásában.

B. A. SEREBRENNIKOV

Что может дать ностратическая гипотеза для изучения истории финского языка?

Б. А. Серебренников

В истории языкознания всегда наблюдались попытки сближения установленных семей родственных языков. Индоевропейски еязыки сближались с семитскими и финно-угорскими, финно-угорские с тюркскими, монгольскими и тунгусо-маньчжурскими, тюркские с монгольскими и т. д.

В современном языкознании эти попытки не только не уменьшились, но заметно увеличились. Наблюдается стремление создать новые семьи родственных языков, включающие очень большое количество членов, например, де-не-финские языки, включающие большое количество языков Старого и Нового света. В. Г. Иллич-Свитыч в своем двухтоином словаре «Опыт сравнения ностратических языков» попытался свести в одну семью шесть семей родственных языков — индоевропейскую, финно-угорскую, тюркскую, монгольскую, тунгусо-маньчжурскую, семито-хамитскую и картвельскую. Сближение этих языков не только в области корнеслова, но также и в области грамматических форм производилось Илличем-Свитычем на основе установленных или фонетических соответствий. С внешней стороны это сравнение представляется вполне правдоподобными. Установление новой семьи родственных языков означало подлинное открытие в области языкознания. Однако при детальном изучении материалов, представленных Илличем-Свитычем, обнаруживаются большие недостатки ностратической гипотезы. Многие сопоставления в области морфологии крайне натянуты и слишком гипотетичны. Но самое удивительное обнаруживается при анализе ностратических корреспонденций звуков ностратического прязыка в финском языке.

Оказывается, что вокализм ностратического праязыка в финском языке на протяжении десятков тысяч лет не подвергся никаким существенным изменениям. Обнаруживаются недостатки и в самой методике сопоставления (сопоставление звукоподражательных слов, некритическое повторение некоторых ошибок алтаистов и т. п.). Мало вероятно также родство финского с картвельскими и семито-хамитскими языками.

В общем и целом ностратическая теория не дает представление об архаическом состоянии ностратических языков и не может быть рационально использована для изучения истории финского языка.

Rekonstrukció és jelentésváltozás

1. Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről című dolgozatomban (Bakró-Nagy 1978, 1979) egy FU kori etimológia elemzése révén bemutattam, hogyan használhatjuk fel a szemantikai jegyekkel való jelentés-leírást az alapjelentés kikövetkeztetésében. Az alábbiakban ennek az elemzésnek a nyomán tovább haladva* a következő kérdésekre próbálok választ keresni: (1.1.) miként állapíthatjuk meg, hogy melyek a rekonstrukció alapját képező leggyakoribb közös jegyek; (1.2.) milyen a viszony a rekonstruált alapjelentés és a leánynyelvi jelentések között (a jelentésváltozások levezetése).

1.1. Elemzett példánkban az egyes jelentések leírása után azt mondtuk, hogy az alapjelentést a leggyakoribb közös jegyekből rekonstruálhatjuk. Csakhogy a „leggyakoribb" kifejezés azt sugallja, hogy kell valaminek — egy meghatározott számnak — lennie, amihez képest ezek a bizonyos jegyek a leggyakoribbaknak mutatkoznak, tehát könnyen úgy tűnhetik, hogy itt valamiféle viszonyításról van szó. Mégpedig olyan viszonyításról, amelyik nem csupán erre az egyetlen etimológiára, hanem az etimológiákra általában érvényes. Azt hiszem, nem lesz nehéz belátni, hogy a rekonstrukció számára felhasználható jegyeknek nincs egy olyan, abszolute meghatározható száma, amelyhez képest, akár egyetlen etimológián belül is, eldönthető lenne, mit nevezzünk leggyakoribb jegyeknek.

Induljunk ki abból, hogy az etimológiában szereplő szavak 13 jelentésének az elemzése eredményeként összesen 22 jegyet kaptunk — a [fizikai cselekvés] jegyet 13-szor, az [érint], [erővel] jegyeket 11—11-szer, az [ember], [egyszer] jegyet 10-szer írtuk fel; azokat a jegyeket, amelyek azt írják le, hogy kit/mit érintünk, összesen 22-szer, amivel érintünk összesen 17-szer tüntettük fel (ez a két utóbbi szám abból adódik, hogy egyetlen jelentésen belül több ilyen jegy is szerepelhetett); a többi jegy ezeknél jóval kevesebb alkalommal szerepelt —, s tételezzük fel, hogy a leggyakoribbak azok a jegyek, amelyek az összes jelentésnek legalább a kétharmadában (13 jelentésről lévén szó, mondjuk, nyolcszor, illetőleg annál többször) fordulnak elő. Ez a kikötés természetesen teljesen önkényes: mondhattuk volna azt is, hogy háromnegyedükben, felükben stb. S valóban: az *'olyan fizikai cselekvés, amelynek során az ember egyszer, erővel érint valakit vagy valamit' jelentést e kétharmados többség alapján is rekonstruálhatjuk. Csakhogy ezzel az alapjelentéssel és a gondolatmenettel kapcsolatban, legalábbis két ponton, kételyek merülhetnek fel: az

* Az elemzés eredményét összefoglaló táblázatot (vö. NyK 81:350—351) — amelybe sajnálatos módon több hiba is becsúszott, s amelyet itt már javítva közlünk — a könnyebbség kedvéért l. e dolgozat végén (27. l.).

alapjelentéssel kapcsolatban azért, mert benne csak annyi szerepel, hogy 'érint valakit/valamit' az érintkező dolgokat leíró jegyek helyett, amelyeket pedig az elemzésben felírtunk — [test], [testrész], [kéz], [láb], [eszköz], illetőleg [ember], [állat], [tárgy] —; kérdéses tehát, hogy miért nem ezeket adtuk meg (1.1.1.); a gondolatmenettel kapcsolatban azért, mert a 13 jelentésnek a négy (mordvin, cseremisz, osztják, vogul) nyelvben való számszerű megoszlása nem azonos, mivel a 13 jelentés közül 4 tartozik a mordvinhoz, 3 a cseremiszhez, 4 az osztjákhoz és 2 a vogulhoz. Azaz a mordvinban és az osztjákban pontosan kétszer annyi jelentéssel dolgozhatunk, mint a vogulban. Márpedig ha egy nyelvből több jelentést elemzünk, akkor magasabb lesz a jegyek száma is, azaz a teljes elemzés végeztével a több jelentéssel adatolt nyelv statisztikánkban is magasabb jegy-számmal szerepel. A közös jegyek kiválasztásakor pedig könnyen előfordulhat — különösen az olyan etimológiákban, amelyekben csak két nyelv szavait rokonítjuk, s amelyek közül az egyikből több jelentés adatolható, mint a másikból —, hogy a leggyakoribb közös jegyek csupán az egyik, a több jelentéssel résztvevő nyelv lexémáira jellemzőek, a másikra nem, vagy csak minimális mértékben. Tételezzük fel például, hogy a már elemzett etimológiának csak két tagja van: a mordvin 4 jelentéssel és a vogul 2 jelentéssel. A táblázatból leolvashatjuk, hogy melyek a leggyakoribb közös jegyek (itt is a kétharmados aránynál, a négyszeri előfordulásnál maradva): a [fizikai cselekvés] mind a hatban szerepel, az [ember], [érint], [egyszer], [erővel], [embert], [állatot] öt-öt esetben, az [eszközzel] jegy pedig négy esetben. Ha most jobban szemügyre vesszük, hogy miből adódtak ezek a számok, azt látjuk, hogy azok közül a jelentések közül, amelyekben az [embert], [állatot] ötször szerepelt, négy csak a mordvinban van meg, a négyszer előforduló [eszközzel] jegy pedig csak a négy mordvin jelentésben van meg (az [erővel], [egyszer] számszerű megoszlása 3/mord./: 2/vog./). A leggyakoribb közös jegyek tehát inkább a mordvin jelentéseit jellemzik, semmint a voguléit. Senkit se tévesszen meg, hogy a fenti jegyekből kirajzolódó jelentés két jegy kivételével megegyezik az egész etimológiára provizórikusan kikövetkeztetett alapjelentéssel. Oka az, hogy a mordvinban vannak meg azok a jelentések (főként az 'üt' és az 'ütlegel'), amelynek jegyei leginkább megfelelnek az alapjelentés jegyeinek, de erre még a jelentésváltozások kapcsán kitérünk. A második probléma (1.1.2.) tehát: miként kellene eljárnunk, hogy az ilyen, a rekonstrukciót félrevivő aránytalanságot kiküszöbölhessük, hogy a közös jegyek kiválasztásakor tükröződjék, számszerűen hogyan oszlanak meg a jelentések a nyelvek között.

A felvetett két probléma megválaszolását kezdjük az utóbbival.

1.1.2. Kézenfekvő lenne, hogy az előzetes belső rekonstrukciót ajánlanánk megoldásul, ezzel ugyanis elérhetnénk, hogy minden egyes nyelvből csak egyetlen jegy-sorra redukálódnának a jelentések, azután ezeket összesítve következtethetnénk ki az alapjelentést. A belső rekonstrukciót több okból már korábban is (BARKÓ-NAGY 1979. 340, 342) elutasítottuk, de vizsgáljuk meg most már ezen a példán is, milyen eredményre vezetne (a mellékelt táblázat adatait felhasználva). Az egyes nyelvekből azokat a jegyeket vegyük tekintetbe, amelyek a jelentéseknek legalább a felében előfordulnak annak érdekében, hogy minél kevesebbet kelljen kizárnunk, így a mordvinban, a cseremiszben és az osztjákban azokat a jegyeket használjuk fel, amelyek a 4—3—4 jelentés közül legalább kettőben, s a vogulban mind a kettőben megvannak. A belső rekonstrukció eredményeként a következő jegyekkel számolhatnánk:

Jegyek	Mordvin	Cseremisz	Osztják	Vogul	Összesen
1. [fiz. csel.]	+	+	+	+	4
2. [erővel]	+	+	+	+	4
3. [ember]	+	+	+	−	3
4. [érint]	+	+	+	−	3
5. [egyszer]	+	−	+	+	3
6. [embert]	+	−	+	−	2
7. [állatot]	+	−	+	−	2
8. [tárgyat]	−	+	+	−	2
9. [eszközzel]	+	+	−	−	2
10. [lábbal]	−	−	+	+	2
11. [állat]	−	−	+	+	2
12. [többször]	+	+	−	−	2

A további nyolc jegy csupán egyszer-egyszer fordul elő.

A belső rekonstrukciónak megfelelően most már csak ezek közül kell kikeresnünk a közöseket: a [fizikai cselekvés] és az [erővel] valamennyiben közös; a cselekvés végzőjét leíró jegy három esetben [ember], két esetben [állat], az [érint] három nyelvben szerepel (a vogulban nincs kijelölve), háromszor szerepel az [egyszer] és kétszer a [többször] jegy; a cselekvés eszközét leíró jegyek közül az [eszköz], [láb] kétszer-kétszer, a [kéz] csak egyszer van meg; amire a cselekvés irányul: [embert], [állatot], [tárgyat] kétszer-kétszer (a vogulban nincs kijelölve). Azok a jegyek, amelyek csupán egyszer-egyszer vannak kijelölve a közös jegyek kiválasztásánál nem jöhetnek számításba, tehát csak az első 12 jegyet vehetjük figyelembe. Az ellentmondás azonnal kiderül, ha például a 9. és 10. jegyet nézzük, hiszen az előbbi az obi-ugor nyelvekben nem fordul elő, az utóbbi viszont a volgaiakban nem (de nagyon hasonló a helyzet a 3. és 11., és az 5. és 11. jegyek esetében is). Magyarázatként kínálkoznék esetleg, hogy a volgai és az obi-ugor nyelvek jelentései jelentésváltozásokon mentek át: a mordvinban és a cseremiszben úgy szűkült a jelentés, hogy csak az [eszközzel] jegy maradt meg bennük, az osztjákban—vogulban pedig csak a [lábbal]. E magyarázatot talán még el is fogadhatnánk (a jelentésváltozások kapcsán még visszatérünk rá), ha nem kellene számolnunk azzal a ténnyel, hogy volt egy olyan jelentésünk, amelyiknek a jegyei, a cselekvés eszközét leíró jegyek kivételével, megegyeztek az előzetesen kikövetkeztetett alapjelentés jegyeivel. Ez a mordvin (I.) 'üt' volt, amelyikben a [lábbal] jegy nem volt meg, s az [eszközzel] is csak a [kézzel] mellett vagylagosan. Folyamodjunk itt is a jelentésváltozáshoz, s mondjuk azt, hogy a [kézzel] jegy az 'üt'-ben csak másodlagosan, jelentésváltozás következtében írható fel? Vajon értelmes-e magyarázgatni olyasvalamit, ami az összes megvizsgált jelentés közül a legkevésbé szorul magyarázatra, mivel 1) ez egyezik meg leginkább a rekonstruálható alapjelentéssel, és 2) ezen keresztül — mint látni fogjuk — vezethető le a többi mordvin és cseremisz jelentés is. Megállapítható tehát, hogy az előzetes belső rekonstrukció itt sem vezet eredményre. A megoldást éppen az említett 'üt' kínálja: minden leány-nyelvből csak egyetlen jelentés jegyeit használhatjuk fel a rekonstrukcióban, és ez nem valamilyen előzetesen rekonstruált proto-leány-nyelvi jelentés, hanem egy az adatoltak közül. Az, amelyik szemantikai jegyeit tekintve a legközelebb áll a többi

leány-nyelv egy-egy jelentésének a szemantikai jegyeihez. Táblázatunkon végigtekintve azonnal kiderül, hogy a mordvinban az 'üt', a cseremiszben a 'bevág', az osztjákban és a vogulban a 'rúg' képviseli ezeket a jelentéseket, ezek őrizték meg, úgymond, legjobban a kikövetkeztethető eredeti jelentést, és ezeken keresztül vezethetjük le a többi jelentést is.

Az alapjelentés kikövetkeztetéséhez tehát a következő jegyeket kell alapul vennünk:

Jegyek	Mordvin I. 'üt'	Cseremisz V. 'bevág'	Osztják-vogul IX/XIII. 'rúg'
[fiz. csel.]	+	+	+
[ember]	+	+	+
[állat]	−	−	+
[érint]	+	+	+
[kézzel]	+	−	−
[eszközzel]	+	+	−
[lábbal]	−	−	+
[egyszer]	+	+	+
[erővel]	+	+	+
[embert]	+	−	+
[állatot]	+	−	+
[tárgyat]	+	+	+
[okozza, hogy behatol]	−	+	−

Ezek közül a következő jegyeket találhatjuk meg mind a négy nyelvben: [fizikai cselekvés], [ember], [érint], [egyszer], [erővel], [tárgyat]. Ezek a jegyek azonban még mindig nem elegendőek ahhoz, hogy az alapjelentést rekonstruálni tudjuk. Feltehetően nincsenek olyan igék, amelyeknek jelentései ezekkel a jegyekkel leírhatók volnának, ha tudjuk, hogy az ún. érintést jelentő igék (contact verbs) legalább két argumentumúak: „The surface-contact verbs *hit, touch, strike*, etc. require conceptually at least two arguments in all of their uses, namely the objects which come into contact, but they accept as a third argument the animate being that is responsible for the coming-into contact" (FILLMORE 1971. 375). Az ilyen típusú igék jelentéseinek a leírásában tehát feltétlenül szerepelnie kell két jegynek, amelyek az egymással érintkező dolgokat írják le, de még egy harmadik is lehetséges, ti. a cselekvés végzőjét leíró jegy (amit nálunk az [ember] képvisel). Az elengedhetetlen kettő közül viszont csak egy olyat tudtunk kijelölni, amelyik mind a négy igében szerepelt: [tárgyat], tehát megoldásra vár továbbra is, hogy milyen jegyeket használhatunk fel a rekonstrukciónkhoz. Mivel e probléma szorosan összefügg korábban említett első kérdésünkkel (ti. miért 'érint valakit/valamit' formában fogalmaztuk meg az alapjelentést a megfelelő jegyek felírása helyett), az alábbiakban megpróbáljuk megkeresni rájuk a közös választ.

Az eddig elmondottak összefoglalásául azonban már most érdemes megállapítani a következőket:

— az egyes leány-nyelvi jelentések elemzése után a közös jegyek kiválasztásakor minden nyelvből csak egyetlen jelentés jegyeit használhatjuk fel, amelyek azonban nem valamilyen előzetes belső rekonstrukcióval kialakított, hipotetikus jelentés jegyei; ezzel elkerülhető, hogy a több jelentéssel résztvevő nyelvek jelentéseinek jegyei dominájanak;

— nem a közös jegyek száma határozza meg, hogy melyek képezhetik a rekonstrukció alapját, hanem a jegyek minősége az, hogy együttesen és ellentmondásmentesen leírhassunk velük egy jelentést, még ha az rekonstruált jelentés is.

1.1.1. Térjünk most vissza említett kérdéseinkhez. Fenti táblázatunkból leolvasható, hogy azok a dolgok, amelyek érintkeznek egymással, a következő jegyekkel vannak leírva:

— amivel a cselekvést végzik: [kézzel], [eszközzel], [lábbal]
— amire a cselekvés irányul: [embert], [állatot], [tárgyat].

Láttuk, hogy ezek közül csupán a [tárgyat] szerepel mind a négy esetben, a többi csak egy vagy két esetben fordul elő. Korábban, a mordvin 'üt' kapcsán, már utaltunk arra, hogy milyen félrevezető lehet, ha mindezeket a jegyeket együttesen az alapjelentés jegyeinek tekintenénk, és egyedül a jelentés megváltozására hárítanánk a problémákat. Arról van szó ugyanis, hohy ha ezt a hat jegyet a rekonstruálható alapjelentés jegyeinek tekintenénk, egy olyan ige rajzolódna ki előttünk, amelyiknek a jelentése egyaraánt lehetett például 'üt' és 'rúg'. Ez a megoldás felerészben elfogadható, hiszen létezhetnek (létezhettek) ilyen jelentések, és az [embert], [állatot], [tárgyat] jegyekkel még kimerítően leírhatnánk mindazokat a dolgokat, amelyeket valamiképpen érinteni lehet. Más a helyzet viszont az előbbi három jeggyel: egyrészt azért, mert hiába igyekeztünk is körültekintően elemezni az egyes jelentéseket, mégsem vehetjük biztosra, hogy valamikor a kikövetkeztethető igének a jelentése valóban csak ezeket a jegyeket tartalmazta, és másokat nem. Ez különösen az 'üt' és a 'bevág' típusúaknál okoz bizonytalanságot. Szinte lehetetlen elsorolni, hogy mi minden jöhetne számításba, mint a cselekvés eszköze. A 'vág' esetében automatikusan arra gondolunk, hogy valamilyen éles szerszámra van szükség (az elemzéskor ezt még fel is írtuk; vö. Bakró—Nagy 1979. 346), holott például valamilyen puhább tárgyat akár egy életlen szerszámmal is ketté lehet szelni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú jelentéseknél szemantikai szempontból nem feltétlenül az eszköz leírása a lényeges, hanem a változás, amelyik az érintés következménye (vö. Bakró—Nagy: i.h.). Az 'üt' típusúaknál hasonló a helyzet, mert ugyan mi mindennel lehet ütni? Éppen ezért biztonságosabbnak látszik a rekonstrukció számára kijelölt jegyek közé egy [eszköz] jegyet fölvennünk, amelyről viszont tudnunk kell most már, hogy a cselekvés eszközét írjuk le vele összefoglalóan, és függetlenül attól, hogy az testrész-e vagy valamilyen tárgy. Megtehetjük ezt annál is inkább, mert valamilyen [eszköz]-t mind a négy jelentésünkben felírhattunk, még ha ezek nem is voltak azonosak.

1.2. Ezek után megállapíthatjuk, hogy az alapjelentést a következő jegyekkel írhatjuk le: [fizikai cselekvés], [ember], [érint], [eszközzel], [egyszer], [erővel], [embert], [állatot], [tárgyat].

2. A rekonstrukciót csak akkor tekinthetjük befejezettnek, ha annak eredményét valamilyen módon igazolni is tudjuk. (Befejezettnek, és nem véglegesnek: „But more evidence, or different evidence . . . can bring new insight which may at any time make necessary to change the reconstruction of a phone or of a morph" írja M. R. Haas (1970. 130), s mindez a rekonstruált alapjelentésekre, sőt, módszereinkre is érvényes.) Ennek egyik módja az, ha a leány-nyelvi jelentéseket megfelelően le tudjuk vezetni a rekonstruált alapjelentésből.

2.1. A kikövetkeztetett alapjelentés szemantikai jegyek együtteseként áll előttünk, következésképpen az egyes leány-nyelvi jelentéseket is a jegyekkel leírt formájukban kell egybevetnünk az alapjelentéssel. A leány-nyelvi jelentések szemantikai jegyei metanyelviek, a velük leírt jelentések viszont természetes nyelviek, adatoltak. Az alapjelentés szemantikai jegyei ugyancsak metanyelviek, de az a jelentés, amelyet velük leírunk már nem természetes nyelvi, hanem szintén metanyelvi, de ezen felül még hipotetikus is. Ha pedig hipotetikus, tehát legfeljebb valószínűsíthető, de — adatokkal — nem bizonyítható, mindazok a viszonyok, amelyek közte és a metanyelvi szinten megadott, de adatokkal bizonyítható leány-nyelvi jelentések között megállapíthatók, szintén hipotetikusak. E hipotetikus relációk, mint látni fogjuk, sokszor relációk sorozataként jelenik meg, azaz a jelentésváltozás több, egymást követő lépésben, közbülső stádiumon keresztül valósul meg. Így az ilyen jelentésváltozásokat relációk egymásutánjaként, sorozataként fogjuk fel.

A relációk meghatározásában LEECHet (1976. 99—102) követem, aki négy, két párra oszló komponenciális relációt állít fel a lexémák alakja, illetőleg jelentése között. Az egyik párba tartozik a szinonímia és a poliszémia, amelyek alakok és jelentések közötti viszonyok (ezekkel nekünk most nincs dolgunk); a másik párba a hiponímia és az inkompatibilitás, amelyek jelentések közötti viszonyok. Hiponímiáról beszélünk akkor, amikor két jelentés közül az egyik magában foglalja a másikat, az inkompatibilitás ennek az ellentéte (két jelentés kizárja egymást). Ezek a relációk szinkrón szintek lexémáinak a jelentései között vannak meg. Mi most a diakróniában próbáljuk alkalmazni őket, mégpedig a következők alapján:

1. A diakrónia — a nyelvi változás folyamata — egymást kronológiai rendben követő szinkrón szintek egymásutánja. (Az, hogy mit nevezünk szinkrón szintnek, teljesen önkényes.) A változás meghatározása e szinkrón szintek közötti egyezések és különbségek feltárása révén valósul meg.

2. A jelentés megváltozásának alapvető feltétele, hogy egy lexémát eredetibb és újabb (másodlagos) jelentésében, egy bizonyos szinkrón szinten, egy bizonyos ideig egyidejűleg használjanak. Ezen egyidejű használat következtében gyökeresedhetik meg a lexéma újabb jelentésében (is) a nyelvi használatban.

3. Mivel a jelentés valamilyen irányú megváltozása szükségszerűen feltételez egy olyan szinkrón szintet, amelyben az eredetibb, és a nyelvhasználatban egyre terjedő, újabb jelentés egyidejűleg létezett, a közöttük levő viszony a szinkróniában érvényes relációkkal jellemezhető.

4. A több lépésben lejátszódó jelentésváltozás több, egymást követő szinkrón szintet tételez fel, így az ilyen változások a szinkróniában érvényes relációk sorozataként határozhatók meg. Ezekben az esetekben a megelőző szint újabb (másodlagos) jelentése a rákövetkező szintben eredetibb jelentésként van jelen.

Természetesen bárki megkérdezhetné, hogy miért nem a hagyományos kategóriákkal jellemzem a jelentésváltozásokat. Mivel a fenti négy pontban mondottakat még etimológiánk jelentésváltozásainak vizsgálata előtt egy külön példán is illusztrálni szeretném, erre a kérdésre is a példa elemzése során válaszolok.

2.1.1. A *toll* szónak a mai magyar köznyelvben két (nem átvitt) jelentése van: 'madártoll' és 'íróeszköz'. E két jelentés szinkrón szempontból egymástól független. Történetileg a második jelentés az elsőből keletkezett. A két mai

jelentés közötti közbülső szintet a 'lúdtoll' képviseli, azaz egy olyan toll, amelyet íróeszközként használtak. Ezek szerint a következő szintekkel kellene számolnunk:

I. amikor még csak 'madártoll' *(toll¹)* jelentésében használták;

II. amikor 'madártoll' *(toll¹)* és 'egyfajta írásra használatos madártoll' ('lúdtoll') *(toll²)* jelentésében is használták;

III. amikor 'lúdtoll' *(toll²)* és 'íróeszköz' *(toll³)* jelentésében is használták, a továbbra is megtartott 'madártoll' *(toll¹)* jelentés mellett. A közbülső szintet képviselő jelentés *(toll²)* a mai magyar köznyelvben már nem él, de adatolható.

A jelentésváltozás szempontjából számunkra a II. és a III. szint az érdekes.

II. szint: *toll¹* és *toll²* jelentésviszonyát hagyományosan metaforikus alapon, névátvitellel létrejött jelentésváltozásnak nevezhetjük, mivel ebbe a kategóriába sorolhatók azok a jelentésváltozások is, amelyeknek alapja egy tárgynak (esetünkben állati testrész) új funkcióban való használata (tehát a madártollak közül a lúdtollnak írásra való használata, íróeszköz lesz belőle). Ami változatlan: mindkettő madártoll; ami új: a funkció.

III. szint: *toll²* és *toll³* jelentésviszonya hagyományosan szintén metaforikus alapon magyarázható. Ebbe a kategóriába tartoznak azok a jelentésváltozások is, amikor egy azonos funkciójú tárgyat más anyagból stb. készítenek. Ami itt változatlan: a funkció (tehát, hogy tintával való írásra használják); ami változó: az anyag, amiből készül, és a forma.

Mindezek értelmében tehát azt mondhatjuk, hogy az I. és II. szint, és a II. és III. szint között lezajlott két jelentésváltozás alapja metaforikus viszony, és névátvitellel történt. Tudniillik a jelölt tárgyak között van olyan azonosság és különbözőség az egyes szintek között, amelyek metaforikusoknak nevezhetők, ezek szolgálnak alapul, indukálják a jelentésváltozást. E viszonyok tehát nyelven kívüli viszonyok. A tárgy (funkciójának, anyagának, formájának) megváltozása kívülről hat a nyelvre, nyelven kívüli ok, amelyik aztán a nyelvben (a jelentésben) változást hoz létre, amennyiben ugyanannak a lexémának egy újabb jelentése jelenik meg (olyan jelentés, amelyik azonban nem független az eredetibb jelentéstől). Ez az újabb jelentés a nyelv, illetőleg a jelentés rendszerének egy eleme, s mint ilyen viszonyul a rendszer többi eleméhez. Ez az utóbbi viszony tehát már nyelven belüli viszony, de nem jellemezhető a nyelven kívüli kategóriákra érvényesíthető viszonyokkal, azaz nem mondhatjuk, hogy például metaforikusak, tekintettel arra, hogy a jelentéseknek nincs olyan tartalmi, anyagi, funkcióbeli hasonlósága vagy azonossága, amilyen a dolgoknak, fogalmaknak van. Így például a jelentéseknek nem lehet az a funkciója, hogy írásra használják, és nem készülhet sem lúdtollból, sem más anyagból. Világos tehát, hogy a jelentésváltozások vizsgálatában el kell különítenünk egymástól a jelentésváltozást kiváltó, nyelven kívüli okok vizsgálatát meg az eredetibb és újabb jelentések közötti viszonyok vizsgálatát,

mely utóbbihoz azonban nyelven kívüli eszközökre, magyarázatokra már nincs szükség.

Visszatérve most már példánkhoz, elmondhatjuk, hogy a *toll* jelentésének változásait kiváltó okokat ismerjük, klasszifikáltuk, de nem határoztuk még meg az eredeti és újabb jelentések közötti relációkat.

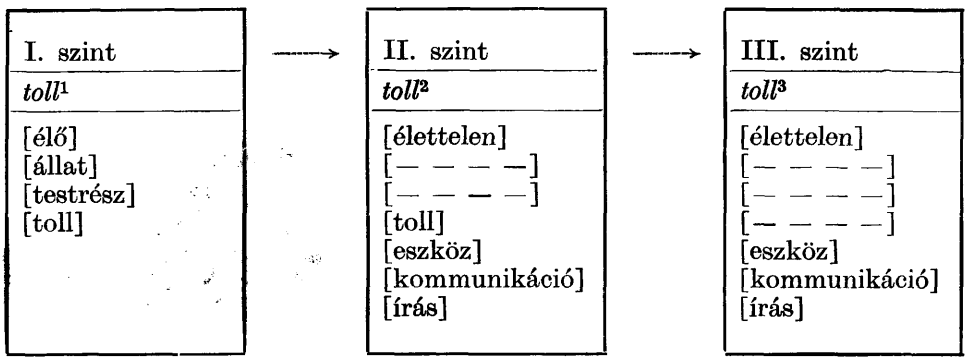

A felírt jegyekhez — amellyel persze inkább taxonómiát jelölünk — magyarázatul a következőket:

— a *toll*¹ leírására ennél a négy jegynél többre nincs szükség, jóllehet a madár tolláról sokkal többet tudunk. E tudásunk azonban enciklopedikus, szemantikai jegyekkel nem írható le, pontosabban a jelentés-leírás szempontjából e tudásunk lényegtelen. A *toll*¹-ról az ÉrtSz.-ban a következő áll: „A madár testén levő, vékony gerincből álló és ezen, kétoldalt síkban sűrűn elhelyezkedő finom, lemezes szálakból álló szaruképződmény." Csakhogy ez tudományos definíció, és nem a *toll*¹ jelentése, mint ahogyan a *macskának* sem az, hogy emlős, gerinces, a ragadozókhoz tartozó élőlény. A magyar nyelv ismerője helyesen használhatja *toll*¹ szavunkat, anélkül, hogy tisztában volna a toll szaruképződmény voltával. Az, hogy a madártollnak gerince van, hogy lemezes szálakból áll, nem a jelentésnek, hanem ennek a bizonyos állati testrésznek a része.

— kérdés lehet továbbá, miként szerepelhet a 'toll' mint jelentés is és mint jegy ([toll]) is? Úgy, hogy az előbbi a természetes nyelv eleme, az utóbbi pedig egy metanyelvé. A [toll] még egy sor jelentés elemzésében felírható. Itt az I. szintben egy bizonyos állati testrészt jelölő lexéma jelentését próbáltuk leírni vele, a II. szintben viszont ugyanez a jegy már inkább azt írja le, amiből az eszköz készült. Itt az [állat], [testrész] már nem eleme a denotatív jelentésnek, ezek olyasvalamik, amiket tudományosan tudunk a tárgyról. Hasonlóképp az is, hogy a lúd tolla volt alkalmas az írásra, hogy a madarak osztályán belül mi különbözteti meg a ludat a többi madártól, s hogy mi a különbség madár és emlős állat között.

A három szint közül a II. a változás első szakaszának, a III. szint a második szakasznak a „végállomását" jelzi. A II. szint előtt játszódhatott le ugyanis az a változás, amelyben az [élő], [állat], [testrész] jegyek fokozatosan megszűntek a denotatív jelentés jegyeinek lenni, az [élettelen], [eszköz], [kommunikáció], [írás] jegyek pedig fokozatosan azokká lettek (alább kerek zárójelben állnak). Ugyanez vonatkozik a II. és a III. szint között a [toll] jegyre is. Ezek az „átmeneti sztátuszú" jegyek inkább a szó konnotatív jelentésének a

jegyei. (Ehhez hasonló elemzésre vö. LEECH 1976. 123; továbbá igen tanulságosak STERN 1965. 301, 353, 381 levezetései). A toll jelentésének változásait most már így ábrázolhatjuk:

Jegyek	I. szint *toll*[1]	→	*II_1 szint	→	*II_2 szint	→	II. szint *toll*[2]	→	*III_1 szint	→	III. szint *toll*[3]
[élő]	+		+		(+)		−		−		−
[élettelen]			(+)		+		+		+		+
[állat]	+		+		(+)		−		−		−
[testrész]	+		+		(+)		−		−		−
[toll]	+		+		+		+		(+)		−
[eszköz]			(+)		+		+		+		+
[komm.]			(+)		+		+		+		+
[írás]			(+)		+		+		+		+

Nézzük meg a szintek közötti viszonyokat: az egyes sorok között a + kijelölésű jegyek számát tekintve tisztán mennyiségi a különbség. Másként fogalmazva: a jegyekkel leírt jelentések közül mindegyik magában foglalja vagy az előtte állót vagy az utána következőt:

I. $\supset$ *II_1, *II_2 $\subset$ II., *III_1 $\subset$ III.

ami azt jelenti, hogy *II_1 és *II_2 magában foglalja I.-et egyfelől és II.-t és *III_1-et másfelől, illetőleg II. és *III_1 magába foglalja III.-at. Így I. és *II_1, *II_2 között, *II_1, *II_2 és II. között, valamint II., *III_1 és III. között a viszony hiponímikus, azaz a jelentésváltozás hiponímikus viszonyok sorozatában írható le.

2.1.2. Ezek után térjünk vissza rekonstruált alapjelentésünkhöz, s a fenti módszert alkalmazva vizsgáljuk meg, hogy milyenek azok a relációk, amelyeken keresztül ebből az alapjelentésből az egyes leány-nyelvi jelentéseket levezethetjük.

*J_1: a rekonstruált alapjelentés jegyei. (Emlékeztetünk arra, hogy *J_1-ben — és csak ott! — az [eszköz] jegy a cselekvés eszközét leíró jegy, tekintet nélkül arra, hogy az tárgy, testrész vagy valami más.)

Mordvin

Jegyek	*J_1	→	I. 'üt'	→	*III_1	→	III. 'megver, ütlegel'	*II_1	→	II. 'agyon-üt'	→	*IV_1	→	IV. 'megöl'
[fizikai cselekvés]	+		+		+		+	+		+		+		+
[ember]	+		+		+		+	+		+		+		+
[érint]	+		+		+		+	+		+		+		+
[kézzel]			+		+		+	+		+		+		+
[más testrésszel]												(+)		+
[eszközzel]	+		+		+		+	+		+		+		+
[egyszer]	+		+		(+)		−	(+)		+		+		+
[többször]					(+)		+	+		+		+		+
[erővel]	+		+		+		+	+		+		(+)		−
[embert]	+		+		+		+	+		+		+		+
[állatot]	+		+		+		+	+		+		+		+
[tárgyat]	+		+		(+)		−	−		−		−		−
[okozza, hogy nem élő]								(+)		+		+		+

A mordvinban, mint már korábban említettük, az 'üt' áll legközelebb az alapjelentéshez. A többi — most már az 'üt'-ön keresztül, a feltüntetett sorrendben — egymásból levezethető. A relációk hiponímikusak:

$$*J_1 \supset \text{I.} \supset *III_1 \subset \text{III.} \supset *II_1,\ \text{II.} \supset *IV_1 \subset \text{IV.}$$

ahol hat hiponímikus reláció sorozataként vezethető le a jelentésváltozás az alapjelentéstől a IV. jelentésig.

Cseremisz

Jegyek	*J$_1$ →	*J$_2$ (? = II. 'üt') →	*V$_1$ →	V. 'bevág' →	*VII$_1$ →	VII. 'farag' →	*VI$_1$ →	VI. 'ácsol'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	+	+	+	+	+
[érint]	+	+	+	+	+	+	+	+
[kézzel]		+	(+)	−	−	−	−	−
[eszközzel]	+	+	+	+	+	+	+	+
[egyszer]	+	+	+	+	(+)	−	−	−
[többször]					(+)	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+	+	(+)	−
[embert]	+	+	(+)	−	−	−	−	−
[állatot]	+	+	(+)	−	−	−	−	−
[tárgyat]	+	+	+	+	+	+	+	+
[okozza, hogy behatol]			(+)	+	(+)	−	−	−
[okozza, hogy nem folytonos]					(+)	+	(+)	−
[okozza, hogy legyen]							(+)	+
[építmény]							(+)	+

A cseremiszben az a közbülső szint (*J$_2$), amelyen keresztül az V. jelentés levezethető feltehetően azonos a mordvinban adatolt II. ('üt') jelentéssel. A három jelentés itt is levezethető egymásból, a viszonyok hiponímikusak:

$$*J_1 \supset *J_2 \supset *V_1 \subset \text{V.} \supset *VII_1 \subset \text{VII.} \supset *VI_1 \subset \text{VI.}$$
$$(? = \text{II.}) \qquad \text{'bevág'} \qquad \text{'farag'} \qquad \text{'ácsol'}$$

ahol hét hiponímikus reláció sorozataként vezethető le a jelentésváltozás az alapjelentéstől a VI. jelentésig.

Osztják—Vogul

Jegyek	*J$_1$ →	*IX$_1$, XIII$_1$ →	IX., XIII. 'rúg' →	*VIII$_1$, XII. →	VIII, XII. 'kirúg'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	(+)	−
[állat]		(+)	+	+	+
[érint]	+	+	+	(+)	−
[mozgás]				(+)	+
[eszközzel]	+				
[lábbal]		(+)	+	+	+
[egyszer]	+	+	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+
[embert]	+	+	+	(+)	−
[állatot]	+	+	+	(+)	−
[tárgyat]	+	+	+	(+)	−

Jegyek	Osztják				
	IX., XIII. 'rúg'	*X_1	X. 'gáncsol'	*XI_1	XI. 'lecsap'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	(+)	−
[állat]	+	(+)	−	(+)	+
[érint]	+	+	+	+	+
[lábbal]	+	+	+	(+)	−
[testtel]				(+)	+
[egyszer]	+	+	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+
[embert]	+	+	+	+	+
[állatot]	+	+	+	+	+
[tárgyat]	+	+	+	+	+
[okozza, hogy nem mozgó]		(+)	+	+	+

Az obi-ugor nyelvekben két irányban változott a jelentés: *J_1-ből levezethető a IX., XIII., majd ebből egyfelől a VIII., XII., másfelől a X., és ez utóbbiból tovább a XI. A viszonyok hiponímikusak:

— *J_1 ⊃ *IX_1, XIII_1 ⊃ IX., XIII. ⊃ *VIII_1, XII_1 ⊂ VIII., XII.
'rúg' 'kirúg'

— IX., XIII. ⊃ *X_1 ⊂ X. ⊃ *XI_1 ⊂ XI.
'rúg' 'gáncsol' 'lecsap'

ahol az előbbiben és az utóbbiban egyaránt négy hiponímikus reláción keresztül vezethető le a jelentésváltozás a VIII., XII., illetőleg a XI. jelentésig.

Az alapjelentés változásának irányait ágrajzon a következőképp ábrázolhatjuk:

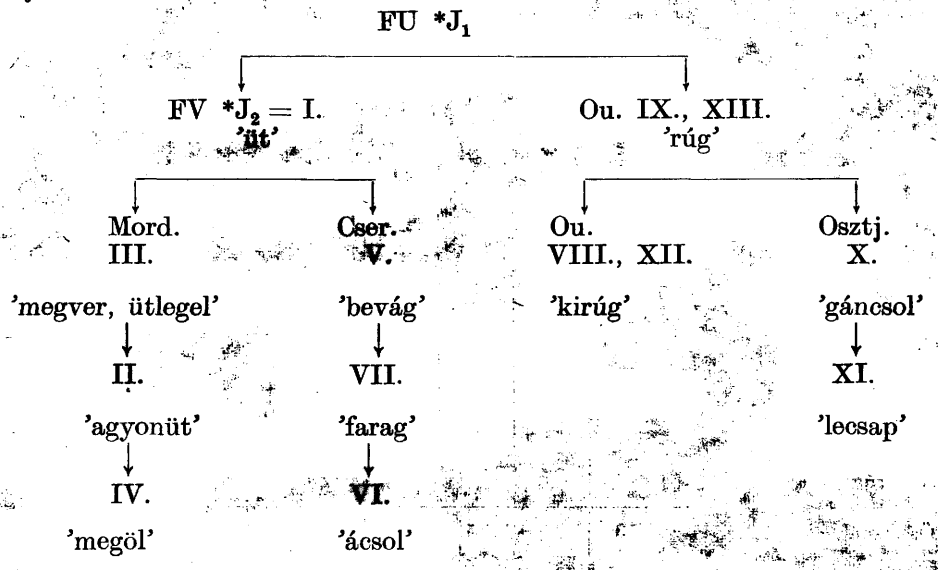

Mindkét ágon találunk egy-egy csomópontot, ahonnan a jelentések külön változnak tovább. E FV, illetőleg Ou. jelentések közötti alapvető különbséget, mint már utaltunk rá, a cselekvés eszközét leíró jegyben (FV: [kéz], [eszköz], Ou.: [láb]) figyelhetjük meg. Emlékeztetünk rá, hogy etimológiánk HONTITÓL (1978. 370) származik, aki a 'schlagen' alapjelentést rekonstruálta. Ha megnézzük, hogy a forrásokban hogyan adták meg németül az adatok jelentéseit, nem lehet kétségünk affelől, hogy azok egy eredetibb (FU alapnyelvi) *'schlagen'-ből levezethetők, hiszen az valamiképp — a cseremisz kivételével — az összes nyevben szerepel: mord. 'schlagen, erschlagen', osztj. 'hinten ausschlagen', vog. 'ausschlagen'. Más lenne a helyzet viszont, ha mondjuk magyarul akarnánk megadni az alapjelentést, akkor legalábbis a következőket kellene felírnunk: *'üt, ver, vág, rúg'. Az első esetben már önmagában a „német nyelvűség" is jelzi, hogy van legalább még egy nyelv (ti. a német), amelyikben a jelentések viszonyai olyanok — vagy majdnem olyanok —, mint amilyenek a vizsgált etimológiában is felfedezhetők. Csakhogy ez analógia, és nem magyarázat, mint ahogyan analógiára való hivatkozás lenne az is, ha az alapjelentés magyar nyelvű rekonstrukciója után azt mondanánk, hogy ilyen jelentésviszonyok pl. még a németben is vannak, s nyilván még egy sor más nyelvben is. Ámde ha azt állítom, hogy a Földön a tárgyak lefelé esnek, s ezt milliónyi példán illusztrálom is, igazam van, csakhogy ezzel a tömegvonzásról még alig mondtam valamit.

Alapjelentésünket mi metanyelvi szinten adtuk (és hagytuk) meg. Egyfelől azért, mert ha az alapnyelvet egy olyan hipotetikus, metanyelvi rendszernek fogjuk fel, amelyet az általunk rekonstruálható rendszerében, természetes nyelvként soha nem beszéltek, akkor e metanyelvi rendszer minden egyes elemének szükségszerűen metanyelvi elemnek kell lennie, márpedig a

	[fizikai cselekvés]	[ember]	[állat]	[érint]	[mozgás]	[testtel]	[testrésszel]	[kézzel]	[lábbal]
I. 'üt'	+	+		+				+	
II. 'agyonüt'	+	+		+				+	
III. 'megver, ütlegel'	+	+		+				+	
IV. 'megöl'	+	+		+			+		
V. 'bevág'	+	+		+					
VI. 'ácsol'	+	+		+					
VII. 'farag'	+	+		+					
VIII. 'kirúg'	+		+		+				+
IX. 'rúg'	+	+	+	+					+
X. 'elgáncsol'	+	+		+					+
XI. 'lecsap'	+		+	+		+			
XII. 'kirúg'	+		+		+				+
XIII. 'rúg'	+	+	+	+					+
Összesen	13	10	5	11	2	1	1	3	5

természetes nyelven megadott jelentések nem illenek bele egy metanyelvi rendszerbe. Másfelől pedig azért, mert ha tartjuk magunkat ahhoz, hogy mindazok a szemantikai jegyek, amelyekkel a leány—nyelvi jelentéseket leírjuk, egy metanyelvnek az elemei, akkor az alapjelentés posztulálásakor e jegyek valamilyen hierarchiába rendeződő együttesét nem „fordíthatjuk le" valamilyen természetes nyelvre még akkor sem, ha esetleg van olyan természetes nyelv, amelyben az illető jelentés teljes egészében azonos a rekonstruált metanyelvi (alapnyelvi) jelentéssel, s főképp azért nem, mert aligha van olyan természetes nyelv, amelyben az összes lexémák valamennyi jelentése pontosan megfeleltethető volna, mondjuk a FU alapnyelvre rekonstruálható valamennyi alapjelentésnek.

2.2. Az alapjelentés kikövetkeztetésének és a jelentésváltozások vizsgálatának ezt a módját kísérletnek tekintem, azt remélve, hogy ezzel sikerül valamivel többet megtudnunk a jelentés változásának természetéről, a rekonstrukció, de talán még a komponenciális analízis lehetőségeiről is. Éppen ezért nem érthetek egyet ANTTILA (1972. 371—2) véleményével: „The principle of constructing derivational trees with the least number of steps is more inconclusive with semantic features than with other linguistic units, although the same procedure holds as for phonetic reconstruction. The danger lies in pushing the analysis too far, thus distorting the true historical state of affairs (which may never be available to us anyway) ... But when the unknowns of history are combined with the present unknowns of semantics, we have to be content with the few methodological approaches and gains we have established so far." (kiemelés tőlem — B.—N. M.) A magam részéről nem érem be ennyivel.

SZ. BAKRÓ—NAGY MARIANNE

[eszközzel]	[éles eszközzel]	[egyszer]	[többször]	[erővel]	[embert]	[állatot]	[tárgyat]	[határgyat]	[okozza, hogy nem élő]	[okozza, hogy legyen]	[okozza, hogy nem folytonos]	[okozza, hogy nem mozgó]	[okozza, hogy behatol]	[építmény]
+		+		+	+	+	+							
+		+	+	+	+	+			+					
+			+	+	+	+								
+		+	+		+	+			+					
+	+	+		+			+	+		+			+	+
+	+		+	+			+	+			+			
		+		+										—
		+		+	+	+	+							
		+		+	+							+		
		+		+	+	+	+					+		
		+		+										
		+		+	+	+	+							
7	2	10	5	11	8	7	7	2	2	1	1	2	1	1

Irodalom

ANTTILA, R. 1972: An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York—London.
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1978: Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről. I. NyK 80: 381—389; II. NyK 81: 339—352.
FILLMORE, CH. J. 1971: Types of Lexical Informations. In: D. D. STEINBERG—L. A. JAKOBOVITS (szerk.): Semantics. Cambridge. 370—393.
HAAS, M. R. 1970: Historical Linguistics and the Genetic Relationship of Languages. In: TH. SEBEOK (szerk.): Current Trends in Linguistics. 3. kötet. Theoretical Foundations. The Hague. 113—153.
HONTI LÁSZLÓ 1978: Etimológiai adalékok. NyK 80: 370—380.
LEECH, G. N. 1974: Semantics. Harmondsworth.
STERN, G. 1965: Meaning and Change of Meaning. 2. kiad. Bloomington.

Reconstruction and Semantic Change

by MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

The present article is the continuation of On the Question of Proto-Meaning Reconstruction (cf. I. NyK 80: 381—89; II. NyK 81: 339—52). In this part the author tries to answer the following two questions: 1. how can we select the most frequent common features for the reconstruction of proto-meaning? It is argued that not the number but the quality of the common features is significant. 2. what is the relationship of daughter-language meanings to reconstructed proto-meaning? Semantic changes are not introduced in the categories of traditional historical semantics but as sequences of hyponymical relations.

Tatár jövevényszavak a vogulban

ARTTURI KANNISTO alapos és szinte teljességet sugalló monográfiájának: Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen (FUF 17 [1925]:1—264) megjelenése után tudtunkkal senki sem foglalkozott a vogul nyelv török jövevényszavaival. Kannisto több mint öt esztendeig tartózkodott a vogulok között. Nincs egyetlen olyan nem-vogul kutató, aki ennyi időt töltött volna vogul nyelvterületen, és akinek nála nagyobb anyaga lett volna a különböző vogul nyelvjárásokból. Ha tekintetbe vesszük, hogy előtte REGULY ANTAL és MUNKÁCSI BERNÁT nem egészen egy-egy évet töltött vogul földön, a szenior szerző pedig Leningrádban csak két hónapig gyűjtött 13 vogul anyanyelvű személytől nyelvi anyagot, alig volt remélhető, hogy még bukkan fel új adat. Ha még hozzátesszük, hogy Kannisto gyűjtésekor már csak a déli vogulok egy kis része érintkezett közvetlenül a tatárokkal, Kannisto után pedig tavdai anyag nem került elő, teljesen reménytelen vállalkozásnak látszott volna, hogy Munkácsi és Kannisto szótári anyagának közzététele előtt bárki a siker legcsekélyebb esélyével nekifogjon további tatár jövevényszavak kutatásának a vogulban.

Mikor azonban e cikk kezdeményezője (K. B.) Munkácsi szótári anyagát rendezte sajtó alá, feltűnt neki, hogy a különböző nyelvjárásokból számos olyan szó kerül elő, amely sem nem finnugor, sem nem zürjén (vö. RÉDEI, SLwW 1965), sem pedig orosz (KÁLMÁN, RLwW 1961), de nem látszott szamojédnak vagy osztjáknak sem. Különösen a déli és keleti nyelvjárásokból akadt több ilyen szó. Kannisto művének megjelenése óta azonban a további kutatás csak igen csekély eredménnyel kecsegtetett. Ez a munka ahhoz hasonlítható, mint mikor az ércbányákban a telérek kifogyta után a közép- és koraújkori salakhegyekből dúsítják azt az ércmaradékot, amely a régebbi, kezdetlegesebb módszerek miatt még benne maradhatott a kőben, mint ahogy ma Körmöcbányán teszik.

1979 októberében jött létre Mátrafüreden az együttműködési „egyezség" a két társszerző között. Ennek eredményeképpen KÁLMÁN BÉLA levélben küldött el BERTA ÁRPÁDnak száznál több „gyanúsnak" található vogul szót. Ebből az anyagból a turkológus Berta Árpád kiválogatta azt a 22-t, amelyhez talált megfelelőt egyes, átadóként szóbajöhető török nyelvekben. Tekintve, hogy a szibériai tatárok szókincse még nincs teljesen összegyűjtve, olyan vogul szónak török eredeztetése is lehetséges, amely csak távolabbi török nyelvekből mutatható ki. Mikor Kálmán megkapta Berta válogatását a turkológiai adatokkal, a kérdéses 22 vogul szót megküldte HONTI LÁSZLÓnak, aki utánanézett cédulaanyagában, és talált is rájuk néhány, Kannistonál is előforduló P és T nyelvjárási adatot. Fáradozásait ezúttal is hálásan köszönjük. Ezután

Kálmán kidolgozta a szócikkeket Berta adatait és kommentárait figyelembe véve, majd ellenőrzésre elküldte Bertának. Ő kiegészítette, néhány további megjegyzést pedig Róna-Tas Andrásnak köszönhetünk.

A vogul adatok közül Munkácsiéi a kéziratos szótári anyagából, a többi szerző adatai pedig az idézett helyről valók. Kannisto adatait Steinitz egy szerűsített átírásában közöljük.

A török adatok közül a közvetlen forrást az elégtelen tobolszki tatár anyag miatt rendszerint csak hozzávetőlegesen (vö.) jelezzük, először a kipcsak, majd az oguz, a szibériai török, végül a csuvas csoportból. A jakut mint átadó nyelv még közvetve sem jöhet tekintetbe. A török nyelvekből azért veszünk távolabbiakat is figyelembe, hogy egyrészt a szó elterjedése kitűnjék, másrészt távolabbi török nyelvből (pl. csuvas) is kerülhetett át jövevényszó a tatárba, onnan a vogulba. Elvileg már a 13. századtól kezdve juthatott tatár jövevényszó az obi-ugor nyelvekbe, de az átvételek zöme a 15.—18. század között történt. Az orosz betelepülők, valamint az érintkező vogul és tatár csoportok eloroszosodása miatt a közvetlen érintkezés már valószínűleg a 19. sz. végén megszűnt (TLwW 218).

A jövevényszó-cikkeket a vogul szavak ábécé-rendjében közöljük:

1. (Munk.) P *khåjiχ*, K *khåjèχ* 'lapos csónak, набойница 'каюк': P *kwäliŋ kh.* 'fedeles (házas) csónak'. — (Kann.) P *koåjiχ* 'grosses Boot' (MSFOu. 46: 134).

< **qayïq* 'csónak' vö. K: tat. *kaek* (o: *qayïq*) 'лодка, челн; csónak', tatB *kayïk* 'sajka', bask. *qayïq* 'лодка', kirg. *kayïk* ua. — O: oszm. *kayık* ua., az. *gayïg* ua. További adatokat l. Clauson 676b, Räsänen 233a.

A török szó etimológiája vitatott. Räsänen a török **qay-* 'csúszik' igéből vezeti le a török adatokat. Clauson a **qay-* < **qād-* 'visszahajlik, visszatér' ige származékának tartja a **qayγuq* 'kis csónak' (< 'visszahajló peremű csónak') főnevet. Ez utóbbi magyarázat fogadható el, a **qay-* ige 'csúszik' jelentésben ugyanis nem adatolható a régi törökségben, szórványos mai előfordulása másodlagos jelentésre utal, amely valószínűleg a **qayγuq* 'kis csónak' (vizen sikló jármű) alapján keletkezett.

A kipcsak alapalak **qayïq* lehetett. Egy ilyenféle hangalakú szóból a vogul adatok levezethetők.

Magyar *hajó* szavunk lehet ugyanehhez a szócsaládhoz tartozó török jövevény (TESz. *hajó* l. c. a.).

2. (Munk.) T *khåmråś* 'bogár'.

< **qïmrïsqa* 'hangya', vö. K: tat. *kïrmïska* 'муравей; hangya', tat. nyj. *qïmrïsqa* ua., bask. *qïmïrsqa* ua., kirg. *kumurska* ua.—Sz: szib.-tat. *qïmrïsqa* ua., *qïmräš* 'жук-водолюб; vízibogár', alt. *kumurska* 'муравей', hak. *xïmïsxa* ua. További adatok: Clauson 628b, Räsänen 300b.

Az egyeztetés nem kifogástalan a jelentés miatt ('hangya' > 'bogár'). A török alapalak **qumursqa* lehetett. Ennek szabályos volgai-kipcsak fejleménye egy **qomorsqa (*qomïrsqa)* alak lenne. Radloff nagy szótára hoz is *o*-s adatokat a szibériai tatárból. A kipcsak *ï*-s alakok jelentkezését Räsänen azzal magyarázza, hogy egy korai kontamináció történt a 'vörös' jelentésű *qïrmïz* és a fenti adatok közt.

Átadó alakként egy **qïmrïs(qa)* hangalakú szó tehető fel. A tatár *ï* szabályos megfelelője a tavdai vogul *a* ~ *å* (TLwW 27—29). A *-qa* szóvéget eset-

leg képzőnek érezték, így elvonás útján tűnhetett el. A legfőbb nehézséget a szóvégi *-ś* okozza. Tekintve, hogy Munkácsinak egyetlen adata van a szóra, lehet elírás is. Talán a jelentésmegadás sem egészen pontos. A szib.-tat. *qïmräš* esetleg vogulból való visszakölcsönzés (B. Á.).

3. (Munk.) K *khotėlt-* 'megment': *vuj-ańśuχnėl täu åmnan lėl khotėlts* 'megmentette az életemet (lelkemet) a medvétől'.

< **qotülṭ-* 'megment' vö. K: tat. *kotül-* 'спасаться, освобождаться; megmenekül, megszabadul', tatB *kotol-* 'megmenekedik, üdvözül', bask. *qotol-* ua., kirg. *kutul-* ua., *kutult-* 'спасти; megment'. — O: oszm. *kurtul-* ua., tkm. *gutul-* 'выздоравливать, заживать, спасаться; felgyógyul, begyógyul, megmenekül, üdvözül'. — Cs: *xătăl-*, *xŏtŏl-* 'megmenekedik' (P). További adatokat l. Clauson 650a, Räsänen 304a.

Egy **qurt-* igetőből indulhatunk ki, amelynek azonban ma már csak a *qurtul-* passzívuma mutatható ki 'megmenekül' jelentésben. A felsorolt alakok szabályos fejlemények.

Átadó alakként egy *-t-* műveltető képzővel ellátott tatár **qotülṭ-* 'megment' ige jöhet számításba. A képzésre vonatkozólag l. a kirgiz *kutult-* alakot. A szó a volgai-kipcsak **u* > *ŏ* hangfejlődés után került át a vogulba.

4. (Munk.) T *khåulåχ : täut-kh.* 'aszat, ? pitypang'. A szóösszetétel első tagja 'tűz' jelentésű.

< **qaulaq* 'aszat' vö. K: tat. nyj. *qaqlawïč* 'бодяк полевой; mezei aszat' — Sz: szib-tat. *qaulaq* 'осот, aszat, csorbóka', *qau'* прошлогодняя трава; tavalyi fű', *qauül* 'трава, оставшаяся нескошенной с прошлого года; lekaszálatlanul maradt tavalyi fű'.

A fenti szib.-tat. adatok mongol eredetűek (vö. irod. mongol *qaγda* 'dry grass of the preceding year', *qaγdara-* 'to dry up or wither [of grass]' (L). A mongol szócsalád ma már nem kimutatható **qaγ* alapszava viszont az ősi török *qaq/qāq* 'száraz' szó átvétele. A mongol zöngétlen médiával vette át a szóvégi török *-q-*t. A tat. nyj. *qaqlawïč* lehet közvetlen török származék is. Radloff a toboli (II: 53), Tumaseva a tümäni tatárból adatolja a *qaulaq* szót. A vogul szó csak a tatár hatásnak leginkább kitett tavdai nyelvjárásban fordul elő. A labiális *å* a csandiri vogul tájszólásra jellemző. A szócsaládra vonatkozó további adatokat l. K. Palló Margit: NyK 72: 431—432.

5. (Munk.) T *ilpäχ* 'több': *ilpäχ ńøuľ täšten* ! 'készíts több húst' (VNGy. IV, 359).

< **ilpek* 'bőség' vö. K: *elbek/elpek* 'reichlich' (LCC), *elbeklik* 'Überfluß' (uo.) — Sz: alt. *elbek* 'достаток, достаточный, обильный; bőség, elegendő, bőséges', tuv. *elbek* обильный — Cs: *ilpek* 'изобилие, спорынья; bőség'.

A török adatok mongol eredetűek, vö. irod. mongol *elbeg* 'abundance, abundant, plentiful, rich' (L). A szó mongol-kori jövevényként megvan a Codex Cumanicusban (14. sz.). Erről l. Poppe, MLwK: Németh Armağanı 335, Ligeti: MNy. 75: 139.

A vogul *i-* a tatár **e* > *i* hangfejlődés utáni átvételre mutat.

6. (Munk.) K *käkėnäχ* 'egy növényfajta: жабрей'. A vogul szó jelentése eléggé határozatlan, így kétféle megoldás is elképzelhető:

? < **kökänäk* 'kis kökény(bokor)' vö. tat. *kügän* 'терн, плод терновника; kökény(bokor), a kökénybokor termése'. A szó szabályos hangtani megfelelői számos török nyelvben megtalálhatók (pl. bask. *kügän* ua., blk. *kökön* ua.). Az idetartozó alakok egy **kök* 'kék' alapszóra vezethetők vissza, amelynek *-än* képzős alakja *(*kökän) -äk* kicsinyítő képzővel kerülhetett át a vogulba.

Idetartoznak természetesen török eredetű *kék* és *kökény* szavaink is. A török szó képzésére, valamint a *kék* és *kökény* 'jövevényszó-bokorra" l. Ligeti véleményét *gyümölcs* és *gyümölcsény* szavainkról (MNy. 74: 271—274).

A kínált etimológiát bizonytalanná teszi a vogul szó vokalizmusa.

? < **kegänäk* ~ **kekänäk* 'bojtorján, tüskebokor, kökénybokor', vö. tat. *tigänäk* ua.; szib.-tat. *tegänäk* 'репейник; bogáncs'. További adatokat l. Clauson 483b—484a, Räsänen 480a.

Itt a **tik-* 'szúr' ige **tikgän* > **tikän* 'tüske, tüskebokor' származékszavából kell kiindulnunk. Az idézett tatár és szibériai-tatár alakok arra mutatnak, hogy a volgai-kipcsak alapalakban egy korai **i* ~ **e* ingadozással kell az első szótagban számolnunk. A csuvasban szókezdő *k*-val van meg a szó: *kikenek* 'bojtorján' (P). A csuvas szó hangtani okok miatt csak tatár jövevény lehet, és közvetlen bizonyítékot szolgáltat egy egykori tatár **kikänäk* meglétére. A **ti-* > *ki-* változás ugyan nem gyakori a török nyelvekben, de az *i* előtti **t-* ~ *k-* ingadozásra van analógia a volgai-törökségben.

A tatár *i* ~ *e* vogK *ä* szokatlan ugyan, de hasonló megfelelés a K *tälməś* 'tolmács' (TLwW 32, 197).

Egy hasonló tövű török eredetű osztják növénynév is előfordul: (OWE 616) Kr. *kökäntäš* 'ein in Ufergehölzen wachsendes Kraut, dessen Samen als Arznei verwendet werden' < tat.-tob. *kügäntiš* 'белена (Bilsenkraut)'.

7. (Munk.) T *kālėskän* 'шуланка (egy vörös mellű kis fehér madár)'.

? < szib.-tat. *qulïsqan* 'чайка; sirály'. Tumaševa a tarai nyelvjárásból adatolja a szót. Az egyeztetés több szempontból is bizonytalan. A vogul szó jelentése csak körülírás, a Munkácsitól közölt orosz tájszó sem határozza meg a madár fajtáját, mert a hasonló tövű шуляк, шулак (Vasmer, REtWb.) csak egy kisebbfajta ragadozómadárra utal. Magyarázatra szorul a szibériai-tatár szó veláris, a vogul szó palatális hangrendje. Mégsem lehet teljesen elvetni e két madárnév összekapcsolását a mássalhangzók kísérteties egyezése miatt. A vokalizmus eltérését indokolhatja a szó feltehető hangutánzó eredete is. Tovább bonyolítják a képet a következő szibériai-török adatok: alt. *kelesken* 'ящерица; gyík', alt. kumand. *keleski*, *kelisken* ua., tuv. *xeleske* ua., hak. *kileski*, *kilesken* ua. Ezeknek a szavaknak a török eredete kétséges (vö. Clauson 750b). Összekapcsolásuk a vogul szóval jelentéstani szempontból súlyos nehézségbe ütközik. Talán egy speciális jelentésfejlődéssel (a *qulïsqan* 'sirály' szó hatására?) van dolgunk török oldalon.

8. (Munk.) K *kə̄n-* 'kíván, akar': *åm tėt vǫnlǫχ at kə̄nam* 'nem akarok itt ülni'; *at kə̄nėm, mėnės* '(úgy látszik) nem akarta, elment'.

< **kə̄n-* 'kíván, akar' vö. K: tat. *künel* 'внутренный мир, психика, чувства человека, настроение, расположение духа, душа, сердце; lelkivilág, az ember érzelmei, hangulat, lelkiállapot, lélek, szív', bask. *künel* ua., kirg. *köŋül*, *köön* 'сердце (как вместилище чувств, желаний, настроений, помыслов, при личных притяж. аффиксах часто *köönü*, *köönüŋ*, *köönüm*;

szív (mint az érzelmek, kívánságok, hangulatok, szándékok székhelye, gyakran birtokos személyragokkal): *köönü* 'szíve', *köönüŋ* 'szíved', *köönüm* 'szívem') — O: *gönül* 'сердце, любовь, привязанность; szív, szeretet, ragaszkodás', az. *köŋül* ua. — Sz: alt. *küün* 'сильное желание, любовь, внимание, настроение, стремление, расположение к чему-л., воля; erős kívánság, szeretet, figyelem, hangulat, igyekezet, hajlam, akarat', *küünze-* желать, стремиться, хотеть чьего-л. расположения; kíván, igyekszik, vkinek a kegyét keresi', alt. tuba. *küün, köön* 'желание, стремление; kívánság, igyekezet', tuv. *xöön* 'настроение желание; hangulat, kívánság', hak. *kööl* 'настроение, чувство любовь; hangulat, érzés, szeretet' — Cs: *kămăllă* 'jószívű, kedves' (P).

A török alakok a **köŋül* 'lélek' (Px3 **köŋlü)* alapszóra vezethetők vissza. A szibériai török adatok és a kirgiz *köön* szokatlan fejlődést mutató, birtokos személyragos alakból való másodlagos fejlemények (vö. hak. *köŋni* 'воля; akarat', ahol a végződés még őrzi a megkövesedett birtokos személyragot). A hakasz *kööl* magánhangzója másodlagos az etimologikus **-öŋü- > *-ögü-* helyén.

A vogul **kə̄n-* igei átvétel alapján egy szib.-tör. **kə̄n- ~ (*kū̄n-)* 'kíván, akar' < *köŋlä-* (l. Clauson 732b) átadó alakot rekonstruálhatunk, ahol a fejlődés iránya hangtanilag megegyezik a fenti névszói alakokéval: **köŋlä- > *köŋlö- > *köŋnö- > *köŋön- > *kögön- > kə̄n-*.

A fenti török szócsaládhoz tartoznak a következő vogul alakok: (Munk.) T *kunäl-* 'bír, elvisel': *tū tälitäl ā̆ kunälilėm* 'nélküle nem bírok élni'; *ti rėi khult ā̆ kunällem* 'nem bírom itt bent ezt a hőséget elviselni'; *lu ā̆ kunälėl pälėmnėl* 'a ló szenved a bögölytől (nem viseli el)'; *äm ti ǫumnėl ā̆ kunällem* 'nincs nyugtom ettől a betegségtől'; *šākhåsuŋ ā̆ kunällem khujėtnėl* 'nem bírok pihenni (kifújni magamat) a szunyogoktól'; *kunälėp-* 'tűr': *uś-khår kunälepėn* ! 'tűrj egy kissé !' (vö. Kann., TLwW 123) KU *kūn-*, KM *kə̄n-*, KO *küön-* 'einwilligen'.

Ezektől az adatoktól elválasztandó az osztják (OWE 643) KoP *kün-*, Ts. *kŏn-*, Patk. *kunem* 'einwilligen' (KoP, Patk.); 'wollen, wünschen' (Ts.): Ts. *mə̀ təmə ent kŏntə̀m* 'ich will das nicht'. Ezt a szót Paasonen (FUF II, 125) helyesen a tat.-tob. *kün-* alakból származtatja. A szib.-tat. alak egy **kön-* 'beleegyezik', a törökségben jól elterjedt ige megfelelője, vö. tat. *kün-* 'соглашаться, склоняться, привикать; beleegyezik, hajlik rá, hozzászokik'.

9. (Munk.) T *pėli, päli* 'munkás, szolga': *äm pėliu pėlėχtėχtėm* 'elszegődöm szolgának'; *pėli- ~ päli-khår* ua.; *pėlėχt-* 'alkalmaz'; *pėlėχtėχt-* 'elszegődik'. — (Kann.) TJ *pɛlĭ̯ar* 'Diener' (MSFOu. 111: 182); *pɛlχtən* ! 'dinge !' (uo. 175), *pɛlχtəst* 'sie dangen' (uo. 182), *pɛlχtɛχtüŋ* 'verdingen', *pɛlχtɛχtən* ! 'verdinge !' (uo. 175).

< **päle* 'bérmunkás' vö. O: az. *fählä* 'работник, наемный рабочий; munkás, bérmunkás', az. Boǰnurdi *fälä* ua., tkm. *pā̈le* ua.

Az idézett oguz adatok végső forrása az arab *fa'ala* 'worker, workman, laborer' (Wehr 721) szó. A türkmén *p-* szabályos hanghelyettesítése a töröktől idegen *f*-nek. A vogul szó idetartozása aligha kétséges, bár a tatárból egyelőre nincs adatunk. Hasonló tehát a helyzet, mint a 12. *(pårwės)* etimológiában. Ha az átadó nyelvben *f-* volt, a vogulban még a legújabb időkben is *p*-vel helyettesítik: pl. É *pālak* 'zászló' < or. флаг, *tʹēlapan* 'telefon' < телефон.

10. (Munk.) K *pės* 'gyapjúfonal'.

< **pes* 'gyapjúfonal' vö. K: tat. *bäz* 'бязь daróc, csalánszövet', bask.

bäz ua., *büδ* ua., kirg. *böz* 'мата; gyapotszövet, vászon' — O: oszm. *bez* 'материя (хлопчатобумажная), бязь, ткань, тряпка, кусок материи, полотница; pamutszövet, rongy, daróc, szövet, vászondarab', az. *bez*, *biz* ua. — Sz. alt. *bös* 'ситец; karton (ruhaanyag)' — Cs: *pir* 'холст, полотно; vászon' (AšM. IX, 219), *piśi*, *pišiki*, *pišikki* stb. 'пояс; öv' (uo. 235—6), *püs* 'коленкор; kalikó' (uo. X, 93). További adatok: CLAUSON 389ab, RÄSÄNEN 72b, SEVORTJAN II, 102—3.

A korábbi török nyelvemlékekben már megfigyelhető az első szótagi vokalizmus kettőssége: *-ö-* és *-ä-*. A csuvas *pir* szabályos fejlemény, a többi alak jövevényszó. A baskir *bäz* tatár kölcsönzés, a *büδ* belső baskir fejlemény. A török alakok görög eredetűek (< *βυσσος*), a görög szó viszont az arabból származik (< *bażż*). Igen régi vándorszó (vö. BANG, Vom Köktürkischen zum Osmanischen IV, APAW, 1921 és RÓNA-TAS: AltorForsch. 3: 1975, 155—163). A szó 'gyapjúfonal' jelentésben már 13. századi kipcsak nyelvemlékekben előfordul.

A (KANN.) K *pəs* 'Mal' szót a MSzFE kérdőjellel a m. nyelvj. *fágy* 'sodor, összehajt' stb. igéhez kapcsolja. A (MUNK.) K *pės* szó jelentéstanilag inkább a török szóhoz tartozik. Itt tehát két azonos hangalakú szóval számolhatunk a kondai vogulban: a 'réteg, -szer' valamint a 'gyapjúfonal' jelentésű *pės* ~ *pəs* szóval.

11. (MUNK.) É *-por: sim-por*, KL *-pår* ~ *-påri*, P *šim-por* ~ *-porę*, K *sėm-pår(γ-)*, T *šåm-* ~ *šam-pǫrǫ* '(É T) szív, (P K T) has, (KL) kicsinyítő toldalék': KL *koåt-påri* 'kezecske'; P *šim-poram aumultet*, K *sėm-pårγėm oåmėlti* 'fáj a hasam'; P *šim-por aum* 'gyomorbaj', *š.-p. vuj āšėχ* 'bélgiliszta'; É *vaps-por* 'vő', *v.-porkwė* ~ *vapsėm-por* (ua., megszólítás), *porėη* kedves': *p. pīγ* 'kedves fiam', *sim-por āγi* 'kedves leány'. — (KANN., Vok. 36) TJ TČ *šampórò*, P *šęmpōr* ~ *šįmpōr*, VN *šimpüör*, LO So *simporiγ* 'das Innere, Eingeweide'.

< **bōr* ~ **por* 'szív, has, kedves' vö. K: tat. *bavïr* 'печень, печенка, сердце, центр; máj, szív, központ', *bägïr* 'печень, сердце, душа; máj, szív, lélek', *bägïr'käem* 'милый мой, сердечко мое, душенька; kedvesem, szivecském, lelkem', tat. nyj. *büwer* 'печень', bask. *bauïr* ua., kirg. *boor* 'печень, низная часть живота, кровный родственник, брат; máj, a has alsó része, vérrokon, fiútestvér' — O: oszm. *bağir* 'грудь, внутренности сердце; kebel, belsőség, szív', az. *bayïr* 'печень, сердце, грудь; máj, szív, kebel', tkm. *bagïr* 'печень, душа, сердце; máj, lélek, szív' — Sz: alt. *buur* 'печень, грудобрюхошная преграда, грудь, сердце; máj, rekeszizom, kebel, szív', tuv. *baar* 'печень', hak. *paar* ua. — Cs: *pĕver* ua. (AšM. X, 188). További adatok: CLAUSON 317ab, RÄSÄNEN 55b, SEVORTJAN II, 17—20.

A török adatok egy **bayïr* 'máj' jelentésű szóból vezethetők le. Egyes török nyelvekben az *-ayï-* egy hosszú magánhangzóvá olvadt össze. Hasonló jelenség a vogul nyelvjárásokban is előfordul. A másodlagos hosszúság lerövidülhetett török oldalon is. A zöngés zárhangokat a vogul mindig a megfelelő zöngétlenekkel helyettesíti jövevényszavakban. A zöngétlenedés azonban végbemehetett a török átadó alakban is.

Az eredeti 'máj' jelentés továbbfejlődése nyomon követhető a török nyelvekben. A jelentésváltozás abból magyarázható, hogy a májat tekintették az érzelmek központjának.

12. (MUNK.) P *pårwės*, K *parwės* 'betét, alátét a nyírhéjedények szélén, hogy varrásnál kevésbé szakadjon a nyírhéj': P *šōn pårwėsėl juntuχ* 'a nyírhéjcsészét betéttel varrni', K *parwėsėl po̯no̯χ* 'alátéttel ellátni'.

< **parwas* 'betét, alátét' vö. O: oszm. *perwas* 'рама, бордюр, карниз, рамка, оборка, обшивка; keret, foglalat, szegély, párkány, fodor, szegés', az. Boǰnurdi *pärvaz* 'kleine Holzstücke, die die Querbalken an der Zimmerdecke verbinden', tkm. *pervāz* 'черный потолок, накат; vakfödém'.

A török szó perzsa eredetű (< *parwaz* 'a kind of border or selvedge round a garment', STEINGASS 246a). Valamelyik oguz nyelvből kerülhetett kipcsak közvetítéssel a vogulba, bár a perzsa—kipcsak—vogul út is elképzelhető.

13. (MUNK.) É *śakän*, KL *śäkwäń* ~ *šäkwäń*, K *sōχwėnt* '(É) gyékény, (KL K) zsurló, хвощ', KL *tur-ś.* 'gyékény'. — (KANN., TLwW 231) TJ *šak̯ańť* 'Schachtelhalm' KU *šāχwənt*, KM *sę̄k̯wənt*, KO *sę̀k̯wənt*, P *šę̄kənk* 'runder Schachtelhalm'.

< **säkän* 'gyékény' vö. K: tat. *ǰikän* 'рогоз; gyékény', tatB *yikän* 'gyékénykáka', bask. *yikän* 'рогоз', kirg. *žeken* 'рогоз, ситник, куга (болотное растение); gyékény, szittyó, mocsári növény' — Sz: alt. *ďeeken* 'камыш; nád', szib.-tat. *yegän* 'разновидность камыша; egy nádfajta növény' — Cs: *čakan* 'палочник (болотное растение); mocsári növény' (AŠM. XV, 130). További adatok: CLAUSON 913a, RÄSÄNEN 195a.

A török alapszó **yäkän* (~ **yekän*) 'gyékény, nádféle növény' lehetett. A felsorolt török adatok szabályos fejlemények, kivéve a csuvas *čakan* szót, amely jövevény az oroszból (< *čakan*, l. VASMER EtWb. másként). Az orosz szó forrása egy középbolgár **ǰäkän* hangalak lehetett, amely hanghelyettesítéssel lett чакан az oroszban. A középbolgár **ǰäkän* szabályos hangtani megfelelése a mai csuvasban **śakan* lenne. Ebben a — kikövetkeztetett és a csuvasból ki nem mutatható — formában került át a csuvas **śakan* a votjákba (*śakan* 'Bastdecke', MUNKÁCSI, VotjTan. 120) és tatár közvetítéssel a vogulba.

A csuvas szót már összevetette a vogullal MUNKÁCSI (Ethn. 55: 298, VNGy. I, 0305, KSz. 7: 314) és GOMBOCZ (NyK 28: 176 és BTLw. 77). KANNISTO (TLwW 231) tévesen a csuvas *čakan* szóból indult ki, és elvetette az etimológiát. Abban igaza van Kannistónak, hogy a szókezdő hangnak akkor mindenütt palatalizáltnak kellene lennie a vogulban, és a vogul nyelvjárások szóközépi labializált veláris zárhangjai az átadó alak *-k-* hangja helyén magyarázatot igényelnek.

A szó csuvas jövevényként (a *čakan*-ból) megvan a cseremiszben (*tsä.γän* 'Schwertlilie', TschLwTsch. 228—229), kipcsak jövevényként az osztjákban (*i̯èkän* 'Schilfmatte', TLwO 117) és a vogulban (*i̯àkan* ua., TLwW 86—87). A fenti szócsaládhoz tartozik természetesen a magyar *gyékény* szó is, amely bolgár-török kölcsönzés.

14. (MUNK.) T *to̯slo̯χ* 'barátság': *t. vā̆rsämän* 'mi ketten barátságot kötöttünk'; *to̯slo̯χiŋ* 'barátságos': *t. äitäm* 'barátságos ember'.

< **duslïq* 'barátság' vö. K: tat. *duslïq* 'дружба, содружество; barátság', bask. *duϑlïq* ua., kirg. *dostuk* ua. — O: *dostluk* ua., az. *dostlug* ua., tkm. *dōstluk* ua. — Cs: *tuslăx* ua. (AŠM. XIV, 177). További adatok: RÄSÄNEN 139b.

A török alakok szótöve perzsa eredetű *(dust* 'Freund(in), Geliebte(r)' JUNKER—ALAVI 332a). A perzsa szó *dost* alakban kerülhetett át a törökbe. A közölt adatok az alapszó török képzővel *(-lïq)* ellátott formái.

A vogul szó akár egy szib.-tat. **duslïq* alakból is levezethető, mert a vogul a zöngés zárhangokat zöngétlennel helyettesíti, az *u* szabályos megfelelője a T-ban az *o* (ez Munkácsi szerint egy zárt *o* hang). Ugyanez megfelelhet a tatár *ï*-nek is nem-első szótagban (vö. TLwW 37, 93).

15. (MUNK.) T *tåšål-: kun-t.* 'kifut (tej, leves)': *läm čukun khulne kuntåšålål* 'a leves kifut a vasedényből'; *čuk-iť kun-tåšåls* 'kifutott a tej'.

< **taš-* 'kicsordul, kifut (pl. tej)' vö. K: tat. *taš-* 'разливаться (о реке), литься, переливаться, бежать (о молоке); megárad (folyó), ömlik, kicsordul, kifut (tej)', tatB *tašï-* 'hord, kiárad', bask. *tašï-* 'перелиться; kiömlik', kkalp. *tasï-* 'убежать (молоко); kifut (pl. tej)', nog. *tasï-* ua., kirg. *tašï* 'перелиться; kicsordul' — O: oszm. *taš-* 'переливаться через край; kicsordul (vminek a peremén)' — Sz: alt. *taškïnda-* ua. További adatok: CLAUSON 559b, RÄSÄNEN 446ab.

Ősi török szó. Az igető **taš-* 'kicsordul, túlfolyik' lehetett. Clauson felhívja a figyelmet egy érdekes *-š-* ~ *-s-* ingadozásra a török adatokban (i. h.). Jól ismert a korai nyelvemlékekből és ma is az ige képzett *tašla-* alakja (vö. CLAUSON 564b). A tatárból ebben a képzett formában került át a cseremiszbe a szó (RÄSÄNEN, TLwTsch. 67).

Munkácsi tavdai adatai főleg Csandiriból valók, ott az *a* kiejtése rendszerint labiális: *å*. A képző már meglehetett az átvett szóban, de kaphatta a gyakori *l* képzőt a vogulban is.

16. (MUNK.) T *tupså: ajuw-t.* 'küszöb'. Az összetétel első tagjának jelentése: 'ajtó'.

< **tupsa* 'küszöb' vö. K: tat. *tupsa* 'шарнир, древная петля, порог, приступок, csuklópánt, sarokvas, küszöb, hágcsó', tatB *tubsa*, *tupsa* 'ajtó-, kapusarok', bask. *tupha* ua., kirg. *topso* 'шарнир' — Cs: *tăpsa* 'петля на дверях; ajtósarok'. További adatok: Räsänen 489b.

A török nyelvek közül csak a kipcsak csoportból mutatható ki a szó, a csuvas *tăpsa* tatár jövevénynek látszik. Megvan a cseremiszben ugyancsak tatár jövevényként: *topsa* 'Türangel' (RÄSÄNEN, TLwTsch. 70), ott még a tatár **o* > *u* változás előtti időből.

17. (MUNK.) T *uit-: il-u.* 'megalszik (tej)': *ăštėm čuk-iť il-uits* 'a savanyú tej megaludt'; *uitėm čuk-iť* 'aludttej'.

< **uyït-* 'megaltat (tejet)' vö. K: tat. *oyït* 'квасить, заквашивать; savanyít', *oyïš-* 'свернуться (о крови); megalvad (vér)', bask. *oyo-* ua., kirg. *uyu-* 'свернуться (о крови, молоке)', *uyut-* 'сквашивать' — O: oszm. *uyur-* 'спащий, тихий, стоячий (о воде); alvó, nyugodt, állott (víz)', tkm. *uya-* 'заквашивать, закисать, свертываться, образовывать сгусток (о крови); megsavanyodik, megalvad, összemegy'. További adatok: CLAUSON 45a, RÄSÄNEN 508a, SEVORTJAN I, 574—576.

Kiindulópontul az ősi **udï-* 'alszik' ige vehető fel. Ennek műveltető képzős alakja *(*udït-)* korai nyelvemlékekben szerepel már 'tejet altat' jelentésben. A jelentésfejlődéshez szép párhuzamot mutat a magyar. A szóbelseji török **-d-* > *-y-* szabályos. Átadó alakként egy **uyït-* alak jöhet szóba.

Szerintem (K. B.) a példamondat és az 'aludttej' jelentés alapján a vogul szót is tárgyas igének foghatjuk fel: 'savanyú tejet (eredménytárgy) alvasztott' és 'aludttej (tkp. alvasztott tej)'.

18. (MUNK.) T *ujmåt* 'völgy'.

< **uypat* (esetleg **uymat)* 'völgy' vö. K: tat. *uy-* 'долбить, делать углубление: váj, bemélyedést készít', tat. nyj. *uydïm* 'низменность, низина; alföld, mély völgy', tatR *uy* 'Niederung, Tal, Vertiefung, Schlucht', bask. *uypat yir* 'низина; mély völgy, mélyen fekvő föld; kirg. *oy-* 'выдалбывать; kiváj', *oy* 'низина, впадина, котловина; lapály, mélyedés, völgykatlan', *oyduŋ*, *oypoŋ* ua. — O: oszm. *oyma* 'резьба, гравировка; faragvány, metszés', *oyum* 'выбирание (пазов), выемка, впадина, углубление, ямка; vájat, rovátka, mélyedés, gödör', az. *uyug* 'впадина', tkm. *oy*, *oyluk*, *oytak* 'низина' — Sz: szib.-tat. *uy*, *uyas*, *uybas* 'низненный (о местности); alacsony (vidék)', alt. *oy*, *oydïk*, *oyïk* 'низина, впадина, котловина' tuv. *oy* ua., *oybak* 'отверстие, дыра; rés, lyuk', *oyuk* 'углубление, выемка, пробоина, небольшая полынья, прорубь; mélyedés, rovátka, rés, lék', hak. *oymax* 'впадина' — Cs: *uy* folkl. 'mező' (P). További adatok: CLAUSON 265b—266a, SEVORTJAN I, 435.

A török nyelvekben elterjedt *oy-* 'váj' és *oy* 'vájat' alakok ősi nomenverbumra utalnak. A csuvas *uy* tatár jövevény. A vogul szóbelseji *-m-* magyarázatát a törökben kell keresnünk. A szóbelseji *m* ~ *p*, *b* váltakozás a törökben ugyanis gyakori (l. TLwW 130).

A vogul szó egy **o* > *u* hangfejlődés utáni, a baskirból kimutatható *uypat*-hoz hasonló szó átvételére mutat. Talán idetartozik *váj* igénk is.

19. (MUNK.) KL *ūs* ~ *us*, AL *us* 'ész, eszmélet': KL *äm ūsėm kwäntēlils, at khańśēm, männr loåttuχ* 'megzavarodtam (eszem megzavarodott), nem tudom, mit mondjak'; *äm ūsėmnė at päti* 'nem jut az eszembe'; *ūsėm ľüľľä ints* 'emlékezetem megromlott'; *šoåw ūs äńśi* 'nagyon okos (sok az esze)'; *äkw usne pätėmtiji* 'ketten megegyeznek (egy észre jutnak)'; *ūsėŋ* ~ *ūsiŋ* ~ *usėŋ* 'okos': *ūsėŋ läχ* 'bölcs beszéd'; *ūstaл* ~ *ustal* 'ostoba': *ustal päts* 'megbolondult'; *poŋklėŋ khum u. ńämšenti* 'a részeg ember értelmetlenül beszél'.

< **us* 'ész' vö. K: kar. *us* 'ум, разум, рассудок, мудрость; ész, értelem, bölcsesség' — O: oszm. *us* 'разум, рассудок' — Cs: *ăs*, *os* 'ész, tanács' (P). További adatok: CLAUSON 240ab, SEVORTJAN 606—607, RADLOFF I, 1741—1742.

Ősi török szóval *(*us* 'értelem') van dolgunk. Szórványos előfordulását a török nyelvekben feltehetően az indokolja, hogy az *us* szót igen korán kiszorította a hasonló jelentésű *äs*. (A két szó a törökben nem tartozik össze. Az *äs* volt *ész* szavunk forrása, és átkerült a tatárból a vogulba is: *īs*, *ēs*, *jēs* stb. alakban, TLwW 68).

20. (MUNK.) T *usäŋ* 'kengyel'.

< **üzäŋi* 'kengyel' vö. K: tat. *özäŋge* 'стремя; kengyel', bask. *öðäŋge* ua., kirg. *üzöŋgü* ua. — O: oszm. *üzgeç* 'стремянка, веревочная лестница; hágcsó, kötélhágcsó', tkm. *üzeŋŋi* 'стремя' — Sz: alt. *üzeŋi* ua., tuv. *ezeŋgi*, ua., hak. *izeŋe* ua. — Cs: *yărana* 'kengyel' (P). További adatok: CLAUSON 289b, SEVORTJAN I, 623—625.

A szó eredeti alakja (Clauson szerint **üzeŋü)* a mai török adatok alapján — szókezdő magánhangzóját tekintve — nehezen rekonstruálható. Egy igen korai nyelvjárási ingadozásra kell gondolnunk *(*ü-* ~ **i-* ~ **e-)*.

A szóvégi magánhangzó eltűnése föltehető már az átadó tatár nyelvjárásban is. A szó a vogulban sem vegyes hangrendű, mert Munkácsi *u*-val jelölte a T nyelvjárásban rendszerint az *u* és *ü* közti magánhangzót, amelyet Kannisto *ų̈*-vel jelöl (pl. MUNK. *ustäl* 'asztal', KANN. [TLwW 72] TJ *ų̈stäl* ua.).

21. (MUNK.) T *ušit-* : *pāl-u.* 'szétnyom (krumplit)': *pītėm kartopmė pāl-ušitlėm* 'a főtt krumplit szétnyomom'.

< **ušat-* 'szétmorzsol' vö. K: kirg. *ušat-* 'размельчать, транжирить, расходовать, тратить; szétmorzsol, tékozol, elkölt, költekezik', *ušala-* 'тереть, растирать, натирать, массировать; szétken, bedörzsöl, gyúr' — O: tkm. *ušat-* делать мельче, измельчать, дробить, мельчить; aprít, széttör' — Sz: alt. *uža-* 'мять, тереть, растирать; gyúr, dörzsöl, beken', *užat-* 'заставить тереть, растирать; bedörzsöltet, bekenet', tuv. *uušta-* 'мять (кожу при выделке), разминать (колос); nyomkod (bőrt kikészít), szétdörzsöl (kalászt)'. További adatok: CLAUSON 16b, RÄSÄNEN 517a, SEVORTJAN I, 617—618.

Egy török **uvša-* ~ **uša-* 'szétnyom, aprít' igéből lehet kiindulnunk. Számos változatával találkozhatunk már a nyelvemlékekben. A vogul szó valamelyik szibériai tatár nyelvjárás **ušat-* (esetleg **ušit-*) alakjára vezethető vissza.

22. (MUNK.) É *vārtäk*, KL *vartäk*, P *vartėχ*, K *vartėχ* ~ *voårtėχ* 'szőnyeg': É *vārtäkėl nortim kwol-kan* 'szőnyeggel borított padló'; *sorni χurėp sāt vārtäk* 'arany szegélyű hét szőnyeg'.

< **värtäk* 'takaró, szőnyeg' vö. K: tat. *örtː* 'покрывать, накрывать; beföd, betakar', kirg. *ürtük* 'дорогая попона с украшениями; díszes, drága lótakaró' — O: az. *örtük* 'покров, ковер; takaró, szőnyeg', tkm. *örtük* 'покров, верхний слой; takaró, felső réteg' — Cs: *vit-* 'beföd, fedez' (P), *vitĕ* 'крыша, крышка, покрывало; tető, födél, lepel'. További adatok: CLAUSON 202b, 205b—6a, SEVORTJAN I, 551—552.

A régi török **örtː* 'beföd' származékával van dolgunk. Bolgár-török oldalon — a csuvas *vit-*, *vitĕ* alapján — a szókezdő magánhangzó hosszú *ō̆-* volt. Az *ō̆-* a csuvasban kétféle fejlődést mutathat: *vi-* (ezt látjuk a *vit-*, *vitĕ* alakokban, ahol az **-rt-* > *-t-* változás szabályos) és *va-*. Az *ō̆-* > *vi-* fejlődésre l. még például: BT **ō̆r* 'felső' > csuv. *vir* ua., BT **ō̆l-* 'meghal' > csuv. *vil-* ua., **ō̆-* > *va-* fejlődés figyelhető meg a BT **ō̆r* 'közép' > csuv. *var* ua. esetében. Az **ō̆-* eltérő fejlődéseit régi csuvas nyelvjárási ingadozással magyarázhatjuk. A csuvas *vi-* és *va-* fejlemények szókezdő *v*-je protetikus hang, szókezdő helyzetben labiális magánhangzók előtt szabályszerű.

A vogul szó biztos csuvas hangtani kritériumot mutat. Egy csuvas nyelvjárási **värtäk* (> **vartak*) kerülhetett tatár közvetítéssel a vogulba. Hasonló útja lehetett a 13. sz. *śakän* 'gyékény' szónak is.

E 22 többlet-jövevényszó közül biztosan török eredetűnek tartom (K. B.) a többséget, bizonytalannak csak hármat: a 6., 7. és a 13. számút. Kannisto a tőle felsorolt 554-ből 46-ot vesz bizonytalannak. Az utóbbiak egy részében tatár közvetítést tesz föl akkor is, ha szerintem (K. B.) az oroszból való közvetlen átvétel ellen semmi sem szól, vö. RLwW 33—4.

A most bemutatott jövevényszavak földrajzi elterjedése jól illik Kannisto eredményeihez (TLwW 221—2). Mind a négy (világtáj szerinti) nyelvjárásterületen előfordul (elől a biztos, második helyen a bizonytalan új etimológiák

száma, zárójelben pedig Kannisto megfelelő adatai): DKNyÉ 1 + 1 (21 + 3), KNyÉ 1 (10 + 1), KNy 2 (29 + 5), DK 1 (65 + 1), D 11 + 1 (199 + 7), K 2 + 1 (65 + 8), Ny 1 (15 + 4). Összesítve: délen előfordul 14 + 2 (378 + + 19), keleten 7 + 2 (277 + 27), nyugaton 5 + 1 (166 + 21), északon pedig 2 + 1 (48 + 15).

Ha fogalmi csoportok szerint osztjuk el a 22 szót, a következő eredményt kapjuk (zárójelben az etimológia sorszáma): Emberi test: szív, has (11). — Állat: bogár (2), egy madárfajta (? 7). — Növény: aszat, aggfű (4), egy növényfajta (? 6), gyékény, zsurló (? 13). Domborzat: völgy (18). — Állattartás: kengyel (20). — Közlekedés: egy csónakfajta (1). — Női munka: gyapjúfonal (10), alátét (12). — Lakás: küszöb (16), szőnyeg (22). — Étkezés: kifut [tej, leves] (15), megalszik [tej] (17), szétnyom [krumplit] (21). — Társadalom: szolga (9), barátság (14). — Egyéb: ész (19), több (5), megment (3), kíván, eltűr (8).

KÁLMÁN BÉLA—BERTA ÁRPÁD

Rövidítések

A török adatokhoz:

alt.	= altaji irodalmi nyelv[1]
alt. kumand.	= altaji nyelvjárási adatok[2]
alt. tuba	= altaji nyelvjárási adatok[3]
AŠM.	= AŠMARIN szótárának adatai[4]
az.	= azerbajdzsán irodalmi nyelv[5]
az. Bojnurdi	= azerbajdzsán nyelvjárási adatok[6]
bask.	= baskír irodalmi nyelv[7]
BT	= bolgár—török
CLAUSON	= Sir G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth —Century Turkish. Oxford 1972.
Cs.	= csuvas
hak.	= hakasz irodalmi nyelv[8]
K	= kipcsak
kirg.	= JUDAHIN szótárának adatai[9]
kkalp.	= karakalpak irodalmi nyelv[10]
LCC	= a Codex Cumanicus adatai[11]
nog.	= nogaj irodalmi nyelv[12]
O	= oguz
oszm.	= oszmánli irodalmi nyelv[13]
P	= PAASONEN csuvas szójegyzékének adatai[14]
RADLOFF	= W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte I—IV. Mouton, 's Gravenhage 1960.
RÄSÄNEN	= M. RÄSÄNEN, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969.
SEVORTJAN	= Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков I—II. Москва 1974—1978.
Sz.	= szibériai-török
szib.-tat.	= TUMAŠEVA monográfiájának adatai[15]
tat.	= tatár irodalmi nyelv[16]
tatB	= keresztény—tatár adatok[17]
tat. nyj.	= tatár nyelvjárási adatok[18]
tatR	= tatár adatok RADLOFF nyomán, l. RADLOFF
tat.-tob.	= tatár adatok a toboli nyelvjárásból RADLOFF nyomán, l. RADLOFF
tkm.	= türkmen irodalmi nyelv[19]
tuv.	= tuvai irodalmi nyelv[20]

Az arab adatokhoz:

WEHR = H. WEHR, A Dictionary of Modern Written Arabic. New York 1976.

Az irodalmi mongol adatokhoz:

L = F. D. LESSING, Mongolian—English Dictionary. Bloomington 1973.

A perzsa adatokhoz:

JUNKER—ALAVI = H. F. J. JUNKER—B. ALAVI, Persisch—deutsches Wörterbuch. Leipzig 1968.

STEINGASS = F. STEINGASS, A Comprehensive Persian—English Dictionary. London [1939].

[1] Ойротско—русский словарь. Москва 1947.
[2] Н. А. Баскаков, Диалект кумандинцев. Грамматический очерк, тексты, переводыи словарь. Москва 1972.
[3] Н. А. Баскаков, Диалект черневых татар. Грамматический очерк и словарь. Москва 1966.
[4] Н. И. Ашмарин, Thesaurus linguae tschuvaschorum I—XVII.Казань 1928—Чебоксары 1950.
[5] Русча—азэрбајчанча лугэт I—II. Бакы 1971—1975.
[6] Sz. FÁZSY, Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt in Chorasan, Ostpersien. Dissertation. Zürich 1977.
[7] Русско—башкирский словарь. Москва 1948.
[8] Русско—хакасский словарь. Москва 1961.
[9] Киргизско—русский словарь. Москва 1965.
[10] Русско—каракалпакский словарь. Москва 1967.
[11] K. GRØNBECH, Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen 1942.
[12] Ногайско—русский словарь. Москва 1963.
[13] Турецко—русский словарь. Москва 1977.
[14] H. PAASONEN, Csuvas szójegyzék. Budapest 1908.
[15] Д. Г. Тумашева, Қонбатыш себер татарлары теле. Қазан 1961.
[16] Татарско—русский словарь, Москва 1966.
[17] SZENTKATOLNAI BÁLINT G., Kazáni—tatár nyelvtanulmányok II. Budapest 1876.
[18] Татар теленен *диалектологик* сузлеге. Қазан 1969.
[19] Туркменско—русский словарь. Москва 1968.
[20] Тувинско—русский словарь. Москва 1955.

Tatarische Lehnwörter im Wogulischen

von BÉLA KÁLMÁN—ÁRPÁD BERTA

Der Aufsatz ist eine Ergänzung zu KANNISTO's Werk: Die tatarischen Lehnwörter des Wogulischen (FUF 17 [1925]: S. 1—264). Die turkologischen Angaben und Erläuterungen stammen von Á. BERTA, das wogulische Material und die Abfassung des Artikels von B. KÁLMÁN.

1. wogP *khåjiχ*, K *khåjėχ* 'flacher Kahn' < tat. **qayïq* 'Kahn'.

2. wogT *khåmråś* 'Käfer' ? < tat. **qïmrïs(qa)* 'Ameise'. Wegen der verschiedenen Bedeutungen und wegen des palatasierten *ś*-es (Schreibfehler?) ist die Etymologie unsicher.

3. wogK *khotélt- : lél-kh.* 'retten' < tat. **qotïlt-* id.

4. wogT *khåulåχ* 'Unkraut, ? Löwenzahn' < tat. **qaulaγ* 'trockenes Gras'. Das sib.-tat. Wort kommt in anderen Türkensprachen nicht vor, es ist eine Entlehnung aus dem Mongolischen.

5. wogT *ilpäχ* 'mehr' < tat. **ilbek* 'Reichtum, genug, reichlich'. Das türkische Wort stammt aus dem mongolischen *elbeg*, und ist in den sibirischen Türkensprachen verbreitet.

6. wogK *käkėnäχ* 'eine Art Pflanze, жабрей' < tat. **kökänäk* 'Schlehbusch' oder **kegänäk* ~ **kekänäk* 'Klette, Dornstrauch'. Die Bedeutung des wogulischen Wortes ist ziemlich unsicher angegeben, daher gibt es zwei etymologische Deutungen. Die erste stammt aus dem tat. Wort **kök* 'blau', die zweite aus tat. **tigän* 'Stachel'.

7. wogT *kălėskän* "шуланка, ein kleiner, weißer Vogel mit roter Brust' ? < sib.-tat. *qulïsqan* 'Möwe'. Die Etymologie ist wegen der unsicheren Bedeutung des wogulischen Wortes und wegen des Vokalismus (wog. palatal ~ tat. velar) unsicher.

8. wogK *kə̄n-* 'wünschen, wollen'. Das Wort wurde auch von Kannisto (TLwW S. 123) in der Bedeutung 'einwilligen' als tat. Lehnwort angegeben. Sicherlich gehört auch wogT *kunäl-* 'können, aushalten' auch hierher. In den südlichen ostjakischen Mundarten kommt ein ähnliches Wort vor (OWE S. 643) und wurde bereits von Paasonen (FUF 2: 125) aus dem tat. *kün-* 'mit etwas einverstanden sein, sich etwas zuneigen' abgeleitet.

9. wogT *pėli* ~ *päli* 'Arbeiter, Diener, *p.-khår* id., *pėlėχt-* 'dingen', *pėlėχtėχt-* 'sich verdingen' < tat. **päle*. Im Arabischen ist ein Wort *fa'la* 'Lohnarbeiter' belegt. Es wurde vom Aserbeidschanischen *(fählä ~ fälä)* und Türkmenischen *(päle)* übernommen. Obwohl das Wort aus dem Tatarischen bisher nicht aufgezeichnet wurde, ist es sehr wahrscheinlich, daß das Wort durch eine tatarische Sprache ins Wogulische übermittelt wurde.

10. wogK *pės* 'Wollgarn' < tat. *pes* id. Das Wort ist ein altes Wanderwort (ar. > gr. > türk.) und kommt schon in den kiptschakischen Sprachdenkmälern des 13. Jh.-s vor. Wog. *pės* muß von dem homonymen *(~ pis)* 'Schicht, Mal' getrennt werden. Das letztere ist ein einheimisches Wort (s. MSzFE s. v. *fágy)*.

11. wogN *(sim- > por*, LM *-pår ~ -pări*, P *(šim- > (por ~ -porę*, K *(sėm- > par* T *(šåm- ~ šam- > pǫrǫ* (N T) 'Herz', (P K) 'Bauch', (LM) Deminutivsuffix < tat. **bōr* **por* 'Herz, Leber, Bauch, lieb' (vgl. tat. *bavïr* u. ä.). Auch in einigen sibirischen Türkensprachen kommt das Wort einsilbig vor (alt. *būr*, tuv. *bār*, hak. *pār)*. Bei den Türken wurde das Leber als Mittelpunkt der Gefühle aufgefaßt. Das erste Glied der wog. Zusammensetzung *(sim-* usw.) bedeutet 'Herz'.

12. wogP *pårwes*, K *parwes* 'Einlage, Unterlage' < tat. **parwas* 'Unterlage'. Das türkische Wort stammt aus dem Persischen *(parwāz)*.

13. wogN *šakän*, LM *šäkwäń ~ šäkwäń*, K *sə̄χwent* (N) 'Binse', (LM K) 'Schachtelhalm'; LM *tur-s.* 'Binse' < tat. **säkän* 'Binse'. Das Wort wurde bereits von Munkácsi (KSz. 7: 314) und Gombocz (BTLw. 77) aus dem Tschuwassischen abgeleitet, doch wurde die Etymologie und überhaupt die Möglichkeit der wog. Entlehnung aus dem Tschuwassischen von Kannisto (TLwW S. 231) abgelehnt. Doch besteht die Möglichkeit, daß einige tschuwassische Lehnwörter durch die Vermittlung der Tataren ins Wogulische eingedrungen sind.

14. wogT *tǫslǫχ* 'Freundschaft', *tǫslǫχiŋ* 'freundlich' < tat. **duslïq* 'Freundschaft'.

15. wogT *tåšål- : kun-t.* 'auslaufen, überlaufen (Milch)' < tat. **taš-* id. Das *-l* kann sowohl ein tatarisches als ein wogulisches Ableitungssuffix sein. WogT *kun-* ist ein Verbalpräfix ('aus-, hinaus').

16. wogT *tupså : ajuw-t.* 'Türschwelle' *(ajuw* 'Tür') < tat. **tupsa* id.

17. wogT *uit- : il-u.* 'gerinnen (Milch)' < tat. *uyït-* 'säuern'.

18. wogT *ujmåt* 'Tal' < tat. **oymat ~ oypat* 'Vertiefung'.

19. wogLM *ūs ~ us*, LU *us* 'Verstand, Bewußtein' < tat. *us* id.

20. wogT *usäŋ* 'Steigbügel' < tat. **üzäŋi* id.

21. wogT *ušit- : pāl-u.* 'zerdrücken (Kartoffel)' < tat. **ušat-* (~ **ušït-)* 'zerbrechen, zerdrücken'. Das Wort ist eine Ableitung aus dem alttürk. Verbalstamm **uvša-* ~ **ušа-* 'drücken, zerdrücken'.

22. wogN *vārtäk*, LM *vartäk*, P *vartėχ*, K *vårtėχ ~ voårtėχ* 'Teppich' < tat. *värtäk* 'Decke, Teppich'. Da das anlautende alttürk. *ö-* im Tschuwassischen teils eine anlautende *vi-* teils eine *va-* Entsprechung hat, können wir annehmen, daß das Wort aus dem Tschuwassichen durch eine tatarische Vermittlung ins Wogulische übernommen wurde.

Rekviem egy életképes magyar hang felett?!
(Egy több mint két évszázados per tanulságai)

„Mikor vízbefúlót mentek,
ha ti más mezőre mentek,
nem vagytok közönytől mentek,
mind csak affélle jött-mentek."

(Weöres Sándor)

1. Előzetes megjegyzések. Eredetileg a *hang* helyett *fonémát* akartam írni. Miután azonban többször átgondoltam a cím mondanivalójának a lényegét, rájöttem, hogy így is elárultam „táborbeli" hovatartozásomat: az *életképes* = fontos; továbbá a cím végén levő írásjelek (?!) is önmaguk helyett beszélnek. Annak a „tudatosítása", hogy a cím mögött, a zárt *ë* fonológiai státusáról van szó, azt hiszem, egyértelmű, a „több mint kétévszázados" jelző azonban némi magyarázatra szorul. A hazai nyelvészközvélemény előtt — különösen Kniezsa István és Fábián Pál monográfiái után — ismeretes, hogy már a kódexirodalomban is találkozunk különféle diakritikus jelekkel ellátott *e* betűkkel. Ez a jelenség viszont vitathatatlanul amellett bizonykodik, hogy a különböző írók — különböző nyelvjárásterületről származva — különbséget tettek a nyílt, meg a zárt *ë* hangok ejtése között, aminek az írásbeli lecsapódása az említett írásmód volt. Hogy emögött az ejtés- és írásbeli különbség mögött milyen mértékű szándék vagy tudatosság húzódott meg, azt ma már elég nehéz eldönteni.

A két évszázadra szűkített intervallum a tudatos különbségtevés elismerése vagy elutasítása körüli nyelvészeti, nyelvelméleti viták alapján rajzolódott ki.

Végül még talán annak a megjegyzése kívánkozik ide, mindjárt az elejére, hogy — mivel a vitához való hozzászólásom nem helyesírás-történeti indíttatású — azokat a diakritikus jeleket nem használom, amelyek az egyes magyar magánhangzók hosszúságának, illetőleg rövidségének a megkülönböztetését szolgálták (a hosszú *ő* jelölése *ö* betűvel, ugyanígy a hosszú *ű*-é is), ugyanilyen alapon elhanyagolom a mai hosszú *s*, illetőleg *sz* a régi betűtípusait is *(ſ, ſſz)*.

2. Releváns hangtulajdonságok. A magyar beszédhangállománynak (fonémarendszernek) talán nincs még egy olyan tagja, mint a rövid *e*, amely körül annyi és olyan heves vita zajlott volna le. A vita lényege: a magyar magánhangzórendszernek kétfajta rövid *e*-vel kellett, illetőleg kell-e számolni: egy nyíltabb és egy zártabb fajtával. A magánhangzórendszer-beli lét vagy nemlét alapvető kritériuma: fonematikus különbségnek minősül-e az említett kétfajta ejtés, vagy egyéni, illetőleg társadalmi variánsokkal állunk-e szemben. Ha aztán a zárt *ë* fonematikus terheltségét igazolni lehet, ebből már automatikusan következik, hogy külön betűtípus dukál neki, ahogyan ez a vélemény már Jakovlev (1928. 46), Jones (1928. 19) és Laziczius (1931—1934. 23) idevágó megállapításai óta általában elfogadottnak tekinthető. Jones az idézett helyen nagyon egyértelműen és félreérthetetlenül fogalmaz, amikor megállapítja, hogy bizonyos hangtulajdonságokkal rendelkező hangok az

egyik nyelvben fonematikusan irrelevánsak, a másikban viszont relevánsak lehetnek. Amennyiben az adott nyelvben az adott hangtulajdonság fonematikus volta elvitathatatlan, úgy az adott hangtulajdonsággal rendelkező beszédhangnak külön betűt kell kapnia: „... dienen sie [die Laute] in dieser anderen Sprache dazu, Wörter zu unterscheiden, so müssen für sie, in dieser Sprache besondere Zeichen vorgesehen werden" (JONES 1928: 19; az én kiemelésem: K. F.). Laziczius a hivatkozott helyen ugyanezt mondja, csak negatív megfogalmazásban: „... csak azok a hangok kapjanak jelet, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben." Laziczius szerint is tehát csak azok a hangkülönbségek minősülnek fonematikus különbségeknek, „amelyekkel valamely nyelvben, vagy nyelvjárásban szavakat, vagy nyelvtani alakokat lehet megkülönböztetni" (LAZICZIUS 1942. 168), és az ilyen fonematikus különbségeket felmutató hangtípusokat nevezi fonémáknak (uo.).[1]

3. A zárt *e* fonológiai funkciójának kezdeti írásbeli lecsapódása. Mindezek előrebocsátása után — védhető módon — megkockáztatható az a feltevés, hogy a 18. század utolsó harmadának elején a magyar írásbeliségben először felbukkanó kétpontos magyar *ë* betű a magyar helyesírás történetének nem véletlen epizódja, egyéni nyelvjárásbeli ejtéssajátosság írásbeli lecsapódása, hanem annak a — rokonnyelvek vallomása alapján is megtámogatható — tudományos hitvallásnak a tudatos vállalása, amely szerint „A kétfajta rövid *e* megkülönböztetése (bár helyesírásunk nem jelöli) ősi sajátsága nyelvünknek" (KÁLMÁN 1975. 181). Ennek az „ősi sajátság"-nak a tiszteletben tartása íratta a reformkorbeli neves grammatikussal, KALMÁR GYÖRGYgyel, következetesen a zárt *ë*-ket kétpontos *ë* betűkkel (KALMÁR 1770). Talán nem felesleges itt emlékezetünkbe idézni BENKŐ LORÁNDnak több mint másfél évtizeddel ezelőtt írt, idevágó megállapításait: „... hogy az egész műben szinte alig van hiba az *e*-jelölésekben, az nagymértékben köszönhető annak, hogy a tudományban valósággal megszállott grammatikus felügyelt a szedésre, és maga javította többszörösen is a korrektúraíveket. [A Prodromusról van szó.] Hogy milyen körülmények között, arról KAZINCZY így ír: „Az öreg Landerertől (Pozsony) tudom, hogy míg Prodromusát nála nyomattatá, egy kerti nyaralóban töltötte a telet, fázva, koplalva, s nyakiglan ülve a szalma közt s úgy dolgozá verseit, reszketve minden tetemiben a hideg miatt" (KazLev. 1. 580; BENKŐ 1963. 5).

[1] Nem felesleges megjegyezni, hogy JONES hivatkozott írása „Das System der Association Phonétique Internationale. Leutzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten" (Berlin 1928) ugyanabban az évben jelent meg, amikor a prágai iskola Travaux-sorozatának első kötetében olvasható, a fonológiai terminológia standardizálására vonatkozó előterjesztés (Projet de la Terminologie Phonologique Standardisée). Mint ez köztudomású, JONES nem tartozott az ún. prágai fonológiai iskolához, ennek ellenére a hangjelölés fonematikus kritériumokon alapuló fölfogása tökéletesen megegyezik Trubeckojékéval. Ez viszont nem kevesebbről árulkodik, mint a betűk jelölte hangok fonológiai alapon történő megkülönböztetéséről. A BAUDOUIN DE COURTENAY és tanítványai, KRUŠEVSKIJ és SČERBA által felfedezett, illetőleg továbbfejlesztett új fonetikai irányzat („pszichofonetika") gondolatának a nyelvtudomány középpontjába való kerülése tehát a „levegőben lógott". Nemcsak Trubeckojék újították fel, hanem ugyanakkor — ha más terminológiai verettel is, de az egyik legjelesebb fonetikus gondolatvilágában is igen előkelő helyet foglalt el: a funkcionális megterheltség az alapvető kritérium a külön betű, vagy nem külön betű eldöntésében. Itt jegyzem meg, mint fontos tudománytörténeti tényt, hogy a *fonológia* terminus már 1859-ben előfordult RIEDL SZENDE egyik írásában (RIEDL 1859. 130), aholis „phonológiai törvények"-ről ír. Hogy mit ért ő fonológiai törvényeken, arról később lesz szó.

Ez a „grammatikai megszállottság" nyilván nem egy „elhagyott oltár mártíriumának" helyesírásbeli tükröződése, hanem a két *e* hang közötti fonológiai különbség fontosságának a zseniális megsejtése, illetőleg tudatos vállalása.[2]

Kik voltak ezek a 18. század végén és a múlt században tevékenykedő jeles magyar grammatikusok, és hogyan érvényesítették a hangtulajdonságok megítélésében a nyelvi szempontok relevanciáját?

Ugyancsak Benkőnél olvashatjuk hivatkozott munkájában, hogy VERSEGHY már az 1793-ban megjelent Prolodiumában felhívja a figyelmet az alábbi szópárok ejtésére, illetőleg jelöli a kritikis *e* hangnak megfelelő betűkülönbségeket: *melly* 'pectus', *mëlly* 'qui', *szeg* 'scindit', *szëg* 'clavus', *vesz* 'perit', *vësz* 'accipit' i. m. 18.; BENKŐ: i. m. 9). Ugyanezen az elvi álláspontón van VÁLYI ANDRÁS is, aki kéziratban maradt munkájában jelöli a két *e* hang közötti különbséget (VÁLYI 1798, BENKŐ: i. m. 13). VERSEGHY minden írásában következetesen különbséget tesz a kétfajta *e* jelölése között, és keményen harcol is ennek a jelölésmódnak az elfogadtatásáért. Amikor az 1805-ben megjelent "A' tiszta magyarság . . ." című munkájában kísérletet tesz a magyar magánhangzórendszer felvázolására, a kritikus *e* hangok helyét és jellegét az alábbi megkülönböztetésekkel érzékelteti:

a) élesek: *e ë;*
b) sívók: *é, i, í* (i. m. 34).

Egy későbbi munkájában (VERSEGHY 1918a) a terminológia ugyan megváltozik, de a háromfajta *e*-nek a megléte itt is felfedezhető:

a) magashangúak: *e, ë;*
b) éleshangúak: *é* . . . (i. m. 51).

A magyar magánhangzórendszer háromfajta *e*-jének a korabeli meglétét vitathatatlannak tartja, amikor megállapítja: „Arról, hogy a' Magyar nyelvben háromféle *e*-betű találtatik . . ., azt tartom, senki sem kételkedik" (i. m. 52). VERSEGHY meg is magyarázza a háromfajta *e*-nek nyelvbéli szükségességét, illetőleg szerepét:

[2] A fonetikai és a fonológiai kutatás — a meglévő különbségek mellett is tagadhatatlanul felfedezhető — egyező vonásairól szólva, LAZICZIUS is utalt az ún. Prágai Iskola előtti nyelvtudósok egyik legjelentősebb nyelvelméleti állásfoglalására, a nyelvi mozzanatok relevanciájának a tiszteletben tartására: „A fonétikai és a fonológiai kutatás lényegileg ugyanazt kereste: a nyelvészeti tények hangalakja terén a nyelvi mozzanatokat, csak az egyik tudatosabban, mint a másik. És ha a fonológiai kutatás előbbre is jutott azáltal, hogy a nyelvi funkciókkal kapcsolatban felvázolta azokat a különbségeket, amelyek a nyelvi elemek terén kimutathatók, azért a fonétika számára sem maradt idegen az egyes hangtípusok között való különbségtevés. Nemcsak JONES-ra, az angol fonétikai iskola jelenlegi fejére gondolok, aki fonétikájában (An Outline of English Phonetics. Leipzig 1932[3]) épp úgy dolgozik a fonémek és változatok fogalmával, akárcsak egy fonológus, hanem azokra a múltszázadi tudósokra is, akik a fonológiának hírét sem hallották, mégis különbséget tttek a hangtípusok között a nyelvi fontosság szempontjából." (LAZICZIUS 1942. 75—76; az én kiemelésem: K. F.) Annak ellenére, hogy Laziczius — mint erről később lesz szó — a nyílt meg a zárt *ë* közötti különbséget csak nyelvjárási szinten tekintette fonematikus különbségnek, a hangtulajdonságok nyelvi szempontok figyelembevételével történő értékelésének már a múlt században felfedezhető tényére való rámutatásával tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos dologra hívta fel a figyelmét.

a) „a' középső *ë* a Magyar szavakban az értelmet v é g h e t e t l e n ü l s o k s z o r m e g v á l t o z t a t t y a" (uo., az én kiemelésem: K. F.);

b) az *e*-nek a magyar m a g á n h a n g z ó r e n d s z e r b e n elfoglalt helyét az alábbi megfelelésekkel illusztrálja: *a* ~ *e*, *á* ~ *é*, *o* ~ *ë* vagy *ö*, *ó* ~ *ő*, *ú* ~ *ű* (uo.). A magánhangzórendszer ilyetén való felfogását olyan f ő t ö r v é n y n e k tekinti, amelyből „a' ridegebb regulákat is sükeresen meg lehet határozni" (uo.).

Verseghynél tehát már felfedezhető mindaz a szempont, amit a két *e* közötti különbségtevés szükségességét vallók a mai napig is fontosnak tartanak: jelentésváltoztató funkció, rendszerbeli hely, széphangzás.

Verseghynek a magyar magánhangzók rendszeréről kialakított nézetéből szükségszerűen következik a szavak toldalékolásának a rendjéről (törvényeiről) vallott felfogása. Különbséget tesz „háromágú ragasztékok" között: *vágok, lelek, ütök* (VERSEGHY 1918. 209, 211, 15). Egyik korábbi írásában a „h á r o m á g ú f o r m a t í v á k" *(-ott, -ett, -ött)* mellett megkülönböztet „ö t á g ú f o r m a t í v á k a t" is: *-ocska, -ecske, -öcske, -acska, -ecske* (VERSEGHY 1805. 61).[3]

A háromféle *e* hang megkülönböztetése tehát a reformkor grammatikusainak a szemléletében általánosnak mondható. Annak ellenére, hogy bizonyos terminológiai, meg jelölésbeli ingadozás is felfedezhető e kor nyelvészeti írásaiban, az mindenképpen megállapítható, hogy fontosságot tulajdonítottak e hangtulajdonságok valamilyen módon való jelölésének. Pápai 1808-ban megjelent irodalomtörténetében megkülönbözteti a háromféle magyar *e*-t (rövid, közép, hosszú), de e hangok megkülönböztetésének a szükségességét mutató példája ellentmondásos: „ezen szóban *eltëvé* gráditsonként emelkedik az *e* hang . . ." (PÁPAI 1808. 114—115). Tehát: rossz terminológiai apparátus (rövidség—hosszúság), ezzel szemben a felhozott példák egyértelműen a nyíltság és a zártság közti különbségtevésről tanúskodnak.

Néhány példa a jelölésbeli ingadozásra: az első magyar fonetikus, SIMON ANTAL „Igaz mester . . ." című munkájában következetesen egypontos *e*-vel *(ė)* jelölte a kritikus hang zártsági fokát, bár a különböző *e* hangok képzése közben megnyilvánuló fiziológiai mozzanatokról mondottak a mai fül

[3] A zárt *ë*-nek külön betűtípussal való jelöléséről tudott KOLMÁR JÓZSEF is: *këny*ér, *engëmet*, sőt a zárt *ë*-nek *ö*-vel való helyettesítéséről, tehát az *ë* ~ *ö* variánsról is: *embör, ödd mög* stb., de ezt az ejtés-, illetőleg jelölésmódot a „felső Magyar Országiszűletésűek"[!] hibás ejtésének („tótos ejtés") tartotta (KOLMÁR 1817/1821. 86). De hadd tegyem rögtön hozzá, hogy a korabeli nyelvhasználatban nem ez a Kolmár-féle vélemény volt a jellemző, amire az alábbi tényekből is következtetni lehet: BARÓTI az *e*-féleségekből négyet különböztet meg:

a) „v a s t a g h a n g ú r ö v i d *e* (a mai nyílt *e*)*: eltemettet- -em, -ed, -e;*
b) „v é k o n y h a n g ú [zárt] r ö v i d *e* [*ë*]": *meg-fed-em;*
c) „v a s t a g h a n g ú h o s s z ú *é*": *tél;*
d) „v é k o n y h a n g ú, h o s s z ú *è*": *rèszeg* (BARÓTI 1800. 8—9).

Ugyanígy különbséget tesz Beregszászi is a zárt, meg a nyílt hosszú *e* között: *szél*, 'ventus', *szèl* 'margo', *ég* 'coelum', *èg* 'ardet', *ék* 'cuneus', *èk* 'elegantia' stb. (BEREGSZÁSZI 1797. 26, 1826 (V.). 96). Mint ez köztudomású, a mai nyelvhasználat nem tesz különbséget az ilyenfajta két hosszú *é* között.

Csak terminológiai érdekességként jegyzem itt meg, hogy Kassai a zárt *ë* fölött lévő két pontot „két mellesleges böket"-nek (diaeresis) nevezte (KASSAI 1817. 60).

számára egy kissé naivan hangzanak: „A' Száj Nyelvel[!] együtt a' mostani fekvésben mégmarad, de a' torok jobban megnyílik, mikor ezen Jelet (ė) kiakarjuk [!] mondani" (SIMON 1808. 21). GEORGH 1817-ben írt „A' magyar helyes irás' [!] fő rendszabásairól" című jutalomfeleletében fonológiai szempontok alapján érvel a kétfajta *e* írásbeli megkülönböztetése mellett, annak ellenére, hogy nála is ingadozás tapasztalható a zárt *ë* jelölésében: *è*, illetőleg *ë*. Példái: *ègy, mèg, mègy, lègyèn* stb. (GEORCH 1817/1821. 10.). Érvelése: „... az írásban különböztetni nem szoktuk ugyan eddig [a nyílt meg a zárt *e*-t]; de ha oly nagy külömbség van a kettőnek hangzatjában, sőt n é h a a' k ü l ö m b féle h a n g z a t h o z k é p e s t m é g a' s z ó' é r t e l m é b e n i s: [az én kiemelésem: K. F.] illő, sőt szükséges volna azokat az írásban és nyomtatásban egymástól megkülömböztetni és emezt vagy két ponttal (a' nyomtatásban) vagy a' Franziák' módjára résútt visszára fordított vonással meg-megkülönböztetni, következőleg alphabetumunkat ezen új betűvel, mellynek eddig híjával voltunk, megszaporítani: hogy így az elő-fordulható kétes értelmet nem csak a' született Magyarok a' beszéd folyamatjából, hanem a' grammaticából tanulók-is e jegyből j o b b á r a meg-külömböztethessék" (i. m. 10—11). Továbbá: „Igy leg-alább nem lenne szükségèk némmely Íróknak rövid *è* helyett *ö* betűre, 's nem kellene írniok szükségök 's,a' t" (i. m. 11). Fogarassi 1843-ban napvilágot látott nyelvtanában is a hosszú *é* rövid párja a zárt *ė* (29). A sok *e* hang miatti egyszínűség ellen hadakozva, még hozzáfűzi, hogy az *irogat, hadakozik, házhoz, gondolkodik* stb. „vastaghangú" [veláris] ragaszték*ai*" *(-ogat, -kozik, -hoz, -kodik)* analógiájára a *fejtöget, következött, nyelvhöz* stb. formák a szabályszerűbbek, nem pedig az „önkényesen használt" *fejteget, következett, nyelvhez* stb.-féleségek (FOGARASI 1843. 3). RIEDL 1859-ben megjelent magyar nyelvtanában „a ragozásoknál játszott fő szerep"-re való tekintettel következetesen jelöli a zárt *ë*-t, ugyancsak *ė* írásjellel, annak ellenére, hogy a „közirásban" általában elhanyagolják. Meg is jegyzi, hogy a két hang két betűvel való jelölése a „közirásban" sem volna felesleges, mindezek ellenére mégsem javasolja, mivel véleménye szerint „irásunk már most is el van ékjelekkel árasztva" (i. m. 29).

Mindezekkel együtt, összefoglalólag megállapítható, hogy a tárgyalt korszak grammatikusainak az írásaiban a zárt *ë* kétpontos *ë*-vel való jelölése általános volt. Fábián Pál szerint (FÁBIÁN 1967. 43): „Elterjedtségét nyilván annak köszönheti, hogy jól beleilleszkedik a magyar magánhangzó-betűk rendszerébe ... *(o-ö, u-ü)*", és szerinte az alább ismertetendő érvek alapján „az *ë*-t különösebb vita nélkül elfogadták" (uo.).

Melyek voltak ezek a — számos szakíró kelléktárában felfedezhető — érvek?

a) Legfontosabb: a legtöbb szakírónál az *ë* hang k o r a b e l i m e g l é t e (VERSEGHY 1817. 9, 1818. 301, PÁPAI 1808. 115; VÁLYI 1798. 2b, GEORCH 1817/21. 10).

b) A h e l y e s k i e j t é s r e v a l ó n e v e l é s (VERSEGHY 1817. 9).

c) J e l e n t é s-m e g k ü l ö n b ö z t e t ő f u n k c i ó (VERSEGHY 1818. 52, GEORCH 1817/21. 10).

d) A z a s s z o n a n c i a. VERSEGHY igen nagy jelentőséget tulajdonít a versek végén összecsendülő *e* hangok egyneműségének: „felette rossz hangegyeztetés volna a' verseknek végeinn, ha az eggyik hang középső, a' másik pedig zárt *e* betűből állana ... *embërëk ... szekerek*" (VERSEGHY 1818. 52).

e) A szóképzésben és -ragozásban játszott szerep. Ugyancsak VERSEGHY szerint: az *ë*-t „a' szóképzésben és a' szóragasztásokban . . . is sükeresen meg lehet határozni" (uo.).

f) Jóhangzás. VERSEGHY elmarasztalja azokat a szerzőket is, akik a zárt *ë*-t *é*-re, mások *ö*-re változtatják, „melly éles és húzós nyifogása miatt nagyon kellemetlen" (uo.).

Mindezek után joggal felmerülhet a kérdés, hogy miért nem terjedt el a zárt *ë* külön betűvel való jelölése. BENKŐ — hivatkozott munkájában — az alábbiakban foglalja össze az elterjedés (elterjesztés) ellen ható tényeket, tényezőket:

a) Annak ellenére, hogy a zárt *ë* hangot a többség használta, ez a használat nem volt egységes.

b) A kétpontos *ë*-vel való jelölés ellen hatott az akkori idők betűfonetikája is.

c) Nem elhanyagolható tényező az *ë*-ellenesek nagy tekintélye (FÖLDI, GYARMATHI, RÉVAI, RÁJNIS, a debreceni grammatikusok, de főleg KAZINCZY).

d) Nem egységes jelölés: *ë, è, ê, é.*

e) A nyomdatechnikai nehézségek is az elterjedést gátolták (BENKŐ 1963. 19—20).

A reformkor utáni nyelvészeti irodalomban változatlanul megvolt ez a harc a kétféle *e*-t elismerők és tagadók között. A század utolsó harmadában a zárt *ë* legmilitánsabb képviselője, Szarvas Gábor volt, aki egyébként *é*-vel jelölte a zárt *ë*-t (SZARVAS 1873. 99 kk.). SZARVAS olyan messzire megy a csak nyílt *e*-vel beszélőkkel szembeni haragjában — és ez főleg a műveltebb rétegek beszédstílusára vonatkozott —, hogy szerinte „. . . a művelt *mentek*, valamint a . . . *vetettek* tulajdonképpen nem is magyar szók . . . visszásság, megbocsáthatatlan vétség így beszélni: *vízen* jár, *pénzhez* jut" (i. m. 100—101).

Mindezek ismeretében vitathatatlannak tűnik Fábiánnak az a megállapítása, hogy az *e* hangok jelölése (az *ë*-é is! K. F.) fontos probléma a magyar helyesírás történetében. (FÁBIÁN: i. m. 41.)

4. Laziczius elméleti megállapításai és gyakorlati következtetése. A Saussure-rel meginduló új nyelvészeti, nyelvelméleti irányzatokban is fontosnak tartották azokat a hangzásbeli különbségeket, amelyeknek szerepe van a jelentéskülönbségek fölmutatásában, vagy a szóképzésben, -ragozásban. Saussure szerint is nem a hangok, hanem a fónikus különbségek (les differences phoniques) a fontosak, amelyek a jelentést hordozzák (SAUSSURE 1922. 163).

A saussure-i tanítások hazai elterjesztésében, de továbbfejlesztésében is a legjelentősebb szerepet Laziczius Gyula játszotta. E tanítások tükrében a beszédhangok fonológiai státusának a megállapítása középponti szerepű volt. A fonológiai státus megszabásánál az alapvető kritérium — Laziczius szerint is — a nyelvi szempont volt. Minden hangjelenséget, -minőséget abból a szempontból vizsgált és értékelt, hogy van-e, és ha van, milyen szerepe van a nyelv legfontosabb funkciója, az ábrázolás szempontjából. (LAZICZIUS 1966. 53.) A beszédhangok nyelvi funkció szempontjából történő osztályozását, minősítését már a — hazai fonológiai kutatások alapjait lerakó — első munkájában (Bevezetés a fonológiába) a fonológia legfontosabb feladatának tartotta (LAZICZIUS 1931—1934. 16).

A nyelvi szempont, a funkcionális megterheltség értékmérő szerepe vörös fonalként húzódik végig minden munkáján. A már említett írásában igen nagy jelentőséget tulajdonít BAUDOUIN DE COURTENAY azon zseniális felfedezésének, amely szerint a fonetikai különbségek sorsát (vagy eltűnnek, vagy megmaradnak) az határozza meg, hogy azok valamilyen grammatikai különbségek mutatói-e (de COURTENAY 1895. 89—92; LAZICZIUS 1931—1934. 7—8). Laziczius ugyanebben az írásában a zárt *ë*, meg a nyílt *e* közötti különbségtevés meglétét, vagy hiányát tartotta a nyelvjárási osztályozás egyedüli tudományos alapjának. BALASSA osztályozási kísérletével szemben SIMONYI nyelvjárási osztályozását minősítette tudományosan elfogadhatónak, mivel az BALASSA földrajzi szempontok figyelembevételével történő osztályozása helyett a nyelvi szempontot fogta vallatóra. „A fonológiai vizsgálat viszont azt mutatja, hogy a magyar népnyelvi magánhangzórendszerekben nincs más lényeges eltérés, mint az, hogy meg van-e különböztetve a rövid rendszerekben az *e* mellett *ë* is fonémként, vagy sem ... és így helyes intuícióval megtalálta SIMONYI a magyar nyelvjárások tisztán nyelvi kritériumokra támaszkodó osztályozásának kulcsát" (i. m. 187—88; az én kiemelésem: K. F.). Ezeknek az elvi szempontoknak a figyelembevételével osztályozta Laziczius a magyar nyelvjárásokat három-, illetőleg négyszögű ábrával, aszerint, hogy azok nem ismerték, vagy ismerték a zárt *ë* hangot, megjegyezve, hogy a zárt *ë* realizációja „nyelvjárásilag is nagyon szűkkörű" (i. m. 171), az irodalmi nyelv pedig nem teszz különbséget közöttük (i. m. 170). Mindezek alapján a zárt *ë* fonológiai státusáról az alábbiakat állapította meg: „fonológiai pusztulásáról még korai volna beszélni, bizonyos azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban van, és ennek oka újabban főleg a köznyelv terjedésében keresendő" (i. m. 171).

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy mire alapozta Laziczius a zárt *ë* jelenére, de főleg jövőjére vonatkozó pesszimista megállapítását. Az egyik ok kézenfekvő: soha nem vett részt nyelvjáráskutatási munkálatokban, tehát saját tapasztalata, élménye, csak a „budapesti nyelvjárás"-ról volt. A nyelvjárások fonológiai szempontú osztályozásában tehát csak a már meglevő gyűjtési eredményeket tartalmazó munkákra, írásokra támaszkodhatott. Ezeknek az értékéről őszintén bevallotta: „Használni tehát csak azt a meglevő irodalmat használhatjuk, amely inkább a tegnapról ád képet, és emellett még külön nehézséget is rejteget: a szempontok különbözőségét (nem nyelvészeti, nem tisztán leíró szempontok érvényesülése)" (i. m. 166).[4]

[4] Csak tudománytörténeti érdekességként jegyzem itt meg, hogy LAZICZIUS egy másik, az emfatikum létét elméletileg megalapozó írásában (LAZICZIUS 1936/1966), annak ellenére, hogy az adott esetben a nyílt, meg a zárt *ë* különbsége nem fonematikus jellegű, külön betűtípusokkal jelölte őket: *ember*, szemben az első *e* lényegesen hosszabb voltával szerkesztett párjával, az *ɛ:mber*-rel (i. m. 59). Nagyon egyértelműen állítja szembe a rövid *e*-t a hosszú *e*-vel, megállapítva, hogy itt a kvantitásbeli különbség fonológiai szempontból nem olyan, mint a *tör* és *tőr* szópárokban. Az utóbbiakban a „jelentéskülönbség exponense" a kvantitásbeli különbség, tehát itt a kvantitás megléténck, vagy hiányának fonematikus értéke van: mind a rövid *ö*, mind a hosszú *ő* külön fonéma a magyarban, szemben az ɛmber ~ ɛ:mber kvantitáskülönbségével, amely nem fonéma, de nem is variáns. (LAZICZIUS 1936/1966. 59.)

Nem vitás, hogy itt némi törés mutatkozik LAZICZIUS gondolkodásmódjában: ha a nyelvjárások kisebb része tesz különbséget a két *e* között, a köz- meg az irodalmi nyelv egyáltalán nem ismeri őket, akkor miért kapott külön betűt a két hang? De — úgy gondolom — nyugodtan leszögezhetjük, hogy nem ez a fajta „szempontváltozás" jel-

A nyelvi szempont választóvízként értékelt szerepének az elhanyagolása miatt szállt szembe az általa igen nagyra becsült fonológus, Trubeckoj felfogásával. Mint ez köztudomású, az instrumentális fonetika óriási eredményeinek a hatása alatt igen sokan — egyebek mellett maga Trubeckoj is — a fonetikát a természettudományokba tartozónak vélték. Laziczius legnagyobb terjedelmű monográfiájában, az 1944-ben megjelent Fonétikában 34-szer fordul elő a nyelvi szempont, mint perdöntő kritérium, azaz a beszédhangok fonetikai minősítésénél is elengedhetetlen nyelvi funkciójuk tekintetbevétele. Ezen az alapon vitatja Trubeckojnak a fonetika helyére vonatkozó fölfogását, megállapítva, hogy az semmiképpen sem a természettudományok egyike, hanem a „nyelvtudomány segédtudománya" (LAZICZIUS 1966. 54). Ha ebben a vitában valóban igaza lett volna TRUBECKOJnak, akkor a fonetikának mindenféle árnyalatbeli különbséget „természettudományos egzaktsággal" ábrázolnia kellett volna, és ebben az esetben valóban a fák temérdek mennyisége eltakarta volna az erdő lényeges vonásait. „Nem *minden* hangkülönbséget kell jelölnie a fonétikai írásnak, csak azokat a h a n g e l l e n t é t e k e t, amelyek a leírt nyelvben fontosak" (LAZICZIUS 1944. 42). A nyelvileg fontos hangkülönbségeket fölmutató beszédhangok, fonémák, és ezeknek — mint erről fentebb már szó esett — külön betűvel kell rendelkezniök és sohasem a diakritikus jelek légióival, ahogyan ezt a finnugor hangjelölés táborában tapasztalhatta: minden hangárnyalatbeli különbség jelölése, amiért ezt az eljárást „furor phoneticus"-nak minősítette (LAZICZIUS 1936. 219).

Laziciusnak a kétfajta *e* megkülönböztetéséről vallott fölfogása elvileg teljesen egyértelmű: ha a magyarul beszélők többségének a nyelvhasználatában megtalálható a nyílt, meg a zárt *e* hang, és ha ez a különbség nyelvileg releváns, akkor a magyar beszédhangok rendszerében kétfajta rövid *e*-nek kell szerepelni. Az más kérdés, hogy a rendelkezésére álló nyelvjárási adatok, az eladdig még nem vizsgált irodalmi, meg a köznyelv e szempontból történő vizsgálata, a zárt *ë* fonematikus megterheltségének a voltára, jelenére és jövőjére nézve helytelen következtetést vonatott le vele. A teljes képhez viszont az is hozzátartozik, hogy Laziczius már 1931-ben határozottan állást foglalt a nyelvi ökonómia szempontjából fontos fonémák megtartása mellett: „... egy-egy foném eltűnése viszont érzékeny vesztesége a nyelvnek, mint jelrendszernek, mert amúgy is aránylag kevés hangeszköz áll rendelkezésére. Igaz, hogy minden nyelv általában mindent ki tud fejezni, de a kifejezésmódja nem csekély mértékben függ a kifejező eszközök számától." (LAZICZIUS 1931—1934. 359). A „minden nyelv mindent ki tud fejezni" viszont azt jelenti, hogy ha a legegyszerűbb eljárás, a hangeszközökkel történő kifejezés nem lehetséges, kénytelen a nyelv a körülíráshoz folyamodni, vagy a szövegösszefüggést segítségül hívni az adott szó jelentésének a megállapításában. „De mi történik

lemzi LAZICZIUS fonológiai gondolkodásának a fejlődését. Egy másik munkájában, amelyben szintén kvantitásbeli különbségekről, pontosabban időtartam-eltolódásról van szó, megint visszatér elvi kiindulási szempontjához, a nyelvi kritériumok perdöntő szerepéhez. „Vannak természetes fejlődési jelenségek — írja —, amelyek nyomán időtartam-eltolódásokról igenis lehet beszélni. Az *í, ú, ű*-vel kapcsolatban lehetne pusztuló kvantitásról is beszélni, mert ez a folyamat meglehetősen előrehaladott állapotban van már nem csak a népnyelv egyes területein (nyugati, dunántúli nyelvjárásterület), hanem magában a köznyelvben is" (LAZICZIUS 1938. 308—309). Elvitathatatlanul azért nevezi természetes fejlődésnek a kvantitás lassú sorvadását, mivel itt a kvantitásnak nincs jelentésváltoztató funkciója.

akkor — teszi fel joggal a kérdést —, ha egy lehetséges szópár egyik tagja izolált helyzetbe kerül, vagy ha a szavak kapcsolata nem ad fölvilágosítást az értelmet illetőleg? Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a hangeszközök döntik el az értelmet. Az más kérdés, hogy ilyen esetek hasonlíthatatlanul ritkábban fordulnak elő" (i. m. 15). Tehát megint a hangeszközök és újra a jelentéskülönbséggel terhelt hangpárok nyelvi szerepének a hangsúlyozását látjuk LAZICZIUS gondolatvilágának a tükrében, méginkább, ha a nyelvi homonímia szerepéről vallott felfogásával megtoldjuk a fenti idézetet, mivel szerinte a homonímia csak azt jelenti, hogy „a nyelvnek más eszközei is vannak a jelentéskülönbségek feltűntetésére a hangeszközök mellett" (uo.).

Az elmondottak summázataként megállapítható, hogy Laziczius — mint a fonológia nemzetközileg elismert, tekintélyes kutatója — elméletileg minden lényegeset elmondott a beszédhangok nyelvi szerepét és jelölésüket illetően. Ha egy nyelv „hangzási különbségének megőrzéséhez fontos érdekek fűződnek" — írja —, akkor a nyelv szempontjából az a legfontosabb, hogy a „fontos érdekek" (fonológiai szerep) érvényesülése céljából „bizonyos hangzási különbségek, ellentétek megőrződjenek" (LAZICZIUS 1942. 40—41). Ha a bühleri modell továbbfejlesztése eredményeként szerinte „az elvonható relevanciák elve" mellett is a nyelv fő feladata — a kifejezésen, meg a felhíváson túl — az ábrázolás. (LAZICZIUS 1942. 30, 31, 34, 43.), ez félreérthetetlenül vall LAZICZIUSnak a nyílt, meg a zárt *e* „fontos különbségének" szerepével, illetőleg e különbség megőrzésének a jelentőségével kapcsolatos nézetéről. Az egyes hangok képzési mozzanatai között bizonyos ingadozás, pontosabban bizonyos körön belüli ingadozás lépten-nyomon tapasztalható, de ez csak a szigorú társadalmi normák figyelembevételével, annak keretein belül történhet (LAZICZIUS 1938. 307, 1966. 67), mivel az egyéni ejtésbeli sajátság és a társadalmilag szigorúan determinált feltételek széttéphetetlen egységben létezhetnek csak.

5. A nagy per felújítása. A nagy per első fázisa tehát LAZICZIUS elméleti munkásságának eredményei alapján lezártnak tekinthető.

Mi az oka azonban annak, hogy mindezek után a zárt *ë* körüli vita kisebb-nagyobb intenzitással újra meg újra felbukkan, hol csak szűkebb körű nyelvészírásokban, hol pedig a napilapok publicitásának a méreteiben is? Valószínű, igaza van G. VARGA GYÖRGYInek, amikor a Magyar Nemzet 1974. november 10-i számában megjelent „Szándék és lehetőség" című cikkében felteszi a kérdést és mindjárt meg is válaszolja: „Miről folyik a vita tulajdonképpen? A zárt *ë* szükségességéről, értelem-megkülönböztető és nyelvesztétikai értékéről semmiképpen sem; egyek vagyunk e hang megmentésének a szándékában is, csupán ennek lehetőségét ítéljük meg másképp." A VARGA GYÖRGYI által megfogalmazott vitakérdés eldöntésénél az alábbi részkérdéseket kell megválaszolni:

a) a nyelvfejlődés általános törvényszerűségei (differenciálódás, integrálódás);

b) a nyelvfejlődés objektív és szubjektív tényezői;

c) a zárt *ë* helye, szerepe a magyar magánhangzórendszer jelen állapotában;

d) megtanítható-e a zárt *ë* ejtése, ha igen, mi abban az iskola szerepe, és külön betűvel kell-e jelölni?

Mindjárt az elején szeretném leszögezni, nem szándékom a felsorolt részletkérdések végleges eldöntése, illetőleg az egész vitakérdés lezárása. Hozzászólásom valóban hozzászólásnak minősítendő, s a részkérdések is az eddigi vita áttanulmányozásából, önmaguktól adódtak, fogalmazódtak meg.

a) A nyelvfejlődés általános törvényszerűségei (differenciálódás, integrálódás). Bárczi Géza a nyelvi változások értékelésével foglalkozó, meggyőző érvelésű, szép írásában (BÁRCZI 1966) érintette a nyelvfejlődés általános törvényszerűségeiről szólva a differenciálódási és az integrálódási folyamatokat egyaránt, és ebben jelentős szerepet szánt a zárt *ë* megőrzésére, illetőleg elterjesztésére irányuló törekvéseknek. Szerinte „... az *ë*-nek meg az *e*-nek a kiegyenlítődése (integrálódása), mely már nemzeti nyelvünket is veszélyezteti..." (i. m. 130). Ha a két *e* közötti különbség elmosódik, azaz a kettő egy nyílt *e*-vé integrálódik, ez — mint ahogy fentebb már LAZICZIUS egyik kijelentésében is olvashattuk — súlyos vesztesége a magyar magánhangzórendszernek. „Nem lehet kétséges — írja BÁRCZI is —, hogy a hangrendszer gazdagsága fontos és előnyös tulajdonság ... Általában a hangrendszer gazdagsága nemcsak változatossá, színessé teszi a nyelv hangzását, hanem kifejezésskáláját is sokkalta rugalmasabbá, gazdagabbá hangolja" (BÁRCZI: i. m. 130—31). „Minden nyelvi jelenséget ugyanis — folytatja gondolatmenetét Bárczi — abból a szempontból kell tekintenünk, hogy miként szolgálja az embert gondolatai, érzelmei és akarata minél világosabb, minél hatásosabb, sőt minél gazdaságosabb kifejezésében" (i. m. 132; az én kiemelésem: K. F.).

A két *e*-nek eggyé való integrálódása tehát vitathatatlanul a magyar magánhangzórendszer elszegényedéséhez vezetne. Ebben a vélemények általában megegyeznek. Ha elhatároljuk is magunkat azoktól a múlt századbeli nyelvészeti véleményektől, amelyek szerint minden változás romlás, ezt a fajta integrálódási folyamatot mindenképpen annak kell tekintenünk. Az ilyenfajta értékítélet természetesen nem azt jelenti, mintha a nyelvfejlődés másik általános jellemző vonását, a differenciálódást úgy fognánk fel, hogy a ma meglévő egységes *e*-t kellene ketté osztanunk egy nyíltabb és egy zártabb képzési formájúvó. A kétfajta *e* megléte ma objektív realitás, tehát csak a fenti módon felfogott integrálódási folyamat veszélyességéről van szó. Az e téren végbemenő integrálódás — a nyelvjárásbeli *ö*-zés igen nagymértékű zsugorodása mellett — valójában a beszéd színtelenedéséhez, egyhangúságához vezetne.

TOMPA JÓZSEF vizsgálatai szerint a magyar szövegekben leggyakrabban előforduló magánhangzó az *e:* Száz hang közül átlagban 11 az *e*, száz magánhangzóból pedig 26 ! (TOMPA 1970. 74). TOMPA rosszallja, hogy a köznyelvben azok is nyílt *e*-vel kezdik felcserélni zárt *ë*-jüket, akik az anyjuktól tanulták, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy „e hangot fontos lenne a kiejtésben megtartanunk, mert kipusztulásának, illetőleg a nyílt *e*-vel való egybeesésének eredményeként az *e* hang válnék nyelvünkben leggyakoribbá, s ezzel az egyhangúság veszélye fenyegetné kiejtésünket" (i. m. 75). Bodolay számításai szerint az *e* betűs homogrammák száma 21 ezer körüli (BODOLAY 1978a. 578). A két *e*-nek eggyé való integrálódása valóban egyszerűsítené a magyar magánhangzórendszert, de ennek az egyszerűsítésnek olyan ára lenne, hogy megfosztaná nyelvünket egy olyan hangeszköztől, amelynek esztétikai és funkcionális (jelentés-megkülönböztető) szerepe elvitathatatlan. Ugyancsak Bodolaynál

olvasható, hogy igeragozásunkban 20 ezer olyan igealakpár van, ahol az *e* és a zárt *ë* különbözteti meg a jelentést (i. m. 576).

Az esztétikai szempont (széphangzás), az egyhangúság elleni küzdelem sem elhanyagolható tényezői a szép magyar beszédnek. Az asszonancia követelményeiről fentebb már szó esett, ami szintén áldozatul esne az effajta integrálódásnak. Nem véletlen jelenség az sem, hogy éppen a szép magyar szó olyan kiváló mesterei, mint a színész Péchy Blanka és Nagy Adorján, mindketten aktív harcosai voltak a kétfajta *e* közötti különbség megőrzésének, illetőleg elterjesztésének (PÉCHY 1974; NAGY 1955).

A kétfajta *e* létrejötte (differenciálódás) nagyon régi eseménye nyelvünk fejlődésének. Ez a kettősség — mint ezt láttuk — mind funkcionálisan, mind a széphangzás szempontjából igen indokolt, mindkettőjük funkcionális megterheltsége — az elhangzott példák alapján — igen nagymértékű. Ha a nyelvfejlődésnek ez a folyamata (differenciálódás) ilyen nagymértékű funkcionális megterheléshez kötődött — és kötődik napjainkban is —, akkor ezt a felismert diakronikus folyamatot a nyelv mai állapotának a megítélésénél is értékelnünk kell. „A helyesen felismert diakronikus tényeknek ugyanis — írja Laziczius — nyomuknak kell lenniök a nyelvi szinkróniában is." (LAZICZIUS 1941. 17). Az is a diakrónia egyértelmű vallomása, hogy a funkcionális terheltségű hangok ellenállnak a hangváltozásoknak. Erre már Delbrück is felhívta a figyelmet (DELBRÜCK 1880. 105—106). Hajdú Péter és Mikola Tibor is beszédes bizonyítékokat szolgáltatnak a tekintetben, hogy a funkcionálisan megterhelt hangok igen makacsul ellenállnak a változásnak, illetőleg a kipusztulásnak (HAJDÚ 1966. 30, MIKOLA 1979. 113—118).

Ha tehát a nyelvek fejlődésében az integrálódási folyamatot egyik fontos törvényszerűségnek fogjuk is fel, akkor is világosan kell látnunk azokat az ellenkező irányban ható erőket, amelyek e folyamat végbemenetelét adott esetekben fékezik, illetőleg lehetetlenné teszik. A funkcionálisan megterhelt beszédhangok (fonémák) mindenképpen olyan hangeszközöknek tekintendők, amelyek ennek a folyamatnak ellenállnak!

b) A nyelvfejlődés objektív és szubjektív tényezői. A tudománytörténet közhelyei közé tartozik az a felismert igazság, hogy a múlt század nagy nyelvteoretikusai, ezek közül különösen az újgrammatikusok a nyelvfejlődés törvényszerűségeit „vakon érvényesülő", „kivételeket nem ismerő" kategóriáknak tartották, tehát pontosan olyanoknak, mint a természeti törvényeket, amelyeknek az érvényesüléséhez a tudatos, szubjektív közreműködésnek semmi köze sincsen. Éppen ezért sorolták a nyelvtudományt a természettudományok közé, mivel ez az előkelő státus nem kisebb lehetőségek valóraváltását igérte, mint a nyelvtudományban is a természettudományos egzaktság igénye, pontosabban, ennek az igénynek az érvényesülése. (BOPP, BRUGMANN, CURTIUS.) Ennek az újgrammatikus nézetnek a legharcosabb hazai képviselője SZARVAS GÁBOR volt, aki a Magyar Nyelvőr 10. kötetében az alábbiakat állapította meg: „A változás magától, a tudatosság közreműködése nélkül hajtódik végre, a szándékosságnak még csak nyoma sem fedezhető föl benne", (i. m. 165). Ugyanilyen elméleti beállítottságról tanúskodik Balassának a nyelvújítási mozgalomról vallott nézete, mivel azt a nyelv objektív fejlődésébe történő erőszakos beavatkozásnak tartotta, és az egész mozgalomnak a létrejöttét és tevékenységét nem a nyelvfejlődés szükségszerű velejárójának, hanem kivételnek minősítette: „... a nyelv életében minden változás öntudatlanul történik; s az olyan

tudatos, egyúttal erőszakos változások, mint pl. nálunk a nyelvújítás volt, kivételek a nyelvek életében" (TMNy. I, 43). PETZ is csak azért tartotta a nyelvi folyamatok tudományos megismerését lehetségesnek, mivel azok a szubjektív mozzanatok teljes kizárásával mennek végbe: „a nyelvbeli folyamatok öntudatlan, nem szándékos volta teszi lehetségessé egzakt tudományos megismerésüket" (NyK 29. 110). Ugyanez a véleménye GOMBOCznak is: „Hangsúlyoznunk kell mindenek előtt — írja 1898-ban —, hogy a nyelvszokás változása nem történik tudatosan" (Nyr. 27. 11). Módszertanában már nem ilyen egyértelműen fogalmaz, de abban is elhanyagolhatónak tartja a szubjektív akarat, a szándékosság szerepét: „Az egyesek ötletei, szándékos változtatásai rendszerint nyomtalanul eltűnnek . . . A nyelvi változásoknál a közvetlen akarati befolyások, a szándékosság csak igen alárendelt szerepet játszanak" (i. m. 10—11).

Ahogy ez már a nyelvtudomány történetében igen gyakran előfordult, e téren is megismétlődött az a jelenség, hogy az „igen sarkított", végletes megfogalmazások hasonlóan sarkított, de ellenkező előjelű, végletes álláspontokat váltottak ki. Elég itt csak VOSSLER véleményére utalni, amely szerint, „Minden nyelvi kifejezést . . . mint szabad és egyéni alkotást, a beszélők egyéni intuícióiból kell megmagyarázni"[5]

SCHUCHARDT odáig ment a természettudományos fogantatású, a szubjektív elem közreműködését teljesen tagadó, kivételeket nem ismerő újgrammatikus hangtörvény-koncepció bírálatában, hogy az a tudománynak a kauzalitás alapján történő továbbfejlesztését gátolja.[6]

A szubjektív tényezőnek a nyelvfejlődésben játszott szerepét eltúlzó hazai álláspontot legegyértelműbben Zolnai fogalmazta meg: „Annyi mindenesetre bizonyos — írja —, hogy ugyanaz a hangváltozás . . . bármikor és bárhol létrejöhet fiziológiai alapon, ahhoz azonban, hogy törvényszerű hangváltozás legyen belőle, társadalmi és tudatos tényezők hozzájárulása szükséges" (ZOLNAI 1939. 154). Továbbá: „A hangváltozások, úgy látszik, leggyakrabban a felsőbb társadalmi rétegekből indulnak ki"; végül: „A hangtörvények mechanisztikus elképzelésének helyébe emberi (tudatos, voluntarisztikus) magyarázatot lehet állítani" (i. m. 155).[7]

Ezek a végletes megfogalmazások annál inkább szembeötlőek, mivel a közismert marxi formulának a gondolata („A szabadság felismert szükségszerűség") már több mint száz évvel ezelőtt felismerszik a múlt század egyik legnagyobb nyelvészének, Riedl Szendének az alábbi megállapításaiban: „Tudományos meggyőződésem . . . hogy nyelvet c s i n á l n i nem szabad . . . nem is lehet . . ., hanem igenis a nyelvet l e h e t és kell is tanulmányoznunk, hogy annak törvényeit megismervén, azoknak e n g e d e l m e s k e d v é n rajta uralkodhassunk." (RIEDL 1873. 13). Mi más ez, mint a nyelv fejlődésébe történő tudatos beavatkozás (szabadság) lehetősége a nyelv objektív fejlődésmenetének az ismerete alapján (felismert szükségszerűség)?

[5] „Aller sprachlicher Ausdruck . . . soll als freie und individuelle Schöpfung aus sprechenden Individuen erklärt sein." (VOSSLER 1904. 88.)

[6] „Mir hingegen ersheint die Lehre von der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze als ein Hindernis für die Wissenschaft sich im Sinne des Causalitätsgesetzes fortzuentwickeln." (SCHUCHARDT 1885. 33.)

[7] Ez kísértetiesen egybecseng a már idézett VOSSLER véleményével, amely szerint a hangváltozások egyes személyek önkényes beavatkozásának az eredményei: „. . . so läßt sich auch die Möglichkeit nicht bestreiten, dass der Ursprung eines Lautwandels ein willkürlicher sei" (VOSSLER i. m. 15).

A lazicziusi „természetes erők" és a „mesterséges eszközök" korrelatív egysége úgyszintén a nyelvfejlődés menetébe való tudatos beavatkozás lehetősége mellett tör lándzsát (LAZICZIUS 1938. 307). „. . . a nyelv életébe mesterségesen is be lehet avatkozni — írja továbbá —, sőt, ha szükség van rá, kell is" (i. m. 316).

A nyelvfejlődés „természetes" menete tehát: mind az egyéni beszélőtől függetlenül létrejött és ható objektív törvényszerűségek, mind pedig a szubjektív tényezők, a tudatos beavatkozás kölcsönös ötvözete. A nyelvfejlődés objektív szükségszerűségéről, a nyelvi törvényekről itt csupán annyit kell leszögeznünk, hogy ez az objektív fejlődésmenet, törvényszerűség, nem a régi értelemben fölfogott százszázalékos, kivételeket nem ismerő, vakon érvényesülő társadalmi determináltság. Napjaink törvényfogalma — így a nyelvi-törvény-fogalom is — nagyonis rugalmas elméleti kategória, amelyben a tendencianyalábok a meghatározóak, tehát a kivételek nem rendítik meg a folyamat, vagy állapot törvényszerű státusát.

A nyelvi törvények ilyetén való értelmezése alapján joggal kérdőjelezi meg Bodolay Géza — a nagy per felújításának harcos képviselője — vitapartnereinek azt az érvét, amely a zárt *ë* használatának a szabályszerűségét (törvényszerűségét) azért vonja kétségbe, mert ez a szabályszerűség azért ingatag státusú, mivel vannak alóla kivételek: „A viszonylag kis számú kivételre nem térek ki, csak azt kérdem vitapartnereimtől, általában kivétel nélküliek szoktak-e lenni a különböző nyelvek szabályai?" (BODOLAY 1978 a. 583). Nehezen vitatható a zárt *ë* használatának normatív jellege mellett felhozott külföldi példája is: „Az NDK-ban 1974-ben jelent meg 4. kiadásban a »Wörterbuch der deutschen Aussprache«, mégis — bárki meggyőződhet róla — a berlini egyetem professzorai körében is több változata él ennek a normával ellátott nyelvnek. Az NSZK-ban pedig még olyan közismert kiejtési szabályt is áthág számos művelt ember, hogy a szóeleji *st* és *sp* *s*-sel olvasandó. Nagyon sokan *sz*-et ejtenek, mert az ő vidékükön éppen az az ejtés járja. Pedig ha valahol, akkor németeknél szabály a szabály" (i. m. 575).

A nyílt meg a zárt *e* körüli vita megnyugtató lezárását, a zárt *ë* fonológiai státusát tehát semmiképpen sem olyan norma alapján kell megkísérelni, amely n e m i s m e r k i v é t e l e k e t![8]

c) A zárt *ë* helye, szerepe a magyar magánhangzórendszer jelen állapotában. Az *e* hang(-ok) körüli vita az utóbbi években épp olyan hevességgel föllángolt, mint ahogyan ez a múlt század óta időszakonként megismétlődött. A vitában résztvevők a korábbi szenvedélyességgel fogalmazták meg az érveket és az ellenérveket, de azok is, akik elismerték a zárt *ë* rendszerbeli helyének a meglétét, funkcionális terheltségét, különböző nehézségekre hivatkozva, inkább a zárt *ë* normatív jellege e l l e n foglaltak állást. Az utóbbihoz jellemző példát szolgáltat az akadémiai nyelvtan eljárása, amely a magyar magánhangzórendszer ábrázolásában a háromszögűt említi első helyen, annak ellenére, hogy megjegyzi: „mindamellett szóalakok és alaktani sorok váltakozásának (mint *sör* ~ *ser*; *kavar* ~ *kever*; illetőleg: *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz*, *-ban* ~ *ben* stb.) megértéséhez e z u t ó b b i [a magyar magánhangzórendszer] n é g y s z ö g ű á b r á z o l á s a a d j o b b t á m p o n t o t, minthogy a n y e l v i v á l t a-

[8] A nyelvhasználat normáinak az ilyeténvaló fölfogása már több mint 40 évvel ezelőtt is megfogalmazódott Laziczius alábbi megállapításában: „szórványos jelenségek ellen nem lehet és nem is kell hadakozni" (LAZICZIUS 1938. 308).

kozások mindig a hangrendszernek valóban meglévő tagjai között észlelhetők" (TOMPA 1970. 72; az én kiemelésem: K. F.). Az akadémiai nyelvtan még az alábbiakat is leszögezi: „Bizonyos történetileg kialakult nyelvtani, pontosabban: szóképzés- és ragozásbeli szabályosságainkat[törvényszerűségeket, törvényeket: K. F.] ma is szabatosabban és áttekinthetőbben lehet ábrázolnunk, ha a szokásos helyesírástól eltérve, a nyelvészet gyakran alkalmazott jelölésmódjával megkülönböztetjük a sok magyar ember kiejtésében valóban élő kétféle rövid *e* hangot" (i. m. 45; az én kiemelésem: K. F.). Még egy idézet a „békéltető" álláspontho z: a zárt *e* „nem hivatalos tagja a magyar köznyelv hangrendszerének, de szívesen látott vendége" (IMRE 1975. 178).[9]

Annak tudatában, és annak előrebocsájtásával, hogy az igazság objektív volta nem attól függ, hogy hányan vallják ezt és hányan azt a nézetet, hanem az a maga objektivitásában rejlik, érdemes szemügyre venni a vitában résztvevők számát, de még inkább argumentumaikat.

Ha jól tudtam követni a vita legutolsó szakaszának menetét, akkor azt kell mondanom, hogy az abban résztvevők többsége tagadta a zárt *ë* fonológiai státusát és méginkább külön betűvel való jelölésének a jogosultságát. Elekfi László például 1961-ben írt „Köznyelvi *ë* hangunk és az Értelmező Szótár" című tanulmányában az irodalmi nyelv *e*-zésével szemben a zárt *ë*-zést másodrendűnek tartja, szerinte csak az *e*-zés a köznyelvi norma, és mindazoknak a véleményét, akik a zárt *ë*-zést kötelező normának javasolják, „szélsőséges álláspont"-nak tekinti (ELEKFI 1961. 159). Papp István 1966-ban megjelent leíró magyar hangtanában elismeri, hogy a zárt *ë*-zés régebben általános volt, ezzel szemben ma már csak —nyelvjárási jellegű (PAPP 1966. 317). Tompa József már idézett írásában is csak a dunántúli „regionális köznyelv" sajátságának véli a zárt *ë* használatát, szerinte másutt egységes *e*-t használnak (TOMPA 1970. 28). Lőrincze Lajos, aki a kisebbség ejtésében látja élő valóságnak a zárt *ë*-nek nyílt párjától való megkülönböztetését, egyenesen katasztrófális következményeket látna abban, ha — szerinte — a magyar nyelvterület kisebb részében élő zárt *ë* ejtést írásban is jelölnénk: „S ha írásban is jelölnénk? Még rosszabb lenne. Egy csapásra írástudatlan lenne a magyar nép tekintélyes része" (LŐRINCZE 1975. 189; az én kiemelésem: K. F.).

A neveket és az idézeteket még lehetne sorjázni, de azt hiszem, hogy ennyiből is kiviláglik a zárt *ë*-ellenesek egységesnek mondható fő érve: az ország magyarul beszélő lakosságának a többsége nem ismeri a kétfajta *e* hangot, éppen ezért nem is beszélhetünk a kettejük között meglevő funkcionális különbségről.

Még két hozzászóló véleményéről azonban szólni kell. Az egri kiejtési konferencián résztvevő egyik budapesti magyar szakfelügyelő az alábbiakat mondta: „Elképzelhetetlennek tartom (ebben a szóban sem tudom az *e*-t használni) az *e* jelölésével írott tankönyvek kiadását." (Az egri kiejtési konfe-

[9] IMRE SAMU — mint ez ismert — a zárt *ë*-ellenesek oldaláról vett részt a Magyar Nemzetben olvasható vitában. A zárt *ë* státusára vonatkozó idézett álláspontjával határozottan szembeszállt KÁLMÁN BÉLA: „A legfőbb baj az, hogy nem általánosítható az a vélemény, amit Imre Samu írt cikke végén: »a zárt *e* nem [hivatalos[tagja ugyan a magyar köznyelvi hangrendszernek, de szívesen látott vendége«. Nem mindenki látja ugyanis szívesen, és igen sokan a nyelvjárási sajátságok közé utalják, egy szintre helyezik az *i*-zéssel, az *ö*-zéssel és a kettős hangzók ejtésével" (KÁLMÁN 1975. 182—183).

rencia anyagának 221. lapjáról idézi BODOLAY 1978 a. 169). Meglepő tájékozatlanságról árulkodik ez a hályog-kovács merészségével megfogalmazott hozzászólás. Egy magyar szakos szakfelügyelő részéről az általa inkriminált szóban valóban nehéz volna „az *ë*-t használni", mivel abban egyetlen egy ilyen hang sincs! Nem nehéz elképzelni, hogy az általa „szakfelügyelt" magyar nyelvtanórákon milyen igényeket támasztanak az *ë*-hangok megtanításával szemben! A másik hozzászólás pedig megdöbbentő példája az idézetekkel való manipulálásnak.

Zilahi Lajos (nem tudom, hogy ő is szakfelügyelő-e?) a Magyartanítás 12. számában megjelent „Szemben az árral?" című cikkében Bodolayt idézi az alábbi módon: „Ezért tartom jogosnak ma is a Bodolay által idézett SZARVAS GÁBORtól származó kérdést: „Honnan tanulja meg az a szegény gyerek, akinek, akinek [a kettőzés, valószínű, nyomdai hiba] a környezete nem két *e*-vel beszél?" (ZILAHI 1979. 238). A teljes Bodolay-idézet homlokegyenest az ellenkezőjét mondja: „Kisiskolások esetében talán a magyar nyelvművelés egyik nagy úttörőjének, Szarvas Gábornak fel lehetett volna még a kérdést tenni, amikor száz éve dühös cikkeit írta a Magya Nyelvőrben a kétféle *e*-hang »egyesítése« ellen: »Honnan tanulja meg az a szegény gyerek, akinek a környezete nem két *e*-vel beszél?«" (BODOLAY 1975. 174). Ez már etikai kérdés! Ha a cikkben olvasható többi megállapítások is ilyen „tényfedezet"-re támaszkodnak, nem túl sokat nyomnak a latban, argumentatív erejük nem igen támogatja a zárt *ë*-ellenesek táborának az igazát.

Az *ë*-pártiak érvelése: Fentebb már szó esett arról, hogy az akadémiai nyelvtan is látja az *ë* hang funkcionális megterheltségét, annak ellenére, hogy külön írásjelet szánna neki. Ezen túl Szépe György, a magyar nyelv generatív nyelvtanának az előkészítő dolgozatait tartalmazó kötetben a zárt *ë* meglétét, illetőleg posztulását alaktani szempontból is rendkívül fontosnak tartja „A mai magyar nyelvjárások nagy részében is megvan a zárt *ë* és a nyílt *e* szembenállása. De ha nem volna, akkor is könnyebbséget jelent alaktani szempontból a zárt *ë* feltevése, például a *-hoz, -hez, -höz,* az *-on, -en, -ön* és más esetek számára" (SZÉPE 1969. 394—395). SZÉPE említett dolgozatában állást foglal a zárt *ë* jelölése mellett is: „Az egyes magánhangzók rendes magyar helyesírási formájukban találhatók. (Kivétel a zárt | *ë* |, melynek nincs helyesírási jele. Felvételét azonban szükségesnek tartom a központi nyelvjárásokon alapuló magyar köznyelv magánhangzórendszerébe)" (i. m. 399; az én kiemelésem: K. F.) Papp Ferenc ugyancsak a rendszerkényszer alapján voksol a zárt *ë* mellett: „bebizonyított tény — írja —, hogy a két *e*-t megkülönböztető rendszerben a két hang két különböző fonéma képviselője. Ismeretes továbbá e két fonéma szerepe az itt vizsgált jelenségkörben: a vizsgált morfémák allomorfjai, más rendszert alkotnak a két »ejtési« normában. Többen talán úgy fogalmaznák meg, hogy csak úgy alkotnak világos rendszert, ha a két *e*-fonémát feltesszük . . . (Én is e »többek« véleményét osztom.)" (PAPP 1975. 64; az én kiemelésem: K. F.) Bárczi Géza a magyar nyelvművelésről írt monográfiájában a zárt *ë*-zés mellett érvelve, az alábbiakat írja: „Az ország területének túlnyomó nagy részén él a kétféle *e* megkülönböztetése" (BÁRCZI 1974. 32). Kálmán Béla véleményéről már szó esett korábban (a kétfajta rövid *e* megkülönböztetése nyelvünk ősi sajátsága), de hozzáteszi azt is — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának tényeit vallatóra fogva —, hogy az Atlasz is „bebizonyította, a

kétfajta rövid *e* megkülönböztetése ma is élő jelenség nyelvterületünk mintegy 70 százalékán" (KÁLMÁN 1975. 181). Az említett Atlasz bizonyító erejére támaszkodva a hozzászólásának címében szereplő „Köznyelvi-e a zárt *e*?"-re határozott i g e nnel válaszol. Tiszamarti Antal a Magyar Nemzet vitasorozatában megjelent hozzászólásában szintén „egyetemes magyar hang"-nak tartja a zárt *ë*-t, és hozzáfűzi: „melyet tájejtésbeli sajátság szintjére süllyeszteni: megbocsáthatatlan vétek. Igenis, van erős tárgyi alapja a zárt *ë* újbóli irodalmi rangra emelésének." (TISZAMARTI 1975. 185.) Bodolay Gézának a zárt *ë* létjogosultságát taglaló írásait — úgy gondolom — nem szükséges részletesen tárgyalni. Számomra legalábbis meggyőzőek főbb érvei: az ország lakosságának több mint kétharmada használja, funkcionális terheltsége elvitathatatlan, széphangzásbeli szerepe úgyszintén, és a rendszerkényszer vele is „posztuláltatja" a zárt *ë* jelenlétét a magyar magánhangzórendszerben.

Nem tudom — de nincs is szándékomban — eldönteni, hogy Imre Samu vagy Kálmán Béla-e az igazi „meghallója" az Atlasz vallomásának.[10] Annyi azonban elvitathatatlan a zárt *ë*-pártiak végső következtetéséből, ha a magyar nyelvterületen beszélők többsége használja a kétfajta rövid *e*-t, és a használat mögött jelentésmegkülönböztető szándék húzódik meg, akkor a zárt *ë*, mint fonéma, tagja a magyar magánhangzórendszernek!

A nyelvökonómiai szempontok is a zárt *ë* pusztulása mellett érvelnek. Mert akármennyire igaz is az, hogy a homonímia minden nyelv megszokott jelensége, továbbá az is, hogy a szövegösszefüggésből általában eldönthető a szó igazi jelentése,[11] ez azonban csak féligazság. A hangeszközökkel történő megoldások elsőbbsége mellett legalább ennyi — ha nem több — érv felsorolható. A mai információk özönében ugyanis a minél egyszerűbb módon történő kifejezés alapvetően fontos szempont. Ha tehát a homonímia nyelvi universálénak tekinthető — mint ahogyan az is —, továbbá, ha a szövegösszefüggés a legtöbb esetben megszüntetia jelentésbeli bizonytalanságot, l e g a l á b b o l y a n m é r t é k b e n n y e l v i u n i v e r s á l é n a k k e l l t a r t a n u n k a n y e l v i ö k o n ó m i á t i s!

d) Megtanítható-e a zárt *ë* ejtése, ha igen, mi abban az iskola szerepe, és külön betűvel kell-e jelölni? Ha az elmondottak alapján sikerült a zárt *ë* fonematikus megterheltségét, fonológiai státusát igazolni, már csak az a kérdés van hátra, hogy ebből milyen következtetéseket kell levonnunk a magyar

[10] Ha nem is tudom az aritmetikai vitát eldönteni, azt viszont nem hallgathatom el, hogy amióta foglalkoztat az *ë*-per legújabb állása, mániákusan figyeltem a rádió és a televízió olyan adásait, ahol nem „profik" beszéltek. Az összehasonlítás (hányan *e*-znek, illetőleg *ë*-znek) igen tanulságos fogódzókat kínál. A közelmúltban pl. a Fórum egyik adásában egy miniszterelnökhelyettes meg 4 vagy 5 miniszter beszédéből c s a k e g y *e*-zett, egy ingadozva használta az *e*-, meg az *ë*-t, a többi következetesen az *ë*-pártiak véleményét erősítette meg. Nem valószínű, hogy az o r s z á g f o n t o s g a z d a s á g i p r o b l é m á i v a l foglalkozó vita részvevőit Bodolay intencióinak megfelelően válogatták ki.

[11] Meg kell jegyeznem, hogy nem mindig. Mert pl. *Az apám kifestette a lakását* mondatban a *kifestette* jelentése bizonytalan. Jelenthet aktív cselekvést, de ugyanolyan erővel műveltető ige is lehet. Ha a mondatot további „segítségnyújtó" mondatrészekkel megtoldom: *Az apám a barátjával kifestette a szobáját*, még mindig jelentheti azt is, hogy az apám is festő, meg a barátja is. Itt most bővebben nem is szólok arról, hogy igen gyakran izolált helyzetben is előfordulnak a kritikus magánhangzókkal alkotott szavak, amikor semmi segítség sincs az igazi jelentés kihámozásában. Talán még annak a megjegyzése is idekívánkozik, hogy Lőrincze Lajos milyen harcosan küzdött a műveltető *-tet* képzőnek használata mellett, tehát amellett, hogy a jelentésbeli bizonytalanságot h a n g e s z k ö z ö k k e l szüntessük meg, és ne a redundánsabb megoldáshoz folyamodjunk.

beszédhangok rendszerében elfoglalt helyére, státusának megerősítésére, sőt, minél szélesebb rétegek között való elterjesztésére nézve. Bele kell-e törődnünk abba a rezignált hangú végkövetkeztetésbe, amelyet azoknál a vitázóknál is tapasztaltunk, akik önmaguk sajnálják ugyan a zárt *ë*-nek a magyar magánhangzórendszerből való kiveszését, de a kiveszés felé vezető utat olyan objektív társadalmi folyamatnak tartják, amit nem lehet megállítani, különösen nem megfordítani. Kilátástalan célkitűzésnek tűnik-e SZABÓ T. ATTILA egész életprogramját összesűrítő őszinte vallomása, mely szerint: ,,Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérlelhetetlen parancs számunkra" — ahogyan ez a megindító vallomás PÉCHY BLANKA 1974-ben megjelent ,,Beszélni nehéz" című könyvecskéjének a mottójaként olvasható. Megszállott elfogultság, kilátástalan illúziókergetés-e a ,,vakon érvényesülő" társadalmi—nyelvi folyamatokkal való szembeszegülés-e (,,Szemben az árral?"), ha arra vállalkozunk, hogy az idézett kutatók véleménye szerint a lakosság kétharmadát reprezentáló zárt *ë* nyelvhasználatának a megőrzésére vállalkozunk, sőt azt is célul tűzzük ki, hogy azokat is megtanítsuk ennek a hangnak a képzésére, ejtésére, akik ezt a képességet nem "az anyatejjel szívták magukba"?[12]

Ha a nyelvművelés ,,cselekvő nyelvtudomány" (DEME 1960/61. 80) és a nyelv életébe való ,,tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása" (BÁRCZI 1974. 15—16), továbbá ,,nem lehet a nyelvművelőknek fontosabb, komolyabb feladatuk, mint ez a zárt *ë* ügyében való munkálkodás" (BÁRCZI 1975. 191), akkor valóban ,,meg kell kísérelni minden rendelkezésünkre álló eszközzel" a zárt *ë* megmentését, elterjesztését, akármennyire is tudatában vagyunk annak, hogy ,,nem is könnyű és gyors sikereket igérő harc"-ról van szó, a feladatvállalást nem lehet megkerülni (i. m. 190.). BÁRCZInak a fenti vitában elhangzott azon következtetése is meggyőző, amely szerint ,,ami nemzedékek hosszú során át ferdült el, azt nemzedékek jelentős sora egyenlítheti csak ki" (i. m. 193). Deme László egy több mint negyed századdal ezelőtt közzétett tapasztalata mellett sem mehetünk el gondolkodás nélkül. Eszerint: ,,... elképzelhető — ahogyan saját példánk és saját kísérletünk a színésznövendékek oktatásában ezt bizonyítani is látszik —, hogy a magyar szó leendő mesterei,

[12] A vitában résztvevőknek csaknem egybehangzó véleménye zárt *ë*-párti olyan értelemben, hogy funkcionális és stilisztikai értékét nem vitatja, de a megtanulhatóságát annál inkább. Egyetlen olyan véleménnyel találkoztam, amely kimondottan ellene volt a zárt *ë* tanításának: ,,Véleményünk szerint a mai magyar színpadi beszédet a zárt *ë* hangok használata nem jellemzi, s bár üldözendőnek nem tartjuk, tanítását nem ajánljuk" (MONTÁGH 1974. 125). Ez a vélemény azért volt számomra megdöbbentő, mert képviselője a Színház- és Filmművészeti Főiskola színész tanszékén dolgozik, ott tehát, ahol ,,a magyar szó leendő mesterei ... a színészjelöltek" képzése folyik, és a színházi nyelvnek a szép magyar beszédejtés szempontjából vállalt — vagy vállalandó — szerepe vitathatatlan! Ide még csak annak a megjegyzése kívánkozik, hogy a szép magyar beszéd szerelmese és mesterségéből adódóan tudatos művelője, Péchy Blanka említett könyvecskéjében is elmarasztalja fonetikatanárát a vele szemben e téren megfogalmazandó feladat elhanyagolásáért, és saját tapasztalatai alapján, őszintén bevallja, hogy ,,tudatos technikával javíthatjuk, növelhetjük beszélőszerveink teljesítményét" (PÉCHY 1974. 15). Ennek alapján levont következtetése: ,,A helyes kiejtés egysége is csak tudatos irányítással valósítható meg" (i. m. 17).

elsősorban a tanár- és színészjelöltek e hang használatát meg is tanulhatnák" (DEME 1953. 206). A színésznövendékekkel való kísérletezés negatív eredményei mellett van tehát pozitív is. Természetesen ehhez a zárt *ë* jelentőségének a tudatosítása, az ebből fakadó feladatok tudatos vállalása szükségeltetik mind a Színi Akadémia, mind egyéb oktatási intézmények magyartanárai részéről, hogy „semmi esetre se fordulhasson elő az, amit egy fiatal színésznő elmond, hogy a hazulról anyanyelvében hozott zárt *ë*-ző kiejtéséről a Színi Akadémián tervszerűen leszoktatták" (BÁRCZI 1975. 192).

A vitában résztvevők pesszimisztikus végkövetkeztetését általában azzal indokolják, hogy nem lehet ezt megtanulni. Ezzel szembeállítható Bárczinak a vitában elhangzott határozott kijelentése: „Külföldi nyelvterületeken a kezdő színésznek akárhányszor jóval nehezebb feladatokkal is meg kell birkóznia, például a párizsi születésűnek meg kell tanulnia a pergetett *r* kiejtését, mely anyanyelvéből hiányzik, enélkül ugyanis még táncdalénekesi minőségben sem igen léphet rendesebb helyen nyilvánosság elé" (uo.).

A vitában résztvevők közül sokan saját tapasztalataikra hivatkozva fejtették ki álláspontjukat. Számomra is a saját tapasztalatom szolgáltatja a kérdésben elfoglalt optimista álláspontom alapját. Magam *ö*-ző nyelvjárásterületről származom, és az iskolában tanultam meg az *ë*-zést.[13]

Ugyanezt mondta el jelenlegi munkahelyem egyik elméleti vitájában egy budapesti születésű magyarszakos kollégám.

Hol kezdjük?! A vita alapján egy olyan ördögi kör vonalai rajzolódnak ki, amelyből a kitörést valahol feltétlenül el kell kezdeni. Ha van is némi túlzás abban a Kodálynak tulajdonított aforizmában, hogy „a gyerekek zenei nevelését születésük előtt kilenc hónappal kell megkezdeni", nagyon elgondolkoztató és egyértelmű következtetések levonására sarkalló, bölcs mondás ez! Valóban, a gyerekek helyes magyar beszédre való nevelését már az óvodában el kell kezdeni, minden erőfeszítést meg kell tenni arra, hogy az óvónő- aztán a tanító- és végül a tanárképző intézményekben tudatosan felkészítsék a leendő pedagógusokat az e téren reájuk háruló feladatok maradéktalan ellátására. Nagyon elgondolkodtató Gerencsér Évának a Magyar Nemzet *ë*-ző vitájában olvasható hozzászólása, amely szerint a győri Tanítóképző hallgatói kétféle rövid *e*-hangot használnak ugyanúgy, mint oktatóik nagy része, „erről azonban kevés fogalmuk van. Egyik-másik hallott ugyan valamit a zárt *ë*-ről a középiskolában, tudatosan azonban nem él bennük, hogy beszédükben ők is használják a zárt *ë*-t" (GERENCSÉR 1975. február 9.).

Az utolsó kérdés: mindezek után a kétfajta rövid *e*-nek saját külön betűkkel való ellátása már automatikusan megválaszolódik: mindazon nehézségek ellenére, amelyeket az *e*-ző vitában felszólalók elmondtak, a zárt *ë* fonológiai státusából csak az a következtetés vonható le, hogy külön betű jár neki. Hogy ez az Értelmező Szótárban használt *ë* jelölése mellett másfajta jellel érhető-e el, mellékes kérdés. Valószínűnek tűnik, hogy a megszokottabb, kétpontos jelölés lenne erre alkalmasabb. Hogy az esetleges külön jelölés bevezetésével a magyar írástudó társadalom többsége írástudatlanná válna, nem valószínű. Ennél sokkal nehezebb dolgokat is megtanult a magyar társadalom apraja-nagyja három és fél évtized alatt. Mellesleg: a köznyelvből teljesen

[13] Mint ez köztudomású, nem minden zárt *ë*-nek felel meg az *ö*-ző nyelvjárásban *ö*, tehát nem automatikusan állítódott át artikulációs mechanizmusom az *ö*-zésről az *ë*-zésre.

hiányzó, a magyar nyelvjárásoknak is csak egy elenyésző kicsi részében élő, fonológiailag teljesen irreleváns hang számára biztosított *ly*-betű senkit sem zavar magyar szövegek olvasásában, és ha nehezen is, de minden iskolásgyerek megtanulja. Ha ez igaz, akkor nem hiszem, hogy az analfabetizmus riogató kísértetét váltaná ki a magyar nyelvterület több mint kétharmadán használt, funkcionálisan bemutatott módon terhelt, zárt *ë* ejtésének a megtanulása és a kétfajta rövid *e* közötti különbség írásban történő jelölése is.

„A zárt *e* tehát ... él is, hat is, nem hagyja magát. Miért is nincs betűje a magyar ábécében? Csak a jó Isten tudja, meg a Magyar Tudományos Akadémia" idézi Lőrincze Gömöri Jenő több mint húsz évvel ezelőtti szavait (Lőrincze 1953. 105).

Irodalom

Bakos 1978: Bakos J., Az írásjelek stilisztikája és retorikája. Nyr. 102: 257–275.
Bárczi 1966: Bárczi G., A nyelvi változások értékelése. MNy. 62: 129–134.
Bárczi 1974: Bárczi G., Nyelvművelésünk. Budapest 1974.
Bárczi 1975: Bárczi G., A zárt e kérdéséhez. Látóhatár 1975. február: 190–193.
Baróti 1800: Baróti Sz. D., Orthographia- és Grammaticabéli észre-vételek ... Komárom 1800.
Benkő 1963: Benkő L., Mikor dőlt el az *e* írásának sorsa? Nyr. 87: 3–20.
Benkő 1976: Benkő L., Egy emfatikus eredetű hangváltozásról. NyK 78/2: 284–291.
Beregszászi 1797: Beregszászi N. P. Versuch einer magyarischen Sprachlehre .... Erlangen 1797, ill. Tudományos Gyűjtemény 1862. (V.). 96.
Bodolay 1975: Bodolay G., Lehetne-e szebben? Látóhatár 1975. február: 171–175. Magyar Nemzet 1974. szeptember 8: 14.
Bodolay 1978: Bodolay G., Hozzászólás „A magyar mint idegen nyelv" témakörrel foglalkozó ankéton 1977. június 21-én. Nyr. 102: 303–305.
Bodolay 1978 a: Bodolay G., Felvetettem, de elég-e ez? Vasi Szemle 23/4. számában megjelent cikk (572–584), rövidített változata a „Magyartanítás" c. folyóiratban (21/4: 167–174).
Bodolay 1979: Bodolay G., Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához. MNy. 75: 315–328.
Buvári 1978: Buvári M., A kétféle *e* hang esélyei köznyelvünkben. Kézirat. Egy részlete megjelent a Magyar Nyelvőr 102. számában: (163–170).
De Courtenay 1895: De Courtenay, B., Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg 1895.
Dellbrück 1880: Dellbrück, B. Einleitung in das Sprachstudium. Leipzig 1880.
Deme 1953: Deme L., A helyes magyar kiejtés kérdése. Nyelvművelésünk főbb kérdései c. tanulmánykötet (szerk. Lőrincze L.) 1953: 199–239.
Deme 1960/61: Deme L., Nyelvtudomány és nyelvművelés. Valóság 1960/61.
Elekfi 1958: Elekfi L.–Ruzsiczky É., Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Nyr. 82: 261–68.
Elekfi 1961: Elekfi L., Köznyelvi *e* hangunk és az Értelmező Szótár. Nyr. 85: 159–165.
Fábián 1967: Fábián P., Az akadémiai helyesírás előzményei. Budapest 1967.
Fazekas 1979: Fazekas T., Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában. MNy. 75: 355–362.
Fogarasi 1834: Fogarasi J., A' magyar nyelv metaphysicája vagy a' betűknek eredeti jelentése. A magyar nyelvre alkalmaztatva. Pesten 1834.
Fogarasi 1843: Fogarasi J., Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pesten 1843.
Georch 1817/1821: Georch I., A' magyar helyes irás' fő rendszabályairól (1817). Horvát István (kiad.), Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről ... II. Pesten 1821: 1–59.
Gerencsér 1975: Gerencsér É. hozzászólása az *ë*-ző vitához. Magyar Nemzet 1975. február 9.
Hajdú 1966: Hajdú P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
Horváth 1821: Horváth I., Jutalomfeleletek a' Magyar Nyelvről I–II. Pesten 1821.

Imre 1975: Imre S., A zárt *e* tanításáról. Látóhatár 1975. február: 175—178. Magyar Nemzet 1974. szeptember 8: 14.
Jakovlev 1928: Jakovlev, N. F.: Matematicseszkaja formula posztrojennija alfabeta: Kultura i piszmennoszty. Moszkva 1928.
Jones 1928: Jones, D., Das System der Association Phonétique Internationale. „Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten". Berlin 1928.
Kalmár 1770: Kalmár Gy., Prodromus . . . Pozsony 1770.
Kálmán 1975: Kálmán B., Köznyelvi-e a zárt *e*? Látóhatár 1975. február, Magyar Nemzet 1974. november 10: 14.
Kardeván 1936: Kardeván K., A magyar *á* hang védelmében. Magyarosan 1936: 34—35.
Kassai 1817: Kassai J., Magyar Nyelv-tanító Könyv . . . Sárospatak 1817.
Kázmér 1977: Kázmér M., Egy „kitagadott" magánhangzónkról. Új Szó 1977. augusztus 27: 4.
Kázmér 1974: Kázmér M.—Eugen Pauliny: Fonológia spisovnej slovenciny ÁNyT 10: 229—236.
Kolmár 1817/1821: Kolmár J., Próbatételek a' magyar helyesírás philosophiájára. 1817. Horvát István (kiad.), Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről . . . Pesten 1821. 1—130.
Laziczius 1931—1934: Laziczius Gy., Bevezetés a fonológiába. NyK 48: 1—30, 165—206, 349—381.
Laziczius 1936: Laziczius Gy., A finnugor hangjelölés kérdéséhez. NyK 50: 219—226.
Laziczius 1937: Laziczius Gy., Az affrikáta-vita. MNy. 33: 76—82.
Laziczius 1938: Laziczius Gy., A magyar kiejtésről. MNy. 34: 307—16.
Laziczius 1939: Laziczius Gy., Zur Lautquantität. Archiv für vergleichende Phonetik 3/4: 245—250.
Laziczius 1939 a/1966: Laziczius Gy., Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. AL. 1: 162—167. Repr. In Sebeok 1966: 64—70.
Laziczius 1941: Laziczius Gy., Átmeneti szókategóriák. NyK 51: 14—25.
Laziczius 1942: Laziczius Gy., Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Budapest 1942.
Laziczius 1944: Laziczius Gy., Fonétika. Budapest 1944.
Laziczius 1948: Laziczius Gy., Phonétique et phonologie. Lingua 1/3: 293—302.
Laziczius 1935/1966: Laziczius Gy., Probleme der Phonologie. Zeichenlehre — Elementenlehre. Ungarische Jahrbücher 15: 495—510. Repr. in. Selected Writings of Gyula Laziczius. The Hague—Paris 1966: 38—63.
Laziczius 1936/1966: Laziczius Gy., A New Category in Phonology. Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences, 57—60. Repr. in Selected Writings of Gyula Laziczius. The Hague—Paris 1966: 59—64.
Lőrincze 1949: Lőrincze L., A magyar helyesírás kitagadottja. Magyarosan 18: 18—23.
Lőrincze 1950: Lőrincze L., Helyesírási reformunk és az *ly* kérdése. Nyr. 74: 88—100.
Lőrincze 1953: Lőrincze L., Nyelv és élet. Budapest 1953.
Lőrincze 1975: Lőrincze L., Nyelvvédelem, embervédelem. Látóhatár 1975. február: 185—189, Magyar Nemzet 1974. november 10. 14.
Mikola 1979: Mikola T., A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéhez· NyK 81/1: 113—118.
Montágh 1974: Montágh I., A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája. ÁNyT 10: 115—129.
Nagy 1955: Nagy A., „Diagnózis" és „terápia" a magyar kiejtés szolgálatában. Nyr. 79: 383—388.
Nagy 1941: Nagy J. B., Köznyelvi kiejtésünk (Akadémiai székfoglaló előadás) MNy. 37: 82—94.
Pápai 1808: Pápai S., A' magyar literatúra esmérete I—II. Veszprém 1808.
Papp 1975: Papp F., A magyar főnév paradigmatikus rendszere. Budapest 1975.
Papp 1966: Papp I., Leíró magyar hangtan. Budapest 1966.
Péchy 1976: Péchy B., Beszélni nehéz. Budapest 1976.[2] (1. kiad. 1974).
Riedl 1859: Riedl Sz., A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan. Prága—Lipcse 1859.
Riedl 1873: Riedl Sz., Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának? AkNyÉrt. III/9. sz.
Saussure 1922: De Saussure, F., Cours de linguistique générale. Paris 1922.[2]
Schuchardt 1885: Schuchardt, H., Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker. Berlin 1885.

SEBEOK 1966: SEBEOK, T. (szerk.), Selected Writings of Gyula Laziczius. The Hague—Paris 1966.
SIMON 1808: SIMON A., Igaz mester a' ki tanítváñait igen rövid idő alatt minden unalom nélkül egŝèrrė írni és olvasni is mėgtanítja. Budán 1808.
SIMONYI 1905: SOMONYI Zs., A magyar nyelv. Budapest 1905[2] (1. kiad. 1889).
SZARVAS 1873: SZARVAS G., A helyes magyar kiejtés. Nyr. 2: 97—103.
SZENDE 1976: SZENDE A., Anyanyelvi kalauz a család számára. Budapest 1976.
SZÉPE 1969: SZÉPE GY., Az alsóbb nyelvi szintek leírása. (Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből) ÁNyT 6: 359—466.
SZVORÉNYI 1876: SZVORÉNYI J., Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra. Budapest 1876.[4]
TISZAMARTI 1975: TISZAMARTI A., A zárt *e* és az *ö* kérdése. Látóhatár 1975. február. 184—86.
TOMPA 1970: TOMPA J. (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Budapest 1970.[2]
URBÁN 1978: T. URBÁN I., A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszerű kérdései MNy. 74: 217—28.
VÁLYI 1798: VÁLYI A., A' magyar nyelvnek grammatikája. Kézirat 1798. Széchenyi Könyvtár Fol. Hung. 612.
VARGA 1975: G. VARGA GY., Szándék és lehetőség. Látóhatár 1975 február. 179—80, Magyar Nemzet 1974. november 10. 14.
VERSEGHY 1805: VERSEGHY F., A' tiszta Magyarság . . . Pestenn 1805.
VERSEGHY 1817: VERSEGHY F., Magyar Ortografia avagy Irástudomány . . . A' Nemzeti Oskolák számára. Buda 1817.
VERSEGHY 1818: VERSEGHY F., A' Filozofiának Talpigazságira épített Felelet . . . Budánn 1818.
VERSEGHY 1818a: VERSEGHY F., Magyar Grammatika . . . A' Magyar Nemzeti Oskolák számára. Budánn 1818.
VOSSLER 1904: VOSSLER, K., Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Eine sprachphilosophische Untersuchung. Heidelberg 1904.
ZILAHI 1979: ZILAHI L., Szemben az árral? Magyartanítás 12: 233—239.
ZOLNAI 1939: ZOLNAI B., Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.

Requiem über einem lebensfähigen ungarischen Laut?! (Die Lehren eines mehr als zweihundert jährigen Prozesses)

von FERENC KOVÁCS

Der Autor fragt danach, in welcher Periode der ungarischen Linguistik die phonologisch relevanten Züge der Sprauchlaute vorausgeahnt wurden, und wie diese anfängliche Erkenntnis im Laufe der Zeit in der ungarischen Grammatikliteratur bewußt geworden ist. Die so erworbenen Kenntnisse stellt er den Lautnotierungsprinzipien des Association Phonétique Internationale und den Ergebnissen deren Anwendung auf die heimischen Verhältnisse gegenüber (Laziczius). Auf diesen basierend versucht er die phonematische Relevanz eines der umstrittensten Elemente des ungarischen Vokalsystems *(ë)* und aufgrund deren seinen phonologischen Status festzustellen.

A magyar névszói állítmány kérdéséhez

Névszói állítmányon az alábbiakban olyan nyelvi kategóriát értünk, amely a hagyományosan elkülönített névszói (nominális) és névszói-igei (nomino-verbális) állítmányokat foglalja magába. Ennek a tág értelemben vett névszói állítmánynak néhány problémájával foglalkozunk. A vizsgált kérdések a következők:

1. Az elnevezések
2. A fordított és megszakított szórendű névszói állítmány
3. A kopula különleges fennmaradása a névszói állítmányban (pl. *Van ő olyan magas, mint te)*
4. Általános előidejűség kifejezése a névszói állítmányban (pl. *Voltam én katona.)*

1. Az elnevezések

1.1. Szakirodalmunk háromféle állítmányt különböztet meg a magyar nyelvben: igeit, névszóit és névszói-igeit. Mi most csak a nem-igei állítmányok két kategóriájával foglalkozunk. Azt állítjuk, hogy a velük kapcsolatos közkeletű elnevezések reformra szorulnak.

Nézzük meg először a nem-igei állítmány kopula nélküli változatát. Ennek leggyakoribb neve a névszói állítmány (MMNyR 2 : 124; MMNy. 239, 240; ÚML 1 : 83; MÉKSz. 33; Balogh—Gálffy—J. Nagy 294; Rácz—Takács 210), de az akadémiai nyelvtan egyszerű névszói állítmánynak is nevezi (MMNyR 2 : 80, 484).

A kopulás változatot gyakran névszói-igei állítmánynak hívják (MMNyR 2 : 124; MMNy. 239; ÚML 1 : 83; Balogh—Gálffy—J. Nagy 295), bár ennek a fordítottja, az igei-névszói állítmány is előfordul (MÉKSz. 33). Másrészt szokták összetett állítmánynak is nevezni (MÉKSz. 1069; Balogh—Gálffy—J. Nagy 282). Leggyakrabban olyan elnevezésekkel találkozunk, amelyek az „igei-névszói" és az „összetett" elemet is tartalmazzák, más-más sorrendben, esetleg egyik, vagy másik elemet zárójelbe téve, pl. összetett, azaz névszói-igei állítmány (MMNyR 2: 80—1; MMNy. 238), névszói-igei összetett állítmány (MMNyR 2:485), névszói-igei (összetett) állítmány (Rácz—Takács 210; MMNy. 239), összetett (névszói-igei) állítmány (FEB 182—2).

A kopulás és kopula nélküli változatoknak nem alakult ki közös neve. Mind az akadémiai, mind az egyetemi leíró nyelvtan megemlíti, hogy a szófaji szempontot figyelembe véve mindkét változat voltaképpen névszói állítmány (MMNyR 2:120; MMNy. 238, 241). Ez azonban csak amolyan „félhivatalos" elnevezés, amelyet címekben hiába keresünk. Közös címszó helyett a két vál-

tozat nevét feltüntető, mellé- vagy alárendelő összetett címekkel találkozunk, pl. „A névszói (nominális) és a névszói-igei (nomino-verbális) állítmány" (MMNy. 239), vagy „A névszói (névszói-igei) állítmány jelentése" (i. m. 241).

1.2. Az ismertetett elnevezésekkel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg.

(i) Az elnevezések hagyománya távolról sem olyan egységes és szilárd, hogy egy reformkísérletet eleve kilátástalannak ítéljünk.

(ii) A kopulás változatra két párhuzamos elnevezés és ezek különböző sorrendű kombinációi egyaránt használhatók.

(iii) A kopula nélküli változatnak is két neve van.

(iv) Nincs általánosan elfogadott elnevezésünk a kopulás és kopula nélküli változatok egybekapcsolására, és így nincs módunk arra, hogy a két változatot, mint fajfogalmat, egyetlen nemfogalom alá rendeljük. Így — miután a változatok neveinek szembeállításával először túlhangsúlyozzuk a formális különbségeket — kénytelenek vagyunk mindig utólag elmondani, hogy a „kétféle" állítmány funkcionális szempontból egy és ugyanaz, a két változat kölcsönösen kiegészíti egymást, és a jelentésben a névszói résznek van központi szerepe, a kopula fizikai jelenléte vagy hiánya pedig inflexió-szerű elem.

(v) Szükség van tehát egy olyan elnevezésre, amely a nem-igei állítmány kopulás és kopula nélküli változatát összefoglalóan jelöli, azonkívül az egyes változatok neveit úgy kell kialakítani, hogy azok ne csak a formai különbséget, hanem a funkcionális egységet is kifejezzék.

1.3. Javaslatunkhoz az akadémiai leíró nyelvtanban szereplő „egyszerű névszói állítmány" elnevezésből indulunk ki. Ez ott a kopula nélküli változat egyik neve. Szerintünk ennek a kifejezésnek csak úgy van értelme, ha a „névszói állítmány" elnevezést — amely az akadémiai nyelvtanban a kopula nélküli változat másik neve — kiterjesztjük a kopulás és kopula nélküli változatok közös jelölésére. Az egyszerű névszói állítmány tehát a névszói állítmány egyik fajtája: az, amelyikben a kopula fizikailag hiányzik. Így viszont a másik fajta, a kopulás változat neve logikusan csak az összetett névszói állítmány lehet.

A javasolt elnevezések viszonya így ábrázolható:

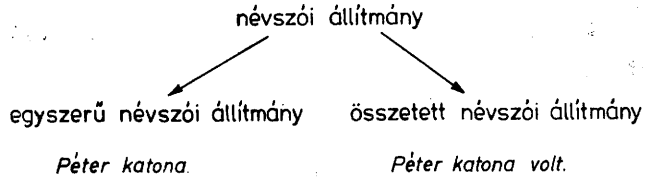

Mivel azonban az elnevezések korszerűsítése más módon is elképzelhető, érdemes kiszámítani az általunk javasolt megoldás pontértékét, hogy összevethessük azt a másik megoldási kísérlet hasonló szempontok alapján nyert pontértékével. Javasolt megoldásunkban a nemfogalom elnevezése kifejezi a két fajfogalom funkcionális egységét és a névszói rész központi szerepét a jelentésben. A fajfogalmak nevei egymással és a nemfogalom nevével logikus kapcsolatban állnak, mivel mindkettőben megtalálható a „névszói állítmány", mint közös elem. Az elnevezések nem tartalmaznak kétértelműséget és a lehető

legegyszerűbbek. A fajfogalmak nevei viszont nem kifejezik ki a formális különbséget explicit módon, így a megoldás pontértéke: $6-1=5$.

1.4. A korszerűsítés másik lehetséges útja a „névszói-igei állítmány" elnevezésből indulhat ki. Joggal feltehetjük, hogy az egyszerű névszói állítmány is névszói-igei, csak az igéje „zéró fokon" van jelen (MMNy. 240; vö. ANTAL 7). Az ide vonatkozó külföldi szakirodalomban is ige és ún. equational complement egységéről olvashatunk (HALL 76). Ezek szerint a nemfogalom elnevezése névszói-igei állítmány is lehetne:

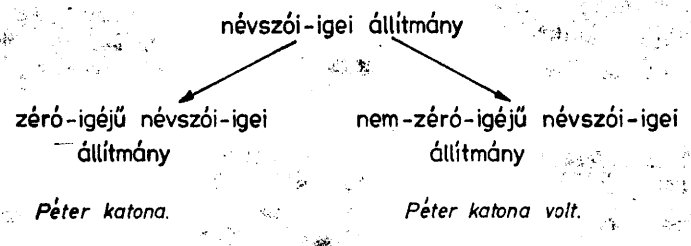

Ezt a megoldást a transzformációs-generatív megközelítés is támogatni látszik. Az ige (kopula) a felszín mögött ugyanis mindig jelen van, csak kijelentő mód, jelen idő, harmadik személy esetén egy transzformáció eltörli és így nem éri el a felszínt. Ezt nem vitatjuk, sőt alább magunk is bizonyítani kívánjuk (l. **3.**). Mégis az a véleményünk, hogy a transzformációs-generatív megközelítés nem nyújt érvet a megoldás mellett. Ha nem csupán egy lépéssel hatolunk a felszíni szerkezet mögé, hanem visszamegyünk egészen a szemantikai struktúráig, amely a szemantika-központú generatív modell kiindulópontja (CHAFE 56), akkor azt látjuk, hogy ott már a szó felszíni értelmében nem beszélhetünk sem névszóról, sem igéről, csak egy differenciálatlan predikatív elemről, amely bizonyos szemantikai jegyek nyalábja. Hogy ebből a predikatív elemből a felszíni szerkezethez vezető úton ige, vagy határozó + ige, vagy alanyesetben álló névszó + ige (kopula) alakul-e ki, az az eltérő transzformációs folyamatoktól függ. Vessük össze a következő párokat: *katonáskodott — katona volt, el volt fáradva — fáradt volt, kész(en) van — kész, katonának marad — katona marad, megszárad — száraz lesz, mérnökké vált — mérnök lett.* A példapárok jelentése igen közel áll egymáshoz, mégis csak a jobboldali példákat tekintjük névszói állítmányoknak. Az eltérő felszíni szerkezeteket az eltérő transzformációk okozzák, amelyek viszont a kiindulásul szolgáló szemantikai jegyek nem teljesen azonos nyalábjaival, vagy esetleg szabadon választható, fakultatív transzformációk beiktatásával magyarázhatók. Ha a felszíni szerkezethez vezető úton az eredeti predikatív elemből névszó és kopula lesz, továbbá a kopula bizonyos körülmények között a felszín elérése előtt törlődik, más körülmények között pedig a felszínre kerül, akkor az így létrejövő felszíni szerkezet elnevezésére vonatkozólag a transzformációs-generatív megközelítés csak annyit kíván tőlünk, hogy a választott elnevezés a törlődő és nem-törlődő kopula esetén is alkalmazható legyen. Ezt a feltételt viszont az első megoldás (**1.3.**) éppúgy teljesíti, mint a második.

Most a korábbi szempontjaink alapján vizsgáljuk meg a második megoldás előnyeit és hátrányait. A nemfogalom elnevezése kifejezi a két fajfogalom

funkcionális egységét, de nem tükrözi a névszói rész központi szerepét a jelentésben. A fajfogalmak nevei egymással és a nemfogalom nevével logikus kapcsolatban állnak, összeköti őket a „névszói-igei állítmány" kifejezés, mint közös elem. Az elnevezések nem tartalmaznak kétértelműséget, viszont rendkívül komplikáltak. A fajfogalmak nevei a formális különbséget explicit módon kifejezik. A megoldás pontértéke: 6 — 2 = 4. Az első megoldás tehát jobb.

1.5. Az elmondottakból következik, hogy számunkra a névszói állítmány a felszíni szerkezet olyan egységének a neve, amely alanyesetben álló névszót és kopula szerepű igét tartalmaz, de ha ez az ige létige, és nem felszólító vagy feltételes módú, azonkívül nem ható formájú, akkor jelen idő, harmadik személyben a felszínen fizikailag hiányzik (zéró, vagy törölt). A fizikailag hiányzó, illetve meglevő kopulájú változatok kiegészítő disztribucióban állnak, a névszói állítmány „allo-változatai". Ha a két változat felszíni formai különbségét differenciáltabb elnevezéssel ki akarjuk fejezni, akkor egyszerű, illetve összetett névszói állítmányról beszélünk.

2. A fordított és megszakított szórendű névszói állítmány

2.1. Az akadémiai nyelvtanban ezt olvashatjuk: „A névszói — igei összetett állítmány egészében viselkedik állítmányként, ha egyenes szórendű (például: *katona volt*). Ha azonban fordított *(most volt katona)* vagy megszakított a szórendje *(katona sem volt)*, akkor ragozott része (a létige megfelelő alakja) egyedül tölti be az állítmány szerepét, a névszói rész pedig egyszerű — bár szorosan hozzá tartozó — bővítményként viselkedik" (MMNyR 2 : 485).

2.2. Elkerülhetetlen, hogy ezzel a kijelentéssel vitába szálljunk. Először is, nem tudni, hogy mi támasztja alá, mi a bizonyíték arra, hogy az idézett elemzési mód a helyes. Másodszor, ebből az elemzési módból az következne, hogy, amíg pl. a *tanár volt* és *otthon volt* két különböző szerkezet, mert az első összetett névszói állítmány (hagyományosan: névszói-igei állítmány), a második pedig bővítmény és létige, addig a *nem volt tanár* és *nem volt otthon* azonos szerkezetek, mivel mindkettő tagadott létigét és bővítményt tartalmaz. Harmadszor, ugyancsak nehéz volna eldönteni, hogy az állítmány névszói része fordított vagy megszakított szórend esetén milyen bővítmény, amikor sem tárgy-, sem határozó-jellege nincsen. Negyedszer, ha fel is tesszük, hogy fordított vagy megszakított szórend esetén az állítmány névszói része egyfajta bővítményként viselkedik, akkor ugyanezt kellene állítanunk az egyenes szórendű állítmány névszói részéről is. Ebből viszont az következne, hogy névszói-igei állítmány tulajdonképpen nem is létezik. Ötödször, az idézet ellentmond önmagának. Az első mondat ugyanis „névszói-igei összetett állítmánynak", tehát állítmánynak nevezi a szóban forgó szerkezetet. Erről a kiindulásakor egészében állítmánynak elismert szerkezetről azután az idézet folytatása azt állítja, hogy hol egészében, hol pedig csak részében állítmány. Ha a fordított vagy megszakított szórendű szerkezetben már csak a létige viselkedik állítmányként, akkor hogyan lehet az ilyen szerkezeteket is a „névszói-igei összetett állítmány" alá rendelni, ahogyan a második mondat teszi? Így az

idézet — megfogalmazásának ellentmondva — maga is elismeri, hogy akármilyen egy állítmányi szerkezet szórendje (egyenes, fordított vagy megszakított), attól az egészében állítmány marad.

3. A kopula különleges fennmaradása a névszói állítmányban

3.1. Bizonyos esetekben a névszói állítmány létige-kopulája a kizáró körülmények (kijelentő mód, jelen idő, harmadik személy) ellenére megjelenik a felszínen. Ez egyúttal bizonyítéka annak, hogy a kopula a felszíni szerkezet elérése előtt még megvan, és még a felsorolt kizáró körülmények között is — bár általában törlődik — a felszínre kerülhet (vö. **1.4.**). Nevezzük ezt a jelenséget a kopula különleges fennmaradásának. A következő mondatpárok (k) jelzetű tagjai ezt a jelenséget szemléltetik. A 'jel az erős hangsúly jele. Vö.:

(1) *Ő 'tízéves.*
(1k) *Ő 'van tízéves.*
(2) *Ő 'nem olyan okos, mint te.*
(2k) *Ő 'nincs olyan okos, mint te.*
(3) *Ő 'olyan bátor, hogy 'megteszi.*
(3k) *Ő 'van olyan bátor, hogy megtegye.*

3.2. Az akadémiai és az egyetemi leíró nyelvtan szerint a kopula akkor marad fenn különlegesen, ha rajta (vagy azon a mondatszakaszon, amelybe beletartozik) kiemelő hangsúly van (MMNyR 2 : 81, 128; MMNy. 241).

Szerintünk, bár a kiemelő hangsúly jelenléte kétségtelen tény, az nem magyarázza meg a vizsgált jelenséget.

Ha a kiemelő hangsúly lenne a kopula különleges fennmaradásának a magyarázata, akkor a következő párbeszéd válaszmondata helyes volna:

(4) — *Péter katona volt?*
— * *Katona 'van.*

A válaszmondat azonban helytelen. Helyette valószínűleg inkább egy *most* szót tartalmazó mondatot használunk, amelyben a *most* szóra kerül a kiemelő hangsúly:

(4a) — *'Most katona.*

Hasonlóképpen, ha a kiemelő hangsúly miatt maradna fenn a kopula, akkor a következő mondatnak is helyesnek kellene lennie:

(5) * *Ő szomjas 'nincs, éhes viszont 'van*

hiszen ez a mondat nem más, mint harmadik személyű változata a következőnek:

(6) *Én szomjas 'nem vagyok, éhes viszont 'vagyok.*

Az (5) mondat azonban nem fogadható el. Helyette valami ilyesmit mondunk:

(5a) *Ő (szomjasnak) 'nem szomjas, (éhesnek) viszont 'éhes.*

Példamondatainkban a kiemelő hangsúly nem bizonyult elég erős tényezőnek ahhoz, hogy a kopulát kijelentő mód, jelen idő, harmadik személyben a felszínre „tolja".

3.3. A BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY-féle nyelvtan már a jelentést is figyelembe veszi, amikor a kopula különleges fennmaradásával foglalkozik.

A 295. oldalon ezt olvashatjuk: „... összehasonlítás esetén, továbbá, ha valakinek, valaminek a koráról, a nagyságáról, a súlyáról, a mennyiségéről van szó, és az állítás vagy a tagadás nyomatékos, akkor harmadik személyben a *van* meg a *nincs* igével szintén szerkesztünk névszói-igei állítmányt: „*Pista v a n h a t v a n k i l ó*"; „*Pista n i n c s h ú s z é v e s*".

Mivel a kor, a nagyság és a súly szintén mennyiségi mutatókkal jellemezhető, az idézet lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze: a kopula akkor marad fenn különlegesen, ha

(i) a mondat nyomatékos állítást vagy tagadást tartalmaz, és

(ii) vagy a) összehasonlítást,

vagy b) mennyiséget fejez ki.

Az idézetben szereplő példák az (i) és a (ii b) feltételek együttes teljesülését szemléltetik. Ilyen a mi (1k) példamondatunk is *(Ő 'van tízéves)*. Az (i) és a (ii a) feltételek teljesülnek a (2k) példamondatunkban *(Ő 'nincs olyan okos, mint te)*. A (3k) példamondat *(Ő 'van olyan bátor, hogy megtegye)* viszont nem fejez ki sem mennyiséget, sem a szokásos értelemben vett összehasonlítást, vagyis az idézet alapján nem tudjuk megmagyarázni.

További hiányossága az ismertetett magyarázatnak, hogy a nyomatékos állítás illetve tagadás fogalmát használja. Az igaz, hogy a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányt tartalmazó mondatok gyakrabban nyomatékosak, mint nyomatéktalanok, de l e h e t n e k nyomatéktalanok:

(7k) *Ő 'nincs olyan 'erős, mint 'te.*

Ugyanakkor a szabályosan törlődő kopulájú, és összehasonlítást vagy mennyiséget kifejező névszói állítmányt tartalmazó mondatok is lehetnek nyomatékosak:

(8) *'Péter olyan magas, mint te.* (Nem János.)

(9) *Jóska 'húszéves.* (Nem huszonegy.)

A kérdést tehát tovább kell vizsgálnunk.

3.4. Megállapítottuk, hogy az (1k) mondat mennyiséget fejez ki. Ezt a továbbiakban is fenntartjuk. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a (2k) és (3k) mondatokban van valami közös, ami hiányzik az (1k) mondatból, és ami lényegesebb, átfogóbb kritérium, mint az, hogy a mondat összehasonlítást fejez-e ki. Ez pedig az, hogy mindkét mondatban egy minőség bizonyos mértékéről, fokáról van szó. Ez még akkor is így van, ha az állítmány névszói része nem melléknév, vagy nem tartalmaz melléknevet. A következő mondatban például a mérnöki kvalitás (tehetség, képzettség) egy bizonyos mértékéről hallunk:

(10k) *Ő 'van olyan mérnök, mint te.*

A kopula különleges fennmaradásának tehát az az előfeltétele, hogy a névszói állítmány vagy m e n n y i s é g e t, vagy egy m i n ő s é g i f o k o t fejezzen ki. Ha az állítmány számnevet tartalmaz, akkor a mennyiség kifejezése utalószó nélkül történik (l. 1k). A minőségi fokra külön kell utalni, például az *olyan* utalószóval (l. 2k, 3k).

A törlődő kopulájú névszói állítmányt tartalmazó mondatok között találunk olyanokat, amelyek nem fejeznek ki sem mennyiséget, sem minőségfokot:

(11) *Mari szép.*

De olyanokat is találunk közöttük, amelyek mennyiséget (l. 1), vagy minőségfokot fejeznek ki (l. 2, 3). Ebből következik, hogy a mennyiség vagy

minőségi fok kifejezése egymagában még nem elégséges magyarázata a kopula különleges fennmaradásának. Az viszont bizonyos, hogy előfeltétele, mert ahol a kopula különlegesen fennmarad, ott mindig egy mennyiség vagy egy minőségi fok fejeződik ki.

A kopula különleges fennmaradásának további feltételeit úgy találhatjuk meg, ha megvizsgáljuk a mennyiséget vagy minőségfokot kifejező, törlődő kopulájú, illetve különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányok jelentésbeli eltéréseit. Lássuk ezeket sorjában.

(i) Ha a törlődő kopulájú névszói állítmány állító alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok azonos az állítmányban szereplő mennyiséggel vagy minőségi fokkal, és a kifejezett érték objektív tényként jelenik meg:

(1) *Ő 'tízéves.* (Sem több, sem kevesebb.)

(3) *Ő 'olyan bátor, hogy 'megteszi.* (Sem bátrabb, sem kevésbé bátor annál.)

(ii) Ha a törlődő kopulájú névszói állítmány tagadó alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok nem azonos az állítmányban szereplő mennyiséggel vagy minőségi fokkal, és a kifejezett érték szintén objektív tényként jelentkezik:

(12) *Ő 'nem tízéves.* (Hanem vagy több, vagy kevesebb.)

(13) *Ő 'nem olyan, mint te.* (Hanem vagy jobb, vagy rosszabb.)

(2) *Ő 'nem olyan okos, mint te.* (Hanem vagy okosabb, vagy butább.)

Az, hogy a kifejezett érték az állítmányban szereplő értékkel nem azonos, tehát azt jelenti, hogy vagy kisebb, vagy nagyobb annál.

(iii) Ha a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány állító alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok legalább azonos az állítmányban szereplő mennyiséggel vagy minőségi fokkal, de lehet, hogy nagyobb annál (az állítmányban szereplő érték a kifejezett értéknek az alsó határát jelzi), és a kifejezett érték szubjektív véleményként jelenik meg:

(1k) *Ő 'van tízéves.* (Sőt több.)

(3k) *Ő 'van olyan bátor, hogy megtegye.* (Sőt bátrabb.)

(iv) Ha a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány tagadó alakú, akkor a kifejezett mennyiség vagy minőségi fok az állítmányban szereplő mennyiségnél vagy minőségi foknál kisebb, és szintén úgy jelentkezik, vagy jelentkezhet mint szubjektív vélemény:

(12k) *Ő 'nincs tízéves.* (Kevesebb, mint tízéves.)

(13k) *Ő 'nincs olyan, mint te.* (Rosszabb, mint te.)

(2k) *Ő 'nincs olyan okos, mint te.* (Kevésbé okos nálad.)

A *nincs* szó a *nem* tagadószónak és a *van* kopulának az összeolvadása: *nem + van.*

Eddigi megállapításainkat egyelőre a következő pontokban foglaljuk össze:

a) A törlődő kopulájú névszói állítmányok néha, a különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányok pedig mindig mennyiséget vagy minőségfokot fejeznek ki.

b) A törlődő kopulájú névszói állítmányok a mennyiséget vagy minőségfokot objektív tényként kezelik.

c) A különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmányok a mennyiséget vagy minőségfokot szubjektív véleményként állítják be.

3.5. Ha a beszélőnek a mondat igazságtartalmával kapcsolatos, és nyelvi eszközökkel kifejezett álláspontját modális kategóriának nevezzük (vö. LYONS 307—309), akkor a tényszerű, illetve véleményszerű felfogás modális kategóriák. Hamarosan látni fogjuk, hogy nem csupán a mennyiséget vagy minőségfokot kifejező névszói állítmányok, hanem a mennyiséget vagy minőségfokot kifejező igei állítmányok körében is érvényesek (vö. VARGA 331—338).

Előbb azonban tisztázni kell egy eddig nem említett jelenséget.

Ha a névszói állítmányok körében, tényszerű modalitás esetén az *olyan* utalószó mellett nem szerepel melléknév, akkor ez az utalószó két különböző dolgot fejezhet ki. Vagy egy közelebbről nem meghatározott minőség fokát vagy pedig egy közelebbről nem meghatározott fajtát, féleséget. A korábban már bemutatott (13) mondat tehát kétértelmű:

(13) *Ő 'nem olyan, mint te.* (Hanem pl. jobb vagy rosszabb, szebb vagy csúnyább stb.) (Hanem pl. szőke, vagy néger stb.)

Ha ugyanez véleményszerű modalitás esetén fordul elő, akkor fajtáról, féleségről nem lehet szó, csak egy közelebbről nem meghatározott minőség fokáról:

(13k) *Ő 'nincs olyan, mint te.* (Hanem pl. rosszabb, csúnyább stb.)

Ha a minőséget, amelynek fokát kifejezzük, közelebbről meghatározzuk (egy melléknév segítségével), akkor az *olyan* utalószó fajtára, féleségre nem vonatkozhat, csak a minőség fokára, akár tényszerű, akár véleményszerű a mondat modalitása:

(14) *Ő 'nem olyan szép, mint te.* (Hanem vagy szebb, vagy kevésbé szép.)

(14k) *Ő 'nincs olyan szép, mint te.* (Kevésbé szép.)

A mennyiséget kifejező névszói állítmányok körében is előfordulhat, hogy konkrét (számnévvel kifejezett) mennyiség helyett csak az *annyi* utalószó szerepel bennük. Ez a megoldás azonban mindig egyértelműen mennyiséget fejez ki, akár tényszerű, akár véleményszerű a mondat modalitása:

(15) *Ez 'annyi.* (Sem több, sem kevesebb.)

(15k) *Ez 'van annyi* (Sőt több.)

Az összes lehetőség megfelelőjét megtaláljuk a mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező igei állítmányok körében is. A (k) jelzetet ezentúl nemcsak a névszói, hanem az igei állítmányú mondatok mellett is használjuk, ha mennyiséget vagy minőségfokot fejeznek ki véleményszerű modalitásban. Hogy a strukturális megfelelések jobban kidomborodjanak, a fizikailag hiányzó kopulát a Ø jellel jelöljük.

(i) Közelebbről nem meghatározott fajta vagy minőségi fok kifejezése

(10) *Ő 'olyan mérnök Ø, mint 'te.*
= olyan fajtájú (szakos) mérnök
= olyan kvalitású mérnök; sem jobb, sem rosszabb

(16) *Ő 'úgy dolgozik, mint 'te.*
= olyan fajta módszerrel dolgozik
= olyan kvalitással dolgozik; sem jobban, sem rosszabbul

(10k) *Ő 'van olyan mérnök, mint te.*
= olyan kvalitású mérnök; sőt jobb

(16k) *Ő 'dolgozik úgy, mint te.*
= olyan kvalitással; sőt jobban dolgozik

(17) *Ő 'nem olyan mérnök Ø, mint te.*
= más f a j t á j ú (szakos) mérnök
= más k v a l i t á s ú mérnök; vagy jobb, vagy rosszabb
(18) *Ő 'nem úgy dolgozik, mint te.*
= más f a j t a módszerrel dolgozik
= más k v a l i t á s s a l dolgozik; jobban, vagy rosszabbul
(17k) *Ő 'nincs olyan mérnök, mint te.*
= gyengébb k v a l i t á s ú mérnök
(18k) *Ő 'nem dolgozik úgy, mint te.*
= gyengébb k v a l i t á s s a l dolgozik

(ii) Meghatározott minőség fokának kifejezése

Ha az imént vizsgált mondatokban a minőséget meghatározzuk, például úgy, hogy az *olyan* utalószó helyett az *olyan jó*, az *úgy* utalószó helyett az *olyan jól* kifejezést használjuk, akkor a fajta, féleség kifejezésének a lehetősége a tényszerű modalitásban is elvész és kizárólag minőségfok fejeződhet ki.

(10') *Ő 'olyan jó mérnök Ø, mint 'te.*
= olyan k v a l i t á s ú mérnök; sem jobb, sem rosszabb
(16') *Ő 'olyan jól dolgozik, mint 'te.*
= olyan k v a l i t á s s a l; sem jobban, sem rosszabbul
(10'k) *Ő 'van olyan jó mérnök, mint te.*
= olyan k v a l i t á s ú mérnök; sőt jobb
(16'k) *Ő 'dolgozik olyan jól, mint te.*
= olyan k v a l i t á s s a l; sőt jobban dolgozik
(17') *Ő 'nem olyan jó mérnök Ø, mint te.*
= más k v a l i t á s ú mérnök; vagy jobb, vagy rosszabb
(18') *Ő 'nem olyan jól dolgozik, mint te.*
= más k v a l i t á s s a l dolgozik; vagy jobban, vagy rosszabbul
(17'k) *Ő 'nincs olyan jó mérnök, mint te.*
= gyengébb k v a l i t á s ú mérnök
(18'k) *Ő 'nem dolgozik olyan jól, mint te.*
= gyengébb k v a l i t á s s a l dolgozik

(iii) Mennyiség kifejezése

(19) *Ez 'annyi Ø, mint a 'tied.*
= olyan m e n n y i s é g ű; sem több, sem kevesebb
(20) *Ő 'annyit termel, mint 'te.*
= olyan m e n n y i s é g e t; sem többet, sem kevesebbet
(19k) *Ez 'van annyi, mint a tied.*
= olyan m e n n y i s é g ű; sőt több
(20k) *Ő 'termel annyit, mint te.*
= olyan m e n n y i s é g e t; sőt többet
(21) *Ez 'nem annyi Ø, mint a tied.*
= más m e n n y i s é g ű; vagy több, vagy kevesebb
(22) *Ő 'nem annyit termel, mint te.*
= más m e n n y i s é g e t termel; vagy többet, vagy kevesebbet
(21k) *Ez 'nincs annyi, mint a tied.*
= kisebb m e n n y i s é g ű
(22k) *Ő 'nem termel annyit, mint te.*
= kisebb m e n n y i s é g e t termel

A bemutatott névszói és igei állítmányok jelentésbeli és formai párhuzama tökéletes.

3.6. A különlegesen fennmaradó kopulájú névszói állítmány tehát az olyan állítmányok közé tartozik, amelyek mennyiséget vagy minőségi fokot fejeznek ki véleményszerű modalitásban. A mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező állítmányok formailag releváns elemei a következők: az ige (v e r b u m jele: V), a mennyiséget vagy minőségfokot képviselő elem (q u a n t i t a s vagy q u a l i t a s, jele: Q) és, ha mondat negatív, a *nem* tagadószó.

Ha a Q nem számneves szerkezet, akkor az állítmány mellé odateszünk vagy odaértünk egy mellékmondatot, amely a viszonyítási alapot fejezi ki. Ez a mellékmondat gyakran hiányos, lásd pl. a *mint te* részt a (2) és (2k) mondatokban. A mellékmondat nem vesz részt az állítmány formáinak a kialakításában.

(i) A t é n y s z e r ű modalitás tipikus formájában a *nem* tagadószó, ha van, közvetlenül megelőzi a Q-t, a Q pedig közvetlenül megelőzi a V-t. Az erős hangsúly a *nem* tagadószóra, illetve ennek hiányában a Q-ra esik. A V hangsúlytalan. Ha a V történetesen létige-kopula, akkor jelen idejű, harmadik személyű formái *(van, vannak)* nem érik el a felszínt, és így a felszíni szerkezetben zéró képviseli őket. A mennyiséget vagy minőségi fokot tényszerű modalitásban kifejező állítmányok elemeinek tipikus sorrendje és hangsúlyozása tehát ilyen:

$$\begin{Bmatrix} \text{'Q} \\ \text{'}nem + \text{Q} \end{Bmatrix} + \text{V}$$

Például: *'olyan jó + Ø, 'nem + olyan jó + Ø; 'olyan jól + rajzol, 'nem + olyan jól + rajzol.*

A bemutatott állítmányi forma szoros egység, azt más mondatrész nem bonthatja fel. A többi mondatrész előtte és/vagy utána helyezkedik el. Az utána következő mondatrészek tipikusan szintén erős hangsúlyokat kapnak, így a mondat általában nyomatéktalan (hangsúlyai egyforma erősségűek).

(ii) A v é l e m é n y s z e r ű modalitás tipikus formájában a *nem* tagadószó, ha van, közvetlenül megelőzi a V-t, a V pedig megelőzi a Q-t, de nem feltétlenül közvetlenül, mert más mondatrész (például az alany) a kettő közé ékelődhet. Az erős hangsúly a *nem* tagadószóra, vagy ennek hiányában a V-re esik. A Q hangsúlytalan vagy legfeljebb mellékhangsúlyos. Ha a V történetesen létige-kopula, akkor jelen idejű, harmadik személyű formái *(van, vannak)* a felszínre kerülnek. Negatív mondatban viszont összeolvadnak a *nem* tagadószóval, és így a *nem + van* szerkezet a *nincs*, a *nem + vannak* szerkezet pedig a *nincsenek* szóba tömörül. A mennyiséget vagy minőségi fokot véleményszerű modalitásban kifejező állítmányok elemeinek tipikus sorrendje és hangsúlyozása, ha a beiktatható egyéb mondatrész helyét kerek zárójelek közé tett három ponttal jelöljük, így alakul:

$$\begin{Bmatrix} \text{'V} \\ \text{'}nem + \text{V} \end{Bmatrix} (+\ldots) + \text{Q}$$

Például: *'van (+...) + olyan jó, 'nincs (+...) + olyan jó; 'rajzol (+...) + olyan jól, 'nem + rajzol (+...) + olyan jól.*

Ez az állítmányi forma nem szoros egység, a Q elé más mondatrész beiktatható. Más mondatrész egyébként az állítmányi forma előtt és/vagy után is állhat. Tipikus körülmények között csak az állítmányi forma kap erős hangsúlyt a mondatban, a többi mondatrész nem, így a mondat általában nyomatékos. Mégis előfordulhat, hogy a jobb érthetőség kedvéért, vagy érzelmi okokból a mondat nyomatéktalan lesz (lásd 7k). Nagyon gyakran az egyedül erős hangsúlyú V vagy *nem* tagadószó kezdi a mondatot, és így ún. emocionális mondatforma jön létre (ELEKFI 338—40).

4. Általános előidejűség kifejezése a névszói állítmányban

4.1. Az előző részben egyebek között azt láttuk, hogy a mennyiséget vagy minőségi fokot véleményszerű modalitásban kifejező névszói állítmány pozitív (tagadószó nélküli) kopulája erős hangsúlyú, megelőzi a névszói részt, sőt gyakran a mondat élén áll.

Ehhez hasonló formát azonban, múlt vagy jövő időben, a névszói állítmány akkor is felvehet, ha nem fejez ki mennyiséget vagy minőségi fokot:

(1) *'Voltam én diák.*

Egyes vélemények szerint ilyenkor az állítmány névszói része csak főnév lehet, melléknév nem (DEZSŐ 15; OROSZ 218—219). Tehát, amíg az (1), valamint a (2a, 2b) mondatok helyesek, a (3a, 3b) mondatok nem fogadhatók el:

(2a) *'Volt Péter katona.* (2b) *'Volt katona Péter.*
(3a) **'Volt a ház magas.* (3b) **'Volt magas a ház.*

A (3a, 3b) mondatok valóban helytelenek. Ennek okát azonban nem abban látjuk, hogy az állítmányi névszó melléknév. Bizonyos melléknevek ugyanis betölthetik az állítmányi névszó szerepét az erős hangsúlyú kopula utáni helyzetben is:

(4a) *'Volt a ház sárga.* (4b) *'Volt sárga a ház.*
(5a) *'Lesz Ági szerelmes.* (5b) *'Lesz szerelmes Ági.*

Fordítva is igaz, főnév sem mindig állhat az adott helyen:

(6a) **'Volt Péter az öcsém.* (6b) **'Volt az öcsém Péter.*
(7a) **'Lesz a fiad néger.* (7b) **'Lesz néger a fiad.*

Példamondataink helyessége vagy helytelensége láthatólag nincs kapcsolatban azzal, hogy az állítmány névszói része főnév-e, vagy melléknév.

A magyarázatot az alany és az állítmány jelentésének a viszonyában kell keresni.

Előbb azonban állapítsuk meg, hogy a vizsgált mondattípusban milyen a névszói állítmány formája. Ha az állítmány névszói részének N, a kopulának cop, az erős hangsúlynak, mint eddig is, ' a jele, az N és a cop közé iktatható alanyt pedig három ponttal jelölve kerek zárójelek között adjuk meg, akkor a vizsgált forma: 'cop (+ . . .) + N, amelyben a kopula múlt vagy jövő idejű. Ez a forma általában a mondat élén helyezkedik el, és mivel a többi mondatrész hangsúlytalan, az egyedül hangsúlyos mondatkezdő kopula az ún. emocionális mondatforma ismérve.

4.2. A helytelennek ítélt (3a, 3b, 6a, 6b, 7a, 7b) mondatokat az jellemzi, hogy a bennük található névszói állítmányok az alanyaik denotátumaira azok fennállása alatt végig érvényesek, állandó érvényűek.

Egy állítmány állandó érvénye gyakran — és így a fenti mondatokban is — az alany denotátumának külön tanulmányozása nélkül, pusztán az általános emberi tudás alapján nyilvánvaló. Ennek a nyilvánvalóságnak fokozatai vannak. Így a világ ismeretében valószínűtlennek tartjuk, hogy egy kész ház magasságát megváltoztassák, még valószínűtlenebbnek, hogy valakinek a szeme színe megváltozzék, vagy, hogy aki lánynak születik, férfivá váljon. Ha ilyesmiről hallunk, meglepődünk. Szintén meglepődnénk, ha azt hallanánk, hogy a Föld nem volt, vagy nem lesz mindig bolygó. Azt meg egyenesen lehetetlennek, logikai képtelenségnek tartjuk, hogy Péter öcsém ne egész életében legyen az öcsém, én ne egész életemben legyek ember, kétszer kettő ne mindig négy legyen.

Úgy tűnik, hogy az ilyen nyilvánvalóan állandó érvényű névszói állítmányok nem vehetik fel a 'cop (+ . . .) + N formát anélkül, hogy a mondat helytelenné ne váljon.

4.3. A helyesnek tartott mondatok közül az (1, 2a, 2b, 5a, 5b) mondatokban viszont az a közös vonás, hogy a bennük levő névszói állítmányok az alanyok denotátumait azok fennállása folyamán csak hosszabb-rövidebb ideig jellemzik, tehát korlátozott időtartamúak, nem állandó érvényűek.

A fenti mondatokban ez nyilvánvalóan így van. Az alany denotátumát nem is kell ismernünk, mert az általános emberi tapasztalat birtokában sem tartjuk lehetségesnek, hogy valaki születésétől élete végéig diák, vagy katona, vagy szerelmes legyen, mint ahogy azt sem, hogy influenzás legyen.

A nem állandó érvényű névszói állítmányok a 'cop (+ . . .) + N formában is helyes mondatot eredményeznek.

Az ilyen állítmányok különböző tartósságúak. Kifejezhetnek egészen rövid, illékony állapotokat (pl. *rosszkedvű)*, vagy hosszú, az alanyi denotátum létdimenzióján nagy szakaszt betöltő állapotokat (pl. *orvos)*, de nem érvényesek az alanyi denotátum létdimenziájának teljes hosszára.

A nem állandó érvényű névszói állítmányok közül némelyek különleges szerepet töltenek be. Ilyenek azok, amelyek az alanyi létdimenzió kezdeti, illetve utolsó, már nem meghaladható stádiumához tartozó tartalmakat fejezik ki. A 'cop (+ . . .) + N formában az előbbiek nem állhatnak jövő, az utóbbiak pedig nem állhatnak múlt időben:

(8) '*Voltam én fiatal.* (9) *'*Leszek én fiatal.*
(10) '*Leszel te magas.* (11) *'*Voltál te magas.*

4.4. A (4a, 4b) mondatokban olyan névszói állítmányt találunk, amelyről az általános emberi tudás alapján nem dönthetjük el, hogy állandó, vagy nem állandó érvényű-e, mert mindkettő lehet. Az ilyen bizonytalan érvényű állítmányok esetében az alany denotátumát ismernünk kell.

Ha egy házat fennállása során különböző színűre festettek, amelyek között a sárga szín is szerepelt, de most a ház nem sárga, akkor a róla szóló (4a) mondat helyes:

(4a) '*Volt a ház sárga.*

Ha viszont egy másik ház fölépülésétől lebontásáig mindig sárga volt, akkor a róla szóló (12) mondat, amely megegyezik a (4a) mondattal, helytelen:

(12) *'*Volt a ház sárga.*

A bizonytalan érvényű állítmány is felveheti a 'cop (+ . . .) + N formát, ha nem állandó érvényűnek értelmezzük.

4.5. Láttuk, hogy a névszói állítmányok az alanyaikkal kapcsolatban lehetnek nyilvánvalóan állandó érvényűek, bizonytalan érvényűek és nyilvánvalóan nem állandó érvényűek.

Közülük a nyilvánvalóan állandó érvényűek elkülönülnek a többiektől, mert nem vehetik fel a 'cop (+ . . .) + N formát. A nyilvánvalóan nem állandó érvényűeknek ez a forma megfelel, éppúgy, mint a bizonytalan érvényűeknek, ha a bizonytalan érvényt nem állandó érvényként fogjuk fel.

A névszói állítmány alapformáját, amelynek képlete 'N + cop, viszont bármilyen érvényű névszói állítmány felveheti.

A kérdés most már az, hogy miért összeegyeztethetetlen a 'cop (+ . . .) + N forma az állandó érvényű névszói állítmánnyal, és miért egyeztethető össze a nem állandó érvényűvel.

A magyarázat a következő. A 'cop (+ . . .) + N formának speciális jelentése van. Az ilyen formájú névszói állítmány egy bizonyos időpont e l ő t t érvényes az alany denotátumára, egy vagy több meghatározatlan időszakban. Az alany létdimenzióján felvett időpont (amely előtt érvényes az állítmány) lehet a beszéd időpontja, de lehet múltbeli vagy jövő idejű időpont is, egészen az alanyi létdimenzió végső határáig. Ha a felvett időpont a beszéd időpontja vagy múlbeli időpont, akkor a kopula múlt idejű; jövő idejű időpont esetén viszont a kopula jövő idejű.

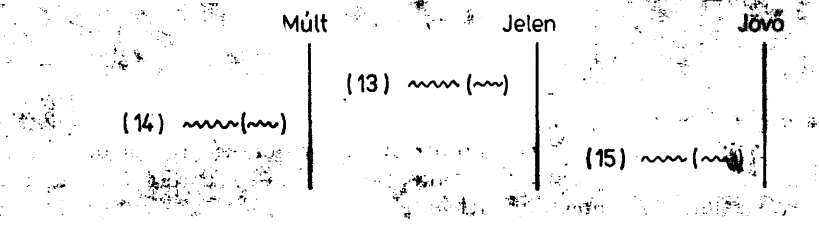

(13) '*Voltam én beteg.* (Ti. a jelen időpont előtt.)
(14) '*Voltam én beteg.* (Ti. a múltam egy időpontja előtt.)
(15) '*Leszek én beteg.* (Ti. a jövőm egy időpontja előtt.)

Ha az állítmányi jelentéstartalom időbeli eloszlásának a kifejeződését aspektusnak nevezzük (vö. Lyons 315), akkor a 'cop (+ . . .) + N forma a névszói állítmány á l t a l á n o s e l ő i d e j ű aspektusát fejezi ki.

Az ilyen formájú névszói állítmány érvénye tehát nemhogy az alany denotátumának egész létdimenziójára, hanem még az azon felvett időpont előtti szakaszra sem terjed ki egészen, tehát nem lehet állandó. A (3a, 3b, 6a, 6b, 7a, 7b) mondatok azért helytelenek, mert állítmányaik állandó érvényűek, a formájuk viszont azt a látszatot kelti, mintha nem állandó érvényűek lennének. Az (1, 2a, 2b, 4a, 4b, 5a, 5b) mondatok viszont azért helyesek, mert állítmányaik nem állandó érvényűek, vagy nem állandó érvényűek *is* lehetnek, és a formájuk is ezt fejezi ki.

4.6. A 'cop (+ . . .) + N forma csak az alapformával ('N + cop) való szembenállása révén fejezheti ki az általános előidejű aspektust. Az alapforma önmagában (határozók segítsége nélkül) kétféle aspektust fejezhet ki, attól függően, hogy az állítmány állandó érvényű-e, vagy nem.

Ha a 'N + cop formájú névszói állítmány állandó érvényű, akkor i d ő t l e n aspektust fejez ki. Ez azt jelenti, hogy az állítmány érvénye az

alanyi denotátum létdimenzióját teljes hosszában, elejétől végéig kitölti, tehát nem lokalizálható azon egy bizonyos időpont körül vagy előtt. Az állandó érvényű névszói állítmány automatikusan időtlen aspektusú. Múlt vagy jövő idejű kopula esetén az alany denotátuma a jelenben nem létezik:

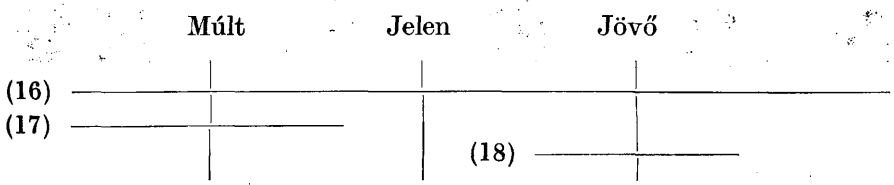

(16) *A fiad 'kékszemű.*
(17) *A fiad 'kékszemű volt.* (Meghalt.)
(18) *A fiad 'kékszemű lesz.* (Ha megszületik.)

Éppen ezért az ilyen állítmányok nem állhatnak egyszerre múlt vagy jövő időben és első vagy második személyben:

(19) * *'Néger* { *voltam* / *voltál* / *leszek* / *leszel* }.

Múlt idejű szövegben azonban előfordulhat, hogy az időtlen aspektusú névszói állítmány múlt időbe kerül, holott az alany denotátuma a beszéd időpontjában is létezik. Ez a jelenség voltaképpen igeidő-egyeztetés, de nem kötelező, hiszen a jelen idejű megoldás itt is lehetséges:

(20) *Amikor ott jártam, éppen magyarul tudót kerestek. Én 'magyar voltam/vagyok, hát jelentkeztem.*

Ha a 'N + cop formájú névszói állítmány nem állandó érvényű, akkor konkrét egyidejű aspektust fejez ki. Ebben az aspektusban az állítmány az alanyi létdimenzió egy bizonyos időpontja körül folyamatosan érvényes az alany denotátumára:

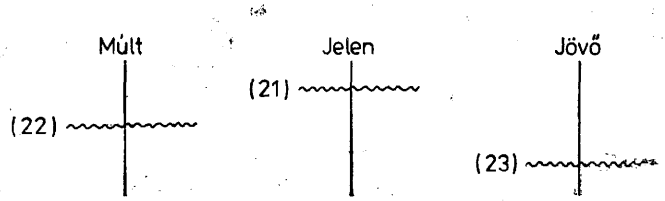

(21) *'Beteg vagyok.* (Ti. a jelen időpont körül.)
(22) *'Beteg voltam.* (Ti. a múltam egy időpontja körül.)
(23) *'Beteg leszek.* (Ti. a jövőm egy időpontja körül.)

4.7. További aspektusokat az alapforma csak határozók segítségével képes kifejezni.

Így például az *egy ideje* határozóval a 'N + cop formájú névszói állítmány konkrét előidejű aspektust fejez ki. Ebben az aspektusban az állítmány egy bizonyos időpont előtti időponttól folyamatosan érvényes az alany denotátumára a későbbi időpontig, sőt esetleg azon is túl:

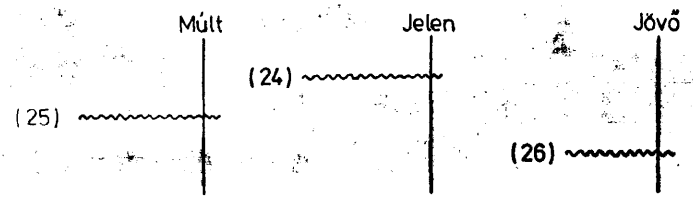

(24) *Egy ideje 'aspiráns vagyok.* (Ti. a jelen időpontban, egy korábbi időpont óta.)
(25) *Egy ideje 'aspiráns voltam.* (Ti. a múltam egy időpontjában, egy korábbi időpont óta.)
(26) *Egy ideje 'aspiráns leszek.* (Ti. a jövőm egy időpontjában, egy korábbi időpont óta.)

Ha a 'N + cop formájú névszói állítmányhoz például a *néha* határozó járul, akkor általános egyidejű aspektust fejez ki. Ilyenkor az állítmány egy bizonyos időpont körül megszakításokkal, több meghatározatlan, rövidebb időszakban érvényes az alany denotátumára:

(27) *Néha 'dühös vagyok.* (Ti. a jelen időpont körül.)
(28) *Néha 'dühös voltam.* (Ti. a múltam egy időpontja körül.)
(29) *Néha 'dühös leszek.* (Ti. a jövőm egy időpontja körül.)

4.8. A nem állandó érvényű névszói állítmány 'cop (+ . . .) + N formája tehát általános előidejű aspektust, 'N + cop formája pedig, ha nincs mellette *egy ideje*, vagy *néha* típusú határozó, konkrét egyidejű aspektust fejez ki. Az utóbbi forma az *egy idejű* típusú határozók segítségével konkrét előidejű, a *néha* típusú határozók segítségével általános egyidejű aspektust is kifejezhet.

Az állandó érvényű névszói állítmány mindig 'N + cop formájú és időtlen aspektusú.

A magyar névszói állítmány aspektusrendszerének tehát egy formailag jelzett tagja van: az általános előidejű = 'cop (+ . . .) + N. Az összes többi aspektus a 'N + cop formával fejezhető ki.

További kutatási feladat lehetne annak a megvizsgálása, hogy a névszói állítmány aspektusai és formái között talált összefüggések mennyire általánosíthatók az igei állítmányok egy csoportjára, nevezetesen arra a csoportra,

amelynek alapformájában a hangsúlytalan igét közvetlenül egy hangsúlyos névszó vagy határozószó előzi meg: 'X + V. Valószínűnek látszik, hogy a 'V (+ ...) + X forma ott is az általános előidejű aspektus kifejezője. A következő példapárok legalábbis erre engednek következtetni:

(30a) *'Autót vezettem.* (30b) *'Vezettem autót.*
(31a) *Te 'hétkor fogsz kelni.* (31b) *'Fogsz te hétkor kelni.*

5. Összefoglalás

E dolgozatban a magyar névszói állítmány néhány kellően nem tisztázott területével foglalkoztunk.

(i) Egy széles körben elterjedt felfogással szemben azt állítottuk, hogy az ún. névszói és névszói-igei állítmányt közös elnevezés alá kell vonni, mivel kiegészítő disztribucióban állnak. A legalkalmasabbnak erre a közös elnevezésre a névszói állítmány szakkifejezés bizonyult. Eszerint a magyar nyelvben kétféle állítmány van: igei és névszói. A névszói állítmány egyszerű és összetett lehet.

(ii) Bizonyítottuk annak a nézetnek a tarthatatlanságát, amely szerint csak az egyenes szórendű névszói állítmány viselkedik egészében állítmányként, a fordított és megszakított szórendű viszont nem, mert abban már csak a kopula az állítmány. Szerintünk az összetett névszói állítmány a szórendjétől és koherenciájától függetlenül mindig egészében állítmány.

(iii) A szakirodalomban nem találtunk kielégítő magyarázatot arra nézve, hogy miért marad meg néha a kopula a felszíni szerkezetben jelen idő harmadik személyben, pl.: *Ő 'van tízéves, Ő 'nincs olyan okos, mint te.* Ezt a jelenséget a kopula különleges fennmaradásának neveztük el, és úgy magyaráztuk, hogy mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói állítmányok körében fordul elő, véleményszerű modalitásban. Ez azt jelenti, hogy a beszélő a mennyiséget vagy minőségfokot becslésen alapuló szubjektív véleményként kezeli. Ez a kategória a tényszerű modalitással áll szemben. Az utóbbiban a beszélő a mennyiséget vagy minőségfokot objektív tényként állítja be, és a kopula jelen idő harmadik személyben törlődik, pl.: *Ő 'tízéves. Ő 'nem olyan okos, mint 'te.* A két modalitás feltételezésével megindokolhatjuk a mennyiséget vagy minőségi fokot kifejező névszói, sőt igei állítmányok két tipikus formai változatát is, pl.: *Ő 'úgy dolgozik, mint 'te.*, illetve *Ő 'dolgozik úgy, mint te.* Ily módon sikerült a kopula különleges fennmaradását az igei és névszói állítmányra egyaránt vonatkozó általános elvekkel megmagyarázni.

(iv) Végül azzal a véleménnyel vitatkoztunk, hogy a 'cop (+ ...) + N formájú, múlt vagy jövő idejű, általában a mondat élén elhelyezkedő névszói állítmányban a névszói rész nem lehet melléknév, csak főnév. Szerintünk az ilyen névszói állítmány helyessége attól függ, hogy az alany denotátumával kapcsolatban állandó érvényű-e, vagy nem. Állandó érvényű állítmány esetében az adott forma elfogadhatatlan, pl.: **'Volt/'Lesz Péter az öcsém*, nem állandó érvényű állítmány viszont felveheti ezt a formát, pl.: *'Volt/'Lesz Ági szerelmes.* Úgy találtuk, hogy az adott forma egy speciális szemléletet fejez ki, amit általános előidejű aspektusnak neveztünk el, és ez szembenáll a névszói állítmány alapformájával ('N + cop), amely a nem általános előidejű aspektusok kifejezője.

VARGA LÁSZLÓ

Irodalom

ANTAL LÁSZLÓ 1977: Egy új magyar nyelvtan felé. Budapest.

BALOGH D.—GÁLFFY M.—J. NAGY M. 1971: A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest.

CHAFE, WALLACE L. 1970: Meaning and the Structure of Language. Chicago.

DEZSŐ LÁSZLÓ 1965: Notes on the word order of simple sentences in Hungarian. Computational Linguistics 4: 3—59.

ELEKFI LÁSZLÓ 1964: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NytudKözl. 66: 331—370.

FEB = KUNSÁGI E. (szerk.) 1978: A FEB táborok munkája. A Bölcsészettudományi Karok Felvételi Előkészítő Bizottsága. Szeged.

HALL, R. A., JR. 1944: Hungarian Grammar. Language 20/4 Suppl., Language Monograph 21.

LYONS, JOHN 1971: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge.

MÉKSz. = JUHÁSZ J. és mások (szerk.) 1972: Magyar Értelmező Kéziszótár. Budapest.

MMNy. = RÁCZ E. (szerk.) 1976: A Mai Magyar Nyelv. Budapest.

MMNyR = TOMPA J. (szerk.) 1961—1962: A Mai Magyar Nyelv Rendszere. Budapest.

OROSZ, R. A. dátum nélkül: Contrastive Analysis of English and Hungarian Grammatical Structure. Final Report for US Office of Education, Contract No. OEC-0-8-0800036-3692 (014).

RÁCZ E.—TAKÁCS E. 1978: Kis magyar nyelvtan. Budapest.

ÚML = BEREI A. (szerk.) 1959—1962: Új Magyar Lexikon. Budapest.

VARGA LÁSZLÓ 1980: Tényszerű és véleményszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben. MNy. 76: 331—338.

On the Nominal Predicate in Hungarian

by LÁSZLÓ VARGA

This paper consists of four parts. In the first the author suggests that the traditional terms "nominal" and "nomino-verbal predicate" should be abandoned in favour of the single term "nominal predicate", which can be further differentiated as "simple" (when referring to a nominal predicate whose copula is deleted) and "compound" (when referring to a nominal predicate whose copula is not deleted). The common term is necessary because the two variants are in complementary distribution.

The second part is a refutation of the claim that inverted and interrupted compound nominal predicates are no longer predicates in their entirety, the predicate part being reduced in them to the copula. The author claims that the w h o l e compound nominal predicate counts as predicate, irrespective of its word order or internal coherence.

The third part is an attempt to explain why the copula may be present in circumstances in which it is normally deleted from the surface structure (indicative mood, 3rd person, present tense). The author's conclusion is that the copula is preserved when the nominal predicate expresses quantity or a degree of quality in the m o d a l c a t e g o r y o f v a l u a t i o n, but is deleted in factual modality.

In the last part the 'cop (+ . .) + N form of the nominal predicate is analysed and is found to be correct only when it expresses a non-permanent feature of the subject. The author claims that this form, with the copula being in the past or future tense, is the carrier of the g e n e r a l p e r f e c t a s p e c t in nominal predicates. It is contrasted with the basic form: 'N + cop, which can express various other aspects.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Többesjelek a PU-PFU alapnyelvben*

1. Az uráli nyelvekben négy olyan többesjel van, amelyek nagyon régi keletűek. Közülük három *(*t, *n *i < *j)* a PU korig vezethető vissza, a negyedik többes számjelnek, a **k*-nak a PFU eredete aligha valószínű. Persze ez is viszonylag régi morféma, hiszen ha nem is PFU kori, származása mégis a finn-permi alapnyelvig követhető nyomon. Egyes uráli nyelvekben vannak későbbi keletkezésű többesjelek is; ezekkel itt nem foglalkozunk, csak akkor térünk ki rájuk röviden, ha ez az általánosabb összefüggések miatt okvetlenül szükségesnek mutatkozik. Dolgozatunk célkitűzése ugyanis elsősorban annak a megvizsgálása, hogy a felsorolt többesjelek a PU-PFU alapnyelvben egységes rendszert képeztek-e, avagy az alapnyelv különböző korszakait, esetleg elkülönülő nyelvjárásait tükrözik-e. Az alapnyelvi rendszer rekonstruálását többek közt az a körülmény nehezíti, hogy a PU-PFU többesjelek az egyes uráli nyelvekben — a későbbi divergens fejlődések folyományaként — néha egymástól nagyon is eltérő funkciókban fordulnak elő. Noha a kérdéses többesjelek számos nyelvből kimutathatók, csak kevés olyan nyelv van, amelyben mind a három jel — mégha egyik-másik megváltozott szerepben is — megvan (pl. finn, lapp, északi szamojéd). Ez a külön nyelvi rendszerek kialakulásával, újabb többesjeleknek a paradigma-viszonyhálózatba való beépülésével függ össze.

2. Mielőtt a felvetett problémák fejtegetésébe bocsátkoznánk, nézzük meg az említett ősi többesjelek előfordulását és funkcióját a mai uráli nyelvekben.

A PU **t* többesjel a lappban a nominativusban, a finnben és a mordvin határozatlan névragozásban a nominativusban és az accusativusban, az obiugor és a szamojéd nyelvekben a nominativuson kívül a többes szám függő eseteiben fordul elő. A finnben a *t (*te ~ *δe)* a genitivusban is megvan: *kalain < *kalaen < *kalaδen (kala* 'Fisch'). Az észtben a többes genitivusi alak behatolt a többes szám függő eseteibe: Gen. *kalade:* Iness. *kalades*, Adess. *kaladel* stb. Példák: finn *kalat* 'Fische' *(kala)*, lapp *k < *t: guolek (guolle)*, mord. *kalt (kal)*, osztj. Kaz. *χŭʌət (χŭʌ)*, vog. Szo. *χūlət (χūl)*, szam. jur. *χāle^{ɔ} (χāle)*, szelk. (genus animatum) *qēlit (qēlį)*. A **t* > ^{ɔ} többesjel ezeken kívül megvan még a jeniszejiben és a tavgiban is.

A birtoktöbbesítő PU **n* birtokos személyjelek előtt áll, olykor azokkal szételemezhetetlenül összeolvadva komplex morfémát alkot. A birtok több-

* Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Turku, 1980. VIII. 20—27. finnül elhangzott előadás bővített változata.

ségét jelölő funkciója néhány nyelvben a paradigmasor valamennyi tagjában avagy csupán egyes tagjaiban megőrződött, másokban eredeti funkciója megváltozott. Az egy, illetőleg a több birtokot jelölő paradigmasorok keveredése folytán néhány nyelvben (pl. finn, mordvin) az *n* behatolt az egyes számú birtok paradigmájába. A zürjénben az *n* ma a birtokos többségét jelöli. A jurákban és a tavgiban az *n* a függő esetekben használatos birtokos személyjelek alkotóelemévé vált. A vogulban többes tárgyra utaló elemként behatolt a determinált (határozott tárgyas) igeragozásba. A finnségi alapnyelvben a birtokos személyjeleknek két sorozata volt: az *n* nélküliek az egyes számú birtok, az *n*-esek a többes számú birtok kifejezésére szolgáltak.

		Közfinn		Mai suomi-finn
		egy birtok	több birtok	
Sg.	1.	**-mi*	**-nni* < **-nmi*	*-ni*
	2.	**-ti*	**-nti*	*-si*
	3.	**-sen*	**-nsen*	*-nsa/-nsä*
Pl.	1.	**-mek*	**-nnek* < **-nmek*	*-mme*
	2.	**-tek*	**-ndek*	*-nne*
	3.	**-sek*	**-nsek*	*-nsa/-nsä*

A birtokos személyjelek rekonstruálható rendszere egyetlen finnségi nyelvben sem maradt fenn, de nyomai a nyelvjárásokban fellelhetők. Pl.: finn (Iitti nyelvjárás) *tupam* < *tupami* 'meine Hütte', *tuvain* < *tuvani* < **tuwanni* 'meine Hütten', *tupas* < *tupasi* 'deine Hütte', *tuvans* < *tuvansi* 'deine Hütten' (MARK: MSFOu. 54: 244—5).

Lapp: KT *kīɒtam* 'meine Hand', *kīdan* 'meine Hände', *kīɒtat* 'deine Hand', *kīdant* 'deine Hände' (MARK: uo.; KERT, Саамский язык. 1971. 156 kk.).

Mordvin: *ćoram* 'mein Sohn', (nyelvj.) 'meine Söhne', *ćoran* 'meine Söhne', *ćorat* 'dein Sohn', (nyelvj.) 'deine Söhne', *ćorant* 'deine Söhne', *corazo* 'sein Sohn', *ćoranzo* 'seine Söhne' (PAASONEN, MordChr. 04).

Zürjén: az *n* elem ma nem a birtok, hanem a birtokos többes számát jelöli. Pl.: *vęvnịm* 'unser Pferd', *vęvnịd* 'euer Pferd', *vęvnịs* 'ihr Pferd' (RÉDEI, ChrestSyrj. 62).

Vogul: *kolanəm* 'meine Häuser', *kolan(ən)* 'deine Häuser', *kolane* 'seine Häuser'; *totijanəm* 'ich bringe sie', *totijan* 'du bringst sie', *totijane* 'er bringt sie' (KÁLMÁN, ChrestVog. 47, 58).

Jurák: NomSg. 1. *-mi*, *-w*, 2. *-r*, 3. *-da;* (függő esetekben) Sg. 1. *-ni*, *-n*, 2. *-nd*, 3. *-nda* (COLLINDER, Survey 434, CompGr. 300; HAJDÚ, ChrestSam. 41—6).

Tavgi: NomSg. 1. *-ma*, 2. *-ra*, 3. *-du;* (függő esetekben) Sg. 1. *-na*, 2. *-nta*, 3. *-ntu* (COLLINDER, CompGr. 301).

A PU **i* < **j* többesjel a finnben és a lappban függő esetekben használatos: finn *(talo* 'ház') *taloissa* 'in den Häusern', *taloista* 'aus den Häusern', *taloihin* 'in die Häuser'; lapp *(vuokʹtâ* 'Kopfhaar') GenPl. *vuovtâi*, AccPl. *vuovtâid*, LocPl. *vuovtâin*. A lappban voltaképpen az **i* < **j*-ből GenPl. lett s ez szolgál a többi függő eset alapjául. A magyarban és a szelkupban az *i* birtoktöbbesítő jelként használatos: m. *házaim* 'meine Häuser', *házaid* 'deine Häuser',

házai 'seine Häuser'; szelk. *åtäil* ~ *åtäjil* 'deine Rentiere' *(åtälį* 'dein Rentier').[1] Az *i* kivételesen a többes nominativusban is előfordul: kam. *pai* 'fák'. A jurákban az *i* AccPlur. szerepben használatos: *ŋuďī* 'die Hände' *(ŋuda* 'Hand'), *pī* 'die Bäume' *(pā* 'Baum'). Ezenkívül az *i (j)* a jurákban többes számú tárgyra utaló elemként a determinált igeragozásban is megvan: *madājda* 'er schnitt sie' *(madāda* 'er schnitt es').

A **k* birtokos személyjelekhez járulva a birtokos, igei személyragokhoz járulva pedig a cselekvő személy többes számát fejezi ki. A finn személyes névmások többes számában is ez a **k* elem rejlik: *me* < *meᵊ* < **mek* 'wir' stb. Finn: **talo-n-me-k* > *talomme* 'unser Haus, unsere Häuser' stb., **saa-k-me-k* 'wir bekommen' stb. Lapp: *akˈkumek* 'unsere Großmutter' stb. Mordvin: *ćoramok* 'unser Sohn', (nyelvj.) 'unsere Söhne', *ćoranok* 'unsere Söhne', (nyelvj.) 'unser Sohn' stb. Zürjén: P *munam(ę)* (< **munam3k)* 'wir gehen', *munat(ę)* 'ihr geht', *munasę* 'sie gehen'. Votják: *valmį* (< **valm3k)* 'unser Pferd', *valdį* 'euer Pferd', *valzį* 'ihr Pferd'; *śiiśkomį* (< **śiiśkom3k)* 'wir essen', *śiiśkodį* 'ihr esset, *śiiśkozį* 'sie essen'. A **k* többesjel minden kétséget kizáróan csupán a FP korig vezethető vissza. Régebben a m. *k* többes számjelet *(hal* 'Fisch': *halak* 'Fische') is kapcsolatba hozták vele, de ez hangtani okokból nem lehetséges (a m. *k* többesjelről l. alább). Egy régi nézetet felújítva HAJDÚ (BUNyt.[2] 129) lehetségesnek tartja, hogy az osztj. V *ŏγ/-ŏ̄γ* és *-tə̂γ/-təγ* stb. igei személyragok *(wulŏγ* 'wir sehen', *wultə̂γ* 'ihr seht', *mənlŏ̄γ* 'wir gehen', *mənlətəγ* 'ihr geht') *γ* eleme a fenti **k* többesjel folytatója. Ez a vélekedés hangtanilag jól védhető, mivel azonban az osztj. *γ* kétségtelen többes számi jelentése nem állapítható meg, egyelőre csak erős fenntartással sorolhatjuk ezt az osztják morfémaelemet a **k* megfelelői közé.[2]

3. A. MEILLET (Les langues romanes et les tendances des langues indo-européennes. In: Revue de Ling. Romane 1:4 kk., Caractéres généraux des langues germaniques 111; l. még RAVILA: FUF 27:65 kk.) szerint az indoeurópai nyelvek sajátsága, hogy a tiszta képzetnek eredetileg nem volt nyelvi kifejezési formája. Az indoeurópai főnév mindig valamilyen viszonyt fejez ki, amely közte és valamely más főnév vagy ige között fennáll. Így a latin *lupus* nem általában jelent farkast, hanem a farkast mint cselekvőt, ágenst jelöli. Például a *lupus currit* 'der Wolf läuft' mondatban az *-s* a nominativusnak, azaz az ágens esetének a végződése. A *lupī*, *lupōs*, *lupōrum* casus obliquusok mind szintaktikai viszonyokra utalnak. Olyan nyelvi forma, amely a farkas fogalmát szintaktikai viszony nélkül jelölte volna, a latinban nem volt. Az

[1] H. KATZ (SFU 15:168—176) szerint az élettelen dolgokat jelentő szavak többes számát kifejező szelk. *-l mį (matįl mį* 'die Zelte') *l* eleme **j* > *l* hangváltozás útján a PU **i* < **j* többesjelből keletkezett.

[2] Néhány uráli nyelvben kimutatható egy *l* többesjel is, mely végső fokon a PU **-la/*-lä* kicsinyítő- és gyűjtőnévképzővel, továbbá a melléknévképzői funkciójú **-la/*-lä* elemmel hozható összefüggésbe. Pl.: keleti-finn és karj. *-lo/-lö : taloloissa* 'in den Häusern', *rekilöitä* 'die Schlitten'; szelk. *logala* 'die Füchse', *kulela* 'die Raben' (vö. LEHTISALO: MSFOu. 72:150—151; TAULI: FUF 32:191). Véleményünk szerint idetartozik az osztj. birtoktöbbesítő *l, ʌ* elem is: Szin. *aplam* 'meine Hunde' *(ampem* 'mein Hund'), Kaz. *amʻʌam* 'meine Hunde' *(ampem* 'mein Hund'). A kicsinyítő-, melléknévképző → gyűjtőnévképző → többesjel fejlődés egészen közönséges az uráli nyelvekben (erről az alábbiakban még szó fog esni). Valószínű azonban, hogy itt mégsem PU eredetű többesjellel van dolgunk, hanem az említett többesjellé fejlődés az egyes nyelvek külön életében ment végbe.

indoeurópai nyelvek másik tipikus vonása, hogy az eset és a többesjel szételemezhetetlen egységet képeznek. Pl. lat. *lupum* (AccSing.) ~ *lupōs* (AccPl.), *lupī* (GenSing.) ~ *lupōrum* (GenPl.). Ezzel szemben az uráli főnévvel (névszóval) kapcsolatban nem beszélhetünk nominativusról, hanem alapalakról, mely a fogalom jelölésére szolgál s egyúttal szintaktikai viszonyok hordozója is. Például az osztj. *χɔt* 'Haus' a mondatban lehet alany, tárgy és birtokos jelző. Az egyes és a többes számban általában ugyanazok az esetragok fordulnak elő, de a többes számot az esetrag előtt külön jel jelöli, mely utóbbi az esetragoktól többnyire jól felismerhetően elkülöníthető. Persze vannak kivételek is, olyanok, amikor a kázust és a plurálist egyetlen szételemezhetetlen morféma fejezi ki. Például: lapp *(olmuš* 'Mensch') GenSing. *olˈbmu* ~ GenPlur. *olˈbmui* (NomPlur. *olˈbmuk)*; jur. *(ŋumᵑ* 'Gras') AccSing. *ŋuwmᵑ* ~ AccPlur. *ŋuwo* (NomPlur. *ŋuwᵑ)*.

Az uráli nyelvekben nagyon gyakran egyes szám használatos akkor, amikor az indoeurópai nyelvekben többes szám van. Például: *a)* számnevek után: m. *tíz ember* 'zehn Menschen', finn *kymmenen miestä*; *b)* páros testrészek neve: *reszket a keze* 'seine Hände zittern'; *c)* népnevek, embert jelentő szavak: m. *jön a török* 'es kommen die Türken'; vog. É *jåməs nē, jåməs χum χalt* 'jó nők, jó férfiak közt' (VNGy. 4:12); *d)* megszámlálható anyagnevek: m. *virágot szedtem* 'ich habe Blumen gepflückt'; *almát vett* 'er hat Äpfel gekauft'. Ezek a szerkezetek annak a (korai) PU korszaknak a maradványai, amikor az egyes és többes számot nem különböztették meg egymástól, hanem helyettük még az ún. numerus absolutust használták. — A mondatokkal kapcsolatban utalunk a török nyelvek analógiájára. Itt a gyűjtőnévképzőből keletkezett többesjel *(-lar/-lär)* először élőlényt jelentő szavakon fejlődött ki. Ha az alany élettelen dolgot jelent, mind az alany, mind az állítmány egyes számban van. Ha az alany élőlény és többes számban áll, a kongruencia kifejezése céljából az állítmányhoz is járulhat többesjel (vö. RAVILA: FUF 27:66—69).[3]

Különösen érdekesek bizonyos cseremisz és mordvin szerkezetek. A cseremiszben az alany gyakran egyes számban van akkor, amikor a többes számú állítmány alapján többes számot várnánk. Például: *kombo počela čoŋgeštat* 'die Gänse (eigtl. die Gans) fliegen hintereinander her' (RAVILA: FUF 27:98); *keše nələtən pünžem uδraš tüŋalet* 'die Ziegen (eigtl. die Ziege) fingen alle vier an, an der Kiefer zu kratzen' (uo.). A cser. *čoŋgeštat, tüŋalet* állítmányok szóvégi *t* eleme tbsz. 3. sz. igei személyrag, mely a PU **-t* többesjel folytatója.

[3] A m. *-k* többesjel *(házak* 'házak', *kertek* 'Gärten') ugyancsak gyűjtőnévképzőből (< PU **-kk3)* keletkezett. Ez a gyűjtőnévképző etimológiailag azonos a PU **-kka/*-kkä* denom. kicsinyítő képzővel (vö. finn. *penikka* 'junger Hund', m. *ének* 'Gesang', m. *torok* 'Kehle') és a PU **-kka/*-kkä* melléknévképzővel (finn *kalvakka* 'blaß, bleich', m. *k+a/e: tarka* 'bunt', *szőke* 'grau, blond'). E képzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:359 kk., 370 kk. A fejlődés nyilván úgy ment végbe, hogy a nomen possessoris jelentésű melléknévképző először gyűjtőnévképzővé vált (vö. finn *koivikko* 'Birkenwald' < *koivu* Birke', *kivikko* 'Steinhaufen' < *kivi* 'Stein', *mättäikkö* 'eine Stelle voll von Erdhügeln' < *mätäs* 'Erdhügel'), majd a gyűjtőnévképzőből többesjel lett. Az itt bemutatott fejlődésmenet nagyon sok nyelvből kimutatható (vö. RAVILA: FUFA 26:2 kk., 27:67 kk.; SZEREBRENNYIKOV, Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва. 1974. 159—160). A PU **-kka/*-kkä* gyűjtőnévképző a magyarban — ugyanúgy mint a török nyelvekben — főnevekben (először talán itt is az élőlényt jelentő főnevekben) vált többesjellé, majd kongruenciaokokból az állítmányra is átterjedt. RAVILA (FUF 27:69) szerint a PU *-t* többes számjel eltűnése a magyarban azzal magyarázható, hogy az uráli numerusrendszer elsősorban török hatásra háttérbe szorult s ezzel együtt az ehhez a rendszerhez tartozó *-t* is eltűnt.

A *-t* többesjel a cseremisz névragozásban nem fordul elő, helyette a cseremsiz nyelv külön élete folyamán keletkezett KB *-wəlä*, *-wlä* és U *-šamə̑ć* többesjelek használatosak. A mordvin indeterminált főnévragozásban nincsenek külön többes számú casus obliquus formák, hanem helyettük az egyes számú alakok használatosak. Például: *mokš-eŕźań veľeva uľiť ńejgak aťat babat* 'in den mokscherzanischen Dörfern *(veľeva* 'in dem Dorf, das Dorf entlang') gibt es immer noch Greise und Greisinnen' (RAVILA: FUF 23:50); *veľese aťa jutksto ki pek paro* 'wer ist in dem Dorfe unter den Greisen (eig. Greis) der beste?' (uo. 51).

Az itt bemutatott cseremisz és mordvin konstrukcióknak döntő jelentőségük van a *-t* többesjel kialakulása szempontjából. A cser. *kombo počela čoŋγeštat* típusú mondatok és a mordvin numerus absolutust tartalmazó példák arra utalnak, hogy a *-t* többesjel eredetileg az állítmányhoz járult (elsősorban az ige névszói alakjához); az alanyon és az esetleges határozókon a többes számot külön jel nem jelölte. Ennek az ősi állapotnak a maradványa a cseremiszben az, hogy a *-t* többesjel ma is csupán a tbsz. 3. személyű igei állítmányhoz járul. Az uráli mondat — finn példával illusztrálva — *lintu lentävä* 'der Vogel fliegt (eigtl. ist fliegend)', ill. *lintu lentävät* 'die Vögel (eigtl. der Vogel) fliegen (eigtl. sind fliegend)' struktúrájú lehetett. Később a kongruencia a numerus absolutusban álló s így több értelmű tőalakot azáltal küszöbölte ki, hogy a *t* az alanyba is behatolt. A cseremiszen és a mordvinon kívül — közvetve — ilyen ősi állapotokra utalnak a permi nyelvek is. Ezekben ui. a *-t* többesjelnek egyáltalán semmi nyoma nincs. A névszóragozásban egy 'Volk, Leute' jelentésű szóból keletkezett másodlagos, őspermi kori többesjel (zürj. *-jas*, Ud. *-jęs*, P *-ez* ≈ *-jez*, votj. *-os*, *-jos* < PP **jôsз)* használatos (l. RÉDEI: NyK 65: 374), az igeragozásban pedig az egyes és többes számot különböző igei személyragok fejezik ki (vö. RAVILA: FUF 27: 95 kk.).

A *-t* többesjelnek az állítmányról az alanyba való átterjedése feltehetőleg hosszan tartó folyamat volt. A fejlődés már az uráli korban megindulhatott, s eleinte talán azokban az esetekben jelentkezett, amikor az alany élőlényt jelentett. Ez érthető is, hiszen elsősorban a genus animatum kategóriában szükséges az egyes és többes szám megkülönböztetése. Ezen fejlődési folyamatra látszik utalni a török nyelvek fentebb bemutatott analógiája és talán még az a tény is, hogy a *-t* többesjel a szelkupban ma is az élőlények többes számát jelöli. Például: szelk. *węntį* 'Njelma-Lachs' ~ Plur. *węntįt (~ węntįn)*, de *mįka* 'Nadel' ~ Plur. *mįkaľ-mį* (HAJDÚ, ChrestSam. 136—137). Ezenkívül a **-t* többesjelet használhatták akkor is, ha az alany határozott volt. A **-t* többesjel alkalmazása tehát az alapnyelvben meglehetősen szűkkörű lehetett, és minden bizonnyal nemcsak az alany (casus rectus), hanem a tárgy kifejezésére is szolgált. Ez az állapot a finnben, a lappban és a mordvinban őrződött meg: a finnben és a mordvinban a *-t* nominativusi és accusativusi, a lappban a *-k (< *t)* csupán nominativusi szerepben fordul elő. A PU **-t* többesjel eredete nem tisztázott. BALÁZS (Funktionswerte der Pronominalität. Budapest 1973. 117 kk.; l. még MIKOLA: Fromm-Festschr. 195—200) a **t-* kezdetű mutató névmásra vezeti vissza, de ez még további vizsgálatot igényel.

A birtokos személyjelzésben a **-t* konplementáris disztribúcióban álló párja volt a birtokos személyjelek előtt megjelenő **-n* birtoktöbbesítő jel, mely feltehetőleg ugyancsak a casus rectusban volt használatos; a casus obliquusokban a főnév birtokos személyjelek előtt is numerus absolutusban állhatott. A birtokos személyjelzésben a numerus absolutusban álló, illetőleg az

*-*n* többesjellel ellátott alakok közti alapnyelvi funkcionális különbségről — a mai nyelvek vallomása alapján — szinte semmit sem tudunk mondani. Lehetséges, hogy az *-*n* használata — ugyanúgy, mint a *-*t* többesjelé — főleg a genus animatum kategóriájában és a determinálásban volt szükséges, az élettelen dolgokra vonatkozó (vagy indeterminált) fogalmak esetében viszont a birtokos személyjeles főnév numerus absolutusban szerepelhetett. Az *-*n* többesjel a PU *-*na*/*-*nä* denom. főnév- és melléknévképzőből keletkezhetett (fejlődésmódjára vonatkozóan l. a m. -*k* többesjel létrejöttével kapcsolatban mondottakat). A PU *-*na*/*-*nä* főnév- és melléknévképzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:119, 123.

Az *-*i* < *-*j* melléknévképzőnek többesi funkcióban való alkalmazása valószínűleg megvolt már az alapnyelvben is. A *-*jə* melléknévképző folytatója pl. a finn *karjoi-piha* 'Viehhof', *lehmi-karja* 'Kuhherde', *huhti-kuu* 'April' kifejezések előtagjának *i*-je és a m. -*i* melléknévképző: *emberi* 'menschlich', *tegnapi* 'gestrig'. További rokon nyelvi megfelelőire vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:55 kk. Az *-*i* < *-*j* melléknévképző fejlődésmenete nem egészen világos. Lehetséges, hogy az alapnyelv egyes csoportjaiban (nyelvjárásaiban) a függő esetek többesjelévé vált (finn, ?lapp, magyar, szelkup: e két utóbbi nyelvben birtoktöbbesítő jelként használatos), másokban pedig a melléknévképzői funkcióból közvetlenül többes számi esetforma lett (lapp GenPlur., szam. jur. AccPlur.) (vö. E. ITKONEN: UAJb. 34:206—207). Ez utóbbi esetben a lappban — amint erről már szó esett — a többes genitivus vált a többes számi casus obliquusok bázisává. Tekintettel arra, hogy az *-*i* < *-*j* folytatói egymástól távoli rokon nyelvekben használatosak a többes szám függő eseteiben, ezt a funkcióját ősinek kell tartanunk, azzal a megszorítással, hogy ez a többesjel a PU és a PFU alapnyelvben nem lehetett különösen produktív. Valószínű, hogy az eredetibb állapot, vagyis a numerus absolutus használata a casus obliquusokban — az *-*i* < *-*j* többesjel szórványos használata mellett — nemcsak a PFU kor végéig, hanem ennél sokkal tovább élhetett, hiszen nyomai valamennyi uráli nyelvben fellelhetők.

A birtokos személyjelzésben a birtokos, az igeragozásban pedig a cselekvő személy többes számát jelölő *-*k* FP kori. Ez a számjel eredetére nézve talán azonos a *-*kə* kicsinyítő- és melléknévképzővel (e képzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: MSFOu. 72:333 kk., 340 kk.). A PU—PFU alapnyelvben a birtokos, illetőleg a cselekvő személy többes számát külön nyelvi elem nem jelölte. Ez összhangban áll mindazzal, amit a személyes névmások PU—PFU viszonyairól megállapíthatunk. Az egyes és többes szám megkülönböztetése a mai nyelvekben vagy vokáliseltéréssel (m. *te* 'du' ~ *ti* 'ihr', zürj. *me* 'ich' ~ *mi* 'wir', mord. *mon* 'ich' ~ *miń* 'wir'), vagy valamely névmásképző meglétével, illetőleg hiányával, avagy vokáliseltéréssel és névmásképzővel történik (finn *minä* 'ich' ~ *me* 'wir', votj. *mon* 'ich' ~ *mi* 'wir', lapp *mǭn*, *mūn* 'ich' ~ *mī* 'wir', osztj. V *mä* 'ich' ~ *məŋ* 'wir' stb.). Ritkábban a többes számot a névszóragozásból ismert többesjel fejezi ki: m. *ő* 'er, sie' ~ *ők* 'sie', zürj. KP *me* 'ich' ~ *mejəz* 'wir'. Az egyes és többes számi alakokban mutatkozó tarkaság nem lehet alapnyelvi örökség, hiszen az egyes nyelvekben jelentkező eltérő megoldások nem hozhatók közös nevezőre, s így nem vezethetők vissza az alapnyelvig. Mint láttuk, a PU—PFU alapnyelvre a névragozás esetében a numerus absolutus megléte volt jellemző. Ezért joggal feltehető, hogy ezzel párhuzamosan az alapnyelv a személyes névmások esetében sem fejezte ki az egyes és többes szám közti különbséget. Eszerint a személyes névmások csu-

pán az első, a második és a harmadik személy szféráját jelölték: **mɜ* 'ich, wir', **tɜ* 'du, ihr', **sɜ* 'er, sie; sie'. E feltevés mellett szól talán az is, hogy az egyes és többes számot — ellentétben az indoeurópai nyelvekkel — ugyanaz a mássalhangzós kezdet fejezi ki. A magánhangzó hangszíne a mai nyelvek ellentmondó adatai alapján nem következtethető ki. Ha a személyes névmások esetében valóban ez volt a helyzet, akkor nem lehetett másképp a birtokos személyjelezésben sem, hiszen a birtokos személyjelek a személyes névmások agglutinációja útján keletkeztek még a PU — de legkésőbb a PFU — korban. Egy rekonstruálható **kota-mɜ* alak többértelmű volt, azaz mind a birtokot, mind a birtokost numerus absolutus fejezte ki: 'mein Zelt', 'meine Zelte', 'unser Zelt', 'unsere Zelte' (ragozva: **kota-na-mɜ* 'in meinem Zelt usw.'; a rekonstruálható **kota-i-na-mɜ* alak a birtok számára vonatkozóan egyértelmű volt: 'in meinen Zelten', 'in unseren Zelten').[4] Persze a birtok többségére élőlényt jelentő szavak és esetleg determinálás esetén casus rectusban külön többesjel *(*-n)* utalhatott: **kala-n-mɜ* 'meine Fische', 'unsere Fische'. A birtokos, illetőleg a cselekvő személy többes számát kifejezésre juttató nyelvi eszközök az alapnyelv felbomlása után az egyes nyelvcsoportok vagy nyelvek külön élete folyamán jöttek létre.

4. Összefoglalás. A PU—PFU alapnyelv numerus-rendszerére a numerus absolutus használata volt jellemző. A **-t* többesjel először az állítmányon jelent meg, majd innen kongruenciaokokból behatolt a mondat alanyába (erre elsősorban élőlényt jelentő szavak és determinálás esetén volt szükség). A **-t* a casus rectus (= nominativus), majd másodlagosan a tárgy (accusativus) többes számát jelölte. A casus obliquusokban — a **-t* létrejötte után is — főleg numerus absolutust használtak, noha ebben a funkcióban már az alapnyelv korában kifejlődött a melléknévképzői eredetű **i* < **j* többesjel. Ennek alkalmazása azonban egészen szűkkörű lehetett, hiszen az **i* < **j* többesjel csak kevés, noha egymástól távoli rokon nyelvből mutatható ki. (Ez utóbbi momentum mindenképpen ősi volta mellett szól!) A numerus absolutus nyomai minden uráli nyelvben megtalálhatók, használata az indeterminált névragozás függő eseteiben a mordvinban máig megőrződött. Mindez arra vall, hogy az **i* < **j* többesjel az alapnyelv korában nem ereszthetett mély gyökereket. A numerus absolutus használata volt jellemző a birtokos személyjelezésre is *(*kota-mɜ)*, jóllehet a birtok többségét kifejező **-n* már az alapnyelv korában megvolt, de — a **-t* többes számjelhez hasonlóan — ezt is főleg élőlényt jelentő szavak vagy determinálás esetén használták. — Egyfelől a numerus absolutus, másfelől a három többesjel olyan ősi, alapnyelvi strukturális jegyek, amelyek az egyes uráli nyelvek numerus-rendszereinek egyező fejlődési tendenciáit évezredekre előre megszabták, mintegy beprogramozták. Ezek a közös jegyek a következők: a) a numerus absolutus nyomai az uráli nyelvekben b) az egyes és többes számot külön morféma (ősi vagy későbbi keletkezésű többesjel) különbözteti meg egymástól; c) több nyelvben a birtok többségét és/vagy a függő esetek többes számát más-más számjel fejezi ki; d) tekintettel arra, hogy — egy-két kivétellel — az egyes és többes számban ugyanazok az

[4] E rekonstruált formáknak csupán szimbólikus értékük van, mivel az alapnyelvi morfémák kapcsolódási szabályairól, a morfofonológiai alternációkról semmit sem tudunk mondani.

PU többesjelek[5]

Nyelvek \ Számjelek	*t	*n	*i < *j
Finn	+	+	+
Lapp	+	+	+
Mordvin	+	+	−
Cseremisz	(+)	−	−
Votják	−	−	−
Zürjén	−	+	−
Osztják	+	−	−
Vogul	+	+	−
Magyar	−	−	+
SzamÉ	+	+	+
SzamD	+	−	+

esetragok használatosak, a számjel és az esetrag általában nem olvad össze egyetlen komplex morfémává, hanem a kettő morfológiailag elkülöníthető egymástól.

RÉDEI KÁROLY

Irodalom

COLLINDER, BJÖRN: Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1960. 235–238, 297–302.

FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. NyK 63 (1961): 263–291.

HAJDÚ PÉTER: Bevezetés az uráli nyelvtudományba.[3] Budapest 1973. 67–68, 128–130.

HAKULINEN, LAURI: Suomen kielen rakenne ja kehitys.[3] Halsinki 1968. 79–84, 95–99.

E. ITKONEN: Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb. 34 (1962): 187–210.

A. KÖVESI MAGDA: Az uráli nyelvek többesjeleiről. NyK 72 (1970): 31–44.

MARK, JULIUS: Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. MSFOu. 54 (1925): 242–277.

RAVILA, PAAVO: Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. FUF 23 (1935): 20–65.

RAVILA, PAAVO: Lappische Kasusstudien. FUFA 26 (1939–40): 1–7.

RAVILA, PAAVO: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27 (1941): 1–136.

TAULI, VALTER: The Origin of Affixes. FUF 32 (1956): 170–225.

Pluralsuffixe in der PU—PEU Grundsprache

von KÁROLY RÉDEI

In den heutigen uralischen Sprachen gibt es drei Pluralsuffixe, die bis zu der PU—PFU Grundsprache zurückzuführen sind: **t*, **i* (< **j*), **n*. Obwohl man diese Suffixe in vielen Sprachen nachweisen kann, gibt es nur wenige solche Sprachen, in denen alle drei Pluralsuffixe vorhanden sind (z. B. Finnisch, Lappisch, Nordsamojedisch).

[5] A plusz/mínusz értékek megadásánál nem voltunk tekintettel a számjel produktivitására és a funkcionális eltérésekre az egyes nyelvekben. A cseremiszben a *t* csak tbsz. 3. sz. igei személyragként van meg.

Deshalb ist es schwer aufzuklären, ob sie verschiedene Perioden, eventuell verschiedene Dialekte der Grundsprache widerspiegeln oder aber die aufgezählten Pluralsuffixe ein einheitliches System in der Grundsprache gebildet haben. Bei der Rekonstruktion des grundsprachlichen Systems muß in Anbetracht gezogen werden, daß sich im Sonderleben der einzelnen uralischen Sprachen für die PU—PFU Pluralsuffixe zum Teil sehr unterschiedliche Funktionen herausgebildet haben.

In den uralischen Sprachen wird häufig der Singular gebraucht, wenn in den indoeuropäischen Sprachen der Plural zu verwenden ist. Z. B. ung. *tíz ember* 'zehn Menschen', *almát vett* 'er hat Äpfel gekauft', finn. *kymmenen miestä* 'zehn Menschen'. Solche Konstruktionen sind die Überbleibsel der (frühen) PU Epoche, als man den Singular vom Plural noch nicht unterschieden hat, sondern statt ihnen den sog. Numerus absolutus gebraucht hat. Das Pluralzeichen **-t* erschien zuerst am Prädikat, später ist es aus Kongruenzgründen auch in das Subjekt des Satzes (casus rectus) eingedrungen (es war in erster Linie im Falle von Wörtern, die belebte Wesen bezeichnen und der Determinierung notwendig). In den obliquen Kasus hat man auch weiterhin sehr lange den Numerus absolutus gebraucht, obwohl sich das zu einem Adjektivsuffix zurückgehende Pluralsuffix **i* < **j* bereits in der Grundsprache herausgebildet hat. Die Entwicklungsphasen des Pluralsuffixes **i* < **j* waren: Substantiv-Adjektivsuffix (nomen possessoris) → Kollektivsuffix → Pluralsuffix. Auch für die possessive Deklination war die Verwendung des Numerus absolutus kennzeichnend; man konnte aber die Mehrheit der Besitzgegenstände im Nominativ (casus rectus) mit einem speziellen Pluralzeichen **-n* ausdrücken. Der Gebrauch dieses Suffixes erstreckte sich zuerst auch auf die Determinierung und die Kategorie *genus animatum*. Das Pluralzeichen **-n* hat sich auch aus einem Substantiv-/Adjektivsuffix entwickeln können (bezüglich der semantischen Entwicklungsphasen s. oben).

Miscellanea
(Adalékok az uráli nyelvek areális jelenségeihez)

A vogulban az ún. „kedveskedő mód" (praecativus) kifejezésére kétféle kicsinyítő képző szolgál: *-kwe* ~ *-ke-* és *-riś* ~ *-rəś*. Maga a praecativus elnevezés BUDENZtól (NyK 19: 324) származik („precatív"). A praecativus az ige cselekvésének a cselekvő személy vonatkozásában kedveskedő, becéző *(-kwe* ~ *-ke-)* vagy sajnálkozó, megvető *(-riś* ~ *-rəś)* jelentésárnyalatot kölcsönöz. A praecativus jelei egyéb mód- és időjelek után következnek; a praecativusjel után már csak igei személyragok állhatnak. Ez a disztribúció arra utal, hogy ez az igei forma a többi mód- és időjeles alakoknál jóval fiatalabb. Lássunk néhány példát a praecativus használatára: É *sa'ìrėpa tot ta χujilālikwė* 'fejszéje ott fekszik, a kedves' (MUNKÁCSI, VNyj. 40); É *nuj-piťit ti ūnlėsakėn* 'ím [édes medve] posztós fészekben ültél' (uo.); É *totikem* 'szívesen, szeretettel hozok' (KÁLMÁN, ChrestVog.[2] 61); É *jātėl rumakėm āsėn, ńań at āńśiriśėm* 'kedves barátom vagy, nincs kenyerem szegénykének' (MUNKÁCSI, i. h.); É *minėriśėn jūw*! 'menj kedvesem, haza!' (uo.); K *tājepoālkän*! 'egyetek egy kicsit!' (uo. 221); T *mińkēn jüw*! 'geh mal nach Hause!' (HONTI, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest 1975. 48. l.).

LEHTISALO (SUST 72: 381—382) a praecativus *-kwe* ~ *-ke-* jelét a PU **-kkɜ-* mozzanatos igeképzőből származtatja. Ez azonban a praecativus fiatal kori volta és a vog. *-kwe, -ke* kicsinyítő képzővel való nyilvánvaló összefüggése miatt (vö. *piγkwe* 'fiúcska') nem valószínű (vö. LIIMOLA: FUF 30: 257). A K és a T nyelvjárásban a praecativus csak a felszólító módban használatos. HONTI (i. m. 47) ezt a formát imperativus clemensnek nevezi. A praecativus *-riś* ~ *-rəś* jeles alakja ugyancsak kicsinyítő képzői eredetű: vö. *χum-rəś* 'emberke', *māriśəm* 'földecském' (KÁLMÁN ChrestVog.[2] 41). (A *riś* ~ *rəś* lehetséges etimológiáját l. MSzFgrE, TESz. *rész* címszó alatt.) — A vogul praecativusról l. még MUNKÁCSI, VNyj. 40, 221; SZABÓ: NyK 34: 73—74; FUCHS: FUF 30: 163; KÁLMÁN, ChrestVog.[2] 56 kk.

Ilyen kicsinyítő *(-šiγə, -ije)* képzős igei alakok az osztjákban is vannak, melyek — ugyanúgy, mint a vogulban — részint kedveskedést, részint szánakozást, megvetést fejeznek ki. Ezekre a formákra az osztjákban először STEINITZ (OVE 1: 228, 2: 120—121) figyelt fel. Például: Šerk. *ātijen mątat lēkəp tūm / mā tąm ēstiγatem-šiγe* 'in eine schoßtiefe Blaufuchs-Grube / werde ich hinabgelassen' (STEINITZ, OVE 1: 400); Šerk. . . . *nowə / lākka kērtəamat-ije* 'wanderte er rund um die . . . Welt' (i. m. 454). A rendelkezésünkre álló szöveganyag alapján úgy látszik, hogy az osztjákban nem beszélhetünk teljes igei paradigmáról, hanem csupán arról van szó, hogy a *-šiγə*, ill. az *-ije* kicsinyítő

képző a folklór nyelvében bizonyos emocionális jelentésárnyalatok kifejezése céljából a harmadik személyű ragozott igei alakhoz járul(hat).

Kicsinyítő képzős igék (verbum deminutivum) a jurákban is ismeretesek: *-rka-: pīnādm* 'sich fürchten' ~ *pīnārkā-* 'sich ein wenig fürchten', *mīu-* 'machen' ~ *mīrkā-* 'ein wenig machen' (l. GYÖRKE, Wortb. 84—85, 88). HAJDÚ (ChrestSam. 64) szerint a jurákban a praecativusi forma a felszólító módban használatos. Például: *-χvrᵑ- / -karᵑ- : jīle-χerᵑ* 'légy szíves, élj', *madaχart* 'kérlek, vágd', *ŋam-kart* 'légy szíves, edd'.

Az a tény, hogy a kicsinyítő képzők praecativusi alkalmazása a két obiugor nyelvben és a velük távoli genetikai viszonyban álló jurákban egyaránt megvan, e nyelvek közeli szomszédságában leli magyarázatát. Itt tehát közös areális jelenségről van szó, amely az említett, egymással szomszédságba került rokon nyelvekben konvergens funkciófejlődés révén alakult ki.

MÉSZÖLY (FUF 33: 143) a magyar gyermeknyelvi *aluszkálj, eszikélj*-féle alakokat párhuzamba állítja a vogul praecativussal. Ez a párhuzam és a feltett genetikai rokonság azonban nem állja meg a helyét. A vogul *-kwe* ~ *-ke*-képzős praecativus — mint láttuk — viszonylag kései deminutívképzős alakulat, tehát ősi összefüggésről már csupán kronológiai okokból sem lehet szó. A magyar alakokban lévő *-kál/-kél* elem a gyakorító *-kál/-kél* igeképzővel azonos (vö. *járkál*), jóllehet az említett gyermeknyelvi formák kialakulására a *-ka/-ke* kicsinyítő képző is hathatott. Erre azért is gondolhatunk, mivel a *-kál/-kél* képzős „származékoknak lehet valamelyes kicsinyítő jellegük, kedveskedő-familiáris hangulatuk" (l. A mai magyar nyelv rendszere I, 349).

*

STEINITZnél (OVE 2: 82) olvassuk a következő sorokat: „*tąχa* ['Platz, Stelle'] dient oft zur Bildung von substantivierten Verbalnomina." Ezt a megállapítást a KT (976) adatai is alátámasztják: V *tăγį*, DN *tăχə*, Kaz. *tăχi*, O *tăχa* 'Ort, Stelle': V *kănčəγsə̂tə̂ t. tŏŋəmtį̆m* 'я умею писать' *(kaŋčəγsə̂-* 'schreiben'), *lį̆sə̂γtį̆l t. säťwəl* 'naurun hohotus kuuluu' *(lį̆sə̂γ-* 'lachen'). A *tăγį* ezekben a szerkezetekben cselekvést, történést kifejező főnevek képzésére szolgál. A folyamat a következő módon mehetett végbe: *lopə̂ltə̂ tăγį* 'horgászó hely' → (a horgászó helyen végbemenő cselekvés =) 'horgászás' (vö. GULYA: NyK 66: 383). Van azonban a *tăγį, tăχa* 'Ort, Stelle' főnévnek egy másik — az előbbiből fejlődött — szerepköre is: esetragos, illetőleg *ewəlt* névutós alakjai igenevek mellett időhatározói névutói szerepben használatosak. Az időhatározói funkció az elvont főnévképzői funkcióból könnyen megérthető. Például: O *tàm ľàľəŋ į̆isna lāų̆əltį̆į̆dən tvγàna ľaľna ētlàį̆ən-ki, al-ų̆ellàį̆ən* 'ebben a háborús világban evezgetésed alkalmával ha ellenség támad reád, csak megöletel' (KARA: NyK 41: 26); O *pări lìda tvγàį̆na* 'ételáldozatod alkalmával (tkp. helyén)' (uo.); Szin. *jēnti i lōś pitti tąχa ēlti woliįəs* 'Es hörte auf zu regnen und zu schneien' ['mit dem Regnen und Schnee-Fallen (von der regnenden und Schnee-fallenden Stelle) hörte es auf'] (STEINITZ, OVE 1: 54, 2: 82); V *wonta məntə tăγəja joγtəs* 'metsään menoaika tuli' (KT 976).

A vogulban ugyanilyen időhatározói névutói szerepben használatosak a *mā* 'föld, hely, tájék; Erde, Platz, Gegend' szó esetragos alakjai. Például: É *naŋ jälnė mānt matėr ti vārsėn*! 'te jártodban valamit cselekedtél!' (MUNKÁCSI, VNGy. 1: 3); É *jā̆ŋχėm mātät sunsitä* 'Midőn visszafordult (visszafordulta helyén) nézi' (i. m. 4: 170); É *tū joχtėm mātät kit ā̆ter sas alisaγä* 'Midőn odaér-

kezett, a két fejedelmet, mindkettőt megölte' (uo. 175); *É äm sa'ĭrénė māmnėl jol-pojte'im* 'Én megszűnöm vágni' (i. m. 243).

További vizsgálatot igényelne annak a felderítése, hogy vajon a vogulban is használatos-e a *mā* főnév — az osztj. *tăγį, tăχa* szóhoz hasonlóan — igenevek főnevesítésére. Az osztj. *tăγį, tăχa* és a vog. *mā* ragos alakjainak időhatározói névutóként való használata igenevek mellett nem lehet véletlen egyezés a két obi-ugor nyelvben. Persze úgy vélem, hogy az itt tárgyalt szerkezet inkább e két nyelv areális — és nem genetikai — egyezései közé sorolandó. Megvizsgálandó volna az is, hogy ez a szerkezet mennyire van elterjedve Nyugat-Szibéria egyéb nyelveiben.

*

A 'születik; geboren werden' fogalmát az obi-ugor nyelvekben és a jurákban egyebek közt a következő módon is kifejezik: vog. (VNGy. 2: 692) É *samnė pat-* 'születik; geboren werden' *(sam* 'szem; Auge', *pat-* 'esik; fallen'); osztj. (KT 855) V *semä pit-* 'geboren werden (Mensch)', Kr. *semȧ pit-* 'geboren werden', Kaz. *sema pit-* 'geschehen, sich ereignen; geboren werden' *(sem* 'Auge', *pit-* 'geraten, fallen'); szam. jur. (LEHT. 408) O *sewan χāmā-* 'in die Augen kommen, sehen; geboren werden' *(sew* 'Auge', *χāmā-* 'hinab-, herabsteigen'). A jelentéstani és szerkezeti egyezés nyilvánvaló, de ma már nem dönthető el, hogy ez a konstrukció a három nyelv közül melyikből indult ki.

*

Az osztj. *jăm* 'gut' melléknév a dalokban gyakran jelentésnélküli töltelékszóként fordul elő: (STEINITZ, DEWO 368) Serk. *kŭtən petŋajə šukŋ jăm tŭŋa* 'ein qualvoller guter Sommer voll Mücken'; Serk. *χŭwijem tayəttep jăm ɔtəŋ ~ χŏjtem taγtiγijəttəm* 'wen erwarte ich ~ mit langem Warten?' (uo.); Szin. *ma măntem ki jăm jŭpijn* 'nach meinem Weggang' (uo.). Az alább következő rokon nyelvi párhuzamok alapján talán feltehető, hogy az osztj. *jăm* 'egész(en); ganz' jelentésen keresztül vált jelentésnélküli töltelékelemmé.

A szam. jur. (LEHT. 391) O *sawa, sawo* 'gut' melléknévnek is kimutatható hasonló alkalmazása: Oksz. *sawom‿pī jerńe* 'um Mitternacht' (LEHT. 391) ~ *pī sawo jerńe* 'ganz um Mitternacht' (MIKOLA, Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen) 116); *wāwn‿sawo jerńe* 'ganz in der Mitte des Lagers' (i. m. 115). A felsorolt példákban a *sawo* jelentése 'egészen; ganz'.

Ez a szerkezet szélesebb területen is el van terjedve. A zürjénben ui. a *bur* 'gut' szó az *asĭv* 'Morgen' és *rĭt* 'Abend' szavakkal kapcsolatban hátravetett jelzőként is használatos. Ilyenkor 'egészen; ganz' jelentés tulajdonítható neki. Például: (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Vm. *mẹd-a·sĭlẹ burẹ vois (vojis)* 'der nächste Tag brach an, es kam der nächste Morgen' [kb. 'egészen másnap lett']; Vm. *rĭtẹ burẹ vois* 'es wurde Abend' [kb. 'egészen este lett']. Vö. jur. *pī sawo jerńe* 'ganz um Mitternacht'.

A 'jó; gut' jelentésű mellékneveknek ez a sajátos használata valószínűleg szintén közös areális jelenség a kérdéses nyelvekben.

RÉDEI KÁROLY

Miscellanea
(Contribution à l'étude des phénomenes d'ordre aréal des langues ouraliennes)

par KÁROLY RÉDEI

L'article va paraître dans la revue EFOu., tome 14.

Etimológiai adalékok

59. Finn *kulmu* 'zerriebenes Heu'

Az MSzFE a szakirodalom alapján kétkedve a m. *hamu* 'Asche' | v o g. (Kann.—Liim.: MSFOu. 109: 453, 134: 264) TJ *kōľəm*, AK *χūľəm*, P *kuľəm*, Szo. *χūľəm* ua. | o s z t j. (KT 281) V *kajəm*, DN *χojəm*, Kaz. *χɔjəm* ua. | ? m o r d. (Paas., MordChr. 86) E *kulov*, *kuloŋ*, M *kulu* ua. szócsaládhoz vonja a finn *kulmu* 'zerriebenes Heu, Strohhalm, Auskehrig' szót. A kérdőjelek megindokolásában egyet is érthetünk a szótár szerzőivel, de a finn szó miatt nem számolhatunk az obi-ugorban vagy az ősosztjákban **-l'm-* > **-δ'm-* változással (így az MSzFE), az osztjákban ugyanis semmi jele sincs annak, hogy az U/FU **l'* (> vog. *l'*, osztj. *l'*) és **δ'* (> vog. *l'*, osztj. *j*) folytatói egybeestek volna. Ezért az ugor és a kérdőjeles mordvin adatokat **kuδ'mɜ* FU alapalakból kell magyarázni, ha azonban a mord. *-(o)v*, *-(o)ŋ*, *-u* képző volna, akkor a finn *kulmu* (főleg jelentéstani szempontból) bizonytalan megfelelőjének tekinthetnénk és **kulɜ* FW alakra vezethetnénk vissza. A finn *kulmu* tehát *l* hangja miatt feltétlenül elkülönítendő az ugor szócsaládtól.

60. Osztják *ɣit* 'sebesség'

Az o s z t j. (Honti: NyK 80: 331) Tra. *ɣit* '(nagy) sebesség, gyorsaság', RB *ůðъ* 'быстрота' a zürj. *ɐd* 'Hitze; Eile; Stärke' átvétele. Az alapszó átvételéről eddig nem volt tudomásunk, csak a zürj. *ɐdjɐ* > Ni. Ser. *ɨtja*, Kaz. *ɨťja* 'schnell' és az osztj. *-əŋ* képzős Kaz. Szin. *ɨtəŋ*, O *itəŋ* ua. volt adatolva (l. DEWO 213—214, vö. még 421). — A vogulba csak az alapszó került át (l. Rédei, SLW 99).

61. Osztják *χálaгъ* 'редкий, неплотный'

Az o s z t j. P *χálaгъ* 'редкий, неплотный' szót más forrásból nem ismerem; voltaképpen — legalábbis hangtanilag kifogástalanul — megfelelhetne a Vj. *kŏɬək* 'kahl (Kopf)' (KT 300) szónak (ez utóbbiról l. DEWO 487). Ha azonban Popov adatában a *ƨ* (= *k*, *χ*) *ƨ*-nek (= *ŋ*) olvasandó — ami nem ritka eset —, akkor a vog. (WV 69) FL Szo. *χal* 'Riß, Spalt, Zwischenraum' Szo. **χaləŋ* — vö. (MSz.) É *χalėŋ*, *khålėŋ* 'közű', *χaliŋiś* 'ritkán; selten' — átvételéről van szó.

62. Osztják *šakəʌ'*, *śåkəľ* 'Seehund'

Az etimológiai szakirodalom tanúsága szerint többen összekapcsolták az alábbi rokon nyelvi adatokat: f i n n. *hylje* 'Seehund, Robbe'; é s z t *hülge*,

hülg, hülges 'Seehund' | o s t j. (DEWO 263) Mul. *šăkəť*, Keu. *čăkət*, Kaz. *šakəʌ'*, Szin. *śakəl*, O *śȧkəľ* 'Seehund' | ? v o g. (Ahlqv.) É *sāgɣil* 'Phoca vitulina', (Kann.) Szo. *śākəľ-ūj* 'Seehund' *(ūj* 'Tier') (Paasonen: AUFA 1/5: 11; N. Sebestyén: NyIOK 1: 363, ALH 1: 289; Hajdú: ALH 2: 268, MKE 71; FUV; SKES). A szó a vogulból csak északon van adatolva, így nagyon is valószínűnek látszik az a DEWO által csak kétkedve említett lehetőség, hogy a vogul szó az osztjákból származik. Az osztják adatok interdialektális mássalhangzó-megfelelései arra utalnak, hogy a szó az osztjákban is (viszonylag kései) jövevényelem, vö. pl. Ser. *šŭťəmt-*, Kaz. *šŭʌ'əmt-*, O *śuľəmt-* 'sich zerstreuen' < zürj., vö. *žuľav-*, *žuľal-*; DN C *šŭr*, Kaz. *śŭr* 'Stange' < zürj. *śor;* DN C *šermȧt*, Ni. Kaz. *śermat* 'Zaumzeug' < zürj. *śermęd;* Kaz. *šǫʌ'i-*, O *śoli-* 'klirren' < zürj. *źoľęd-;* DN *šȧť*, Ni. *šať*, Kaz. *šaʌ'*, O *śȧľ* 'Mitleid' < orosz *жаль*. Az osztják szó nyelvi forrása ismeretlen, eredete talán valahol keletebbre keresendő, vö. Futaky István, Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen 74. A finn szót illetően l. R. E. Nirvi, Sanankieltoja 176.

63. Vogul *ēkhėrt-* 'verfluchen'

A m. *ígér-* 'versprechen' és az osztj. J *iŋkər-*, DN Ko. Ni. Kaz. O *eŋkər-* 'fluchen' összetartozását Rédei állapította meg (NyK. 73: 416). A PD azonban az osztják szóhoz kapcsolja a nagyon hasonló hangalakú vog. K *ēkhėrt-* 'megátkoz; verfluchen' (MSz.) szót, amelynek az osztj. *iŋkər-*, *eŋkər*-hez és a m. *ígér*-hez való viszonyáról Rédei nem szólt. Munkácsi hangjelölése alapján a K vogul adat magánhangzójának a minősége igen kétséges. Kannisto anyagában is csak a keleti nyelvjárásterületről szerepel ez a szó: AK *āχərt-: χoləs tə̄rəj iyrə̄ āχərtəj* 'на человека всё сердится' (kézirat). Látható tehát, hogy a vogul szó veláris hangrendű (ősvog. **ī̆kərt-)*, így a másik két ugor nyelvi szótól elkülönítendő.

64. Vogul *oχōtə* 'Lust'

A fenti vogul szó Kannisto szövegeiben fordul elő: P *ťi kumnə ōs kēľ oχōtə tastawajtəχ tāk paltātnə* 'dieser Mann hat auch Lust, sich eine Birke zu verschaffen' (Kann.—Liim.: MSFOu. 111: 147), s ez az orosz *охота* 'Lust, Liebhaberei' átvétele.

65. Vogul *yуты* 'лает'

A Nikanor püspök által összeállított vogul abc-s könyvben (Азбука для вогул приуральских, составленная епископом Никанором... Москва 1903) található a vog. É *yуты*: *кутю у.* 'собака лает' [= *kuťəw uwti*] (39. l.), *оутыт* 'лаять' (26. l.). Ez a tudomásom szerint más forrásban nem szereplő szó átvétel az északi osztjákból, vö. Ni. Kaz. *ŭw-*, O *uw-* 'rufen; heulen (z. B. Hund)', Kaz. *ŭwət-*, O *uwət-* 'anrufen' (KT 20). A vogul adat forrásaként hangtani szempontból a képzett osztják szó jöhet számításba, jelentéstanilag viszont inkább az alapszó.

66. Vogul *pētľā* 'Loch'

A vog. TJ *pētľā: pētľātīnāt* 'mit seinem Loch' (KANN.—LIIM.: MSFOu. 111: 177, 253/20) az orosz *пемля* 'Schlinge, Knopfloch' átvétele. A vogul szóban a *tī* e. sz. 3. sz. birtokos személyjel, a *nāt* pedig comitativusrag.

67. Vogul *śō* 'alle (; immer noch)'

A vog. P *śō* két ízben fordul elő KANNISTO szövegeiben: *mān śiγ aηkəl', śō pōtər-päηkət māštəm* 'soviel (Zaun-) Stangen (da sind), auf alle sind die Köpfe eines Helden gesteckt' (KANN.—LIM.: MSFOu. 111: 123), *naj-āγəl kinšələsnəw, ōtər-āγəl kinšələsnəw, śō tāwān at l'ēlləs, šiməη järpəη nē kontəs* 'wir haben nach einer Fürstinnentochter für ihn gesucht, haben nach einer Fürstentochter für ihn gesucht, (aber) sie hat immer nur nicht für ihn getaugt, jetzt hat er die geliebte Frau seines Herzens gefunden' (i. m. 136). A szó forrása az orosz *всё* 'alle, ganz; immer noch, bei alledem usw.', amely eddig csak az É *сёровно* 'alles eins' orosz *всё ровно* ua. átvételében volt adatolva, önállóan nem (vö. KÁLMÁN, RLW 96, 294).

68. Vogul *śor* 'pör'

A vog. P *śor* 'pör; Zank, Streit', *śornė pätseł* 'összevesztek', KU *śoritəkəm: ś. ōləχ$_{o}$* 'wenn er ... zürnen würde' (KANN.—LIIM.: MSFOu. 101: 4) (*ɔ:* 'gezürntsein') — ez utóbbi adatért RÉDEI KÁROLYnak tartozom köszönettel —, K *śoritaχt* 'vitatkozik' (MSz.) az orosz *ссора* 'Zank, Streilt', ill. *ссориться* 'sich zanken, sich streiten' átvétele lehet, bár az orosz *c (s)* > vog. *ś* szokatlan, KÁLMÁN BÉLA is csak egy hasonló esetről tud (RLW 49, 221). A szóvégi vokális eltűnésére vonatkozóan, vö. i. m. 103—104. Az orosz visszaható *ся* szuffixumnak a vogulban *taχt* ugyanilyen funkciójú képzővel való helyettesítése közönséges, vö. i. m. 111.

69. Vogul *štopəl'* 'damit'

KÁLMÁN BÉLA hivatkozott művében az orosz *чтобы* 'damit' alábbi vogul átvételei láthatók: T *štōpē*, Ju. *stobį*, K *ištobi*, É *стопы, штопы* ua. (i. m. 152), ezektől némiképpen különbözik a P *štopəl'* ua. (KANN.—LIIM.: MSFOu. 111: 125, 243/20). A *štopəl'*-ben az *l'* nyilván az adverbiumokban jelentkező *l'* elemmel azonos (erről l. M. LIIMOLA: JSFOu. 58/3: 19, MSFOu. 127: 185), amelynek lativus-féle jelentése van s az orosz eredetű *štopə*-hoz nyomatékosító elemként járulhatott.

70. Vogul *toχ* 'Löffelente'

Az idézett vogul szó AHLQVIST gyűjtésében található és a szakirodalom szerint az alábbi permi adatokkal tartozik együvé: v o t j. (WICHM.: FUF 12: 212) G *suk: s.-gurdo* 'Schildente' | z ü r j. (SrSlK) Lu. Pecs. Ud. *zuk*

'широконоска (вид утки)' (SETÄLÄ: FUF 2: 255; *s*-Laute 74; N. SEBESTYÉN: NyIOK 1: 372, ALH 1: 300; LYTKIN, Chrest. 100; FUV; E. ITKONEN: UAJb. 28: 77; COLLINDER, CompGr. 399). Más forrásból e vogul szót nem ismerem, van viszont É Ju. *moxmox* 'утка-широконоска' (BAL.—VACHR.). Valószínűnek gondolom, hogy AHLQVIST ugyanezen szót hallotta közlőjétől és csak tévedésből jegyezte le megcsonkított formában (még vö. HONTI: NyK 80: 377); amennyiben feltevésem helyes, a finnugor alapnyelvre rekonstruálható szócsaládok száma eggyel csökken.

71. Vogul *tastawajt-* 'verschaffen'

A 64. sz. alatti vog. P példamondat *tastawajt-* 'verschaffen' adata az orosz *достава́ть* '(sich) verschaffen, bekommen' átvétele. A vogul tővégi *ajt*-ra vonatkozóan l. KÁLMÁN: i. m. 107 kk. A szó forrása feltehetőleg egy *a*-zó orosz nyelvjárás.

72. Jenyiszeji *kode* 'Stamm, Geschlecht'

A fenti szót A. J. JOKI közli (JSFOu. 58/1: 13) KAI DONNER hagyatékából. E más forrásban nem szereplő adat jól illik a finn *kunta* 'Gemeinde', m. *had* 'Heer' stb. alkotta finnugor kori szócsaládba (ezt l. SKES, MSzFE), s így urálivá minősíthető. Az egyeztetés gyengéje a szó egyszeri adatoltsága és az, hogy a többi szamojéd nyelvből nem ismerünk idevonható szókat.

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

von LÁSZLÓ HONTI

59. Finnisch *kulmu* 'zerriebenes Heu'

U. a. in MSzFE ist finn. *kulmu* mit einer ugrischen Wortsippe und dem mord. *kulov, kulu* 'Asche' (s. unter *hamu* in MSzFE) verglichen und für die FU Grundsprache inlautendes **-ĺm-* angenommen worden, welches im Urobugrischen oder im Urostjakischen in **-ðm-* übergehen sollte (vgl. *-j-* in ostj. *kajəm, χojəm*!). Da es keine Spuren eines solchen Lautwandels in der obugrischen Lautgeschichte gibt, hielt Verf. für begründet, finn. *kulmu* von dieser Wortsippe (< **kuðmə* Ug., ? FU) zu trennen, oder es mit dem mord. Wort aus einem **kulə* ? FW abzuleiten.

60. Ostjakisch Tra. *i̯t* 'Geschwindigkeit', RB *ŭðъ* 'быстрота' ist aus dem Syrjänischen entlehnt, vgl. syrj. *ęd* 'Hitze; Eile; Stärke'.

61. Ostjakisch P *χа́лагъ* 'редкий, неплотный'

Wenn *г* in dem vom Oberpriester POPOV (Obdorsk, voriges Jahrhundert) aufgezeichneten Wort *χа́лагъ* nicht als *k*/*χ* sondern als *ŋ* zu lesen ist, handelt es sich um eine Entlehnung von wog. N *χalėŋ* 'közű; mit Zwischenraum, Abstand', vgl. noch wog. N *χaliŋiś* 'ritkán; selten'.

62. Ostjakisch Kaz. *šakəʌ'*, O *śåkəl* 'Seehund' ist nach der Ansicht des Verf.s von finn. *hylje* 'Seehund, Robbe' abzusondern, da die ostjakischen interdialektalen Entsprechungen der anlautenden Konsonanten für Lehnwörter typisch sind.

63. Wogulisch K *ōkhėrt-* 'megátkoz; verfluchen' ist im Gegensatz zu PD mit ostj. *iŋkər-, eŋkər-* 'fluchen' nicht zu verbinden — welches mit ung. *ígér-* 'versprechen' aus der ugrischen Zeit stammt —, vgl. (KANN., Mskr.) KU *āχərt-* 'сердиться'.

64. Wogulisch P *oχōtə* 'Lust' ist eine Entlehnung von russ. *охота* 'Lust, Liebhaberei'.

65. Wogulisch N *yym-, oym-* 'лаять' ist aus dem Ostjakischen entlehnt, vgl. ostj. *ŭw-* 'rufen; heulen (z. B. Hund)', *ŭwət-* 'anrufen'.

66. Wogulisch TJ *pētlă* 'Loch',

67. wogulisch P *śō* 'alle (; immer noch)'

68. wogulisch P *śor* 'pör; Streit' und

69. wogulisch P *štopəl* 'damit' sind russische Lehnwörter, vgl. *петля* 'Schlinge, Knopfloch', *всё* 'alle, ganz; immer noch, bei alledem', *ссора* 'Zank, Streit', *чтобы* 'damit'. Im Falle von *štopəl* ist zu dem Wort russ. Herkunft ein wog. Suffix *-l* hinzugefügt.

70. Wogulisch (AHLQV.) *toχ* 'Löffelente' mag infolge eines Mißverstehens des Sammlers aus *toχtoχ* — vgl. N Ju. *moxmox* 'утка-широконоска' (BAL.—VACHR.) — entstanden sein und so kann mit wotj. *suk : s.-gurdo* 'Schildente' und syrj. *zuk* 'широконоска (вид утки)' etymologisch nicht verbunden werden.

71. Wogulisch P *tastawajt-* 'verschaffen' ist eine Entlehnung von russ. *доставать* '(sich) verschaffen, bekommen'.

72. Jenissejisch (DONNER—JOKI) *kode* 'Stamm, Geschlecht' paßt sowohl lautlich als auch semantisch zur Wortsippe von finn. *kunta* 'Gemeinde', ung. *had* 'Heer' usw. und so kann diese Etymologie bis zur uralischen Grundsprache zurückgeführt werden. Durch den Umstand, daß das jen. Wort nur in einer Quelle vorkommt und keine Entsprechungen zu ihm in anderen sam. Sprachen belegt sind, wird die Wahrscheinlichkeit dieses Vergleichs etwas vermindert.

Megjegyzések a mordvin és a cseremisz közti grammatikai egyezésekről

1. A finnugor nyelveket csoportokba szokták besorolni, ezek közt szerepel hagyományosan az ún. volgai finnugor nyelvek, azaz a mordvin és a cseremisz által alkotott csoport.

Tudjuk, hogy az osztályozásoknak olykor pusztán gyakorlati jelentőségük van, de gyakran lényeges információkat is tartalmaznak. A finnugor nyelveket illetően nehéz volna kétségbe vonni pl. azokat a genetikai és tipológiai egyezéseket, amelyek a balti-finn (finnségi) vagy a permi csoport tagjait összekapcsolják. Másrészt pedig a „balti-finn" megnevezés azonnal utal az illető nyelvek földrajzi elhelyezkedésére, ugyanakkor rámutat arra a nyelvi rokonságra is, amely a közvetlen közös előzmény és a grammatikai szerkezeti egyezések következtében áll fenn. Ez a megnevezés történeti-összehasonlító és tipológiai szempontból is helyes.

Ennek tisztázása után vizsgáljuk meg közelebbről a mordvin és a cseremisz által alkotott csoportot. Aligha vonható kétségbe az a tény, hogy a mordvinok és a cseremiszek egymással több-kevesebb kapcsolatot fenntartva élnek a Volga középső folyásának vidékén. Így e terület nyelveit volgai finnugor nyelveknek nevezni földrajzilag feltétlenül indokolt, de az egyéb, alább tárgyalandó szempontok alapján már nem tekinthető ugyanilyen kifogástalannak — ezt az alábbiakban igyekszem bebizonyítani.

2. Talán mivel e megnevezés földrajzi vonatkozása került előtérbe, a gyakorlatban a mordvint és a cseremiszt ugyanazon csoporthoz tartozónak tekintették. A földrajzi szomszédság következtében már nem is tűnik furcsának egy egykor egységes volgai-finn alapnyelvvel kapcsolatos hipotézis. Décsy Gyula pl. egyáltalán nem kételkedik abban, hogy a kb. i.e. 1500-tól i.sz. 400-ig fennállott finn-volgai (finnisch-wolgaisch) időszakot egyrészt a „balti-finn", másrészt a volgai finn (wolgafinnisch) követte. Az utóbbival kapcsolatban leszögezi: „Für die wolgafinnische Zeit, die rund 1000 Jahre gedauert haben soll (etwa 400 v. Chr. — 600 n. Chr. ...), ist eine langsame Sprachentwicklung bezeichnend", egyúttal rámutat néhány olyan grammatikai újításra, amelyek a mordvin és cseremisz állítólagos közös előzményében keletkeztek:[1] e jelenségek (mint az *ś/š* präteritumjelként való használata) azonban nem csupán a cseremiszben és a mordvinban ismeretesek. Mindenesetre még Décsy előtt sem maradhatott rejtve, hogy e két nyelv között igen komoly grammatikai különbségek is vannak, de ezekkel kapcsolatosan

[1] Vö. Décsy Gyula, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965. 189 kk.

eléggé elnagyolt és aligha elfogadható magyarázattal szolgál: „Nachdem sich die Vorfahren der Mordwinen und Tscheremissen voneinander (um 600 n. Chr.) getrennt hatten, fanden allem Anschein nach in den Sprachen der beiden nun selbständigen Völker in relativ kurzer Zeit zahlreiche Veränderungen statt, woraus dann schließlich die gegenseitige sprachliche Entfremdung der heutigen Mordwinen und Tscheremissen resultierte".[2] Jegyezzük meg, ha a feltételezett volgai-finn korszak ezer esztendeje alatt e két nyelv fejlődése lassú volt, igen különös lenne, ha néhány évszázad folyamán, vagyis az i.sz. 600-at követő időben mindkét nyelvben gyors, divergens változások mentek volna végbe: semmiféle hasonló fejlődési tendenciákat nem mutatnak a votják és a zürjén, amelyek pedig nagyjából szintén ugyanakkoriban váltak külön.

Természetesen igen fontos elemezni e két nyelv mai állapotát, hogy véleményt formálhassunk annak a lehetőségéről, alkotott-e e két nép valaha is egy közösséget. A bőséges vizsgálati anyaggal rendelkező szovjet kutatók általában eléggé eltérően nyilatkoztak erről a kérdésről.

Az utóbbi években megjelent szovjetunióbeli munkákat figyelembevéve, a Языки народов СССР[3] harmadik kötetében a finnségi, ill. a permi nyelveket tárgyaló rész elé közös bevezető íródott, míg a cseremisz nyelvcsoport (a hegyi és a mezei cseremisz), ill. az erza és a moksa önálló bevezetőt kapott. Ugyanilyen beosztás található az Основы финно-угорского языкознания[4] c. munkában, amelynek többek között V. I. Lytkin, K. E. Majtinskaja és Rédei Károly voltak a szerkesztői. Az első kötetben az Общие черты финно-волжских языков c. fejezetben az alábbi, óvatos megfogalmazással találkozunk: „Эпоха финно-волжской общности не была продолжительной (с 1500 г. до 1000 г. до н. э.), и связь относящихся к ней племен могла быть довольно слабой. Это объясняется также и большой протяженностью территорий их расселения. . . . Волжские финно-угорские языки — марийский и мордовские — не состоят в таком близком родстве друг с другом, как, например, пермские или обско-угорские языки."[5] Annak ellenére, hogy az Основы szerzői hajlanak a mordvin és a cseremisz történeti-nyelvtudományi szempontból való elkülönítésére, az összefoglaló leírás végett és e népek földrajzi szomszédsága miatt megtartják a hagyományos terminológiát („Волжские финно-угорские языки").

A hetvenes évek elején jelent meg Bereczki Gábor alapvető fontosságú kézikönyve, a Cseremisz (mari) nyelvkönyv (1. kiadása: Budapest 1971), amely egyértelműen tagadja e nyelvek közelebbi összetartozását: „A mordvin és a cseremisz nyelv erősen különböznek egymástól, s az utóbbi évek kutatásai mind inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy ami e két nyelvben egyező vonás, az a finn-volgai együttélés idejéből származik, s nincs okunk olyan közös volgai alapnyelv feltételezésére, amelyből később a cseremisz és a mordvin kifejlődött".[6]

Egy klasszikus művének legújabb, bővített kiadásában Hajdú Péter összefoglalja a két, egymással ellentétes nézet legfontosabb tételeit: „A finn-

[2] Décsy: i. m. 191.

[3] Vö. Языки народов СССР. Том III. Финно-угорские и самодийские языки. Москва 1966. 26 kk., 255 kk., 172 kk., 221 kk.

[4] L. Основы финно-угорского языкознания. I. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. II. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. III. Марийский, пермские и угорские языки. Москва 1974, 1975, 1976.

[5] Основы I., 52.

[6] Bereczki: i. m., 2. kiadás, Budapest 1974. 5.

volgai korszak rövid ideig tartott, s az idetartozó népcsoportok érintkezése meglehetősen laza lehetett. . . . A két ma is élő volgai finnugor nyelv, a cseremisz és a mordvin között nincsen olyan sok egyezés, mint például a két permi nyelv között. . . . Jogos következtetésnek hangzik tehát az, hogy a volgai nyelvek közötti kapcsolatok a finn-volgai egység megszűnése után sem voltak elég szilárdak . . . A cseremisz és mordvin nyelv végleges elszakadását így az i. sz. VI—VII. évszázadra kell tennünk . . . Egy másik nézet szerint (pl. Bereczki Gábor) viszont cseremisz—mordvin együttélés nem is volt, s a cseremisz már igen korán — az időszámításunk kezdete előtti évszázadokban — kivált a finn-volgai közösségből".[7]

3. Egyelőre tehát még nem alakult ki teljes egyetértés azzal kapcsolatban, hogy létezett-e valaha volgai finn kor és alapnyelv és így természetszerűleg arra vonatkozóan is eltérnek a nézetek, van-e értelme a „volgai finnugor nyelvek" megnevezésnek. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy eddig még sohasem vizsgálták meg behatóan a mordvin és a cseremisz grammatikai szerkezetének egyező vonásait. Dolgozatom alábbi részében ezt szeretném megtenni, mégha csak igen nagyvonalakban is.

Be kell vallanom, hogy e kérdés tanulmányozását azzal a szándékkal kezdtem el, hogy a cseremiszben és a mordvinban meglévő egyező grammatikai vonások révén igazolom a volgai korszak és alapnyelv valószínűségét. De amikor összeállítottam az összevetés alapjául szolgáló anyagot és szembesítettem a mordvin—cseremisz vonásokat a többi finnugor nyelvbéli jelenségekkel, kénytelen voltam belátni, hogy e két nyelvben nincsenek olyan rokon vonások, amelyek a mordvin és a cseremisz közös alapnyelve mellett szólnának.

Mivel egy összehasonlító hangtani elemzés túlságosan is bonyolult volna és sok helyet igényelne, a hangtani kérdésekkel most nem foglalkozunk, hanem csak az alaktan (és némelykor a mondattan) kérdéseivel ismerkedünk meg, ez ugyanis szerintem témánk szempontjából fontosabb.

A mordvin és a cseremisz közti alaktani egyezéseknek más rokon nyelvekben is vannak megfeleléseik, így ezek önmagukban nem igazolják a volgai egységet.

Kezdjük az esetragokkal. ahol a helyzet a következő:

gen. mord. M E *-ń* ~ cser. *-(ə̑)n* → finn *-n*
acc. mord. M E *-ń* (tulajdonnevek) / *Ø* ~ cser. *-(ə̑)m* (határozott tárgy) / *Ø* (határozatlan tárgy) → finn *-n/Ø* (imperativus mellett)
iness. mord. M *-sa*, E *-so/-sę* ~ cser. *-šte/-što/-štö* (< **sn*) → finn *-ssa/-ssä*
illat.-lat. mord. M E *-s* ~ cser. *-(e)š* → finn (ritkán) *-s* (pl. *alas*)
abess. mord. M *-ftoma*, E *-(v)tomo/-(v)ťeńe* ~ cser. *-tə̑me/-tə̑mo/-tə̑mö* → finn *-ton/-tön* (caritiv képző)

Van egy olyan esetrag, amelynek eléggé korlátozott a használati köre és amely az erzában és a cseremiszben használatos, ez pedig a vocativusi *-j*. Ez legtöbbnyire a rokonsági viszonyokat kifejező főnevekhez járul (pl. mord. M E *avaj* 'anya!' ~ cser. *ačaj* 'apa!'). Ez az esetrag törökségi eredetű, mindkét nyelvbe az i.sz. 8. században került be, amikor a mordvinok és a cseremiszek már minden bizonnyal egymástól elkülönülve éltek.

[7] Vö. Hajdú Péter—Domokos Péter, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 90.

Ami az egyes esetragok különleges funkcióit illeti, azt láthatjuk, hogy pl. az erza-mordvinban egyes igék mellett illativus áll, amikor „logikusan" inessivus volna várható, vö. E *kadoms viŕs (viŕsę* helyett) 'az erdőben hagyni'. ERDŐDI JÓZSEF ezt „sajátos mordvinizmusként" tárgyalja.[8] Ez azonban pontatlan így, mivel a cseremiszben is vannak analóg szerkezetek, pl. *lupšeš muškə̑ltə̑nam (lupšə̑što* helyett) 'harmatban mosakodtam'. Hasonló szerkezetek vannak a finnben is, pl. *unohdin avaimet toimistoon (toimistossa* helyett) 'a kulcsokat az irodában felejtettem'. Így tehát nem egyszerűen mordvinizmusokról van szó, hanem minden valószínűség szerint a finnugor nyelvek egy közös, jellemző vonásáról.

A birtokos személyjelek körében is számos egyezést találunk, egyrészt a mordvin és a cseremisz között, másrészt e két nyelv és a többi finnugor nyelv között:

e. sz. 1. sz. mord. M *-n* (függő esetekben), E *-m* ~ cser. *-m* → m. *-m*
2. sz. mord. M *-t* (függő esetekben), E *-t* ~ cser. *-t* → m. *-d*
3. sz. mord. M *-c* ~ *-nza*, E *-zo/-zę* ~ cser. *-že/-žo/-žö*, *-še/-šo/-šö* → finn *-nsa/-nsä*
t. sz. 1. sz. mord. M *-nk* (függő esetekben), E *-nok/-ńek* ~ cser. *-na* → m. *-nk*
2. sz. mord. M *-ńťe* ~ *-nt*, E *-nk (< *nt)* ~ cser. *-δa/-ta* → zürj. *-nid/-nit*
3. sz. mord. M *-st* (függő esetekben), E *-st*/nyj. *-sk* ~ cser. *-št* → lapp *-sek*

A mordvinban és a cseremiszben előforduló birtokos személyjelek mindegyikének van tehát pontos megfelelője a rokon nyelvek valamelyikében, így azok semmit sem bizonyítanak a birtokos személyjelek önálló volgai eredete mellett.

A melléknévi jelzőkre vonatkozó fontos megállapítás, hogy azok a mordvinban és a cseremiszben nincsenek egyeztetve a jelzett szóval, tehát pontosan az a helyzet, amit a magyarból ismerünk.

A melléknév fokozása a mordvinban és a cseremiszben a következő sémát mutatja: a hasonlított — amivel összehasonlítjuk + localisi funkciójú morféma — az alapfokú melléknév, pl. mord. M *Voloďaś Vańada od* 'Vologya Ványánál fiatalabb' (tkp. 'Vologya Ványától fiatal'), E *Ira Mašado mazij* 'Ira Másánál szebb' (tkp. 'Ira Másától szép'), cser. *lum kayaz δeč ošo* 'a hó a papírnál fehérebb' (tkp. 'a hó a papírtól fehér') (mord. M *-da*, E *-do* ablativusrag, cser. *δeč* ablativusi funkciójú névutó). Ugyanez tapasztalható a zürjénben is, pl. *vęv ponjiś iźid* 'a ló a kutyánál nagyobb' (tkp. a ló a kutyától nagy') (az *-iś* elativusrag).

A mordvin és a cseremisz két különböző módon fejezi ki a felsőfokot. Az egyik feltehetően az iménti összehasonlítást kifejező szerkezethez hasonlóan finnugor kori és az ablativusragos melléknév után egyazon melléknév megismétlésével fejeződik ki, pl. mord. E *mazidejak mazij* 'legszebb' (tkp. 'széptől szép'), M *ravžəda ravža* 'legfeketébb' (tkp. 'feketétől fekete'), cser. *motor δeč motor* 'legszebb' (tkp. 'széptől szép') (mord. E *-de* [a *-jak* 'is' jelentésű nyomatékosító elem], M *-da* ablativusrag, cser. *δeč* ablativusi funkciójú névutó). A superlativus kifejezésének másik módja az, hogy a tatárból átvett *iη* partikula a melléknév elé járul, pl. mord. M *iń od* 'legifjabb', E *eń mazij* 'legszebb', cser. *en kuyu* 'legnagyobb'. Nyilvánvaló, hogy az *iń/eń/en* esetében párhuzamos kölcsönzésről van szó: a mordvinok és a cseremiszek kapcsolatainak

[8] ERDŐDI JÓZSEF, Erza-mordvin szövegek. Budapest 1968. 211.

kezdetei a tatárokkal a 13. század első felétől datálhatók, vagyis sok száz évvel későbbre, mint ahogy feltételezett egységük megszűnt.

A mordvin és a cseremisz számnevei 1-től 9-ig megegyeznek és pontos megfelelőik vannak a többi rokon nyelvben is, pl. mord. M *kolma*, E *kolmo*, cser. *kum* ~ finn *kolme* 'három', mord. M E *ńiľe*, cser. *nêl* ~ finn *neljä* 'négy'. Szerkezetüket tekintve megkülönböztetett figyelemre tarthatnak számot a mordvin és a cseremisz 'nyolc' és 'kilenc' jelentésű számnevei: a 'nyolc' perifrasztikusan van kifejezve, amely voltaképpen 'tízből kettő', a 'kilenc' ugyancsak: 'tízből egy'. Nem egy tipikusan „volgai finn" alakról van szó, mivel hasonló kifejezésmódokat találunk a finnben és a zürjénben is. A 'száz' indoeurópai jövevényszó: mord. M *śada*, E *śado*, cser. *šüδö* ~ finn *sata*. Az 'ezer' jelentésű mord. M *ťožäń*, E *tožom*, cser. *tüžem* szókhoz szokták kapcsolni a finnugor nyelvek közti hangmegfelelések ismeretében a finn *tuhan-nen* adatot; mindezek valószínűleg az indoeurópai nyelvek balti csoportjából való átvételek. A névmások körében a mordvin és a cseremisz a többi rokon nyelvvel számos fontos egyezést mutat.

Személyes névmások:

e. sz. 1. sz. mord. M E *mon* ~ cser. *mêj* → votj. *mon*
2. sz. mord. M E *ton* ~ cser. *têj* → votj. *ton*
t. sz. 1. sz. mord. M E *ńiń* ~ cser. *me* → finn *me*
2. sz. mord. M *ťiń*, E *tiń* ~ cser. *te* → m. *ti*

Mutató névmások:

'ez itt': mord. M *ťä*, E *ťe* ~ cser. *tiδe/tê* → finn *tä-mä*
'ezek itt': mord. M *ńä*, E *ńe* ~ cser. *nine* → finn *nä-mä*
'az ott': mord. M E *tona* ~ cser. *tuδo/tu* → finn *tuo*
'azok ott': mord. M *nona*, E *nonat* ~ cser. *nuno* → finn *nuo*
'az': mord. M *śä*, E *śe* ~ cser. *seδe* → finn *se*

Kérdő névmások:

'ki?': mord. M *kije*, E *kije/ki* ~ cser. *kö* → m. *ki*
'mi?': mord. M E *ńeźe* ~ cser. *mö* → m. *mi*

Visszaható névmás:

'maga': mord. M E *eś* ~ cser. *ške* → lapp *ēč/jieš*

Most pedig rátérünk az igékre. A mordvin és cseremisz e téren megnyilvánuló egyező vonásait szintén nem tekinthetjük a volgai egység bizonyítékának, mivel pontos megfeleléseik vannak más finnugor nyelvekben.

A jelen időben[9] használatos igeragok egyezései:

e. sz. 1. sz. mord. M E *-n* ~ cser. *-m* → finn *-n*
2. sz. mord. M E *-t* ~ cser. *-t* → finn *-t*

[9] A mordvinból természetesen az ún. alanyi igeragozást vesszük figyelembe.

t. sz. 1. sz. mord. M *-ťa-ma/-ta-ma*, E *-ťa-no/-ta-no* ~ cser. *-na* → észt *-me*
2. sz. mord. M *-ťa-da/-ta-da*, E *-ťa-do/-ta-do* ~ cser. *-δa* → zürj. *-d*

Ami a mord. M E t. sz. 1. és 2. személyű morféma *-ť-/-t-* elemét illeti, megjegyezzük, hogy az a többes szám jele; a voltaképpeni személyragok *-ma* ~ *-no*, *-da* ~ *-do*.

Az e. sz. 3. sz. ragok nem egyeznek meg a mord. M E nyelvjárásaiban és a cseremiszben, a t. sz. 3. személyben viszont azonos szerkesztésű alakok láthatók, vagyis egy kötőhang (vagy coaffixum) + többes jel *(-ť/-t)*, ugyanúgy, mint a finnben:

t. sz. 3. sz. mord. M *-Jť/-ĭχť*, E *-iť/-ĭť* ~ cser. *-∂t/-at* → finn *-vat/-vät*

A múlt időben használatos igeragok mind a mordvinban, mind a cseremiszben nagyjából megegyeznek a jelen időben megismertekkel, így nem érdemes ezekre szót vesztegetni. Annál inkább ajánlatos viszont figyelmet szentelni a präteritum jeleinek. Az eredeti finnugor **j (*i)* és az uráli **ś* időjelnek többé-kevésbé biztos folytatói vannak a cseremiszben és mordvinban.

A **j (*i)* kapcsán a mord. E és a cseremisz (valamint a finn) között az alábbi egyezéseket láthatjuk:

mord. E I. präs.		cser. II. präs. — I. konjugáció (csak az *l*-re vagy *n*-re végződő tövek után)		finn imperf.
e. sz. 1. sz. *-i-ń/-ĭ-ń*	~	*-'-∂m (< *j-∂m)*	→	*-i-n*
2. sz. *-i-ť/-ĭ-ť*	~	*-'-∂č (< *j-∂t)*	→	*-i-t*

Az **ś* kapcsán pontos megfelelést találunk a mord. M E nyelvjárásokban, a cseremiszben (és a vogulban is) a präteritum egyes és többes számú 3. személyében:

mord. M E I. präs.		cser. II. präs. — II. konjugáció		vogul präs.
e. sz. 3. sz. *-ś*	~	*-š*	→	*-s*
t. sz. 3. sz. *-ś-ť*	~	*-š-t*	→	*-s-∂t*

Az **ś* időjel ezenkívül a mord. M E és cseremisz (és más finnugor nyelvek) tagadó igéjének összes múlt idejű alakjában is megtalálható. Példaként csak az e. sz. 1. és 3. sz. alakokat közöljük:

e. sz. 1. sz. mord. M *i-ź-eń*, E *e-ź-iń* ~ cser. (II. präs.) *š-∂m (< *∂-š-∂m)* → észt nyj. *e-s-in*
3. sz. mord. M *i-ź*, E *e-ź* ~ cser. (II. präs.) *∂-š* → észt nyj. *e-s* stb.

A finnugor nyelvekben nincsenek voltaképpeni jövő idejű igealakok. A mord. M E és a cseremisz ezt körülírással fejezik ki: 'kezd' jelentésű ige + a főige infinitivusa. A mordvinban a *karmams*, a cseremiszben a *tüŋalaš* segédige használatos ilyenkor. A magyar ugyanígy fejezi ki a futurumot, a *fog* segédige intransitiv alakja ugyancsak 'kezd' jelentésű, pl.:

e. sz. 1. sz. mord. M *karman* + *-ma* végződésű infinitivus, E *karman* + *-mo/-ma/-me* végződésű infinitivus ~ cser. infinitivus + *tüŋalam* → m. *fogok* + infinitivus

Az imperativusi végződések közül csak a harmadik személyek vethetők össze egymással a mordvinban és a cseremiszben:

e. sz. 3. sz. mord. M *-za*, E *-zo/-zę* ~ cser. *-že/-žo/-žö*, *-še/-šo/-šö* → lapp *-s*
t. sz. 3. sz. mord. M E *-st* ~ cser. *-št* → lapp *-sek* (< **set*)

Most vessünk egy szempillantást a mordvin—cseremisz névutókra. Számításaim szerint az erzában és a moksában összesen hét olyan névutó van, amelyeket — legalábbis etimológiailag — cseremisz névutókkal egyeztethetünk; valamennyiüknek (talán csak a mord. M E *kuvalma* ~ ?cser. *kutən* 'vmi mentén' kivételével) vannak megfelelőik a rokon nyelvekben vagy pedig más nyelvekből származó jövevényszók. Kettőt megemlítünk:

mord. M *śeľe* 'után', E *śejľe* ~ cser. *möŋgö* → m. *mög-ött*,
mord. M *turks* 'át, keresztül', E *troks* ~ cser. *toreš* → lapp *doares*.

Az egymásnak megfelelő névutók számánál érdekesebb néhányuknak a vonzata. A mordvinban egyes névutók a főnév ablativusragos alakja után állanak, pl. M *śorada baška* 'kenyéren kívül', E *oďedtę baška* 'ebéden kívül' (a mord. M *-da*, E *-tę* ablativusragok). Ugyanez látható a cseremiszben is, de mivel az irodalmi nyelvben és a főbb nyelvjárásokban nincsen ablativusrag, helyette *teč/δeč* névutó áll. Így látszólag kettős névutós szerkezet jön létre, amely azonban megfelel a mordvin szerkezetnek, pl. cser. *oksa δeč posna* 'pénzen kívül' (a *δeč* ablativusi funkciójú névutó). Ez a mordvin—cseremisz sajátosság azonban nem eredeti, tehát nem „volgai finn", hanem a szomszédos török nyelvekből való tükörfordítások révén honosodott meg.

Mielőtt a mordvin és a cseremisz közös szókincséről szólnánk, el kell ismernünk, hogy néhány egyező morfémának ismereteink szerint nincsenek megfeleléseik a többi finnugor nyelvben, pl. az infinitivus végződése: mord. M E *-ms* ~ cser. *-aš*. Az ilyenfajta egyezések száma azonban olyan minimális, hogy ezeket inkább a szabályt erősítő kivételeknek tekinthetjük.

4. Ez alkalommal nem áll szándékomban behatóbban tárgyalni a mordvin és cseremisz közös szókincsét, mindössze néhány megjegyzést kívánok tenni az alapszókincs egy bizonyos részével kapcsolatban. Mindenekelőtt arra szeretnék emlékeztetni, hogy a mordvin grammatikát és szókincset ismertető tanulmányában[10] A. P. Feoktistov a M és E nyelvjárás különböző kori rétegei között nem számol „volgai finn" réteggel. Ez annyit jelent, hogy a mordvin — és a cseremisz — szókészlet azon elemei, amelyek egy ilyen hipotétikus nyelvállapotból erednek (tehát nem törökségi, orosz stb. jövevényszavak és nem is finnugor koriak), minden kétséget kizáróan a szókincsnek csak elenyészően kis részét alkotják.

[10] Vö. Основы II, 248—344 («Мордовские языки»). A szókincs ismertetését l. 337—343.

Az általam végzett számítások eredménye: A mordvin és a cseremisz alapszókincs hasonló vagy azonos fogalmat jelentő 800 szavából 158 (19,7%) bizonyult közösnek etimológiai-szerkezeti szempontból. Ezek a továbbiakban így csoportosíthatók: 116-nak vannak megfelelői a többi finnugor nyelvben (ez a 800-nak 14,5%-a); 16 orosz jövevényszó (2%); 8 szó török vagy tatár, csuvas stb. eredetű (1%); 2 indoiráni jövevényelem finnugor megfelelésekkel (0,25%); 1 balti, vagyis jövevényszó finnugor megfelelőkkel (0,12%); és végezetül van 15 ismeretlen eredetű — és jelenlegi ismereteink szerint — csak a mordvinban és a cseremiszben adatolt szó (1,8%).

Ezeket a százalékban közölt adatokat természetesen nem lehet minden további nélkül, automatikusan alkalmazni az egész mordvin—cseremisz szókincsre, de ez az 1,8% mégis csak érzékelteti, milyen minimális a tisztán „volgai finn" szók aránya.

A fentebb előadottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az alaktan (és a mondattan), valamint a szókincs indokolttá teszik annak az elméletnek az elfogadását, amely szerint a mordvin és a cseremisz nem egy közös „volgai finn" alapnyelvből származnak, e két nép ősei soha nem alkottak egymással önálló közösséget.

DANILO GHENO

Замечания о мордовско-марийских грамматических совпадениях

Данило Гено

1. В этой статье я хотел бы привести существенные грамматические доводы в пользу положения, по которому мордовские и марийский языки никогда не проходили через общий «волжский» период.

2. Представителями противоположных концепций являются: Дечи (GYULA DÉCSY, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965), который склонен к унитарной концепции, и Берецки (GÁBOR BERECZKI, Cseremisz [mari] nyelvkönyv. Budapest 1971), который поддерживает «сепаратистскую» теорию. Авторы книги Основы финно-угорского языкознания (I—III. Москва 1974—1976) склоняются к последней теории. Хайду (PÉTER HAJDÚ—PÉTER DOMOKOS, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978) не отвергает ни той, ни другой.

3. Сравнение общих морфологических (и синтакических) черт в мордовских и марийском языках со сходными чертами других финно-угорских языков свидетельствует о том, что вопрос никак не касается типичных «волжских» явлений. Ген., акк., инесс., илл. лат., абесс. суффиксы в мордовских и марийском языках имеют соответствие между прочим в финском языке. Лично-притяжательные суффиксы — все финно-угорского происхождения. Грамматическое выражение сравнительной степени прилагательных следует древнему финно-угорскому образцу. Имена числительные 1—9, 100 и 1000 показывают совпадения в различных финно-угорских языках, так же, как и личные (1. и 2. л. ед. и мн. ч.), указательные и вопросительные местоимения, глагольные личные окончания настоящего времени (1. и 2. л. ед. и мн. ч.), показатели прошедшего времени. Значение будущего времени выражается вспомогательным глаголом со смыслом «начинать» + инфинитив основного глагола, как напр. в венгерском языке. Некоторые мордовские и марийские послелоги требуют перед собой аблатив: это параллельное заимствование из соседних тюркских языков.

4. В области лексики, из 800 мордовских и марийских слов, которые я проанализировал, 158 — общие с этимологической и структурной точки зрения (19,7%). Из общих слов, 116 совпадают со словами других финно-угорских языков (14,5%), 27 — тюркского, русского и т. д. происхождения (3,4%), и наконец только 15 — приписываемые исключительно мордовским и марийскому языкам (1,8%): последний, очень низкий процент с трудом может быть признаком какого-то «волжского» пласта мордовской и марийской лексики.

A harmadik finnugor eposz?
(A mordvin Szijazsarról)

Az eposz a világirodalom legreprezentatívabb műfaja. Naiv változata rangosabb mint a műköltői, noha köztudott, hogy valódi naiv eposz tkp. nem is létezik. A naiv eposzok értékét „nyersanyaguk" jelenti, az „eredeti" és „hiteles" folklóralkotásoknak az az összessége, amelyből egy többé-kevésbé költőként is jelentős személyiség egységgé szervezte, szerkesztette, formálta az eposzt. Az ő munkája nyomán — mintegy utólag — fogalmazódtak meg a műfaj szabályai, előírásai, s idővel egymás mellé, ill. egymás nyomába sorakoztak a világirodalom ismertebb és kevésbé ismert eposzai.

Népszerűségük és divatjuk koronkint változott, s az ókor majd a barokk nagy csúcsai után a romantika időszakában váltak ismét szinte kormeghatározó tényezőkké. Nép nehezen válhatott nemzetté, nyelv elismert és bevett hivatalos és irodalmi nyelvvé eredeti eposz híján. S mivel számos nép nem tudott eredeti, naiv eposzt felmutatni (gyűjtésével elkéstek, a népi verses epika elhalt, vagy ki sem fejlődött a maga idején), egyes költők a hamisítástól sem riadtak vissza, mások — nevük alatt — maguk alkottak eposzt (s ami ezzel vele jár, egyéni leleményként „rekonstruálták" népük őskorát, hőskorát és mitológiáját).

Az eposz léte vagy nem léte kisebb súllyal esett latba néhány nagy és már fejlett irodalmú, időközben nemzetté formálódott népnél; rendkívüli fontosságú és jelentőségű kérdés volt azonban azon kisebb népek esetében, amelyeknek függetlensége, fennmaradása, társadalmi előrehaladása kockán forgott. A kelet-európai népek sorsa többek között abban is közös, hogy a történelem többször is feltette számukra a „lenni vagy nem lenni" kérdését. A „nem lenni" nem a fizikai megsemmisülést jelentette esetükben, „csupán" önmaguk, nyelvük és hagyományaik (azaz népi identitásuk) esetleges feladását, s a beolvadást valamelyik nagyobb és erősebb (német, orosz, svéd) közösségbe. Az eposz mindannak a koncentrátuma volt számukra, amellyel igazolták önálló — különálló és saját — létüket a világ és önmaguk (tudattalanabb tömegei) előtt is.

A finnugor (sőt uráli) népek esetében a mondottakat minden pontban igazolja a finnek Kalevalája és az észtek Kalevipoegje. Sokszor elmondott és leírt igazság ez. A Kalevalával kapcsolatos hatalmas szakirodalomban nem kevés az utalás az eposz nemzetet, nemzeti jelleget, nemzeti kultúrát formáló hatására, szerepére a finn irodalom és a finn nemzeti tudományok kibontakoztatásában. Érvényes ez a Kalevipoegre is, bár az észt eposz minden kiválóságával együtt is mindmáig kénytelen meghúzódni a nagyobb és idősebb testvér árnyékában.

Már a múltban is hol halkabban, hol zengzetesebben hangzottak fel a Kalevala szövegével kapcsolatos kritikai észrevételek. Újabban rendkívüli mértékben megnőtt az érdeklődés az ún. „ősszövegek" iránt, amelyek mellett rögtön szembetűnnek Lönnrot csiszoló, ötvöző munkájának, „forrasztó" anyagának nyomai.

Közismert, hogy magyar naiv eposz nincs. A hiányt számos kiváló (s kevésbé kiváló) műköltői alkotás sem tudta pótolni. A tucatnyi kísérlet mindenesetre azt bizonyítja, hogy a magyar műveltség tkp. mindmáig nehezen nélkülöz egy központi, hiteles, a nemzeti létet, múltat, hagyományokat és gondolkodásmódot a Kalevalához hasonlóan magába tömörítő eposzt.

A még kisebb uráli népek esetében az eposz „ügye" — mint műé és műfajé — ma is aktuális. Kulturális autonómiájuk elnyerése óta — saját nemzetiségi kultúrájuk és irodalmuk megteremtése során — ezek a kis Szovjetunióbeli népek is eljutottak az „eposz"-hoz. Kísérleteikről és megoldásaikról két ízben is írtam a közelmúltban.[1]

Ezúttal eltekintek az egyébként egyáltalában nem érdektelen enumerációtól (azaz az eredmények népenkénti felsorolásától és értékelésétől), s részletesebben szólok az utóbbi évek nagy, örvendetes irodalmi és tudományos eseményéről, a Kalevala és a Kalevipoeg mellé állítható harmadik jelentős és fontos, nagyszabású uráli eposzról, az erza-mordvin Szijazsar-ról.

A mordvin eposznak is külön „regénye" van, összeállításának története, folyamata, állomásai nem lehetnek idegenek a Kalevala kutatók előtt. Nem lehetnek ismeretlenek — legalábbis jellegüket tekintve — azok a kifogások sem, amelyeket a mordvin folklórtudomány (ill. annak egy-egy művelője) emel a Szijazsar és az eposz-összeállító Vaszilij Kuzmics Radajev eljárása ellen.

Az eposz teljes problematikájának megtárgyalására itt és most természetesen nincs mód. Az eposz a mordvin tudományos és irodalmi életben megjelenése óta változatlanul a viták középpontjában áll, s e tekintetben is osztozik idősebb testvérei sorsában. Meg kell továbbá jegyeznem, hogy az eposz bemutatásához (a külső történetet, a források mibenlétét, a gyűjtés és az összeállítás körülményeit illetően) kevés a rendelkezésemre álló adat, a helyszíni kutatómunkát és a személyes konzultációkat nem helyettesítheti néhány esetlegesen birtokomba került tanulmánykötet valamint a szűkszavú magánlevelek információanyaga sem. Tájékoztatásom hiányai és hibái — részben — a források szűkösségében rejlenek.

Az eposz ősszövegeit, a ciklusba rendeződő mondákat és epikus énekeket szülőfalujában, Bolsoj Tolkajban Vaszilij Kuzmics Radajev (született 1907-ben) gyűjtötte össze. Mordóvia a kiváló folklór adatközlőkben, nótafákban mindig is bővelkedett. Közülük a leghíresebb J. P. Krivosejeva és F. I. Bezzubova énektudását és repertoárjának nagyságát joggal emlegetik együtt Karjala és Ingermanland nevezetes runo-énekeseiével.[2] Radajev már gyermekkorában érdeklődéssel hallgatta a népe dicső múltját idéző történeteket, s ifjú fővel rendszeres följegyzésüket is megkezdi. A harmincas években Leningrádban egyetemi tanulmányokat folytat. Élete során dolgozott könyvtárosként, politikai munkatársként, szerkesztőként, kutatóként, tanárként, első írása

[1] П. Домокош, К вопросу об эпосе в фольклоре угро-финских народов. In: Проблемы изучения финно-угорского фольклора. Саранск 1972. 91—96; Domokos Péter, Az udmurt eposzról. NéprNytud. XV—XVI. (1971—1972): 21—35.

[2] Писатели Советской Мордовии. Биобиблиографический справочник. Саранск 1970.

1925-ben látott napvilágot. Termékeny, sokoldalú szerző, sűrűn publikál aktuális témájú verseket, elbeszéléseket, irodalomtörténeti cikkeket. Mindennapi munkája és tanulmányai közben azonban állhatatosan, sietség nélkül élete fő művének, a mordvin eposznak a megalkotására készül. Megszakítás nélkül gyűjti (később tanítványaival is gyűjteti) a folklórt, kutatóként is népköltészeti kérdések foglalkoztatják, gondosan tanulmányozza a finn és az észt nemzeti eposzokat, ill. a Kalevalával és a Kalevipoeggel kapcsolatos szakirodalmat. (Itt jegyzem meg: érdeklődését minden bizonnyal csak részben elégíthette ki, mivel lényegében csak az orosz nyelven hozzáférhető munkákat olvashatta. Idővel ezeket is alaposan megválogatva, mivel a finn és az észt folklorisztika eredményeit a harmincas években aligha lehetett volna „következmények" nélkül felhasználni.)

Radajev alkotói tevékenységét a mordvin történelem és folklór két központi alakja, Tyustyán fejedelem és Szijazsar határozza meg, velük kapcsolatos több évtizedes kutató és gyűjtőmunkája. Tyustyán szerte Mordóviában jól ismert és közkedvelt történeti személyiség. Prózai mondák, epikus énekek sora őrzi emlékét, örökíti meg tetteit — a mordvin történeti szakirodalom is számontartja. (H. Paasonen mordvin népköltési gyű;tésében a nyugat-európai olvasó is ismeretséget köthet a mordvinok legjelentősebb, „eposzi méretű" figurával.[3] Radajev 3 részes eposzt állított összeTyustyánról („Tyustyán születése"; „Penza és Szura", „Hazám gyönyörű, mint a nap"). Tudomásom szerint a műnek csak a középső része jelent meg önálló kötetben.[4] A jelentős vállalkozás visszhangja — ismereteim alapján — ezideig csekély.

Megítélésem szerint nagyobb kedvvel és elmélyültséggel dolgozott Radajev a Szijazsar témán, művének sikere és jelentős visszhangja mindenesetre ezt bizonyítja. Az eposz első változata — Előszó, Előhang, 19 ének — mintegy 8000 soros terjedelemben 1960-ban jelent meg ezer példányban.[5] A második — s talán véglegesnek tartható szöveg — Előhang, 38 monda — mintegy 12 000 soros terjedelemben 1973-ban hagyta el a nyomdát, változatlanul ezer példányban.[6] 1976-ban szép és gondos kivitelben Szergej Pogyelkov átültetésében orosz nyelven is megjelent — ötezer példányban.[7] Tervezi megjelentetését a magyarországi Európa Könyvkiadó is.

Valószínűnek tartom (bár adatokkal nem tudom igazolni), hogy a készülő nagy terjedelmű irodalmi művek előéletéhez hasonlóan, mintegy híradásként s ízelítőül a Szijazsarból is jelentek meg — még 1960 előtt — kisebb részletek a mordvin napi sajtóban, ill. a szépirodalmi folyóiratokban. (A Kalevala „állomásait" s a Szijazsar 1960-as, ill. 1973-as kiadásait figyelembevéve ez a feltevés nem megalapozatlan.)

Mielőtt a Szijazsar bemutatására sort kerítenék, s fogadtatásának kérdéseit taglalnám, röviden szólnom kell egy szervesen idevonható kérdésről, a mordvin verses népi epikáról és a mordvin szépirodalom verses formájú epikai alkotásairól.

[3] Mordwinische Volksdichtung I—VIII. Helsinki 1938—1981.

[4] В. Радаев, Пенза ды Сура. Поэма. Саранск 1972. 220.

[5] Сияжар. Эрзянь народонь моротнень пурнынзе ды тейсь тенст литературной обработка В. К. Радаев. Саранск 1960. 194 l.

[6] Сияжар. Ёвтамотнень пурнынзе ды литературнойстэ сёрмадынзе Василий Радаев. Саранск 1973. 338 l.

[7] Сияжар. Сказания Мордовского народа. Собрал и литературно обработал Василий Радаев. Перевел мордовского-эрзя Сергей Поделков. Саранск 1976. 238. l.

Közismert, hogy az uráli népek között a verses epika vonatkozásában a finnségi, az obi-ugor és a szamojéd folklór megkülönböztetett helyet foglal el. Mennyiségét tekintve kivételesen gazdagnak, tematikáját vizsgálva bámulatosan színesnek bizonyul e népek epikus költészete, de méltán említhető a megnevezettekével egysorban az ezideig kevéssé ismert és méltatott mordvin verses epika is. Paasonen kötetei mellett több kitűnő újabb kiadvány támasztja alá állításomat, köztük első helyen az a 16 kötetesre tervezett folklórszövegeket tartalmazó sorozat, amelyből 1963 óta 13 látott már napvilágot.[8]

A mordvin szépirodalom kutatóinak rögtön szemébe ötlik a verses formájú epikai alkotások kivételesen nagy száma. (A mordvinhoz hasonló irodalmakban ez a „jelenség" sokkal ritkább!) Az elbeszélő költemény, a poéma, az eposz és a versesregény egyaránt ismert műfajok a mordvin irodalomban, kedvelt a verses formájú dráma is. (Példaként csupán néhány művet említek: D. Morszkoj 1930-ban Uljana Szosznovszkaja címen — orosz nyelven — a mordvin népéletről szóló poémát jelentetett meg,[9] J. Kuldurkájev 1935-ben publikálta — mordvinul — Ermez című történeti témájú „regé"-jét;[10] A. Kutorkin 1958-ban adta közre Almafa a nagy útnál című mordvin nyelvű[11] versesregényét; mindmáig a legnépszerűbb mordvin dráma P. Kirillov 1945-ben írt Litovája.[12] Szövege alapján opera is készült.)

Radajev művei tehát nem előzmény nélküliek magában a mordvin irodalomban sem; sőt, minden bizonnyal példaképe és ihletője lehetett a mordvin irodalom egyik legtehetségesebb és legrokonszenvesebb alakjának, Dmitrij Morszkojnak (1897—1956) az életműve. Morszkoj mordvin parasztcsalád gyermeke, irodalmi tevékenységét mordvin nyelven kezdi, majd Moszkvába kerülve oroszul folytatja.[13] Első verseit még Jeszenyin csiszolgatja, később közeli, bizalmas kapcsolatba kerül Gorkijjal. Morszkojnak négy nagysikerű verseskötete jelent meg Moszkvában, közülük kettő lírai verseket tartalmaz, kettő pedig egy-egy önálló „poémát". Ezek egyike a föntebb említett Uljana Szosznovszkaja (a kitűnő, minden sorában hiteles művet 1930-ban kétszer is kiadták), a másik az ugyancsak 1930-ban — tízezer példányban s szintén orosz nyelven publikált — Nuvazi. Alcíme: Poéma a mordvákról.[14] A címszereplő — a mű főhősnője. A cselekmény Pugacsov felkelésének idejében játszódik. A mordvinok sikeresen szállnak szembe az őket földjeiktől s jogaiktól megfosztó orosz haderővel, amely eszközeiben nem válogatva növeli a cár, a földesurak és a pravoszáv kolostorok birtokait.

A poéma első énekében (fejezetében) a mordvinok vezetője, a köztiszteletben álló öreg áldozár (táltos, pogány pap), Picsigaj azon töpreng, hogyan mentse meg és hova menekítse békésen dolgozó, szántó-vető népét a katonákkal érkező kíméletlen adószedők elől. Erdei bolyongása során:

Навстречу попался ему Сияжар	Szembe véle közelgett maga Szijazsar,
В богатом боярском кафтане,	úrnak-való díszek a kaftánján,

[8] Устно-поэтическое творчество Мордовского народа. Саранск 1963 = УПТМН.
[9] Дмитрий Морской, Ульяна Сосновская. Поэма. Москва—Ленинград 1930. 45 l.
[10] Я. Я. Кулдуркаев, Эрьмезь. Ёвкс кезэрень эрямодо. Саранск 1935. 89 l.
[11] А. Д. Куторкин, Покш ки лангсо умарина. Роман. Саранск, 1958. 221 l.
[12] П. С. Кириллов, Литова. Драма 5 картинасо. Исторической легенда разинщинадонть. Саранск 1940. 44 l.
[13] Л. Васильев, Дмитрий Морской. Очерк жизни и творчества. Саранск 1964. 87 l.
[14] Дмитрий Морской, Нувази. Поэма о Мордве. Москва—Ленинград 1930. 64 l.

На поясе звонкий кавказский кинжал szép veretes övében kaukázusi tőr,
И ноги в персидском сафьяне. puha perzsa csizmája a lábán.

(Bede Anna fordítása)

A vitézségéről híres, gazdag és független Szijazsar segít a menekülőkön, de hamarosan egy orvtámadás áldozatául esik. Helyét a mordvin harcosok élén Picsigaj lánya (?), Nuvazi foglalja el, aki népét Pugacsov táborába vezeti. (A mordvin balladáknak egyébként ismert alakja az apját, fivérét vagy férjét helyettesítő „katonalány".)[15]

Morszkoj műve tehát Radajev Szijazsarának előképe. Radajev eposzának, „irodalmi feldolgozásának" tényleges nyersanyagát azonban szülőföldje folklórja jelenti, amelyben — a szerző-összeállító szerint — élve él a népi hős, Szijazsar emléke.

Tyustyánnal ellentétben viszont Szijazsar ismeretlen a mordvinok lakta terület túlnyomó részén, s az eddig közreadott folklórszövegek sem említik nevét (legalább is eddigi kutatásaim során nem bukkantam nyomára). Mindez, persze, nem jelentheti azt, hogy kétségbe vonhatjuk létezését. A többi uráli népnél is (pl. a votjákoknál) létezik olyan helyi, csupán egy nemzetség által emlegetett „hős", akiről máshol nem tudnak. Nincs okunk és jogunk kétségbevonni Radajev határozott állítását, amely szerint az ő szűkebb hazája Szijazsart, mint a mordvin múlt jelentős, kiváló harcosát ismeri, emlegeti — énekek és mondák sorában. Nem lehetett légből kapott név a Szijazsar D. Morszkojnál sem, aki egy Szapozskino nevű mordvin községben látta meg a napvilágot, nem messze Radajev otthonától. Ismerve a mordvin nép nagyfokú széttagoltságát (a Mordvin ASZSZK területén a mordvinoknak kb. egyharmada él), nem tarthatjuk rendkívüli jelenségnek, ha az egymástól távoleső mordvin közösségek hagyományaiban különbségek mutatkoznak. Tyustyán a régi idők hőse, még a teljes szétszóródás — széttelepedés előtt ismerte a mordvinság, ezért tudnak róla ma is mindenütt; Szijarar a későbbi idők nevezetes embere, de már csak a mordvin etnikum egy töredéke tud róla, emléke is csak egy szűkebb területen maradt fenn.

Radajev eposzának megjelenését osztatlan elismeréssel, örömmel és lelkesedéssel fogadták költő- és írótársai valamint az irodalomtudomány művelői, a folkloristák viszont vagy elutasították (kétségbe vonva népi eredetét), vagy hallgattak róla. (A hangvételnek és a formának népi ihletettségét egyébként ők sem vonták kétségbe.)

Az 1960-as kiadás előszavát I. K. Inzsevatov, az ismert mordvin irodalomtörténész írta. A legújabb mordvin irodalomtörténetben is ő méltatja Radajev munkásságát.[16] Véleményének summája: Radajev művének alapja szülőfaluja folklórja. Itt egy Ivan Pavlovics Novokajev nevű kitűnő adatközlő napjainkban is számos történetet tud Szijazsarról. A Szijazsar név egyébként helynevekben is él. Az eposz Radajev négy évtizedes gyűjtő-feldolgozó-szerkesztő munkájának az eredménye.

Ny. I. Cserapkin, a vezető mordvin irodalomtörténészek egyike „nagyszerű eposznak" tartja, amely tartalmi és formai szempontból is hű a mordvin

[15] Мокшо. In: УПТМН I. Саранск 1963. 182—189. (magyarul: Tiszatáj — 1972. 2.)
[16] История мордовской советской литературы II. Саранск 1971. 263—276.

hagyományokhoz. A hiteles népi szövegek egybeszerkesztését Radajev E. Lönnrothoz hasonlóan végezte el.[17]

Ebben a szellemben nyilatkozik az eposzról gondolatgazdag művében egy fiatal mordvin irodalomtörténész, A. V. ALJOSKIN is.[18]

A Szijazsar időközben az iskolai tananyagban is helyet kapott, s ilyképp a mordvin nemzeti műveltségnek is szerves elemévé vált. Az eposzt a hatodik osztályos irodalmi tankönyv mutatja be.[19]

Az „ellenzék" legismertebb képviselője az utóbbi évtizedek legtekintélyesebb mordvin folkloristája, A. Ny. MASZKAJEV. Nem bízik Radajev „nyersanyagának" valódiságában, Szijazsar nevével a folklórban sehol sem találkozott. Szerinte a mű (s előzménye, D. Morszkoj poémája is) nem népköltészeti alapú, bár szellemében s egészében is népi indíttatású.[20]

A mordvin folkloristák tkp. 1972-ben is elhatárolták magukat Radajev műveitől (s általában is a folklór „költőiesített" változatától, mint forrástól), s tervbevették egy „tudományosan megszerkesztett", „akadémikus" eposz közreadását. A tervek között nem kapott helyet a Szijazsar anyagának kiadása.[21]

Radajev műveit (a Tyustyán eposzt is beleértve) említésre sem méltatja a mordvin folkloristák reprezentatív, az 1975-ös budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmára összeállított kötetében A. G. BORISZOV, ami annál is inkább érthetetlen, mivel cikkének címe: „A népköltészeti hagyományok és a mordvin irodalom".[22]

A Szijazsar műfaja az 1960-as kiadásban (és az 1970-ben kiadott tankönyvben is) moro, azaz 'ének', INZSEVATOV bevezetésében: poéma; az egészen belül az egyes részek (fejezetek) elnevezése szintén: moro. Az 1973-as kötetben nincs bevezetés, sehol sincs feltüntetve a mű műfaja, a részek (fejezetek) neve itt viszont már: jovtamo, ami — jobb híján — 'mondá'-nak fordítható. Az 1976-os orosz fordítás műfaji megjelölése „Сказания мордовского народа" (A mordvin nép mondái), az egyes részek megnevezése „сказ" amely tkp. szintén 'monda' jelentésű szó. A fülszövegen viszont a fordító „eposz"-ként emlegeti a Szijazsart. A szakirodalomban hol poémaként, hol eposzként szerepel, de epopejaként is emlegetik.

A terminológiai zűrzavar egy nyelven belül is gondot okoz, s ezt csak növeli az egyes műfajok nyelvenkinti eltérő értelmezése, s a szakkifejezések fordításának bizonytalansága, keveredése.

A Szijazsar a mordvin népi verses epikában általánosnak mondható 10 szótagos sorokból épül, nem tagolódik strófákra, rímtelen (ill. amennyiben tartalmaz rímeket, azok szándéktalan ragrímek vagy véletlen egybecsengések), legjellemzőbb hangtani díszítő eleme az alliteráció (bár távolról sem oly gyakori, mint a finnségi epikában), kedvelt költői alakzata az ismétlés (de több szinonímával és nagyobb variálással él akár a finn akár az obi-ugor énekek).

[17] Н. И. Черапкин, В братском содружестве. Саранск, 1969. (75—86. l.)

[18] А. В. Алёшкин, Единство традиций. (Народ и личность в Мордовской эпической поэзии.) Саранск 1978. 23—39.

[19] Родной литература. Хрестоматия 6-це класснэнь. Саранск 1970. 21—33.

[20] А. И. Маскаев, Мордовская народная эпическая песня. Саранск 1964. 414—415.

[21] В. В. Горбунов—Г. Я. Меркушкин—А. Д. Шуляев, Тюштянь мастор (об эпосе мордовского народа). in: Вопросы финно-угроведения. Вып. VI. Саранск 1975. 290—301.

[22] А. Г. Борисов, Народно-поэтические традиции и мордовская литература. In: Мордовское народное устно-поэтическое творчество. Очерки. Саранск 1975. 401—429.

A mondottak igazolásául ideiktatok néhány sort „A moksa" című erza-mordvin nyelvű balladából, amely a fentebb már említett „katonalány"-ról szól:

Вай, мокшось, мокшось, тесюпав мокшось,
Вай, алясь, алясь, те эрикс алясь.
Мезинень кувалт мокшось пек сюпав?
Мезинень кувалт алясь пек эрикс?
А сюронь кувалт мокшось пек сюпав,
А салонь кувалт алясь пек эрикс,
А лишмень кувалт пек эрикс.
Тейтерень кувалт мокшо пек сюпав.

Hej, moksa, moksa, te gazdag moksa!
Hej, gazda, gazda, te módos gazda!
Miben oly igen módos a moksa?
Miben oly igen gazdag a gazda?
Nem gabonája a gazdagsága,
nem is fehér só legnagyobb kincse,
nem is futó ló legnagyobb kincse,
hanem van néki hajadon lánya.

(Bede Anna fordítása)

A Szijazsar cselekménye a 16. század közepén — Kazány bevétele idején játszódik (tehát két évszázaddal korábban, mint D. Morszkoj poémájáé). A mordvinok az oroszok oldalán harcolnak a veszélyes és közös ellen«ég a nogajok (= tatárok) ellen, s egymást segítve győznek. A mű központi alakja a vadásznak is, kardforgatónak is egyaránt kiemelkedő Szijazsar. Radajev eposzában is fontos szerepet játszik az öreg és nagytekintélyű táltos, szertartásvezető Picsegaj. Leánya, a szépséges Nuja (szépsége a vadállatokat is megszelidíti) Nuvazi megfelelője (bár kevésbé harcias) Szijazsar szerelme. Összetett és bonyolult a cselekmény, álnokság, árulás, csatajelenetek szép természetleírások váltogatják egymást — a hangvétel hamisítatlanul népi, helyenként romantikus színezettel. Mintegy mutatóban, illusztrációként, a fejtegetések igazolása végett is idézem az eposz Előhang-jának néhány sorát:

Мезде паро сон велесь Гайруса,
Мезде вадрят пек тосо ломантне?
Мазый од тейтерть истя морсекшныть,
Сыре атятне ёвтнекшныть.
Сурантъ чирева, Давол пандалга,
Косо чаравксов леесь кирькс теи,
Пиже лугавантъ, пиче вирь алга
Сравтовсь веле покш, паро Гайруса.
Мезде паро сон, мезде вечкевикс
Сурантъ чиресэ сюпав велесь те?
Мазый морот мекс морыть эйстэнзэ?
Ёвтнить ёвтамот сонзэ кувалма?

Эри-аштн пек мазый таркасо,
Чинзэ каршо сон сравтовсь келейстэ.
Лиси валдо чись — токи эйзэнзэ,
Варшти ковозо — сонзэ валдомтсы.
Вейке крайганзо Сурась чаравты,
Омботькс ёнганзо виртне тапардавсть.
Пиризь вармадо, стака даволдо,
Ванстыть эйсэнзэ кежев душмандо.

Miért oly híres falu Gajrusza?
Miért oly jeles a lakossága?
Kél ifjú szűzek száján az ének,
öreg apókák regét regélnek.
Szurának partján, Davol hegy alján,
folyó futása körbe fordulván,
füves mezőben, fenyves tövében
téres nagy falu jeles Gajrusza.
Miért oly híres, miért oly kedves
Szurának partján gazdag Gajrusza?
Regéket róla miért regélnek,
mondákat miért mondanak róla?
Széle szépséges, környéke kedves.
Fényes nap feljő — reá sugároz,
hold ha letekint — őt világítja.
Egyik oldalán Szura kanyarog,
másik feléről erdők ölelik.
Földjén viharnak, szörnyű szeleknek
rettegett rablók rá tekintgetnek.

(Bede Anna fordítása)

Úgy vélem, Morszkoj éppúgy nem vét a történeti hűség ellen (mikor a cári csapatok ellen harcoló, népi hagyományaikat s „vallásukat" védelmező mordvinokról ír), miként Radajev sem, mikor Kazány elfoglalása idején, 1552-ben az oroszokkal szövetségben a tatárok ellen harcolva ábrázolja a mordvinokat. Mindehhez még azt lehetne hozzátenni, hogy még korábban, a 13. században a tatárok (tkp. mongolok) legfélelmetesebb szövetségesei, legkeményebb előcsapatai a mordvinok közül kerültek ki. Ez idők mordvinjairól IV. Béla magyar király küldötte, Julianus barát is beszámol. „A Magna Hungariában visszamaradt magyarok felkutatása után hazatértében, 1236-ban áthaladt a mordvinok földjén. Julianus kegyetlen pogányoknak festi le őket, akik semmibe sem veszik azt, aki sok embert meg nem ölt. Mikor úton járnak, a megölt emberek fejét maguk előtt vitetik, és mennél több koponyát visznek valaki előtt, annál nagyobb az illető becsülete. A diadalokat jelentő koponyákból pedig ivóedényeket készítenek, és szívesen isznak abból. Nősülnie nem szabad annak, aki még nem ölt embert."[23]

[23] Mordvinok (In: Hajdú Péter—Domokos Péter, Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 252—253.)

Néhány évszázaddal korábban még olyan nagy és erős népnek számított, hogy perspektivikusan akár az önálló Mordóvia megteremtésére is gondolhatott volna. Az erzák és a moksák törzse azonban ahelyett, hogy egyesült volna, szembefordult egymással. „A közöttük levő viszonyt példázza a Lavrentyij-évkönyv tudósítása, amely szerint a mordvák déli (feltehetően moksa) fejedelme, Pures az oroszok szövetségeseként keményen harcol az északi (bizonyára erza) fejedelemmel, Purasszal (Kuldurkajev említett műve [l. a 10. sz. jegyzetet] ebben az időben játszódik; hősei: Pures és Purasz), de legyőzni őt majd csak fiának sikerül."[24]

A tatár és az orosz harapófogóban azonban e nagyobb és erősebb népek szövetségeseiként majd rabjaiként a mordvinok (az erzák is, a moksák is) felmorzsolódtak, szétszóródtak és meggyengültek.

Miben is foglalhatók végül is össze a Szijazsar-ral kapcsolatos tanulságok?

Az eposznak minden nép életében politikai szerepe is van. Szijazsar nyilván azért került első helyre Tyustyan-nal szemben, mert az utóbbit — a vele kapcsolatos adatok gazdagsága és közismertsége miatt — aligha lehetett volna „szabadon kezelni, mozgatni", a Szijazsar-ban viszont utalni lehetett a mordvinok és az oroszok régi keletű történeti szövetségére. (A „történeti hűség" kérdését nem érdemes vitatni. A pontos időhöz köthető valódi történeti események, ismert személyiségek mellett a népi epika — a legtöbb nép epikája — olyan hősök, események emlékét is őrzi, amelyeket — írott források híján — nehéz az időben pontosan elhelyezni. Megemlíthetem itt pl. Litová-t, a mordvinok Jeanne D'Arc-ját,[25] a komik Pera vitézét,[26] az udmurtok Es-Terekjét,[27] ill. a marik Onarját és Csumbulatját.[28] A különféle irodalmi feldolgozások — a népi emlékezethez képest — több évszázaddal előbb vagy később ábrázolják mindegyiküket.) Ugyanakkor érthető (és elfogadható), hogy az egykori mordvin—orosz ellentétek, harcok felidézése nem kívánatos. A „nagy" eposzok mindegyike „ideológiá"-t is ad (e tekintetben Homérosz és Lönnrot sem kivétel), Radajev sem ítélhető tehát el, ha a cselekményt kora és hazája aktuális politikai felfogásának megfelelően alakítja, anélkül persze, hogy hamisítana. Eposza szövetébe — a mondottak mellett — szabadabban bele tudta dolgozni a mordvin folklór sok és változatos elemét, motívumát, műfaját. E tekintetben is finn mesteréhez hasonlóan járt el.

Bármennyire is „korszerűtlen" műfaj az eposz ma, s bármilyen mértékben is érvényesül a hiperkritikus tudományos szemlélet az eposszal mint műfajjal szemben,[29] a huszadik században öntudatosodó, önmagukat felfedező kisebb etnikumok, nemzetiségek — népek esetében szerepük ugyanaz, mint száz vagy több száz évvel ezelőtt más, nagy-nagyobb népek-nemzetek életében

[24] I. m. 252.

[25] «Литова». Опыт создания народно-героической драмы. In: А. В. Алёшкин, Петр Кириллов. Очерк творчества. Саранск 1974. 52—79.

[26] М. Н. Ожегова, Коми-пермяские предания о Кудыш-Оше и Пере-богатыре. Пермь 1971. 130 l.; Илля Вась, Пера багатыр. Сыктывкар 1967. 22 l.

[27] A népmese és a népmonda; Kedra Mitrej In: Domokos Péter, Az udmurt irodalom története. Budapest 1975. 123—138, 234—248.

[28] Ким Васин, На земле Онара. Москва 1967. 143 l. — Ким Васин, Чымбылат могучий. In: Сабля аташана. Рассказы. Москва 1974. 11—22. l.

[29] Finnish Folk Poetry. Epic. An Anthology in Finnish and English. Edited and Translated by Matti Kuusi, Keith Bosley, Michael Branch, Helsinki 1977. 607 l.; Voigt Vilmos, A Kalevala titka. Nagyvilág 1978/8: 1214—1217.

volt (gondoljunk itt az „Igor ének"-re a „Rolland ének"-re vagy a Nibelung-énekre).

Az arány, mérték és értékbeli eltérések szem előtt tartásával: a Szijazsar is az említettekhez hasonló folklór és történelemkoncentrátum, identitáshordozó, anyanyelvkonzerváló és fejlesztő „enciklopédia" a mordvinok számára. Ami pedig a „korszerűséget" illeti, azzal kapcsolatban egy szakállas „bölcsesség"-re hivatkozhatom, amely szerint „egy újszülött számára minden vicc ú j".

Többé kevésbé hasonló fejleményekről, kísérletekről lehetne beszámolni a többi kis uráli, ill. „török" nyelvű irodalom esetében. (A baskirok eposza pl. 1977-ben kétnyelvű kiadásban látott napvilágot Moszkvában — tizenkétezer példányban.)[30] Bizonyosak lehetünk abban, hogy a „világirodalom" kutatóinak hamarosan számolniuk kell majd a nemzeti és nyelvi önállósodás útjára lépő afrikai és dél-amerikai etnikumok a fentiekben kifejtettekhez hasonló funkciójú „eposzaival".

A Szijazsar kapcsán — cikkem megírása után — „félhivatalos" levelet kaptam Mordóviából. A levelet négyen írták alá, a szerzők „a mordvin folkloristák" nevében jelentkeztek. A levél lényege: a Szijazsar nem része a mordvin folklórnak, hanem Radajev „költői leleménye". Mint a kérdés legilletékesebb szakemberére, A. I. Maszkajevre hivatkoznak. Kérik (sőt, majdhogynem követelik), hogy az eposz készülő magyar kiadásában ne szerepeljen a „népi" jelző. — E levelet követően viszont hamarosan arról értesültem, hogy a Szijazsarnak ítélték a Mordvin ASZSZK 1979-es állami irodalmi díját. Ezek után kérdéseimmel megkerestem V. Radajevet. Szíves válaszában tájékoztatott az eposz keletkezési körülményeiről, név szerint is megnevezte adatközlőit (hat személyt), megjelölte a források lejegyzésének helyét (a kujbisevi és orenburgi terület mordvin falvait) és az anyag gyűjtésének időpontját (harmincas évek). Jelzi, hogy a gyűjtés néhány epizódját — prózai formában — az általa összeállított, 1977-ben kiadott mordvin mondakötetben is közzétette — a Dubolgo és a Kolmo bratt (A három fivér) címűeket. (Эрзянь легендат, преданият ды ёвтамот. Саранск 1977.)

Megítélése szerint a *Szijazsar* etimológiája a következő: *сия* 'ezüst' + *жар* 'tűz'; az „ezüst tűz" jelentésű összetett szó első tagja tehát mordvin eredetű, a második orosz jövevényszó a mordvinban. — A szómagyarázat tetszetős, de hogy elfogadható-e, annak megítélése a mordvin nyelv szakembereinek a dolga. Tisztázni kell továbbá a mordvin névadási szokásokat is.

Ez a levélváltás tkp. megerősítette tanulmányom mondanivalóját, de nem gazdagította új, lényeges adatokkal. Egy tényt azonban feltétlenül hangsúlyoz. Nevezetesen azt, hogy a tárgyalt kérdés napjainkban is aktuális, a vita távolról sincs lezárva. Ezért is tartom szükségesnek ezzel a záró megjegyzéssel kiegészíteni írásomat.

DOMOKOS PÉTER

[30] Башкорт халык эпосы — Башкирский народный эпос. Москва 1977. 518 l.

Третий финно-угорский эпос? (О мордовском Сияжаре)

Петер Домокош

Известный эрзя-мордовский поэт и фольклорист В. К. Радаев с начала тридцатых годов работает над созданием «мордовского эпоса», который наряду с Калевалой и Калевипоэгом был бы третьим финно-угорским эпосом. В. К. Радаев в 1960-ом году опубликовал первое (сокращенное) издание эпического произведения под названием Сияжар. Окончательный (полный) текст эпоса Сияжара вышел в свет в 1973-ем году. Эпос был издан и на русском языке в 1976-ом лоду.

«Третий финно-угорский эпос» вызвал в Мордовии большие споры: часть специалистов, с одной стороны, ставит под сомнение достоверность фольклорной основы произведения, с другой сторны, эстетическая ценность Сияжара была отмечена высокой литературной наградой. Из-за недостаточности сведений постороннему наблюдателю трудно судить об этом вопросе, но в одном он может быть совершенно уверен: Сияжар бесспорно является большим вкладом в мордовскую культуру.

Szótagtípusok az északi vogul nyelvjárásban

A beszéd különböző hosszúságú szakaszokra bomlik, ezek közt a legkisebb a szótag (Ščerba 1963. 78). A szótagot mint legkisebb artikulációs egységet a beszédfolyamat elemzése során különíthetjük el (Bondarko 1977. 122) és az illető nyelv hangszerkezetének tanulmányozásakor az egyik legfontosabb egységként tartjuk számon. A jelen dolgozat célja az északi vogul nyelvjárás szótagtípusainak vizsgálata.

E kérdést azoknak a szövegeknek az elemzésével tanulmányoztam, amelyeket vogul anyanyelvű közlőktől jegyeztem le (a nyelvmesterektől l. Tambovcev 1977, 1980). A teljes anyagból kiemeltem egy 276 502 fonémából álló korpuszt, amely összesen 106 849 szótagot, ill. 54 361 szót tartalmaz. Ezen adatok szerint a prózai szövegben egy szó átlagosan 5,09 fonémából áll, míg a költői nyelvben csak 4,6-ből (Tambovcev 1979. 164).

A szótagolást részben az adatközlők végezték el, részben pedig e sorok szerzője Rombandeeva információinak megfelelően (Rombandeeva 1973. 36—37). A vogulban — a legtöbb nyelvhez, mint pl. az oroszhoz (Bondarko 1977. 122), a franciához (Ščerba 1963. 78), a lapphoz (Kert 1971. 128), a finnhez (Lehtonen 1970) hasonlóan — az esetek túlnyomó többségében a magánhangzó a szótag legalapvetőbb része, az képezi a szótag magját.

A szakirodalom szerint (pl. Bondarko 1977. 123, Zinder 1979. 252, Barannikova 1973. 63) szokás megkülönböztetni a nyílt, azaz magánhangzóra, a zárt, azaz mássalhangzóra végződő és elöl nyílt, vagyis a magánhangzóval, elöl zárt, vagyis a mássalhangzóval kezdődő szótagokat. Annak a fonológiai felfogásnak megfelelően, amely csak két fonémaosztállyal számol, a magánhangzókéval és a mássalhangzókéval (Segal 1972. 53), az északi vogulban az alábbi szótagtípusok ismeretesek:

nyíltak: *V*, *CV*, zártak: *VC*, *VCC*, *CVC*, elöl nyíltak: *V*, *VC*, *VCC*, elöl zártak: *CV*, *CVC*, *CVCC*.

A szótagalkotás bonyolult kérdés és éppen emiatt általában egyszótagú szavakhoz folyamodnak e probléma tisztázásakor (Zinder 1979. 252). Dolgozatomban az egyszótagú szavak segítségével ellenőrzöm a szótagolás helyességét, másrészt pedig az egy- és kétszótagú struktúrákat összevetem néhány más nyelv hasonló struktúráival. Az északi vogulban az alábbi egyszótagú struktúrák fordulnak elő (gyakorisági sorrendben közölve): *CVC*, *VC*, *CV*, *CVCC*, *VCC*. Vessük össze ezeket az egy- és kétszótagos vogul struktúrákat a szakirodalomban az angol, az olasz, a perzsa, a török és a magyar egy- és kétszótagú szavaira vonatkozóan közölt adatokkal (Segal 1972. 51):

egyszótagúak

angol: *CVC, CCVC, CVCC, CV, CCVCC*
perzsa: *CVCC, CVC, CVVC, VCC, CV*
török: *CVC, CVCC, VC*
magyar: *CVC, CVCC, VC*
vogul: *CVC, VC, CV, CVCC, VCC, V*

kétszótagúak

angol: *CV́CVC, CV́CV, CV́CCVC, CV́CCV CCV́CVC*
olasz: *CV́CV, CV́CCV, CCV́CV, CV́CVV, CVV́CV*
vogul: *CV́CVC, CV́CCVC, CV́CV, CV́CCV, V́CVC, V́CCV*

Már ebből a gyakorisági sorrenden alapuló, finom részletkérdésektől eltekintő összehasonlításból is kitűnik, hogy a vogul — az angolhoz és a magyarhoz hasonlóan — a zártszótagúság felé tendál. Alább pontos számadatokat közlök majd az északi vogul szótagtípusok jellemzésére, ami megerősíti, hogy a zártszótagúság a vogul sajátosságok közt tartandó számon.

Az első szótagi struktúrák gyakorisága (vö. 2. táblázat): *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*. Ez abban különbözik az egyszótagú szavakban tapasztalható struktúrák gyakoriságától, hogy a két-, három-, négy-, öt- és hatszótagú szavak összesített adatainak tanúsága szerint a *CV* a második, a *VC* a harmadik leggyakoribb típus, a *V* pedig az egyszótagúakhoz képest az utolsó helyről az utolsóelőttire került.

A szakirodalomban találunk adatokat egy-két rokon nyelv szótagtípusainak gyakoriságára vonatkozóan (l. VEENKER 1979, 1980). Érdekes ezeket összevetni a vogulra vonatkozó adatokkal. Ezen elemzés céljából készült a 2. táblázat, amely egyrészt a vogul szótagtípusoknak a szóban elfoglalt helyétől függő, másrészt abszolút gyakoriságát közli. A vizsgálat az 1—7 szótagot tartalmazó szavakra terjedt ki, mert voltaképpen ennél hosszabbak nemigen fordulnak elő. A könnyebb áttekinthetőség végett ezt az 1. táblázat és az 1. ábra szemlélteti. Ezekből látható, hogy a négynél több szótagot számláló szók a vogulban elenyésző töredéket alkotnak, a nagy többséget a kétszótagúak képezik.

Most pedig következzék a vogul szótag mennyiségi és minőségi vizsgálata, vagyis azt nézzük meg, hány és milyen fonémából épül fel a szótag, milyen a különböző szótagstruktúrák gyakorisága. Az ezekre vonatkozó adatokat a 2. táblázat tartalmazza, amely szerint a szótagtípusok a szóban elfoglalt helyüktől függően az alábbi gyakoriságot mutatják:

1. szótag: *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*
2. szótag: *CVC, CV, VC, VCC, CVCC, V*
3. szótag: *CVC, CV, CVCC, VC, VCC*
4. szótag: *CVC, CV, CVCC*
5. szótag: *CVC, CV, CVCC*

Az abszolút (a szóban elfoglalt helytől független) gyakoriság: *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*. Megjegyzem, hogy az 1—6. szótagokban a *CVC* és a *CV* áll mindig az élen. A *VC* típus a 2. szótagban még a harmadik helyet foglalja el,

míg a 3., 4. és 5. szótagban a *CVCC* lép erre a helyre. Érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy az első szótagban tapasztaltak pontosan megegyeznek az abszolút gyakoriságot jelző adatokkal, a 2. és a 3. szótag viszont ettől eltérő képet mutat.

Szükségesnek látom utalni arra, hogy Veenker egy 1198 szótagból álló északi vogul korpusz alapján a szótagtípusok abszolút gyakoriságát az alábbiak szerint határozta meg: *CVC, CV, VC, CVCC, V, VCC*. Ez pontosan megegyezik az én 106 849 szótagos korpuszomból levont, fentebb ismertetett következtetésekkel.

A cseremisz és a permják hasonló célú vizsgálatainak eredményeivel (VEENKER 1979a, 1980) összevetve a vogul szótagok gyakoriságát, látható, hogy e nyelvekben is a *CV* és a *CVC* a két leggyakoribb típus, csak éppen ellenkező sorrendben.

Most azt nézzük meg, milyen megoszlást mutatnak a szótagtípusok az őket alkotó fonémák mennyisége szerint egy finnugor és egy nem finnugor nyelvben; a finnugor nyelvek képviselőjeként a vogult, a nem finnugorokénak pedig az oroszt választottam. Az oroszra vonatkozó adatokat JOLKINA és JUDINA munkájából (1964. 60) merítettem, amely 94 000 szótagos korpuszon alapul. A 3. táblázat számadatai szemléltetik az orosz és a vogul legjellemzőbb szótagtípusainak strukturális különbségeit: az oroszban a két fonémából álló szótagok dominálnak, míg a vogulban a három fonémából felépülők. Még itt megjegyzendő, hogy a vogul nyelv legtipikusabb szavai két szótagból (l. 1. táblázat és 1. ábra) és öt fonémából (l. 3. táblázat és 2. ábra) állnak.

1. táblázat

A szó szótagszáma	A szavak gyakorisága a beszédben	
	abszolút gyakoriság	relatív gyakoriság, %
7	6	0,01
6	165	0,30
5	631	1,16
4	2029	3,73
3	7282	13,40
2	28452	52,34
1	15796	29,06
Σ	54361	100%

Végezetül az 5. táblázatban a vogul szótagok nyílt, zárt, elöl nyílt és elöl zárt voltára vonatkozó statisztikai adatok találhatók. Ezekből kiderül, hogy az első szótagra a zártság és az elöl zártság jellemző, a második, a harmadik és az összes többi szótagra úgyszintén; a nyílt és a zárt szótagok aránya 1 : 2, 3, az elöl nyíltaké és az elöl zártaké 1 : 4, 6. Ezekből az arányokból az világlik ki, hogy a vogul nyelvre a zárt és löl zárt szózagok jellemzők.

A vogullal ellentétben a permjákban és a cseremiszben — Veenker adatainak tanúságai szerint — a nyílt szótagok dominálnak, viszont ezekre is a vogullal egyezően — az elöl nyílt szótagok jellemzők.

Az északi vogul szó szótagszámának és gyakoriságának összefüggése

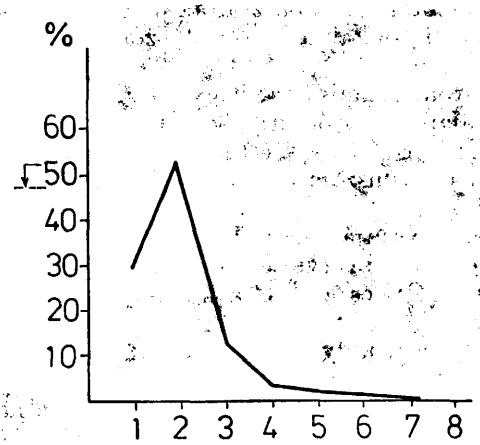

1. ábra
A szó szótagszáma

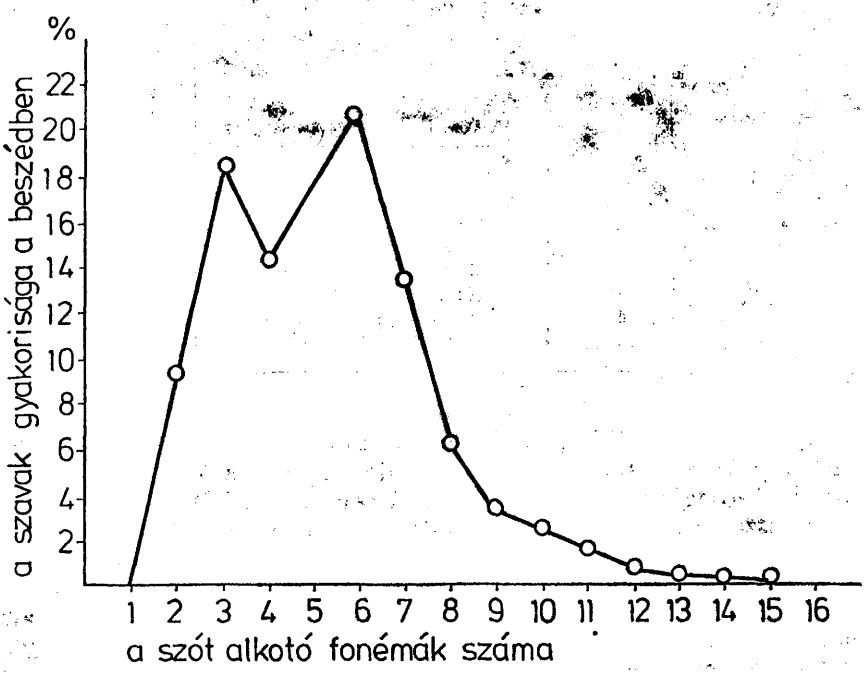

2. ábra

2. táblázat
A szótagok típusai és gyakoriságuk a 106849 szótagból álló korpuszban

A szótag száma, típusa	1.		2.		3.		4.		5.		6.		7.	Σ	
V	3 010	5,5%												3 010	2,8%
VC	6 029	11,1%	7 374	19,1%	331	3,3%								13 734	12,8%
VCC	1 038	1,9%	1 059	2,8%	94	0,9%								2 191	2,1%
CV	9 985	18,4%	13 848	35,9%	4 221	41,7%	1 129	39,9%	355	44,3%	68	39,8%		29 606	27,7%
CVC	30 809	56,7%	15 400	39,9%	4 910	48,6%	1 349	47,6%	415	51,7%	103	60,2%	6	52 992	49,6%
CVCC	3 490	6,4%	884	2,3%	557	5,5%	353	12,5%	32	4,0%				5 316	5,0%
Σ	54 361	100%	38 565	100%	10 113	100%	2 831	100%	802	100%	171	100%		106 849	100%

3. táblázat
A szótagot alkotó fonémák száma és a szótag gyakorisága közti összefüggés

A fonémák száma	1	2	3	4	5	stb.
Vogul	2,8%	40,5%	51,7%	5,0%	—	—
Orosz	10,5%	55,9%	27,7%	5,22%	0,62%	0,06%

4. táblázat

A fonémák száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	Σ
A szavak gyakorisága	0,1	0,1	18,7	14,4	20,6	13,4	7,7	6,9	3,6	2,6	1,7	0,9	0,5	0,3	0,1	0,07	0,03	100

Következtetések:

1. Az északi vogul nyelvjárásban a két szótagból és öt fonémából álló szavak fordulnak elő a legnagyobb gyakorisággal.

2. Az északi vogulban a szótag rendszerint három ritkábban két fonémából áll; a legtipikusabb szótagszerkezet a *CVC*.

3. Az északi vogulra a zárt és elöl zárt szótagok jellemzők.

JU. A. TAMBOVCEV

Irodalom

BARANNIKOVA, L. I. 1973: Vvedenie v jazykoznanie. Saratov.
BONDARKO, L. V. 1977: Zvukovoj stroj sovremennogo russkogo jazyka. Moskva.
JOLKINA, V. N.—JUDINA, L. S. 1964: Statistika slogov russkoj reči. In: Vyčislitelnye sistemy. Vyp. No. 10. Novosibirsk.
KERT, G. M. 1971: Saamskij jazyk. Leningrad.
LEHTONEN, J. 1970: Aspects of Quality in Standard Finnish. Jyväskylä.
ROMBANDEEVA, E. I. 1973: Mansijskij (voguľskij) jazyk. Moskva.
SEGAL, D. M. 1972: Osnovy fonologičeskoj statistiki. Moskva.
ŠČERBA, L. V. 1963: Fonetika francuzskogo jazyka. Moskva.
TAMBOVCEV, JU. A. 1977: Nekotorye charakteristiki raspredelenija fonem mansijskogo jazyka. SFU 13: 195—198.
TAMBOVCEV, JU. A. 1979: Raspredelenie glasnych fonem v mansijskoj poėzii. SFU 15: 164—167.
TAMBOVCEV, JU. A. 1980: Zur Vorkommenshäufigkeit langer und kurzer Vokale in der zweiten Silbe des Wogulischen. FUM 4: 73—74.
VEENKER, W. 1979a: Zur phonologischen Statistik der Komiperjakischen Sprache. FUM 3: 13—27.
VEENKER, W. 1979b: Zur phonologischen Statistik der vogulischen Sprache. In: Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Wiesbaden. 305—346.
VEENKER, W. 1980: Zur phonologischen Statistik der čeremissischen (marischen) Schriftsprache. SFU 16: 106—134.
ZINDER, L. R. 1979: Obščaja fonetika. Moskva.

Типы слогов в северном диалекте мансийского языка

Ю. А. Тамбовцев

В статье анализируются типы слогов в северном диалекте мансийского языка на материале выборки объемом в 276 502 фонемы. Исследуется частотность односложных и двусложных слов и сравнивается с аналогичной частотностью таких же слов в некоторых финно-угорских, тюркских, романогерманских и иранских языках. Рассматривается количественный и качественный аспект мансийского слога по позициям в слове. Анализируется количество фонем в слоге в мансийском и русском языках. Слоги коми-пермяцкого, марийского и мансийского языков сравниваются с точки зрения их открытости-закрытости и прикрытости-неприкрытости. Делается вывод, что в северном диалекте мансийского языка наиболее частотными являются слова, состоящие из двух слогов или пяти фонем, что наиболее характерным слогом является слог типа *CVC* и что для северного диалекта характерны закрытые и прикрытые слоги.

Hajításnyira...

(Egy kifejezés hátteréhez)

Némely kifejezésünk, mely a történeti anyagból ismert és mellyel napjainkban is találkozhatunk, mai fogalmaink szerint is világosan értelmezhető, sőt olykor szinte túlságosan is egyértelmű. Így pl. az a kifejezés is, amivel bizonyos távolságot jelölhetünk: *hajításnyira*. Ma a hozzávetőleges, bizonytanul meghatározható, olyan távnak egyik jelölője ez a kifejezés, ameddig egy adott tárgyat elhajíthatunk. S mivel nemcsak a tárgy, ami hajításra kerül, lehet nagyon különböző, hanem annak az embernek az ereje, ügyessége is aki a hajítást végzi, a végeredmény nagyon is eltérő lehet. Mégis, bizonyos határokon belül, a viszonylagos távolság jelölésére máig is használatos e kifejezés.

Korábban, mértékegységeink tökéletesedése előtt, az efféle távjelölési módnak jóval nagyobb volt a szerepe. Ezért találkozhatunk a fentihez hasonló más eféle kifejezéssel is, mint *dobásnyira, lövésnyire* vagy *futamnyira*.

A *hajításnyira* kifejezésre a MNytSz is több adatot közöl a 16—18. századból (I. 1253—54). Ezeket mi is jelentős számban bővíthetjük, mégpedig olyanokkal, amelyek a kifejezés hátterét valamivel bővebben rajzolják meg, mint a szűkszavú szótári adatok.

Első adatunk, mely a kéziratos anyagból rendelkezésünkre áll, azon határper irataiból való, melyet 1672. június 11-én a Komárom megyei Tömörd és Mocsa közti határ megállapítása céljából tartottak és amelyen már a tanúknak feltett kérdésben is a következő szerepelt: igaz-e hogy a határ tart „az nap kelet felül való völgjeken még belül *egy hajitásnyival*, az hol egy kis czikkely pallag is vagyon . . .?" (OL, Eszt. geszt. 13. cs. /LVII). 1692. nov. 10-én pedig a Nógrád megyei Kemény és Kosd közti határt rögzítő megyei bizottság rótta — többek között — a jegyzőkönyvébe: „. . . tovább menvén *mint egy két hagyitásnyira* az Bérczre, mutattak (ti. a tanúk) két régi kereszt vágásu fákat . . ." (PML, XXXIII, 11/C). 1699. dec. 10-én a Pest megyei Pécel és Isaszeg határainak megállapítására tartott kihallgatáson pedig az egyik tanú, a dámi 80 éves Kurinszki János vallomásában elmondotta, hogy „vitt volna ezen fatens bennünket Sárkány rugás névő Kopasz Hegy felé, mely Katona Kuton alól vagyon, *mint egy három hajitásnyira* . . ." (PML, Proc. term. 1699: 1) 1722. május 4-én a Pest megyei Acsán tartott kihallgatáson is az egyik tanú a következőképpen vallott a határról: „. . . a' Mocsár fán alól circiter *két haitásnyira* birták az Acsaiak (ti. a földet), a Mocsár fáig pedig a Csőváriak birták . . ." (PML, XXXII, 11/C). Az 1733. április 10-én pedig a Pest megyei Rád és Kosd között húzódó határt az 51 éves Fodor Mátyás a következőképpen határozta meg: tart a határ „a Kopasz hegy teteire, a' hol is megfordulván a' fenyős Bércen belül, a' mint a' Bakonban bé ereszkednek circiter *egy vagy két hajtásnyira* lévő hányot Határra . . ." (OL., Inqu. Jur. T. R. 17/3236).

Az adatok, mint tapasztalható, tanúvallomások szövegéből valók, és így valószínű, hogy a kifejezések a 17. század végén és a 18. sz. elején élő személyek szókincséhez tartoztak. A másik, ami ugyancsak figyelemre méltó az, hogy a vallomások határjárásokban hangzottak el.

Kérdés, van-e ez utóbbinak valami jelentősége? Ismeretes ugyanis, hogy a határkijelölések, határmeghatározások gyakran különös szokásokkal voltak összefüggésben. Kérdés tehát, hogy e kifejezések összefüggésben lehetnek-e e szokásokkal, vagy fennmaradásukat elősegítették-e azok? S egyáltalában: összekapcsolható-e valamiképpen a szokás és a kifejezés.

Adataink, melyeket áttekintettünk, így magukban túlságosan némák és nem adhatnak választ. Hogy vallomásra bírjuk őket, segítségre van szükségünk. Úgy véljük, hogy a jelen esetre is érvényes lehet az, amire a kitűnő történész, M. Bloch egyik tanulmányában felhívta a történeti kutatók figyelmét: „... a történeti kutatások nem tűrik az autarkiát. Elszigetelten bármelyik is (ti. kutató) csak félig érhet meg mindent, még legsajátosabb kutatási témáját is ..." A teljesebb megértés végül is egyetemesebb összefüggésben érhető el. (A történelem védelmében. Budapest 1968. 58).

Érdemes tehát nekünk is a tárgykörünkbe vágó nemzetközi anyagot figyelembe venni, olyan anyagot, melyben a fentiekhez hasonló kifejezések előfordulnak és az adatok — ami éppoly fontos, — a kifejezés hátterét is bővebben tudják megvilágítani. Ezek az adatok a mi értelmezésünket is segíthetik.

S hogy a próbát érdemes megtenni, azt tapasztalhatjuk is, ha e témakörben az alapvetőnek ítélt összefoglalást, Jakob Grimm Deutsche Rechtsalterthümer c. alapvető munkáját, mely 1854-ben jelent meg először, kézbe vesszük és benne bő változatokban megtalálhatjuk nemcsak a kifejezés párjait szinte egész Európából, hanem azt a környezeti hátteret is, mely az értelmezéshez szükséges. A tanulságokat, a roppant anyagot áttekintő és feldolgozó szerző a következő rövid mondatban foglalta össze: „Die grössте zahl bezieht sich zwar auf landeserwerb und abmarkung" azaz: a kifejezések zöme eredetileg a földfoglalással illetve az ezzel szorosan összefüggő birtokelhatárolással volt kapcsolatban.

A foglalás egyébként, amint a hatalmas anyagot összefoglaló cikkből értesülhetünk, úgy történt, hogy a foglaló a közös tulajdonú területből akkora részt vehetett egyéni birtokba, ameddig valamely tárgyat elhajított. S e tárgy, amivel foglaltak, igen különböző lehetett: így pl. kalapács, fejsze, lándzsa, bot, nyíl, sarló, szántóvas, kanál, szög, golyó, sőt kő, vagy földcsomó is. Olyan tárgy tehát, ami éppen a foglalás időpontjában a kezükbe akadt, illetve amely tárgy leginkább megfelelt a föld hasznosításának, jellegének. Így nyilván irtáskor, erdőben, elsősorban a fejsze jöhetett számításba, ha foglalni akartak. (55—73).

A Grimmtől idézett számos európai adatot viszont újabbakkal is gyarapíthatjuk: legutóbb E. A. Virtanen adta közre kitűnő megfigyeléseit a finnországi foglaló jegyekről, és dolgozatában említette azt a karjalai szokást is, mely szerint azt „hogy egy másik ember rétjétől milyen távol végezhet valaki erdőirtást — azaz hol legyen a határ? — az irtást végzők munkaeszközének (kasza, fenőkő, fejsze) a rét határától való elhajításával mérték ki" (Műveltség és Hagyomány 3 [1961]: 160).

A fentieket figyelembe véve, úgy véljük, némi értelmet nyerhet nálunk is az a tény — amit már korábban is kiemelhetünk, — hogy a tárgyalt távolságmeghatározás az újabb adatok szerint, melyek hátterét is ismerjük, határokkal

kapcsolatos. Ugyanakkor az is világosabbá válhat, hogy ilyen alkalmakkor nem is az volt a fontos, hogy a hajításnyi távolság egységes, egyforma nagyságú területet jelöljön, hanem módot adjon az irtásra, vagy egyéb használatra a foglalónak akkora területen, amekkorát éppen el tudott foglalni, ereje megfeszítésével.

Hogy mindez nem puszta feltételezés, hanem nálunk is volt alapja, azt további adatokkal is alátámaszthatjuk, olyanokkal amelyek az eféle foglalást nálunk is igazolják. A „Corpus Statutorum"-ban tették közzé azt az adatot, amely szerint az egyik, 1680-as máramarosszigeti határozat rögzítette, hogy „az városnak régi szokása szerint is, ha valamely embernek földe mellett bokros erdő vagyon, azt a maga földéhez applicalhatja és irthatja, mig egy szekercével elhajithatja." (Kolosvári—Óvári III. 1892. 678) A hajítás tehát itt is az új határt jelölte, illetve szabta meg. De hogy a szokás korántsem magában álló, hanem recens párja is akad, azt Győrffy István egyik cikkéből is megtudhatjuk, mely Dél-Bihar területéről adott hírt hasonló foglalási módról. Az ottani pásztor, ha talált egy irtásra alkalmas területet, „ott az erdőt akkora sugárban kiirtotta, ameddig az baltáját el tudta hajitani" (Népr. Ért. 1915: 106.).

A fentieket figyelembe véve tehát „hajításnyira" kifejezésünket, mely a 17—18. századból főleg a határperek anyagából áll rendelkezésünkre, korántsem lehet puszta távolság-jelölő kifejezésként felfognunk, hanem feltételezhető, hogy nálunk is — akár Európa nagyobb részén — a hajítás a foglalás mértékének volt elsőrendű jelölője. Mai értelme már korántsem teljes, hanem leszűkült, csonka, amely később, mégpedig akkor állandósult, amikor a földfoglalásnak hajítással való szokása már eltűnt. E szokás nélkül természetes, hogy a kifejezés értelme is megváltozott, leszűkült, és csak mint egyfajta bizonytalan távolságot jelölő kifejezés élt tovább.

TAKÁCS LAJOS

Hajításnyira ...

(Zum Hintergrund eines Ausdruckes)

von LAJOS TAKÁCS

Der im Titel stehende Ausdruck kommt im historischen Material seit dem 16. Jahrhundert öfters vor. Besonders viele Angaben gibt es im 18. Jahrhundert; dies ist auch deswegen sehr wertvoll, weil diese Angaben auch den Hintergrund des Ausdruckes erhellen. Demnach war dieser Ausdruck in den verschiedenen Gemarkungsstreifen wichtig, z. B. wenn die Entfernung der Gemarkungszeichen bestimmt werden mußte.

Die Entsprechung dieses Ausdruckes kann auch im ausländischen Material gefunden werden. JAKOB GRIMM beschäftigt sich schon in seinem Werk „Deutsche Rechtsalterthümer" (1854) und nach der Übersicht des zur Verfügung stehenden mächtigen Materials schließt er darauf: „Die grösste zahl bezieht sich zwar auf landeserwerb und abmarkung", d. h. dieser Ausdruck hängt mit Besitzergreifung bzw. Abmarkung zusammen.

Diese Besitzergreifung ist folgendermaßen geschehen: man hat einen Gegenstand weggeworfen und die erreichte Entfernung hat bestimmt, wie großes Stück man von dem gemeinsamen Besitz, der meistens ein Wald war, in eigenen Besitz übernehmen konnte. Der weggeworfene Gegenstand konnte eine Axt, ein Hammer, ein Stab, eine Sichel, ein

Pflugeisen oder sonstiges sein. Über die Verbreitung dieses Gebrauches in Nord-Europa hat E. A. VIRTANEN neulich berichtet. Im historischen Material finden wir aber auch bei uns Spuren dieser Art der Besitzergreifung, so z. B. aus den ehemaligen Komitaten Máramaros und Bihar.

Es ist also wahrscheinlich, daß hinter dem Ausdruck *hajtásnyira*, der im 18. Jahrhundert vor allem nur eine Entfernung bezeichnet hat, früher, zur Zeit der Verbreitung der freien Besitzergreifung auch bei uns der Gebrauch der oben dargestellten Besitzergreifung stand. Als diese nicht mehr üblich war, ist dieser Ausdruck bloß Bezeichnung der Entfernung geworden.

Csille szavunk eredetéhez

Szavaink alakulása, mint ismeretes, korántsem egyenes vonalú és sablonosan egyforma, hanem nagyon is változatos és olykor szinte szeszélyes. Ennek oka nyilván az, hogy a nyelv használóját élete során sokféle tényező befolyásolja, sokféle hatás éri, és ez nemcsak használati eszközeiben, életmódjában, szokásaiban okozhat érezhető változást, hanem abban a szókincsben is, amit e hatásokat elszenvedő és azokra reagáló ember használ és amivel az észlelt jelenségeket kifejezni igyekszik. A szókincs alakulása végül is igen összetett folyamat eredménye, és azt átlátni, megérteni és a valóságnak megfelelően bemutatni csak úgy lehet, ha az alakulást befolyásoló főbb tényezőket, illetve az átalakulás fontos jellemzőit ismerjük és e folyamatban az egyes szavak helyét, jelentőségét is látjuk. Ellenkező esetben, bármennyire is biztos, szilárd adatot vélünk birtokolni, kísérletünk könnyen eredménytelenül végződhet.

Mindez a szavak hátterének, életük körülményeinek fontosságát eléggé kiemeli. S ha ez valóban így van, akkor az eddigieknél talán nagyobb lehetőség adódik arra is, hogy a szavak jelentése változásának, netán eredete kibogozásához olyan tudományszakok képviselői is hozzájáruljanak, akik a szavak hátterének, az életmódnak és környezetnek felderítésében nem speciálisan nyelvészeti stúdiumaik során szereztek némi tapasztalatot. Ez a megfontolás indít minket is arra, hogy most egy szó kapcsán összegyűlt adatainkat közre adjuk.

Ez a szó a *csille*, melyet a TESz., mérlegelve az eddigi megfejtési kísérleteket, végül is ismeretlen eredetűnek minősít. Mai közszói jelentése 'szállítókocsi bányákban, építkezéseken stb.' — melyet a TESz. 5. jelentésként vesz fel — viszonylag kései: első említése 1843-ból való. Egyéb jelentéseire viszont jóval korábbiak az adatok, így az 1. 'könnyű kocsi' első adat 1285/1358-ból való; 2. 'egy kocsira való rakomány' 1529-ből; 3. a 'boglya' 1559-ből és a 4. 'tutaj' pedig 1585-ből. (TESz. I, 528).

A kifejezés tájszói változatai, az ÚMTSz adatai szerint viszonylag bőségesek. Érdemes áttekintenünk a fontosabb változatokat, a jellemzőbb jelentésekkel. A *csille* alakváltozat pl. Veszprém, Moson, Győr megyéből, a Szigetközből, és a Fertő mellől ismert, és jelentése: 'kis szekér széna', „kis rakomány valami"; a *csilye* változat Hajdú megyéből, 'kis boglya' jelentéssel; *csije*, *csijje* alakban Hajdú, Bihar megyében él, és jelentése 'kis szekér széna" vagy valami más és „vendégoldalra rakott széna'; *csihe* változata ugyancsak Hajdú megyéből, Debrecenből ismert 'kisebb csomó széna' jelentéssel.

A szó különböző változatainak jelentései között tehát, a tájnyelvben, szinte mindenütt feltűnik a *széna*, illetve annak valamiféle egysége, rakománya (pl. boglya, kocsi). Mindenesetre mindenhol jelentkezik e két jelentés közül valamelyik: 1. kisebb szénarakás, boglya (egységnyi széna): 2. kisebb kocsi széna.

Pusztán a népnyelvi adatokat szemlélve, önkéntelenül is felmerül bennünk a gondolat: nem valamely szénafajta, fűféle-e az amit eredetileg a csille jelentett? — hiszen az, mint közös elem, mindenhol előtűnik! — netán az, amiből a széna is készült? Különösképpen akkor, ha a viszonylag korán előforduló *csillehajó* (1585), vagy éppen a *csilleszekér* összetételt vesszük figyelembe, amelyekkel kapcsolatban a TESz. is megjegyzi, hogy „nem lehetetlen, hogy — ti. a csille szó — a *csilleszekér*, *csillehajó*, összetételből vagy jelzős szerkezetből vált ki . . .” (TESz. I, 528).

Olyan szénafűről, vagy szénának felhasználható növényről viszont, melynek neve *csille*, szótáraink nem tesznek említést. Csak a *csilla* kifejezés ismert, mégpedig Szeged környékéről, és Komárom megyéből (ÚMTSz.), azonban a szó gyér adatai nem tették lehetővé eredetének és rokonságának közelebbi meghatározását. A *csille* szóval való kapcsolata fel sem merült; a TESz. is külön szóként tárgyalja az esetleges összefüggés említése nélkül.

S hogy mégis felmerülhet, azt az újabban előkerült történeti és recens adatok is alátámaszthatják. E szerint a *csilla* szó lehet a *csillé*nek változata, a veláris magánhangzójú *csillá*nak palatális párja, annál is inkább, hiszen a jelentésükben is kimutatható az egyezés: a 'fiatal hajtás, sás', vagy 'nádcsíra'.

Az adatok, melyek a fentieket egyik részről alátámaszthatják, a Komárom megyei Nagyigmándon 1818. szept. 28-án tartott kihallgatás tanúinak vallomásaiból kerültek felszínre. A kihallgatásra, melynek az lett volna a feladata, hogy a szomszédos falvak határszélén húzódó ún. Tó-ér hovatartozását biztosan meghatározza, nagy számban hívtak tanúkat a szomszédos falukból, akik vagy azért, mert azelőtt igmándiak voltak, vagy azért mert foglalkozásuk révén többször jártak a kérdéses határrészen, megbízható tájékoztatást tudtak adni a határokról. E tanúk aztán a vallomásuk igazának alátámasztására szóltak pár szót e Tó-ér hajdani használatáról, és ennek során annak növényeiről is. Eközben került sor a *csille* szó említésére.

Így az egyik tanú, a 39 éves Pados, vagy Mészáros István, aki Nagyigmándon született, de a kihallgatás idején Ácson lakott — ahová 21 éves korában költözött át — megemlítette a tó növényzetéről és hajdani hasznáról, hogy „. . . még az én időmben — azaz akkor, amikor még Nagyigmándon lakott — ezen Tó-Érben aratni való nád nem termett, hanem az Hid körül ritka és gömbölü kákó 's több tisztások, 's szélen csir-kákó; máskor is, de leginkább Vasárnap — fűzte hozzá — ezen Érben legeltetni szoktunk, magam-is — emlékezett — mint Lovász Gyerkőcze számtalanszor legeltettem benne, mivel a' Lovak a' melegségben szerettek az Érben locsolódni 's csillét enni . . .” (OL, Eszterházy cs. gesztesi lt., 16. cs. LXIX). Egy másik tanúnak, az ugyancsak nagyigmándi születésű de a per idején Mocsán lakó 43 éves Gombos Istvánnak szavaiból valamivel többet is megtudhatunk a fenti növényről: „Többször ezen Érben legeltettem — vallotta ő is — még akkor aratni való kákó nem termett, hanem holmi aprólékos csille, melyet is mindenkor Nagy Igmándiak marhájok által legeltettek le . . .”

Egy következő tanú, az ugyancsak nagyigmándi születésű, de szintén Mocsán lakozó 42 éves Balog István szavai is megerősítették a fentieket. Mint említette, amikor Igmándról „eltávoztam, még akkor aratni való kákó ezen Érben nem termett, hanem tsak aprólékos Csille 's sás . . .” Amit azonban hozzáfűzött, az már érdekesebb számunkra, mert kitűnik belőle, hogy e csillét szénának is használták, vágták, és így korántsem lehetett az olyan apró, esetleg csak a hosszabb kákóhoz viszonyítva. Mint a továbbiakban elmondta,

e csillét „magam-is többször nyári időben mint Atyám Marháinak, mint más Szolgálatban lévén Balog Ferencz Bátyámnál, sarlóval kaszáltam, és hazahordottam, az apróbb füvet pediglen Marháinkal etettük le . . ." S hogy a csillét valóban kaszálni is szokták, azt a következők is ismételten megerősítették: „azt pediglen, hogy Kis-Igmándi Urak — akikkel ti. a nagyigmándiaknak volt nézeteltérése a határ felöl — Marháikat ezen Érben legeltették, vagy akkoriban benne termett csillét kaszálták, vagy közt tartottak volna, ezen Érben sohasem láttam és nem is tapasztaltam . . ."

Néhány évvel később 1823. febr. 24-én ismét kihallgatásra került sor, amelyben részben az előző tanúkat idézték meg. Ezek lényegében megismételték a korábban mondottakat a csillével kapcsolatban is. Így pl. Mészáros István ekkor is elmondta hogy: „. . . a Kis Igmándi Hidon alul lévő Csillében is szabadon legeltették lovaikat . . ." De az új tanúk is hasonlóan emlékeztek meg a határokról és a csille legeltetéséről is. Így a 47 éves ácsi Horváth Pál is azt vallotta, hogy „ezen Érben a Kiss Igmándi Hidon alul lévő Csillében is mint Lovász Gyermek más több Lovászokkal együtt szabadon legeltették Lovaikat, egész a' Kis Igmándi Közbirtokos Urak Rétjeik szélén, a Tó parton lévő kompolásig . . ."

A *csille* szó a fentiek szerint, Nagyigmándon és pár szomszédos faluban a múlt század elején közhasználatú volt, és olyan sásféle füvet jelölt, amely vizes területen sarjadt, és amelyet fiatal korában szívesen legeltettek, illetve szénának is kaszáltak. S hogy a szó elterjedéséről, jelentéséről, sorsáról még többet is megtudjunk, 1978-ban egyik gyűjtő utunk során időt szakítottunk arra is, hogy a helyszínen is megérdeklődjük a szükségeseket. Az ekkori kiszállásunk alkalmával három faluban akadtunk még e szó nyomára: Kis- és Nagyigmándon, azonkívül Tárkányban. A szó már korántsem volt közkeletű, a fiatalabbak, sőt a középkorúak sem ismerték e jelentésben, az öregek közül is néhány, csak olyan, akinek életkörülményei úgy alakultak, hogy a történeti adatokban említett mocsaras réten megfordult, és ott pl. legeltetett, vagy szénamunkát végzett. Jó példa lehet erre a kisigmándi 87 éves Pőcze Lajos és családja. Míg az idős ember a szót és a vele jelölt növényt, valamint annak hasznát is kitűnően ismerte, 63 éves lánya, Padócz Lászlóné sz. Pőcze Juliánna, már csak *csádé* néven ismerte a növényt és alig tudott valamit hasznáról. Egy másik kisigmándi lakosnál a 88 éves Szeder Istvánnál is hasonló volt a helyzet: míg ő jól emlékezett a szóra, 43 éves lánya és annak családja egyáltalán nem ismerte a fenti jelentésben. De hasonló volt a tapasztalatunk a másik két faluban is.

Ami a szó alakját illeti, a rá emlékezők *csille, csillefű* néven ismerték, de emlékeztek *csilla*, sőt *silla* alakra is. Igaz, hozzáfűzték, hogy ez utóbbi formában ritkán használták. De a növénynek más neve is ismert: *káka*. Ma viszont a növény legelterjedtebb neve e falvakban is: *csádé*. A fiatalok csak e néven ismerték.

E csillefű, vagy csádé egyébként megtermett minden vizenyős helyen; a fenti falvakban főleg Nagyigmánd és Kisigmánd között húzódó ér mentén, mely határul is szolgált, sarjadt bőven. Fiatal korában szívesen legelte az állat, s ilyenkor kaszálni is szokták, vagy zölden etették, vagy szárítva szénaként. Ha viszont megerősödött, már csak alomnak szokták levágni. Ha jól felnőtt, nyárvégén, ősszel sarlóval is szokták szedni, és megfelelő szárítás után az erős csádészálat kötélnek tekerték, mivel pl. gabonát lehetett kötni. De szép hosszú szálát szokták nád, vagy zsup helyett a tetőre is rakni fedésnek. Nem volt olyan tartós, mint a nád, de kb. annyi ideig megmaradt, mint a zsup.

Kötés előtt viszont nem volt vele annyi dolog, mint a zsupkészítéssel. Csak ősszel, az ér mellett sarlóval meg kellett szedni s kötélbe kötni.

Az emlékezet mindenesetre igazolta azt a hasznát, amit a történeti adatokból megtudhattunk, sőt kiterjedtebb felhasználásáról is értesülhettünk. Mint láttuk, a falvakban élt a szó *csilla* változata is, mely néven a növényt máshol is ismerték. Ezek a változatok egyébként csatlakoznak ahhoz az előfordulási helyhez, amelyet Komárom megyéből ismerünk. A változatokat egyébként történeti adatokkal is bővíteni tudjuk.

A Nyitra megyei Vecsén 1756. szept. 14-én tartott határperben az egyik tanú, a 38 éves tarnóci Meleg András említette, hogy a kérdésben lévő Maksa „Tónak Vág felé terjedő Eriben az Nacsilla le kaszáltatott — és fűzte hozzá — azt onnan tudja jobban a Tanu, mivel magha is ollyatin le kaszált Nacsillát, onnand hordott . . .” (OL, Inqu. Jur. T. T., 17/1171). S hogy a szó felől semmi kétségünk ne legyen, el kell olvasnunk a „De eo utrum” megfelelő kérdését, melyből világossá válhat, hogy valóban nádcsilláról esett szó, hiszen azt tudakolták, hogy igaz-e, hogy azelőtt a Maksa tóban „Nád is lévélt, és csak két esztendőtül fogva az nagy szárazság miatt” tűnt el annyira a víz, hogy a fiatal nádat — a nád-csillát — kaszálni is lehetett?

Ezt a növényt tehát, amelyet Nagyigmánd környékén *csillé*nek, illetve *csillá*nak neveztek, jellegzetes vízi növényként ismertek, melyből zsenge korában szénát is készíthettek. Úgy tűnik, éppen ez a tény szolgálhatott a későbbi jármű — elnevezés alapjául. A vizes helyről ugyanis, ha le is kaszálták a füvet, és esetleg meg is szárították, csak nehezen, speciális módon tudták kihordani: csak kézzel felnyalábolva, vagy kisebb könnyű szekérrel, mely nem süppedt úgy el a sárban, mint valamely nehéz teherhordó alkotmány. Gyakran a nádat is úgy hordták ki, posványos helyekről, amint arra pl. a Komárom megyei Ekecsben 1733. jan. 10-én tartott per egyik tanúja, az 55 éves Ns. Lénárd Mihály is megemlékezett: A „Nagy megyeri Lakosok megh iget házoiknak fölállittására nézve Ekecsiektül az ollyatin Nádat — mint amit ti. fedésre használni lehetett — egiszben megh vették és kit gázolva, kit hajón ki hordották a' szározra . . .” (OL, Zichy 127/168). De a Pozsony megyei Kisfaludon tartott határper egyik tanúja, Pataky György is elmondta, hogy a falu melletti „Kühidfün” „Kis-Faludi Uramék Marhájokkal Szekerekkel az posványság miatt által nem járhattak . . .” (OL, Proc. Tab. 4/2540). Vagy a Hont megyei Kiskeszi és Szekeresd között az út, amint azt az 1780. május 2-i per tanúi elmondták, vizenyőssége miatt nehezen volt járható. S amint az egyik tanú a 70 éves Révai Pál megjegyezte: „természet szerént tiszta posványos hely lévén nagy veszedelemmel azon által mehetnek a Szekerek; sőt — hangsúlyozta — terhes Szekerek arra nem is járnak . . .” (OL, Proc. Tab. 4/5600).

Nos, hasonló lehetett a helyzet azokon a posványos, vizes helyeken is, ahol a csille tenyészett: a szokásos paraszti szekerekkel a lekaszált fűért nem mehettek be. Így aztán vagy ölben kézben hordták ki, ami nagyon fáradságos és gazdaságtalan lehetett. Jóval célszerűbb volt hajóval, ami még nem is olyan régen egy fából vájt fatörzsből készült, és amit árvizes vidéken, még századunkig is használtak sáros utakon, teherhordásra, így többek között szénahordásra is. Az pedig természetes, hogy az olyan mocsaras helyen, ahol a csille is megnőtt, a sáron húzott hajó a lekaszált fű, vagy elkészített széna szállítására is megfelelt.

De hordhatták a füvet kerekes járművel is, ha az könnyű volt, és a teher sem nagy, amit ráraktak. S ez annál is inkább elképzelhető, mert a sásfüvet

is csak úgy tudták megkaszálni, ha a víz lehúzódott róla és a földje is kissé megszikkadt. A sáros föld és a sásnak szívós, szétágazó gyökérzete, mely a kaszás embert megtartotta, elbírhatta a könnyű szekér viszonylag könnyű súlyát is, még ha a szekeret meg is rakták. Így a vizenyős területek, rétek egyik fontos szállító-eszközévé válhatott a könnyű szekér, melynek e helyeken talán legfontosabb feladata volt a széna rétről való kihordása, illetve szállítása. E szekérnek éppúgy, mint a fent említett hajónak, a nevéhez is kapcsolódhatott a *csille* név, és így „nem lehetetlen — amint azt a TESZ is megállapította — hogy a *csilleszekér*, *csillehajó* összetételből, vagy jelzős szerkezetből vált ki" e jármű neve.

S hogy ez megtörténhetett, azt alátámasztani látszik az is, hogy éppen e vidéken vezetett keresztül az a fontos kereskedelmi út, amely az ország központját és fővárosát nyugattal összekapcsolta, és ez út mellett az a falu, amelynek a magyar közlekedési eszközök fejlődésében, ha hinni lehet az adatoknak, különös szerep jutott. Itt feküdt ugyanis az a Kocs, melyről hihetőleg a könnyű kocsi is nevét kapta. Ha pedig e vidéken oly jelentős volt a kocsikészítés, hogy a kocsi egyik változata a nevét is itteni helységről kapta, akkor elképzelhető, hogy a kitűnő kocsikészítők másfajta járművek készítéséhez is értettek, olyan jármű előállításához, mely eltért az eddigi formáktól és nevét is helyi kifejezésről kapta. E kifejezés pedig a *csille* volt, mely eredetileg növényt jelölt, majd a mocsári növénynek, ha lekaszálták, praktikus szállítóeszközét, illetve azt a mennyiségű füvet, szénát — majd bármi mást — amit a járművön szállítottak.

Egyébként a szónak több változata is élt, amint azt az egyes szótári adatok is mutatják. (M. Okl. Sz. 118—129; EtSz. I, 1054—1055, 1179). E változatok némelyike újabb adataink szerint is a szó jelentése alakulásának egy-egy fokozatát is érzékeltetni tudja. Ezekből említenénk most két példát, amelyek mintegy a határeseteket mutatják. A Pozsony megyei Kisfaludban 1768. december 15-én tartott határperben említették pl. azt a határjelet, „a'mellyet Csöllye örvényeinek neveztek" és amely hihetőleg ugyancsak a fenti vízinövényről kapta nevét. (OL, Processus Tab. 4/2540). Ugyanakkor a Komárom megyei Tatán 1803-ban az egyik földesúri irat szerint a tataiaknak a kérdéses helyen szénájuk „talán egy vagy két apró csülle forma szekérre való terem . . ." (OL, Eszterházy cs. tatai lt., 79 cs/X). A népnyelvben tehát a változatok jelentésének alakulása is megfigyelhető.

Köznyelvi szóként viszont a *csille* változat állandósult, az a szó amely a fontos kereskedelmi útvonal mellett fekvő kocsi-készítő faluban is élt, és amelynek így a legnagyobb esélye volt arra, hogy szélesebb körben is elterjedjen. Mai közszói jelentését pedig akkor nyerhette el, amikor a múlt század elején meginduló nagyobb ütemű gazdasági fejlődés során az építkezéseknek és a bányáknak elengedhetetlen segítőjévé vált a keskenyvágányú vasutak gyors és könnyű szállítókocsija: a csille.

TAKÁCS LAJOS

Zur Herkunft des ung. Wortes csille 'Förderwagen'

von LAJOS TAKÁCS

Die heutige umgangssprachliche Bedeutung des Wortes *csille* ist: 'Förderwagen in Bergwerken und an Baustellen'. Diese Bedeutung ist aber ziemlich jung, sie kommt das erste Mal 1842 vor. Andere Bedeutungen dieses Wortes sind aber viel älter: sie stammen

aus dem 13. bzw. 16. Jahrhundert. Für diese ist es charakteristisch, daß alle mit dem Heu zusammenhängen: die Bedeutung ist entweder 1. 'kleinerer Heugaufen, Feime' oder 2. 'kleinerer Wagen Heu'. Und wenn wir auch hinzufügen, daß dieses Wort in den frühen Angaben auch in den Zusammensetzungen *csillehajó* 'etwa Heuschiff' und *csille-szekér* 'etwa Heuwagen' vorkommt, stellt sich sofort die Frage, ob das Wort *csille* eine Art Heu oder Gras bezeichnen konnte.

Die Bedeutung 'Gras, Pflanze' des Wortes *csille* ist in unseren Wörterbüchern nicht belegt; es gibt nur das Wort *csilla* in der Bedeutung 'junges Schift', 'Rohrsproß'.

Mit historischen Angaben kann aber die Bedeutung 'junges Schilf' des Wortes *csille* bewiesen werden. In Nagyigmándi (Komitat Komárom) haben mehrere Zeugen — die aus verschiedenen Nachbardörfern stammten — während der Verhöre in den Jahren 1818 und 1823 erwähnt, daß sie das mit diesem jungen Schilf (ung. *csille)* bewachsene Gebiet nicht nur als Weide sondern auch als Wiese gebraucht haben, d. h. sie haben das Schilf, solange es noch jung war, für Heu abgemäht. Es ist uns gelungen, dieses Wort während der Sammlung 1978 außer Kisigmánd auch Nagyigmánd und in Tárkány zu finden. In diesen Dörfern werden aber auch die Varianten *csilla* und *silla* bzw. das Wort *csádé* in selber Bedeutung gebraucht.

Wie es sich herausstellte, hat dieses Gras an naßem, sumpfigen Gebiet gediehen, wohin man mit schwerem Bauernwagen ohne Gefahr des Versinkens nicht hinfahren konnte. So wurde das abgemähte Schilf (ung. *csille)* entweder in der Hand vom sumpfigem Gebiet weggetragen oder man mußte ein leichteres Fahrzeug bauen. Dazu konnte der zweirädrige, kleine Karren dienen, der auf der sumpfigen Wiese nicht versunken ist und deswegen ein charakteristisches Fahrzeug — ung. *csille-szekér* — auf den sumpfigen Gebieten geworden ist. Der Grund der Benennung war also die ehemalige charakteristische Ladung des Karrens.

Die Verbreitung des Wortes als Fahrzeugbenennung konnte auch dadurch gefördert werden, daß durch dieses Gebiet der Weg führte, an dem auch das Dorf Kocs lag, wovon eine leichtere Art des Wagens den Namen *kocsi* 'etwa: in Kocs hergestellt' bekam, gerade infolge des ausgezeichneten Wagenbaus. Wir können annehmen, daß die Kenntnisse der Bewohner auf dem Gebiet des Wagenbaus die weitere Differenzierung der Transportmittel gefördert haben — entweder direkter oder indirekter Weise. Das kleine, zweirädrige Fahrzeug, daß früher das zweckmäßige Transportmittel der sumpfigen Gebiete war, wurde auch auf anderen, schwer gangbaren Gebieten gebraucht und es ist besonders in Bergwerken und an Baustellen wichtig geworden, und zwar so, daß es auch weiterhin *csille* benannt wurde.

A nyenyec célhatározó infinitivusról

Az uráli nyelvek egyik feltűnő sajátossága, hogy igenévrendszerük meglehetősen gazdag és bonyolult, s bár nyelvenként természetesen sok egyedi vonást mutatnak, eléggé általánosnak mondható, hogy az egyes igenevek — részben alaki jellemzőiket tekintve, részben az általuk betöltött mondattani funkciókat illetően — nem különülnek el mereven egymástól: kiegészítik, keresztezik, ill. fedik egymást. A nyenyecben pl. az infinitivus (a szamojédisztikában elfogadott terminológiában határozatlan gerundium) és a feltételes gerundium mellett létezik egy ún. célhatározó infinitivus is. Vö. HAJDÚ, Chr. 51.1.[1]

A nyenyecen kívül a szölkupban találunk még anyagát nézve nem rokonítható, funkcionálisan azonban hasonló formát. Vö. HAJDÚ: i. m. 142.1. A szölkup célhatározó infinitivus esetében egyébként a Px-ek révén adott a személyre vonatkoztatás lehetősége is. A nyenyecben ez nincs meg. Nincs is rá szükség, mert a célhatározó infinitivus, amely sohasem lehet alany, és a fölé rendelt ige (ritkábban igenév, ill. elvétve deverbális főnév) cselekvéshordozója — szinte kivétel nélkül — egybeesik.

Vizsgáljuk meg közelebbről is a nyenyec célhatározó infinitivust! Végződése *-wāńś*, *-māńś*, *-wāńć*, *-māńć* és néha *-wāś*. Vö. HAJDÚ: i. h. Ez a tundrai nyelvjárásokban és a nagyrészt ezen alapuló irodalmi nyelvben van meg. Az erdeiből, alig kivehető nyomát egyelőre figyelmen kívül hagyva, hiányzik. A HAJDÚ által ide sorolt *-wānˀ*, *-mānˀ* végződésű alakok áttekintését ugyancsak későbbre halasztjuk. Mondandómat 117 példával tudom alátámasztani.

A nazálist is tartalmazó *-wāńś*, *-māńś* alakváltozatai voltaképpen nyelvjárási eltérésekkel magyarázhatók. Erre vonatkozóan lásd HAJDÚ Chrestomathiáját (21, 22).

A keleti és nyugati nyelvjárásokban a szóbelseji *-w-*nek a környező magánhangzókat labializáló hatása esetünkben is érvényesül, így az *-ā-* helyén *-o-*t vagy *-ū-*t találunk. Természetesen nem túl gyakran, hiszen mint tudjuk, a kötött morfémák jobban ellenállnak az efféle tendenciáknak. Vö. Sjo. *ńūw manzarāwoź äedarāwoś* 'ich schickte meinen Sohn zur Arbeit' (LE. 27b), *χū-*

[1] Ezt a kategóriát mások nem különböztetik meg, így a vele kapcsolatos, alig elhallgatható problémákat egyszerűen megkerülik. L. PROKOFJEV egyik példamondatát s annak fordítását: *tīrťe ŋano nemaχad malɔ ńeńećɔ nosīɔmana χańewāńź wīnd χajeɔ* 'после того как аэроплан улетел, все ненцы уехали в тундру промышлять песцов', ill. szószerint: (парохода с ухода его все ненцы по песцам к пвомышленцю уехали' (JPNS 50). Ugyanígy példák egész sorára bukkantunk TERESCSENKO szótárában és szintaxisában, anélkül, hogy a legcsekélyebb nyomát is találnánk a *wāńś* stb. végződésű szavakkal való törődésnek.

ńāna ťońem? χādambūwūnś χāntāwaʔ 'morgen gehen wir auf die Fuchsjagd' (LE. 373a).

A nyugati nyelvjárásokban ugyanakkor jellemző a nazális utáni mássalhangzó zöngésülése. Ezt az irodalmi nyelv is tükrözi, lásd TERESCSENKO szótárát és nyelvtanait, KUPRIJANOVA epikus gyűjteményét stb. A mássalhangzó-zöngésülés denazalizációval is együttjárhat, főleg a legnyugatibb nyelvjárásokban. Ennek megfelelően a következő alakváltozatokkal számolhatunk: *ŋацеки нанорциемзанзь хае* 'детц рвать пошли траву' (TE. Sz. 284b), N *ṕīrćemboj jerw ḿūśelmānź ḿejʔ* 'der ziemlich lange Herr machte sich auf die Umzugsfahrt' (LE. 259b), Sjo. *āmtalkowānź χāntām? χonďeʔ mana* 'ich gebe hin, um für die Schneehühner Balbane aufzustellen' (LE. 15b), Sjo. *ājebarmāź todaʔ* 'kommt, um roh zu essen!' (LE. 15b).

A *-ź* jelölését (a legnyugatibb nyelvjárásokban) gyakorlati szempontból tartjuk indokoltnak: a *-wānś* stb. > *-wānź* > *-wāź* mellett elvétve előfordul a *-wāś* is, amelyet ugyan a *-wānś*-ból is származtathatunk (van példánk arra, hogy a zöngésülés nem, csak a denazalizáció jut érvényre, pl. BZ *ńand* 'sinulle' ~ Kan. *ńat)*, de nem zárhatunk ki egy másik lehetőséget sem, miszerint a *-wāś*, *-māś* < *-ma* + *-ś*. Hadd említsünk egy más szempontból is érdekes példát! *χādārabtawāś*[2] *ńīw χādārabtaʔ* 'погубить-то я не погубила' (KU. 155).

A *-wānć*, *-mānć* elsősorban a keleti és bizonyos középső nyelvjárásokból adatolható — gyűjtésemben 9 ilyen adat szerepel —, ahol is ritkább a nazális utáni zöngésülés, de jellemző sajátosság a nazális utáni homorgán spiránsok zárhangúsodása (affrikalizálódása), vagyis esetünkben az *-ś* hangból *-ć* lesz. Előfordul emellett az *-ā-* kiesése is. Vö. O *padā tābedāś tīmʔ χādāwnć* 'er befahl, das Rentier zu töten' (LE. 475a);, U *śiddaʔ maneʔmānć tomanć* 'ich kam euch zu besuchen' (LE. 245b), OP *mań χäewānć parumb̓īmʔ* 'ich habe mit dem Aufbruch Eile' (LE. 358b).

Abban a kérdésben, hogy a *-wānś*, *-mānś* morfológiailag hogyan elemezhető, célszerű az erdei nyenyechez fordulnunk, amelyből ez a forma hiányzik (argumentum ex silentio). Keressük meg a vizsgált szerkezetek pontos mását! Ni. *ńījkoju kāńeś kaje* 'der ältere Bruder machte sich auf, um Wild zu jagen' (LE. 172a), Nj. *ńātakoś käeŋamaʔ* 'wir gehen helfen' (LE. 311a), Lj. *χīrāś kaďe* 'er ging weiter weg, um sich zu entleeren' (LE. 412b), Nj. *ŋäewāś toŋāt* 'ich gehe um ein Almosen zu bitten' (LE. 21b); Lj. *ṕentā kaďe* 'er machte sich auf, Schreinerholz anzuschaffen' (LE. 999), Nj. *ṕentaχa kaje* id. (itt a *-a* minden bizonnyal nyomosító képző), de: Nj. *ṕenćeś käeŋam* 'ich gehe, um . . .' (LE 386a)

[3] A *χādārabtawāś* lehetne, ahogy a *ńīw χādārabtaʔ* is, Sg. első szem.determ. (egy tárgyra utaló) igealak is (egyébként múlt idejű), a mondattani funkció — tekintethatározó — és más uráli nyelvek hasonló mondatai alapján azonban, vö.md. *kuloms af kuli* 'ei kuole millään', vog. *sātχumin sāŋkämtėnė ti saŋkėmtäslėm* 'hét férfidat megteremteni ím megteremtettem', fi. *tuoda sanoma toinkin*, m. *hallván meghallgatandjátok, látni láttam* stb., infinitivusnak, de legalábbis valamilyen igenévnek tarthatjuk. A 'megöltem — nem öltem meg' alternatívájáról nem lehet szó: azt feltételes gerundium fejezné ki.

Ezek a kifejezések egyébként megerősítik azt a sokak által megfogalmazott föltevést, hogy a figura etymologicának évezredek óta megvan a jelentősége az uráli nyelvekben (ugyanígy persze másutt is, l. pl. az oroszt). Az igei alaptag és ugyanazon igéből képzett igenévi determináns kapcsolatban (van más fajta figura etymologica is) az alliterációval is erősített egybecsengés mögött ellentétek feszülnek: absztrakt és konkrét, névszói és igei jelentés, statikus és dinamikus jelleg ellentéte. Mindez együtt hatásos stílus-eszköz.

A figura etymologica idegen eredete mellett kardoskodott pl. SIMONYI és újabban R. BARTENS.

Az erdei nyenyecben tehát a tundraiban megfigyelt *-wāńś*, *-māńś* vég-. ződésű alak helyén általában az *-ś* képzős infinitivus, olykor pedig a képző nélküli puszta tőalak (mint infinitivus) áll.

Figyelemre méltó, hogy néhány nyugati tundrai mondatban ugyancsak az *-ś* képzős infinitivus szerepel a várt *-wāńś* . . . alak helyett. Vö. ir. *tīda pūrć χaje* 'rénjei keresésére indult' (HP, Chr. 79), *мань не нюмд хамас том*ˀ 'lányodat megkérni jöttem' (Ku. 201), Sjo. *ūdondāś χāntāmˀ ńerńāna* 'ich mache mich auf, um der Karawane vorauszufahren' (Le. 42a).

Mindezt szem előtt tartva valószínűnek kell tartanunk, hogy a *-wāńś*, *-māńś* utolsó eleme az infinitivus *-ś* képzőjével azonos, s mint ilyen föltehetően lativusi eredetű. Erre lásd Hajdú: CIFU 269—271 stb.

Egy lativusi *-ś* egykori meglétére utalnak a következő példák: tu. Oks., N *towakoś χaje* 'es wurde Sommer' (Le. 459a). Sjo. *äewada jāĺekoś χaje* 'sein Kopf wurde grau' (Le. 93a), Sjo. *amyes mūnźindaˀ* ? 'Warum schweigst du? (Le. 5a), erd. S *kāη χājemηäeś kaje* 'er wurde Soldat' (Le. 402b).[3]

Ahhoz, hogy tovább tudjunk lépni, át kell néznünk a Hajdú által célhatározó infinitivusnak tartott *-wānˀ*, *-mānˀ* végű alakulatokat is.

A *-wānˀ*, *-mānˀ*, ill. *-wān*, *-mān* forma elsősorban a *χarwāś* 'wollen, Lust haben, mögen ige' (jelentése a gyűjtött anyagban — 50 mondat — kizárólag 'wollen') és származékai mellett fordul elő, méghozzá mind a tundrai, mind az erdei nyelvjáráscsoportban. Illusztráljuk ezt néhány példával!

tu. ir. *тиким тэвраванˀ харвамˀ* 'я хочу достать эту' (Ku. 213), U *ńoćko aćkī aḿewānˀ χarwā* 'das kleine Kind will an der Brust saugen' (Le. 6a), ir. *хавахаванˀ нининˀ харва* 'умирать-то мы не хотим' (Ku. 116), Ny. *аворман саць харбелывˀ* 'я очень есть хочу' (Ku. 176), *вындˀ хэванˀ харвабцоми таня* 'у меня есть желание поехать в тундру' (Te. Sz 747b).

A *-wān*, *-mān* forma jelentkezik az erdei *χāś* (vö. tu. *sać)* mellett is — az én korántsem teljes adattáramban 6 esetben —, méghozzá akkor, amikor a *χāś* az eredeti 'kräftig, unbändig, flink, fürchterlich sein' helyett 'wollen' jelentésű. Vö. Kis. *ńejχāj tomān χāχamwūnˀ* 'mein Zorn will kommen' (Le. 317a), Nj. *murmān χāχama* 'er will zerbrechen' (Le. 401a), Lj. *käemān χaˀηaś* 'er wollte weggehen' (Le. 182b).

Az *ewdo jīĺewānˀ māĺenaken* 'тебе надоело жить спокойно' (Ku. 213) nyugati tundrai mondatban a *jīĺewānˀ* formát alighanem a negatív 'wollen' jelentés indokolja. Hozzátehetjük persze, hogy a dativust vonzó igék mellett előfordulhat a *-wānˀ*, *-mānˀ*, de nyilván nem ilyen számban, mint ahogy a *χarwāś* mellett láttuk mintegy 400 oldalnyi szövegben.

Megemlítjük, hogy néhányszor a *χarwāś* mellett — hasonló mondatviszonyok között — infinitivust találtunk. Vö. tu. MB *ńeĺeś χarwābat śit ńeĺeηkum* 'wenn du willst, dass man dich verheiratet, so verheirate ich dich' (Le. 313a), *χäeś χarwāηamˀ sājūw jānˀ* 'ich will in das Land der Kriegführenden gehen' (Le. 260b).

A különféle nyelvtani formák keveredése egyáltalán nem szokatlan jelenség, és mint mindig, történetileg érthető, azaz magyarázható: egy funkció ellátására több eszköze is volt a nyelvnek. (Erre még vissza kell térnünk.)

[3] A *-ηäe* önmagában is elegendő lenne a valamivé válás kifejezésére. Vö. tu. U *śīɔmiɔ päerta χārta jaηkūda wesakoηäe χāntāmda* 'wenn ich ein alter Greis werde, habe ich niemand, der für mich sorgt' (Le. 182a), *sirejηäe χāntaĺɔ* 'es begann Winter zu werden' (Le. 182b).

A következő mondatokban viszont — *тоходанвам^{ə} сабе харвабтада* 'у него большая тяга к учёбе' (Te. Sz. 747b), *мя^{ə}ми тюкоркан^{ə}мята харвабтав* 'я хочу поставить чум' (uo.) —, amelyek a BZ, MZ nyelvjárásokból valók, nincs probléma: a *-bta* tranzitív képzővel ellátott igék mellett, ráadásul mindkettő tranzitív-determinált ragozású, természetesnek látszik a tárgyi bővítmény (az *-m^{ə}* accusativusragos főnév és a jelen esetben accusativusi értékű, a puszta tővel azonos infinitivus).

A *-wān^{ə}*, *-mān^{ə}* stb. morfológiai elemzése voltaképpen adott: benne a *-wa*, *-ma* nomen actionis képző és az *-n^{ə}* dativusrag kapcsolódott össze, vö. *jīt^{ə} χarwān*? 'akarsz vizet?', *jīt^{ə} χarbelīw^{ə}* 'vizet akarok' stb. A dativusrag jelenléte érthető: mind a *χarwāś*, mind a *χāś* erőteljes célratörekvést fejez ki.

A *-^{ə}* glottis-zárhang hiánya a dativusragon, ahogyan a bennünket most nem foglalkoztató *-m^{ə}* accusativusragon is, bár bizonyos tundrai nyelvjárásokban sem ismeretlen, vö. OP *χäewān^{ə} χarwonākī* 'er mag weggehen wollen' (Le. 152a), elsősorban az erdei nyenyec dialektuscsoport sajátossága. Vö. Lj_2 *ηатиʌтān ńīt kaʌwā^{ə}* 'ich habe kein Lust zu essen' (Le. 7a), ill. *ńejāηkan ηā mālata* 'így szólt a szúnyoghoz az ördög' (Verbov: NéprNytud. 00).

Mivel a *-wān^{ə}*, *-mān^{ə}* stb. végződést mutató formák csak két azonos jelentésű igéhez kapcsolódnak, s nem fordulnak elő pl. a 'bitten, wünschen' stb. jelentésűek és más 'wollen' jelentésűek mellett sem; és mivel használatuk tilos ugyanezen igék, tehát a *χarwāś* és *χāś* tranzitív képzős, rendszerint tranzitív-determinált ragozású alakjaihoz kapcsolódva,[4] vonzatnak, méghozzá kötelező vonzatnak kell tartanunk. Föltevésünket más vonatkozásban erősítik meg a *нумда хадуман^{ə} харва* 'собирается пурга' féle kifejezések, ahol a *χarwā* eredeti jelentése már alig-alig érezhető, de „vonzatkényszerítő" hatása teljesen eleven.

A *χarwāś* és *χāś* ige *-wān^{ə}*, *-mān^{ə}* végű vonzatainak hiánya csak elliptikus mondatokban képzelhető el, de itt a kötelezettség a vizsgált szerkezetről a szövegkörnyezetre hárul át. S mivel a *χarwāś* ige mellett is csak elvétve találkozunk infinitivusi determinánssal, a *χāś* mellett nem, legalábbis nincs rá adatunk, de *-wāńś*, *-māńś* stb. végződésűvel sohasem (sem egyik, sem a másik ige mellett), mindez talán elegendő indok arra, hogy a *ηawormān^{ə} χarwā* 'enni akar' féle szerkezetekben a *ηawormān^{ə}*-t ne tartsuk célhatározó infinitivusnak, hanem egyszerűen a *-wa*, *-ma* képzős deverbális főnév *-n^{ə}* dativusragos alakjának.

Mint nomen actionis különböző — verbális — determinánsok, tárgy, határozók (hely-, idő-, mód-, sőt ! célhatározó) alaptagja lehet. Vö. m. *-ás*, *-és*. Névszóként jelzőt is fölvehetne, erre azonban — nyilván szemantikai okokból, talán az „akart" cselekvés hangsúlyos volta miatt — meggyőző példát nem találunk. Az elvi lehetőséget egy példa képviseli: *ewđo jīlewān^{ə} mālenaken* 'тебе надоело жить спокойно' (Ku. 213). Hozzátehetjük persze azt is, hogy az *ewđo* végeredményben állapothatározónak is felfogható.

Lássunk néhány példát a *χarwāś*, *χāś* ige *-wān^{ə}*, *-mān^{ə}* végződést mutató vonzatának bővíthetőségére:

[4] Vö. ugyanakkor *ηябт хадавэнə харвадоə*' они хотят убить твоего брата' Ku. 155). Mivel a *хадаванə* tárgyának határozott volta nem lehet magyarázat, ezzel a kivétellel kapcsolatban meg kell elégednünk azzal, hogy ezt az egyetlen példát számtalan másik tagadja, vö. *мань ηябт маме ман харвам* 'я хочу посмотреть твоего брата' Ku. 180) stb.

харе̮ тэдамда тэмдавн̮ харва 'он хочет купить для себя оленя' (Те. 893), *сит мал̮ хадаван̮ харва̮* 'тебя все хотят убить' (Ku. 110), *сяць ӈаворман̮ харва* 'очень есть хочет' (Ku. 103), *ӈаворман̮ сяць харбелыв̮* 'я очень есть хочу' (Ku. 176), *мань хар̮н тарем̮ маман̮ харвамамзь* 'я сам только хотел эти слова сказать' (Ku. 181), *мякнанда̮ хаван̮ харвада̮ ам̮* 'вы хотите умирать в чуме?' (Ku. 213), *нят вадам мэ̮ ман харвани̮* 'мы слово хотим' (Ku. 199), *вынд̮ хэван̮ харвабцоми таня* 'у меня есть желание поехать в тундру' (Те. Sz. 747b), *теня ӈэдалёрман̮ хась ни харва̮* 'ему до смерти не хочется ехать туда' (Те. Sz. 758a) stb.

Egyetlen érv még a *-wān̮*, *-mān̮* végződésű alakok vonzat volta mellett (ez a mondatbeli szerepük), ill. amellett, hogy ezek tkp. határozóragos főnevek: a többi szamojéd nyelvből is kimutatható *-ś*-t, a voltaképpeni infinitivusi végződést (képzőt) nem tartalmazzák.

A *-wāńś*, *-māńś* stb. alakú célhatározó infinitivust a következő igék mellett[5] találtuk (a zárójelbe tett szám az előfordulások száma): *χāntāś* 'weg-, fortgehen' (29), *χäeś* 'fahren' (23), *toś* 'kommen' (6), *ṁińś* 'gehen' (5), *ŋamdās* 'sitzen, sich setzen' (5), *χānać* 'weggehen, sich auf den Weg machen' (4), *parombāś* 'eilen' (3), *p̮ūrć* 'suchen' (2), *päerć* 'irgendwohin gehen' (1), *ŋäedarāś* 'schicken' (3), *lābtaraś* 'sich setzen' (1), *χāma(dā)ś* 'sich vorbereiten' (4), *tābedāś* 'befehlen' (3), *sānaś* 'springen' (1), *labćeś* 'sich vorbereiten' (3), *meś* 'wollen' (6), *χarwāś* id. (1), *meś* 'nehmen' (3), *meś* 'sich sammeln' (3), *meś* 'sein' (1), *tāewaś* 'ankommen' (1), *jādāś* 'gehen' (2), *tāś* 'holen, geben' (1), *jeťembāś* 'wollen' (1), *ŋaďims* 'bringen' (1), *jatnāś* 'sich sammeln' (3), *χānaś* 'nehmen . . . befehlen' (1).

Ezek közül a leggyakoribbak — a példák számát a *χāntāś*, *χäeś* esetén szinte korlátlanul növelhetnénk — mozgást fejeznek ki, közelebbről olyan hely- és helyzetváltoztatást, amelyet az elérendő cél determinál. Ennek megfelelően a *-wāńś*, *-māńś* végződésű szó a mondatban többnyire cél- és/vagy végnatározó, egyebütt pedig (az általam átnézett anyagban 12 esetben) — a *χarwāś*, *meś* wollen és a *tābedāś*, *jeťembāś* mellett — tárgy, amely funkciója a célhatározóiból alakulhatott ki. Lásd pl. a magyarban a *megparancsol* és a *parancsot ád* különbségét.

Állapothatározónak két mondatban értékelhetjük. Az egyikben — *χādārabtawāś ńīw χādārabta̮* 'погубить-то его я не погубила' — a *χādārabtawāś*, az ún. célhatározó infinitivus közelebbről tekintethatározó. Egyébként ez a funkció is levezethető a célhatározóiból.

A másik mondat — *tās jūr̮ ṁā̮ χājowāś me̮* 'hundert Zelte sind vor uns' — azért érdemel külön figyelmet, mert elemzése nem egyértelmű. Az eddig elénk került anyagban a *-wāńś* . . . végződésű ún. célhatározó infinitivus az aktuális mondattagolásban mindig a rhema része volt. Ez most is így van, ha a mondatban a *χājowāś* szót a *me̮* ige állapothatározójának tartjuk (s miért ne, hiszen a sátrak a „maradás" állapotában vannak előttünk); de ha a *χājowāś* szó a *ṁā̮* többes számú főnév determinánsa, azaz értelmező jelző (s miért ne, hiszen a sátrak, a maradók vannak előttünk), akkor az aktuális mondattagolásban a *χājowāś* a thema része. A fejlődés útja nyilván: állapothatározó > állapotjelző-értelmező > értelmező jelző.

[5] Lényegesen ritkábban ugyan, de előfordulhat ezek igenévi vagy névszói származékai mellett is.

A *wānś* . . . végződésű szó igenévi természetére utal, hogy a mondatban nem lehet jelzői determinánsa. A *ӈэрё ханеванзь пэдаран хэсетым* 'осенью я выходил в лес на охоту' (Mes. 60) mondat is csak pillanatnyi megtorpanásra késztet bennünket, hisz a *ӈэрё ŋäeŕo* még összetételekben is csupán a *-j* melléknévképzővel lehet 'őszi' jelentésű, tehát az őszi vadászatra megyek típus a nyenyecből nem igazolható. Ennek a *сяха март тоходанванзь хэхав пунома* 'выяснилось, когда я поему учиться в город' (Te. Szi. 301) mondat sem mond ellent, mert bár a célhatározói determináns alaptagja névszó, és közvetlenül előtte áll, az indulás és annak célja közötti kapcsolat annyira emlékeztet a tanulni megyek szintagmára, hogy a *тоходанванзь* még céljelzőnek is csak erőltetetten tartható. Egyéb, kételkedésre okot adó példánk — legalábbis eddig még — nem akadt.

A *-wānś* . . . végződésű szó a mondatban elsősorban tárgyas szintagma alaptagja lehet. Vö. Sjo. *χūńāna ťońemʔ χādambūwūnś χāntāwaʔ* 'morgen gehen wir auf die Fuchsjagd' (Le. 373a). A tárgyként álló szó természetesen jelzőt is fölvehet. Vö. *начальникамда хэвхы ямдоʔ манеʔманзь ханада* 'он повел начальника ознакомиться с окружающей местностью' (Mes. 144).

A *-wānś* . . . végződésű szó csak ritkán lesz határozói determináns alaptagja a mondatban: *ябтонʔ енерманзь ханена тасиʔ лябтарй* 'охотник присел, чтобы выстрелить гуся' (Te. Sz. 207b).

A mondatban lévő különféle határozók rendszerint a főige determinánsai. Vö. *тюку яляʔ хораманзь хантан?* 'пойдёшь сегодня охотиться на зайцев?' (Te. Sz. 772a), *ёртяхаʔ на ёрманзь хань* 'поезжай с рыбаками ловить рыбу' (Te. 50b), *нганиʔ тинан ханеванзь ханта* 'отправится в амбар на охоту' (Mes. 8), *пыр мякат мядуманзь миманодиʔ* 'едут к тебе в гости' (Ku. 460) stb. . . . stb.

Ha a *-wānś* . . . végződésű ún. célhatározó infinitivus mondatbeli helyét nézzük, a nyenyec szórendi szabályoknak megfelelő képet kapunk:

szinte mindig alaptagja (az esetek kb. 95%-ban tehát a személyragos igei állítmány) előtt áll. A kivételek egy része, amikor ti. más szó iktatódik közbe, könnyen érthető: a logikai hangsúly eltolódásáról van szó.

Nincs probléma akkor sem, amikor az igei állítmány mögött látjuk, ugyanis ez — egy ismét csak a logikai hangsúly eltolódásával magyarázható esettől eltekintve — akkor következik be, amikor a mondat alanya igenév, pontosabban az *-ś* képzős infinitivus, az állítmány pedig a *tārā* 'kell' ige. Ezek logikailag szorosan összetartoznak, elválasztásuk nem lenne indokolt. Vö. Sjo. *jādalć tārā tānīrmańź* 'man muss sich aufmachen, um (die Herde) zu treiben' (Le. 104a), *χājeś tārā nakalūwonś* 'man muss bleiben, um das Zugnetz zu ziehen' (Le. 285b). Ezekben az — egyébként nem túlzottan gyakori — mondatokban a *-wānś* . . .-ra végződő szó természetesen a thema része.

A *-wānś* . . . végű ún. célhatározó infinitivust a mondatban determinánsai — megint csak az általános szórendi szabályoknak megfelelően — mindig megelőzik.

A fentiek alapján és tekintetbe véve, hogy sem ragot, sem jelet (a Px-eket is beleértve), sem képzőt nem vehet föl, a *-wānś* . . . végződést mutató szót tehát mindenképpen igenévnek tarthatjuk. Mivel a mondatban elsősorban határozói szerepet tölt be (főleg mozgást jelentő, tehát intranzitív igék mellett), nem tévednénk nagyon, ha gerundiumnak neveznénk, mint ahogy gerundium — véleményünk szerint — a *-ʔma*, *-ʔḿe* képzős deverbális főnév ablativusragos alakja (nagyon sokszor Px-szel kombinálva) a következő mondattípus-

ban: *ńińeka χäeˀmaχad tās jirījˀ ṕeľe jīľeńaraχamˀ* 'a bátyó távoztától (miután eltávozott) nagyjából egy fél hónapot élhettem' (HP[6] Chr. 85) *хона махаданда масью* 'когда лег, сказал'(Ku. 112) stb.

A magunk részéről mégis továbbra is jogosnak tartjuk, quasi elfogadjuk Hajdú Péter elnevezését, méghozzá azért mert ez utal a már elkülönült kategória átmeneti jellegére:

a „célhatározó infinitivus" kifejezésben a „célhatározó" jelzőt az elsődleges mondattani funkció indokolja, az „infinitivus" elnevezést pedig az, hogy a szó minden jel szerint megindult az infinitivusszá válás útján, ti. bizonyos igék mellett tárgy, és hogy egyes esetekben — ez részben nyelvjárási elkülönülés — az *-ś* képzős infinitivus helyettesíti. Hasonló súllyal esik latba, hogy a *-wāńś* képzőbokor záróeleme azonos ezzel az infinitivusképzővel.

Ha a múltból a mába vezető utat próbáljuk meghatározni, a következő kiindulópont valószínűsíthető. A célhatározó kifejezésére (ez a mindig előre tekintő, tevékenységére tervvel és tervszerűen felkészülő ember gondolatainak megformálásában jelentős helyet foglal el) több lehetőség is kínálkozott:

A *-wa, -ma* képzős nomen actionis dativusragos alakja = *-wānˀ, -mānˀ*. Érdekes, hogy egy 'kendőért indultam' kifejezés-, ill. mondattípus a nyenyecben nem igazolható sem a múltból, sem a jelenből. Helyette a 'kendőt hozni indultam' létezett, ill. létezik, mint ahogy voltaképpen a 'vizet akar' *(jīt*ˀ *χarwā)* stb. is ritka. A nyenyecek nem általában 'vizet akarnak', hanem 'vizet inni akarnak' stb.

Az *-ś* képzős infinitivus (eredetét tekintve valószínűleg ez is lativusragos névszó),

valamint a kettő keveredéséből előálló *-wāńś, -māńś* stb. Bizonyos gyér nyomokból arra következtethetünk, hogy a helyzet egy *-wa, -ma* + *-ś* alakkal is bonyolódott.

A különféle formák között funkciómegoszlás jött létre. Így a *-wānˀ, -mānˀ* megmaradt az erőteljes, egyértelmű célratörekvést kifejező *χarwāś* és *χāś* mellett, a *-wāńś, -māńś* pedig a mozgást, ill. ritkábban kezdést, valamint buzdítást, törekvést, késztetést jelentő igék mellett — nyilván azért, mert az *-ś* képzős infinitivust egyre több, eleinte ugyan az eredeti funkcióból egyenesen levezethető szerepben használták föl, természetesen egyre több, egyre eltérőbb jelentésű ige determinánsaként. Ma az *-ś* képzős infinitivus számtalan (cél-, mód-, ok-, állapot-, idő-, megengedő, feltételes stb.) határozó, valamint tárgy és alany is lehet a mondatban, s jószerivel minden ige mellé odakerülhet. A *-wāś, -māś* külön funkció híján és mert sok nyelvjárásban egybeesett a *-wāńś, -māńś* alakváltozataival, elenyészett.

Végezetül — mondandónk alátámasztására — egy különleges nyelvi megnyilvánulásra szeretnénk felhívni a figyelmet.

A mai nyenyecben, legalábbis az irodalmi nyelvben már talán nem, de a közelmúltban még létezett egy valószínűleg ősi (föltehetően protouráli) névmástőből alakult kérdőszó (határozószó), amelynek végződése feltűnően hasonlít a célhatározó infinitivuséhoz: tu. *Oχamāńć*, T_7 *χamāńć*, Sj. *χaˀmāńć* és

[6] A cselekvéshordozót akkor jelölik Px-szel, ha az egybeesik a mondat alanyával. Vö. az uráli nyelvek hasonló jelenségeivel. Ha különböznek, akkor az igenévi cselekvőt közvetlenül előtte — is kiteszik: érdekes módon ez is nominativusban álló névszó.

erdei! Lj. *kaˀmāś*. Jelentése: Warum? Weshalb? (Le. 154b).[7] Az erdei alak másrészt megerősít bennünket abbéli föltételezésünkben*t* hogy itt sem csupán a *-wānˀ*, *-mānˀ* és az *-ś* infinitivus, hanem a kevert formák is előfordultak.

Néhány példánk alapján is föltehetjük, hogy a *χamānć* stb. elsősorban a mozgást jelentő igék mellett fordult elő, annál is inkább, mert kialakulása másként, mint analógiásan aligha képzelhető el. Vö. *amγes mūnźinda*? 'Warum schweigst du?' (Le. 5a) ahol az *amγe* a 'was, etwas' névmástővel azonos, az *-ś* pedig az infinitivusképzővel azonos lativusrag, ill. annak analógiás használata.

Nézzünk néhány példát: tu. O *χamānć mer*? 'Weshalb hast du es genommen?'; erd. Lj. *kaˀmāś toŋān*? 'Warum bist du gekommen?'; *kaˀmāś tānsumpīn*? 'Weshalb stampfst du mit dem Fuss?'

Az utolsóelőtti Lj. mondat másik lehetséges fordítása: Was zu sagen bist du gekommen? Ez a jelentés már a *χamānć* igésítéséből adódik. Az igésítés, mint tudjuk, a határozószóknál is előfordul, bár lényegesen kisebb számban, mint a névszóknál. Vö. HP, Chr. 56.1. A kör így bővült: O *χamādmˀ* 'was sage ich?', *χamān* 'was sagst du?', T$_7$ *χamān* id., U *χaˀmanej* 'heda, was sagst du?', sőt! Sjo. *χaˀmamānź mesanda*? 'Was wolltest du sagen?' (Itt már a célhatározó(szó)ból alakult igéből képzett célhatározó szerepelt.) Erre egyébként már az irodalmi nyelv is szolgáltat adatokat. Vö. Te. Sz. 764a.

A sok *ńermānć χantāmˀ* és *χańes χaje* mondat analógiájára és ezek keveredésének eredményeképp a *χamānć* is bevonult az igék közé, méghozzá speciális jelentésben: Что сказать? Зачем сказать? Ennek kialakulása talán abból adódik, hogy a Miért (mi célból) jössz? féle kérdések magukban foglalták a válaszra várás,;ill. a válaszadás követelményét. Vö. erd. Kis. *kaˀmanojeŋān*? 'Was bist du zu sagen gekommen?'[8]

B. Labádi Gizella

A cikkben szereplő rövidítések:

HP, Chr.	= Hajdú Péter, Chrestomathia Samoiedica. Budapest 1968.
Le.	= Lehtisalo Toivo, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1946.
Te. Sz.	= Терещенко, Ненецко-русский словарь. Москва 1965.
Te. Szi.	= Терещенко, Синтаксис самодийских языков. Ленинград 1973.
Ku.	= Куприянова, Эпические песни ненцев. Москва 1965.
Mes.	= Сармик е› эмня лаханако. Ленинград 1953.
JPN	= Прокофьев: Языки и письменность народов Севера. Москва 1937.

Über den Finalinfinitiv im Juraksamojedischen

von Gizella B. Labádi

Im Jurakischen gibt es neben dem Infinitiv mit dem Suffix *-ś* den sogenannten Finalinfinitiv mit den Suffixen *-wāńś*, *-māńś* ... und seltener *-wāś*. Die von Dialekt zu Dialekt verschiedenen Formvarianten dieses Finalinfinitivs sind bekannt: *-wāńć*, *-māńć*,

[7] Az erdei alak részben azt bizonyítja, hogy a *-wāś*, *-māś* < *-wa*, *-ma* + *-ś* is létezett mint célhatározó infinitivus, itt ugyanis denazalizációval nem számolhatunk. Vö. O *χānsɔ* 'Schlittenkufe ...' Sjo. *χāzɔ* erd. *kānsat* (Le. 170b); tu. O *pańće* 'Laus ...' Lj. *ŋārka pańśiɔej*, Nj. *pańśiɔej* (Le. 341b); tu. O *tińćeɔ* 'Fangschlinge, Lasso' ... S, Nj. *tīńśe*, P *tīńśeŋ* (Le. 488ab) stb. Az igazság kedvéért látnunk kell ellenpéldát is, de ezek száma elenyésző: Sj. *χińćerɔ* 'wie?' ... N$_2$ *χanźer*, Kis$_2$ *kuśi*, Nj. *kuśi* (Le. 199b).

[8] Az erdei alak részben azt bizonyítja, hogy a *-wāś*, *-māś* < *-wa*, *-ma* + *-ś* is létezett mint célhatározó infinitivus, itt ugyanis denazalizációval nem számolhatunk. Vö. O *χānsɔ* 'Schlittenkufe ...' Sjo. *χāzɔ* erd. *kānsat* (Le. 170b); tu. O *pańće* 'Laus ...' Lj. *ŋārka pańśiɔej*, Nj. *pańśiɔej* (Le. 341b); tu. O *tińćeɔ* 'Fangschlinge, Lasso' ... S, Nj. *tīńśe*, P *tīńśeŋ* (Le. 488ab) stb. Az igazság kedvéért látnunk kell ellenpéldát is, de ezek száma elenyésző: Sj. *χińćerɔ* 'wie?' ... N$_2$ *χanźer*, Kis$_2$ *kuśi*, Nj. *kuśi* (Le. 199b).

-wānź . . . -wāź usw. Die von HAJDÚ hierher gezählten Formen mit den Suffixen *-wānɔ, -mānɔ . . .* usw. gehören nicht zu ihnen, obwohl sie bei der Entstehung dieser Formen eine wichtige Rolle gespielt haben.

Der Finalinfinitiv mit den Suffixen *-wānś . . .* kann im Satz nur als Adverb (seltener als Objekt), niemals aber als Subjekt fungieren, im Gegensatz zu dem Infinitiv mit dem Suffix *-ś*. Als Adverb ist der Finalinfinitiv in erster Linie Final- und Finitadverb, während der Infinitiv mit der Suffix *-ś* als Adverb verschiedenster Art sowie als Objekt und Subjekt auftreten kann. Der Finalinfinitiv ist in erster Linie Verben untergestellt, die Bewegung, seltener Anregung oder Bestrebung ausdrücken: dagegen kann der Infinitiv mit dem Suffix *-ś* beinahe bei jedem Verb auftreten.

Pótlás az osztják-jurák lexikális kölcsönzésekhez

Az osztják és jurák közti szókölcsönzéseket tárgyaló dolgozatomban (NyK 80: 358—369) foglaltakat néhány további etimológiai észrevétellel kívánom kiegészíteni. Popov és Rosljakov—Barteňev osztják szótári gyűjtésének sajtó alá rendezése során további jurák eredetű szókra bukkantam, azokkal teszem most teljessé az akkor közölt listát.

73. P *ха́мэтта* 'понимать, чувствовать', RB *ха̄́мăтлăмъ* 'догадываюсь, понимаю, смекаю, налаживаю' < jur. P *хамэдова́нъ* 'понимать, чувствовать', O *χāmedā* 'verstehen; versehen, anschaffen, anfertigen' (Lehr. 168), *хамада(сь)* 'приготовить, наладить; направить; снарядить; понять; узнать' (Ter. 730). A szót már Ahlqvist följegyezte: N *χametłem* 'einsehen, verstehen' (NOstj. 69), s benne az *m* nem elírás (cirill) *š* helyett, amint a DEWO (501) lehetségesnek tartja.

74. P *я́мдю* 'ремни-узды, повод' < jur. P *ямдю́й* ua., O *jāmću* 'Riemen aus Sämischleder am Rentierhalfter' (Lehr. 98), *ямдё, ямдю* 'украшение на оленьей упряжке' (Ter. 840).

75. P *юнъ* 'узкий длинный залив материнский' < jur. P *юнъ* ua., O *jun* 'schmale Flußbucht, sackförmig aufhörender Flußarm, langer schmaler See' (Lehr. 142), *юн* 'протока' (Ter. 813).

76. P *яг̱ѓъ* 'пень, укрючина' < jur. *яӈг* 'выцветшее на солнце дерево, обрубок дерева' (Ter. 844).

77. P *иптя́* [= *jip(ə)ťä*] 'буран' < jur. O *jepaďe* 'heiß (Wetter, Ofen)', U *jepaďe ḿerćäe* 'heißer Wind, Südwind' (Lehr. 113), *епдя* горячий; жаркий, *епдя мерця* 'южный ветер' (Ter. 102—103).

78. RB *лŏ́птă* 'долина' < O *lapta* 'tiefliegend und eben; tiefgelegene Ebene, Flachland, Niederung' (Lehr. 220), *лабта* 'равнина, плоская низменность, низина; поле' (Ter. 162).

79. P *муттýзъ* 'нарта для перевозки чумовых шестов' < jur. O *ŋūtūᵓ*, Kis. *ŋūtūs* 'Lastschlitten ohne Boden zu Beförderung der Zeltstangen usw.' (Lehr. 45).[1]

80. RB *нḗдŏрмă* 'дорога' < jur. O *ńedarma* 'großer Weg, allgemeiner Weg, auch im Sommer fahrbarer Rentierweg' (Lehr. 322), *недарма* 'широкая утрамбованная дорога' (Ter. 292).

81. P *ненца́ды* 'нестельная самка' < jur. OP *ńensadi* 'Rentierkuh, die in diesem Jahr nicht geworfen oder deren Kalb gestorben ist, infolgedessen sie feist geworden ist' (Lehr. 320), *нензады* 'яловая важенка' (Ter. 296).

[1] Erre a származtatási lehetőségre Hajdú Péter volt szíves felhívni figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok; H. L.

82. RB *сѣймъ* 'варавина (пеньковая веревка)' < jur. T *śajem*, Nj. *śejma* 'Seil' (LEHT. 423), *сяем* (веревка' (TER. 597).

83. P *сеичáгь*, RB *сѣйчáкъ* 'ружейный замок' < jur. O *śeć^{p}* 'Schloß der Flinte' (LEHT. 441), *śeťš(aŋ)* 'затвор ружья' (POPOVA: SUA 12: 118).

Kiegészítések a hanghelyettesítésekhez:

A jurák *ť*-t, *ď*-t az osztják — a *ć* (= *ť* + *ś*) mellett — *ď*-vel (= *ť*) (74), *ť*-vel (77) helyettesítette (vö. NyK 80: 367, 6. pont), a szókezdő *ŋ*-t *m*-mel (79).

A fenti jövevényszók a következő fogalmi körökbe tartoznak (vö. i. h.):

1. réntartás: 74, 81,
2. közlekedés: 79, 80,
4. halászat, vadászat: 83,
8. térszínformák: 75, 78,
9. egyéb: 73, 76, 77, 82.

Dolgozatom előző részében a 23. szám alatti ostj. RB *мо̄ръ* 'железа' < jur. O *mar^{p}* 'Drüse' származtatás (NyK 80: 363) téves, az osztják és a jurák szó ugyanis egymás uráli kori megfelelői (l. DEWO 951).

HONTI LÁSZLÓ

Ergänzungen zu den ostjakisch-jurakischen lexikalischen Entlehnungen

von LÁSZLÓ HONTI

Der Aufsatz „Ostjakisch-jurakische lexikalische Entlehnungen" des Verf.s (NyK 80: 358—369) wird durch weitere 11 Etymologien „ostjakisch < jurakisch" ergänzt. Die ostjakischen Angaben stammen aus denselben handschriftlichen Quellen, die in der genannten Studie vorgestellt wurden.

Távhasonulás a gyermeknyelvben

A gyermeknyelvvel foglalkozó kutatók előtt közismert, hogy milyen gyakran hatnak egymásra egymástól távolabb (több hangnyi, esetleg szótagnyi távolságban) lévő beszédhangok. Ez a nem szomszédos hangok hasonulásaként ismert jelenség, amelyet a továbbiakban távhasonulásnak nevezek az angol „remote assimilation" (vö. HEFFNER 1952. 189) és a francia „assimilation à distance" (l. pl. ROUSSELOT 1924. 982) terminusok mintájára, annyira általános, hogy a gyermeki megnyilatkozásokat figyelmesebben hallgató nem nyelvésznek is feltűnik, csak éppen nem tudja szabatosan megnevezni. Nagy számban fordulnak elő olyan alakok mint [bɔbaːn] *'banán'* helyett, [ɔpupɔ] *'apuka'* helyett, [numi] *'cumi'* helyett, [syːsøːsobɔ] *'fürdőszoba'* helyett stb. A hasonult alakok tömeges előfordulása, a jelenség több megfigyelő által való közlése arra utal, hogy bekövetkezése szabályszerű. Ezt erősítik idegen nyelvre vonatkozó cikkekben más szempontból közölt szórványpéldák is (vö. MARTINET 1977. 108; MALMBERG 1971. 60; AVRAM 1962, valamint CRUTTENDEN 1978).

A távhasonulás a szintén igen gyakori hanghelyettesítéstől több mindenben különbözik: egyrészt nem következik be minden esetben, másrészt nem mindig azonos módon következik be egyazon szóalakban, harmadrészt — és legfontosabbként pedig — a hasonulással létrejött alakokban mindig felismerhető a hangkörnyezet hatása, tehát a szintagmatikus indíttatás, míg a tulajdonképpeni hanghelyettesítések paradigmatikus vezérlésűek: a gyermek hangállományából hiányzó beszédhangot többnyire a rendszerben hozzá legközelebb álló már meglévő hang helyettesíti. A távhasonulást éppen az jellemzi, hogy akkor is bekövetkezik, amikor a gyermek régóta rendelkezik egy bizonyos beszédhanggal, de inkább azt ejti, amelyet a szóalak egésze vagy egyik eleme megkíván. Egy ponton eshet egybe a hanghelyettesítés és a távhasonulás: amikor a helyettesítő hang egyben hasonló is a környezetéhez, pl. a *Kati* hangsorban a hiányzó [k]-t szabályosan helyettesítő [t] révén [tɔti] ejtés jön létre.

Az alábbiakban főként két gyermekem, N. F. és N. L. megfigyeléséből, valamint VÉRTES O. ANDRÁS (1955. 21), MEGGYES KLÁRA (1971. 17) és A. MOLNÁR ILDIKÓ (1978. 49) közleményeiből, GÓSY MÁRIA szóbeli közléséből és más gyermekek szüleitől gyűjtött adatok alapján, melyeket alant közlök, megkísérlem az említett jelenségben rejlő tendenciák feltárását és a jelenség magyarázatát. (Az adatok mellett szereplő számok az életkorra utalnak, a közlésben az APhI-átírást követem.)

	Előreható hasonulások		Hátraható hasonulások	
	[te:te:] 'tévé'	1;5	[me:ma:] 'nézd már'	1;5
	[mɔmi] 'maci'	1;6	[tɛty:] 'betű'	1;6
	[mim:ɔ] 'Miska'	1;6	[mɛm] 'nem'	1;6
	[ny:nøs] 'nyűgös'	1;7	[nuti] 'Muki'	1;7
	[boba:tɔ] 'bogárka'	1;8	[mɛmɛ] 'szeme'	1;7
	[pip:os] 'piszkos'	1;9	[votɔt] 'vonat'	1;8
	[pipɔs:o:] 'Picasso'	1;10	[pɔpu] 'kapu'	1;8
	[zi:zos] 'zsíros'	1;10	[pɔɔp] 'kalap'	1;8
N. F.	[dodo:sɔt] 'dobósat'	1;11	[pɔ:pɔ] 'talpa'	1;8
	[tɛntjom] 'templom'	2;1	[pupɔs] 'csupasz'	1;9
	[sy:søsoba:bɔ] 'fürdő-szobába'	2;2	[ne·t] 'még'	1;9
			[idɛsɛsɛm] 'ide teszem'	1;10
	[gugo:] 'gubó'	2;2	[o:sɔsom] 'olvasom'	1;10
	[bɔboj] 'bagoly'	2;4	[nɛde·s:ut] 'megnézzük'	1;11
	[bɔma:nt] 'banánt'	3;2	[jɛsɛsyt] 'letesszük'	2;1
	[pimpomozok] 'pingpongozok'	3;7	[sisa:s] 'vigyázz'	2;1
			[ɔpa:jɔj] 'apával'	2;1
	[kistsitsit] 'kiscicát'	4;1	[symisɔmu] 'Süni Samu'	2;7
			[kɔkɔjbɛ] 'takarj be'	2;7
			[kɔkikɔ] 'karika'	2;11
	[ɔpupɔ] 'apuka'	1;5	[gɔgoj] 'bagoly'	1;7
N. L.	[kɔka:t] 'kabát'	1;6	[bobos] 'doboz'	1;7
	[bɔdoj] 'bagoly'	1;7	[ja:jɔ] 'szája'	1;8
	[ga:gor] 'Gábor'	1;8	[mɛmɛ] 'szeme'	1;8
	[t'oti] 'csoki'	1;8	[kɔk:] 'makk', 'frakk'	1;8
	[ve:vɛ] 'vége'	1;9	[koki] 'csoki'	1;8
	[kɔga:t] 'kabát'	1;10	[obibɔ] 'oviba'	1;10
	[ko:ga:s] 'kolbász'	1;10	[gu:kɔ] 'Gyurka'	1;10
N. L.	[kokog] 'kopog'	1;10	[pusita:t] 'puszikát'	1;10
	[bobo:ts] 'bohóc'	1;10	[tinøntøm] 'kiöntöm'	1;10
	[sɛsi:s] 'segíts'	1;11	[jømɔpɔ] 'jön apa'	1;10
	[lɛlɛt] 'lehet'	2;0	[jojoK] 'forog'	1;10
	[dɛlɛkɛklɛs] 'gyerekekhez'	2;1	[nɔgla:g] 'nadrág'	2;0
	[mɛkimɛnt] 'nekiment'	2;1	[e:ves] 'éhes'	2;1
	[viv:ɔmos] 'villamos'	2;2	[lɛgɛgø:] 'levegő'	2;1
			[bobo:sɔt] 'dobósat'	1;5—2;0
			[fuzita:t] 'Fruzsikát'	2;2
			[tɛbnɔp] 'tegnap'	2;3
V. E.	[bɔba:n] 'banán'	2;8	[numi] 'cumi'	2;6
	[a:tjøjøk] 'átjövök'	2;9		
V. O. A.	[ɔpupɔ] 'apuka'	1;3	[mɔmɔmɔ] 'nagymama'	1;3

	Előreható hasonulások		Hátraható hasonulások	
F. P.			[ɲu:ɲɔ] 'csúnya'	2;1
M. K.	[lɛlɛsynk] 'leveszünk'	1;10	[nɔn] 'van'	1;9
	[lɔblɔ] 'labda'	1;10	[bobos] 'doboz'	1;10
			[pola:l] 'pohár'	1;11
			[mɔmɔma:je:] 'nagymamáé'	1;11
			[gɛgombolom] 'begombolom'	2;0
			[gu:go:tʃigɔ] 'búgócsiga'	2;1
			[sokoja:jɔ] 'szoknyája'	1;11
A. M. I.	[tɛlɛton] 'telefon'	1;7	[poja:j] 'pohár'	1;8
	[dɛdøba:tʃi] 'Dezső bácsi'	1;8	[tɛnɛnɛk] 'tehenek'	1;6
	[okok] 'okos'	1;7	[nønøjy] 'gyönyörű'	1;8
	[lɛlɛlɛt] 'levelet'	1;7	[ɔn'ɔn'os] 'aranyos'	1;8
			[vɔkɔk] 'vacak'	1;6
			[pɔpka:jɔ] 'sapkája'	1;8
			[hɛjɛjø:] 'heverő'	1;6
			[kina:nok] 'kívánok'	1;6
			[ẹ:ninẹ:ni] 'Évi néni'	1;8
T. A.	[ʃɔʃ] 'sapka'	1;5	[zi:z] 'víz'	1;5
	[ʃi:ʃ] 'sír'	1;5	[tʃɔtʃɔ] 'kacsa'	1;5
	[la:lɔ] 'lába'	1;5	[tɔti] 'Kati'	1;6
	[pɛpi] 'Peti'	1;6	[puci] 'putyi'	1;6
	[gɛgi] 'reggeli'	1;6	[sɛjɛ] 'feje'	1;6
	[aɲuɲi] 'anyuci'	1;6	[sa:j] 'fáj'	1;6
	[tsotsi] 'csoki'	1;6	[pa:p] 'lámpa'	1;6
	[do:doz]	1;6	[kykø] 'tükör'	1;6
	[kɛkɛ] 'kefe'	1;7	[ʒɔʒɔ] 'Zsuzsa'	1;6
	[ga:gor] 'Gábor'	1;8	[nɔn] 'van'	1;8
	[boba:j] 'bogár'	1;8	[hy:zø] 'fűző'	1;7
	[te:te:] 'térkép'	1;8	[hɔntɔ] 'hinta'	1;7
	[bobo:ts] 'bohóc'	1;9	[ɟugo:] 'dugó'	1;8
	[nɛn] 'nem'	1;3—2;0	[mɛm] 'nem'	1;3—2;0
	[ʃɛgi:ʃ:] 'segíts'	1;9	[kɔkɔjo:] 'takaró'	1;9
	[ba:tʃitʃ] 'bácsit'	2;0	[simom] 'finom'	1;9
	[pɔntʃiʒunk] 'pancsizunk'	1;10	[ɲuɲijé:] 'Nunyié'	1;9
			[jɔʃɔjo:] 'vasaló'	1;8
			[ke:k] 'szék'	1;9
			[mɛjit:ɔ] 'megitta'	1;10
			[nɔg:a:gom] 'nadrágom'	1;9
			[pojáj] 'pohár'	2;2
			[lɔlɔki] 'valaki'	2;2
			[bɛkɔkɔro:zni] 'betakarózni'	2;1

Mindenekelőtt öt dolog tűnik fel: 1. A távhasonulás szinte kizárólag a mássalhangzókat érinti, elvétve akad csak példa (4 db) magánhangzók hasonulására, pl. [Pit'i] *'Putyi'*. 2. Legnagyobb számban teljes hasonulásos alakok fordulnak elő (124), ritkák a részlegesen hasonult alakok, amikor tehát valamely beszédhang képzéshelyben és képzésmódban csak közelít egy másikhoz, de nem válik mindenben hasonlóvá hozzá. 3. A távhasonulásoknak közel a fele, 138 esetből 58 a felnőtt nyelvi, közvetlenül szomszédos beszédhangok közötti hasonulásoktól eltérően előrehaladó irányban következik be. 4. 8 lexéma több gyermeknél is teljesen azonos felépítésű: [bobo:ts] *'bohóc'*, [bobos] *'doboz'*, [mem] *'nem'*, [ɔpupɔ] *'apuka'*, [mɔmɔmɔ] *'nagymama'*, [pa:pɔ] *'lámpa'*, [ga:gor] *'Gábor'*, [mɛmɛ] *'szeme'*. 5. Minden egyes távhasonulással létrejött szóalak jóval egyneműbb, differenciálatlanabb, mint az a köznyelvi hangsor, amelynek megfelel.

A rendelkezésre álló példák gyermekek szerint megfigyelhető eltérései, valamint egy szóalak egy gyermek által produkált ejtésváltozatai azt sejtetik, hogy a korai gyermeknyelvben igen változatos tendenciák irányítják a beszédképzést. Ugyanakkor a több gyermek által létrehozott azonosságok fogódzót jelentenek egy általánosabb irányítóelv megragadásához. A hasonult alakok tüzetesebb vizsgálata az indukáló és indukált hangok szempontjából az alábbi tendenciákat hozza felszínre.

1. Általában az a hang indukálja a hasonulást, amelyik régebbi keletkezésű a gyermek hangállományában, tehát jobban megszilárdult; kiejtése a többihez viszonyítva kevesebb energiát igényel (pl. a nyelvhegyi hangok); valamilyen hiányzó beszédhangot állandó jelleggel helyettesít, ezért mással nemigen cserélhető fel a szóalak azonosítási esélyeinek csökkenése nélkül. Pl. a [nuti] *'Muki'* szóalakban adott a /k/ → [t] helyettesítés, ezért ez szabja meg a többi hang alakulását. A [nɛdes:ut] 'megnézzük' /g/ → [d]-je szintén ezt példázza. Másfelől minél több és egymástól elütő hangképző mozzanatból áll egy beszédhang, továbbá minél újabb keletű a gyermek hangállományában és minél csekélyebb az akusztikai hatása (kevésbé „messzehordó"), annál szívesebben igazodik a környezetéhez. Ilyen hang megfigyelésem szerint a [h] és a [v].

2. Előidézheti a hasonulást az a (legalapvetőbb szótagtípust (CV) létrehozó) artikulációs tendencia is, amely szerint a zárt artikulációból könnyebb a nyílt felé haladni, mint fordítva, mivel az artikulációt megelőző nyugalmi helyzet voltaképpen zárnak felel meg (Malmberg 1971 62). Többek között a [bobos] *'doboz'* és a [pɔpka:jɔ] *'sapkája'* illusztrálja a tendenciát.

3. Legdöntőbbnek a környezet, éspedig a több hangból összetevődő környezet látszik, amely még a következetesebben norma szerint ejtett hangokra is hatással van. A legtöbb adatot ennek a tendenciának az érvényesülése hozta létre. A [ko:ga:s] 'kolbász' szóalak is mutatja, hogy még a legkorábban kialakuló [b] sem tud ellenállni a tisztán veláris környezet kényszerének és legalább részlegesen hasonul hozzá. Ilyen alakok még: [gu:kɔ] *'Gyurka'* [gu:go:tʃigɔ] *búgócsiga'*, [kokog] *'kopog'* [gugo:] *'gubó'* stb. A tiszta palatális környezet ugyanilyen hatást fejt ki: [n'y:nøs] *'nyűgös'*, [mɛjit:ɔ] *'megitta'*, [sɛsi:s] *'segíts'*.

4. Ha valamely hang az akusztikai eredmény jelentős változása nélkül képes képzéshelyét változtatni, az ellentétes környezet ellenére is érintetlen marad. Pl. a normatív [nɛkɛm] helyett ejtett [mɛkɛm] szóban a [k] nem szenved változást, mivel nagyfokú palatalizálódásra képes.

5. Ha a gyermek figyelme a hangsor egy későbbi hangjára irányul akár azért, mert frissen megszerzett beszédhang, akár azért, mert egyidejűleg több képzőmozgást igényel, az e hang képzésére beálló hangképző szervek a megelőző hango(ka)t is befolyásolják, mint pl. a [lɛgɛgø:] *'levegő'* szóban, ahol a veláris [g] palatális környezetben jön létre egy elölképzett [v] helyett. Ez a jólismert a n t i c i p á c i ó jelensége, amely az időben későbbi elem előrevetítődése és messzemenően következik a képzésfolyamat előretartóan programozott jellegéből. Ugyanakkor, ha a valamilyen szempontból problematikus beszédhang a hangsor elején áll, könnyen magához igazítja a folytatást, p e r s z e v e r á l. Ez történt a [k] elsajátításának az időszakában többek közt a *kefe* és a *kabát* hangsorral: [kɛkɛ] és [kɔka:t].

6. A fonémafunkció öntudatlan tiszteletben tartása is indukálhat hasonulást, ezt példázza a [pusita:t] *'puszikát'* és a [fuzita:t] *'Fruzsikát'*, ahol is a gyermek hangállományában 8 hónapja aktívan működő [k] hang [t]-vé hasonul a szóvégi [t] hatására, mely tárgyrag lévén sem el nem hagyható, sem mással fel nem cserélhető.

Ezeknek a tendenciáknak a hátterében a jelenség szintjén alighanem elsősorban az artikulációs mozgások összerendezetlenségét, járatlanságát kell feltennünk. Ahhoz ugyanis, hogy a hangképző szervek igen rövid idő alatt felvegyék az aktuálisan kiejtendő hangra jellemző helyzetet, hosszas gyakorlásra van szükség, amelynek eredményeként létrejönnek az automatikus hangképző mozgások. Amíg ez a mozgáskoordináció nincs meg, a gyermek, kezdetben legalábbis, inkább „eltalálja" a képzés helyét és módját, semmint rutinszerűen artikulál. Eközben persze egy-egy képzőmozzanat elmarad, többletként jelentkezik, egy-egy szerv a korábbi hangra jellemző helyzetben marad, s ha az áttérés az egyik konfigurációról a másikra nem elég gyors, könnyen hangzik mégegyszer az a mássalhangzó vagy magánhangzó, amelyik a hangsorban korábban előfordult.

A lényegibb magyarázatot azonban a mondanivaló agyi programozásában kell keresnünk. Arról van szó, hogy a megnyilatkozás tervezése nem hangokban, sőt még csak nem is hangkapcsolatokban történik, hanem morfemikus egységekben, szavakban, esetleg motoros egységekben, szótagokban (vö. LENNEBERG 1967). A gyermek agyában tehát nagy valószínűséggel szóképek raktározódnak el, amelyeket egységként hív le a memóriájából. Az, hogy a hangsor eleje szabja meg a további részek fonetikai megvalósulását, eszerint attól függ, hogy az eleje jött elő élesebben a tudatból, s ez mintegy magához igazítja a folytatást. Más esetben inkább a vége vagy a közepe van a gyermeki figyelem előterében, ami kihatással van a hangsor elejének, illetőleg belsejének a megvalósulására. A lényeg tehát az, hogy nem érvényesül vagy n e m e l s ő s o r b a n é r v é n y e s ü l a h a n g k é p z é s s z u k c e s s z i v i t á s a, hanem az idegi kontroll függvényeként m i n t m i n ő s é g van jelen.

Ugyanannak a gyermeknek a beszédében az igen szűk időközben egymás mellett létező és néha egyetlen napon előforduló alakváltozatok mint pl. [pɔpu ~ tɔpu ~ pɔtu] *'kapu'*, [bɔdoj ~ bɔboj ~ dɔboj] *'bagoly'*, [pipɔs:o: ~ pitɔs:o:] *'Picasso'*, [koki ~ t'oti ~ t'oki] *'csoki'* az említetteken túl egyértelműen arra utalnak, hogy a f o n é m á k a gyermek tudatában m é g n e m e l v o n t, á l t a l á n o s e n t i t á s k é n t léteznek, hanem egy adott szókép egy adott elemeként, mégpedig a szókép egészének alárendelt módon. Ezért van az, hogy hol így, hogy úgy hívja elő vagy csak ismétli ezeket a nem

egészen helyes alakban vagy még nem kellő mélységben elraktározott szavakat, tehát a fonémaválasztás a szekvencia szintjén dől el.

Az idő szerepe a tárgyalt jelenségben az, hogy kezdetben szinte kizárólag teljes hasonulás figyelhető meg, éspedig a hangsor csaknem minden mássalhangzójára kiterjedően, pl. [sy:sø:sobɔ] *'fürdőszoba'*. Az idő múlásával egyre jobban differenciálódnak a hangok a hangsorban, csökken az azonos mássalhangzók száma, pl. [sy:dø:sobɔ]. Ebben a folyamatban a következő állomást általában a részlegesen hasonult alakok jelentik, amelyek végül elvezetnek a fonémasornak leginkább megfelelő kiejtéshez: [kɔka:t → kɔga:t → kɔba:t] *'kabát'*. Amint a különálló szavak beidegzése és kiejtése megfelelően automatikussá vált, a távhasonulás kezd a nagyobb egységek (szólam, mondat) egy-egy távolibb pontjára kiterjedni, pl. [mɛkɛmiskɛm] *'Nekem is kell'*, [kɔpsɛd'posõt] *'Kapsz egy pofont'*, valamint [mõtɔm:almɛkɛD] *'Mondtam már neked'*. Ennek sejtésem szerint az a magyarázata, hogy mivel a nagyobb egységek egység voltát érzékeltető eszközökre (hangsúly, hanglejtés, ritmus) is figyelni kell, a szó szintjén már differenciált hangképzés átmenetileg visszaesik, amíg a nagyobb terjedelmű egységeken belül érvényesülő új beidegzések nem automatizálódnak. A szavak szintjén a távhasonulás ekkor már csak a legelőször hallott hosszabb szavakban fordul elő a rossz akusztikus visszacsatolás vagy a helytelen mozgáskoordináció miatt. N. L. 2;1 korban az először hallott *ribizli* szót [lilisli]-ként hozta létre, de a második ejtés már [libisli]-t eredményezett. Ugyanígy alakult a *cukrászdába* ejtése is először [t'ukla:sba:bɔ], majd [t'ukla:sda:bɔ]-ként.

Fölmerül ezek után a kérdés, miként kell a távhasonulást értékelni a nyelvelsajátítás folyamatában. Úgy gondolom, az artikulációs készségek és lehetőségek kialakulásának időben meghatározott rendje miatt mindenképpen szükségszerű fázis. Attól kezdve azonban, hogy a gyermek a lehetőségeihez (birtokában lévő hangállományához) képest hoz létre kevésbé differenciált (kisebb hírértékű) szóalakokat, a távhasonulás regressziónak tűnik, hiszen fonotaktikailag egyszerűbb megoldás felé viszi vissza a gyermeket, tehát egy korábbi, differenciálatlanabb közlési szint jelenlétét jelzi. A regresszió azonban csak látszólagos, minthogy az az energiatöbblet, amely a távhasonuláshoz elégséges kisebb erőkifejtés révén felszabadul, lehetővé teszi a gyermek számára a nyelvi fejlődésben soron következő új elemek és formák elsajátítását. Jól példázza ezt a már említett tény, hogy a távhasonulás időlegesen visszatér a nagyobb terjedelmű fonetikai egységek szintjén, amikor az ezen egységek egység voltát jelző eszközök használata még nem idegződött be kellőképpen. Ilyen értelemben a távhasonulás a gyermek nyelvi fejlődésének szolgálatában áll.

A felnőttek beszédében a vizsgált jelenséget a nyelvjárásokban látjuk viszont. A *citera/cicera*, *csipke/csipcse*, *csuklya/kuklya*-féle köznyelvi/nyelvjárási szembenállásokban (vö. B. Lőrinczy 1979. 11) a nyelvjárási szóalakok ugyanazt a viszonylagos ejtésbeli egyneműséget valósítják meg a hangsoron belül, mint amelyet a gyermeknyelvi távhasonulásos alakok. Saját rendszerükön belül azonban a nyelvjárási szóalakok — ha az illető nyelvjárás szótárában kizárólagosak — ugyanolyan értékű egységek, mint a szembenállás bal oldalán szereplő köznyelvi szóalakok, hiszen nincs alakváltozatuk (azaz lexémikusan azonos, de más fonológiai felépítésű ekvivalensük). „Fonológiai regresszió*nak*" csakis a köznyelvivel való összevetésben minősül(het)nek, mint-

hogy a szabályos köznyelvi alaktól csak itt térnek el egyáltalán és jelentős mértékben.

A köznyelvben esetleges ejtésváltozatként nyelvbotlásban jönnek létre távhasonulásos alakok (vö. ROUSSELOT 1924. 982—983; BOOMER—LAVER 1968).

KASSAI ILONA

Irodalom

AVRAM, A., Remarques sur la substitution des sons dans le langage enfantin. In: Proceedings of the 4th International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki 1961). The Hague—Paris 1962. 343—346.

BOOMER, D. S.—LAVER, J. D. M., Slips of the Tongue. In: British Journal of Disorders of Communication 3. 1968, 1—12 és (FROMKIN, V. A. szerk.), Speech Errors as Linguistic Evidence. The Hague 1973, 20—31.

CRUTTENDEN, A., Assimilation in Child Language and Elsewhere. Journal of Child Language 5 (1978): 373—378.

HEFFNER, R.-M., General Phonetics. Wisconsin 1952.

LENNEBERG, E. H., Biological Foundation of Language. New York 1967.

B. LŐRINCZY É., A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest 1979.

MALMBERG, B., Opposition et identité. In: Phonétique générale et romane. The Hague—Paris 1971. 54—66.

MARTINET, J., Réactions en chaîne dans l'acquisition du système phonologique. In: Phonologie et société. Studia Phonetica 13. Paris 1977. 105—111.

MEGGYES K., Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. NytudÉrt. 73. Budapest 1971.

A. MOLNÁR I., A hanghelyettesítések típusai a gyermeknyelvben 18—21 hónapos kor között. In: Magyar Fonetikai Füzetek 1 (1978): 44—53.

ROUSSELOT, P.-J., Principes de phonétique expérimentale. Paris 1924.

VÉRTES O. A., A gyermek nyelve. (Főiskolai jegyzet) Budapest 1955.

On One Type of Assimilation in Child Language

by ILONA KASSAI

So-called remote or distant assimilation which appears to be the basic type of assimilation in children is discussed. It consists in a full or partial harmony of two or more sounds in the sequence.

With analyzing 138 data showing this assimilation I try to throw some light on regulating tendencies of the phenomenon, differing from sound substitutions mainly in that it is governed by s y n t a g m a t i c factors while substitutions are directed p a r a d i g m a t i c a l l y.

Table I offers the following remarks: 1. Distant assimilation affects almost exclusively consonants; there are very few examples of „vowel harmony" (4 cases out of 138). 2. The majority of items (124) shows fully assimilated consonants, only 14 word forms are partially assimilated either in respect of manner or in that of place of articulation. 3. 40% of examples represents progressive assimilations that do not occur in adult speech. 4. 8 words are produced in the same form by more than one child.

Following factors can induce the process of assimilation: relative firmness of the sounds in the repertoire of the child, their articulatory and perceptual properties, their function in the sequence, attention span of the child (perseveration, anticipation), nature of the surrounding sounds etc.

The occurence of this type of assimilation may be given a twofold explanation. The mechanistic one might be the interference of articulatory movements, the lack of automatic speech production, which makes the child „hit" the right place and manner of tariculation. On the other hand the planning of what the child wants to say could serve as a psychological explanation: there is some reason to suppose that child stores in his memory full wordforms that, in turn, he recalls as units. If more attention is given to the

onset of the recalled word than to the rest, phonic realization of the latter will depend on the onset. On the contrary, if child remembers more clearly the end or the middle of the utterance the dominant role will be played by these parts. Therefore we put forward the hypothesis, that s u c c e s s i v n e s s of speech production which is normal in adult speech is present in child utterances mainly as q u a l i t y.

Coexistent alternatives of the same word suggest another conclusion, a more general one, namely that during the period of language development phonemes do not exist in the psychological reality of children as abstract entities but rather as definite elements of definite words.

Homogeneity resulting from assimilations satisfies the requirements of least effort and at the same time makes the acquisition of new elements and forms easier by providing the speech apparatus with the necessary energy.

How might one appreciate the phenomenon of distant assimilation in the process of general development of children's sound system? I think it has to be considered as necessary because of the gradual acquisition of articulatory skills, but it represents a regression (as to the acquired sound system) because it returns the child to a simpler, less differenciated fonotactic organization.

In adult language this type of assimilation is found in dialects but without any normative aspect so it can also be taken for regression. In normative speech such forms result only from slips of the tongue.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Turkui tapasztalatok*

1980. augusztus 20—27. között a finnországi Turkuban bonyolították le az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. A 'bonyolítás' szó használata alighanem jól érzékelteti, hogy a rendezőknek az eddigieknél sokrétűbb és nehezebb rendezési-szervezési feladatokat kellett vállalniuk és mindezeket imponáló biztonsággal, gördülékenyen, szinte észrevétetlenül oldották meg. A résztvevők csak e háttérbe vonuló, zaj nélküli, halk munkának a konkrét eredményeit tapasztalhatták.

Annak ellenére, hogy az előzetes tervek szerint finn házigazdáink a IV. budapesti kongresszusnál kisebbre óhajtották méretezni szakmánknak ezt az összejövetelét, a nagy érdeklődés mégis oda vezetett, hogy a turkui jóval fölülmúlta a megelőző kongresszust mind a résztvevők számában (kb. 800), mind az előadások volumenében (kb. 400), mind az egész rendezvény koncepciójában, kulturáltságában és zavartalan megvalósításában. Osmo Ikola a turkui egyetem rektora, a rendező bizottság elnöke és segítő társai, mindenekelőtt Alho Alhoniemi professzor, az operatív bizottság elnöke és Matti Suojanen társprofesszor, kongresszusi főtitkár, továbbá a titkárság munkatársai (Kaisa Häkkinen, Markku Aukia, Jorma Rakkolainen, Pirjo Somerkoski, Matti Nurmi és mások) kétségtelen határozottsággal, biztonsággal gondoskodtak az előadások rendjének megtervezéséről, azok lebonyolításáról, a rengeteg egyéb szakmai programról, a kirándulásokról, társadalmi eseményekről és a tájékoztatás zavartalanságáról. A mintaszerűen folyó események közvetlen családias légkörben váltogatták egymást s ez részint a lépten-nyomon tapasztalható baráti-udvariassági gesztusoknak, de mindenekelőtt a kongresszusi infrastruktúra tökéletességének köszönhető (modern kis városban egy helyen való kulturált elhelyezés, közös étkezések, az előadótermek közelsége, tehát a résztvevők szinte állandó együttléte, sokféle szolgáltatással való ellátási lehetőség stb.).

A kongresszus eseményeit a finn rádió, televízió és a sajtó állandó tudósításokban, riportokban ismertette s ez is szemléletesen mutatta azt a nagy figyelmet, amellyel a finn társadalom kísérte a kongresszus témaköreit. Az érdeklődés külsődleges, ám igen lényeges rangját egyébként az adta, hogy Urho K. Kekkonen elnök vállalta a fővédnökséget fölötte. Az ünnepélyes megnyitón a kormány nevében Kalevi Kivistö oktatási miniszter üdvözölte a vendégeket, de jelen volt sok eminens személyiség, pl. Kai Donner a Suomen Akatemia elnöke, Jaakko Numminen oktatási államtitkár, a turkui szovjet fő-

* Ezt a jelentést a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. dec. 10-én tárgyalta. Ismertetése és vitája az UKB dec. 16-i ülésén is megtörtént.

konzul, a Magyar Népköztársaság helsinki nagykövetségének képviselője (Matusek Tivadar nagykövet szabadságáról visszatérve csak a záróülésen tudott jelen lenni). Mindenkit meglepett és jóleső érzéssel töltött el Osmo Ikola elnöki megnyitójának poliglott „bűvészmutatványán" kívül (ha jól számolom 8 nyelven váltogatva adta elő beszédét) köszöntésének szíves őszintesége és mélyen szántó tartalma.

A tudományos tematika központosított meghatározása és az előadások többfelé terelése a turkui kongresszus fontos újítása volt az eddigiekhez képest. Központi témaként a „Nyelvi és kulturális struktúrák az összehasonlítás és a fejlődés szempontjából" című tárgykör volt kitűzve, ami kétségkívül alkalmas egy komplex és interdiszciplináris kongresszus átfogó programjául. Csakhogy a majdnem 400 előadás közül több legfeljebb áttételesen, vagy perifériálisan, néhány meg egyáltalán nem csatlakozott ehhez a témához és nyilván a rendezők udvariassága következtében került napirendre. Kritikus szemmel nézve talán jobb lett volna és jobban bevált volna e rendezési elv előnye, ha pl. a XII. bécsi nyelvészkongresszushoz hasonlóan előzetesen zsürizték (és néhány esetben kizsürizték) volna a bejelentett, ill. megküldött előadásokat, ami persze bizonyosan elviselhetetlenül nagy terhet rótt volna az aránylag kicsiny létszámú szervező testületre.

A kongresszus négyféle munkaformában dolgozott: plenáris ülések, szekció előadások, szimpoziumok és poszter-kiállítások keretében. Ezek közül a két utóbbi munkaforma jelentős újítás az eddigi finnugor kongresszusokhoz képest. A másik két forma a hagyományos katedráról elhangzó prelegáló előadási lehetőségeket biztosította. A legtöbb előadást felölelő szekciók (szám szerint: 8) ekképp oszlottak meg: 1. fonológia és morfológia, 2. szintakszis és szemantika, 3. lexikológia és névtan, 4. egyéb nyelvészeti témák, 5. etnológia, 6. folklór és mitológia, 7. régészet-fizikai embertan, 8. irodalom. Ez a beosztás tudományrendszertanilag nem éppen tökéletes, de a gyakorlat szempontjából más út nem nagyon volt járható (noha pl. a 2. szekcióban szemantikai előadás alig volt, s egyes előadások besorolása a megfelelő szekcióba olykor nehézséget okozott). Ezekben a szekciókeretekben mindenkinek lehetősége volt elmondani a maga 20 perces előadását, amely után 10 perces vita alkalom volt betervezve. Az előzetesen kiadott tézisekből megismert előadások érdemleges és nyilvános vitát aránylag kevés esetben váltottak ki, az így előállt szünetekben azonban kölcsönösen hasznos eszmecserék bontakozhattak ki előadók és hallgatók, ill. hallgatók és hallgatók között. A szekcióelőadások pontos kezdése és percnyi pontosságú befejezése nagyszerűen biztosította az idő jó kihasználását — még akkor is, ha egy-egy előadás elmaradt — és így a szekciókat váltogató résztvevő az előírt időpontban valóban azt az előadást találta meg, amelynek a meghallgatását tervbe vette és nem kongóan üres, kihalt termet.

A szekcióelőadásokhoz bizonyos mértékben csatlakoztak a szimpoziumok, amennyiben az ezeken megvitatott témák előzetesen szekcióüléseken is elhangzottak. A szimpoziumok témakörei az alábbiak voltak: 1. magánhangzóharmónia, 2. produktivitás a szóképzésben, 3. finnugor igeneves szerkezetek, 4. egzisztenciális mondatok, 5. etimológia és szóföldrajz az Európai Nyelvatlaszra tekintettel, 6. a kétnyelvűség alapkérdései, 7. a halászat a finnugoroknál, 8. a ház és a családi élet, 9. folklorisztikai terepmunka és a hagyományozás törvényszerűségei, 10. a finnség (finnugorság) területi kontinuitása régészeti szempontból, 11. népi hagyomány és 20. századi irodalom. Ezek a szimpoziumok — mint erre utaltunk — néhány a Congressus Quintus Inter-

nationalis Fenno-Ugristarum III. és IV. kötetében előzetesen megjelent szekcióelőadás teljes szövegeinek ismeretében az azokhoz felkért hozzászólásokra voltak alapozva. A szimpoziumon 8—10—12 szakember nézetei konfrontálódtak egymással, de ezek a viták nyilvánosak voltak s a hallgatóság soraiból is mód volt kérdések föltevésére vagy hozzászólásra. A szimpoziumokon részt vevő érdeklődők köre és a viták színvonala nem volt egyenletes. A nyelvészetiek közül a két mondattani kerekasztal-megbeszélés tartozott a legjobbak közé, bár a fonológiain is érdekes elméleti fejtegetések elhangzottak. Sajnos a halászati szimpozium sikerét lefokozta a szimpoziumot szervező Kustaa Vilkuna akadémikus hirtelen halála. A másik néprajzi szimpozium (ház—család) jól körülhatárolt volt s a vita is eredményes, annak ellenére, hogy különféle irányzatok és kutatási módszerek konfrontálódtak egymással. Nagyon aktívan — s jobbára elméleti megfontolásokkal — dolgozott a folklorisztikai szimpozium az egymással régóta szoros kapcsolatban álló finn, magyar és szovjet (meg egyéb) folkloristák gyümölcsöző együttműködése eredményeképpen. Az etnogenetikai szimpozium vitaanyaga sajnos eléggé egyoldalú volt, s noha vita alakult ki az előadást előterjesztők és a korreferátorok között, mégsem sikerült egységes álláspontra jutni abban a nézeteltérésben, ami egyrészt a finn régészek, másrészt a magyar és szovjet szakemberek álláspontja között fennáll: a finn régészek már az átmeneti kőkorszaktól számolnak finnugor lakossággal Finnországban; ez a kontinuitás-elmélet mind a szovjet régészet, mind a magyar őstörténeti kutatás eredményeivel ellentétben van. Ezeket az ellentmondásokat most sem sikerült áthidalni vagy közös nevezőre hozni. Úgy látszik, hogy egyes, századunkban keletkezett államokban a nyelvi és történeti kontinuitás bizonyítása elvileg fontos, sőt egyes helyeken — Fenno-skandiától délebbre — hivatalosan is képviselt eszmévé vált. Megjegyzendő azonban, hogy finn n y e l v é s z kollégáink áthidaló javaslatai itt nem jutottak szóhoz.

A poszter-előadások arra adtak módot, hogy az előadók a kongresszusi központ „arénájában" egymást váltogatva diák, diagramok, filmek, hangfelvételek, rajzok stb. bemutatásával demonstrálják mondanivalójukat. Ennek a nálunk újszerű módszernek a megítélésében a magyar résztvevők véleménye nem egységes. A kisebbség azért húzódozik a demonstrációs előadásoktól, mert az egymás mellett párhuzamosan folyó előadások és az óriási teremben a kiállítási falak mentén ide-oda mozgó tömeg zavarta az előadókat és a kérdezőket, vagyis a kölcsönös információcserét. Mégis nagyszerű ötletnek kell tartanunk a poszter-előadások megszervezését és kivitelezését (más kongresszusokon is bevált ez a módszer) s az elkövetkező kongresszusokon is csak ajánlani tudjuk ezt az előadási (vagy társalgási) formát. Főleg a magyar kutatók között kellene népszerűsíteni az efféle bemutató előadásokat (a turkui 40 poszter-előadás közül mindössze 4 volt magyar kutatóé): közvetlenebb, nyíltabb eszmecsere bontakozhat ki itt az eredményeit bemutató és a hallgató-néző között, márcsak azért is, mert az utóbbiak hosszan álldogálhatnak, nézelődhetnek a bemutatott eredmények előtt. A vizuális látvány mindenképpen a jobb értelmi befogadást segíti elő, mint a gyorsan elhangzó szó.

A két plenáris ülésen hangzott el a legkevesebb előadás, összesen öt. Ezekhez protokolláris előadások lévén, vita nem kapcsolódott. Ez eltért az eddigi gyakorlattól és sokan hiányolták is a magyar résztvevők közül, főleg olyan módszertanilag és eredményeiben is újat nyújtó előadás után, mint amilyen Mikko Korhonené volt. A plenáris előadások utáni vita megengedése vi-

szont legalább egy-két nappal meghosszabbította volna kongresszust. Vagy felére kellett volna csökkenteni a szekció-előadások számát. E mindenképpen nehéz helyzetben a rendezők a könnyebb ellenállás mellett döntöttek, márcsak azért is, mert ez az öt plenáris előadás volt az, amelyik a kongresszus á l t a l á n o s rendezvényei közé tartozott a kezdő nap délutánján és az utolsó nap délelőttjén, s így nem volt valószínű, hogy egy esetleges irodalmi, vagy nyelvészeti vita a többi szakág résztvevőinél érdemleges érdeklődést váltott volna ki.

A nyitó napon első plenáris előadásként Lauri Posti akadémikusnak „The Origin and Development of the Reflexive Conjugation in Finnic Languages" című tanulmánya hangzott el. Posti már eddig is több ízben foglalkozott a balti finn igeragozás történetével és ezekből a kutatásaiból kiindulva tárta a kongresszus nyilvánossága elé szintézisként is felfogható — de sok új részleteredményt is nyújtó — referátumát. Mondanivalóját abban összegezhetjük, hogy a reflexív — szubjektív konjugáció kettőssége későn alakult ki s egy korábbi közfinn szubjektív — mediális dichotómia helyére lépett. A közfinn kor felbomlásakor egyes esetekben a 3. személyű mediális igealakok szolgáltak alapul a reflexív igeragozás kibontakozásához. Persze a reflexív paradigma teljességéhez új alakokat kellett kifejleszteni (az 1. és 2. személyben): előadásában részletesen taglalta ezeket a nyelvenként különböző új morfémákat. A reflexív képző *(-*tte-)* nemcsak önálló fejlemény lehetett (amelyik pl. intranzitív képzőből értékelődött át ebbe a szerepkörbe), hanem más formában és más forrásból is keletkezhetett. Pl. a karjalai *-čče-*, *-čči-*, melyet korábban az *itse* visszaható névmás agglutinálódott formájának tartottak, Posti szerint nem egyéb, mint az orosz reflexív *-ćja* végződés átvétele. Az eredetileg 3. személyben jelentkező régi szemantikai igeragozási kettősség (szubjektív — mediális) helyébe lépő új (szubjektív — reflexív) dichotómia morfológiai önállósulásához szükséges képzőket és személyragmorfémákat külön-külön tárgyalta, ám ezek eredetétől függetlenül is arra a megállapításra jutott az előadó, hogy a reflexív kategória kialakulására feltétlenül nagy hatással volt az orosz visszaható igeragozás, hiszen főleg azokban a balti finn nyelvekben és nyelvjárásokban fordul elő ez a jelenség, amelyek földrajzi helyzetüknél fogva jelentős orosz hatás alatt állottak és állanak (vagyis a keletibb balti finn idiómákban).

Ju. V. Bromlej akadémikus, a SzUTA Néprajzi Intézetének igazgatója „Иерархия историко-культурных общностей" című előadásában az emberi kultúra szinkrón-globális és diakrón-genetikus formáiban megnyilvánuló sokféleségét elemezte s ennek során főleg a történetileg kialakult kultúrák tipológiájának és hierarchikus viszonyainak tisztázására, összefoglalására törekedett. Kiiktatva a sokjelentésű köznyelvi *nép* fogalmát az *etnosz* terminust javasolta bevezetni és meghatározni. Rámutatott, hogy ennek is van egy tágabb (történetileg kialakult közösség állandó kulturális és pszichikai tulajdonságokkal, önálló területi, gazdasági és jobbára államszervezési egységgel, etnikai tudattal) és egy szűkebb értelme. Az utóbbit *etnikosz* néven nevezi s a területileg külön élő, azonos nyelvű, közös származású, kultúrájukban is hasonló vonásokat tartalmazó egységeket sorolja ide, amelyek sem gazdasági, sem állami közösséget nem képeznek. A mikroetnikus és makroetnikus egységek fogalmának bevezetésével fölvetette az ún. metaetnikus közösségeket is, amelyekben az etno-szociális tendenciák mellett sajátos etnikai divergenciák is megfigyelhetők: az előbbiek meta-etnopolitikai, az utóbbiak meta-etnokulturális jel-

legűek (sőt a dolog bonyolultságát fokozva: meta-etnolingvisztikai, meta-etnokonfesszionális stb. közösségek is lehetnek). A mikroetnikum és az etnosz közötti átmeneti egység a szubetnosz: ezek olyan korábbi etnoszok maradványai, amelyek elvesztették fő etnikai szerepeiket, vagy olyan társadalmi közösségek, amelyekre bizonyos társadalmi specialitások jellemzőek, ill. amelyek faji alapon keletkeztek (pl. az Egyesült Államok színesbőrű etnoszociális csoportjai).

Az individuum egyszerre több szintű etnikai egységhez is tartozhat: a doni kozák szubetnikum képviselője egyben az orosz etnosz és a szláv meta-etnosz tagjának is tekinthető — állítja Bromlej, s a továbbiakban rámutat, hogy az etnikai közösségek ilyetén taxonómiai különbségei nem keverhetők össze az etnográfiai csoport és a történeti-néprajzi areák fogalmával. Ezeket az elméleti és terminológiai különbségeket az előadás fogalmilag differenciálta és a világ különböző tájairól vett példákkal tág történeti perspektívába helyezte, rávilágítva egyben napjaink fő fejlődési tendenciáira is, amelyek új, világkép kialakulásához fognak szerinte vezetni. Ennek pedig az a lényege hogy a technológiai fejlődés integráló hatása mellett jelentősek ugyan a differenciáló tendenciák (pl. a tőkés és szocialista ideológia és társadalom terén), ámde az emberiség együttes jövője szempontjából ezek nem gátló tényezők.

Az első napi plenáris ülés magyar előadását Hajdú Péter tartotta „Stilistisch motivierte und gattungsbedingte Änderungen in den uralischen Sprachen" címen. Ez a referátum a költői, ill. a folklór nyelv meg a köznyelv különbségeivel foglalkozott és az előadó korábbi kutatásai alapján is megpróbálta kimutatni, hogy a folklór olyan másodlagos nyelvi jelenségeket is kialakíthat, amelyek kedvező esetben grammatikalizálódhatnak, sőt esetleg új nyelvi kategóriákat és morfémákat hozhatnak létre.

A kongresszus utolsó napi plenáris ülésén nagy érdeklődéssel hallgattuk Hans Fromm müncheni professzor előadását: „Zur Rezeptionsgeschichte des Kalevala". Ez a probléma Finnországban már hosszú évek — évtizedek óta heves vitákat eredményezett. A nemzeti romantika korából a különböző művészetekben kimutatható megtermékenyítő hatása napjainkra elenyészett, a Kalevala kötelező olvasmány ugyan, de kevesen ismerik (mint nálunk a Zalán futását vagy a Helység kalapácsát). Másfelől pedig más-más megítélésben részesül a Kalevala a folkloristák és a Kalevala irodalmár-védelmezői részéről. Ilyen előzmények után érdekes volt megtudni egy külföldi — mondhatni: semleges — Kalevala-fordító és szakértő véleményét, aki egyben germanista filológus és folklórkutató is. Fromm négy szempontból indul ki a kérdésre adandó válaszban: 1. Irodalmilag olyan alkotással van dolgunk, ahol a hatást alakító mű maga is egyféle recepció következménye (akárcsak Goethe Faust-ja). Lönnrotnak azonban nem az volt a szándéka, hogy a Kalevala az ő alkotása legyen, hanem a népi énekmondóktól gyűjtött anyagból természetes módon akarta a finn őskor népi eposzát rekonstruálni. Azaz: Lönnrotnak ez a magatartása, a szerzőségtől való elhatárolódásával tagadta az orális hagyomány és az írásosság (irodalom) közötti elvi különbséget. 2. Az autoritás körüli vita így már nagyon korán megkezdődött s a mai napig tart. Végső soron azonban jelentéktelen az eltérés pl. M. A. Castrén és V. Kaukonen között: Castrén minden egyes sort népi eredetűnek tartott, Kaukonen azonban precíz filológiai analízissel kimutatta, hogy az eposz sorainak mindössze 3%-a tekinthető Lönnrot alkotásának, s ezek az áthidaló sorok elhanyagolhatóak az eredeti sorok többségéhez képest. Fromm ebben a kérdésben arra az álláspontra he-

lyezkedik, hogy Lönnrot eredetisége, költői egyénisége másban keresendő, nevezetesen abban, hogy egységesítette a népi énekmondók nyelvét, hogy a keresztyén motívumokat törölte, s általában a „nagy történeti múlt" ábrázolására törekedett. 3. A legtöbb probléma a Kalevala esztétikai hatásával kapcsolatos: itt mutatkoznak leginkább az irodalomtudományi és folklorisztikai értékelések közötti különbségek, s ezért Fromm szerint teljesen új esztétikai paraméterek bevonásával lehet a Kalevala esztétikai értékét meghatározni és minősíteni (pl. az analógia, ismétlés, szerkezeti, lánc-szerkesztési és jelzésrendszer kategóriáival). 4. Külön érdekessége a Kalevalának, hogy az eposz megjelenése után tovább folytatódott a kalevalai énekek gyűjtése s ez az eposz megítélésének szempontjaiban sok zavart okozott. Ezekből származnak ugyanis a Kalevala „passzív" recepciójára vonatkozó nézetek. A folklór kutatói bizonyos mértékig elhatárolják magukat a Kalevalától, bár az eredeti kalevalai (népi) énekek kérdése továbbra is központi témájuk volt, Lönnrot Kalevaláját azonban nem tartották – mint „manipulált" művet – folklorisztikailag vizsgálhatónak. Később azután az összehasonlító orális néphagyomány egésze válik kutatásuk tárgyává – világméretben, s ezzel magyarázhatók Kaukonen keserű szavai, amely szerint „Väinämöinent és Ilmarinent szószerint száműzték a helsinki egyetem folklór tanszékéről". Fromm ezzel kapcsolatban utal arra, hogy hasonló tendenciák a skandináv filológiában is végbementek, ahol ma már nem az óészaki sagákat tanulmányozzák, hanem a népi hagyomány kontinentális kapcsolatait. E lényeges kérdések tárgyalása után elemezte Fromm a Kalevala helyzetét a finn iskolában, a finn irodalomban s végül hatását német és egyéb nyelvterületen.[1]

Az utolsó előadást a teljes ülésen Mikko Korhonen helsinki professzor tartotta „Über die struktural-typologischen Strömungen (drifts) in den uralischen Sprachen" címmel. A nyelvészet jelenlegi állásfoglalása szerint az uráli nyelvek többségét agglutináló-szintetizáló nyelvnek szokás tekinteni. E vonások leginkább a volgai és permi nyelvekben mutatkoznak meg. A balti finn, a jurák és a magyar nyelvekben viszont sok fúziós jelenség mutatkozik, sőt a lappban és az észtben ezek jellege már oly nagy mértékű, hogy e nyelvek flektáló tulajdonságait teszik jellegzetessé. A nyelvhasonlítás rekonstrukciója szerint az uráli alapnyelv inkább analitikusnak látszik, sőt egyes nyelvészek szerint „preflexiós" volt s ezzel kapcsolatban gyakran hivatkoztak – főleg régebben – az uráli alapnyelv „primitív" voltára. Korhonen joggal szegezi szembe ezzel az állásfoglalással, hogy voltaképpen itten két szempont keveredik: egyrészt a glottogenézis problémái általában, másrészt az egyes nyelvcsaládok nyelvi kategóriáinak eredete mosódik egybe a proto-uráli problémák keretében. Holott az emberi nyelv eredete több százezer évre (vagy még többre) nyúlik vissza, a nyelvhasonlítás viszont legfeljebb 10 000 évnyi időmélységbe tud visszapillantani. Gyakorlatilag ez azt eredményezi, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet kénytelen a tágabb értelemben vett „jelen" fogalmaival dolgozni s a nyelvek általános struktúrájának fejlődésében lényegi változásokat nem tud megállapítani. Ezért van az, hogy az uráli alapnyelv szerkezeté-

[1] Utóbbival kapcsolatban megjegyzést kell tennünk. Az előadás elhangzott szövegében Rácz István új magyar Kalevala fordítását Fromm elhanyagolhatónak tartja a hatás szempontjából, mert az a fordító kiadásában 1976-ban Helsinkiben igen alacsony példányszámban jelent meg. Rossz propagandánk folytán úgy látszik nem volt tudomása arról, hogy Rácz I. – átdolgozott – Kalevala fordítása 1980 elején Budapesten is megjelent 30 000 példányban az Európa Kiadónál.

ről vallott felfogásunk nagyjából összhangban van a jelenkori nyelvekével és csak bizonyos részleteiben különbözik ezektől.

A távolabbi múltba való visszapillantást meg lehet kísérelni a diakrónikus tipológia újabb eredményeinek a figyelembe vételével. Már a múlt században próbálkoztak a nyelvi szerkezetekben egy lineárisan elképzelt nyelvfejlődési tendenciát posztulálni (izoláló → agglutináló → flektáló), ez az elmélet azonban helytelen irányba terelődött. Később észrevették, hogy a flektáló nyelv lassan izolálóvá alakulhat át s ez alapot nyújtott — más egyéb tapasztalatok alapján — arra, hogy a nyelvek hosszabb története folyamán egy ciklikusan ismétlődő spirális fejlődés és típusváltás elmélete felvethető legyen. Korhonen főleg Vennemann és Hodge munkáira támaszkodva megkísérli a ciklikus nyelvfejlődés lehetőségét az urálisztikában is alkalmazni olyan 'drift'-ek (áramlatok, mozgási irányok) kipuhatolásával, amelyek a nyelvet egyik minőségből (típusból) egy másikba vihetik át. Nagy mértékben támaszkodik ebben a Greenberg nevéhez fűződő tipológiai eredményekre, főleg azokra, amelyeket az implikatív univerzálék területén tártak föl. Vennemann fölteszi, hogy azokban a nyelvekben, ahol az ige dominánsan a mondat végén áll a természetes sorrend [Operator [Operand]]: ezek az ún. SXV nyelvek, ahol a jelző megelőzi a jelzett szót, a bővítmény az igét stb. Hangtörténeti redukciók következtében azonban előbb-utóbb eltűnhet a formai különbség subjectum és objectum között, úgyhogy a mondatrészek elkülönítése csak mondattani eszközökkel valósítható meg. Az SXV agglutináló típusú nyelv így lassacskán átalakulhat az objektum topikalizációjával TVX típusúvá ez pedig általánosulhat SVX formában, ahol a sorrend tehát [[Operand] Operator]. Egyben a nyelv jellege a flektálón keresztül fokozatosan izolálóvá lesz. Ezen a fokon azonban újra kezdődhet egy agglutinációs folyamat, amely egy feltehető VXS sorrenden keresztül visszavisz az SXV-hez. Korhonen tisztában van azzal, hogy e hipotézist többen bírálják, mégis úgy véli, hogy az uráli nyelvekben megfigyelhetők olyan „drift"-ek, amelyek Vennemann elmélete mellett szólnak. Az uráli alapnyelv agglutináló jellegét (SXV) mutatják a rekonstruálható ragok, de a későbbiekben névutokból raggá redukált elemek is, mert hiszen a névutó is a rectum + regens sorrendű SXV típusba illik, s agglutinálódásuk egyes nyelvekben még inkább kiemelte e nyelv(ek) szintetikus vonásait. Ezt követően azután egyes nyelvek külön életében olyan reduktív hangváltozások mentek végbe, amelyek a nyelvtani morfémák csonkulásához, sőt lekopásához vezettek, a nyelvtani szabályokat megzavarták, pontosabban a nyelv jellegét a flektálás irányába terelték. Ennek következtében egyes rokon nyelvekben ma már az SVX sorrend a domináns. A jól ismert példákon kívül a lapp és finn prepozíciók kialakulásának magyarázatát is ebbe a keretbe helyezte Korhonen. Egyszóval a mai tényekből kiindulva a driftek mozgását az uráli nyelvcsaládban érzékeltetni tudja — persze igen nagy időhatárokon belül —, sőt e hipotézis segítségével kísérletet tesz arra, hogy a proto-uráli alapnyelv előzményére is némi fényt vessen, ami a hagyományos nyelvhasonlítási módszerrel eddig lehetetlen volt. Rejtély volt pl. számunkra az uráli Cx-ek, Px-ek, Vx-ek kialakulása: a névszó + névmás, ige + névmás sorrend az SXV (SOV) típusú agglutináló nyelvben nehezen elképzelhető. Ha azonban tekintettel vagyunk arra, hogy az alapnyelv kevésbé volt szintetikus, mint a legtöbb mai, leány-nyelv, s hogy analitikus vonások is szép számmal kimutathatók benne akkor feltételezhetjük, hogy ezek a vonások egy régibb — még analitikusabb, izoláló — kor nyomait őrzik, ahol a VSX építkezés érthetővé teszi az ige +

személyes névmás (VS) elrendezést. De a Cx, Px névszó utáni helyzete is feltesz egy preuráli analitikus mondatszerkesztési formulát. Ezek agglutinálása révén magyarázhatók ragjaink általában. Sőt még az alapnyelvben primér ragként nyilvántartott -**TA* ablativus és *-*NA* locativus ragokról is elképzelhetőnek véli eredeti névutó voltukat, tehát ezek is egy analitikus szerkezetből agglutinálódtak. Az előadó nem hallgatta el bizonyítékainak szűkösségét akkor, amikor az uráli nyelveken kívánta bemutatni a ciklikusan ismétlődő nyelvi spirál lassú forgását egyik típusból a másikba. Véleményével azonban aligha van egyedül, mert pl. hasonló eredményekre jutott vele egyidőben és tőle függetlenül a magyar Radics Katalin (l. NyK 82 [1980]).

Feltűnő volt, hogy a teljes üléseken egyetlen néprajzi vagy régészeti előadás sem hangzott el (Bromlejé egyik kategóriába sem sorolható). Ennek talán az az oka, hogy az ilyen tematikák az eddigi kongresszusokon szinte mindig előtérben álltak, míg a nyelvészet (a tallinni kongresszust kivéve) jobbára visszafogottabban szerepelt a plénumokon.

A tudományos programhoz kapcsolódott egy sor szűkebb körű megbeszélés: az uráli nyelvek nyelvjárási leírásának egységes szempontok szerinti szükségességéről, a külföldi finn lektorok tevékenységéről, a finnugor könyvtárügy közös problémáiról. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság végrehajtó bizottsága is ülést tartott.

Sok egyéb esemény is csatlakozott a kongresszushoz. Az UKAN (a finn nyelv oktatását külföldiek számára koordináló szerv) mintaszerű fénykép- és dokumentumkiállításon mutatta be tevékenységének nagyszerű eredményeit. Könyvkiállítások voltak a finn, szovjet és magyar kiadványokból (az utóbbi anyaga a Magya Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének és az MTA Nyelvtudományi Intézete ajándékaként a turkui Magyar Intézet állományába került). Filmvetítések, népzenei bemutatók, szakmai kirándulások követték egymást, melyekre a koronát az egész kongresszus számára rendezett ahvenanmaai hajókirándulás tette fel. Igen nagy sikere volt a Svéd Színházban amatőr együttes által bemutatott vogul medveünnepi színjáték-adaptációnak. Szívélyes, ünnepélyes és közvetlen légkör jellemezte az oktatási miniszternek a középkori turkui vár modernül helyreállított ódon falai között rendezett megtisztelő és nagyvonalú fogadását. Köszönettel vették a meghívottak a turkui szovjet főkonzul és a helsinki magyar nagykövet koktélmeghívását is. Rendkívül kedves mozzanat volt az éjfélbe-hajnalba nyúló búcsúbankett, ahol a sokszáz vendég kiszolgálásának gondjait enyhítendő a turkui egyetem tanáraiból alakult rézfúvós együttes szórakoztatta a jelenlévőket. A karmester kiváló nyelvművészi produkcióival, soknyelvű konferanszaival és magánszámaival bámulatba ejtett —: nem véletlen, hogy a fonétika docense. A műsort több jelen lévő külföldi vendég fellépése is változatossá tette.

A sajtóiroda munkája tökéletes volt. Utólag hozott anyagokat egyik napról a másikra kellő számban sokszorosítottak, azon kívül, hogy a kongresszusi téziseket, továbbá a plenáris ülések és a szimpoziumi előadások teljes szövegét négy kötetben már a kongresszus előtt kiadták és szétküldték. A kongresszus napjaiban pedig kiadtak egy FU-INFO című finn és angol nyelvű időszakos kiadványt (5 szám jelent meg), amelyben sok praktikus tudnivalót talált az olvasó (időjárás-jelentés, moziműsor, térképvázlat, múzeumi tájékoztatók, társadalmi események, stb.), de a Mr Ugor Finn rovatban a humor is helyet kapott és jó ötlet volt, hogy egy 200 évvel ezelőtti turkui újság aktuális híreit is közölték facsimilében.

22 vagy 23 ország volt képviselve az urálisták nagy gyülekezetében (a nagyobb szám mellett akkor dönthetünk, ha Románia képviselőjének tekintjük a kolozsvári egyetem finn lektornőjét). Magától értetődő tehát, hogy akadtak nyelvi problémák is. A hivatalos nyelvnek az angol, német és orosz volt kinyilvánítva, de egyéb alkalmas nyelven is elő lehetett adni. Az előző kongresszusokhoz képest nagy mértékben előretört az angol, a legtöbb előadás ezen a nyelven hangzott el (109), ennek megfelelően viszont vesztett eddigi vezető helyéből a német, amely az orosszal és a finn nyelvvel nagyjából egyformán szerepelt (80—90 előadás mindhárom nyelven, de pl. a 84 finn előadásból 19-et magyarok tartottak). Ezekkel szemben különös módon háttérbe szorult a francia (6 előadás), a magyar (7), a svéd (2) és a norvég meg az észt (1—1). A vita-alkalmak nyelve sok esetben a hivatalos nyelvről (jobbára az angolról) átváltott a vendéglátók nyelvére s ez nem-nyelvész kollégáink számára hátrányos volt. Ennek — meg egyéb nyelv-nem-tudási okoknak — a következménye olykor az lett, hogy egyik-másik szekcióban néha éppen magyar résztvevő vette át az önkéntes tolmács szerepét az angolul és oroszul vitázni óhajtók között. Néhány kolléga mindebből arra a következtetésre jutott, hogy helyesebb dolog lett volna (és lenne a jövőben is) a magyart és a finnt is kongresszusi hivatalos nyelvnek minősíteni. Saját véleményem ebben a kérdésben viszont inkább az, hogy csökkenteni kellene a hivatalos nyelvek számát, korlátozhatnánk pl. az angolra és oroszra, megengedve még egy ideig más alkalmas nyelvek használatát.

Szokás szerint ülést tartott a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottsága is. A jelenlegi tagságot két új taggal és több póttaggal kiegészítette. Ekképp tehát Finnországot O. Ikola, E. Itkonen, A. J. Joki, V. Kaukonen, L. Posti (alelnök), N. Valonen, P. Virtaranta tagok, A. Alhoniemi, L. Honko, C.-F. Meinander és P. Saukkonen póttagok képviselik; a Szovjetunió képviselői: P. Ariste (elnök), Ju. Bromlej, K. Majtyinszkaja, K. Mark, E. Sõgel, B. A. Szerebrennyikov tagokként és P. Kokla póttagként; Magyarország részéről: Bereczki Gábor, Hajdú Péter (alelnök), Kálmán Béla, Király István, K. Kovács László, Lakó György, László Gyula tagok, póttagok pedig: Dienes István, Domokos Péter, Kodolányi János, Mikola Tibor. Norvégiát továbbra is K. Bergsland (és egy póttag: Ørnulv Vorren), Svédországot B. Collinder (és egy póttag: Evert Baudou), az Egyesült Államokat Th. A. Sebeok (és póttagként R. Austerlitz), Csehszlovákiát Vl. Skalička (és póttagként: Sima Ferenc) képviseli. A nemzetközi bizottság többi tagja változatlanul megmaradt: Jean Perrot (Franciaország), Gert Sauer (NDK), W. Schlachter (NSzK). Újabb országok képviselőinek beválasztása is szóba jött, de e kérdésben nem sikerült megegyezni s a döntést a bizottság későbbre halasztotta.

Végső értékelésként a kongresszus általános színvonalát jónak, megfelelőnek mondhatjuk. A nagyszámú előadás közepette törvényszerűen voltak közepesek, sőt nagyon gyengék (vagy egyenesen rosszak) is, ám ezeket kiegyensúlyozta sok jó és néhány kiemelkedő módszerű vagy eredményű föllépés. Érdekes volt megfigyelni, hogy szinte valamennyi uráli szakágazat területén — de mindenekelőtt a nyelvészetben — elég látványos nemzedéki megújulás van folyamatban. Ennek a megnyilvánulása volt pl., hogy igen sok „konkrét" nyelvi anyagú előadás szilárd elméleti alapokra támaszkodott és következtetéseiben is metodológiai általánosításokra törekedett. Remény van hát arra, hogy a nyelv teóriája és a speciális nyelvészetek közötti határzóna mindinkább összeszűkül s előbb-utóbb talán el is mosódik. Az irányzatok, el-

méletek és módszerek változatossága nem volt hátrányára az etnológiai és régészeti tárgyú előadásoknak sem, és örvendetes, hogy a jelek szerint izmosodik az irodalmi szekció tevékenysége (42 előadás most, de húsz éve csak 3), melynek során bebizonyosodott, hogy a különböző kulturális és társadalmi szférákban élő uráli népek irodalmai tipológiai (vagy egyéb) módszerekkel kutathatók, az így nyert ismeretek egymással rendszerbe foglalhatók. Mindez máris fölveti azt a gondolatot, hogy hamarosan akár egy uráli irodalmi csoportot vagy tanszéket is felállíthatnánk.

A magyar részvétel arányos volt (kb. 100 fő), de néhány szakemberünk részvételét így is hiányolhattuk. Sajnos a takarékossági intézkedések következtében a kiutazóknak majdnem kétharmada saját költségén utazott, mert a devizás kiküldetések száma a főhatóságok részéről minimális volt. Az úti terhek átvállalásában a legnagyobb terhet az MTA és a KKI vállalta azzal, hogy kb. 20—25 fő kiküldését vállalta a devizamentes csereegyezményes keretben. Ez a két szerv viselte az itthoni szervezési munkák zömét is, amiért köszönet illeti őket, akárcsak a finn fogadó partnereket és a rendezőket a példamutatóan tökéletes szervezésért, vendégszeretetükért. Hálásak vagyunk figyelmességeikért, a szép emlékekért és valamennyien felajzottan és várakozással tekintünk az 1985. évi kongresszus elé, melyet — Bromlej akadémikusnak a záró ülésen tett bejelentése szerint — a Szovjetunió a Komi ASzSzK fővárosában, Sziktivkarban — az 'őshaza' közelében — kíván megrendezni. Bízzunk abban, hogy újólag találkozunk külföldi kollégáinkkal a Vicsegda-Sziszola vidékén.

HAJDÚ PÉTER

„Kérdés-felelet" munkaértekezlet

Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a KVAL stockholmi informatikai kutatóintézet együttműködési szerződése keretében négynapos munkaértekezletet tartott 1980 májusában Visegrádon. Címéhez híven az értekezlet célja a kérdés-felelet problémakör nyelvészeti és logikai megközelítéseinek szembesítése és értékelése volt, különös tekintettel az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazására. A tanácskozásnak 1 finn, 2 csehszlovák, 3 NDK-beli, 3 svéd, 1 holland, 3 NSZK-beli, 3 amerikai és 12 magyar résztvevője volt.

A kérdések és válaszok problémakörének közvetlen összekapcsolása az értekezlet címében természetesen nem volt véletlen. Meglehetősen kézenfekvő — és az utóbbi évek kutatásaiban középponti szerephez jutó — az a feltevés, hogy sem a szorosan vett kérdő mondatokat, sem az esetleg más nyelvtani formát öltő, de kérdésként működő megnyilatkozásokat nem célszerű önmagukban vizsgálni; sokkal gyümölcsözőbb az, ha a reájuk adható (grammatikailag lehetséges, ill. a beszédhelyzet szempontjából értelmes) válaszokkal együtt teszik őket vizsgálat tárgyává. A tanácskozási résztvevői is ezt a közös álláspontot foglalták el — természetesen, ki-ki a maga kutatási területe szerint súlyozva az egyes tényezők jelentőségét. Az előadások nagyobb része az információ-szerző dialógusokkal foglalkozott.

Ez a háttér érthetővé teszi, hogy a lehetséges logikai megközelítések közül Jaakko Hintikka az ún. episztémikus logikát (a „tudás logikáját") választotta leírási keretül. Ő a *Ki ölte meg Julius Caesart?* az *Idézd elő, hogy tudjam, ki ölte meg J. C.-t* formában elemzi (ebből egyébként látszik, hogy elemzésében

a nyelvi tartalom és a kérdés-helyzet figyelembevétele keveredik). Az ún. dezideratum *(Tudom, hogy ki ölte meg . . .)* elemzése viszont már kétféle lehet. Az egyik szerint az előidézett helyzetben *Van valaki, aki megölte J. C.-t és akiről tudom, hogy megölte J. C.-t.* A másik szerint *Mindenkiről, aki megölte J. C.-t, tudom, hogy megölte J. C.-t* — ez utóbbi esetben lehet a kérdésre értelmesen *Senki*-vel válaszolni, ugyanakkor viszont ez az értelmezés kimerítő választ kíván. Az episztémikus logikai keret azután lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a névleges válaszokat azoktól, amelyek ténylegesen kapcsolódnak a kérdező meglévő ismereteihez. (Például a fenti kérdésre adott *Brutus* válasz csak akkor tekinthető teljes értékűnek, ha a kérdező tudja, kit jelöl ez a név.) Szintén a válasz adekvátságának kérdésével foglalkozott J. Robinson, G. Grewendorf és S. Peters előadása, akik azonban a kérdező tudásállapotán kívül bevonták az elemzésbe a kérdés föltevésének célját és körülményeit is. Kiefer Ferenc azzal foglalkozott, hogy mikor lehet egy formálisan eldöntendő kérdésre valóban igen-nemmel válaszolni, s mikor kell például a *Van itt valaki?*-t *Ki van itt?*-ként kezelni.

Az egyes mondatfajták (s ezen belül a kérdések) szorosabban vett nyelvészeti kezeléséről két különböző megközelítésben is hallhattunk. R. Hausser a kérdő mondatot a reá adható elliptikus válasszal együtt kijelentő mondat értékűnek tekinti — az ilyen válaszok grammatikai különbözőségeinek figyelembevétele következtében ez a tárgyalás szoros összefüggésbe hozza a kérdés mondattani és jelentéstani sajátságait. M. Bierwisch viszont az egyes mondatfajtákat a különböző propozicionális attitűdökből vezeti le, Frege egy klasszikus gondolatát általánosítva. Munkatársa, M. Doherty ebben a keretben vizsgálta a kérdés intonációját és az egyes partikulák szerepét (pl. a *War er da?* és a *War er denn da?* jelentéskülönbségét). P. Sgall és E. Hajičová — a prágai iskola hagyományainak megfelelően — az aktuális mondattagolásnak a kérdés értelmezésére gyakorolt hatását vizsgálta, R. Conrad pedig — a beszédaktus-elmélet keretében — lépésekre bontva vizsgálta azt, hogy egy kérdés mikor működhet valójában felszólításként (illetve, hogy milyen jellegű felszólításként értelmezhető).

Az elméleti eredmények alkalmazási lehetőségeiről több, már működő kérdés-válasz rendszer ismertetéséből kaptunk képet. Az ilyen rendszerek általában kétfélék lehetnek — vagy az ún. mesterséges intelligencia kutatás eszközei, vagy kifejezetten gyakorlati célúak. Az első esetben a rendszer praktikus teljesítménye korlátozottabb lehet, mivel programjába lehetőleg csak olyasmit építenek be, aminek az elméleti háttere is tisztázott, s nemcsak technikai szinten kezelhető. Viszont a gyakorlati célzatú rendszerek megszerkesztésének is vannak fontos elméleti következményei. Ez abból adódik, hogy a használótól nem várják el, hogy jól ismerje a gép működési elveit és adatbázisának szerveződését (hiszen éppen az ilyen ismereteket kívánja szükségtelenné tenni az emberi nyelven történő ember—gép kommunikáció lehetővé tétele), s így a természetes módon viselkedő használó és a gép kommunikációjának „konfliktusai" nem-mesterséges kommunikációs stratégiákra világíthatnak rá. Az egyik előadás például azzal foglalkozott, hogy a gép miképp jelezheti a használónak, ha kérdése valamilyen szempontból nem megfelelő. Pl. ha egy autók adatait tároló rendszer egy pontosan körülírt autó színére vonatkozó kérdés esetében csak azt képes felelni, hogy „nem tudom", akkor szükséges, hogy egyúttal azt is jelezze, azért nem volt-e képes válaszolni, mert a konkrét adat nincs a birtokában, vagy azért, mert az autók színét egyáltalán nem is

tárolja. Ismét más problémákhoz vezet, ha a kérdező — az emberi érintkezésben megszokott módon — fölös részleteket is említ kérdésében. Ha az a kérdés, hogy „A kék színű, X. rendszámú autó vállalati tulajdonú-e?", vajon jeleznie kell-e a rendszernek, hogy a rendszám alapján egyértelműen azonosított autó vállalati tulajdonban van ugyan, de nem kék színű?

Az előadók két, a gyakorlatban jól bevált kérdés-válasz rendszert ismertettek. D. WALKER és H. KARLGREN rendszere orvosi adatbázison alapul; részint egy bőrrák-fajtára vonatkozó kórtörténetekkel, részint pedig a májgyulladásra vonatkozó szakirodalmi passzusokkal áll az orvosok rendelkezésére. Egy másik svéd rendszer pedig a hatályos jogszabályokat tárolja és teszi egy kiterjedt terminál-hálózat segítségével elérhetővé a jogászok számára. Ez a rendszer egyébként külföldön — Magyarországon is — elismert a jogász szakemberek körében.

SÁNTHA MIKLÓS

Magyar népdalok és népballadák finnül

Tonavalta puhaltaa
Unkarilaisia kansanlauluja. Valikoinut ja sumoentanut VILJO TERVONEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 336. Helsinki 1977. 114 l.

Kuoliaaksi tanssitettu tyttö
Unkarilaisia kansanballadeja. Valikoinut ja suomentanut VILJO TERVONEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 351. Helsinki 1979. 72 l.

Nem jöhetett volna létre e két kiadvány, jelenlegi formájában és színvonalán legalábbis nem, ha ILMARI KROHN 1893-ban meg nem kezdi a Suomen kansan sävelmiä (A finn nép dalai) c. gyűjtemény kiadását, benne úttörő dallamtipizálási rendszerével. Magyarországon egy efféle kiadványnak pusztán csak előfelételeit jelentő gyűjtés is csak több mint egy évtizeddel később, valamikor 1906 körül indul meg, midőn KODÁLY ZOLTÁN és eleinte tőle függetlenül BARTÓK BÉLA kezdeti habozás és kételkedés után elhitték a fülüknek, hogy a magyar parasztdal különleges zenei értéket képvisel. A rohamosan gyűlő anyag rendszerezést kívánt, s példa után kutatva bukkan rá BARTÓK (ámbár nem is volt nehéz) Európa azidáig egyetlen dallamrendszerező tipológiájára, Krohn munkájára. Így történt, hogy Krohn dallamtipológiája lett, természetesen az anyag megkívánta változtatásokkal, a magyar népi dallamok rendező elvévé.

Jelentőséggel teljes ebben a vonatkozásban az is, hogy a fonográf népzenei gyűjtésre való felhasználásának ötlete történetesen szintén Finnországból származott Magyarországra, mégpedig a Kalevala-fordító VIKÁR BÉLA közvetítésével. Ez a technikai eszköz tette lehetővé a tömeges gyűjtést, mely által lehetségessé vált egy egész nép (a magyar) és egy soknemzetiségű ország (a történelmi Magyarország) teljes akusztikai-auditív kultúrájának rögzítése.

Ilmari Krohn és munkatársai a maguk korában tudományuk, a népzenekutatás élenjáró munkásai voltak, noha erről a világ – Bartók és Kodály kivételével — nem vett tudomást. Pedig munkásságuk természetesen követte a világhírre jutott Elias Lönnrotét, aki elsők között „ment el a nép közé" annak költészetét fölkutatni egy olyan korban, amikor a „népdalok" inkább

íróasztal mellett vagy kávéházban születtek (l. MACPHERSONT, THALY KÁLMÁNT, a magyarnóták múltszázadi divatját). Igaz, Lönnrot egy más kor fia, Kalevalája a nemzeti romantika friss szeleivel hajózta körül Európát és a világot. De a század végére e szelek szellővé szelidültek, majd a szalonok, kiállítótermek és múzeumok falai közé jutva el is ültek, hogy az egykori viharos szélből a szecesszió ezoterikus művészetében csupán dermedt nyom, a látóhatár alján pirosló ég maradjon. (Volt néhány nagyszerű kivétel is: Finnországban Eino Leino, Akseli Gallén-Kallela, Magyarországon Ady Endre, Csontváry Kosztka Tivadar stb.). A kor divatjától eltérően Krohnék nem a szalonművészet szubjektív ábrándjai, csinált mámora, hanem a kézzelfoghatóbbnak vélt „objektív valóság" nyomába szegődtek, s ezzel az egyetemes kultúra újabb dimenziójára, a népzenére (s tágabb értelemben a népművészetre) nyitottak ajtót.

A múlt század Finnországánál sokkalta nagyobb mértékben megosztott társadalmú Magyarországon maga a gondolat is, „elmenni a nép közé", elképzelhetetlen volt. A kor művelt embere, lett légyen bármennyire demokrata, ilyenre nem gondolt, nem is gondolhatott. Csak a rakoncátlan komponistaherceg, Liszt Ferenc fejében fordult meg ez a szeszélyes ötlet — nagyjából azidőtájt, amidőn Lönnrot Karjalát járta. Visszatekintve Kodály is megszédül egy pillanatra, amikor belegondol: mi lett volna, mi lehetett volna, ha Liszt ezt a hóbortját is megvalósítja? Aztán lehűti magát, hisz ő is, meg Bartók is úgyszólván akaratlan jutott el a „nép közé" — a 20. század elején. Krohnnak nemcsak ez a vállalkozása adott példát Bartóknak és Kodálynak, hanem magának a vállalkozásnak a ténye is, amely közvetve arról tanúskodott, hogy van a magyarországinál demokratikusabb szellemű szegényparaszti ország Európában: Finnország. A reformra érett magyarországi kulturális helyzetben tehát Krohnéknak is része volt abban, hogy Bartók és Kodály munkássága messze túlnőtt az etnomuzikológián (A Magyar Népzene Tára kötetein), a zenepedagógián, sőt a zeneművészeten is, s motorjává lett egy egész nemzetre kiterjedő, máig ható demokratikus kultúrprogramnak. Ezalatt a félévszázadnyi idő alatt pedig Krohnék kutatásának virágai elszáradtak az éltető nedveitől megfosztott, mert a szakma szűk területén tengődő finn népzenekutatás fáján.

Távolabbi, de nem kevésbé fontos előzménye e két kiadványnak (s még sok másnak előtte, s remélhetőleg még utána is) a 18. század kényszerű és önkéntes fölfedező útjai nyomán megszületett nyelvrokonság eszméje. Ez a gondolat a maga idejében ugyanúgy újabb dimenzióval bővítette az egyetemes kultúrát, mint századunkban a népművészet eszméje. Érdekes, hogy mind a nyelvrokonság, mind a népművészet olyan dimenziókban foglalnak helyet, amelyek bizonyos mértékig fiktívek: a nyelvek rokonsági viszonyait nemigen tudjuk másképpen megragadni, mint valamilyen visszamenőlegesen rekonstruált időben, a népművészetet pedig alkotó típusain keresztül leginkább az emberinél sokszorta nagyobb léptékű térben, úgyszólván kozmikus távolságból fényképezve. Nem kétséges, hogy mind a nyelvrokonság eszméjének fölfedezése, mind a népművészet fogalmának megalkotása egyenesen következett a technikai fejlődésből: először az utazás fejlődéséből, azután a modern hang- és fényrögzítő berendezések megjelenéséből.

Az összehasonlító nyelvészet mai állása szerint a finnek és a magyarok ősei utoljára kb. 4000—5000 évvel ezelőtt beszéltek közös nyelven, s volt ebből következően föltehetőleg közös kultúrájuk. Az ezután következő időben a

finnek ősei a finnugor nyelvcsalád finn—permi ágának akkor még ismeretlen tagjaiként az Urál és a Volga között fekvő finnugor őshazából nyugatra vándoroltak. A vándorlás során népcsoportok szakadtak le itt-ott, s belőlük alakultak ki lassanként az Urál és a Baltikum között ma is élő népek, a zürjének, a votjákok, a mordvinok, a cseremiszek, a lappok és a balti finn népek. A finnek közelebbi rokonait Krisztus születése táján már a Baltikum állandó lakói között találjuk, s ebben a térségben zajlott le e népek és nyelvek további differenciálódása. A balti finn nyelvek közötti különbségek ma sem túl nagyok, némelyeket akár nyelvjárásiaknak is tarthatnánk, mások viszont a nyelvi különállás fogalmát is kimerítik. A finnugor nyelvcsalád másik, keletibb ágához, az ugorokhoz tartozó magyarok kb. a Kr. e. I. évezred közepéig éltek együtt közelebbi rokonaikkal, a vogulokkal és osztjákokkal, s attól kezdve, hogy a népvándorlás korai hullámai ezektől is elszakították, végeredményben mind a mai napig idegen nyelvek és kultúrák között éltek. Míg egy folytonos átmenetekből álló nyelvi szövetséget, amilyenbe a finn is tartozik, esetleg kevésbé zavar meg bármilyen idegen hatás, a magyar nyelvtörténet tanúsága szerint az obi-ugoroktól való elválás és a honfoglalás közötti másfél évezredben, sőt még ezután is a sorozatos és mélyreható idegen hatások érték a magyar nyelvet (iráni, török, szláv, német). A finnugor rokonság e két tagja így nemcsak földrajzilag, hanem típus szerint is távol áll egymástól: a finn egy differenciált színskála önmagában is árnyalt színeként (nem lehet tudni, hol kezdődik és hol végződik), nyelvileg egy nagyobb egység dialektusaként tűnik fel, a magyar pedig mint e színskálától távolabbra eső tömör színfolt, amelyben az idegen hatás nyomaként itt-ott egészen elütő pettyek is előfordulnak, nyelvileg mint a balti finn nyelvek csoportjával egyenrangú nagyobb egység mutatkozik. A verbális kultúra, s benne a népköltészet történetét jobb támpont híján, s mert vele különben is kapcsolatos, képzeljük el a nyelvi differenciálódás előbb vázolt mintájára. A finnek és a magyarok őseinek elválása óta eltelt évezredekben a finn a hasonlóság különböző fokán álló nyelvektől és kultúráktól körülbástyázva igencsak kevés idegen hatást engedhetett magába még abból a — magyarhoz viszonyítva — kevésből is, amely érte, s így eredeti arculata kevésbé változott meg; míg a magyar egymást gyorsan váltó, tőle mindig, de sokszor egymástól is idegen nyelvek és kultúrák között őrlődve kényszerűen vesztett el minden cikornyát és díszt, s csak a nyelv csupasz vázát tartotta meg a közös hagyatékból. E két kultúra története tehát a kulturális elkülönülés példája, amelynek oka a térbeli elválasztottság, az ebből következő lassú ízlésbeli elkülönülés és a kölcsönös érthetőség megszűnése.

A kulturális elkülönüléssel ellentétes irányú folyamat a kulturális kölcsönhatás, ill. ennek egyik esete, a kulturális kölcsönzés. Feltételei: a két kultúra huzamos ideig (évszázadokig, sőt évezredekig) tartó együttélése, közös ízlésbeli alap és bizonyos mértékű kétnyelvűség. A kulturális kölcsönzés legfontosabb szabályozója a „guba gubához, suba subához" elve, amelyet a tudomány Roman Jakobson nyomán preventív cenzúrának nevez. Homogén, folklorisztikus kultúrák között (amilyennek az egyszerűség kedvéért a római birodalom bukásától a reformációig Európa legtöbb kultúráját képzeljük) a kulturális kölcsönzés szükségképpen lassú és földrajzilag korlátozott folyamat. Ezzel szemben az ún. „műfordítás" gyors és térbelileg korlátlan folyamat. Bár a műfordítás az alkotás egyszeri voltát, létének individualitását sérti meg, s lehetetlennel próbálkozik, a gyakorlatban a fordítás minden területre kiterjedt: még a Biblia se volt elég szent ahhoz, hogy hozzá ne nyúljanak, sőt az újkori

fordítás épp a reformátorok és ellenreformátorok Biblia-fordításai által kap jogot a létre. A fordító olykor szinte isteni hatalmat gyakorolt, midőn a sors szeszélye folytán a nemzet irodalmában üresen maradt helyeket garantáltan elsőrangú szerzőkkel pótolja. Nem is szoktunk csodálkozni, ha valamely könyvkiadó „teljes finn (svéd, lengyel, magyar) Shakespeare-sorozatot" hirdet. A „nem-angol nyelvű Shakespeare" illúzióját elfogadjuk, megszoktuk, ez a fikció beletartozik kultúránkba. Miért? Talán mert az a „kultúrpark", amelyben Shakespeare „nőtt", mondjuk reneszánsznak, az egykori Európa nagy részére kiterjedő, kézzelfogható, s többé-kevésbé egyöntetű valóság volt. A környezet tehát, amelybe ezt a „fát" át kell ültetni, nem teljesen idegen, sőt sokszor nagyonis hasonló az eredetihez. A műfordítás tehát nem más, mint mesterségesen fölgyorsított kulturális kölcsönzés, az újkori kultúra első nagyszabású fikciója, ahol a huzamos együttélést az azonos kultúrkörbe való tartozás, a közös ízlésbeli alapot a nagy stíluskorszakok, s a kétnyelvűséget a műfordító maga képviseli, s a preventív cenzúra is elsősorban rajta keresztül érvényesül.

A népköltészet fordítójának bizonyos értelemben még a műfordítóénál is nagyobb akadályokkal kell megküzdenie. Az első akadályt az a kérdés jelenti, hogy lehet-e népköltészetet fordítani, amikor minden népköltészet legsajátabb tulajdona a nyelv, amelyen költötték? Mivel a fordításban éppen ez vész el, a felelet csakis „nem" lehet. De már a műfordítás esetében is azt láttuk,hogy noha ez elméletileg lehetetlen, mai kultúránk nagy része gyakorlatilag fordítás. S az egyes népköltészetek közös motívumai, a szinte minden kultúrában megtalálható népmeseszüzsé típusok, a kontinensekre kiterjedő műfajok arra mutatnak, hogy kulturális kölcsönzés, sőt ennek alfaja, a fordítás is elő-előfordul a népköltészetben „természetes körülmények" között. Egy másik akadály a népköltészet természetében rejlik. Míg az irodalom egy-egy alakja, mondjuk Shakespeare, időben és térben körülhatárolható, a népköltészet per definitionem több generáció tulajdona oda-vissza az időben („még öreganyámtól hallottam"), s területileg is az egyén határainál szélesebbre, az egész nyelv- illerve kultúrterületre terjed ki. Ha Shakespeare-t fához hasonlítottuk az imént, akkor egy nép költészetét egy természetes növénytársuláshoz kell hasonlítanunk, melynek áttelepítése kétségenkívül több tényező figyelembevételét követeli meg a kertésztől, mint egy fáé. Mutatis mutandis így van ez a fordítások esetében is.

A műfordító a kultúra párhuzamos keretei között és azok segítségével végzi el „rekonstrukcióját", a magyar népköltészet finn fordítójának a két nép költészetére figyelve (óriási anyag!) kell visszamennie az időben az összehasonlító nyelvészet nyújtotta szálon addig, amíg olyan anyagot talál, amely még közös a két nyelvben, s amelyből újrateremtheti a saját nyelvén a magyar népköltészetet. Láttuk az elébb, hogy a finn és a magyar kultúra történetére inkább a kulturális elkülönülés, semmint a kulturális kölcsönhatás jellemző. A fordítónak visszájára kell tehát „fordítania" ezt a kulturális elkülönülést, hogy megtalálja azt a közös alapot, amelyen a kulturális kölcsönzés, azaz a fordítás lejátszódhat. Mint mondottuk, semmi más közös nem maradt a két nyelv egymástól különböző története folyamán, mint a nyelv váza. Most pontosabban kell fogalmaznunk: ez a váz nem belső, hanem külső váz, olyan, mint a kagyló vagy a bogár páncélja, a költészet talajául szolgáló nyelvben sokminden megváltozott, de a nyelv akusztikai-fiziológiai burka a finnben és a magyarban csodák csodájára alig: a ritmus, a prozódia hasonló maradt.

Tekintve, hogy e két kiadvány összesen 89 énekelt szöveget tartalmaz (az egyik 64 népdalt, a másik 25 népballadát), a fordító számára bizonyos ritmusminták eleve adottak voltak, s ezekhez kellett megtalálnia a finn nyelvben rejtőző prozódiai lehetőségeket. A két nyelv többé-kevésbé azonos akusztikai-prozódiai jellege, amely föltehetőleg finnugor, sőt uráli örökség (első szótagi, pontosabban szólamhangsúly, amely a szólam, s így természetesen az elején álló szó első szótagjára esik; a hosszú és rövid magánhangzók ellentéte; magánhangzóharmónia) nemcsak a két nyelv népi verselésében mutatkozik meg, hanem a mindkettő kultúrájában meghonosodott idegen versformákban is. Mindkét népi verselés csak szótagszámláló (a hangsúlynak, minthogy helye rögzített, nincs konstitutív szerepe), a műköltészet verselése mindkét kultúrában szótagszámláló és időmértékes. Mind a népi, mind a műköltészet prozódiáját az különbözteti meg a finn és a magyar esetében a legtöbb európai nép verselésétől, hogy azokkal ellentétben belőlük hiányzik a hangsúly módszeres fölhasználása. Bizonyságul idézem a magyar néphagyományból ismeretes „táncszókat", amelyeket dallam nélkül recitálnak, s amelyekben minden egyes szótagot egyforma erős nyomatékkal kiáltanak, a hangsúlynak tehát nincsen semmilyen ellentétező, kiemelő, díszítő szerepe.

A két népi verselés váza lényegében azonos, az ezekre épülő magasabb szintű költői eszközök használatában már vannak különbségek. A finn például jobban kedveli a soron belüli alliterációt, mint a magyar, bár az alliteráció a magyar előtt sem ismeretlen. A soron belüli anyag elrendezésében a magyar szívesen használja a sor egy részének változatlan megismétlését, az ún. visszhangzást (valószínűleg finnugor örökség), míg a finn gyakran él inverzióval (indogermán kölcsönzés), ami a magyarban viszont igen ritka. Mind a finn, mind a magyar népköltészet legfontosabb sorközi kohéziót biztosító fogása a szintaktikai párhuzamosság, amelyet a finn is, a magyar is a fonetikai anyag ismétléseivel, alliterációval és rímmel emel ki. A finnben az alliteráció (archaikus vonás), a magyarban a rím (európai hatás) az általánosabb. Ugyancsak európai befolyásnak tulajdonítható, hogy a magyar kedveli a négysoros, rímekre épülő strófákat, bár a népdalok dallamainak négysoros szerkezete (amely a tudomány mai állása szerint honfoglalás előtti török, távolabbról keleti örökség) időben korábbi, s térben éppenhogy nem európai kapcsolatokra mutat. A finn ezzel szemben bővelkedik a sorpárban, amely nyilvánvalóan archaikus vonás. Mindent összevetve az alliterációt és sorpárt kedvelő finn régiesebb képet mutat, mint a rímkedvelő és strófát használó magyar. A fordítónak tehát ehhez a régiesebb „stílushoz" kell alkalmaznia fordításait, hogy azok megőrizzék a finn közönség előtt is népdaljellegüket, legföljebb „meghosszabbíthatja" a finn versépítkezést a magyar irányába, mint ahogy a Tonavalta puhaltaa c. kötet 35. számú dalának fordításában is tette:

Eredeti	Fordítás
Félre tőlem bubánat, bubánat,	*Hitto vieköön suruni, suruni,*
kancsót vágok utánad, utánad.	*peräs heitän kannuni, kannuni.*
Széles világ csufjára, csufjára,	*Kaikki kimpuus usutan, usutan,*
megfojtlak egy pohárba, pohárba.	*sinut viiniin hukutan, hukutan.*

Az eredeti sorai tízszótagosak és három ütemből állnak (4 + 3 + 3), s ezt a fordítás hűségesen meg is tartja. A második 3 szótagot tartalmazó ütem

azonban nem más az eredetiben, mint az előtte lévő háromszótagú ütem változatlan megismétlése, s a fordítás ezt a fogást is megtartja. A soron belüli anyag ilyen ismétlését visszhangzásnak nevezi a szakirodalom, s az obiugor népköltészetben igen kedvelt fogás. Ugor eredete kétségtelen, de nem tartható kizártnak, hogy egykor az egész finnugorság ismerte. Ha a finn népköltészet ma nem is él vele, sem a finn mondattan, sem a finn népi verselés szellemének nem mond ellent, s így könnyen bele is simul a megszokottabb versformák közé. Vagy egy másik példában (Tonavalta puhaltaa 1. számú dala):

Eredeti	Fordítás
Tavaszi szél vizet áraszt,	*Kevättuuli, tulvii vesi,*
virágom, virágom.	*kukkaseni, kukka.*
Tavaszi szél vizet áraszt,	*Kevättuuli, tulvii vesi,*
virágom, virágom.	*kukkaseni, kukka.*
*	*
Zöld pántlika, könnyű gúnya,	*Kevyt vaate silkkinauha,*
virágom, virágom,	*kukkaseni, kukka,*
mert azt a szél könnyen fújja,	*sitä heijaa tuuli lauha,*
virágom, virágom.	*kukkaseni, kukka.*
De a fátyol nehéz ruha,	*Vaimon huntu raskas kantaa,*
virágom, virágom,	*kukkaseni, kukka,*
mert azt a bú nyomdogálja,	*murhe siinä kovin painaa,*
virágom, virágom.	*kukkaseni, kukka.*

Szinte a szemünk láttára alakul a sorpárból négysoros strófa: a dal első variánsában a strófa voltaképpen nem más, mint a sorpár megismétlése, a második variánsban azonban már igazi, habár, egyszerű eszközökkel építkező négysoros strófa áll előttünk. A fordítás is visszaadja ezt, sőt ennél többet is: az eredeti első sora tele van finom belső alliterációkkal — Tavaszi *szél* vizet *áraszt* —, amelyet a fordító egy erőteljesebb és a sor közepén elhelyezkedő, az ütemhatárhoz, mint szimmetriatengelyhez képest tükörképet alkotó alliterációval ad vissza — Kevät*tuu*li, *tu*lvii vesi —, s ezzel szinte kiemeli a sor négy szava magánhangzóanyagának szimmetriáját — magas, mély, mély, magas —, ami különben az eredetiben is ott rejtekezett, csak éppen fordítva — mély, magas, magas, mély. Az eredeti második sora csupán egy szó megismétléséből áll, a fordítás ezt a túl nyilvánvaló szimmetriát egy rejtettebbel cseréli föl, ami, úgy látszik, jobban megfelel a finn ízlésnek — *Virágom, virágom* vs. *kukka*seni, *kukka.*

A népdalok esetében a fordító egyetlen segítsége, amit anyagától és anyanyelvétől kaphatott formai volt: a két nyelv közös eredetű prozódiája. A balladák fordításában ezen fölül egy tartalmi körülmény is támogatta: a balladai témák, a ballada egész műfaja ugyanúgy ismeretes finn földön, mint Magyarországon vagy Erdélyben; közös európai kultúrkincs, amelynek korát is, szülőhelyét is ismerjük — a 14—15. századi Franciaországot. A magyar balladák zöme 18. századi eredetű, s a finn ballada meg a vele egy tőről fakadó

románc sem lehet ennél régebbi. Ebben a vonatkozásban a fordító munkája majdnem a műfordítás léptékére szűkül le. De itt is van egy váratlan nehézség: míg a finn népköltészet rendkívül archaikus epikus hagyományt is őriz, a magyar népköltészetből ez a fajta epika majdnem nyomtalanul eltűnt, töredékei, formái azonban éppen a balladában, e késői jövevény epikai műfajban mentődtek valamelyest át korunkra. A finn Kalevala-runo és a finn ballada verselése világosan elválik egymástól, az előbbi legföljebb ha sorpárokkal él, az utóbbi strófikus, többnyire négysoros, rímes strófákat használ (viszonylag újkeletű európai hagyomány), míg a magyar ballada versépítkezése sokszor prestrófikus, a sorpárokat a legegyszerűbb szintaktikai párhuzamosságok tartják össze, rímelés nincs vagy csak szórványosan van, a legbonyolultabb összekötő fordulat az ún. terasz (finnugor eredetű fogás, melyben az egyik sor második része a rákövetkező sor első részeként ismétlődik meg), a sorokon belül gyakori az alliteráció. Amennyire könnyebbséget jelent a fordítónak az a tény, hogy legalább a műfaj közös, a magyar ballada formai archaizmusa meg is nehezíti a dolgát: ha finnül is balladát csinál belőle, az elveszti archaikus báját, ha túl archaikusra veszi, akkor meg Kalevala-runo lesz belőle, aminek viszont semmi köze a magyar balladához. Lássunk egy példát, hogyan oldja meg nehéz feladatát a fordító (Kuoliaaksi tanssitettu tyttö 11. számú ballada)

Eredeti	Fordítás
Minden édesanya meggondolja magát	*Aina äiti-kulta mietti mielessänsä,*
hogy kinek adja el szép hajadon lányát:	*kenelle hän naittaa kauniin tyttärensä.*
Engem is eladott az én édesanyám	*Minut äiti naitti, naitti kulkijalle*
egy utonállónak, egy embergyilkosnak,	*teiden väijyjälle, naitti murhaajalle.*
aki minden éjjel elszökik mellőlem	*Yöllä vierestäni karkaa retkillensä*
utakat állani, embereket ölni;	*katsoo, väijyy teitä, surmaa ihmisiä.*
minden éjféltájon odahozza mellém,	*Puolenyön hän aikaan vierelleni laskee*
odahozza mellém a véres ruháját.	*vierelleni laskee veritahra-vaatteet.*
...	...

Az eredetiben — leszámítva az első sorpárt — nincs rím, az egyetlen fonetikai ismétlés az alliteráció; *meg*gondolja *mag*át, *e*ngem is *e*ladott, *az é*n *é*desanyám, *egy e*mber*gy*ilkosnak, *m*inden éjféltájban odahozza *m*ellém; a mérték a szótagszámban mért frázis, azaz félsor (6), a sor így tizenkét szótagos (6 + 6); van egy példa a sorpárt összekötő teraszra:

minden éjféltájban *odahozza mellém*
odahozza mellém a véres ruháját.

Nagyon régies ez a verselés. A fordító a finn változat sorpárait rímmel fejeli meg, s ez megfelel a finn balladai hagyománynak; gyakran alkalmaz alliterációt: ez megfelel az eredetinek és a finn epikus tradíciónak: *mi*etti *mi*elessänsä;

*kar*kaa retkillensä, *kat*soo, . . .; *vie*relleni laskee *ve*ritahra-vaatteet; az eredeti-nél többször alkalmazza teraszt, még félsorok között is:

minut äiti *naitti*
naitti kulkijalle

és

Puolenyön hän aikaan *vierelleni laskee*
vierelleni laskee veritahra-vaatteet,

s ezzel az archaikus fogással ad fordításának a finn balladánál régiesebb ízt.

Ugyanez a fogás jellemzi a 17. számú balladát is:

Eredeti	Fordítás
Bizony csak meghalok	*Ihan kuolen, äiti,*
anyám, édesanyám,	*rakkaudesta kuolen,*
Görög Ilonáért,	*Görög Ilonan, sen*
karcsú derekáért.	*sorjan tytön vuoksi.*
Karcsú derekáért,	*Sorjan työn vuoksi,*
gombos ajakáért,	*huulten somain vuoksi,*
gombos ajakáért,	*huulten somain vuoksi,*
piros orcájáért.	*punaposken vuoksi.*

Jelöljük az első versszak harmadik sorát *a*-val s aztán sorba az *abc* betűi szerint a többit, az eredeti, s a fordítás is a következő szerkezetet mutatja majd:

a b
b c
c d.

Az eredeti viszonyított (birtokos személyjeles) formáival szemben a fordítás viszonyítatlan formákat használ, s ez a különbség meg is felel a két nyelv szellemének: gombos ajak*áért* — huulten somain vuoksi, piros orcá*jáért* — punaposken vuoksi, a fordítás inverziót használ, hogy a finnben kicsit idegennek tűnő teraszt némiképp mégis finnessé tegye.

Sorolhatnánk még a fordítás finomabbnál finomabb megoldásait, bőségesen van belőlük: a két kötet 89 darabjában nincsen egyetlen olyan fordítás sem, amely ne volna vagy teljes egészében remeklés (a többség), vagy ne lenne benne legalább egy-két képrázatos megoldás. Ugyancsak a válogató-fordító érdeme, hogy a köteteket bevezető általa írott előszavakból a finn—magyar kulturális kapcsolatok egy-egy fontos fejezete bontakozik ki, s hogy a szöveg- és dallamközlések után következő tanulmány-válogatásból, melyet a szóbanforgó tárgykör legavatottabb tudósaitól válogatott (Bartók Béla, Kodály Zoltán, Ortutay Gyula és Vargyas Lajos), a magyar népdal- és balladakutatás eredményei és céljai is ismertekké válhatnak Finnországban. A kötetek tudományos értéke mellett művészi kiállításuk is fölkelti a figyelmet, különösképp-

pen a kolozsvári festőművész, Gy. Szabó Béla metszeteivel díszített balladakötet szép. Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a két kiadványt megjelenítő kiadót is, a Finn Irodalmi Társaságot.

*

E vállalkozások szellemi előzményeként három újítást jelöltünk meg amelyek az európai kultúrának új területeket nyitottak: a reformáció—ellenreformáció elfogadtatta fordítást, a földrajzi utazások eredményeképpen megszülető nyelvrokonság-elméletet, s a hang- és képrögzítő technika 20. századi fejlődése hozta új népművészet fogalmat. A finn és a magyar kultúrtörténet mindhárom esetben közös forrásokból táplálkozik, és párhuzamos fejleményeik, termékenyítő kölcsönhatásaik is vannak.

Tervonen fordításai a legutóbbi fejlődési szakasz természetes lezárását is jelentik. Korszerűségüket éppen az adja meg, hogy csak most jöhettek létre, amikor a népművészet fogalmának tisztázása, amelyet Krohn kezdett meg, s Bartók és Kodály fejezett be, megtörtént. Minthogy a 20. századi magyar művészet, s benne az irodalom nem érthető meg a fönt vázolt kultúrtörténeti fordulat természetének ismerete nélkül, a finn olvasó voltaképpen ehhez kap kulcsot Tervonen fordításaiban: igazában csak általuk értheti meg, s éppen visszamenőleg, azokat a modern magyar költőket, például Juhász Ferencet és Nagy Lászlót, akiket a szemfüles finn könyvkiadás jóvoltából már évek óta esetleg szeretettel forgat.

Igencsak időszerűek ezek a kiadványok Finnországban azért is, mert inspirálólag hathatnak a finn népművészet kutatásának még fél évszázada is páratlan, ma úgyszólván nemlétező területére, a népzenekutatásra. Ugyanaz a technikai fejlődés, amely lehetővé tette számunkra, hogy teljes szépségében és arányaiban mérjük fel a népművészetet, el is fogja törölni ezt az éppenhogycsak megpillantott világot: még néhány évtized, és népművészet, legalábbis az a fajta, amely Krohnt, Bartókot, Kodályt, Tervonent, s még sokunkat velük egyetemben elbűvölt, nem lesz többé.

SIMONCSICS PÉTER

Christoph Gläser — János Pusztay (szerk.): Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1979. 371 l.

A 70. születésnapját ünneplő WOLFGANG SCHLACHTER professzort változatos, tartalmas írásokkal köszöntötték kollégái, barátai, egykori tanítványai: honfitársak és külföldi tisztelők egyaránt. A harminchét cikket csokorba foglaló emlékkönyv tematikában igen gazdag. Bár a nyelvészeti — ezen belül is elsősorban az uráli nyelvtudomány körébe tartozó — tanulmányok vannak többségben, mellettük azonban irodalmi, néprajzi és zenei tárgyú írások is helyet kaptak a kötetben.

GERHARD DOERFER, GULYA JÁNOS és WOLFGANG P. SCHMID köszöntő szavai után a jókívánságukat kifejezők hosszú névsora következik, a Tabula Gratulatoria. Ezt követően CHRISTOPH GLÄSER — a kötet társszerkesztője — ismerteti a professzor életrajzát, méltatja közel félévszázados, sokoldalú munkásságát. A cikkeket szerzők szerinti betűrendben közlik a szerkesztők. Más rendezési elv a tanulmányok sokfélesége miatt nem is kínálkozott; egy-egy tárgykört nemegyszer egyetlen írás képvisel csupán. A tájé-

kozódás megkönnyítése céljából azonban ismertetésemben mégis megpróbálok tematikus áttekintést nyújtani.

Tizenhét cikk kapcsolódik a kötetben az urálisztika valamelyik fejezetéhez. BALÁZS JÁNOS a finnugor alapnyelvi létige rekonstruálásához ad néhány támpontot, rávilágítva azokra a tényezőkre, amelyek a létige keletkezésében szerepet játszhattak (Zur Entstehung des finnisch-ugrischen Existenzverbs). Számos példával bizonyítja, hogy a finnugor létige végső soron névmási eredetű lehetett. EEVA KANGASMAA-MINN a műveltető igék képzőit elemzi az egyes finnugor nyelvekben etimológiai szempontból, különös tekintettel e képzők *-t* elemére (On the causativ *t* in the finno-ugric verb derivation). MICHAEL KATZSCHMANN COLLINDER Fenno-Ugric Vocabulary c. művének vizsgálatából indul ki cikkében (Uralische Dialektik). A szótár több mint százötven olyan uráli etimológiát tartalmaz, amelynek nem mutatható ki megfelelője valamennyi rokon nyelvből. Ezek közül az „etimológiai rések" közül tesz kísérletet a szerző néhánynak a pótlására a jelentésből kiindulva. Kiválasztott tizennégy olyan szót, amelyet az uráli alapnyelvig vezetnek vissza a nyelvészek. Ezek alapjelentéseit figyelembe véve minden egyes esetben összegyűjtötte az azonos szemantikai mezőkbe tartozó jelentést hordozó szavakat a megfeleléssel eddig nem rendelkező többi rokon nyelvből. Az ily módon kimutatható „etimológia-családok" a szerző szerint az uráli alapnyelv nyelvjárási tagoltságának következményei, és esetleg éppen az egykori izoglosszák maradványainak tekinthetők. WOLFGANG P. SCHMID az egyes finnugor nyelvekben található iráni és balti jövevényszavak közül elemez néhányat hangtanilag és jelentéstanilag. Új szempontokra hívja fel a figyelmet az átvételek időben való elhelyezésével kapcsolatban (Zur Frage der Datierung iranischer Lehnwörter in den finnisch-ugrischen Sprachen). PUSZTAY JÁNOS a gilják nyelvnek az uráli nyelvcsaláddal való kapcsolatát tárgyalja (Giljakisch-Uralisch?). A gilják azoknak a paleoszibériai nyelveknek az egyike, amelyeknek genetikai összefüggései mindmáig tisztázatlanok, s kutatásuk még csak kezdeti stádiumban van. A giljákról ma még biztosan csak annyit tudnak, hogy egykor izoláló nyelv volt, de egyre inkább agglutináló jelleget ölt. Tipológiailag az altaji nyelvekhez közeledik. Ugyanakkor szép számmal gyűjtöttek össze gilják-uráli szóegyezéseket. Areális vizsgálatai során már HAJDÚ PÉTER is kapcsolatba — de nem rokoni kapcsolatba — hozta a giljákot az uráli nyelvekkel. Pusztay János tipológiai szempontból elemzi cikkében a gilják számjeleket, esetragokat, személyes és mutató névmási töveket. Az elemzés eredménye olyan hasonlóságokat mutat a gilják és az uráli nyelvcsalád nyelvei között, amelyek egyáltalán nem tekinthetők véletlenszerűnek, hanem a szerző szerint kiterjedt areális kapcsolatokra utalnak. SEPPO SUHONEN behatóan vizsgálja a lív nyelv finnugor vonásait, valamint azokat az indoeurópai sajátosságait, amelyek a lett közvetítésével honosodtak meg (Das Livische — eine finnisch-ugrische Sprache oder eine Mischsprache?). A több évszázados lett hatás nyomai nemcsak a lexikában mutatkoznak meg, hanem a hangtan, az alaktan és a mondattan területén is. Ennek ellenére a lív megőrizte az eredeti szókészlet jórészét és az alapvetően a finnugor nyelvekre jellemző grammatikai felépítést is.

Négy tanulmány kapcsolódik a kötetben a cseremisz nyelv kutatásához. PAUL KOKLA történetileg tekinti át, hogy az egyes nyelvészek az idők folyamán hogyan vélekedtek a cseremisz esetrendszerről, melyikük hány esetet vett fel nyelvtanába (Zur Frage des tscheremissischen Kasussystems). A legtöbb vitát a vocativus, a komitativus és az abessivus váltotta ki: vajon ezek valóban a grammatikai esetek közé sorolhatók-e a cseremiszben? Erre a kérdésre keres választ a szerző. BERECZKI GÁBOR három cseremisz esetrag — a *-la/lä*, a *-šən/šən* és a *-len* — eredetét kutatja (Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen). Hangtörténeti elemzéssel bizonyítja, hogy ezek a csuvas nyelvből kerültek át a cseremiszbe. ERDŐDI JÓZSEF a gyakorító képzők funkcióiról ír (Zur Frage der Frequentativa). Jelentéstani és szerkezeti szempontból elemez gyakorító képzős igei állítmányú mondatokat BEKE ÖDÖN még kiadatlan cseremisz nyelvjárási szótárából. LIESELOTTE SCHIEFER a keleti cseremisz *ü* fonémát vizsgálja tizenkilenc olyan szóban, ahol különböző fonetikai környezetben fordul elő.

Szép számmal találhatók obi-ugor tárgyú írások is a kötetben. FUTAKY ISTVAN az osztják *kiṇč*, ill. a vogul *kēns* ~ *kēs* 'bőrharisnya' jelentésű szavak etimológiáját és szibériai kapcsolatait kutatja (Ostj. *kiṇč*, wog. *kēns* 'Fellstrumpf' und die Frage ihrer sibirischen Verbindungen). GERHARD GANSCHOW serkáli-osztják alany-(igei)állítmányi viszonyt hordozó egyszerű mondatok verbális részeinek nominálissá való átalakítását végzi el tanulmányában (Adnominale Transformationen der bipolaren Verbalsätze im Scherkal-Ostjakischen). GULYA JÁNOS a tranzitív igék kijelentő módbeli indeterminált ragozását vizsgálva a vachi-osztjákban megfigyelte, hogy bizonyos esetekben a többes szám 3. személyben a szokásos *-t* igei személyrag helyett *-təl* jelentkezik. Cikkében azt vizsgálja, hogy ez milyen struktúrájú mondatokban fordul elő, hogyan helyezkedik el

a vachi-osztják igeragozási rendszerben, és mi a funkciója (Morphosyntaktische Untersuchungen). WOLFGONG VEENKER a Szoszva- és a Konda-vidéki vogul nyelvjárások fonológiai statisztikáját készítette el (Zur phonologischen Statistik der wogulischen Sprache). Egy leendő sorozat első darabja ez az írás. Minden egyes uráli nyelvvel kapcsolatban szeretné majd elvégezni ugyanezt a vizsgálatot. Statisztikai elemzésének alapja az Основы финно-угорского языкознания (1974) I. kötetének végén található, valamennyi rokon nyelvre lefordított „róka-mese". A vogul nyelvű változat alapján többek között a következő felméréseket végezte: a szövegben előforduló magán- és mássalhangzók száma, az egyes magán- és mássalhangzók előfordulásának gyakorisága, a szótagon belüli helyzetük szerinti gyakoriság, a szó egészén belül elfoglalt helyzetük szerinti gyakoriság stb.

MIKOLA TIBOR a nyenyec többes szám kialakulásával, fejlődéstörténetével kapcsolatban szolgáltat néhány új adalékot (Zur Geschichte des Plurals im Nenzischen). A lapp módbeli segédigéket vizsgálja HANS-HERMANN BARTENS jelentésárnyalatuk, az egyes lapp nyelvjárásokban való elterjedtségük, valamint mód- és időbeli használatuk szempontjából (Zur Verwendung der Modalverben im Lappischen). ERHARD SCHIEFER cikke ISRAEL RUONG egy tanulmányához kapcsolódik, amelyben a lapp igéket a jelentésimpulzus alapján megállapított kategóriákba próbálta besorolni. Ezeket a kategóriákat elemzi a szerző (Notiz zu Verbalableitung und Bedeutungssystem).

A legtöbb tanulmány a kötetben a finn és a magyar nyelvhez kapcsolódik. ALHO ALHONIEMI a prolativusi viszony jelölésének különböző lehetőségeiről ír a finn nyelvben (Über die Verwendung der spatialen Prolativ-Ausdrücke im Finnischen).

ROBERT AUSTERLITZ a finn igeragozás fő kategóriái közül néggyel – két időbelivel (präsens, präteritum) és két módbelivel (potentialis, konditionalis) – foglalkozik cikkében (O tempora, o modi, oder: Versuch, die Hauptkategorien der finnischen Konjugation auf einen Nenner zu bringen). Az egyes idő- és módjelek morfológiai felépítése és a jelentés közötti összefüggésekre világít rá.

TERHO ITKONEN a finn közelre és távolra mutató névmásainak jelentésbeli különbségeit vizsgálja különböző szövegösszefüggésekben, beszédhelyzetekben (Zur Semantik und Pragmatik der finnischen Demonstrativa). LAURI POSTI a finn *lahja* 'ajándék' szó germán eredetét bizonyítja meggyőző érvekkel (Über die Etymologie von fi. *lahja* 'Geschenk'). MARIE-ELISABETH SCHMEIDLER Michael Agricola Újtestamentum-fordításából, Máté evangéliumának első tíz bekezdéséből gyűjtötte ki a személyneveket, s hasonlította össze a fordítás alapjául szolgáló kiadásokéval a helyesírás és a ragozás szempontjából (Zu den Personennamen in Matthäus 1–10. Vergleich der Übersetzung des Neuen Testaments von Michael Agricola (1548) mit ihren Vorlagen).

Az általános nyelvészet tanulságait, ismereteit alkalmazza a magyar alárendelt mondatok elemzésében, a szórendi törvényszerűségek és a jelentés viszonyának vizsgálatában BÁTORI ISTVÁN (Der Fokus in untergeordneten Sätzen des Ungarischen). BENKŐ LORÁND a birtokviszony jelölésének módjairól ír a magyar nyelvben, történeti szempontból végigkísérve kialakulásukat (Über die Bezeichnung des ungarischen Possessivattributs). KÁROLY SÁNDOR a nyelvi fejlődés két ellentétes útját tanulmányozza a lexika és a szintakszis területén: a kifejező eszközök gazdagságára, másrészt viszont a minél egyszerűbb, takarékosabb nyelvi megformálásra való törekvést (Die lexikalische Überwucherung und ihre Beseitigung in der Geschichte der ungarischen Sprache). KESZTYŰS TIBOR a magyar *-gál, -kál* gyakorító képzők eredetét vizsgálja (Zur Entstehung der ungarischen Frequentativsuffixgruppen *-kál* und *-gál*). KISS JENŐ a német mintára alkotott magyar tükörszókat sorolja különböző típusokba aszerint, hogy az összetett szó mindkét tagját lefordították-e *(Muttersprache ~ anyanyelv)*, vagy csak az egyiket *(Damwild ~ dámvad)*, vagy valamelyiket értelemszerűen egy másik magyar szóval helyettesítették-e *(Fußball ~ labdarúgás)* (Lehnübersetzungen nach deutschem Muster im Ungarischen). MOLNÁR JÓZSEF a 16. sz.-i Magyarországról készített Lázár-féle térkép (1528) helyneveinek nyelvtörténeti tanulságairól számol be jó pár helynév bemutatásával és elemzésével (Die Bedeutung der frühen kartographischen Aufnahmen Ungarns). A magyar nyelv *v*-vel bővülő névszótöveit, valamint a *v, sz ~ v* és *sz ~ d ~ v*-vel váltakozó típusú igetöveit vizsgálja és rendszerezi a hangstruktúra szempontjából NYÍRI ANTAL (Zur Geschichte der Integrierung der ungarischen Wortstämme). SZABÓ T. ATTILA a számfogalom kialakulásának és fejlődésének folyamatáról ír a magyar nyelvben (Die sprachliche Reste einer primitiven Zählart und die ungarischen halbierenden Zahlen). Legfőképpen az *egy* és a *kettő* fogalmi elkülönülését elemzi. SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtudomány időszerű feladatai közül a regionális köznyelv kutatásának fontosságára hívja fel a figyelmet (Die Mundarten und die sog. regionalen [landschaftlichen] Umgangssprachen in Ungarn). A magyar nyelvjárási *ë* fonéma „örökzöld" témájához kapcsolódik TARNÓCZY TAMÁS írása *(„Mentek")*.

Szenvedő igei állítmányú mondatokat vizsgál KÁLMÁN BÉLA (Passiv und Objektbezeichnung) részint szerkezeti szempontból, részben pedig a szenvedő szerkezet különböző nyelvekben való elterjedtsége szempontjából. Rávilágít a tárgy jelölésének módja és a szenvedő konstrukció megléte közötti összefüggésekre.

VÉRTES O. ANDRÁS egy 16. sz.-i hangfiziológiai törvényszerűséget elevenít fel, amelynek lényege, hogy a homorgán képzésű mássalhangzók felcserélődhettek egymással (pl. *b* ~ *p* ~ *f*) (Ein alter Grundsatz der Lautlehre). Ennek a törvénynek a héber deskriptív grammatikából való eredetét bizonyítja a szerző, s kimutatja későbbi elterjedésének nyomait más nyelvekből is (pl. ném. *Bruder* ~ *Frater*).

DOMOKOS PÉTER tollából ered a kötet egyetlen irodalmi témájú tanulmánya (Nationalität und Universalität in der Literatur der uralischen Völker). Egyetlen nézőpontból – a nemzeti jelleg és az egyetemes érvényű modanivaló művészi megformálásának szempontjából – nyújt átfogó képet az uráli népek irodalmáról a szerző.

REIJO PAJAMO a hannoveri származású, 1848-tól – haláláig – 1881-ig Viipuriban tevékenykedő orgonaművészről, zenetanárról, karvezetőről, zeneszerzőről és zenekritikusról, Heinrich Wächterről emlékezik meg írásában (Heinrich Wächter, ein deutscher Organist als Erneuerer des Gesangunterrichts an den Schulen Finnlands).

Szlavóniai népszokásokról ír PENAVIN OLGA (Krankheit, Tod und Begräbnis in Slawonien). Amikor kórógyi nyelvjárási szótárának anyagát gyűjtötte, nemcsak nyelvileg érdekes adatokra bukkant, hanem azok nyomán kirajzolódott számára egy vidék lakosságának mindennapi élete, gondolkodásmódja és hiedelemvilága is. Rontásokról, a betegségek gyógyításának módjairól, halottsiratásról és temetkezési szokásokról szól Penavin Olga tanulmánya.

A cikkek sorát Schlachter professzor évekre lebontott munkásságjegyzéke, majd a göttingeni egyetemen eltöltött idő alatt (1960–1978) az egyes szemeszterek folyamán tartott előadás-sorozatainak és szemináriumainak cím szerinti felsorolása zárja.

Tartalmilag igen gazdag, következetesen szerkesztett, impozáns kötet az emlékkönyv, méltó születésnapi köszöntő az ünnepelt számára.

SELMECY ILDIKÓ

Études Finno-Ougriennes XIV.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1977 [1980]. 184 l.

Az 1970-es évek elején megindult folyamat hullámai, amely a lapp (számi) nép, nyelv és kultúra fennmaradásának és továbbfejlődésének ügyét kívánta előmozdítani, tovább gyűrűztek a skandináv országok határain túlra. A korábbinál lényegesen nagyobb érdeklődés irányult a lappságra. Északi rokonaink elől ellebbenni látszik az a függöny, amelyet a finnországi, svédországi és norvégiai kutatók vontak a lappok és Európa közé. Egyre-másra szaporodnak a lapp tárgyú kiadványok Európa szerte, s ezért külön örömmel üdvözölhetjük az ÉFOu. lapp számát, amelynek egy-egy cikke behatóan foglalkozik a lapp nyelvvel és kultúrával, a lapp nyelvű irodalom kérdéseivel, francia nyelven téve hozzáférhetővé a távoli, de mégis európai nép kultúrájának értékeit a „civilizált" világ számára.

AURÉLIEN SAUVAGEOT: Hova helyezhető a lapp? (7–18) A szerző a lappok etnogenezisének megoldásához kíván egy ötlettel hozzájárulni. A finn és a lapp nyelv azonos szerkezeti sajátságai alapján nyilvánvaló e két nyelv igen közeli kapcsolata. Az egyezést nem genetikai rokonsággal magyarázza, azaz a lappot nem a korai közfinn egyenes elágazásának tartja, hanem a nyelvcsere-hipotézisnek új köntöst adva próbálja megvilágítani a kérdést. Szerinte a lappok és a finnségiek életmódja között mindig lényeges különbség volt, erre utalnak a legrégebbi feljegyzések, amelyek a lappokat és a finneket külön említik, de megvan a különbség gyakorlatilag mind a mai napig. Nem valószínű tehát, hogy a földműveléssel foglalkozó finn-permi vagy finn-volgai népességben kereshetnénk már a lappok őseit. A szerző szerint a lappok a finnségi népek szomszédságában megtanultak egy közfinn nyelvjárást megőrizve eredeti életmódjukat. Olyasféleképpen lehet a nyelvcserét elképzelni, mint ahogy a gallok átvették a latin nyelvet vagy a délamerikai indiánok a spanyol hódítókét, a lapp tehát a finnségi nyelvállapot egyfajta „kreol" változata volna. A kérdésnek ilyen megközelítése természetesen további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre a fantázia ismét a lappok korábbi ön-elnevezése, a *vuowjoš*, valamint a csúd-kérdés irányába viszi el az olvasót.

JEAN-LUC MOREAU: Megjegyzések a finn és a lapp néhány esetvégződéséről (19–32). Főként a locativus és a comitativus ragok összefüggésével, valamint a közös *i* többes jellel foglalkozik.

CHRISTIAN MÉRIOT a lapp-kutatás néhány francia előfutáráról ír (33–40). A szerző azt fejtegeti, mit tudtak a lappokról Franciaországban, kik voltak azok az utazók, tudósok, akik elsőként tudósították a franciákat a lappokról és szolgáltatták az első információkat Lappföldről. Elsősorban Johan Schefferus és követői közül Jean-Francois Regnard tevékenységével foglalkozik részletesen kiváló adalékokat szolgáltatva a tudománytörténetnek.

A. K. MATVEJEV: Egy régi lapp nyelvjárás fonetikai jellemzője (41–43). A zavolodszki terület helynévanyagából következtet arra, hogy a kihalt nyelvjárás *č*-ző volt a norvég lapp *c*-zéssel szemben.

ERKKI ITKONEN: Finnországi lapp írók (45–55). A lapp nyelvű irodalom kezdeteinek bemutatása, valamint a Kalevala ihletésére keletkezett svédországi lapp elbeszélő költeményekről szóló rövid bevezető után a szerző részletesen foglalkozik a finnországi lapp írókkal és költőkkel. Friss, avatott értékelését olvashatjuk az utóbbi években megélénkült lappnyelvű költészet reprezentánsainak (Nils-Aslak Valkeapää, Kirsti Paltto és Pekka Lukkari) is. A cikk végén a szerző felveti a kérdést, vajon a lapp nyelvű költészet szerény eredményei a lappoknak tulajdoníthatóak-e avagy a finneknek.

JEAN-LUC MOREAU Sulo Aikio, H. A. Guttorm, P. Jalvi, K. Paltto egy-egy elbeszélését, valamint az utóbbinak egy protestáló versét adja közre franciául (57–69).

TARMO KUNNAS: A lappok és Lappföld a finn irodalomban (71–85). Noha a téma jelentősebb szerepet érdemelne, viszonylag kevés finn író él ezzel a lehetőséggel. A szerző többek között Juhani Aho, Santeri Ivalo, Arvi Järventaus, A. E. Järvinen, Yrjö Kokko, Eino Leino és Samuli Paulaharju lapp tárgyú műveit elemzi.

KECSKEMÉTI ISTVÁN–ZAICZ GÁBOR: Norvég lapp a tergó toldaléktár (87–113), Konrad Nielsen nyelvtana alapján készült. Magyar változata megjelent: NyK 79 (1977): 79–103.

YVES DELAPORTE: A lapp viselet és a skandináv kutatás (115–134). A cikk tartalmazza a bőr- és posztóruházat elemeinek leírását, a fejdísz és a díszítés eredetét, fejlődését, elterjedtségét és szociológiai vonatkozásait, továbbá a népviselet további alakulását, modernizálódását.

ASBJØRN NESHEIM: A lappok az 1970-es években (135–140). A három északi állam, Norvégia, Svédország és Finnország lapp lakosságának helyzetével foglalkozik, rövid tájékoztatást ad a lapp nyelv és kultúra ápolására létrehozott szervezetek működéséről, a törvények végrehajtásáról, a lapp nyelv helyzetéről a felsőoktatási intézményekben, a lapp nyelvű sajtóról és tömegkommunikációs lehetőségekről, általában véve a lappok jogairól a skandináv országokban. A lappok igyekeznek ápolni és népszerűsíteni kultúrájukat; zenéjük pl. megihletett norvég zeneszerzőket, filmrendezők és írók is szívesen nyúlnak lapp témához.

G. M. KERT: A Kola-félsziget délnyugati része helyneveinek jellemzői (141–145). Az eredeti lapp helynevek mellett voltak finn nevek is, ezek a lapp nevek fordításai. Az orosz helynévanyag – amely egyre inkább túlsúlyba kerül – vagy a lapp nevek egyszerű átírása vagy részleges, esetleg teljes fordítása. Kár, hogy a szerző nem említ példát megfejtetlen, talán praelapp helynevekre.

P. M. ZAJKOV: A szami nyelv igeragozási rendszerének néhány morfofonológiai alternációja (az akkalai/babini nyelvjárás alapján) (147–155). A mássalhangzók fokváltakozásának és a magánhangzók mennyiségi váltakozásainak részletes leírása.

JEAN GERGELY a jojkáról írt (157–168). Elsősorban a Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok (MSFOu. 149. 1972) című gyűjtemény elemzése kapcsán széleskörű zeneelméleti fejtegetést találunk. A szerző külön kiemeli, hogy a jojkálás nem csupán éneklésmód, hanem az emberi hangszálak hangszerként való kezelése. Az énekes az alkalomhoz illő melódiát keresve csakugyan úgy gyakoroltatja, hangolgatja hangszálait, mint egy gitáros vagy zongorista, aki akkordokat fog vagy skálázik bemelegítésként. A szerző összeveti a lapp éneklésmódot az alpesi jódlizással és a világ más népeinél előforduló hasonló jellegű énekléssel. Tanulságos lett volna, ha a szerző figyelembe veszi MATTS AMBERG–ISRAEL RUONG–HÅKAN UNSGARD: Jojk (Yoik) című könyvét (Sveriges Radios förlag, Stockholm 1969).

ERHARD SCHIEFER egy szóösszetétel megfeleléséről ír (169).

A kötetben hat ismertetést találunk öt műről: Knut Bergsland lapp nyelvtanának német nyelvű kiadásáról, Pekka Lukkari Lapp–finn szótáráról (ide kívánkozott volna az ugyanabban az évben megjelent finn–lapp szótár is!), Johan Turi elbeszélésének francia fordításáról, Knud Leem 1767-es tanulmánykötetének új kiadásáról, valamint a

Skabmatolak című lapp irodalmi szöveggyűjteményről, amely irodalmi igényű lapp fordításokat is tartalmaz.

Az EFOu. 14. kötetéből változatos képet kap az olvasó a lappológia mint komplex tudomány eredményeiről. A hagyományos nyelvészet és őstörténet mellett a néprajz és folklór dominál. A figyelem azonban örvendetesen más kérdésekre is ráirányul: a lapp nyelvű irodalom értékeit, a lappok helyzetét bemutató cikkek azt példázzák, hogy a lapp nyelv megszűnt elsősorban a nyelvészet témája lenni. Passzivitásából kilépve a nyelv és az irodalom alkotó erővé válik. Ugyanez vonatkozik a népességre is, amely az északi országok példás segítőkészségétől inspirálva megkísérelheti a kilépést az exotikumból a franciául tudó világ elé. S ezért a lehetőségért a kötet szerkesztőit és munkatársait mindenképpen köszönet illeti.

KERESZTES LÁSZLÓ

Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Töid orientalistika alalt I—V.

Tartu 1968—1979

0. A tartui egyetem 1893-ban indított, jelenleg Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, Ученые записки Тартуского государственного университета) című tudományos kiadványsorozatában immáron 5 olyan kötet jelent meg, amelyek háromnyelvű címlapján a Töid orientalistika alalt (Труды по востоковедению, Oriental Studies) alcím áll. Ezeknek a köteteknek a „gazdája" a tartui Keletkutató Tanszék, hivatalos nevén Orientalistika kabinet (a továbbiakban: a tanszék).

A Toimetised-sorozat 201. száma (vihik avagy выпуск) az orientalista sorozat I. kötete (399 lap) 1968-ban, a tanszék alapításának (1965) 10. évfordulója tiszteletére látott napvilágot. A II. kötet két részben (309. sz. II/1. 1—268, 313. sz. II/2. 273—502 lap) 1973-ban, a III. kötet (392. sz. 137 lap) pedig 1976-ban jelent meg. Ez utóbbi megjelenését időben megelőzte a tanszék fennállásának 20. évfordulójára Soome-ugri rahvad ja Idamaad (A finnugor népek és a Kelet) címmel rendezett ünnepi ülésszak (1975. nov. 12—14). Ennek tézisei 1975-ben (hasonló címmel, 96 oldalon), előadásai pedig 1978-ban, a Toimetised 455. számaként, a sorozat IV. köteteként jelentek meg (146 lapon). Az V. kötetet (Toimetised 507., 126 oldal) 1979-ben Дунгановедение (Dungán nyelvészet) címmel adták ki.

Ezeket a köteteket a helybeli, baltikumi, távoli szovjet vidékekről (pl. Tomszk, Taskent, Kizil, Frunze stb.), valamint külföldről (Mongólia, NSzK, Anglia, Amerika) származó népes szerzőgárda, rendkívül tág témakör, mindebből következően enyhén ingadozó színvonal, egységes, gondozott külső, több nyelvű rezümék jellemzik. A közlemények közül itt most csak azokat említem, amelyek megítélésem szerint teljes egészükben vagy bizonyos vonatkozásukban a finnugrisztika érdeklődésére is számot tartanak, amelyek téma- és módszerbeli érdekességüknél fogva tanulságosak.

1. A Töid orientalistika alalt I. kötete 23 cikket tartalmaz. Tudománytörténeti cikkekkel indul: a tanszék jelenlegi vezetője, a magyarul is jól tudó PENT NURMEKUND áttekinti a tartui egyetemi keletkutatás történetét (5—14), majd A. D. DRIDZO cikke következik az észtországi afrikanisztikáról (15—26). Több írás foglalkozik a ket és a kínai nyelvvel, az indiai nyelvekkel, a buddhizmus és más keleti, európai vallások nyelvi vonatkozásaival. A sámánizmus kutatóit bizonyára érdekli B. L. OGIBENIN cikke: Sur le symbolisme du type chamanique dans le Rgveda (140—152).

Helyet kapott a kötetben az ufai DŽELIL KIEKBAEV cikke is: О происхождении некоторых падежных форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности—неопределенности (Néhány urál-altaji névszói alak történetéről a „határozottság — határozatlanság"-elmélet tükrében. 94—112). A szerző az urál-altaji nyelvészet egyik alapkövének a határozottság — határozatlanság oppozícióját tekinti. Ezt a nézetét 1972-ben Ufában megjelent könyvében (Введение в урало-алтайское языкознание. 144 l. +145—150 bibl.) is kifejtette (itt DŽAMIL keresztnévvel). Ebben 21 paragrafusban, 29 pontban tárgyalja az urál-altaji rokonság mibenlétét. Az elméletet, amelyet ОП—НО-teóriának (ОП определенность 'határozottság', НО неопределенность 'határozatlanság)' nevez, logikai, végső soron tehát alapnyelvi kategóriákra építi (?). Vitatható részek, túlságosan kategorikus kijelentések bőségesen akadnak mindkét munkában (a könyv szerkesztői szerint a szerző váratlan halála miatt).

2. A II. kötet 1. részének inkább a szerző szerteágazó tudományos tevékenységét szemléltető érdekessége PAUL ARISTE cikke a *čuhna*-cigányok meséiről (5–40). A *čuhna, čuhni, čuhno* jelentése az orosz szóhasználatban 'észt', majd 'észt; orosz cigány'. Később erre a névre kezdtek hallgatni a nyugati lett és az észtországi területeken élő cigányok is, akik az északeurópai cigányság önálló csoportját képezik. Ariste több munkájában foglalkozott velük. Ezt az 5 mesét 1935-ben gyűjtötte egy 16 éves tartui *čuhno*-tól, aki jól beszélt észtül és lettül is. A meséket az AT-katalógus szerint típusba sorolja, majd jellemzi a szövegeket, a lett és az észt jövevényszavakat.

A II. kötet 2. részében több cikk foglalkozik PANINI tanaival. A tudománytörténeti cikket most is Pent Nurmekund írta a tartui egyetemi Kína-kutatásról (478–495). A cári időkben (1889–1909) KARL AUGUST HERMANN volt az egyetlen, aki az (akkor dorpati) egyetemen a kínaival és a távol-keleti nyelvekkel foglalkozott, éspedig ún. dilettánsként, mivel fő foglalkozása az észt oktatása volt. Szerinte a kínai és az urál-altaji (nála: ugor-altaji) nyelvek rokonok. Sőt, az urál-altaji nyelvcsaládba a finnugoron és a kínain kívül beletartozik a mandzsu, a koreai, a japán nyelv(ek). Később ide sorolta a sumert is. A bizonyítékok között pl. a nemek hiánya, a közös etimológiák, a szókezdő mássalhangzótorlódás kerülése, az idiómák sora, a tövek egyszótagúsága szerepel. Szerinte az alapnyelvi szavak vagy egyszótagosak voltak, vagy egy szótagból és egy kötőhangból álltak (sic !), ez utóbbiak a végződéseket kötötték a tőhöz.

3. A III. kötet – immár hagyományosan – tudománytörténeti cikkel kezdődik (Pent Nurmekund írta az afrikanisztikáról), s a továbbiakban hét, számunkra érdektelen cikket tartalmaz.

4. A 20. évfordulóra rendezett ülésszak előadásai közül sajnálatos módon egy sor, éppen finnugor szempontból érdekes előadás anyaga nem jelent meg a IV. kötetben. Ezért tűnik célszerűnek néhány fontosabbat a tézisek alapján ismertetni. Az előadások címét helykímélés céljából nem mindig említem.

F. D. AŠIN (Moszkva) a finn és az oguz nyelvekbeli 'ilyen', 'olyan' névmások szerkezeti azonosságait vizsgálta. N. A. BASKAKOV (Moszkva) az *ug(o)r, vengr, magyar, miščar, beserman, mańsi* és *baskír* népnevet vizsgálta. Szerinte ezek összetett népnevek, alapjukat (?) az *oguz (oγuz)* bolgár-török törzs neve képezi.

G. K. VERNER (Taganrog): Об эргативности в енисейских языках (кетском, югском, коттском) (A jenyiszeji nyelvek [ket, jug, kott] ergativitásáról. 10–15). Már többen rámutattak arra a tényre, hogy jóllehet a ketben a tárgyas igék alanya nem ergatívuszban áll – nem lévén a ketben –, mégis az alanyi-tárgyas igeragozás sajátosságai miatt a ket közel áll az abház-típusú ergatív nyelvekhez. Ezekben a tárgyatlan ige alanya meg a tárgyas ige tárgya azonos alakú, a szó abszolút/alap esetével azonos. A toldalékok a megfelelő személyes névmások alapalakjai, prefixumként alanyi, infixumként tárgyi szerepben. Vannak azonban olyan toldalékok, amelyek történetileg azonosak a személynévmások birtokos esetével, ezt viszont egykori ergatívusznak lehet tekinteni. Ez esetben a tárgyas igék alanyáról vagy bővítményéről, de nem a tárgyáról lehet szó. Ezért G. A. KLIMOV nem véletlenül gondolt arra, hogy a jenyiszeji nyelvekre nem az ergatív, ha nem az aktív jelleg volt jellemző, következésképpen a másodikként említett toldalékok az egykori személyes névmások aktív jellegét őrzik. Később a prefixumok a cselekvés valahová/valakihez tartozását, az infixumok pedig a bővítményeket kezdték kifejezni. A mai nyelvállapotban ez utóbbi toldalékok már a tárgy jelei, amelyek az eredeti tárgyragokat kiszorították (vö. a németben). Tehát a jenyiszeji nyelvekben megfigyelhető a második toldaléktípus raggá, éspedig a határozott tárgy ragjává válása, ill. az előző típus alanyi használatának megszilárdulása.

L. GERCENBERG (Leningrád) a samanizmus finnugor–iráni vonatkozásait fejtegette (20–21). KARJALAINEN obi-ugor kutatásai szerint az uráli népekre a lélekszomszédolás volt a jellemző. Ezt a szerző iráni–uráli areális jelenségnek tartja, amely lehetővé teszi a fgr. **noide* 'varázsl-' tő iráni magyarázatát. A szerző szerint továbbfejleszthető Karjalainen elmélete arról, hogy az uráliak samanizmusa kölcsönzött jelenség.

L. N. GUMILEV (Leningrád) a legkeletibb déli szamojéd törzsek egyikének, a merkitnek a történetét tárgyalta. 1200-tól létükért harcoltak a mongolokkal. 1216-ban az Irgiz völgyében Dzsingisz kán hadai megsemmisítették őket, de – a szerző szerint – e győzelem, ill. pusztulás két elhúzódó háborút eredményezett: az 1242-ig tartó mongol–polovec, ill. az 1219–1231-es ún. horezmi háborút. Mindkét háború további messzemenő következményekkel járt: az Arany Horda és az iráni ilhán birodalom létrejöttével, a mamelukok uralomra jutásával Egyiptomban, Palesztina bukásával, az orosz-ellenes

német támadásokkal stb. A szerző a merkitek sorsát jó példának tartja arra, hogyan válik a mennyiség minőséggé a történelem logikája szerint (is).

L. V. Dmitrieva (Leningrád) néhány urál-altaji, tehát közös és az uráliból a törökségi nyelvekbe került növénynév-etimológiával foglalkozott (24–29). Pl. m. *kajszi*, vog. *tyt* 'cédrus', f. *tuomi* 'zelnicemeggy', uráli **puwe* 'fa' stb.

Vj. Vs. Ivanov (Moszkva) már több ízben foglalkozott az uráli (obi-ugor) — ket — amerikai indián mítoszok genetikai kapcsolataival. Most azt bizonyítja, hogy a mítoszok két csoportot képeznek, az egyikbe azok tartoznak, amelyeknek a közvetítő népei ismertek, a másik csoportba pedig azok, amelyek csak nagy területi kihagyásokkal ismertek az eurázsiai (szibériai) és az amerikai területeken. Ez utóbbiak közé tartozik a sasfészek elpusztításáról szóló mítosz, amely a ketek közvetlen szomszédainál ismeretlen, viszont a nevek kivételével szóról szóra megegyezik az obi-ugor, közelebbről az N. N. Lukina és V. M. Kulemzin által oroszul közzétett — hol? — vaszjugáni osztják mítoszszal. Ivanov szerint ezt a mítoszt az obi-ugorokkal kapcsolatban álló eurázsiai kivándorlók vihették magukkal az amerikai földrészekre. A nyelvi hasonlóságok közül a szerző a '7' számnév különleges használatát, valamint a '8', '9' azonos szerkezeti felépítését (10-ből 2, 10-ből 1) említi. Ez utóbbiakban a *két*, *kettő* eltérő funkciójának tulajdonít nagy jelentőséget.

Linnart Mäll (Tartu) a dravida-finnugor kapcsolatok kérdését fejtegette „hipotetikus rokonság avagy távoli kontaktusok" alcímmel (51). A szerző szerint a finnugor kutatók nem fordítanak kellő figyelmet erre a hipotézisre, pontosabban a dravida–finnugor etimológiai kapcsolatok lehetőségeire (kiem. — L. M.). L. Mäll téziseit azért említem, mert úgy tűnik, az elmúlt évtizedben a dravida–uráli kapcsolatok kérdése újra téma lett. Jó példa erre Jarmo Eronen Uralo–dravidalaisista yhteyksistä című cikke (Suomen antropologi 1977/1. 33–38), amely főként orosz nyelvű kortárs szakirodalomból merít, és amelyben a szerző a dravida–uráli (főként jurákszamojéd) kapcsolatok lehetőségét — saját elmélete gyenge pontjaira is rámutatva — a következő ábrán szemlélteti:

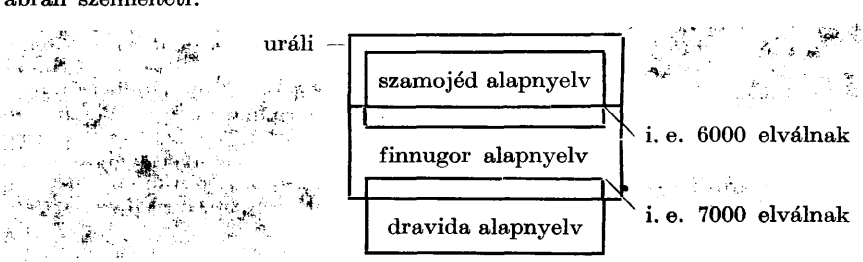

V. N. Toporov (Moszkva) szintén az iráni–finnugor mitológiai kérdéseknek szentelte előadását, amely egy nagyobb terjedelmű munka első részeként az iráni–obi-ugor kapcsolatokat taglalja (72–76). Kétféle lehetőséget tart fontosnak: azokat, amelyek intenzív kapcsolatokról, és azokat, amelyek átmeneti, közvetítő helyzetről tanúskodnak. Az obi-ugor mitológiában nemcsak egy-egy szórványos jelenség, hanem egész jelenségrendszerek iráni eredetűek. *Mir-susnē-χum*-nak a történetét az iráni Mithras-mítosszal hozza kapcsolatba. Meggyőződése, hogy a további kutatások még sok meglepetéssel szolgálnak.

V. Živov–B. Uspenskij (Moszkva) a diglosszia tipológiai aspektusait elemezte (77–82). A tartui ülésszak témájához aligha illő előadásban azt a finnugor szempontból elgondolkodtató nézetüket is kifejtették, miszerint diglosszia csak a nagy(múltú) írásbeliséggel rendelkező népek kultúrájában létezhet, ebben ez nem anomália, hanem megszokott, tipikus jelenség. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tipológiailag vizsgálható „diglossziáló" nyelvek körét jelentősen leszűkítik. A diglosszia nem-nyelvi kísérőjelenségei közül még a viselkedés normáival és a magatartás szemantizációjával foglalkoztak.

E. A. Helimskij (Moszkva): Соотношение уральских *a*-основ и *e*-основ в тазовском диалекте сельскупского языка (A tazi szölkup dialektus és az uráli *-a*, *-e* tövek. 83–85). A szamojéd anyagot mindeddig ritkán használták föl a nem-elsőszótagi vokalizmuskutatásban. A szerző a szölkup-tagú uráli etimológiák (forrás?) alapján a következőket állapítja meg: az uráli *-a*, *-ä* > szölk. *-y*, *-a*, *-ä*, ur. *-e* > szölk. ø, ugyanez másként: ur. *-a*-tövűek > szölk. 2-szótagú tövek (65 példa), ur. *-e*-tövűek > szölk. egyszótagú tövek (49 példa). Ha intervokális helyzetben *l*, *η*, *j* áll, akkor az *-a*-tövűekben a

megfelelés típusa f. *kala* ~ szölk. *qâly*, ill. az *-e*-tövűekben f. *tule-* ~ szölk. *tü*. Rendszerszerű kivételek is akadnak (összesen 55 példában): az intervokális *w*-t és *γ*-t tartalmazó uráli *-a*-tövűeknek szölkup egyszótagú tő felel meg; a tővégi magánhangzó előtt második mássalhangzóként *δ* vagy *w* elemű mássalhangzókapcsolatot mutató uráli *-e*-tövűeknek a szölkupban kétszótagú tő felel meg. Mindössze 7 etimológiát nem tudott az említett típusokba besorolni, tehát 96%-os szabályszerűséggel lehet számolni. A cikk végén új etimológiákkal áll elő.

Szíj Enikőnek (Moszkva) az itthon közismert „sumer-elmélet" ismertetésére (89–92) az apropót az adta, hogy az észtekhez ez az elmélet nem jutott el, jóllehet a finnugor (uráli)–sumer rokonításnak Észtországban megvannak a tudománytörténeti előzményei. Képviselői, A. K. Hermann és A. R. Ziefeldt-Simumägi közül a mai Észtországlan az utóbbi ismeretlen. E sajátos „jelenség" életútját csak 1909 és 1930 között, akkor is saját írásaiból lehet rekonstruálni. A polgárháború egykori vörösparancsnokának az uráli és a keleti nyelvek kapcsolata iránti érdeklődése a sok hányódás során is lankadatlannak bizonyult. 1927-ben Bakuban Uralo-Altaica címmel 2 kötetet megélt sorozatot indított.

5. A IV. kötet bevezető szerkesztőségi cikke, О понятии Восток (A Kelet fogalmáról. 3–8) olyan tényeket tudatosít, amelyek mellett észrevétlenül szoktunk elmenni. Pl. azt, hogy a Kelet fogalma milyen sokat változott. A görögök Keletje – Perzsia, a latinos műveltségűeké – minden, ami Itáliától kelet felé esik. A középkorban már Kína, Japán, a malájok stb. is beletartoznak, sőt, Kelet minden olyan terület, amelyet a valóban keleten élő népek meghódítanak, tehát pl. Egyiptomtól Marokkóig Észak-Afrika, a Balkán stb. Az angoloknak, franciáknak (a németekről nem is beszélve) a II. világháború előtt Közép-Európa is Kelet (vö. fr. École Nationale des Langues Orientales Vivantes). Viszont a szlávokat nem mindenki tekinti keleti népnek, jóllehet szép számmal élnek a Távol-Keleten is. A cikk áttekinti a Kelet manapság használatos 7-féle értelmezését, majd a finnugorságot próbálja elhelyezni Keleten, Nyugaton.

Z. G. Becker (Tomszk) a szölkup-kutatás helyzetének, eredményeinek áttekintése után rátér a tomszki területen élő szölkupok esetrendszerének vizsgálatára. A kihaló esetekkel és a névutós szerkezetekből keletkező újakkal foglalkozik részletesen. Eltűnőben van az *-n/-t* elemű instrumentális, az *-opti* társhatározói rag. Keletkezőben van a (német terminológia szerint) Funktional-Kausales Kasus, a terminativus és a Partitivus (oroszul разделительный падеж). N. M. Voevodina (Taganrog) a narimi szölkup nyelvjárás 'kezdeni' jelentésű igét tartalmazó analitikus szerkezeteivel foglalkozott. A volgai areálban páros igék néven ismert jelenség elemzése során a szerkezetek képzős változataira is figyelmet fordít: a szerkezet jelentése aszerint változik, hogy melyik tagjához járul a képző.

Ago Künnap (Tartu): К вопросу о некоторых гипотетических самодейско-енисейских морфологических соответствиях (Néhány feltételezett szamojéd–jenyiszeji alaktani egyezésről. 27–33). A dulzoni tomszki iskola érdemeinek méltatása után a szerző számbaveszi a pontatlanságokat és lehetséges tévedéseket, amelyek a szamojéd és a jenyiszeji nyelvek, közelebbről a szölkup–ket hasonlítás terén szemébe tűntek. Ilyen nem helytálló megállapítások a következők: 1. (Dulzon) szölk. Gen. *-n/-t (d > n)* ~ ket. Gen. *-d, -t;* 2. (Morev) közép-obi nyj. az *n, t* kombinatorikus változat, ebből Beckernél: *t* helyett állhat *n*. Künnap: ur. Gen. *n ≠ t;* 3. (Dulzon) szam. Additívusz **n* (Gen) ~ *-ta* jenyiszeji "Direktívsuffix"; Künnap: a *ta* miért lenne jenyiszeji? Szam. Gen. + Lat. névutós szerkezet; 5. (Dulzon) szölk. Abl. *-nan ≠* ket *-da;* 6. (Dulzon, Becker) a szölk. '-nak/-nek' rag azonos a megfelelő ket raggal; Künnap: szölk. < szam. névutó *jVt(V);* 7. (Künnap) szölk. *-se, -sa,* kam. *se* Instr-Kom. ≠ (Dulzon) *-as/-es* 'ua', ill. azonos lehet, ha a jenyiszeji < szamojéd, avagy ha a jenyiszeji rag a 'lenni' ige infinitívuszából képzett, miként a szamojédban; 8. (Dulzon) „minden szam. birtokos személyrag jenyiszejiként magyarázható («все самодейские поссессивные суффиксы разъясняются из енисейских»); Künnap: ennek semmi köze a valóság tényeihez; 9. a szamojéd sg. 1. és sg. 2. igerag dulzoni magyarázata (< jeny.) megalapozatlan; 10. Künnap: a szölk. duális *-q* (Sg. 3.) ≠ **qi-n* és ≠ ősjeny. **qi-d*. Mindezek ellenére A. Künnap általánosságban lehetségesnek tartja a szamojéd és a jenyiszeji nyelvek morfológiai egyezéseit.

Ju. A. Morev (Tomszk) a finnugrisztika és a szamojéd fonetikai kutatások kapcsolatát vizsgálva (34–42) úgy látja, hogy a szamojéd kutatások nem tartottak lépést a követelményekkel (vö. N. M. Tereščenko VJa. 1975/1: 111–121, T-R. Viitso SFU 9 : 57). Ennek lényeges és jellemző oka, hogy „a szamojédológia h a g y o m á n y o s a n (kiem. – Ju. M.) beletartozik a finnugrisztikába". A segédtudomány-jelleg mellett a szamojéd anyag használhatóságának korlátozott volta a legfőbb nehézség. Pl. a tazi szölkup példát

mint általában szölkupot, sőt szamojédet idézik, holott más szölkup nyelvjárásban más **lehet** a helyzet. A szerző számbaveszi a kutatóhelyeket, a teendőket.

D. M. Nasilovnak (Leningrád) két írása kapott helyet a IV. kötetben. Az egyikben (48–58) az ;észtországi „klasszikus" finnugrisztika (F. J. Wiedemann, M. Veske, ill. N. I. Anderson) altajisztikában elért érdemeit részletezi, méltatja, a másikban pedig (60–72) az aspektológia elméleti-gyakorlati kérdéseit boncolgatja.

A kötet legérdekesebb, éppen a hazai szakirodalomban az itt tárgyalt kérdések ismertetése és tisztázása terén mutatkozó fogyatékosságok miatt legtanulságosabb cikkének L. Palmaitis (Vilniusz): Место уралистики в разрешении бореальной гипотезы. Вопрос эргатива (Az urálisztika helye a boreális (nosztratikus) hipotézis igazolásában. Az ergatívusz. 73–96) című cikke tűnt. A tudománytörténeti, terminológiai kérdések tisztázása után a szerző megkísérli az alapnyelv(ek) és a nyelvcsaládok, köztük az urál-altaji nyelvcsalád kialakulásának folyamatát rekonstruálni. A cikkből csak néhány kérdéskört emelek ki, azt is a cikk végén kezdve. A nyelvcsaládok egymáshoz való viszonyát nemcsak a genetikai rokonsággal, hanem az ún. контактное родство-val, érintkezési rokonsággal is jellemezni lehet. Ezt jól szemlélteti a szerző ábrája (1. ábra), amely a hagyományos családfa elmélethez, de még az ún. moszkvai nosztratikus iskola elméletéhez képest (2. ábra) is nagyfokú rugalmasságról tanúskodik. A nosztratikus = boreális (északi, északi sarki) nyelv „nyelvjárásai" nem lehetnek azonosak a későbbi nyelvcsaládokkal. Erre a boreális nyelvre vagy inkább nyelvállapotra jellemző volt az ergativitás, mely csak oppozícióban létezhet, tehát szembenáll az aktivitással. Elsősorban G. A. Klimov nézeteire (Очерк общей теории эргативности. Moszkva 1973) építve, ezeket módosítva a szerző úgy véli, hogy az aktivitást az aktív ↔ inaktív-passzív szembenállás, az ergativitást pedig a szubjektum ↔ objektum belső szembenállása jellemzi. En-

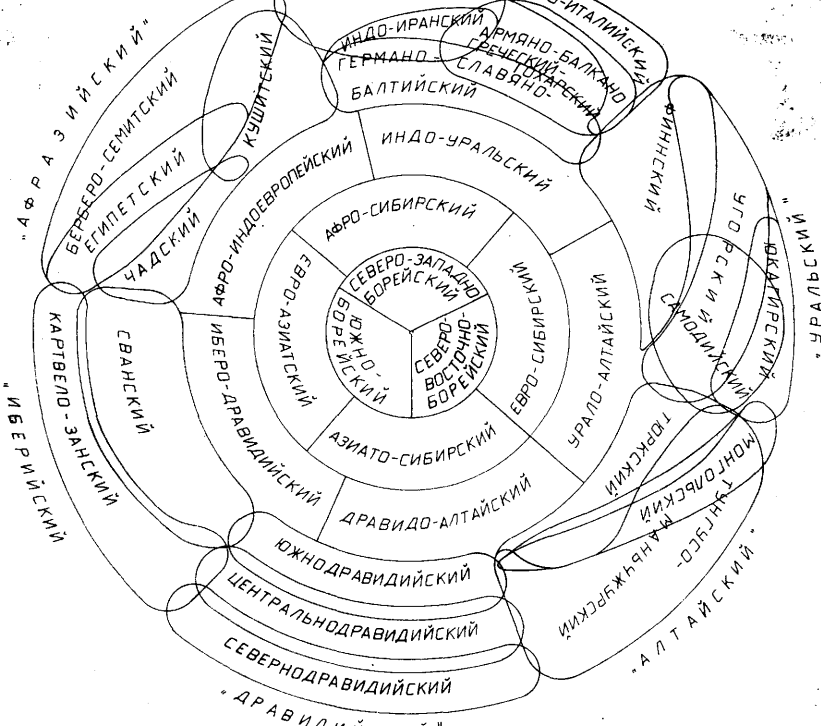

1. ábra

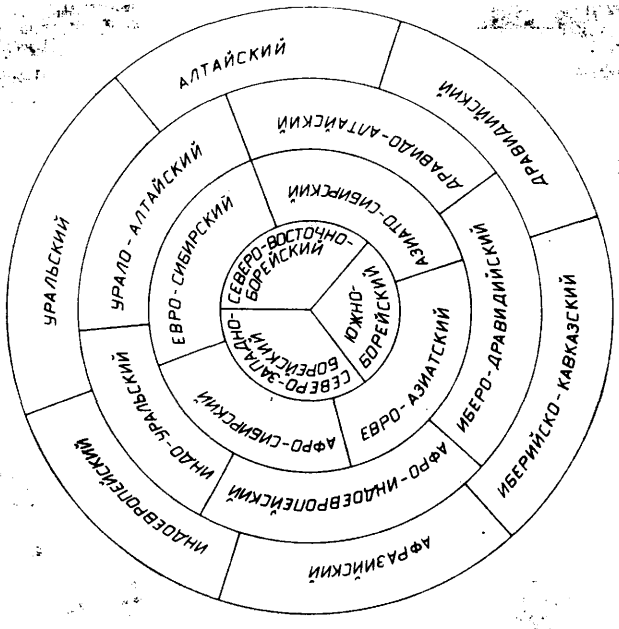

2. ábra

nek következtében jól elhatárolható helyzetek rekonstruálhatók: a status absolutus, a status ergativus. Mindkettőnek van determinált változata, a status determinatus absolutus és st. det. ergativus. A status absolutusra a tényjelölés, a tárgyatlanság, a status ergativusra a folyamat-jelölés, a határozott/határozatlan tárgyasság jellemző. A boreális állapot névmásait, kialakuló ige- és névszókategóriáit táblázatban, éspedig aktív és ergatív sorba állítva szemlélteti. Részletesen elemzi az Acc. mint eset kialakulását, a tárgyas ige tárgyának és alanyának alaki elkülönülését, és részletesen foglalkozik az ún. másodlagos ergativitással, vagyis a mutatónévmási eredetű helyjelölő formák (lokatívuszok) használatával.

E. R. Teniščev (Moszkva) a tatárba, közelebbről a miser-tatárba bekerült mordvin jövevényszavakat tárgyalja. A moksából átvett tatár szavakat fogalomkörök szerint csoportosítja. A cikk jó bizonyítéka annak, hogy a mordvin–tatár kapcsolatok terén még sok munka vár a kutatókra.

A kötet végén három külföldi nyelvész – Robert Austerlitz (Columbia Egyetem, New York), Knut Bergsland (Oslo, Egyetem) és Karl H. Menges (Columbia Egyetem, New York) – válaszol a korábban levélben megkapott kérdésekre.

R. Austerlitz cikke (119–130) a hangos gondolkodás képzetét kelti. Nyíltan kimondja, hogy a nyelvcsaládok rokonítását felettébb szkeptikusan nézi. A kérdés tisztázásához szervesen hozzátartozó két alapkérdésnek, a nyelvi változásnak és a jelentés kérdésének megnyugtató megoldása még várat magára. Baj van a módszerekkel és a kutatások irányával. Ilyen nagy időtávolságokkal számolva Eurázsia nyelvészeti őstörténetének rekonstruálása reménytelen vállalkozás, legalábbis addig, amíg a társtudományok, az antropológia, a régészet nem jut valamiféle meggyőző, egységes véleményre. Knut Bergsland válasza (131–137) egészen más stílusú, más jellegű. Ő az eszkimó–uráli kapcsolatok felől közelíti meg a kérdést, áttekinti Marcus Wøldikétől (1745) kezdve saját munkásságáig a kérdés történetét, és úgy látja, hogy a bizonyítékok még nem elegendőek, de idővel azok lehetnek. Írása tömör, tényekben gazdag. Ami a módszereket illeti, kételyei emlékeztetnek Austerlitzére. Meggyőződése, hogy az ún. kis nyelvek kutatásából sokat lehet okulni. Cikkét szellemesen így fejezi be: „It is possible to believe in Adam and Eve, but the apple can not be re-eaten". Karl H. Menges válasza pontokba szedett, „katonás" felelet (139–141). Ha az általa rokonnak tartott nyelvcsaládokat számbavesszük, nem marad kétségünk az iránt, hogy a szerző a nosztratikus hipotézist nem hipotézisnek, hanem bizonyított elméletnek tekinti. Szerinte az uráli,

az altaji, a dravida egyenrangú rokonok. A japán, a koreai az altajiakhoz tartozik. Az altaji közelebbi rokona az urálinak és a dravidának mint az urálival rokon indoeurópainak. A csukcs–kamcsadál nyelvek nagyon távoli rokonai az uráliaknak, az amerikai nyelvek pedig már olyan távol vannak, hogy semmiféle genetikai kapcsolatba a csukcs–kamcsadál nyelvekkel nem hozhatók. A tokhar–uráli egyezések érintkezések, és nem rokonság eredménye.

6. Az elmondottak önmagukért beszélnek. A tartui keletkutatók a tanszék fennállásának immár 25 éve alatt öt változatos tartalmú kötetben, dicséretet érdemlő makacssággal igyekeztek és igyekeznek a nyilvánosság elé tárni az uráli és a keleti nyelvek kutatóinak eredményeit, gondjait, szemléltetni egymásra utaltságukat. Világrengető nagy felfedezésekről nem adnak hírt ezek a kötetek, megjelenésük nem a tudományos élet ünnepnapja, a szovjet nyelvtudomány hétköznapjai tükröződnek bennük. És hétköznap mégiscsak több van mint ünnepnap. További sikereket, eredményes munkálkodást kívánunk a tartui keletkutatóknak.

Szíj Enikő

Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам

Наука, Москва 1978. 328 l.

A könyv, amely az előszó szerint „az első történeti tipológiai kísérlet a finnugrisztikában", a moszkvai Nyelvtudományi Intézet négy munkatársának terjedelmes tanulmányait tartalmazza.

Az előszó (3–4) rövid elméleti fejtegetéseinek lényegét a következőkben lehet összefoglalni: a történeti tipológiai munkákban két alapvető követelményt kell érvényesíteni, éspedig tisztázni kell a típus fogalmát és a típus történeti fejlődésének miként jét. Azonban e téren nagy hiányosságok tapasztalhatók, mivel a típus és általában a tipológia, következésképpen a történeti tipológia fogalmát többféleképpen értelmezik, és a nyelvemlékekkel nem vagy alig rendelkező nyelvek (köztük a finnugor nyelvek többsége) esetében a történeti tipológiai kutatás a mai állapotra épülő rekonstrukcióban, a leíró és a történeti nyelvészeti módszerek tipológiai célú alkalmazásában merül ki.

Ebben a kötetben a cseremisz, a mordvin és a votják a vizsgált nyelv, a kutatások alapfogalma pedig a mikrotípus, a nyelv kisebb-nagyobb szerkezeti eleme. A szerzők fő célja a vizsgálat tárgyául választott mikrotípusok — a múlt idő (a cseremiszben), a helyhatározós esetragok (a cseremiszben és a mordvinban), az uráli kétszótagú tövek (a votjákban) — történeti tipológiai fejlődésének, vagyis a vizsgált mikrotípusok más mikrotípusokba alakulásának nyomon követése.

Az első tanulmány B. A. Szerebrennyikové: Egy mikrotípus más(ik) mikrotípussá válásának útjai (a cseremisz nyelv alapján) (О путях превращения одного микротипа в другой микротип [на материале марийского языка], 5–48). A tanulmány több egymástól jól elhatárolt kisebb részre oszlik, az egyszerűség kedvéért nevezzük fejezetnek (mikrofejezetnek?) őket. Bennük a szerző a cseremisz múlt idő(k)nek mint mikrotípusnak a lényegét kutatva válaszolni kíván arra a kérdésre, milyen mozgások váltják ki a múlt idő általános rendszerében új idők megjelenését, konkrétabban: hogyan-miként válik az egy múlt időt fölmutató ócseremisz igeidőrendszer (az ún. *-ś-es*, második múltat nem tekintve funkcionáló múlt időnek, mivel használata rendkívül szűk körű volt) csuvas–tatár típusú több múlt-idős igeidőrendszerré. Elöljáróban már itt megtudjuk, hogy a „csuvas–tatár típusú" kitétel nem azonos a „csuvas–tatár eredetű"-vel, mert ez a csuvas–tatár–cseremisz hasonlóság csak külsődleges, „a több múlt idős rendszer mindegyik nyelvben önállóan jött létre, az érintkezés csak néhány perifériku s jelenségen éreztet i hatását" (6).

A kritikus megjegyzéseket általában az írásmű végére szokás tartogatni, de itt most ezzel kell kezdeni. A tanulmány érdemi részéhez, mindjárt „Az ócseremisz múlt idő rendszere" című fejezet olvasásához az ember nagy várakozással és ezzel elegyes kötelező gondolatokkal fog hozzá. Ugyanis pl. a tanulmány második bekezdésében megtudtuk, hogy az *-ś-es* múlttól — már említett sajátosságai miatt — eltekintve az ócseremiszben egy múlt idő volt (5). Zárójelben itt a kérdés: ez az egy múlt alkotott rendszert? Mivel a rendszer szó használata okkal, ok nélkül, ma járványszerűen terjed, nem kell rendszert, rendszerszerűséget keresni ott, ahol nincs vagy nem is lehet, ezért nagyvonalúan tovább léphetünk és megkérdezhetjük, ezek után hogyan kell érteni a most ismerte-

tendő első fejezet első mondatát: „A múlt idők száma az ócseremiszben — problémás kérdés"? Továbbá, a 6. oldalon az „ócseremisz és a „mai cseremisz" fejlécű táblázatban az ócseremisz egyetlen múlttal szemben négyféle — „új" — múltat látunk: первое прошедшее, прошедшее длительное эмфатическое, перфект, плюсквамперфект. Célszerűnek látszik az igeidőket orosz nevükön említeni, mert így talán könnyebb más orosz (és magyar) nyelvű cseremisz nyelvtanok többnyire számmal jelzett igeidővel azonosítani őket. Példaként említhetjük a Языки народов СССР 3. kötetét (231—232., 247. l.), a „legkorszerűbb" összefoglaló finnugor kézikönyvet, az Основы финно-угорского языкознания. 3. kötetét (66. I. 64—70. l.), Bereczki Gábor: Cseremisz (mari) nyelvkönyvét (Tankönyvkiadó, Budapest 1971. 39—41) — mindegyikben (esetleg eltérő számozással, de) hat cseremisz múlt időről történik említés. Illett volna tehát legalább lábjegyzetben utalni arra, hova tűnt az itt most hiányzó kettő?

Az első fejezet címe alól hiányzik az alcím, amely tudatná, hogy a szerző elsőként (6—15) az ún. első múltnak [= praeteritum, прошедшее очевидное, a Rédei Károly-féle zürjén igeidőelnevezések mintájára (Chrestomathia Syrjaenica. Budapest 1978. 79. l.) magyarul szemtanúsági múltnak] az ún. első és második ragozásával foglalkozik. Az első ragozású igék szóbanforgó múltját más időjellel (*-i-*vel) képezik mint a második ragozású igékét [*-s-* > *-(i)š*]. Nyilvánvalóan a kétféle időjel nem jelentette kétféle múlt idő meglétét, a két jel jelentése azonosnak bizonyul.

A második alfejezetben (15—26) a régi állapot megváltozásának kezdeteit vizsgálja a szerző. Úgy véli, hogy ebben a прошедшее длительное эмфатическое (= imperfectum, folyamatos múlt) létrejöttének volt nagy szerepe (17). S hogy ez miért jött létre? A szerző rámutat arra az univerzálé jellegű tényre, hogy kölcsönhatás mutatkozik az únfolymatos igeidők (континуозные времена) megléte és a grammatikai вид hiánya között (vö. az angollal). Szükség lett olyan időrendszerre, amely az elbeszélés főcselekményét és a háttércselekményt elhatárolja egymástól. A szerző szerint a most tárgyalt múlt idő a perfectumnál és a plusquamperfectumnál korábban jött létre, de — és most jön egy újabb ellentmondás — mivel viszonylag ritkán használták, nem lehet róla kategorikusan állítani, hogy jelentős változást idézett elő a cseremisz időrendszerben (26. contra 17.).

A „Perfectum avagy a II. múlt" (26—37) — ezt az időt nevezi befejezett, nemszemtanúsági múltnak a zürjénben Rédei Károly. Az ócseremiszben az *-n*-képzős melléknévi igenév (a mai cseremiszben határozói igenév!) és a 'lenni' ige jelen idejű alakjaiból álló összetett múlt, amelyből az ún. аллегроформы, tehát gyors beszédben összevont formák jöttek létre: *tolən ulam* > *tolənam* 'én jöttem', *tolən ulat* > *tolənat* 'te jöttél', *tolən uleš* > *tolən* 'ő jött'. Ezt az összevonódást elősegítette az a tény, hogy a 3. személyben a létigei tagot mint kopulát a finnugor nyelvek általában nem használják, így a létige feleslegesnek tűnhetett a többi személyben is, a személyragjára viszont a személyre utalás miatt szükség volt. A szerző részletesen taglalja a perfectum különféle modálisi szerepét (31—37).

A plusquamperfectum [Szerebrennyikovnál oroszul: преждепрошедшее, másoknál: предпрошедшее I (очевидное) és II (неочевидное), magyarul: szemtanúsági régmúlt] tárgyalása során rámutat a plusquamperfectum [pl. *ludənam ôle* '(addig) én olvastam'] ritka használatának okára: a cseremiszben viszonylag ritka a (többszörösen) összetett mondat, az alárendelés gyengén fejlett.

„A perfectum szerepe a cseremisz múlt idő rendszerének átrendeződésében" című fejezetben (40—43) a szerző arról ír, hogy a perfectum és a plusquamperfectum között implikatív kapcsolat van, tehát egyik nincs a másik nélkül, a perfectum miatt jött létre a plusquamperfectum, ugyancsak a perfectum miatt alakult ki a szemtanúsági — nemszemtanúsági múlt mint (az orosz szakkifejezéssel élve:) особое наклонение абсента, s ez volt az oka az ún. latens imperfectum (латентный имперфект) kialakulásának. Mindez pedig a linguotechnika gyors fejlődéséről tanúskodik. Az ócseremiszben (itt, a 41. lapon прамарийский язык, máshol, mindeddig древнемарийский) meglevő egy(etlen) múlt idő szemantikailag rendkívül terhelt volt, ezért az idők múlásával a sajátos jelentés az esetek többségében saját(os) formát = új igeidőt kapott. Idővel az új múlt időkre is a sokféle jelentés lett jellemző, a sokféleség néha még azt is eredményezhette, hogy pl. a közös jelentéshatárokon az egyik idő a másik helyett is használatos lett, pl. az imperfectum jelentésű perfectum az emfatikus folyamatos múlt helyett is állhatott (erre a szerző számos irodalmi nyelvi példát említ).

A történeti tipológia szemszögéből talán a tanulmány utolsó része tarthat számot a legnagyobb érdeklődésre, ugyanis itt van szó arról, milyen mértékben köszönhető a török nyelvek hatásának a cseremisz múlt idő típusváltozása (43—47). A cseremisz—csuvas kapcsolatok szoros volta közismert. A csuvasban pl. a folyamatos emfatikus múltnak éppoly jelentései vannak mint a cseremiszben, és éppoly ritkán használatos, kézenfek-

vőnek tűnik a következtetés: ez a cseremisz igeidő a csuvas hatására jött létre, csuvas eredetű. (A tatárban gyakorlatilag ugyanaz a helyzet, mint a csuvasban, bár a tatárban a kijelentő módban a perfectumnak nincs imperfectumi jelentésárnyalata.) Ezen és más hasonlóságok ellenére végeredményben a szerző úgy véli, hogy a legfőbb érv a csuvas eredet ellen (vö. 16) az a tény, hogy a cseremisz nem a segédigét ragozza, hanem a főigét, míg a csuvas, tatár a segédigét (a példákat l. 16). Az olvasónak hiányérzete támad, mert a szerző mindezek után adós marad azzal a mondattal, amelyet talán így és talán mégis csak a szerzőnek kellene megfogalmaznia: az ócseremisz múlt időrendszernek mint egy múlt-idős, finnugor jellegű mikrotípusnak csuvasos jellegű, több múlt-idős, összetett igealakos cseremisz mikrotípussá válása univerzálé jellegű fejlődés eredménye (16, 18). A cseremisszel azonos a helyzet a permi nyelvekben is.

Ez tehát B. A. Szerebrennyikov véleménye erről a minket is közelről érintő kérdésről. Érvelése nem elég meggyőző, mintha nem lett volna kedve vagy energiája végiggondolni a gondolatait. Példaként szolgálhat erre fejtegetéseinek az a része, amely a cseremisz több múlt-idős igeidő rendszer eredetével foglalkozik. A tulajdonképpeni lényeget az írás elején már megtudjuk, de ott nem érezzük sem helyileg odavalónak, sem kellően megindokoltnak, ahol pedig ennek a lényegnek logikai helye lenne, ott mást találunk. — Említi az angol múlt időket, amelyek kapcsán valamiféle „igazi" tipológiai fejtegetést várnánk, de ez elmarad. Szól a magyarról is, mint egy múlt-idős nyelvről, de azt meg sem említi, hogy a magyar e tekintetben sajátos utat járt be, hiszen a mai egy múlt idő előtt nálunk is használatos volt egy bizonyos több múlt-idős „mikrotípus", amelyről — igaz, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, tehát s z ó b a n és éppen a k ö z e l m ú l t b a n — állapította meg Bereczki Gábor, hogy szerinte kialakulásában a törökségi nyelvek hatása játszotta a főszerepet.

A kötet második tanulmányát Je. I. Kovegyjajeva írta „A helyhatározó esetek rendszerének tipológiai fejlődése a cseremisz nyelvtörténetben" címmel (Типологическая эволюция системы локальных падежей в истории марийского языка, 49—154). A röpke történeti áttekintés és forráslehetőség-felsorolás után a szerző rátér a cseremisz esetrendszer jellemzésére. Közismert, írja, hogy miként a finnugor alapnyelvben, az őscseremiszben is megkülönböztették a külső-belső helyhatározó eseteket, mégis, az alaposabb vizsgálat után nem kétséges, hogy ezt csak a lativusról lehet bizonyossággal állítani. Ami a locativusi határozókat illeti, a mai cseremiszben szinte semmi nyoma a külső-belső felosztásnak. A mai cseremisz tudományos („akadémiai") nyelvtanban és az iskolai nyelvtankönyvekben mind a mezei és keleti, mind a hegyi cseremiszben 7 esetről beszélnek, közülük három helyhatározó, rajtuk kívül vannak még helyhatározásra szolgáló névutók és névutói szerepet (is) betöltő határozószók. Az 52. oldalon található 1. táblázatot célszerűnek tűnik teljes egészében idézni (ezt és az ismertetett műből vett összes táblázatot minden módosítás nélkül közlöm):

	őscseremisz		mai cseremisz
1. Loc.	**-na/-*nä*	—	—
2. Loc.	**-ta/*-tä*	местный Inessivus	*-šte*
3. Lat.	**-k*	направительный Illativus	*-ške*
4. Lat.	**-s > -š*	обстоятельственный Lativus	*-eš*
5. Lat.	**-ń*	дательный Allativus	*-lan*
6. Lat.	**-la*	—	—
7. Abl.	**-t > ć*	отложительный Ablativus	*-leć*
		распределительный Distributivus	*-len*
		причинный Causativus	*-lanen/-länen*

A tanulmány első nagyobb szerkezeti egysége (52–61) „A helyhatározó esetek rendszere az őscseremiszben és a mai cseremiszben" címet viseli, első alfejezete pedig címe szerint az őscseremisz lokális (locativusi) esetekről szól, valójában azonban áttekintést nyújt az őscseremiszre feltételezett esetrendszerről (Szerebrennyikov, Galkin). A kutatók többsége szerint az őscseremiszben több eset volt mint a maiban, a ma nem önálló esetragként szolgáló toldalékokat meg lehet találni egyrészt a szépszámú névutókban, a határozószókban és a befejezetlen igealakokban (az infinitívuszban és a határozói igenévben), másrészt az összetett ragokban (főként nyelvjárásokban). Nagyon jól használható, szemléletes és tanulságos táblázatban (2. táblázat) mutatja be az ún. sorozat-névutókat (серийные послелоги), amelyeken az azonos tőből képzett, hol-honnan-hova kérdésre felelő, tehát háromirányú névutók értendők. Ennek az 5 oldalas táblázatnak a fejlécében a következő rovatokat találjuk: a névutó vagy határozószó (néha rekonstruált) töve, összesen 27 tő, valamint az 1. táblázatban 1., 3–7. számmal jelzett esetragok, összesen tehát 1 locativus, 4 lativus, 1 ablativus.

Miként a 3. táblázat mutatja (60) a helyhatározóragok a következő mai cseremisz esetragokban fordulnak elő: a birtokos, a részeshatározó és a tárgyeset ragjában (és természetesen a helyhatározóragokban).

A második fejezetben a szerző a finnugor helyhatározó esetragok maradványait veszi sorba (őscseremisz Loc. *-na* 62–70, *-t* 70–73; Lat. *-ń* 73–79, *-k* 79–85, *-s* 85–96, ? *-i (-j)* 96–101; Abl. *-ta* 101–113), továbbá vizsgálja az összetett ragos névutókat, a névutóként használt határozószókat (113–121).

A következő fejezet a mai cseremisz esetrendszer összetett helyhatározóragjait tárgyalja (121–151). A kiindulópont a hagyományos felosztás az ún. *-s*-elemű és az *-l*-elemű esetragokra. A primer ragok halmozásának a következő elméleti lehetőségei vannak: Lat. + Loc., Lat. + Lat., Lat. + Abl. Nem kapcsolódik Loc. + Loc., Loc. + Lat., Abl. + Lat. Abból a tényből, hogy pl. Loc. + Loc. összekapcsolódására nincs példa, viszont Lat. + Lat.-ra van, a szerző arra következtet, hogy külső-belső Loc. megkülönböztetése híján a Loc. + Loc. esetében nem volt (nem lett volna) értelme a raghalmozásnak, míg a Lat. + Lat. esetében a ragok jelentésbeli különbsége (pl. valahová/valameddig belülre/kívülre) miatt ugyancsak volt. A 123. oldalon megtaláljuk azokat az *-s-* és *-l*-elemű összetett ragokat, amelyek az *-s* esetében a cseremiszből, a mordvinból, a finnből, az *-l* esetében a cseremiszből, a permi nyelvekből és a finnből kimutathatók. A továbbiakban a szerző részletesen, miként eddig, számos példával illusztrálva elemzi az *-s*-elemű (127–135) és az *-l*-elemű (135–151) esetek jelentéseit, majd váratlan fordulattal, minden átmenet nélkül pontokba szedve összegezi a tanulmány főbb megállapításait. Nem kétséges, hogy a cseremisz nyelv fejlődése során a helyhatározó esetek rendszerét mint mikrotípust más jellegű rendszer, más mikrotípus váltotta fel. Az őscseremisz rendszerben két locativus, 4 lativus és 1 ablativus eset volt, minden esetben egyszerű (= primer) raggal. Erről tanúskodnak nemcsak a mai névszói esetragok, hanem a névutók, különösen az ún. sorozat-névutók és a határozószók is. A mikrotípus-váltás okát a szerző a sokféle lativusrag jelentéshatárainak elmosódásában látja. Ennek bizonyítékai pl. az azonos tőből nyelvjárásonként más-más lativus-raggal képzett azonos jelentésű határozószók. Az *-s*-elemű összetett ragok belső helyhatározói esetek, az *-l*-eleműek külsők ragjai. Minden bizonnyal az ősi finnugor belső helyhatározói *-n* locativus hiánya segítette elő a névutórendszer kialakulását és még ma is megfigyelhető fejlődését.

A könyv harmadik tanulmánya G. I. Jermuskiné „A helyhatározó esetek rendszerének tipológiai fejlődése a mordvin nyelvekben (Типологическая эволюция системы местных падежей в истории мордовских языков, 155–265) – miként a címe is mutatja, sok hasonlóságot mutat az imént ismertetett cseremisz tárgyú írással. A pár oldalas bevezetőben elméleti kérdéseket érint: az ő alapfogalmai a nyelvtípus (makrotípus) és a nyelvbeli típus (mikrotípus). A mikrotípus a nyelvre jellemző, rendszerbeli egy bizonyos sajátosságként értelmezendő. A makrotípus mikrotípusokból áll össze, de mint tágabb fogalom nem a nyelv minden jellemző sajátosságára, hanem csak bizonyos alapvető, típuskijelölő jellegzetességeire terjed ki. Mintha itt találnánk meg dióhéjban azt az elméleti alapvetést, amelyet akár a bevezetőben, akár a meg nem írt utószóban szívesen láttunk volna részletezve. A tanulmány célkitűzése azonos a cseremisz tárgyú tanulmányéval. Az azonban a kötet előszavából, egy odavetett fél mondatból derül ki, hogy míg a cseremiszben az őscseremiszhez mérten új típusú esetrendszer kialakulása figyelhető meg, addig a mordvinban nem megy végbe típusváltás.

A határozószók (156–158), a névutók (158–160) és az összetett ragok (160–161) módszertani szempontú számbavétele után a szerző jellemzi az ősmordvin esetrendszert. B. A. Szerebrennyikov szerint az erza és a mordvin szétválása előtti nyelvállapotra a következő helyhatározóragok megléte jellemző: a hová? kérdésre felelő **-sa* (< lat.

*-s + lat. *-a), *-ń, *-ka, *-s, *-η, a hol? kérdésre felelő *-na/*-nä, *-t > -t és a honnan? kérdésre felelő *-ta/*-tä rag. Ezek történetének taglalása után a szerző összefoglalja a mordvin alapnyelv lokális esetragjainak rendszeréről mint mikrotípusról szóló mondandóját:

belső helyhatározók		külső helyhatározók	
Inessivus	*-sno, -sne; -so -se // -sna; -sa*	Lativus	*-ń; -η (-v, -j) // -ń; -η (-v, -n, -i)*
Elativus	*-sto, -ste // -sta*	Prolativus	*-ka, -ga, -va // -ka, -ga, -va*
Illativus	*-s*	Ablativus	*-to, -te, -do, -de // -ta, -da*

(a // jel előtt az erza, utána a moksa változat áll)

Nem egészen egyértelmű, melyik nyelvállapotra jellemző az itt megadott esetrendszer, mert ha mordvin alapnyelvi, ahogyan ez a táblázat előtt olvasható (183), akkor miként értendő az erza és moksa változat közlése? Ez annál is inkább kérdéses, mert később egy újabb táblázatot találunk, amelyben B. S. Szerebrennyikov a következőképpen rekonstruálja a mordvin alapnyelvi helyhatározórendszert (az esetek jelentését az egyszerűség kedvéért magyarul adjuk meg, az eset nevét viszont az eredeti orosz terminológia szerint):

külsők			belsők		
местный	*-na,-ne*	vmin rajta	местный	*-sna (-sne)*	vmiben benne
направительный	*-η (-v, -j)*	vhova, vmi felé	вноси-тельный	*-s*	vmibe bele
отложи-тельный	*-da, -de -to, -te*	vmiről le, el	исходный	*-sto, -stë (-sta)*	vmiből kifelé

Ez lenne tehát az a mikrotípus, amelyből kialakult az új mikrotípus, a mordvin nyelv(ek) mai esetrendszere, amelyben a 12 esetből (l. 185. l. felsorolás) 5 helyhatározó eset. Ebből az 5-ből a szerző csak 4-et említ akkor, amikor az esetek csoportosításában (alanyi-tárgyi, helyhatározói és jelzői csoport) az Ablativust a helyhatározók helyett az alanyi-tárgyi csoportba sorolja, mivel átmeneti helyet foglal el a két csoport között. Különben, jegyzi meg a szerző, hivatalosan minden helyhatározó esetet belső helyhatározó esetnek tekintenek, a külsőkről a szakirodalomban szó sem esik, jóllehet egyik esetet sem lehet egyértelműen csak belsőnek tekinteni. Kísérletet tesz az esetragok újszerű csoportosítására, éspedig a belsők közé sorolja az *-s-* eleműeket, a külsők közé pedig a Lativuson, Prolativuson és az Ablativuson kívül a Dativust is *(-ńeń//-ńdi)*. Ez utóbbi kettőnek számos jelentése között helyjelölő is van.

A tanulmány következő fejezete (187—261) a mai mordvin helyhatározók jelentéseit taglalja, példák sokaságán igazolva a jelentésgazdagságot.

Összegezésként megállapítja: a mikrotípus-változás oka a belső helyhatározói jelentések „közömbösülésében" keresendő; az *-s-*elemű belső helyhatározó esetek új, külső helyhatározói, sőt, időhatározói, mód- és állapothatározói stb. jelentésben is használatosak lettek. Ez azért vált lehetővé, mert az ősi külső helyhatározók gyengén fejlettek voltak, nem volt rájuk jellemző a háromirányúság, nem volt a finnhez hasonlóan csak rájuk jellemző jelük *(-l)*. A névutók kialakulása is részben ennek a következménye: a ragos névszó a maga egészében kezdte ellátni a rag feladatát, határozószóvá, majd névutóvá vált. Létrejött a névutók külső-belső sorozata.

A mai mordvin esetrendszert tehát az jellemzi, hogy belső helyhatározói *-s-*elemű sorozatot alkotnak, hiánytalan a háromirányúság, ugyanakkor a külső helyhatározói jelentések kifejezésére a külső helyhatározók (Lat., Abl., Prolat.) mellett belső helyhatározó, sőt pl. a Dativus esetében nem-helyhatározó eset is használatos.

A szerző lehetségesnek tartja (az indoklás elmarad), hogy a belső helyhatározói jelentésű névutók fejlődésében az orosz példa is szerepet játszott. A mai mikrotípus kialakulására az ún. másodlagos flexió is hatott. Ez azt jelenti, hogy pl. a határozott ragozás belső helyhatározóragos alakjaiban, a genitivuszra épülő deklinációban homonimák jöttek létre, s emiatt az *-s-*elemű határozott ragozású alakok inkább névutós változat-

ban lettek használatosak. Az itt elmondottakhoz hasonló jelenségek figyelhetők meg a cseremiszben és a permi nyelvekben is.

A könyv utolsó tanulmánya T. I. Tyepljasina munkája, témájánál fogva ugyancsak elüt az eddigiektől, „A permi nyelvek finnugor töveinek tipológiai fejlődése" a címe (Типологическая эволюция структуры прафинно-угорского корня в пермских языках, 266–325). A permi nyelvekben a szavak szerkezetét leginkább befolyásoló hangtani változásoknak a következőket tartja a szerző: 1. a tővégi magánhangzók lekopása, 2. a tővégi mássalhangzók lekopása, 3. a zöngétlenek zöngésülése, 4. a szóközepi magánhangzóváltozások.

„A tővégi magánhangzók lekopása" c. részben (266–270, a kivételek a votjákban 270–274) az elméleti megállapításokat, vagyis azt, hogy a *VCV*, *VCCV*, *CVCV*, *CVCCV* szerkezetű kétszótagú finnugor tő végén a magánhangzó lekopása *CVC* vagy *VC* (és nem *CV* !, l. 270. l.) típusú töveket hozott létre — bő példaanyagon bizonyítja a szerző. Kár, hogy a rekonstruált finnugor alapalakot, a mai zürjén és votják megfelelőt tartalmazó 101 szavas jegyzékről nem derül ki, honnan idézi a szerző, s az sem világos, hogyha nem teljes ((ámbátor mihez mérten teljes?) a jegyzék (vö. 269–270: „. . . a szavak számát 200-ig lehet növelni a *mene*-típusú finnugor igetövekkel"), akkor miért kell 101 példát hozni egy meglehetősen közismert nyelvi tényre. Illetve csak 100-at, mert ha itt és most csak a magánhangzó lekopásáról van szó, akkor a jegyzékből a **jäŋe-* > zürjén *ji*, votják *je* 'jég' példát ki kell hagyni.

„A régi tővégi magánhangzók megőrződésének esetei" c. rész (270–274) azzal a megállapítással indul, hogy a mai permi nyelvekben szép számmal vannak kétszótagos, magánhangzóra végződő tövek, ezek a finnugor eredetűekhez mérten új szavak, de akadnak olyan szavak, amelyek a régi finnugor örökségbe tartoznak és nyíltan vagy kevésbé nyíltan, elhomályosult formában őrzik az ősi tővégi magánhangzókat. Ez a tővégi magánhangzó lehet 1. szuffixum, éspedig a) kicsinyítő képző, b) nomen possessoris-képző, pl. *śur* 'szarv', *śuro* 'szarvas, aminek/akinek szarva van', c) vocativusi *-ö*, pl. *pöłö* nagypapa. Itt gyermeknyelvi szavakkal operál a szerző, mivel a 'tej', 'kenyér', 'kéz' szónak vocativusi formája valóban csak a gyermeknyelvben képzelhető el, viszont a nagypapa-típusú vocativus minden rokonságnévvel használatos, erről magának a szerzőnek számos cikke tanúskodik; 2. a megőrződött tővégi magánhangzó a *-sa* képző része, amellyel a 'vmiben benne levő' jelentésű szavakat képezik, pl. zürjén *va* 'víz', *vasa* 'vízben levő' > 'vízi-szellem', zürjén *vęr* 'erdő', *vęrsa* 'erdőben levő' > 'erdei szellem'; 3. szóösszetételek részeként, pl. zürjén *kerka* 'gerendából ácsolt ház': *ker* 'gerenda', *-ka* 'kezdetleges lakóhely' < fgr. **kota*. Ezen a három ponton el lehet, sőt, el kell gondolkodni, ugyanis ügyetlen megfogalmazással, ill. a 3. pontban egyenesen rossz példával van dolgunk. A zürj. *kerka*, *izki* 'malomkő': *ki* 'kő'-típus esetében nem arról van szó, hogy a tővégi magánhangzó megőrződése a szóösszetételi tagsághoz lenne kötve ! (Ennek maga a szerző mond ellent a zürj. *śin-va* 'könny'-féle példát is idesorolva, elvégre ennek az összetételnek mindkét tagja önálló szóként is használatos.) A példákban az utótagok a kétszótagú finnugor tövek kettős kopására példák: annak a *CVCV* > *CVC* > *CV* fejlődési sornak a végső állomását jelentik, amelyre a magyarból is tudunk példát hozni, vö. *kő*, *köve-*; finn *vesi*, m. víz, vize-, permi *va*, *vu*.

Ezek után következik az elhomályosult kicsinyítő jelentésű magánhangzóra végződő votják szavak jegyzéke (30 *CVCV*-típusú votják szó, a zürjén megfelelő *CVC*-típusú). A zürj. *kel-* 'meny', pontosabban 'fiútestvérek feleségei egymásnak' esetében a sajtóhibaként megmaradt kötőjel nem a szó tő-mivoltát jelenti; az irodalmi nyelvi változata a *kev*, tehát mellette kellene állni a (диал). 'nyelvjárási' rövidítésnek. A megfogalmazás ügyetlensége a továbbiakban is szembeszökő. Pl. „A kétszótagú tő megőrződik azokban a szavakban, amelyekben a szóvégi magánhangzó után mássalhangzó állt" — ?

A továbbiakban a tővégi magánhangzók lekopásának ideje a vizsgálat tárgya. Az iráni, a bolgár-török, a keleti-szláv, a szamojéd jövevényszavak, a zürjénből az obiugorba és az orosz nyelvjárásokba került szavak tanúbizonysága szerint a magánhangzó kopási folyamata a 10. századig lezárult. Mindezek után közvetlenül következik az elvi megállapítások levonása (?), miszerint a mai permi nyelvekben (az 1500–1550 n- terjedelmű irodalmi nyelvi példák alapján) a jellegzetes szószerkezetek a következők:

	CV (*V*)	*CVC* (*VC*)	*CVCV* (*CVCVCV*)	*CVCVC* (*CVCVCVC*)
votják	1,3	49,0	25,2	9,5
zürjén	15,0	59,0	11,0	15,0
permják	11,0	53,0	14,0	22,0

Nem tudni, milyen mértékben következik ebből a számításból az a megállapítás, miszerint – idézem – „a finnugor eredetű egyszótagos szavak megléte terén az első helyet a permi nyelvek és a magyar foglalja el, utánuk a cseremisz és a két obi-ugor nyelv következik; a mordvin nyelvekben, mint az észtben, a vepszében a tővégi magánhangzók lekopása csak részlegesen ment végbe. A tőséghangzók lekopását nem kell a régmúltba, a finnugor alapnyelvre visszavezetni. Külön nyelvi fejlődés eredménye a magyarban, az észtben, a vepszében, az osztjákban, a vogulban, ill. egyes ágak alapnyelvére jellemző (a permi alapnyelvre, az őscseremiszre)" (274) . . .

„A szóvégi (tővégi) mássalhangzók lekopása" a következő fejezet címe (275–281). Az előző fejezet mintájára íródott, éppoly bosszantó fogalmazási hibákkal és aligha helyeselhető szemlélettel. A harmadik fejezet a zöngésülést (281–300), a negyedik a szóbelseji magánhangzóváltakozásokat (300–313) tárgyalja, az ötödikben az őspermi magánhangzóváltozásokról (314–316), a hatodikban az egyes permi nyelvekben végbement magánhangzóváltozásokról (316–322) esik szó. Úgy tűnik, a szerző egyre jobban eltávolodik a tanulmány címében jelzett témától, mert tőtani, szószerkezettani szempontból egyre kevésbé fontos hangváltozásokkal, sőt, teljesen lényegtelen hangváltozásokkal foglalkozik. Pl. a százalékarányban kifejezett labiális-illabiális megoszlás a permi nyelvekben és a finnben milyen mértékben világítja meg a permi nyelvekbeli finnugor tövek szerkezetének tipológiai fejlődését?

A szerző a következőkben foglalja össze tanulmánya eredményeit (322–325): a magánhangzóra végződő kétszótagos finnugor tövek (= mikrotípus) a permi nyelvekben alapvető változásokon mentek át, mivel „fonetikai rendszerükben" lényegbevágó változások történtek, éspedig 1. lekoptak a tővégi magánhangzók, 2. lekoptak a lekopott tővégi magánhangzók előtt álló mássalhangzók, 3. zöngésültek a zöngétlenek, kialakult a zöngés-zöngétlen korreláció, 4. a szóközepi (= szóbelseji?) fgr. *a, *u > őspermi *$ȯ$, *$u̇$ > $ę$, $i̧$, 5. az elsőszótagi fgr. illabiálisok tömegesen labializálódtak: fgr. *$ä$ > őspermi *$ȯ$, fgr. *e > őspermi *o stb. Ennek következtében a magánhangzórendszerben változások történtek; 6. delabializálódott az őspermi *$ȯ$, $u̇$ és további változásokon mentek át az egyes permi nyelvek magánhangzói, pl. nem első szótagi őspermi *$ȯ$ > zürjén $ę$.

Mindezek alapján a mikrotípus-váltás okát a szerző a következőkben látja: 1. a permi nyelvekre jellemzővé vált „a felesleges mássalhangzóhasználat mellőzésének tendenciája" (?), „a hasznos fonematikus korrelációk minimumát" őrizték meg, 2. az egyszótagúvá vált szavak „természetesen igyekeztek megnyúlni" s ez a magánhangzók labializálódásához vezetett, 3. a zöngésülés a zöngés-zöngétlen korreláció kialakulásának adott impulzust, 4. a tárgyalt változások „a fonetikai mikrostruktúrákban" nem tették lehetetlenné a közlést (a kommunikálást) a votjákok és a zürjének, permjákok között.

Hát, mi tagadás, ennek a tanulmánynak kevés megállapítását szabad komolyan venni! Említettem példákat az ügyetlen megfogalmazásra, a rosszul tálalt példaanyagra – mindenkivel megesik. De semmi sem menti a szerzőt, amikor a tanulmány célja és a megvalósítás miként je kerül szóba. Ez a tanulmány mindkét szempontból nagy melléfogás. Aki ezt az írást gyanútlanul, a kérdéssel ismerkedés igényével olvassa, azt hiheti, hogy egy – kétségtelenül izgalmas, érdekes – kérdés korszerű tárgyalásáról van szó, holott a helyzet egészen más: ami itt szakmai szempontból helytálló, az cseppet sem új, a nem helytálló pedig bár ne hatna az újdonság erejével! A kérdéssel könyvtárnyi szakirodalom foglalkozott immár, s erre a szerzőnek nemcsak lábjegyzetben, látszólag, hanem érdemben kellett volna utalnia, akkor talán nem lenne teljes és tökéletes a fogalmi zűrzavar. A téma éppen kidolgozottságánál fogva első hallásra nem kecsegtet sok újjal, de a könyvtárnyi szakirodalom még nem akadálya annak, hogy valaki egy új módszerrel, új szempontú vizsgálattal, akár negatív eredményekkel, ismételten ne igazolja az eddigi megállapítások helyességét. A témaválasztást tehát még nem kell kifogásolni, a baj a végrehajtás miként jében van.

Szerencsére, ez a tanulmány „kilóg" a kötetből. Ez persze még nem jelenti azt, hogy a többivel egyértelműen elégedettek lennénk. Az említett kisebb-nagyobb fogyatékosságok ellenére B. A. Szerebrennyikov tanulmánya, Je. I. Kovegyjajeva és G. I. Jermuskin terjedelmes munkája jelentős írás, amelyek tanulságosak, s ha sok vonatkozásban újat nem is mondanak, legalább a kérdéssel alaposan megismertetik az olvasót.

Végigolvasva a könyvet, amelynek oly szép, sokat sejtető címe van, az ember aligha mer határozott „igen"-nel válaszolni arra a kérdésre, ment-e a világ, közelebbről a finnugor nyelvtudomány a mikrotípus mint olyan „bevetésével" előbbre. Az „igen" határozatlansága talán azzal magyarázható, hogy maguk a szerzők is határozatlanok, hiányoznak a frappáns tőmondatokban megfogalmazott összegezések, az ugyanazon nyelv különböző történeti korszakaira jellemzőnek tartott mikrotípusok minősítései. Különösen hiányzik az összefoglaló, elméleti szempontból is jól megalapozott utószó,

amelyben a szerzőknek alkalmuk lett volna „helyrerakni" a mikrotípus bevezetésének szükséges vagy szükségtelen voltán tétovázó olvasót. A típus szó eredeti jelentése „valamely közös, jellemző vonásokat képviselő alapforma, példakép, ill. egyed" (IdSzSz.), vagyis ha belegondolunk, a típus szóhoz vagy minősítő jelzőt vagy melléknévképzőt érzünk hozzá: valami/valaki valamilyen/valamelyik típusba sorolható, valaki/valami valamilyen típusnak a képviselője, valamilyen típusú, valami valaminek a tipikus megjelenési formája stb. A típus ilyen köznapi értelmezése után az igeidő mint típus, a helyhatározók csoportja mint típus (hogy makro-e avagy mikro, az nem lényegi, hanem nagyságrendi kérdés) furcsa, legalábbis szokatlanul hangzik, a típus (mikrotípus) jelző nélküli használata nem tűnik indokoltnak. Melyik megállapítás mond többet: „az egyik mikrotípus másik mikrotípusba alakult át" vagy pedig „a finnugor mikrotípusból csuvas(os) mikrotípus lett". Ha tudjuk, hogy a mikrotípus itt a múlt idő, a finnugor = finnugor típusú, a finnugor nyelvekre jellemző egy (? két) múlt idős időrendszer, a csuvas pedig = csuvasos típusú, a csuvasra jellemzőnek tartott több múlt-idős rendszer, akkor nem kétséges, hogy ezeket a tanulmányokat a mikrotípus fogalom bevezetése nélkül is, azzal is, de anélkül is meg lehetett volna írni. Úgy látszik, hogy a szerzők tipológiai célzatossága nem belülről fakadó, a téma és módszer diktálta szükséglet, hanem kívülről, másoktól, máshonnan származó ötlet, amelynek kipróbálása nagyon dicséretes vállalkozás, de valóban csak kísérlet, olyan kísérlet, amely egyelőre még nem hozta meg a várt sikert.

SZÍJ ENIKŐ

Raija Bartens: Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaation infiniittisten muotojen syntaksi

MSFOu. 170. Helsinki 1979. 251 l.

A szerző a mondattan egyik legvonzóbb és – bátran kijelenthetjük – még sokáig lezáratlan vagy talán inkább lezárhatatlan problémaköréhez kapcsolódik. Munkájának – azon túl, hogy a címben megnevezett uráli nyelvek rokoni viszonyainak kutatásához újabb adatokat szolgáltat, beleértve persze az eddig még nem rekonstruált összefüggéseket is – különös jelentőséget ad bizonyos areális szempontok figyelembe vétele (az orosz és a csuvas szomszédságból, pontosabban egymás mellett, sőt egymással élésből adódóan). A régi és tartós érintkezés, ahogyan azt egy sor nyelvi jelenség is bizonyítja, nemcsak tipológiai, hanem rokonságszerű anyagi egyezéseket is eredményezett.

BARTENS kiindulópontja az igenevek Janus-arcúsága (mind igei, mind névszói tulajdonságokkal rendelkeznek), bár ahogyan erre a címből is következtethetünk,a KORHONEN, FOKOS-FUCHS stb. képviselte álláspont áll hozzá közelebb, az ti., hogy ezek végső soron az igei paradigma részei. Ide vonatkozó érve természetesen szintaktikai: az igenevek determinánsai – tárgy, határozó – kizárólagos érvénnyel verbálisak. A deverbális névszóknál ez csak az egyik lehetőség. Nyilván ennek szem előtt tartásával dönt úgy, hogy a nomen actionisok, noha sokszor hajlik az ellenkező megoldásra, nem sorolhatók ide – úgymond negyedik kategóriának (az infinitivus, participium és gerundium mellé). Ezzel kapcsolatban a szerző elsősorban csuvas párhuzamokból indul ki, de mint tudjuk, a nomen actionisok igenevekhez hasonló viselkedése – többek között megfelelő „igeneves" szerkezeteket képeznek – egyáltalán nem szokatlan az uráli nyelvekben, l. pl. a nyenyec *-wa*, *-ma* képzős nomen actionisszal formált szerkezeteket (a lehetséges történeti kapcsolattal most nem kell foglalkoznunk).

A verbum finitumok és „infinitumok" közti határt WUNDERLI, tehát indogermán minta után vonja meg. A teljes, azaz minden lehetséges igei információt hordozó indicativusból indul ki, amennyiben erre öt információs jegy jellemző: 1. szemantéma, 2. bővítmények köre, 3. befejezett és befejezetlen cselekvés oppozíciója, 4. személyre és 5. időre utalás. A participiumok az első három, az infinitivusok csak az első két információs jegynek felelnek meg. Ez szolgálhat magyarázatul a participiumok részvételére az igeragozásban. A gerundiumokról itt nem beszél, bár ha az előző kritériumokat alkalmazzuk, nyilvánvalónak látszik infinitivus és gerundium összefüggése. Különbségükről viszont, feltéve ha van ebben a relációban, semmit sem tudunk meg. Ugyanígy hallgat a sok gondot okozó nomen actionisokról is. Fontos lenne az igenevek megközelítése a névszók felől: ily módon biztosabban elválaszthatná az egyes kategóriákat, felismerve egyúttal a tipikus és nem tipikus, de lehetséges, ill. a tilos mondattani funkciók mögötti törvényszerűségeket is. Helyes az alaktani jegyek figyelembe vétele, pl. az igenevek birtokos személyjellel való ellátottsága, ill. elláthatósága.

BARTENS az igenevek használatát illetően is elfogadja az indogermán sémát. E szerint az igenevek egyrészt az igeragozási paradigmákat egészítik ki. Ez főként a particípiumokra érvényes, bár olykor a gerundium is tetten érhető ebben a szerepben. Lásd pl. a cser. Sg. 3 állító és a cserNy. tagadó perfectumát. Ezek az alakok azért is érdekesek, mert mellőlük hiányzik a particípiumoknál szokásos segédige, az 'olla'. A jelenség csak első pillantásra meglepő. Hasonló példák a magyarban is vannak: *ő piros, ő gondtalan*, sőt: *a levél megíratlan*.

Az igenevek használatának másik fő területe: egyes finit szerkezetek nominalizációja. Itt a matrica mondatba ágyazott másik mondatról, esetleg egymással mellérendelt viszonyban álló mondatokról van szó (ez az utóbbi persze lényegesen ritkábban fordul elő). Az ún. igeneves szerkezetek használata mindig a mondat nyelvi információjának sűrítését jelenti. Egyes esetekben pl. – különleges stilisztikai értéket hordozván – jóformán csak a költői nyelvben találjuk nyomát.

A megvalósítható funkciók szempontjából a particípiumok és az infinitivusok meglehetősen jól elkülönülnek a gerundiumoktól: az előzők tipikusan nominális feladatokat látnak el (subjectum, predicativum, appositio, komplementáris igei determináns, főnév vagy melléknév komplementáris és főnév szabad determinánsa). A gerundiumok viszont elsősorban az ige vagy melléknév, ill. az egész mondat szabad determinánsaként jelennek meg.

Külön említi a finális szerkezeteket, amelyek véleménye szerint az egész mondat, ritkábban csak egy szó determinánsai. Vö. *Hän otti lainan ostaakseen asunnon* és vele szemben *Tässä on penkkiä vieraiden istua*. Az értelmezés, noha a két mondattípus különbsége nyilvánvaló, nem mindig világos. Mintha kétfajta elemzési módot, de legalábbis az elemzésnek két szintjét alkalmazná. A problémát az okozza, hogy a második példát tekintve – egy sima szerkezeti analízisnél, amely csak az előttünk álló, tehát a megvalósult közlést veszi alapul – nehéz eldönteni az infinitivus és a genitivusban álló főnév hovatartozását. Az első mondatban az infinitivus közvetlenül az állítmányi funkciójú igéhez kapcsolódik, annak elsődleges determinánsa. A második mondatot szemlélve akár arra is gondolhatnánk, hogy az infinitivus – horribile dictu ! – a *penkkiä* főnév jelzője. Mivel hasonló példák adódnak a finnugor nyelvekben (nemcsak a magyarra gondolunk, nevezetesen a kódexirodalom korára, hanem azokra is, amelyeket éppen ebben a munkában találunk), feltevésünk megkockáztatható. Még tévedésünk is sikeres lenne: új szempontok, új utak igazolnák a régi állítást, miszerint az infinitivus nem lehet jelző.

Feltétlenül figyelmet érdemel, ahogyan már utaltunk is rá, az igenevek részvétele mondatok koordinációjának létrehozásában. Vö. *Hän asetti sateenvarjon viereensä unohtaakseen sen kohta siihen ;* vtj. *so murt gužem podemze miŋiśa utem* 'se mies meni kesällä tarkastamaan mehiläispesänsä' (240); cser. *wätəzə tolən šayaleš šərγə-γəc* 'vaimo tulee metsästä ja seisahtuu' (146). Ezeknek a szerkezeteknek, valamint a valódi finális szerkezeteknek a hasonmásait más uráli nyelvekben is megtaláljuk.

Bartens könyvének szerkezete világos, könnyen áttekinthető. Mindhárom fejezetét, amely a mordvin, cseremisz és votják nyelvi anyag természetes elkülönülése, az egyes igenévi formák bemutatásával kezdi. Eredetük és esetleges rokoni kapcsolataik vázlatos leírása után áttér a mondattani funkciók tárgyalására. Példaanyaga rendkívül gazdag és sokrétű: nemcsak a köznyelv és a mai irodalmi nyelv, hanem a dialektusok, valamint a ma már szinte feledésbe merült énekek stb. anyagát is felhasználja. Ez igen gyakran a különleges vagy legalábbis ritka esetek támaszául szolgál, lásd pl. a md. *-mo* végű infinitivus predikátumként való előfordulását.

Következtetései, az összegyűjtött és analizált anyagot tekintve, meglehetősen biztos alapokon nyugszanak. Vizsgálódásai – magától értetődően – nem függetlenek az elődök azonos vagy hasonló témájú munkáitól. Eredményeiket szervesen illeszti be saját gondolatmenetébe, hibáikat igyekszik korrigálni. Jól látható ez többek között könyvének a mordvin infinitivusok szintaxisát tárgyaló fejezetében, ahol SAUKKONENnal szemben meghatározó szerepet tulajdonít az objektív és a szubjektív konjugáció oppozíciójának. (Lásd azokat a mondatokat, amelyekben a *-mo* infinitivus az állítmányi funkciójú ige komplementáris bővítménye.)

A szerző egyik legszimpatikusabb vonása, hogy bár minden kérdésben igyekszik állást foglalni, kétségeit sem hallgatja el. A már többször említett md. *-mo* infinitivus funkcióinak bemutatásakor is bevallja, hogy ezt – főleg a moksában a hangalaki egybeesés miatt – elég nehéz elválasztani a *-ma* deverbális nomen (főnév) fejleményeitől. Ehhez célszerűnek látszott volna egy kiterjedtebb – két oldalú – vizsgálat az infinitivus és a deverbális főnév funkcionális elkülönüléséről, mint ahogyan azt H. NEETAR tette az észtre vonatkozóan. Vö. Congr. Quint. Fgr. III, 135.

Apróság, ám a magunk részéről dicséretesnek tartjuk, hogy amikor bizonyos, már feldolgozott kérdésekre hivatkozik, azt nem az oldalszám puszta ismétlésével teszi, hanem egy-egy jellegzetes mondat felidézésével. Okfejtése így rendkívül eleven és — bízvást mondhatjuk — hasznos is az olvasó számára.

A különféle szintaktikai funkciók bemutatása együttjár a gyakran igen szigorú strukturális stb. feltételek körülhatárolásával. Ennek egyebek között a kereszteződéseknél van jelentősége, amikor az egyes igenévi formák megjelenésében, ill. funkcionálásában kell jól érzékelhető — és főleg a nyelv belső törvényszerűségeit leleplező határt vonni. Mindez — óriási munka gyümölcseképp — megkönnyíti azoknak a dolgát, akik hasonló témával foglalkoznak, de az uráli nyelvcsalád más területén érdekeltek: az összehasonlításhoz mindent készen találnak.

Bartens eredményei — fentebb részletezett erényeinek hála — megbízhatóak, s köztük számos új megállapítás is van. Ilyen pl. a md. *-ms* infinitivus attributumi használata (főnév szabad determinánsaként), amely azonban csak a népi énekekből adatolható. Vö. md. E *ranžo bišor surgutoń pakšań sokams modazo* (42) 'mustan helmen keltainen on Surgutin alueen peltomaa'. Ime a régi „igazság" megvalósulása! Ennek a jelenségnek a vizsgálatát tehát feltétlenül folytatnunk kell! Kapcsolatot kell keresnünk a bevezetőjében is említett, meglehetősen gyakori, sok uráli nyelvben megtalálható típussal, ahol az infinitivus a főnév komplementáris determinánsa. Vö. md. M *saś ťadś vanomś oćazoroń ćoraťi* 'tuli keisarin pojalle vuoro vartioida'. A komplementáris és szabad bővítmény megkülönböztetése voltaképpen helyes, de meg kellene találni az elemzésnek azt az — azonos — szintjét, ahol a szintaktikai szerep megközelítése nem csupán a „múltból" történhetik. Erre azért is szükség van, mert amint az sejthető, a két lehetőség között nehéz választóvonalat húzni.

Bartens az igenevek mondattani funkcióinak számbaételét egyéb, pl. stilisztikai megfigyelésekkel is kiegészíti. Az infinitivus pl. legáltalánosabban határozó, tárgy vagy alany lehet a mondatban (ez egyszersmind a történeti sorrend is). Állítmányi használata ritka. Ez alól csak a *Kimenni*! típus kivétel. Előfordulásának modális indikációja: a beszélő határozatlanságát, kételkedését, zavarát, a helyzet bizonytalan vagy nehéz voltát fejezi ki. Vö. md. M *meźe tijems*? 'mitä tehdä?'; cser. K *mom ôštäš*? id.; md. M *kov täńi moľems*? 'mihin nyt mennä?' Hadd idézzünk hasonló jelenséget a nyenyecből, ahol a feltétlen gerundium a *Mi vagy*?, *Ki ő*?, ill. a *Jössz vagy nem (jössz)*? típusú mondatok állítmánya.

A konkrétumok (azaz az egyes igenevek különböző szerepben) felsorolása után általános áttekintés következik. Ez végső soron a sok megoldási kísérlet közül a legmegfelelőbbnek látszók elénk tárása, vagy ha úgy tetszik, a tanulságok levonása. Ezt az igenevek rendszerbe foglalása követi.

Az utószó rövid és tömör. A leglényegesebb következtetéseket tartalmazza, így azt, hogy ha az igenevek az igei paradigma részeiként jelennek meg, azaz állítmányok, akkor ennek határai csak szemantikaiak és stilisztikaiak, mivel ilyenkor egy infinitivus vagy particípium is verbum finitumként viselkedik. A másik területen (az igeneves szerkezetek mint beágyazott mondatok) már nagyon is határozott strukturális feltételek működnek. Vannak persze fokozatok! Az infinitivus mint alany csak bizonyos szerkezetekben (meghatározott igék mellett) használatos. A gerundium lényegesen szabadabb: általában az ige (akármilyen ige) vagy az egész mondat szabad determinánsai. Fel is teszi a kérdést Bartens: igei forma-e még vagy már a névszókhoz csatlakozott? Pontos kategorizálásra — ez a könyv egyik legfontosabb megállapítása — éppen az igeneveknél nincs lehetőség. Ez azonban nem baj, sőt ha a beszélt nyelvet, nyelveket nézzük, inkább előny: több irányból magyarázható tulajdonságaik sokszínű szerepkörük kialakulását segítették elő.

Bartens művének nagy jelentőséget ad, amint ezt már érintettük, hogy a mordvin, cseremisz és votják igeneveket, valamint ezek mondatbeli szereplését összeveti a szomszéd nyelvek hasonló jelenségeivel is, nevezetesen az orosz és a török párhuzamokkal. Az areális szempontok alkalmazása, ahogy ezt határozottan ki is mondja, kötelessége minden kutatónak, aki uráli nyelvekkel foglalkozik. Elképzeléseit azonban — nyilván mert nem akar sokat markolni — nem viszi végig. Nem vázol föl izoglosszákat, noha erre anyagának nagysága följogosította volna. Az a kérdés, hogy egy Sprachbundról avagy kettő (esetleg több) érintkezéseiről, egymás fedéséről van-e szó, megválaszolatlanul, sőt: megfogalmazatlanul marad.

Kis túlzással univerzális jelenségnek mondható pl. a prädikatív funkciójú infinitivus, amely többnyire imperativusi, optativusi értékű. Sok helyes vagy helyesnek látszó feltételezése mellett tévedésnek látszik a md. *tums af tuj* 'ei mene millään pois', *anams anasi* 'pyytää pyytämällä', *kuloms af kuli* 'ei kuole millään' stb. figura etymologicák orosz-

ból való származtatása (annál is inkább, mert ezzel önmaga cáfolja az areális összefüggés feltételezésének jogosságát). A figura etymologica, bár nyilván megvan másutt is, hiszen az ugyanazon igéből formált igei alaptag, igenévi determináns kettős — tartalmi és formai — alliterálásának kihasználása kézenfekvő, ősi eredetűnek látszik az uráli nyelvekben. Vö. m. *kérve kér*, vog. É *lātiŋ totne kwoss totsem* 'izenetet hozni ugyan hoztam', esetleg nyeny. *χādārabtawāś ńiw χādārabta›* 'погубить -то я него не погбуила' stb.

Bartens könyve meggyőző alkotás. Anyagát imponáló biztonsággal kezeli, módszereit hajlékonyan idomítja a tárgy és a nézőpont előbbi által meghatározott változásaihoz, következtetései logikusak és zömükben helyesek is. Hibái is inkább érthető „kihagyások" (nem dönt, ha felemás megoldással kellene beérnie). Művét ezért az uráli mondattan iránt érdeklődők feltétlen figyelmébe ajánljuk, de meggyőződésünk, hogy haszonnal forgatják majd azok is, akik „csak" a mordvinról, cseremiszről, votjákról akarnak többet tudni, vagy azok, akik az areális vizsgálatoktól várnak új eredményeket az urálisztikában.

B. LABÁDI GIZELLA

К. И. Козлова: Очерки этнической истории марийского народа

МГУ, Москва 1978. 343 l.

0. 1978 őszén jelent meg a moszkvai Lomonoszov Egyetem kiadásában az egyetem néprajzprofesszorának, KOZLOVA KLAVGYIJA IVANOVNÁnak a cseremiszek etnikai történetét tárgyaló könyve. Miként a cím jelzi, a szerző nem törekedett teljességre: a nyitott kérdések közül többre nem is állt szándékában válaszolni, és bizonyos kérdések tárgyalásától tudatosan elzárkózott. Egyetemi kiadványról, 1590 darabos példányszámról, tehát nehezen hozzáférhető könyvről és egy fontos, az egész finnugrisztika szempontjából lényeges kérdés új módszerű taglalásáról lévén szó, indokoltnak tűnik, hogy a művet a szokásosnál kissé részletesebben ismertessük.

A 343 oldalas munkában pár oldalas előszó és ugyancsak pár oldalas utószó fogja közre a négy nagy fejezetet, amelyek közül az első három a cseremiszek történetét tárgyalja a kezdetektől a 18. sz. végéig, a negyedik fejezet pedig a négy nagy cseremisz néprajzi tájegységet ismerteti.

Az elő- és utószó (ez utóbbi címe: „Összefoglalás helyett") felvillantja azokat az elméleti-módszertani kérdéseket, amelyek a szovjet néprajztudományt a könyv írása idején foglalkoztatták. Azokra a vitákra kell gondolni, amelyek az etnosz, az etnoszociális szervezet, a nép, a nemzetiség, a nemzet, etnikai történet s más hasonló fogalmak értelmezése, újraértékelése körül zajlott a 60-as, 70-es években. (Az eredmények kimüvelése és leglátványosabb összegezése J. V. BROMLEJ nevéhez fűződik, l. oroszul 1973-ban, magyarul 1976-ban a Gondolatnál megjelent munkáját: Etnosz és néprajz, 359 l.; l. még VERES PÉTER, A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. Népi kultúra — népi társadalom X. Budapest 1977. 253—277). Miről is van szó? Arról, hogy meghatározott milyenségű léthez meghatározott milyenségű tudat tartozik, vagyis egy bizonyos meghatározott szintű szociális-gazdasági-társadalmi fejlődési foknak egy bizonyos meghatározott etnikai közösség-típus felel meg. Hogy éppen milyen, melyik — ez a mai néprajz egyik központi kérdése, amelyet konkrét anyagon még mindig nem vizsgáltak és bizonyítottak kellőképpen. Az etnikai állapotok egymásutániságának leírásával (ez jellemezte a 19. sz.— 20. sz. eleji „klasszikus" néprajzot) nem lehet és nem szabad megelégedni, nem elég elhatárolni egymástól az egyes fejlődési fokokat, korszakokat, hanem — és ezt tartják itt újnak — egy népcsoport kialakulásának és fejlődésének folyamatát hosszú időre elnyúló egységes egésznek tekintve rá kell mutatni mindazokra a tényezőkre, amelyek a fejlődési fokokat, korszakokat összekötik, egymásból törvényszerűen következőkké teszik. Mindez a gyakorlat szempontjából azt jelenti, hogy a korábban hagyományosnak tekintett társadalmi fejlődési fokok közé újakat kell beiktatni. A szerző célja tudományosan megalapozott választ adni arra a kérdésre, hogyan, milyen történelmi korszakokban, milyen viszonyok közepette váltak a cseremiszek feltételezett távoli ősei valóban cseremisszé, vagyis néprajzilag pontosan körülhatárolható etnokulturális hagyományokban gazdag mai néppé (народ-dá). Az ismertetendő mű tulajdonképpen cseremisz történelemkönyv.

1. Az első fejezet „A mari nép etnogenezisének kérdése" címet viseli (9—54). Első része (9—23) a finn—permi etnogenezisről, a második (23—54) az őscseremisz etnolingvisztikai közösség (egység) kialakulásáról szól.

1.1. A szerző sorbaveszi azokat a tudományokat (ill. -ágakat), amelyek határtudománya az etnogenezis-kutatás. Mivel a cseremisz nyelv finnugor volta iránt semmi kétség, a nyelvészetet alig, a régészetet viszont annál részletesebben tárgyalja. A finnugor őshaza-elméletek közül (10–23) a legmeggyőzőbbnek CSERNYECOVÉT tartja, amely – Kozlova szerint – különösen a Volga–Káma-vidék finn–permi közösségének kulturális és nyelvi viszonyairól (homályos pontjai ellenére) a legtisztább képet adja.

1.2. A mari–meri-kérdés részletezése (24–26) után a szerző a cseremisz–permi kapcsolatokra tér át. E kérdéskörnek is elsősorban a régészeti irodalma nagy, mivel az ananyinói kultúrát s ennek további sorsát illetően a régészek nem jutottak közös nevezőre. (E rész olvasásában nagy segítség ZAICZ GÁBOR kitűnő rendszerező cikke, „Finnugor régészeti kultúrák az újkőkorszaktól a vaskorig. NyK 77 [1975]: 270–284). A szerző elsősorban A. H. HALIKOV és A. P. SZMIRNOV vitáját tárgyalja, és Szmirnov érvelését fogadja el: a közép- és késő ananyinói kultúra hordozói lehettek a cseremiszek elődei (42). Ez a kultúra meglepően egységes, mindössze enyhe helyi változatokat mutat. Erre az időre olyan mértékben alakultak ki a leendő cseremisz nyelv normái, hogy a permiekkel nem értették meg egymást. A cseremiszek régészeti kultúrája tehát nem különféle kultúrák keveredéséből állt össze, hanem egy egységes egész „töredezett szét" nyelvjárásokra (sőt, egyesek szerint nyelvekre). Abban mindenki egyetért, hogy i. sz. 3–4. sz.-ra a cseremisz etnikum magva megvan, s hogy a 9–11. sz.-ban a cseremisz települések északi határa a Vetluga–Jug vízválasztója (amely mögött a „felső-jugi csudok" és a luzai komik laktak), nyugati határa nem az Oka alsó folyása, mint ezt korábban feltételezték (azt a vidéket mordvinok lakták), hanem a Szura torkolatvidéke, keleti határa pedig a Kazanka.

2. A második fejezet címe: A cseremiszek társadalmi-gazdasági viszonyai és a cseremisz etnosz a középkorban (55–125).

2.1. A tatár–mongol támadásokig terjedő korszaknak (másként: az orosz évkönyvek korának) fő kérdése így fogalmazható meg: a cseremisek még nemzetségi társadalomban éltek-e vagy már létrejöttek a korai feudális osztálytársadalom alapjai, avagy a nemzetségi társadalomból a korai osztálytársadalomba tartó átmeneti állapot volt jellemző rájuk. Ez a kérdés, tehát a 11–13. sz. szociális-gazdasági viszonyainak milyensége korántsincs tisztázva, annak ellenére, hogy az orosz és a szovjet történettudomány elméletben és gyakorlatban sokat foglalkozott vele (95). A szerző részletesen foglalkozik a két jellegzetesen szélsőséges, egymásnak ellentmondó fölfogással, az ún. nemzetségi koncepcióval, amelynek legtisztább megfogalmazása I. N. SZMIRNOV nevéhez fűződik (1889) és az Ocserki isztorii Marijszkoj ASzSzR c. kollektív munkában képviselt ún. feudális elmélettel. Az első túl későre, a 19. sz. végére, a másik túl korai időre, a népvándorlás korára teszi a nemzetségi társadalom felbomlásának idejét.

A szerző a cseremisz rokonságnevekkel foglalkozó szakirodalom részletezése során (58–60) nem cáfolja meg azt a szerintünk téves nézetet, miszerint a cseremisz rokonságrendszer bonyolult. A nemzetségi központokból kiköltözők körében, az új faluközösségben pár nemzedék elteltével kialakult az ún. szomszédsági rokonság, amelynek jellegét és korát, nem valóságos, hanem „mintha"-rokonság voltát kellő óvatossággal kell megítélni – írja a szerző. Körültekintésre int a korabeli orosz nyelvű dokumentumok *rod* és *plemja* szavainak értelmezésével kapcsolatban is.

A nemzetségi társadalom 19–20. századi létezését próbálták a 30-as években a marrizmus szellemében a régészet adataival (a település- és a temető-típusokkal, a háztartási eszközleltárokkal stb.) igazolni – a cseremiszekre minden vonatkozásban úgymond jellemző elmaradottság bizonyítása céljából. A kortárs régészeknek a szerző azt veti a szemére, hogy gyakran nem a tényanyagból, hanem közismert szociológiai sémákból indulnak ki, tehát előítéleteknek ők sincsenek híjával. Kozlova szerint a Volga–Vjatka-vidék régészete még nem tart ott, hogy a termelőerőkről, még kevésbé a hozzájuk tartozó társadalmi alakulatokról teljes és megbízható képet nyújthasson.

A szerző szerint a cseremisz nemzetségi társadalom szétesése nem az önállósuló nagycsaládok közötti – főleg gazdasági – kapcsolatoknak a megszűnésében, hanem a megváltozásában mutatkozik meg. A nemzetségi társadalomra a nemzetségi terület természeti adományainak egyenlő elosztása, használata, az egyenlő lehetőségek a jellemzőek. A Volga északi oldalán, az erdős zónában azonban nem a föld, a kevéske művelhető föld az egyetlen termelőeszköz, tehát nem volt meg a reális alapja annak a közös nemzetségi gazdaságnak, amelynek feloszlásáról (a patriarchális családok között) a régészek beszélnek. Abban viszont igazuk van, hogy a személyi tulajdon megléte a 9–11. sz.-ban a nemzetségi társadalom bomlásáról tanúskodik. A szomszédsági kapcsolatok jelentőségének növekedése a vérségi kapcsolatok rovására nem jelenti azt, hogy a belső feudalizáció

alapja megteremtődött volna. Voltak ugyan egyenlőtlenségek, tehetősebb családok, kiemelkedő személyiségek, „monopoljoguk" (-helyzetük) mégsem volt.

A szerző részletesen tárgyalja a Volgai Bulgária (= Magna Bulgária) szerepét a cseremiszek etnogenezisében. Erre a részre azért kell alaposabban kitérnünk, mert általában az köztudott, hogy „a 9. század végétől a volgai bolgár birodalom keretében élnek egészen a 13. századi mongol invázióig" (Hajdú P.—Domokos P., Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 235; l. T. Vuorela, Suomensukuiset kansat. Helsinki 1960. 206.). K. I. Kozlova először is leszögezi, hogy nincs semmiféle adat arra, hogy a cseremisz vidék beletartozott volna a bolgár birodalomba („Не избежал булгарского влияния, конечно, и Марийский край, но нет никаких данных, что он входил в состав Булгарии" 69). Az utóbbi évek régészete meggyőzően bizonyította, hogy a „mongoljárás"-ig Magna Bulgária központi területe a nyugati Kámán túl volt. Keleti határa a Sesma folyó középső és alsó folyása, északkeleten határa a Káma felé hajlott, magába foglalta a Zaj alsó folyását, délkeletről a Bolsoj Cseremsan mentén haladt. A Volgánál a bolgár földek az ún. szamarai kanyarig nyúltak. A korai bolgárság „kompakt" lakosságot képezett a Szvijaga bal oldalán, a folyó középső folyásának medencéjében a Volga előterében, a mai Tatár ASzSzK és a mai Uljanovi területtel határos vidékeken. A „mongoljárás" közvetlen küszöbén Magna Bulgária határát keleten és délkeleten a Bjelaja alsó folyása és az Urál folyó középső folyása, nyugaton a Szvijaga torkolatvidéke, északon a Kazanka-mente alkotta. A mai Mari ASzSzK területén található bolgár kerámia kereskedés útján került oda.

Azt a nézetet is cáfolja a szerző, miszerint a cseremisz feudalizmus kialakulásában a bolgárok szerepet játszottak. Akkor játszhattak volna szerepet — írja —, ha ők maguk feudális államot alkottak volna (69—70). Magna Bulgária azonban nem feudális, hanem feudalizmus előtti, prefeudális állam (дофеудальное государство) volt. Ennek köszönhette katonai erejét: nem volt rá jellemző a feudális széttagoltság.

Gyakorta olvasható, hogy a cseremiszek is alattvalói, vagyis adófizetői voltak a kazároknak (vö. Hajdú P.—Domokos P. i. m. 235: „. . . A cseremiszek ekkor szintén kazár fönnhatóság alá kerültek"). K. I. Kozlova szerint Joszif kazár kagán levele, amelyre hivatkozni szokás, csak a kagán vágyairól (adófizetésről), nem pedig a valóságos helyzetről (kereskedelmi kapcsolatokról) tanúskodik.

Végeredményben tehát mind a „nemzetségi", mind a „feudális" elmélet tarthatatlan. A szerző úgy gondolja, hogy a cseremiszek történetében a tatárjárást megelőző korszak „feudalizmus előtti, emellett szociális-gazdasági vonatkozásban felettébb sajátos korszak, amely mint a történeti fejlődés sajátos stádiuma a törzsi-nemzetségi és a korai feudális társadalom közé esik" (72—73). Idézi A. I. Nyeuszihin találó megfogalmazását: „будучи общинным без первобытности [kiem. A. I. Ny.] и заключая в себе в то же время социальные элементы неравенства, этот общественный строй еще не был классово-феодальным — даже в том смысле, в каком таковым был самый ранний феодализм" (Voproszi isztorii 1967/1: 76).

Tehát a cseremiszeknek még nem volt határozott társadalmi formációjuk: a személyükben szabad termelők társadalmában megfigyelhető a személyi-családi tulajdon kialakulása, de maguk a termelők megmaradtak az ún. szomszédsági obscsina keretei között. Kialakult a patriarchális paraszti termelési mód, amelyről nem korabeli, hanem a 17—18. sz.-i dokumentumok tanúskodnak, ugyanis ez a termelési mód jellegzetes feudális „felhangokat" kapva a Középső Volga-vidékén a feudalizmus korában is fennmaradt.

2.2. Az 1236—1552 közötti korszak cseremisz történelme a következő, „A Mari vidék az Aranyhorda és a Kazányi kánság idején" című alfejezet témája.

A történészek a Batu kán 1236—38-as hadjáratában tönkretett területek közé sorolják a cseremiszek lakta vidéket is, holott ez nem így volt. A kán a gazdag, a virágzó, a nem tönkretett Magna Bulgáriát akarta megszerezni, nem pedig — miként a szerző fogalmaz — annak „erdős perifériáját". A szerző megismétli állítását, miszerint „egyáltalán nem biztos, hogy történetileg a Земля булгарская fogalmába beletartoztak a cseremiszek lakta területek" (75). Bulgária lerohanása után Batu a mai Csuvas ASzSzK területén vonult nyugatra, kóbor csapatai meg-megjelentek a Civilj és a Szura erdős partvidékén. Az ún. Kazányi krónika szerint IV. Iván serege Muromtól Szvijazsszkig a hegyes Volgaparton, a Batu által tönkretett „szárazon" haladt Kazány felé. Tehát a hegyi cseremiszeknek és a csuvasoknak kijutott a tatárjárásból és az „oroszjárás"-ból, a mezeieknek viszont nem. Őket közvetve, a menekülők hullámai révén érte a csapás.

Az Aranyhorda Berke kán idején (1257—1266) már jól szervezett, katonai-feudális állam volt. A 13. sz. második fele — a 14. sz. első fele a bolgár iparnak és kereskedelemnek nemcsak újjáéledését, de egyenesen (újabb) felvirágzását jelentette. A Horda herce-

geinek és a szuzdali orosz hercegeknek a mozgolódásait azonban megérezték a cseremiszek is. Az Aranyhorda idején a hegyi cseremiszek, a Kazány környékiek és a mordvinok sorsa azonos: adót fizetnek. A 14. sz. első felében a közigazgatási területek élén az adószedést ellenőrző *daruga* (mongol; oroszul *doroga)* állt. Lassacskán magát a területi egységet is darugának nevezték. A hegyi cseremiszek területén és a mai Csuvas ASzSzK területén darugákról nincs tudomásunk (80), viszont a mezei oldalon 1552-ben 3 darugát említenek. Az Aranyhordából 1438 körül kiváló Kazányi kánság területét tekintve magába foglalja Magna Bulgáriát, Kazány vidékét, a hegyes Volga-partot a Szvijagától a Moksáig és Szuráig, a Káma-, Vjatka- és a Bjelajamentét. A Kazányi kánság nem Magna Bulgária folytatása, hanem inkább, de nem teljesen, kicsiben az Aranyhorda.

A Kazányi kánság 5 darugából állott, ebből három, a galickaja, az alatszkaja és az arszkaja daruga — cseremisz lakosságú. Mivel ez a daruga-elv természetes (földrajzi, kereskedelmi és nem utolsó sorban etnikai) tagolódásra épült, rendkívül maradandónak bizonyult. Pl. az 1771—1773-as összeírás is ugyanezen 5 daruga szerint ment végbe. A darugát településcsoportok, a *szotnyák* alkották (a galickaja darugát pl. 13 szotnya). A szotnya élén a megfelelő nemzetiségű, tehát cseremisz *szotnyik* állt. Nyugatabbra, a Jarany, a Bolsaja Koksaga és a Vetluga vidékén nem volt sem daruga, sem szotnya, ott a *beljak, böljäk* (< tör.-tat. 'csapat, csoport, horda') volt a közigazgatási egység.

A kazányi kánok hadjáratai Galics, Vologda, Csuhloma és Kosztroma ellen cseremisz földön át vezettek. Különösen a galickaja daruga volt fontos terület — egyben életveszélyt jelentett a cseremiszeknek. Az 1468-as orosz évkönyv drámai módon örökítette meg az oroszok bosszúhadjáratát a tatárpárti cseremiszek ellen.

2.3. A következő alfejezet címe: A cseremiszek mint etnikai közösség az orosz állam megszilárdulása idején (93—125). 1546-ban a hegyi oldal viszonylag békésen az oroszok kezére jutott. A mezeiek sorsa a harcok, felkelések miatt másként alakult (róluk több ízben említést tesz híres irataiban Kurbszkij herceg is). A gyakori cseremisz felkelések közül méreteit tekintve az 1572—74-es, az orosz történelemben „cseremisz háború"-ként említett 1580—84-es, valamint az 1606—1610-es emelkedik ki. A háborúskodásnak köszönhető a cseremiszföldi orosz városok alapítása, valamint a tömeges menekülés a „szabad" baskír földekre.

A cseremiszek tehát bekerültek az orosz birodalomba. Válaszra vár a kérdés: milyen etnikai közösség milyen történeti típusát látjuk bennük ekkor megtestesülni? A történészek szerint az i. sz. I. évezred végén a cseremiszek már egységes cseremisz nyelven beszélő, alapján véve kialakult népet képeztek. A nyelvészek szerint a mai cseremisz nyelvjárások az egykor egységes cseremisz nyelvből jöttek létre, „töredeztek szét". A Volga bal és jobb partján élők elkülönülése lett kettészakadásuk oka. A régészek úgy vélik, hogy az ócseremisz nép a 11. sz.-nál később vált szét hegyire és mezeire. Szerintük a folyamat a 12. sz.-ban kezdődött és a 15—16. sz.-ra fejeződött be. Látva a többé-kevésbé eltérő véleményeket a szerző elméleti kitérőt tesz, és megpróbálja tisztázni azt a kérdést, hogyan jön létre a feudalizmus korában egy nép (народность).

Az egyes ócseremisz csoportok főleg levéltári kutatásokra épülő leírása után K. I. Kozlova így összegezi mondanivalóját: A cseremiszek lakta föld etnolingvisztikai sokfélesége közelebbről szemlélve azt a benyomást kelti, hogy ez a sokféleség régi szétaprózottság nyomait őrzi. „Ezeknek a csoportoknak etnolingvisztikai különbözősége nemcsak területi elkülönültségükkel magyarázandó, hanem azt is fel kell tételezni, hogy különböző ócseremisz törzsi közösségektől származnak, amelyek a nemzetségi kapcsolatok megszűntével és feltehetően az egy- (azonos) nyelvű szomszédos népesség mozgásával és keveredésével kisebb-nagyobb újraformálódó területi egységeknek etnikai magvává váltak. A 16—17. sz. fordulóján aligha hatottak aktívan olyan szociális-gazdasági erők, amelyek a rokonnyelvű népesség autonóm csoportjait állandó, tartós etnoszociális egészbe tömörítették volna (erre a folyamatra jó száz-kétszáz évvel később került sor)" (124). Tehát a 17. sz. elején a cseremiszek még nem képeznek, képezhetnek egységes népet.

3. A harmadik fejezet „A feudalizmus megszilárdulása és a cseremisz nép [народность] kialakulásának sajátosságai (17—18. század)" címet viseli.

3.1. Az első alfejezet a feudalizmus és a paraszt-obscsina kérdéseit taglalja. Az 1600-as évek elejét az orosz történelemben a „zűrzavar" (смута) szakkifejezéssel szokás jelölni. Ez a zűrzavar, és az ezt követő erőteljes rendszabályozás, a parasztok röghöz kötése nagyarányú népmozgást eredményezett a Volga-vidéken. A cseremiszek jaszak-(adó)fizető parasztok, s mint ilyenek, földhöz kötöttek voltak. Viszont rendszabályok sora védte őket — legalábbis elméletben. A jaszak nemcsak magát az adót jelentette, hanem az adózási egységet is, és a kincstárnak gondja volt rá, hogy a „jaszak" el ne néptelenedjék.

Külön fejezet a Volgamente történetében a baskíriai „szabad földek"-re menekülés. Hogy erre a népmozgásra mi a legmegfelelőbb szakkifejezés, az kitűnik abból az elnevezésből, amelyet maguk a parasztok használtak. Magukat nem *беллец*-nek, tehát '(el)futó'-nak, 'menekülő'-nek, 'szökő'-nek, hanem *сходец*-nek, 'elmenő'-nek tartották. A kettő közötti különbség lényege az indítékban van: a *беглецы* az adózás elől szöktek, a *сходцы* a jobb föld reményében hagyták el korábbi otthonukat. A Kungur vidékére, a Csuszovaja felé és a Bjelaja mellékfolyójának, a Tanipnak az irányába húzódó cseremiszek a baskíroknak fizettek adót. A baskírok ebből fedezték saját adójukat, és még maradt is nekik.

A jaszakot a 18. sz. első negyedéig udvarok (gazdaságok) szerint, a jelzett idő után pedig „fejenként", pontosabban „lelkenként" mérték (134). Az udvarok szerinti utolsó összeírások 1710-ben és 1715–17-ben a kazányi kormányzóságba tartozó cseremisz földek katasztrófális elnéptelenedéséről tanúskodtak. A lelkek szerinti összeírás után az adót nem a lelkeken, hanem a faluközösségeken kérték számon, tehát az adózás miként-jében beálló változás a társadalomban is változást eredményezett. A faluközösség a lelkek szerinti summát a férfilakosok arányában osztotta ki. A parasztgazdaságok belső szerkezete is megváltozott. A régi, műveletlen területeket használatba vették, újakat tettek művelhetővé, azonban az 1730-as, 50-es években ezeket állami tulajdonba vették, s ezzel a cseremisz parasztság éppen meginduló gazdasági föllendülésének vége szakadt. Mindezek eredményeként létrejött a sajátosan bonyolult, rokonsági kapcsolatokkal színezett gazdálkodó szövetség, az ún. сложная община 'bonyolult obscsina'. A 18. sz. végén – a 19. sz. első harmadában a cseremiszek körében is végrehajtott általános földmérés végleg megszabta a földtulajdonviszonyokat (az 1861-es jobbágyfelszabadítás során is mérvadónak tekintették).

A szerző szerint a cseremiszek esetében nem patriarchális nagycsaládról, hanem patriarchális családi obscsináról kell beszélni. A kettő között jelentős a különbség, különböző történelmi szakaszok különböző formációiról van szó. Amíg a nemzetségi kapcsolatok szorosak voltak, addig minden egyes családi obscsina kicsiben olyan volt, mint a nemzetség nagyban, és további nemzetségek alapját képezte. A nemzetségi kapcsolatok lazulásával a nemzetség helyébe a patronimia lépett, amelytől nem idegen az autonómia és a szeparatizmus. A családi obscsina akkor vált idejétmúlttá, amikor a cseremiszek körében uralkodó termelési viszonyok (a sok munkáskezet igénylő naturális gazdálkodás és az adófizetés módozata) miatt szükségszerűen nagy létszámú rokon családok lehetőséget kaptak, hogy önállóan gazdálkodjanak. A területileg egyenetlen gazdasági fejlődés miatt a cseremiszeknél a nagycsalád intézménye egyenetlenül terjedt el, ill. maradt meg. A 19. században a cseremisz nagycsalád 3–4 nemzedékből, átlagosan 12–40 főből állt. A nagycsaládnál jóval több volt a kiscsalád. Ezek legfeljebb a magatehetetlen idős szülőket vették magukhoz (190).

3.2. A következő alfejezet a cseremiszek gazdasági életének sajátságait az összoroszországi piac szemszögéből vizsgálja (190–211). A 17. századi cseremisz gazdasági fejlődés jellegzetessége, hogy alig-alig kapcsolódik az ipari-kereskedelmi vállalkozásokhoz, s ha igen, a kezdeményezés a központi hatalom képviselőitől, az orosz kereskedőktől, iparosoktól indul ki. A szerző hosszasan elemzi a cseremiszek 17–18. századi életmódját, a róluk szóló leírásokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a mennyiségét tekintve elenyésző cseremisz áru túlnyomórészt mezőgazdasági termék, méz, viasz, komló, ill. bőr, faggyú, prém. A bőrfeldolgozó, pálinkafőző, üvegipari, posztó stb. manufaktúrák a cseremiszeknél a 18. sz. legvégén, a 19. sz. elején jelentek meg. Mindent összevéve, a szerző úgy látja, hogy a 19. sz. elején a cseremiszek lakta föld afféle istenhátamögötti hely volt, amelyen bizonyos fokú árumozgás megfigyelhető ugyan, de az összoroszországi helyzetnek köszönhetően nem folyt a kor követelményeinek megfelelő szervezett piacnak alárendelt árutermelés és kereskedelem.

3.3. „A cseremisz nép kialakulásának sajátosságai" című alfejezet kezdetén a szerző abból indul ki, hogy a народность az osztálytársadalom etnikai közösségeinek egyik sajátos típusa (212). Ennek a fogalomnak a segítségével egyrészt különbséget lehet tenni a törzsi társadalom és a tágabb területen élő, más jellegű társadalmi kapcsolatokról tanúskodó etnikai közösségek között (212–213), másrészt lehetőségünk van történeti-tipológiai keretekbe helyezni, körülhatárolni az etnikai folyamatok egész sorát olyan társadalomban, amely nem ismeri sem az árutermelést, sem a nemzeti mozgalmakat (213; a kiemelés – Sz. E.).

Annak, hogy a „tolvaj, rabló cseremiszek" (1610) területi egységeket alkottak, nagyszerű bizonyítéka a női fejrevalók egész sora. Ezek számbavétele, feltérképezése a könyvnek talán a legszebb, legegységesebb, mondhatnánk izgalmas része. A fejrevalók a területi elkülönültség bizonyítékai, és az egyik fajta fejrevalónak a másikra tett hatása

(formai, elnevezésbeli változások) a népesség keveredésének, bizonyos fokú egységesülésének bizonyítékául szolgál. Az egységesülés alapját a nyelv, pontosabban a nyelvjárások képezték. A szerző szerint a hegyi és a mezei cseremisz nyelvjárás két törzsi nyelv volt. Ezek a 17–18. században formálódó cseremisz народность nyelvjárásai voltak, fölöttük nyelv mint olyan nem volt.

Az összetartozás, és az oroszokhoz, török–tatár népekhez nem-tartozás tudata a különféle cseremisz területi egységekben vitathatatlanul megvolt. Erről tanúskodik a vallás és a sok közös szokás. Az összcseremiszség vallási ünnepeiről szóló (pravoszláv fel)jelentésekben olvasható, hogy a szokásoknak, a hitnek a megtartását mindennél fontosabbnak tartották, mert „ha vége a hitünknek, magunknak is végünk van". Hogy egy egységgé váljanak, ahhoz akadályok egész sorát kellett (volna) legyőzni: a területi széttagoltságot (bár elég összefogott területen éltek, a társadalmi munkamegosztás fejletlensége miatt alig érintkeztek egymással), a hírközlés szinte ismeretlen voltát, a gazdasági központok hiányát. A történelmi események, a menekülések stb. nem kedveztek az egységesülésnek. A 18. századi földrendezések eredményeképpen belső kolonizáció indult meg, ez a lakosság kapcsolatait szorosabbra vonta. Az 1782-ben elrendelt nagy útépítés eredményeként a moszkvai, a kazányi és a permi „traktus" a cseremisz földeken haladt át, és jótékonyan hatott a cseremisz gazdaság fejlődésére.

4. A negyedik fejezet a néprajzi tájegységek „minimonográfikus" igényű ismertetése. A négy nagy tájegység a következő: 1. a kozmogyemjanszki-vetlugai (231–235), 2. a koksajszki-volgamenti (257–286), 3. a szancsurszki-jaranszki (286–312), 4. az urzsumi-vjatkai (312–339).

Az utószó helyett írt részben a szerző annak a reményének ad kifejezést, hogy a válasz nélkül hagyott kérdésekre majd később, ennek a bonyolult és ellentmondásos kérdéskörnek további korszerű tudományos kutatása során megtalálja a feleletet, és hogy a választott téma elméleti vonatkozásai további távlatokat nyitnak a kutatók előtt.

K. I. Kozlova pontosan tudja, hogy hol, miben, miért mond, mondhat újat vagy milyen, mások által kimunkált új eredményeket, megfogalmazott megállapításokat fogadhat el és népszerűsíthet munkájában. Éppen ezért fontos lett volna mégiscsak megírni azt az igazi összegező részt, az igazi utószót, amelyben az elméleti vonatkozások helyett/mellett az olvasó végülis tudatosíthatta volna a cseremisz etnogenezisre vonatkozó legfrissebb, legkorszerűbb eredményeket, kerekded és határozott képet alkothatott volna a cseremisz történelem legfontosabb korszakairól. Mindezt úgy, ahogyan azt egy nagytudású, tapasztalt kutató és egyetemi oktató, nem pedig ő maga magának megfogalmazza. Elolvasása után a könyvet megkönnyebbülten és nagy hiányérzettel tesszük le. A megkönnyebbülés azzal magyarázható, hogy K. I. Kozlova könyve korántsem tartozik a könnyű olvasmányok közé. Az egyetemi tanárként éppen óriási ismeretanyaga, szabatos stílusa, világos, határozott előadásmódja miatt tisztelt és közkedvelt tudós könyvében gyakoriak a 18–20 soros (!) mondatok, hemzsegnek benne a még a szovjetunióbeli olvasónak is ismeretlen, távoli helynevek, víznevek, az előre nem vagy nem egyértelműen tisztázott szakkifejezések. A rendkívül gazdag, több évtizedes levéltári kutatómunkára, terepmunkára épülő egyedülálló tényanyag a kevéssé tagolt, „ömlesztett" előadásban egy idő után rendkívül nyomasztóvá válik. A jól tagoltságot, áttekinthetőséget tükröző részletes (inkább aprólékos, mint elnagyolt) tartalomjegyzék, a név- és helymutató, a tárgymutató, a szakirodalmi bibliográfia, és főként a térképek egész sora – egyszerűen hiányzik! Különösen a térképek hiánya érződik erősen, hiszen már itt az ismertetésben is helyet kaphatott volna közülük jó pár!

Végeredményben minden hiányossága ellenére a könyv fontos állomása a cseremisz etnogenezis-kutatásnak, pontosabban az etnikai történet-kutatásnak. A szerző múlhatatlan érdemeket szerzett a cseremiszekre vonatkozó levéltári anyag feltárásában, a terepmunkában. Akadnak könyvében vitatható részek, de ez a tény csak a további kutatás hajtóereje lesz. Elképzelhetetlen, hogy valaki is a cseremiszek történetével úgy foglalkozzék a továbbiakban, hogy nem hivatkozik erre a könyvre, amely az 1980-as turkui V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére jelent meg, nem az utolsó percben, a szokásosnál díszesebb kiállításban, és a szerző fényképeivel gazdagon illusztrálva.

Szíj Enikő

Marianne Kneisl: Die Verbalbildung im Syrjänischen

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C Band 9. München 1978. VI + 151 l.

A mű a szerző bölcsészdoktori értekezése. Munkáját A. Kövesi Magda A permi nyelvek ősi képzői (Budapest 1965) című monográfiája időszerű párjának szánja. Kneisl könyve előszavában bírálja A. Kövesi módszerét: a mai permi képzők deszcendens levezetését a hipotetikus finnugor képzőkből, valamint néhány másodlagos képző és valamennyi összetett képző figyelmen kívül hagyását. A releváns képzőfunkciók bemutatásával szemasziológiai tekintetben is jobb áttekintést kíván nyújtani a zürjén igeképzésről.

A bevezetésben a szerző bemutatja a zürjén nyelvjárásokat (a könyv végéhez csatolva két térkép szemlélteti őket) és felsorolja az anyaggyűjtéshez felhasznált forrásokat. Anyagát lényegében a következő három szótárból meríti: Wichmann—Uotila (Helsinki 1942), Fokos-Fuchs (Budapest 1959), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов (Сыктывкар 1961). Szöveggyűjteményeket — sajnos — nem használt fel, ami pedig a különböző képzőfunkciók meghatározásához bizonyára hasznos, némelykor valószínűleg perdöntő lett volna. A források transzkripcióját megtartotta. Talán mégis jobb lett volna fonematikus átírást alkalmaznia (l. affrikáták)

Kneisl a képzőket három osztályba sorolja (vö. G. Ganschow, Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden 1965; egyébként nem ez az egyetlen párhuzam a két monográfia között): elsődleges képzők (Primärsuffixe), másodlagos képzők (Sekundärsuffixe), összetett képzők (Suffixkombinationen). A hármas beosztás kritériumait következőképpen határozza meg: 1. Elsődleges (primér) képzők: ezek a morfémák egyetlen mássalhangzóból állnak, pl. *-m-*, *-t-*. Az idetartozó képzőknek egykor meghatározott tipikus funkciójuk volt, amely mind a mai napig megőrződött, de az eredeti funkciókhoz részint mellékes funkciók is járultak. 2. Másodlagos (szekundér) képzők: ezek olyan morfémák, amelyek történetileg az elsődleges képzők kapcsolataiból keletkeztek. Az idetartozó morfémák (gyakran) egy meghatározott funkcióra foglalódtak le és ezért szétválaszthatatlan morfológiai egységeknek tekintendők, pl. *-ęd-*, *-ępt-* stb.[1] 3. Összetett képzők: Ezek a másodlagos képzőktől eltérően nem meghatározott, tipikus funkciók kifejezésére jöttek létre, hanem tkp. az elsődleges és/vagy a másodlagos képzők laza, a nyelvtudat számára világos kombinációinak tekintendők. A szerző a következő elsődleges és másodlagos képzőket tárgyalja: elsődleges képzők: (deverb.) *-l-*, *-t-*, (denom.) *-d-*, *-m-*, *-ś-*, *-t-*, expresszív képzők (vagyis expresszív jelentésárnyalatú képzők, illetőleg olyanok, amelyek az expresszív igékre jellemzőek): *-k- (-g-)*, *-ź-* (ez utóbbi valószínűleg *-ś-*ből keletkezett; hangalaki elkülönülés révén később az *-ś-* és a *-ź-* képző önállósult), továbbá *-s- (-z-)*; másodlagos képzők: *-ed-*, *-al-*, *-am-*, *-aś-*, *-olt-* (nagyon ritka), *-ępt-* (ritka), *-įšt-*. Az utóbbi három képzőt A. Kövesi az összetett képzők közé sorolja (ezek mind két mássalhangzót tartalmaznak!).

Minthogy az elsődleges és másodlagos képzők szembeállítása a monográfiának sarkalatos (ha nem éppen a legfontosabb) aspektusa, kár, hogy a szerző ennek az oppozíciónak történeti kialakulását pontosabban nem magyarázza meg. Azzal sem foglalkozik, hogy hogyan jöttek létre az egyes másodlagos képzők az elsődleges képzők kapcsolódásaiból. Csupán az *-am-* képző esetében állapítja meg, hogy az *a* történeti szempontból a melléknévképzővel azonos: az *-m-* képző tehát ezen származékoknál az *a* képzős melléknévhez járult. Később az *-am-* szekundér képző önállósult, mégpedig ugyanabban a funkcióban mint az *-m-* primér képző (vagyis denominális transzlatívuszi szerepben). Mi a helyzet azonban a többi szekundér képző esetében? A. Kövesi a másodlagos képzőket az elsődleges képzőkkel együtt tárgyalja és az előbbieket az utóbbiak változatainak tekinti. A szekundér képzők magánhangzó-elemét A. Kövesi az őspermi (szerinte redukált) végmagánhangzók folytatóinak tartja. Vele ellentétben Kneisl úgy vélekedik, hogy semmiféle kombinatorikus szabály nem állapítható meg. Például a *-d-* ~ *-ęd-* képző viszonyá-

[1] Ez a meghatározás nem egészen világos, mivel a másodlagos képzők osztálya történetileg meglehetősen heterogén. Vannak köztük olyanok, amelyek egy állandósult magánhangzó (kötőhangzó) + egy mássalhangzó-elem (ez a voltaképpeni képző!) kapcsolatából állanak (pl. *-ęd-*, *-al-*, *-aś-*) és vannak olyanok, amelyek melléknévképző *(a)* + igeképző kapcsolatra mennek vissza (pl. *-am-*). Ezeknél melléknévi alapszó a tulajdonképpeni igető (pl. *unammini* 'sich vermehren' < *una* 'viel'). Harmadik csoportjuk két mássalhangzóból áll. Ezek belső rekonstrukcióval tovább nem elemezhetők, de az összehasonlító módszer segítségével kideríthető róluk, hogy tulajdonképpen összetett képzők (pl. *-olt-*, *-pt-*, *-št-*).

ban az *-ęd-* kauzatív igéket, a *-d-* viszont transzlatívuszi jelentésű igéket képez: *sędźdiṇi* 'klar werden, sich abklären' ~ *sędźędṇi* 'klar werden lassen (eine Flüssigkeit)' < *sędź* 'rein, klar'; *burdṇi* 'genesen, gesund werden, heilen (intr.)' ~ *burędṇi* 'beruhigen, besänftigen, liebkosen, zureden' < *bur* 'gut'.

Szinkrón szempontból az elsődleges képzők – ezek csupán egyetlen mássalhangzóból állnak – (állandósult) magánhangzó nélkül járulnak az igetőhöz. A meg nem tűrt mássalhangzó-kapcsolatokat a képző után álló ejtéskönnyítő *į* oldja fel. Ezzel szemben a másodlagos képzők állandósult vokálist (*a*-t vagy *ę*-t) tartalmaznak.

Kneisl külön fejezetet szentel a zürjénben nagy számban előforduló képző nélküli denominális igéknek. Ezeknél a névszói tő teljesen azonos az igei tővel. Pl.: *kobṇi* 'heiter werden, klar werden (vom Wetter)' ~ *kob* 'klar, heiter'; *kiznį* 'dick werden, fett werden' ~ *kiz* 'dick'; *innį* 'absetzen (Ware), unterbringen, plazieren' ~ *in* 'Ort, Stelle'. Itt voltaképpen ambivalens morfémákkal (másképpen: igenévszókkal) van dolgunk.

A negyedik fejezetben a tővégi *j*-nek az igeképzésben játszott szerepét tárgyalja (ez történeti szempontból a *j* tövű névszók *j* elemével azonos). Az ötödik, illetőleg a hatodik fejezetben az orosz jövevényigékről és az orosz eredetű igeképzőkről szól.

A monográfia utolsó (hetedik) fejezete az összetett igeképzőkkel foglalkozik. A négytagú összetett képző felette ritka. A leggyakoribb három tagú igeképző a primér deverbális *l* kombinációjából *(l + l + l)* jött létre.

A könyvben előfordul néhány – jóllehet nem különösen zavaró – sajtó- és helyesírási hiba. A zürjén nyelvjárások átírása nem mindig következetes, pl.: 1. l.: Sysola, Lusa Vym; 141. l.: Sisola, Luza, Vim. Az orosz jövevényigékről a diakritikus jelek lemaradtak (93–95).

Összegezve: Kneisl monográfiája, mely módszertani tekintetben erősen támaszkodik Ganschow fentebb említett munkájára, jó áttekintést nyújt a zürjén igeképzésről.

DOBÓ ATTILA

Sz. Bakró-Nagy Marianne: Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen

Budapest 1979. 141 l.

Az Akadémiai Kiadó Bibliotheca Uralica nevű sorozatának 4. kötete szakszókincs nyelvészeti elemzése. A medvekultusz nyelve ugyanis, amint a mértéktartóan lényegre törő bevezetésből megtudjuk, olyan tabunyelv, mely egyrészt a természeti népek tilalmaival, másrészt a totemizmussal van összefüggésben. A tilalmak vonatkozhatnak bizonyos személyek, állatok néven nevezésére is – az állat pedig gyakran a totemős. A tabunyelv nem rendelkezik külön hangrendszerrel, grammatikával, csak külön szókinccsel. A tabuszavak létrehozásának módszerei általában használatosak a köznyelvben: szóképzés, összetétel, szószerkezetek, kölcsönzés. A tabunyelvre speciálisan jellemző szóalkotási mód viszont a szótorzítás.

A medvekultusz sok népnél elterjedt földünk északi féltekéjén. Ősi eredetének legfőbb bizonyítéka – mint a Bevezetésben számos példával illusztrálva olvashatjuk – a 'medve' jelentésű szó hiánya e népek nyelvében. A finnugorok is a medvetisztelő népek körébe tartoznak, de míg a legtöbb finnugor népnél csak nyomokban mutatható ki a medvekultusz, az obi-ugoroknál ez világosan körvonalazható szokásrendszer, ma is élő hagyományokkal és fejlett, árnyalt műszókinccsel.

A szerző véleménye szerint – ellentétben néhány más kutatóéval – az obi-ugor medvekultusz a totemizmussal függ össze. A medvetisztelet társadalmi-gazdasági alapját vázolva szerzőnk annak megnyilvánulásáról csak röviden ír, nem akarván ismételni KÁLMÁN BÉLA mindenre kiterjedő, részletes tanulmányát a Vogul népköltési gyűjtemény III/2. kötetében (Budapest 1952.)

Az említett tanulmányban Kálmán Béla is ír a medvekultuszhoz kapcsolódó tabunyelvről, s a szavakat fogalom- és tárgykörök szerint csoportosítja. Nyelvészeti elemzésnek vetette alá WOLFGANG STEINITZ néhány északi osztják nyelvjárás medveműszóit (W. STEINITZ, Jäger-Tabusprache und Argot. To Honour Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday. Mouton, The Hague–Paris 1967. 1918–1925). Az obi-ugor tabuszókat a teljességre törekvően azonban most először BAKRÓ-NAGY MARIANNE gyűjtötte össze, és elemezte nyelvészeti szempontból. Ezért könyvének alapja és nagy érdeme az a minden nyelvjárásra kiterjedő gyűjtőmunka, melynek eredménye-

képpen a Szójegyzékben (Wörterverzeichnis, 23—59) együtt láthatjuk azt a 486 szócikkbe sorolt vogul és osztják szót, melyek a szerző meggyőződése szerint az obi-ugor medveműnyelv szókincsét alkotják.

A szójegyzék értékét a benne rejlő alapos gyűjtőmunka mellett növeli világos, könnyen áttekinthető volta. A szakirodalomban elfogadott, mássalhangzók szerinti abcrendbe sorolt, folyamatosan számozott szócikkek között könnyű eligazodni. Minden jelentés külön szócikkbe került. A nyelvészeti elemzéskor sem kell esetenként újra ismételni minden adatot, elegendő a sorszámmal utalni rá. Így az egész könyv könnyen kezelhető. S azok számára, akik a későbbiekben ezzel a szókinccsel foglalkoznának bármilyen (etimológiai, stilisztikai, jelentéstani, mitológiai stb.) szempontból, nagy könnyítés, hogy együtt áll az anyag a kutatás rendelkezésére.

Az adattárat a medveműszók nyelvészeti elemzése követi. A szerzőt többféle cél vezeti. Egyrészt történetileg kívánja megvilágítani a medveműszók kialakulásának útját. Ez a történetiségre való törekvés megfigyelhető az adattárban is. A szerző ahol csak tudja, megadja a tabuszó köznyelvi jelentését, utal a kölcsönzésekre stb. Másrészt szinkron módon elemzi a szavakat, alaktani és szintaktikai szempontból. Mindez annak érdekében történik, hogy a köznyelvi szavakból tabuszavakat létrehozó nyelvi módokat megismerhessük. A legáltalánosabb módszer, mely kevés kivétellel — talán csak egyes jövevényszavak kivételével — az egész szókincsre jellemző, a jelentésváltozás, elsősorban a metafora és a metonimia. A jelentésváltozással együttjáró (azt megelőző, kísérő), látható jelenségek már más nyelvészeti kategória körébe tartoznak. A szótorzítás hangtani jelenség, a szóösszetétel, szószerkezet szintaktikai, a szóképzés alaktani, a kölcsönzés pedig lexikai. Vannak azonban olyan szavak, melyek csak jelentésváltozáson mentek keresztül, tabuszóvá válásuknak egyéb jele nincs. A nyelvi kategóriák ilyen elkülönülése nem eléggé világos a könyvben.

A sorban az első, bár nem a legjelentősebb változás a szótorzítás (Wortdeformation, 61—67). A tizennyolc szótorzítással keletkezett tabuszóban elsősorban mássalhangzók változtak meg. Az új mássalhangzó, mely nem torzult hang, hanem szabályos fonéma, általában azonos módon, de más helyen képződik. A változás iránya nem meghatározott, egyaránt előfordul $p > t$, $t > p$, $š > s$, $s > š$ változás, hasonlóképpen palatalizáció és depalatalizáció. A medveműnyelvnek tehát nincsenek olyan hangtani jellemzői, mint pl. a gyermeknyelvnek. Néhány magánhangzó-változás mellett mássalhangzóbetoldás is előfordul.

Pusztán torzulással keletkezett medveműszó csak kettő van. A többinek egyrészt már nem torzult alakja is tabuszó, másrészt a torzításon kívül más szóalkotási mód is közrejátszott létrejöttükben.

Mind a köznyelvnek mind a medveműnyelvnek fontos szóalkotási módja a szóképzés. Erről szól a következő fejezet (Wortbildung, 69—88). A szerző itt csak azokat a képzett alakokat tárgyalja, melyek a szóképzés útján váltak medveműszóvá. Ezek között a legősibb, feltehetőleg még az obi-ugor együttélés korából származó szó az **ɔγ* 'fej' *-t* denominális névszóképzős alakja, mely 'medvefej' jelentésű. A szó eredeti hangalakjául Steinitz **ɔŋkət* alakot feltételez, Bakró-Nagy Marianne azonban az **ɔγət* alakot tartja valószínűbbnek. A szó később jelentésváltozáson ment keresztül, egyes nyelvjárásokban a medve más testrészeit is jelöli, hangalakilag is módosult, szerzőnk adattárában hat szócikkben szerepel. Fejlődését a 71. lapon lévő ábra mutatja be.

A továbbiakban a medveműszók osztják és vogul képzőit ismerhetjük meg. Funkciójukat tekintve ezek deverbális és denominális nomenképzők. Néhány kivételével (osztj. *-ja*, **-ip*/**-ip*, **-lip*/**-lip*), melyek kizárólag csak tabuszavakhoz járulnak, a képzők általánosan használatosak a köznyelvben.

A két leggyakoribb képző, mely mindkét nyelvben előfordul, az **(ə)ŋ* és az **(i/i)p* melléknévképzők, az általuk képzett szó pedig főnévi funkciójú. A képzett szó általában állat, tárgy tulajdonságát jelöli, s tapadással felveszi a tulajdonságot hordozó állat, tárgy elentését.

A főnevesülés tehát lehetséges az obi-ugor nyelvekben, ezért érdekes, hogy miért fordulnak elő mégis *ot* ~ *ut* utótagú szerkezetek is. Az *ot* ~ *ut* 'dolog, tárgy' jelentésű szó igenév, nomen possessi mellett inkább képző funkciójú, mint önálló morféma. Csupán főnevesítő szerepe van, jelentése is elvész, hiszen az ilyen utótagú alakok nemcsak tárgyat, hanem állatot, állati testrészt is jelölhetnek. A szerző nagyon helyesen a szóképzés fejezetében tárgyalja az *ot*/*ut* utótagú alakokat. A melléknév-, igenév-, nomen possessi képzős alakok az *ot* utótagúaktól abban különböznek, hogy az utóbbiakon jelölt a főnévi funkció, az előbbieken viszont nem. A szerző ezt a funkcióváltást meggyőzően elemzi. A puszta képzős és az azonos előtagú *ot* utótagú alakok párhuzamos meglétét nyelvjárási különbséggel magyarázza.

Fölmerülhet azonban a kérdés, miért nincs egyetlen *tăγi* 'hely' utótagú alak, mely a keleti osztják nyelvjárásokban hasonlóképp főnevesítő szerepű. Talán a medveműnyelv nem él ezzel a formulával? Erre a kérdésre addig nem tudunk megnyugtató választ adni, míg nem lesz összefüggő, medvekultusszal kapcsolatos szövegünk a keleti nyelvjárásokból. Itt érezhető lehetőségeink véges volta, hogy még egy ilyen teljességre törekvő munka sem lehet teljes a források hiányában. A vahi, vaszjugáni nyelvjárásból csak köznyelvi szövegek állnak a kutatás rendelkezésére. A szerző is keleti osztják adatait főképp a Karjalainen–Toivonen szótárból gyűjtötte.

A szóalkotás további módjait tárgyalja a következő fejezet (Zusammensetzungen, Wortverbindungen, Umschreibung, 89–94). Az összetett szók általában jelzős szerkezetek, ahol az előtag medvét jelentő tabuszó. Szemantikailag a jelentésszűkülés jellemző ezekre az alakokra, melynek következtében az alapszó csak medvével kapcsolatos dolgot, fogalmat jelöl. Mindössze egy olyan összetett szó szerepel az adattárban, melynek mindkét tagja köznyelvi szó. A szóösszetétel tehát nem kifejezetten tabuszóalkotási mód, inkább csak a szinkron elemzés szintjén állapíthatjuk meg, hogy tabuszók összetett szavakban is szerepelnek, s tabujelentésüket az alaptagra is kiterjesztik.

A szószerkezetek viszont gyakran állhatnak köznyelvi szavakból. Jelentésük névátvitellel alakult ki, tehát a tabuszó végső soron nem szintaktikai, hanem szemantikai úton jött létre. Szintaktikailag is elemezhetők: névszói és igei szerkezetek csoportjára oszthatók.

Némi zavart okoz, hogy a körülírás is ebbe a fejezetbe került, annak ellenére, hogy ez már nem szintaktikai, hanem jelentéstani kategória. A körülírásos alakok is szószerkezetek, a jelenség maga azonban a metaforával és a metonimiával tartozik össze. Ezért jobban illett volna a következő fejezetbe.

Ez a következő fejezet (Die semantische Untersuchung, 95–110) a tabuszavak kialakulásának jelentéstani magyarázatát adja. A szerző számításai szerint az obi-ugor medveműnyelv 75%-a névátvitellel jött létre, éppen ezért igen fontos ennek vizsgálata. Már a korábbi fejezetekben sem lehetett említetlenül hagyni a jelentésváltozást, most azonban elméleti kiindulópontú magyarázatot kapunk.

A tabuszavak létrejöttének oka az, hogy bizonyos dolgokat, fogalmakat nem szabad nevükön nevezni, ezért más, a tilalom alá nem eső, de hasonló, érintkező dolgok, fogalmak nevét kell használni helyettük. Ha a tabuszó nevét és jelentését N_1 és J_1 jelekkel jelöljük, a vele helyettesítendő köznyelvi szóét pedig N_2, J_2-vel, akkor megállapíthatjuk, hogy N_1 és N_2 szinonimikus kapcsolatban vannak egymással, J_2 és J_2 pedig poliszemantikus kapcsolatban. Névátvitelkor N_2 megkapja a J_1 jelentést. A jelentésváltozás után N_1 továbbélhet a köznyelvben valamilyen köznyelvi jelentésben. Ha azonban a szó teljesen átkerül a medveműnyelvbe, a köznyelvnek pótolnia kell a kipusztult alakot.

A névátvitel két fajtája fordul elő a jelentésváltozásokban: a hasonlóságon alapuló metafora és az érintkezésen alapuló metonimia. A metaforikus jelentésváltozások típusainak részletes felsorolásában elsődleges jelentésként tárgy, tárgy része, állat, állati testrész, növény(rész), személy, emberi testrész, anyag, térszíni forma, természeti jelenség és építmény szerepel, másodlagos jelentésként pedig tárgy, állat, állati testrész, ürülék, természeti jelenség és lakóhely. Igék esetében fizikai, állati, emberi cselekvést és történést jelentő szó változhat fizikai, állati, emberi cselekvést jelentő szóvá.

A metonimikus névszói változások típusainak elsődleges jelentései: állat(nem), állati testrész, tulajdonság, tárgy része, tárgy helye, építmény, anyag, fogalom, természeti jelenség, számnév. Másodlagos jelentések: állat(faj), állati testrész, a tulajdonsággal rendelkező állat, tárgy egésze, az építményben tartandó esemény, az anyagból készült tárgy, természeti jelenség. Igék esetében fizikai történést jelentő ige változhat másik fizikai történést jelentővé.

A szerző végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a metaforikus változásokon belül a leggyakoribb típus a tárgy → állati testrész változás, általában pedig a medve jelzős szerkezeten alapuló elnevezései. Az obi-ugor medveműnyelvben a medvének 132 neve szerepel, ebből 43 alapelnevezés, a többi jelzős szerkezet.

Az idegen szó általában jelentésétől függetlenül könnyen kimondható, a beszélő számára nincs olyan jelentéstartalommal, asszociációkkal terhelve, mint az ugyanazt jelentő saját nyelvi szó. Éppen ezért a kölcsönzés kézenfekvő tabuszóalkotási mód. Az obi-ugor nyelvek a zürjénből, tatárból és egymás nyelvéből kölcsönöztek. A szerző a jövevényszavakat először átadó és átvevő nyelvek szempontjából csoportosítja, majd a jelentésváltozás szempontjából. Vannak olyan jövevényszavak, melyek az átadó nyelvben is tabuhasználatúak voltak, ezek vagy azonos jelentéssel kerülnek át az obi-ugor nyelvekbe, vagy kisebb jelentésváltozással. Az eredetileg köznyelvi szavak szintén vagy ugyanolyan jelentéssel válnak a medveműnyelv elemeivé, vagy némi jelentésváltozással.

Némely vogul–osztják kölcsönzés esetében nehéz meghatározni a kölcsönzés irányát. Az északi obi-ugor nyelvjárások beszélőire gyakran jellemző, hogy többnyelvűek, s vogul adatközlő könnyen kever osztják szavakat a beszédébe, s fordítva. A tükörfordítások irányát a szerző javaslata szerint az adatközlő anyanyelvének kiderítésével lehet meghatározni.

A könyv záró fejezete (Zusammenfassung, Schlußfolgerungen 119–127 l.) az eredmények nem egyszerű újrafogalmazása, hanem merőben új gondolatokat tartalmaz. Az obi-ugor medveműnyelv nyelvészeti elemzése arról győzte meg Bakró-Nagy Marianne-t hogy az nem a vogul és osztják nyelv külön életében alakult ki, hanem visszavezethető az obi-ugor együttélés koráig. Érvei: a tabuszók létrehozásának azonos nyelvi módjai, bizonyos köznyelvi jelentés híjával lévő tabuszók megléte, etimológiailag összetartozó vogul és osztják tabuszók másodlagos jelentésének azonossága, a 'medve' jelentésű szó hiánya mindkét nyelvben, egyes testrésznevek más testrészt jelentő használata, a medveszókincs gazdagsága. A szerző kísérletet tesz, hogy egyes szinonim kifejezések létrejöttének időbeli sorrendjét is meghatározza, irányt mutatva ezzel a további kutatások számára. Megpendíti, hogy a medvekultusz uráli eredetű is lehet, sőt az indoeurópai medvekultusszal is összehasonlítva több azonos vonást fedez föl. Ezeknek az egyezéseknek okát azonban szerzőnk inkább az emberi gondolkodás hasonlóságában látja, nagyon helyesen.

Bakró-Nagy Marianne könyve gondolatébresztő, alapos munka. A szerző tárgyát tudományos kiváncsisággal vizsgálja, elemzései részletesek. Kérdéseit, ha nem lehet, nem zárja le véglegesen, helyet hagyva ezzel a további kutatásnak. A könyvet rövidítés- és részletes irodalomjegyzék zárja.

CSEPREGI MÁRTA

Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz

Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki 1977. 186 l.*

Az uráli nyelvészetben a 70-es évek fordulópontot jelentettek: egyre több kutató értette meg, hogy az urálisztikának fontos – s eléggé feltáratlan – része a szamojédológia is, s ez a tény egyre több fiatal kutatót serkentett a szamojéd nyelvek tanulmányozására főleg Finnországban, a Szovjetunióban és Magyarországon. Elsősorban grammatikák, szövegközlések jelentek meg, de némely kutató megpróbálkozott a szamojéd nyelvek átfogóbb szintézisével is (JUHA JANHUNEN, Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez: vokalizmus. NéprNyt. 19–20:165–186; PEKKA SAMMALLAHTI, Über das Vokalsystem des Urnordsamojedischen. FUF 41:86–112).

E kutatások jelentős állomása a Castrenianumin toimitteita 17. kötete, Janhunen szamojéd szójegyzéke, melyet a szerző elsősorban a szamojéd nyelvek hangtörténeti kutatása céljából állított össze. Örvendetes tény, hogy a szerző a – valószínűleg készülőben lévő – szamojéd hangtörténeti szintézisének megjelenése előtt kiadta igen gondosan összeállított kutatási segédletét, s ezzel mások számára is lehetővé tette és megkönnyítette e nyelvek hangtörténeti vizsgálatát. Művét az etimológusok is nagy haszonnal forgathatják, hisz közel 650 szócikkében a szerző feldolgozta az eddig megjelent etimológiai anyagot, s közel 250 új (általam észrevett) taggal bővítette azokat. Különösen értékessé válik az anyag azáltal, hogy egy részük CASTRÉN, DONNER sőt ADELUNG kézirataiból származó, eddig még nem közölt példa. A szerző érdeméből bepillanthatunk eddig még sajnos kiadatlan kéziratokba is. Bízunk benne, hogy valamelyik finnországi kollégánk egyszer sajtó alá rendezi e fontos kéziratokat. Janhunen szójegyzékében az új adatok nagy része a szajáni szamojéd nyelvekből valók (kb. 200), de szép számmal találunk új tagokat az északi szamojéd nyelvekből is. Ilyen több új tagot felsorakoztató etimológia, pl. (az U és FU alakokat COLLINDER Comparative Grammar of the Uralic Languages c. munkája alapján közlöm, a jelentést SAMMALLAHTI FUF 43:22–66 cikke alapján):

PS **picə̂- (~ *pücə̂-)* 'scheren', vö. U **pečkä-* 'schneiden': Az eddigi szakirodalom tudtommal csak a jurák (L) O *piδą̄* alakot vonta ide. Janhunen ezt kiegészíti a „sk (Pr) *pütį-*, (D) Ty. aor. sg. 1. *pŏdzaɢ* [km (D) prs. sg. 1. *pʿшdəlɛm, pʿədəlɛm*] kb (Sp) prs. sg. 1. *педлямъ* ('струги'), *пы̆дламъ* ('жну'), sg. 3. *пы̆тла* ('крою') /mt (Sp) prs. sg. 1. *хыддіямъ* ('волосы стригу')" adatokkal is;

* E könyvről előzetes ismertetést közöltünk, l. NyK 81(1979): 416–417. – A fel. szerk.

PS *siŋ (? ~ *sзŋ)* 'hinterer Teil des Zeltes', vö. U *śiŋe* 'Biegung': A szakirodalomban eddig ismert jurák (L) O *śi''*, kamassz (C) *siŋ*, D *siń* szavakat s HELIMSZKIJ által közölt szölkup (Pr) *sit* 'передний угол' (SFU 12:113—132) adatán kívül (ez utóbbit, lehet, hogy nem is ismerhette már Janhunen) idevonja még a „ng (Pop) *saŋ* (T) *syŋ* / en (T) *se'* " adatokat is. Némely esetben kimaradt jegyzékéből más által közölt etimológiai tag. Mivel a szerző a szócikkekhez nem fűz magyarázatot, így nem tudni, hogy átgondolt hangtörténeti okból nem vette fel őket, vagy pedig elkerülte figyelmét. Ilyen esetek pl.:

**lôptå* 'eben, Ebene': LEHTISALO (FUF 21:24) idekapcsolja a karagassz *lapta* adatot is;

**t'åns* 'Eidechse': PAASONEN (Beitr. 303) idevonja a taigi *taansche* 'Lacerte' adatot;

**pôtä* 'Galle': PALLAS idekapcsolja a taigi *nammaнe* 'grün' alakot is (PALLAS, közli SETÄLÄ FUFA 12:56);

**pucô* 'Biber': PALLAS ideveszi a jurák *puddo* 'Mus amphibius' (PALLAS, közli SETÄLÄ FUFA 12:65): N. SEBESTYÉN (ALH 1:285) a kamassz *pućuqa* 'Mustela sibirica' adatot is;

**pô'ij* 'Stein': Lehtisalo idevonja a taigi *hyla* 'Felsen' alakot is (MSFOu. 98:269);

**môrå* 'Rand': talán idevehető lett volna ERDÉLYI szótárából (Selkupisches Wörterverzeichnis. Budapest 1969) a szölkup *mõrị* 'Ende' adat is.

Janhunen művében az adatok közlése etimológiai szempontból történik. A szerző jegyzékében azokat az általa kikövetkeztetett közszamojéd töveket vette fel, amelyek legalább egy északi és egy déli szamojéd nyelvből dokumentálhatók. A közszamojéd tövek mellett a szerző az alapjelentést is megadja. Az egyes adatoknál nem közli a jelentést, ha az megegyezik az alapjelentéssel, néha azonban sajnos olyankor is elhagyja, ha az csak megfeleltethető neki. Így műve nem pótolhatja az eredeti forrás megnézését. Pl.:

**pên-* 'flechten': „km (D) prs. sg. 1. *p'uńńŋm*" ['zwirnen'];

**pirä-* 'kochen (tr.), braten': „. . . en (C) aor. sg. 1. obj. Ch. *fiřibo*, B *firebo* ['zum Reifen bringen'] . . . (sk (Pr) va *pirịqo* ['braten, rösten']".

A közszamojéd alapnyelvben a szerző 11 magán- és 13 mássalhangzó meglétével számol.

u	*ị*	*ü*	*i*	*w*		*j*		
o	*ẹ*	*ö*	*e*	*m*	*n*	*ń*	*ŋ*	
å			*ä*	*p*	*t*		*k*	
					c			
	ə				*s*	*ś*		
					l			
					r			

Ez a fonémarendszer nagy vonalakban azonos az archaikus északi szamojéd nyelvek fonémarendszerével, melyet először Sammallahti, majd Janhunen rekonstruált. A közszamojéd alapalakok rekonstruálásának miként tjébe sajnos ez a „néma jegyzék" nem ad bepillantást. Örvendetes tény viszont, hogy nem merev alapalakokkal számol a szerző, hanem feltesz ún. archigrafémákat is. Nagyon jó, hogy ezek megállapításakor csak a szamojéd nyelveket veszi figyelembe, a finnugor (~ uráli) etimológiai kutatásokat nem.

A **t'ônt'з-* 'laufen' (ahol a *t'* = *t, c)* ~ U *čančз* 'Sprung' példában;az uráli rekonstrukció alapján ugyanis a közszamojédra csak *c*-t lehetne feltenni, *t*-t nem.

A **t'ij- (? *t'iô-)* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot, zu Pferd/' ~ U *sälkз-* 'sich setzen' esetében a szokásos uráli rekonstrukciót figyelembe véve a közszamojédra csak *t*-t lehetne kikövetkeztetni.

A **cẹn* 'Sehne' alaknál meglepő, hogy nem *t'ẹn* alakot rekonstruált Janhunen. Az uráli *sẹnẹ* 'Sehne' alapalak alapján a közszamojédra **t* alakot várnánk. Valószínű, hogy a szölkup Ty. *č* motiválta a szerzőt, mely csak a közszamojéd **c* folytatójaként jelentkezik. (A közszamojéd *t*-nek a szölkup Ty. nyelvjárásban nincs *č* megfelelése.)

Sajnos nem világos, hogy Janhunen szójegyzékében mit jelent a „vgl.":

1. általában a (jelentés vagy hangalak miatt) bizonytalan etimológiára utal: „**t'ẹə* '(zahmes) Renntier' . . . (vgl. sk (Pr) *åtä, otä*, (D) Ty. *ādă* . . .)"; „**tijå* 'eng, schmal' // vgl. ng (? der.) (M) va *tịəđa* 'kicsorbítani' ".

2. E rövidítés néha egy másik kikövetkeztetett alakra utal vagy egy hasonló funkció összehasonlítására:

„**ńulkå* 'Weißtanne '(пихта)' . . . (vgl. (Sp) *нарга* 'ивняк', zu **ńẹrkå* ['Weide']);

„**ki- (? ~ *kị-)* pron. interr. . . . (vgl. auch *tü* [pron. dem. 'dieser']".

Végezetül szólnunk kell egy-két sajtóhibáról is: a **cuk (~ *cukô)* 'Wurm' szócikkben (34) az utolsó sorban az adatjelölés téves: nem kb., hanem kg.; a **kem (? *keêm)*

'Blut' szócikk (65) helyesen **kęm (? *kę̂m)*. Ezt mind a betűrendi helye, mind a szölkup adat támogatja; a **pə̂ŋkə̂* 'Schaft' szócikkben (113) az utolsó sorban pótlandó a Sp.-adat nyelvi hovatartozása: mt.; a **tʲə̂ntʲə-* 'laufen, traben (von Tieren)' szócikkben (148) téves az utalás, nem „(vgl. jedoch auch **tʲə̂ntʲə̂-* 'treten')", hanem helyesen (vgl. jedoch auch **tʲə̂ntʲə̂-* 'treten').

Janhunen szójegyzéke remélhetőleg fellendíti a hangtörténeti és etimológiai kutatásokat, s egyes esetekben valószínűleg meg is változtatja majd azok eddigi eredményeit. Nem sokkal a szótár megjelenése után Sammallahti már Janhunen szójegyzéke alapján összehasonlította a finnugor (~ uráli) és a közszamojéd rekonstrukciókat, s érdekes következtetésekre jutott (FUF 43:22–66) az uráli **l* és **k* megfeleléseinél:

P/F/U **l* < PS **l (a-, ä-* tövű szavakban)
P/F/U **l* < PS **j* (~ ø) *(e-*tövű szavakban)

pl.: P/F/U **tule* 'Feuer' > PS **tuj* id.
P/F/U **kala* 'Fisch' > PS **kälä* id.
P/F/U **ńōle* 'lecken' > PS **ńə̄-* id.

P/F/U **k* < PS **k (a, ä* tövű szavakban)
P/F/U **k* < PS ø *(e* tövű szavakban)

pl.: P/F/U **juka* 'Stromstelle, Strom' > PS **jə̂kə̂* 'Fluß'
P/F/U **tuke* 'See' > PS **to* id.

Sammallahti módszeresen összehasonlítja a szókezdő, a szóbelseji magán- és mássalhangzó-megfeleléseket, a mássalhangzó kapcsolatokat az uráli és a közszamojéd alapnyelvben. Ez utóbbi nagyon érdekes képet mutat: a *-Ck-*, *-kC-* típusú mássalhangzó kapcsolatok úgy viselkednek, mintha *-C-*k lennének:

P/F/U		PS	P/F/U		PS
**-kt-*	>	**-t-*	**-tk-*	>	**-t-*
**-čk-*	>	**-c-*	**-kč-*	>	**-c-*
**-sk-*	>	**-t-*	**-ks-*	>	**-t-*

E jelenség magyarázata további vizsgálatokat kíván.

Janhunen szójegyzékét Katzschmann részletesen feldolgozta ismertetésében (FUM 3:207–223). Katzschmann kigyűjtötte Janhunen szójegyzékében előforduló valamennyi közszamojéd képzőt, s ezeket funkciójuk szerint — gyakoriságukat is jelölve — csoportosította. Eközben érdekes megfigyelést tett: az **a, *ä* tövű igék általában tranzitívak, az **e* tövűek intranzitívak, pl.:

**kə̂ptə̂* 'löschen' (tr.) ~ **kə̂ptə̂* 'erlöschen' (intr.)
**kə̂jä* 'zurücklassen' (tr.) ~ **kə̂jə̂* 'zurückbleiben' (intr.)
**kitä* 'aufwecken' (tr.) ~ **kitə̂* 'aufwachen (intr.)'

Janhunen szójegyzéke — az eddig elmondottakból is kiderül — nagyon fontos mű, nélkülözhetetlen kézikönyve az uráli nyelvtudománynak. Reméljük, hogy hamarosan elkészül hozzá a szöveges magyarázat, egy részletező hangtörténet. E jegyzék azonban ennek hiányában is kiindulópontjául szolgálhat más kutatóknak is hangtörténeti kutatásaikhoz.

Fancsaly Éva

Я. Н. Попова: Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка

Наука, Москва 1978. 172 l.

Ritkán van módunk ilyen terjedelmes olvasmánnyal megismerkedni ilyen kevéssé hozzáférhető nyelvről mint a nyenyec. Mivel a könyvet a Szovjetunióban adták ki, az olvasó feltételezi, hogy a szerző újonnan gyűjtött adatok birtokában elemzi az említett nyelv hangtani és fonológiai rendszerét. Valóban, mint a bevezetőből megtudjuk a szerző két alkalommal járt gyűjtőúton (1968, 1975); ezen két alkalommal csak az erdei nyelvjárásból gyűjtött anyagot; egy 1963–1964-es expedíción pedig a tundrai nyelvjárásokból.

A monográfia a Bevezetéssel kezdődik, amelyben a szerző röviden összefoglalja a nyenyecekről szóló szakirodalmat: a legrégibb feljegyzésektől a mai terjedelmesebb tanulmányokig. Ezek után megállapítja, hogy a nyenyecek a szamojédság északi ágának legszámosabb népe, majd a már ismert nyelvjárási tagozódást közli táblázat formájában. Ismerteti a főbb nyelvészeti megállapításokat az erdei nyenyeccel kapcsolatban, melyet a megelőző kutatók tettek.

Tanulmányának célját Popova négy pontban foglalja össze:

1. Az erdei nyenyec fonémaállományának és fonetikai rendszerének jellemzése.
2. A lehetőségekhez képest a legteljesebb képet adni az erdei és tundrai nyelvjárások artikulációs sajátságairól, különbségeiről.
3. Hangtani eltérések rendszeres bemutatása a két nyelvjárás között.
4. Mindezek, valamint történeti elemzés alapján bemutatni azt a belső nyelvi fejlődést és külső hatásokat, melyek a két nyelvjárás különbségeihez vezettek.

Az erdei nyelvjárások közötti elhatároló tényezőként az alábbiakat nevezi meg: (A három erdei nyelvjárást – Nj. Lj. P – a Njalin, Ljamin és a Pur folyóknál lakó nyenyecek beszélik.)

a) Nj, Lj: jellemző a zöngétlen médiák megléte *–B, D, G, Z –*; a purira nem.

b) Nj: az (ŋ) szóvégi helyzetben nem fordul elő; ez nem pusztán fonetikai vagy fonotaktikai kérdés, hanem áthatja az egész toldalékolási rendszert, valamint az alternációk egy más típusát mutatja, mint a másik két nyelvjárás.

c) A puriban a *j* artikulációja a Lj. Nj.-nél gyengébb. Hogy ezen mit kell érteni, arra már nem kap választ az olvasó.

A címben jelölt jelenségek tárgyalását a szerző négy részre osztva végzi el; a négy rész fejezetekre tagolódik.

Az első részben a szerző a puri nyelvjárás hangkészletét és hangrendszerét mutatja be. Az elemzés alapját a könyv során a puri nyelvjárás képezi. Az egyes hangok leírására NADELJAEV által kidolgozott (ŠČERBA módszereire alapozott) általános fonetikai jelölésmód szolgál, melyet a szibériai nyelvek leírásánál alkalmaznak a Szovjetunióban.

Popova 66 féle magánhangzót különböztetett meg; a nyelv vízszintes mozgása szerint négy fokozatot tart számon: elölképzett, kevert, centrális, hátul képzett magánhangzókat; labiális és illabiális magánhangzókat; a nyelv függőleges mozgása szerint hat fokozatot különít el. Ezen kívül ötféle hosszúságot jelöl: nagyon hosszú, hosszú, rövid, nagyon rövid, redukált; valamint diftongusokat is. Az első rész végén diagram formájában megtaláljuk a hangállomány ábrázolását. A mássalhangzókat a hagyományos képzéshely/képzésmód szempontjai szerint osztályozza. Itt csak kétféle hosszúság van: hosszú és rövid.

Ezt követi a magánhangzók eloszlásának vizsgálata nyílt/zárt és/vagy hangsúlyos/hangsúlytalan szótagokban. A legtöbb magánhangzó nyilt, hangsúlyos szótagban fordul elő, a legkevesebb pedig hangsúlyos szótag utáni pozícióban. A mássalhangzók eloszlása a következő fejezet tárgya.

A következő fejezet a hangállomány fonematikus elemzésével foglalkozik. Ezt a feladatot POPOVA TRUBETZKOY, A fonológia alapjai c. művében felsorolt szempontok alapján végzi el. Bevezető megjegyzésként megemlíti, hogy sem VERBOV, sem SAMMALLAHTI nem adtak fonémarendszert, csak a hangok általános fonetikai leírását. A megjegyzést Verbov kapcsán helytálló de Sammallahtival kapcsolatban semmiképpen sem tekinthető átgondoltnak.

A magánhangzófonémákkal kapcsolatban Popova szerint a következő megkülönböztető jegyekre van szükség: 1. nyelvállás (1–6), 2. időtartam (hosszú, normális, rövid), 3. képzésmód (elölképzett, kevert, hátulképzett).

Ezek alapján 22 magánhangzó fonémát különböztet meg; ezek közül egy diftongust.

A mássalhangzófonémák is három disztinktív jegy alapján különíthetők el: 1. képzéshely (labiális, dentális, palatális, veláris, laringális), 2. képzésmód, 3. nyelvhát kiegészítő szerepe (palatizált/nem palatizált).

A második részben a szerző az erdei nyenyec kiejtés sajátosságaival és szabályszerűségeivel foglalkozik. Ebben a részben ismerkedhetünk meg a mássalhangzó kapcsolódások törvényszerűségeivel. Szó elején mássalhangzó kapcsolat nem fordul elő; szó belsejében állhat egy mássalhangzó, kettő, illetve három különböző *(C; C_1C_2; $C_1C_2C_3$)* és nagy ritkán négy. Szó végén állhat egy, kettő, illetve három mássalhangzó. Ez utóbbi esetben a mássalhangzó kapcsolat utolsó eleme *(ɔ)*. Popova nem ad felvilágosítást arra nézve, hogy milyen lehet a fonetikai megvalósulása pl. egy *(ptɔ)* vagy *(pkɔ)* kapcsolatnak. Ezt követően példákkal illusztrálja a különböző pozíciókban megjelenő mássalhangzó-kapcsolatokat. A szóközépi három (ritkán négy) és szóvégi három mássalhangzó kapcsolata toldalékolás eredménye. Ezen kívül szóközépen még magánhangzó kiesésének eredményeként is létrejöhet.

A következő fejezet a magánhangzó-harmóniával foglalkozik. Popova itt megállapítja, hogy a *(χ)*, illetve a *(ɔ)* mássalhangzókat az jellemzi, hogy a megelőző és a követő magánhangzó azonos. Ez alól csak azon esetek a kivételek, mikor az említett hangokat mássalhangzók előzik meg vagy követik.

Ezután a magán-, illetve mássalhangzó alternációkra találunk példákat. A magánhangzó-alternációk túlnyomó többsége többes tárgyesetben következik be. A többes tárgyeset képzése sok esetben palatalizálja a tő utolsó mássalhangzóját és ez mássalhangzó-alternációt eredményez.

Ezenkívül még van mennyiségi váltakozás mássalhangzók között, bár erről Popova megjegyzi, hogy ez a jelenség nem fonematikus, pusztán fakultatív és kombinatórikus variánsként jelenik meg két magánhangzó közötti pozícióban.

Ezután az erdei nyenyec artikuláció jellemzése következik. Popova megállapítja, hogy eddig nem folytattak tudományos kutatást ebben az irányban; Castrén és Tereščenko csupán egy-két megjegyzést tesz erről a kérdésről. Popova szerint a beszédszervek gyenge artikulációja oda vezet, hogy a kombinatórikus variánsok mellett fakultatív vagy szabad variánsok is vannak. Hogy a gyenge artikuláció miben áll azt Popova nem elemzi részletesen. Feltűnőek a mennyiségi ingadozások. A hangsúlyra ugyancsak jellemző a mozgás. Az alapvető hangsúly helye változhat a két szótagúakban, a kettő közül bármelyiken; a többszótagúakban a páratlan szótagok között cserélődhet; sőt, nem ritkán az elsőről az utolsó szótagra kerülhet át a hangsúly, csakúgy mint a tundraiban.

A magánhangzók körében az erdei és a tundrai között nincs nagy különbség; mindkettő esetében relevánsnak tekinti a hosszú/rövid ellentétet, a mennyiségi és minőségi redukciót. Négyféle képzésmód közül háromnak van fonológikus jelentősége. Palatalizált mássalhangzók után a magánhangzók előlképzettek, a labialitás csak a hátulképzett mássalhangzók esetében bír megkülönböztető jelleggel. A két nyelvjárás magánhangzóinak mennyiségi különbségei között csekély az eltérés. Szókezdő helyzetben magánhangzó nem fordul elő; ez alól csak a nyugati, illetve a keleti peremnyelvjárások jelentenek kivételt. Az exspiratórikus főhangsúly általában a hosszú magánhangzóra esik, de léteznek rövid és redukált hangsúlyos szótagok is. Szóképzés, toldalékolás esetén a hangsúly helye megváltozik; a többszótagú szavakban a főhangsúly mellett mellékhangsúly is van. Hangsúlytalan magánhangzók, különösen szó végén, mennyiségileg és minőségileg redukálódnak.

A mássalhangzók kiejtési sajátságai: a tundrainál kisebb feszítettséggel képzettek, szóvégi implózió; két egymást követő mássalhangzó képzésekor az első gyakran részben felveszi a második artikulációját. Mindkét nyelvjárásra jellemző a palatalizált/nem palatalizált mássalhangzó fonémikus ellentéte.

Labializálódik a mássalhangzó, ha labiális magánhangzó követi. Nem jellemző a zöngés/zöngétlen oppozíció. A tundraiban kétféle gégezárhangot különböztet meg: ɔ-/ɔ. Az első jellegzetessége az, hogy a zár nazálisan oldódik fel (ez mindenesetre nehezen képzelhető el), míg a másodiknál orálisan. Különbséget vél felfedezni a hanglejtésben is: az első esetében emelkedő a hanglejtés, a másodiknál ereszkedő mondat, illetve szó végén. Az erdeiben csak egy, nem nazálizálható glottális zárhang (ɔ) van. A mássalhangzók hossza nem fonematikus, de két szótagú szavakban, intervokális helyzetben megkettőződnek. Ezen kívül kettős mássalhangzó csak morfémahatáron található. Érdekes módon Popova is ugyanazt a szót idézi, mint a Chrestomathia Samojedica a 70. oldalon. Ezt néhány olyan a mássalhangzók előfordulására és kapcsolódására vonatkozó megállapítás követi, melyet már az előző fejezetekben olvashattunk.

A harmadik részben Popova a tundrai és erdei nyelvjárások megfeleléseit mutatja be, nagyszámú példa segítségével. Az összehasonlítás alapját a Bolsaja Zemlja-i (tundrai)

nyelvjárás képezi, mivel ez a jelenlegi nyenyec írott nyelv alapja. A fejezet további részében a tazi, és a jamali (keleti tundrai) nyelvjárásokat veti össze a szerző a „sztenderd" nyelvvel, majd pedig a tazi nyelvjáráson belüli variációkat ismerteti.

A negyedik részben az erdei és a tundrai nyelvjárások elkülönülésének okaival foglalkozik. Az elkülönülés okát belső és külső tényezők egymásra hatásában látja. Belső tényező alatt a nyelv történeti változásait érti, a külső tényezőkön pedig a szomszédos nyelvek, elsősorban az osztják hatását; ez a hatás pedig többnyire a két nyelvjárás közötti szókincsbeli eltérés formájában mutatkozik meg.

A tanulmány végén táblázatok formájában foglalja össze a szerző a hangkapcsolódásokat. A táblázatok a következőket tartalmazzák: magán- és mássalhangzó kapcsolódásokat, azok gyakoriságának feltüntetésével; mássalhangzó kapcsolatokat szóközépen és szó végen. A táblázatokból megtudjuk milyen magánhangzók előzik meg a szóvégi mássalhangzó kapcsolatokat; szóközépi helyzetben levő mássalhangzókapcsolatot milyen magánhangzók vesznek körül és természetesen az előfordulásuk gyakoriságát. Így összesen 17 táblázat született. A táblázatok között némelyek nemcsak a fonémák, hanem a kombinatórikus variánsok előfordulását is feltüntetik; zavart okoz, hogy ez a jelenség nem valósul meg következetesen. További zavarokat okoz az a tény, hogy a tanulmányban többször előforduló ugyanolyan jelentésű szó minden előfordulása esetén más hangalakkal jelenik meg: hol fonetikai átírásban, hol fonematikusban; a hangsúly és a palatalizáltság jelölése sem mindig állandó; és ehhez járulnak még a gépelési hibák, valamint a tördelés. Így aztán nem lehet tudni, hogy milyen is egy szó hangalakja. Azonkívül arra is akad számos példa, hogy a tanulmány és a szótár (Я. Н. Попова, Ненецко-русский словарь) adatai nem egyeznek meg. Sajnos a megbízhatatlan adatközlés, következetlen feldolgozás és a sajtóhibák miatt a tanulmány – amellett, hogy a szerző által adott értékelés használhatatlan – nem ad arra sem lehetőséget, hogy a korábbi adatközlések hiányosságait, esetleges hibáit és következetlenségeit meg lehessen határozni és ezáltal korrigálni. A tanulmányt alapos bibliográfia zárja. A függelékben Popova két rövid szöveget bocsát közre fonetikus és általa fonemizált átírásban. Ebből is az derül ki, mennyire következetlen és véletlenszerű Popova elemzése még akkor is, ha olyan tekintélyre hivatkozik, mint Trubetzkoy.

Noha megállapítható, hogy a kisebb lehetőséggel és kevesebb nyelvi anyaggal, de nagyobb szakmai felkészültséggel rendelkező szerzők művei alapján megbizhatóbb következtetések vonhatók le, a tragikus módon (és fiatalon) elhunyt szerzőnő ambíziózus munkáját el kell ismernünk.

MAROSÁN LAJOS

Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái

Nyelvtudományi Értekezések 101. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 62 l.

Érdeklődéssel olvastam el HUSZÁR ÁGNES értekezését. Mindenekelőtt arra voltam kíváncsi, hogy egy fiatal szakember mit tud kezdeni ennek az örökzöld (grammatikai) témának – mondhatni – parttalanul áradó szakirodalmával; másrészt „hivatalból" is érdekel a dolog, hisz a Magyar történeti grammatika c. kollektív mű keretében a Predikatív viszony c. fejezet gazdája vagyok. E körülmény szerepét az alábbi ismertetésben is szeretném kifejezésre juttatni.

Az első fejezetben az alany és az állítmány viszonyának szakirodalmi felfogását tárgyalja (4–20). A fontosabb koncepciók a különféle vizsgálati szempontok kifejezői, s lényegében a mondatmeghatározásokkal is összefüggenek. 1. A paralelizmus-felfogás szerint a mondat = (logikai) ítélet, s alanyi meg állítmányi részből áll (dualizmus), a bővített mondat esetében szerkezetes alanyból és szerkezetes állítmányból. E felfogás inkább az aktuális mondattagoknak, illetőleg az ún. logikai alany-állítmány viszonynak a vizsgálatával hozható összefüggésbe. 2. Az alany primátusának képviselői szerint az alany és az állítmány viszonya képzetek, illetőleg képzetcsoportok kapcsolata; e szerint az állítmány nem más, mint az alanytól függő képzet nyelvi formája, mely grammatikailag hasonul a (független) alanyhoz (kongruencia). 3. A hozzárendelés-felfogás szerint a mondatot alkotó alapviszony az alany és az állítmány kölcsönös viszonya. E viszony tagjait kölcsönös meghatározottság, ugyanakkor függetlenség is jellemzi; e viszony sajátossága, hogy olyan szintaktikai struktúrának a kialakítására szolgál, mely a nyelvi közlés konkrét folyamatának egységeként lezárt gondolatot fejezi ki. 4. Az állítmány primátusának hirdetői eredetileg az ige szófaji tulajdonságaiból indultak ki; az ige – valenciája révén –

a mondat központja. GOMBOCZ a predikatív viszonyt alárendelő szintagmának tartja (*a víz folyik* = adverbális szintagma), következőleg az (igei) állítmányt tekinti főtagnak. DEME szerint jelentéstanilag az állítmány a tartalmasabb rész, s elsőbbsége a grammatikalizálódásban azzal teljesedett ki, hogy az alany és az állítmány viszonyára, meg egyéb (beszédbeli fontosságú) körülményekre való utalás feladatát is ellátja.

A következő fejezetben azt a kérdést feszegeti, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata (20–26). Az idézett nézetek szembesítése alapján predikatív szerkezetet, meg predikatív szószerkezetet különböztet meg. 1. A predikatív szerkezet magában foglalja a tagolt mondat egészét: a szerkezetes alanyt és állítmányt, s a mellékmondat is beletartozik. A predikatív szerkezet nem szintagma, hanem a tudományos vizsgálódást megkönnyítő absztrakció; lényegében úgy kapjuk meg, ha a teljes, nem hiányos mondatból kivonjuk a szervetlen mondatrészeket meg a predikációt. Ezzel megfogalmazódott a mondat és a predikatív szerkezet közti különbség is. 2. A predikatív szószerkezet ezzel szemben a szerkezetes alany és állítmány két alaptagja között, azaz a két rész centruma között fennálló viszony kifejezője. – Ami a predikatív szószerkezeti tagok viszonyának szófaji vonatkozásait illeti: noha a tagok viszonya kölcsönös, egymást föltételező, hozzárendelő, mégis az alanyesetben álló főnév általában kötelező bővítménye az igei állítmánynak. Megjegyzendő azonban, hogy az *arczaya lewn ygen fenlew* (JóK. 25); *yme ez ember teekozlo* (JordK. 386)-félékben az alanyesetben álló főnév a (folyamatos melléknévi) névszói (-igei) állítmánynak ugyanúgy bővítménye, mint a verbum finitum esetében.

Az azonosító mondat c. fejezetben (26–36) előbb a névszói állítmány meghatározása szerepel, majd az azonosító predikatív viszony jellegével foglalkozik; utána az azonosító mondatok elemzési kérdéseinek részletes történeti áttekintését kapjuk. Néhány idevágó megjegyzésem. 1. Az ún. minősítő névszói (-igei) állítmánytól elkülöníthető az ún. (birtokosnak) tulajdonító névszói (-igei) állítmány. Köztük ugyanis alaki különbség van; az előbbi mindig határozott névelő nélküli, illetőleg nem kaphat birtokos személyragot sem (*az alma p i r o s; a bátyám k a t o n a*); – az utóbbi *-é* birtokjeles főnév, illetőleg a birtokjeles alakokat képviselő birtokos névmás (*ez a könyv P é t e r é* v. *e n y é m*). 2. Az azonosító mondatok konkrét elemzésében – tudvalevőleg – az okozza a nehézséget, hogy az alanyi meg az állítmányi dologfogalom is kötelezően determinált, azonos vagy egyenértékű alaki kitevőkkel. Érdekes módon eziáig inkább csak az állítmány megkeresésére alkalmaztak különféle transzformációkat. Én itt inkább az alany megkeresésének a lehetőségére utalnék. Előbb azonban el kell fogadni, hogy a kizárólagos grammatikai elemzés síkján a főnévi névmás legfeljebb főnévi névmással szemben lehet állítmány; egyébként funkcionálisan (és általában) mindig csak alany. Ilyen értelemben a főnévi névmás = a „nevező" mása, melyre a predikátum vonatkozik. Mindebből az következhet, hogy az azonosító mondat bizonyos típusában az (a rész) az alany, mely főnévi névmással helyettesíthető úgy, hogy értelmileg hasonló (szerkezetileg azonos) marad a struktúra; pl. *a sógorom az orvos: → ő az orvos* stb.; de: *a sógorom az orvos: → a sógorom ő* értelmileg más struktúra. – Egyébként az azonosításnak meg a minősítésnek az érintkezését jelzi az is, hogy az azonosító állítmány minősítővé alakítható (és megfordítva); pl. *a sógorom az orvos → a sógorom orvos* stb. – Megemlíthető, hogy a kizárólagos grammatikai elemzésben az *-e* kérdőszócska elhelyezkedése sem mindig perdöntő a névszói állítmány megítélésében; pl. *nem zolgaee az* (SándK. 23); de: *Nem de ez ee az dauid ffya?* (JordK. 389).

Az aktuális mondattagolás c. fejezet (37–58) kidolgozását az indokolja, hogy a logikai és grammatikai elemekből álló mondat (konstrukció) egy adott helyzetben vagy szövegösszefüggésben meghatározott közlési funkciót is betölt, következőleg a mondatfunkciós meg a beszédfunkciós elemzésmód esetenként keveredhet. – A történeti áttekintésben a stúdium fejlődését a műszóhasználat kialakulásán át mutatja be; az aktuális mondattagok fontosabb elnevezései: lélektani alany és állítmány; logikai alany és állítmány; beszédfunkciós részek; topic (a más ismert)-comment (az újszerű); témaréma stb. – A történeti áttekintés után elméleti összefoglalás következik. Ebben előbb az aktuális mondat definícióját kapjuk, majd az ún. racionális meg az ún. emocionális típusainak meghatározását és jellemzőit. Ezután az aktuális tagolás szerinti elemzésmód szempontjainak a bemutatása kerül sorra (a kontextus, a beszédhelyzet figyelembe vétele, a hangsúly, a szórend szerepe), majd alaki fogódzóként a témára, illetőleg a rémára jellemző szófajok megállapítása. Fontos tétel, hogy az alárendelt összetett mondatok az aktuális mondattagolás szempontjából egy közlési egységnek számítanak.

Mire jó az aktuális mondattagolás? – teszi fel a kérdést a szerző. – Mindenekelőtt az irodalmi művek elemzésében segíthet, elsősorban a mondatnál nagyobb szövegegységek (bekezdések, versszakok) stilisztikai elemzésében. Nagy lehetőségek vannak a beszélt és az írott szöveg téma-réma viszonyainak összehasonlításában. Haszonnal

járhat a jobbára írásközpontú nyelvművelésben, továbbá a szociolingvisztikai vizsgálódásokban. Kevés olyan munka született, amely konkrét nyelvi anyagon hasonlítja össze két nyelv aktuális tagolási sajátosságait (néhány ilyen művet mégis bemutat a szerző). — Egy némiképp előbbre kínálkozó részben azokat a fontosabb elvi, rendszerező jellegű cikkeket foglalja össze, melyek az aktuális mondattagolásnak a nyelvi leírásban elfoglalt helyére vonatkoznak.

Az értekezést lezáró részben az addig tárgyaltaknak az iskolai oktatáshoz való kapcsolódását érinti (59–62). Előbb a grammatikai elemzésben előkerülő (gyakorlati) szakmódszertani vitához szól hozzá: melyik mondatrésszel kezdjük az elemzést?; hogyan kérdezzünk rá e mondatrészekre?; a puszta vagy a szerkezetes alanyt kerestessük? stb. Ezenközben óva int a grammatikai meg az aktuális mondatelemzés (tagolási szint) szempontjainak az összekeverésétől. — Ami az aktuális mondattagolást illeti: a szerző szerint érdemes az iskolai oktatásban felhasználni; a szövegszervezés alapelveinek ismeretében a beszédműnek, művészi szövegnek árnyaltabb elemzése válik lehetővé, ugyanakkor kívánatos, hogy a tanulók is jól formált szövegben fejezzék ki mondanivalójukat. — Emellett integrálni lehetne azokat az idevágó szétszórt ismereteket, melyeket a tanulók az irodalmi, nyelvtani-stilisztikai, az idegen nyelvi órákon kapnak. — Egyébként a beszéltnyelv-központú oktatás mint modern nyelvoktatási forma, a téma-réma struktúrák (szabályrendszerek), a szórendi, az intonációs viszonyok ismerete elengedhetetlen az idegen nyelvek eredményes tanulásában is.

Befejezésül néhány (szubjektív) megjegyzés. Már maga a témaválasztásban jelentkező bátorság is dícséretes. Lényeges, hogy a legvitatottabb kérdések egy-egy önálló fejezet alapjává váltak. A feldolgozás általános nyelvészeti módszere a szerző idegennyelv-tudását, szakirodalmi jártasságát tette próbára. Meglepő az az ökonómia, mellyel a legkülönfélébb nézeteket válogatta, szembesítette és prezentálta. Külön kiemelném, hogy az újabban divatozó műszó-parádé mellőzésével mondanivalója (viszonylag) könnyen felfogható, noha egyik-másik fejezet belső felépítése esetenként másképp is elképzelhető. Summa summarum: az értekezés a szakirodalomnak olyan darabja, mely a predikatív viszony grammatikai vonatkozásaival kapcsolatos tudásunkat megbízhatóan foglalja össze bármely rangú kutató számára, s különösen a téma-réma kutatásban új utakat is kijelöl; amellett a gyakorlati szakemberek is haszonnal forgathatják. Méltó képviselője tehát a Nyelvtudományi Értekezések sorozat e művel induló második százas szériájának.

FARKAS VILMOS

Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz)

Nyelvtudományi Értekezések 103. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 77 l.

Nyelvjárásaink rohamosan köznyelviesülő szókincséből egy kötetnyi ismét megmenekült a feledéstől, hozzáférhetővé válva a dialektológia, a nyelvtörténet, a néprajz művelői számára.

Tájszótár lévén, KISS JENŐ műve nyelvjárásának a köznyelvtől való pozitív lexikai eltéréseit tartalmazza; azokat a szavakat tehát, amelyek a köznyelvből hiányoznak és megvannak a nyelvjárásban. A szótározott anyag nagy része valódi vagy jelentésbeli tájszó. Az alaki tájszavak közül a szerző csak azoknak szentelt önálló szócikket, amelyek a szó köznyelvi formájától oly mértékben különböznek, hogy felismerésük akadályokba ütközhet; nem kerültek viszont a szótárba azok a szavak, amelyeknek hangalakja csak a nyelvjárás rendszerszerű sajátosságaiban tér el a köznyelvtől. (Az alaki tájszavak ez utóbbi fajtájának felismeréséhez nyújt segítséget a mihályi nyelvjárás hang- és alaktani sajátosságainak rövid ismertetése a bevezetőben.)

A tájszótári gyakorlatnak megfelelően a szócikkek címszava köznyelviesített alakú. Az ettől eltérő címszavak mögött az olvasó nemegyszer nyelvjárási szóhasadást sejthet: a *gyihos* 'heves (ló), támadó (kakas); (kis termetű) veszekedő (ember)' vagy a *verázsol* 'virraszt' mellett a nyelvjárásban valószínűleg él köznyelvi alakban és jelentéssel a *dühös*, illetőleg a *varázsol* szó is, ez utóbbiak dokumentálását azonban csak a nyelvjárás teljes szókincsét feldolgozó mihályi szótártól várhatnánk el.

A címszót követő jelek közül lényeges információt nyújtanak azok, amelyek arra mutatnak rá, hogy az illető szó milyen mértékben szorult a nyelvjárást beszélők passzív

szókincsébe, (0 jelöli a visszaszorulóban, kihalóban levő; † a már nem használatos, kihalt szavakat); s e jelek sűrű előfordulása is bizonyítja, milyen sürgető feladat a tájszókincs gyűjtése. A valódi (tulajdonképpeni) tájszókat jelölő, a szótárban leggyakrabban előforduló X jel funkciója viszont legfeljebb annyi, hogy a nem köznyelvi beszélőnek megtakarítja az értelmező szótárak hiábavaló fellapozását.

A szó nyelvjárási alakját valamint szófaji és esetleg stílusminősítését a jelentés vagy jelentések követik, melyeket legtöbbször az értelmezés és a példamondat képezte egység világít meg. A jelentésbeli tájszavaknak a köznyelvhez való viszonyíthatósága érdekében a tájnyelvi jelentések után a szerző feltünteti, hogy az illető szó él-e a köznyelvi jelentéssel is. A szócikkeket néprajzi és egyéb megjegyzések egészítik ki.

A Mihályi tájszótár gazdag gyűjteménye az állandósult szókapcsolatoknak is. Az értelmezett szókapcsolatokat a szerző több elemű címszóval vette fel (pl. *bécsi rongy, csoszogóba jár, csöbörbe lépő ló)*, s szótára végén közli „a tájszógyűjtés melléktermékeként, orvanyagaként" feljegyzett falucsúfolókat, szólásokat, időjóslásokat, gazdareguláket. Itt-ott a szótár példamondataiban is találunk szólást (pl. *csőszökör* alatt), sőt a „Minden zsák megtalálja a maga foltját" közmondás egyetlen szóba tömörített tréfás változatát a *zsákli-foltli* szócikkben.

Egy nyelv archaikus és regionális vonásait a nyelvterület határainak közelében élő nyelvjárások őrzik legjobban. E közismert ténynek nyilván nagy szerepe van abban, hogy eddig megjelent regionális szótáraink, tájszótáraink egyes, az ország, illetve a nyelvterület határaira eső vidékek nyelvét dolgozták fel. Ezek Kiss Jenő Mihályi tájszótárán kívül — nyugatról kelet felé haladó sorrendben — Imre Samu Felsőőri tájszótára, Kiss Géza és Keresztes Kálmán Ormánysági szótára, Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótára, Bálint Sándor Szegedi szótára és Csűry Bálint Szamosháti szótára. Az oly nagy területet felölelő és oly sokrétű palóc nyelvjárás szókincsének feldolgozása azonban még hiányzik, s halaszthatatlan feladat lenne a többi dialektus eddig feltáratlan és rohamosan pusztuló tájszókincsének összegyűjtése és szótározása is.

Fiers Márta

Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből

Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 148 l.

1. A Nyelvtudományi Értekezések sorozat a Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből című kiadvánnyal elérkezett a 100. számához. Mindjárt hozzáteszem: ez a kötet méltó arra, hogy jubileumi szám legyen. Méltó, mert a benne foglalt tanulmányok tárgyköre: a regionális köznyelviség elméleti és gyakorlati kérdéseinek a vizsgálata (a regionális köznyelv meghatározása, jellemzői, alakulása stb., illetőleg gyűjtési módja, esetleges befolyásolása stb.) nagyon időszerű és fontos feladata a „ma" nyelvtudományának. Időszerűsége, fontossága abban van, hogy hozzásegít a mai nyelvhasználat pontosabb megismeréséhez, ez pedig kihathat holnapi nyelvünknek, nyelvünk valamennyi rétegének az alakulására. És nem lényegtelen ez a vizsgálat a kiejtési norma reális megállapítása, az egyes nyelvi jelenségek helyességének megalapozottabb eldöntése végett sem (a „nyelvszokás" ebben egyre nagyobb szerepet kap, vö. például Lőrincze Lajos: Nyelvszokás és nyelvi norma: MNy. 69:266—275), továbbá jó szolgálatot tesz a stilisztikának, mindenekelőtt az úgynevezett hangos stílus jellemzőinek a számbavételében. Ide kell kapcsolnunk ezenkívül az általános nyelvészet (mi a norma?; mikor, illetőleg meddig beszélhetünk nyelvjárásról, regionális köznyelvről és köznyelvről?; stb.), szociolingvisztika (hogyan függ össze a nyelvi átrétegződés a társadalom alakulásával stb.), a pszicholingvisztika (a nyelvi átrétegződés lelki indítékai, valamint következményei stb.) érdekeit, hangsúlyozva, hogy jelenlegi kutatásainkban sem nélkülözhetjük e diszciplínák eddig elért eredményeit. Végül a regionális köznyelvek vizsgálata — bizonyos közművelődési, továbbá oktató-nevelő célok elérése érdekében — abban is segíthet, hogy az anyanyelvi nevelés most folyó korszerűsítése még jobban alkalmazkodjék a valamely nyelvjárást, illetőleg regionális köznyelvet beszélő tanulók nyelvi ismereteihez.

Mindehhez még azt kell hozzátennünk, hogy Magyarországon a regionális köznyelvek sajátosabb és jelentősebb helyet foglalnak el a nyelvi rétegek között. A magyar

irodalmi és köznyelv ugyanis – mint ismeretes – ötvöződéses eredetű, azaz bár egy nyelvjárás – az északkeleti – alapjain, de más dialektusok számos elemét is magába szívva jött létre. Továbbá: viszonylag későn keletkezett, normái a múlt század közepére alakultak ki és terjedtek el. És az a tény sem hanyagolható el, hogy más nyelvektől (pl. a franciától) elütően sohasem szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől, amit jól mutat a magyar szépirodalom (költészet és próza) nyelvének-stílusának az alakulása (vö. BÁRCZI GÉZA, Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 72–105).

2. A kötet a szerkesztői előszón kívül hat tanulmányt tartalmaz. Egyet kell értenünk a szerkesztővel, hogy ti. ezekben a tanulmányokban „egy hazánkban igen fiatal kutatási terület mutatja be kísérleti jellegű eredményeit a szakköröknek" (5). De hangsúlyozom azt is, hogy bár e dolgozatok szerzői a nyelvtudomány elmélete és gyakorlata felől nézve kétségtelenül nem teljesen azonos képzettségűek, a módszerük, megközelítési módjuk szintén eltér egymástól stb., ilyenformán a dolgozatok tudományos színvonalát, eredményeit illetően is fedezhetők fel bizonyos különbségek, – a kötet mégis nagy szolgálatot tesz nyelvtudományunknak: nemcsak reális keresztmetszetet nyújt a regionális köznyelvek kutatásának mai állásáról, nemcsak mintákat ad a további munkálatoknak, hanem több ponton gyarapítja elméleti és gyakorlati ismereteinket, és mindezzel a jövőt munkálja.

A szerkesztői előszó azzal zárul, hogy „várják . . . a szakemberek segítő szándékú megjegyzéseit, tanácsait, bírálatát" (5). Magam ennek megfelelően röviden jellemzem az egyes tanulmányokat, kiemelve eredményeiket és esetleges negatívumaikat, illetőleg utalok saját elgondolásaimra.

3. IMRE SAMU az Előszóban (3–5) – a rá jellemző lényeglátással – szól a regionális köznyelvek létrejöttéről, jellemzőiről, az eddigi kutatásokról, valamint a kötet megszületéséről és arról, hogy mit várhatunk az egyes tanulmányoktól.

3.1. Az első, gyakorlati tapasztalatokra épülő és elméleti-módszertani igényű tanulmányt G. VARGA GYÖRGYI írta „A regionális köznyelvek kutatásáról" címen (7–31). Ebben részletesen és a megfelelő tudományos háttérrel bemutatja az ELTE nyelvészeti tudományos diákkörének keretében 1973 óta kristályosodó kutatói gyakorlatot: a kutatás színhelyének megválasztásától az adatközlők célszerű kijelölésén, a kutatandó nyelvi jelenségek összeállításán át egészen az összegyűjtött nyelvi anyag hasznosításának a lehetőségéig, és függelékként közreadja az általuk felhasznált kérdőívet.

Tanulságosnak – és mutatis mutandis követendőnek – tartom azt, ahogyan – a szociológia felől is – alaposan „körüljárja": kit tekint – tekinthetünk – „releváns népesség"-nek, és hogy kiket érdemes adatközlőnek kiválasztani rétegvizsgálat, kontrollcsoporttal kiegészített rétegvizsgálat és az egész település nyelvhasználatának a vizsgálata esetén (9–12, l. még 20–21). Úgyszintén jól hasznosítható a feldolgozástípusokat (esettanulmány, jelenségvizsgálat, monografikus feldolgozás), valamint az alapszituációkat számba vevő rész (18–20). Szerencsésnek látom, hogy itt szerepel modellnek egy kérdőív, csak persze azt is tudni kell, hogy a kérdőív a kutatás színhelyének társadalmi és nyelvi múltja, illetőleg jelene szerint minden esetben módosul. Végül szívesen olvastunk volna a szerző által felvázolt módszer alkalmazásának az eddigi eredményeiről is.

3.2. Hangtani jelenségmonográfiával állt elő BALOGH LAJOS („A *fel* igekötő és a határozóragok hangtani változatai Szombathely regionális köznyelvében" 33–63). Dolgozata jóval több „módszertani és tematikai kísérlet"-nél (33): mint a dialektológiában igen jártas szakember véleményem szerint ő mutat leginkább túl – a regionális köznyelvek elméleti és gyakorlati kérdéseit illetően – az általa vizsgált jelenségeken. Egyébként Szombathely demográfiai jellemzőinek és az anyaggyűjtés módszerének a leírása után a húsz adatközlő nyelvhasználatát foglalja össze a kiválasztott jelenségeket illetően, jelezve az előfordulások számát is. Majd táblázatokkal és sokatmondó összegezéssel zárja dolgozatát.

Balogh Lajos helyesen hangsúlyozza, hogy „komplex nyelvészeti és szociológiai módszerekre van szükség" (33); hogy „csak az ilyen sokoldalú, valamennyi társadalmi réteget magába foglaló vizsgálatokból derülnek ki azok a helyi nyelvhasználati normák, amelyek meghatározzák egy-egy vidéki város nyelvének jellegét, és elhatárolják egyrészt a nyelvjárásoktól, másrészt pedig a területi kötöttség nélküli «központi köznyelv»-től" (33), és a kutatónak azt is meg kell állapítania, hogy az illető helység nyelvhasználatában

meglevő jelenség előfordulását a helyi köznyelv normái megengedik-e vagy sem. Mindebből — helyesen — az is következik, hogy a kutatott hely társadalmi-nyelvi múltját és jelenét alaposan fel kell tárni (l. példaként is: 34—36). Magam egyet tudnék érteni azzal, hogy „regionális köznyelvnek egy-egy vidéki város k ö z é l e t i n y e l v é t" tekintsük (36), s ilyenformán — szerintem természetesen — a helyi születésű tanárok, tanítók sem szorulnának ki az adatközlők közül, illetőleg „Nemcsak a foglalkozás és a műveltségi szint lenne az elhatároló tényező, hanem legalább ilyen mértékben a kommunikáció körülményei is" (36). Egyedül helyes célkitűzés a következő: annak a felderítésére kell törekedni, hogy pl. az ejtésváltozatok „milyen arányban fordulnak elő a köznyelvi formák mellett, százalékos arányuk hogyan függ a beszélők iskolázottságától, műveltségi színvonalától, a beszédtémától, a szituációtól stb." (38), sőt pillanatnyi pszichikai tényezőktől. Kitűnő megfigyelésről tanúskodik mindaz (magam hasonlót tapasztaltam és tapasztalok Kisújszálláson), amit az *ë*-zés, az *i*-zés, a diftongusok ingadozásáról, a köznyelvihez való közeledéséről és arról olvashatunk, hogy mit n e m é r e z n e k a beszélők tájnyelvinek, vagyis mi számít ott nyelvi normának (39—41). Balogh Lajos felveti — külföldi szakirodalmat is felhasználva — a regionalitás mérhetőségének a kérdését (55, 60—62); igazolja, hogy „a regionális köznyelv — ellentétben az írott és bizonyos mértékig talán még a beszélt köznyelvvel is — korántsem egységes nyelvváltozat" (62).

3.3. Ezután három általános jellegű hangtani leírás következik. Posgay Ildikó „A pápai regionális köznyelvi vizsgálatok első tapasztalatairól" című tanulmányában (65—77) néhány hangtani jelenséget (az *á* és *e* nyíltsági—zártsági foka, a felső nyelvállású magánhangzók időtartama stb.) vizsgált 17 adatközlő beszédében, igyekezvén elhatárolni őket a Pápa vidéki nyelvjárástól és a köznyelvtől. Ő is igazolja, hogy a regionális köznyelvre a változatok sokfélesége a jellemző (67); érdekesen taglalja a „leginkább pápai nyelvi regionalitás"-t (70—1); tanulságos az arányok bemutatása (74—5), továbbá annak a bizonyítása, hogy mennyire erősödik a köznyelv hatása; hogy „létezik Pápán helyi nyelvváltozat", s hogy a jelzett tekintetben az értelmiségieket is differenciálni kell (76—7).

3.4. Zilahi Lajos „Regionális köznyelvi vizsgálatok Orosházáról" című hasonló jellegű dolgozatában (79—104) nyolc hangtani jelenséget (*á* utáni *o*-zás, zárt *ë*-zés, zárt *i*-zés stb.) mutat be hat adatközlő beszédében, a felvett anyag teljes (minden vizsgált jelenséghez való) besorolására törekedve. — Igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy a regionális köznyelvek tanulmányozása ott megalapozott, ahol „a regionális fejlődés társadalmi értelemben is tanulmányozható" (80). És ezért természetes a már említett szociológiai szempontok érvényesítése. Zilahi Lajos jól hasznosítható nyelvi anyagot közöl, kár azonban, hogy a „teljességet" nem tudta megvalósítani, és nagyon hiányzik dolgozatából az összegezés, a tanulságok levonása.

3.5. Horváthné Bernáth Rózsa „Regionális köznyelvi kutatások Győrben" címen tette közzé szintén hasonló jellegű tanulmányát (105—124), amelyben a nyolc adatközlő sokoldalú, ügyes bemutatása után — összefoglalóan — jól áttekinthető teljes hangtani képet ad a győri regionális köznyelvről, megtoldva néhány alaktani és szókincsbeli jelenséggel kapcsolatos megfigyelésével. — A szerző — helyesen — nagy fontosságot tulajdonít a beszédkörnyezetnek (106—108); utal arra, hogy milyen beszédhelyzetben szerepel a nyelvjárási forma. Helyeselhető gondolat az is, hogy azonos témakörben beszéltette adatközlőit (108—109); hogy különválasztja a „legtipikusabb nyelvjárási beütés"-t (114), és hogy igyekszik megindokolni, miért szerepelnek ellenpéldák stb. Több jelenségre és sok esetben érvényes az a megállapítása, hogy az illető jelenség minden adatközlőnél sok-sok példával fordul elő, de a példák és ellenpéldák aránya már az egyénre jellemző (117).

3.6. Mondattani tárgyú, ennélfogva eleve úttörő jellegű és hozzátehetjük, a Balogh Lajoséhoz hasonlóan tanulságos dolgozat a Szabó Józsefé: „Köznyelvi behatolás a mondatszerkezetbe (nagykónyi szöveg alapján)" (125—146). A szerző szól a köznyelviségről, a regionalitásról és a nyelvjárásiasságról, majd összefoglalja, kik s hogyan foglalkoztak a dialektológiában mondattani kérdésekkel. Ezután nemek és nemzedékek szerint kiválasztott meglehetősen nagy szöveg alapján — Deme László ismert eljárását követve (Mondatszerkezeti sajátságok... Budapest, 1971) — von le következtetéseket a nagykónyi nyelvhasználat mondathosszúságára, szinteződésére és mondatterjedelmére vonatkozólag.

Helyesen hangsúlyozza Szabó József is, hogy a regionalitás a helyi nyelvjárásban normatív használatú (126). Sok tekintetben új a szociáldialektológia és a szövegtan felől való megközelítés: a nemek és nemzedékek, illetőleg a beszédműfajok, -témakörök szerint mutatkozó nyelvhasználati különbségek megragadása (127, 130—131). A szerző helyes célt tűzött ki maga elé: feltárni a nagykónyi nyelvjárás mondatszerkezeti és mondatalkotási jellegzetességeit, továbbá hozzájárulni a nyelvjárási mondattani kutatások holt pontról való kimozdításához (131). Nos, bár a dolgozatból nem keveset tudunk meg az egyes nemzedékek és nemek két jelzett műfajbeli nyelvhasználatáról (érdemes volna ezeket felsorolni, l. 132—145), mégis a kapott eredmények inkább a népnyelvnek és általában a beszélt nyelvnek a jellemzői (l. a szerzőnek is az ilyen irányú megjegyzését: 127) — és még akkor csak a mondarszerkezet néhány fontos vonását ragadtuk meg, de a mondatalkotásról keveset szóltunk. Vagyis kitűnő indítás a Szabó Józsefé, de valahogy még beljebb kell hatolnunk a mondatszerkezetbe és a mondatalkotásba, hogy aztán a regionális köznyelvek speciális jellemzőit is megragadhassuk (l. a 145. lapon írtakat). — A regionális köznyelven is túlmutató két megállapítást fontosnak tartok idézni: „. . . a középkorúaknál és még inkább a fiataloknál tapasztalható itt-ott a körülményeskedő, hivataloskodó, «nyilatkozó» kifejezésmód. Úgy látszik, hogy az ún. terpeszkedő kifejezések — nyilvánvalóan a köznyelv hatására — már nyelvjárásainkban is előfordulnak" (141). „. . . a köznyelvi hatás egy-egy helyi nyelvjáráson belül is meglehetősen széles skálán mozoghat, nagyon is az egyénre jellemző" (145).

Végül megjegyzem: a kötet végén szívesen olvastam volna valamilyen összegezést az eredményekről és a további feladatokról, bár effélékre az előszó némileg utal.

4. Vannak tehát kezdeti eredmények mind a regionális köznyelv elméletét, mind a gyűjtési módszerét, mind pedig a tényleges leírást illetően. De sok a teendő is: mindenekelőtt ki kellene dolgozni a köznyelvi normákat, és kiterjedtebbé kellene tenni a regionális köznyelvek gyűjtését. Ez utóbbi megvalósításában — miután összeállítottuk a legfontosabb elméleti és gyűjtési útmutatót — úgy vélem, föltétlenül gondolni lehetne az önkéntes nyelvjárási gyűjtők áldozatkész és — bizonyos korlátok között — értő munkájára.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből

Tankönyvkiadó, Budapest 1977. 216 l.

1. Mai magyar nyelvünk egyetemi tankönyve — BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ: a A mai magyar nyelv — RÁCZ ENDRE szerkesztésében 1968-ban jelent meg első ízben. Már az első tanévek oktatási tapasztalatai is nyilvánvalóvá tették, hogy nélkülözhetetlenül szükség van olyan segédkönyvre, amely lehetővé teszi, hogy a hallgatók behatóbban tájékozódhassanak a mai magyar nyelv leírásának a tankönyvben magától értetődően szűkebb keretek között tárgyalt kérdéseiről. Az pedig eleve kétségtelen volt, hogy a kutatás újabb és újabb problémáinak, eredményeinek és módszereinek folyamatos regisztrálása — a tankönyv új kiadásának korszerű színvonalon tartása végett is — mellőzhetetlen tennivaló. A kettős feladat megoldására szervezte meg az ELTE mai magyar nyelvi tanszékének grammatikai csoportja 1970-től kezdve azokat a vitaüléseket, amelyeknek napirendjére a tankönyv egy-egy fejezetének bevezető referátum alapján történő megbeszélése került. Jelentős részben e beszámolók alkotják három egyetemi segédkönyv — az 1974-ben megjelent „Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből", az alábbiakban ismertetendő mondattani tanulmánykötet s a recenziónk írása idején napvilágot látott „Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből" című gyűjtemény — anyagát.

2. Az ismertetésünk címében említett mondattani kötet kilenc szerző tíz dolgozatát foglalja magában. Íróik nem egy esetben más-más szemlélettel, kisebb-nagyobb felfogásbeli különbséggel közelítik meg és dolgozzák fel választott témájukat, egy dologban azonban teljes az összhang közöttük: elsőrendű feladatuknak mindnyájan az egyetemi leíró nyelvtani képzés hatékonyabbá tételét, korszerűsítését tekintik, s ennek egyik — legfontosabb — tényezőjét a tankönyv szükséges mértékű átdolgozásában látják.

A „szükséges mérték" konkretizálásához tudománytörténeti tanulságaival Tompa József dolgozata (7—21: Leíró mondattanunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból), a kötet első tanulmánya járul hozzá. A legilletékesebb ad itt tájékoztatást arról, milyen tudománypolitikai körülmények és szakmai nehézségek közepette készült a MMNyR, amely elsőnek igyekezett megvalósítani a Gombocztól már 1927-ben sürgetett tudományos leíró nyelvtan eszményét. Tompa a továbbiakban — tanulmánya címének megfelelően — csak néhány olyan mondattani kérdésről szól, amelyben az akadémiai leíró nyelvtan jellegzetes álláspontot képvisel. Ilyen mindenekelőtt egyrészt a szinkrónia, másrészt a funkcionális nyelvszemléletnek az értelmezése. A szerzői munkaközösség nem érvényesíthette mereven azt a gomboczi követelményt, hogy a szinkrónia tényeit szigorúan külön kell választani a diakróniaiaktól, mert így lehetetlen lett volna annak tudatosítása, hogy a nyelvet a jelenben is állandó mozgás jellemzi. Ez magyarázza, hogy alkalmas helyen és megfelelő mértékkel mindenkor sor került a nyelv jelenleg is ható fejlődéstörvényeinek s ezzel együtt a történeti fejlődés befejezetlenségéből támadó határeseteknek, átmeneti kategóriáknak, több arcú jelenségeknek vagy kivételes alakulásoknak a megmutatására. Ugyancsak nem tett eleget a munkaközösség annak a „modern" követelésnek, hogy a grammatikának kizárólag a kifejezés formáival kell foglalkoznia. Ehelyett a nyelvi jelenségeket mindenkor a forma és a jelentés összefüggésében tárgyalva, a funkcionális szemléletet juttatta érvényre.

A MMNyR-nek megjelenése óta sok minden történt a grammatikai kutatásban; többek között kitűnő strukturalista részletmunkák láttak napvilágot. Tompa szerint ezeket — a szakirodalom egyéb termékeivel együtt — megfelelően figyelembe kell venni az egyetemi tankönyv átdolgozásakor. A generatív transzformációs nyelvtani leírással szemben azonban bizalmatlan. Úgy látja, hogy ez az irányzat „minden részeredménye, kialakult módszertana és külön szaknyelve (meg divatja) ellenére efemer jelenség", s nem hiszi, „hogy ma képes volna valaki eszerint véges terjedelmű egyetemi tankönyv formájában jó átfogó nyelvleírást készíteni" (20).

Bármilyen véleménnyel legyen is valaki a generatív transzformációs nyelvtan értékéről és módszereiről, annyi bizonyos, hogy kutatási irányainak és eredményeinek ismertetése elől nem zárkózhat el a nyelvészeti szakképzés. Mi tehát a teendő? Erre a kérdésre válaszol Nagy Ferenc tanulmánya (23—34: A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról). A szerzőnek meggyőződése, hogy „A transzformációs elemzés nélkül szegényebb lenne a nyelvi struktúrák vizsgálata" (23), de arra is rámutat, hogy a generativisták nézeteiben nem egy fogalmi tisztázatlanság van (így például magának a transzformációnak a mivoltára vagy a kiinduló és a transzformált mondat jellegére nézve). Véleménye szerint azonban mindez nem lehet akadálya annak, hogy „a több mint negyedszázad transzformációs kutatásait felhasználjuk a nyelvi rendszer alaposabb leírásában" (26). Ezért a transzformáció néhány alapfogalmának (bővítés, szűkítés, helyettesítés) és fajtáinak (egyszerű, generalizált, elliptikus transzformáció) megvilágítása után öt mondatnak (három összetettnek és két egyszerű bővítettnek) „nem hagyományos", de a generativisták felfogásával sem mindenben egyező elemzési módját mutatja be annak igazolására, hogy ez „a hagyományos eljárásokkal vegyítve . . . képes egy még teljesebb nyelvleírást produkálni" (31).

A mondat- és szövegalkotás egyik fontos eszközével, a kongruenciával foglalkozik Rácz Endre tanulmánya (35—77: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben). Noha dolgozata — mint jelzi — csupán bevezető fejezete egy nagyobb értekezésnek, lényegében teljes áttekintést nyújt az egyeztetésnek a mai magyar nyelvben jelentkező egész problémaköréről. Mindenekelőtt az egyeztetett tag morfémája szerint jellemzi nyelvünk négy egyeztetési kategóriáját: a személybelit, a vele általában együtt járó számbelit, az esetbelit és a tárgyas igeragozás területén érvényesülő határozottságbelit. A körükbe vágó jelenségek gondos számbavétele során két olyan észrevételt is tesz Rácz, amely lényegesen hozzájárulhat a kongruencia fogalmának egyértelmű használatához. Nézete szerint a mellérendelő szószerkezet tagjainak ragozásbeli összhangja — talán csak a halmozott birtokos jelző alaki egyöntetűségét kivéve — nem az esetbeli kongruencia jelensége, hiszen a tagok egymáshoz képest nem tekinthetők sem irányítónak, sem egyeztetettnek (39 k.). Másfelől vallja, hogy az alárendelő szintagmán belül meg kell különböztetni a viszonyítás jelölését az egyeztetéstől. Az előbbi a determinánson, az utóbbi az alaptagon fejeződik ki.

A dolgozat legterjedelmesebb fejezete (46—68) az értelmi egyeztetés eseteit tárgyalja. Ez az alaki inkongruencia elsősorban a számbeliséget érinti. Különféle eseteit, melyek részint kielégítik, részint sértik a mai köz- és irodalmi nyelvi normát, illetőleg a kevésbé választékos stílus jellemzői, rendkívül szemléletes táblázat mutatja be. Ebben az ötféle egyes számú irányító taghoz (gyűjtőnév, mennyiségnév, mennyiségjelzős főnév:

halmozott főnév, főnév + társhatározó) kevés kivétellel tizenháromféle egyeztetett tag kapcsolódhat. A táblázatból levonható számos tanulság közül csupán egyet említünk, halmozott főnévi irányító tag esetén a többes számú egyeztetett csak kétszer sérti, gyűjtőnévi irányító esetén pedig csak kétszer elégíti ki a köznyelvi normát. – Minthogy az egyeztetés törvényei nyelvenként más-más módon alakulnak, igen tanulságos az alany és az állítmány kongruenciájának különféle rokon és nem rokon nyelvekben való, az említett irányító tagok szerinti összehasonlítása is.

A személybeli, esetbeli és határozottságbeli értelmi egyeztetés eseteinek felsorakoztatása után szót ejt a szerző a kötelező és a fakultatív egyeztetés, valamint a kötelező inkongruencia jelenségeiről, végül a kongruenciának és a redundanciának mint a kommunikáció ellentétesen ható tényezőinek működését követi nyomon. Kétségtelen, hogy „A beszélő . . . egyrészt arra törekszik, hogy minél kevesebb jel felhasználásával, minél gazdaságosabban formálja meg közleményét, azaz kerülje a redundanciát, másrészt azonban igyekszik eleget tenni annak a követelménynek is, hogy a közlemény a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen" (70). Rácz egyrészt a birtokos jelzős, másrészt a mennyiség- és a minőségjelzős szerkezetek vizsgálatával meggyőzően igazolja, hogy „nyelvünk elsősorban akkor él az egyeztetésssel, ha a benne rejlő hasznos redundancia elősegíti a kommunikáció egyértelműségét, világosságát. . .; ha azonban az egyeztetés merőben redundáns lenne, akkor mellőzi . . ." (77).

Az alany és az állítmány fogalomkörébe tartozó vitatható kérdésekben fejti ki álláspontját Berrár Jolán (79–93: Alany és állítmány). Célja, hogy a „hagyományos" felfogást „pontosabbá, következetesebbé, árnyaltabbá s ugyanakkor strukturálisabbá és formálisabbá" tegye (79). Helyteleníti mindenekelőtt, hogy a MMNyR. is, az egyetemi tankönyv is használja, noha nem tartja szerencsésnek a félrevezető *logikai, lélektani alany, állítmány* terminusokat, az idejétmúlt logikai és lélektani alapú nyelvvizsgálat műszavait. Alanyról és állítmányról csak a mondattanban, illetőleg a szintaxisban lehet szó, ezért a „logikai" alany helyett s *cselekvéshordozó*, a „lélektani" alany és állítmány helyett – például – a *téma* és *réma* használata volna helyénvaló és kívánatos.

Nem egységes a nyelvtanok állásfoglalása a tekintetben, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata, vagy sem. A MMNyR. tudvalevőleg annak veszi, az egyetemi tankönyv ellenben csak alá- és mellérendelő szószerkezetet különböztet meg. Berrár szerint „Nincs a mondatnak olyan mondatrész értékű szóelőfordulása, amely ne volna közvetlen szintaktikai kapcsolatban legalább egy másik szóelőfordulással. Természetes, hogy az alany és az állítmány között is szintaktikai viszony áll fenn; ha nem így volna, nem tartozhatnának ugyanabba a tagmondatba" (83). Háromféle szintagmatípus van tehát: alárendelő, mellérendelő és hozzárendelő. Az első kettőnek lényeges vonása, hogy szó értékű, tehát meghatározott szófaji osztályba sorolható: igei, főnévi, melléknévi stb. szófajú szintagmáról beszélhetünk. A hozzárendelő szintagma ilyen értelemben nem osztható be egyik szófaji csoportba sem. Ha viszont megfontoljuk, hogy bizonyos szófajok (az ige, a névszók, a határozószók) önállóan is lehetnek mondatrészek, ennélfogva mondatrész értékűek, mások (a viszonyszók) csak mondatrészkísérőként vagy kapcsolóelemekként funkcionálnak, tehát nem mondatrész értékűek, az indulatszó pedig a mondatrészértékűség felett állva mindenkor tagmondat értékű: akkor „ebbe a tagmondat értékű szófaji osztályba sorolhatjuk be a hozzárendelő szintagmát is" (85).

Berrár az általánosabb „kétfőtagú" mondatok mellett „egyfőtagú"-akat is megkülönböztet. Az utóbbiak közé nemcsak az indulatszókat számítja, hanem számos viszonyragtalan névszót, igenevet és különösen a főnévi igenevet. Ilyen „egyfőtagú" mondatnak tekinti a MMNyR-vel ellentétben – de saját korábbi nézetét is (vö. Tört-Mondt. 78) megváltoztatva – az *Innen mindent jól látni*-féléket is (89 k.). – Tanulmánya befejező szakaszában a MMNyR-nek a „hiányos szerkezetű" és a „tagolatlan" mondatokra vonatkozó fejezetét bírálja. A „magányos főtag"-ról vallott felfogása alapján szabályos egytagú mondatnak tartja a bírált nyelvtanban „pontosan nem tagolható"-nak minősítettek egy részét, a tagolatlanokat pedig kivétel nélkül.

G. Varga György az igei alaptagú szószerkezetbokor problémáit tekinti át dolgozatában (95–109: A szószerkezetbokor vizsgálatáról). Bevezetőben idézi a szakirodalomnak a közös alaptagból és különböző determinánsokból álló szintagmacsoportra vonatkozó egybehangzó megállapításait, majd a szószerkezetcsoport jellemzőit keresve, az alanynak a mondat hierarchiájában elfoglalt helyét vizsgálja. Summázza azokat az újabb nézeteket, amelyek szerint az alany nem egyenrangú az állítmánnyal, hanem annak egyik bővítménye. Elismeri, hogy az ige „bővítményfelvevő képessége nagyobb a főnévi alanyénál, így nagyobb a mondatstruktúrát meghatározó ereje is" (98), de a kérdés tisztázására még további kutatásokat tart szükségesnek; az alanyt nem tekinti az állít-

mány determinánsának. Az alany pozíciójára vonatkozó felfogás kivételével egyetért DEME LÁSZLÓ mondatszinteződési elméletével, de vitába száll egyrészt azzal a megállapításával, hogy az állítmány bővítményét nem a szófaji érték, hanem az állítmányi helyzet szabja meg, másrészt azzal, hogy közömbös viszonyú determinánsok elsősorban az ige közvetlen bővítményeiként találhatók. Példákkal igazolja, hogy szintagmabokor a mondatnak bármely szintjén létrejöhet, ha az alaptag igenév. (Másfelől újabb érvvel támogatja DEMÉnek a jelző önállótlanságáról vallott nézetét, nevezetesen azzal, hogy az eldöntendő kérdésre tárggyal vagy határozóval adott feleletben ezek a mondatrészek továbbra is tárgyi, illetőleg határozói szerepet töltenek be a hiányos mondatban, a jelzővel való feleléskor azonban a mondatrészérték megváltozik: az alaptagéval lesz azonos.)

Az igei alaptagú szószerkezet kérdéseit vizsgálva először a kettős és az összekapcsolt határozóét tárgyalja. Bemutatja azokat a típusokat, amelyekben e szószerkezeti kombinációk elemei külön-külön is determinálhatják az alaptagot, külön-külön bővítményt vehetnek magukhoz, illetőleg amelyeknek az elemeit nem lehet szétválasztani. Ezután a különnemű determinánsoknak az alaptaghoz való szorosabb vagy lazább kapcsolódását tanulmányozva négy értékrendi kategóriát különböztet meg: kötött kötelező bővítmény(ek), kötött fakultatív bővítmény(ek), szabad bővítmény(ek) más szabad bővítménytől nem korlátozva, szabad bővítmény(ek) más szabad bővítménytől korlátozva

A tanulmány befejező szakasza a kettős tárgynak a szószerkezetbokorban betöltött helyével, „rang"-jával foglalkozik.

A kötetnek a szintagmától a mondat felé vezető útját KESZLER BORBÁLA dolgozata (111—133: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja) nyitja meg. A tagmondathatárok megállapításában — vallja a szerző — nem mindig van segítségünkre a szintaktikai viszonylánc lezártságának vizsgálata; bizonyos mondattípusokról nehéz vagy éppenséggel lehetetlen eldönteni, hogy egyszerű vagy összetett mondatok-e. Közéjük tartoznak mindenekelőtt a halmozott mondatrészesek. Szerkezeti minősítésükben különösen a halmozott állítmány okozhat problémát. Ilyenkor az állítmányok alárendelt tagjának (tagjainak) vizsgálata igazíthat útba. Négy eset lehetséges: az állítmányoknak nincs bővítményük; közös bővítményük van; az egyik (vagy mindegyik) állítmányt külön determináns bővíti; az állítmányokat közös és külön bővítmény is determinálja. Meggyőző a szerzőnek az az idevágó kutatások eredményeire is tekintettel levő megállapítása, hogy „A közös alárendelt tag kétségtelen összetart valamelyest, a külön alárendelt tagok viszont szétválasztanak, de csak bizonyos határon túl" (115). Figyelemben részesíti a halmozott alanyú, tárgyú, határozójú mondatokat is, s arra a következtetésre jut, hogy az ilyen halmozás még extraponáltság esetén sem teszi összetetté a mondatot, kivéve ha „a szórend megváltoztatásának, illetőleg az extraponált rész beolvasztásának morfológiai vagy szemantikai korlátai vannak" (121). Egyébként az extraponált határozóval teljesen azonos szerepük van a mondatszerkezet alakulásában a mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszerű határozóknak is.

Az említett mondattípusokon kívül tüzetes vizsgálat tárgyává teszi KESZLER BORBÁLA a mondatszókat és a megszólítást tartalmazó mondatokat, az igeneves szerkezeteket, a mondat *mint* kötőszós részeit, valamint az ún. módosító mondatrészletek problémáit is. Modern — 1970 és 1975 között megjelent — szépirodalmi művekből gyűjtött adatokra épülő tanulmányát annak hangsúlyozásával zárja, hogy a tárgyalt jelenségek csupán a leglényegesebbek. További kutatások bizonyára olyan mondatokat is feltárnak majd, „amelyeket megnyugtatóan, egyértelműen sehová sem tudunk besorolni, s leghelyesebb, ha határesetekként tartjuk őket számon" (133).

A transzformációs generatív grammatikának a mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálatában alkalmazott módszereiből ad ízelítőt RADICS KATALIN dolgozata (135—170: A vonatkozó mellékmondatokról). Szerzőjét didaktikus cél is vezeti választott témája kidolgozásában: gondolatai megfogalmazásában azt az olvasót is szem előtt tartja, aki még csak ismerkedik a nyelvleírás említett irányzatával. A vonatkozó mellékmondatok legfontosabb mondattani és jelentéstani összefüggéseinek feltárásában — a tárgyalás áttekinthetőségének biztosítására — részletesebben csak azokkal foglalkozik, amelyeket az *aki, ami, amely, amelyik* névmás ragtalan vagy ragos alakja vezet be. A szerkezeti elemzésben mindenekelőtt azzal a fontos fogalommal ismertet meg, amelyet a vonatkozó mellékmondat „fejé"-nek nevez. Ez az a főmondatbeli mondatrészlet (névmás vagy főnévi alaptagú szintagma, esetleg a főmondat egésze), amely szoros értelmi és szerkezeti kapcsolatban áll a vonatkozó mellékmondattal. A fej jellege szerint háromféle vonatkozó mellékmondatos szerkezetet lehet megkülönböztetni: *A*-, *B*- és *C*-típusút. Különbségük kétmondatos parafrázisaikban figyelhető meg. Ilyenkor az *A*-típusban a mondat jelentése nem változik, csupán a mellékmondat feje jelenik meg a vonatkozó névmás helyén;

a *B*-típusban ellenben a fej determinánsa a jelentés érintetlenül hagyásával nem vihető át a két mondattá alakított szerkezetekre. A vonatkozó névmás tehát az *A*-típusban a teljes fejet, a *B*-típusban azonban a fejnek csak a főnévi részét képviseli. (Az utóbbi típusba tartoznak azok a mondatok is, amelyekben kitett vagy kitehető utalószó vagy ilyen determinánsú főnév alkotja a fejet.) *C*-típusúak azok a – nyelvhelyességi szempontból vitatott – mondatok, amelyekben a mellékmondat feje teljes tagmondat (például: *Jancsi ott maradt, ami meglepett engem*). Ezek a mondatok, melyekben a vonatkozó névmás *hogy* kötőszós tagmondatot képvisel *(Hogy Jancsi ott maradt, meglepett engem)*, szinonim viszonyban állnak mellérendelő szerkezetekkel *(Jancsi ott maradt, s ez . . .)*

Az értekezés legterjedelmesebb szakaszát a vonatkozó mellékmondatos szerkezeteknek a megfelelő mélyszerkezetből való mondattani levezetése alkotja. A műveleteknek ágrajzos szemléltetéssel bőségesen kísért bemutatása során kellő tájékoztatást kap az olvasó a mondattani transzformáció fajtáinak – a névmásító (pronominalizációs), az előrehelyező, a determináló és a funkcióváltó transzformációnak – mivoltáról és alkalmazási módjáról. Ezeket a transzformációkat annak igazolására is felhasználja a szerző, hogy az *aki, ami, amely, amelyik* névmással bevezetett mellékmondatokra megállapított összefüggések a többi vonatkozó névmással, valamint a vonatkozó határozószókkal kezdődőkre is érvényesek.

Röviden szó esik még a tanulmányban a több vonatkozó alárendelést tartalmazó szerkezetekről, továbbá a mondatfejes és bizonyos *A*-típusú mellékmondatok mellérendelő értelmének részint mélyszerkezeti, részint felszíni szerkezeti okairól.

A mellékmondatok területéről választja kötetbeli másik dolgozatának témáját Berrár Jolán is (171–187: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez). Az értekezés címében említett mellékmondatok szakirodalmának áttekintése után megállapítja, hogy a kutatás nem egyenlő mértékben tisztázta az egyes fajták természetét és rendszerbeli helyét. Ma általánosnak mondható az a felfogás, hogy „a feltételes, megengedő, hasonlító és következményes jelleg egy olyan jelentéstani többlet, amely keresztezi a mellékmondatok mondatrészszerep szerinti besorolását" (175). A mellékmondatok és a mondatrészek megfelelése szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk, nem jelentkezik-e a mondatrészekben is a mellékmondatokéhoz hasonló jelentéstöbblet. Számos sajátos jelentéstartalmú mellékmondat nominalizációja azt mutatja, hogy „a megfelelő mellékmondat- és mondatrészpárok ugyanazt a mondatrészszerepet töltik be, viszont az egyszerű mondatrészekből hiányzik az illető sajátos jelentéstöbblet" (177). Kivétel azonban a feltételes értelmű idő- és állapothatározó, továbbá a megengedő értelmű állapothatározó, amelyekben éppúgy jelen van a feltételes, illetőleg megengedő jelentés, mint a megfelelő mellékmondatban. Berrár ezért helyénvalónak tartaná, ha határozórendszerünkbe fölvennénk az indokolatlanul szétválasztott feltételes idő- és állapothatározó újraegyesítésével a feltételes határozót, valamint külön határozófajtaként a megengedő határozót. Mindkettő a módféle határozóktól elválasztott „okféle" határozói főkategória tagja lehetne az ok- és a célhatározóval együtt. Ezzel nem változnék lényegében a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokra vonatkozó felfogás. A különbség mindössze annyi, hogy lenne „feltételes, illetőleg megengedő határozói mellékmondat (mondatrészszerepe szerint) és egyéb mondatrészszerepet betöltő feltételes és megengedő mondat (sajátos jelentéstartalma szerint)" (182).

A tanulmány befejező szakaszában a főmondat egész tartalmára vonatkozó – ezt valamihez hasonlító vagy ennek következményét megnevező – mellékmondatokról szól a szerző. Ezekben világosan érezhető a mellérendelés felé való átmenet; a szintaktikai függés legfontosabb jele bennük az alárendelő kötőszó jelenléte.

A kötet két záró tanulmánya témája jellegénél fogva némileg függelékszerűen csatlakozik a megelőzőkhöz.

Szathmári István dolgozata – A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása" az újabb költői stílusban (189–203) – stilisztikai értekezés. Szerzője a mai költészet legjellemzőbb alkotástípusait nyolc költő (Simon István, Váci Mihály, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Weöres Sándor, Tandori Dezső és Pilinszky János) sommásan jellemzett művészetében találja fel. Alkotásaik legfőbb nyelvi-stilisztikai vonásai közt a szó- és kifejezéskészlet nagyarányú kitágulását, a korábbiaktól elütő képek és képsorok kedvelését, a hangtani jelenségek megnövekedett szerepét, az ún. extralingvisztikus eszközök előtérbe kerülését s végül a nyelvnek és benne a mondatnak felbomlását leginkább mutató nyelvi játékokat, kísérleteket említi. Az utóbbiakat, melyek a hangokkal való puszta játéktól a szavak szétdarabolásán át a mondat szabálytalanná válásáig és „elburjánzásáig" vezetnek, Weöres Sándor költészetén mutatja be, majd a következőkben összegezi álláspontját: A költőnek „joga van ahhoz, hogy kísérletezzen, játsszon

a nyelvi és stilisztikai eszközökkel, de nem szabad megfeledkeznie arról, hogy a költészet is nyelvi kommunikáció. . ." (203).

JUHÁSZ JÓZSEF értekezése (205–211: Módszer és szemlélet próbája a nyelvtanírásban) az ismertetésünk bevezető részében említett szófajtani és alaktani tanulmánykötetben azonos címmel megjelent dolgozatának folytatása. Ott az 1970-ben megjelent akadémiai orosz nyelvtan szófaj- és alaktani részét ismertette, itt a mondattaniról mond el néhány fontos jellemzőt. A szóban forgó mű szerzői elsősorban a mondatmodellek leírásának bevezetésével adnak lényegesen újat a mondattanban. Elvégzik a szószerkezetek leírását is, de a mondattan alapegységének, a strukturális leírás kiindulópontjának a mondatmodellt, a konkrét mondatnak azt az elvont sémáját tekintik, „amely a lexikálisan különböző, de egyébként hasonló mondatok egész sorában invariáns módon jelen van" (206). A mondatmodellnek, melynek legfőbb jellemzője a szerkezeti lezártság, bizonyos mértékű variabilitása van a séma keretei között, anélkül hogy invariáns volta sérelmet szenvedne. A variabilitás egyik forrása a fakultatív elemek bekapcsolódása a modellbe, amely a mondatparadigmán, a mondat alakrendszerén belül valósul meg. A modellelmélet szolgál alapul az orosz nyelv mondattípusainak rendszerszerű, a szerkezeti formára és a paradigmatikus tulajdonságokra épülő leírásához. (Jellemző adat, hogy az egyszerű mondatnak az oroszban ilyen módon 51 modellje, illetve típusa alakul ki.) —

Az összetett mondat tárgyalása közelebb áll a nyelvtani hagyományhoz. Ennek egyik mutatója az, hogy a szerzők a tagmondatok közötti viszony szempontjából három mondatfajtát különböztetnek meg: mellérendelő, alárendelő és kötőszó nélküli összetett mondatot.

3. A változatos anyagot felölelő, gazdag tartalmú tanulmánykötet ismertetését annak a meggyőződésünknek a kifejezésével zárhatjuk, hogy a mű újabb mondattani irodalmunk értékes nyeresége. Magas színvonalon elégíti ki az egyetemi oktatás segédkönyvével szemben támasztható követelményeket, s egyben a tankönyv átdolgozóinak is számos megfontolandó tanulsággal szolgál.

SZEMERE GYULA

Juhász János (szerk.): Kontrastive Studien Ungarisch-Deutsch

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 140 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézete ösztönzésére új sorozat indult. Címe: Studia comparationis linguae hungaricae, szerkesztője SZÉPE GYÖRGY. A kiadvány a magyarországi (magyar–angol, magyar–francia stb.) kontrasztív kutatások eredményeit teszi közzé valamelyik világnyelven. A tematikában egyelőre nincsenek megszorítások, publicitásra számíthat minden olyan munka, ami legalább megközelíti a kontrasztív analízis fogalmát, és más irányzatok követői számára is érthető.

A nemrég megjelent első kötet anyagát Juhász János válogatta az ELTE Német Tanszékén alakult munkaközösség írásaiból. Juhász bevezető tanulmánya (Ungarisch–deutsche kontrastive Forschungen in Ungarn, 17–34) ismerteti a kutatócsoport eddigi tevékenységét, a vizsgálódás alapelveit és a kiszemelt témákat. Ezek eléggé szerteágazók, kidolgozásuk alapos általános nyelvészeti és elméleti felkészültséget tételez fel, de az összehasonlítandó nyelvek rendszerének fölényes ismeretét is megkívánja. Kérdés, hogy a kis létszámú kutatógárda erejéből futja-e majd mindenre a növekvő oktatási terhek mellett?

A kötet tartalma változatos. Két tanulmány (CSILLAG ENIKŐ–KÁROLYI ANDREA–NAGY ANNA, Linguistische und didaktische Überlegungen zum Gebrauch der deutschen Präpositionen, 39–48; EMERICZY TIBOR, Faux amis in ungarisch–deutscher Relation, 49–64) a felsőfokú nyelvoktatás gyakorlatából indul ki, oda is kanyarodik vissza; mind a kettő autoreferátumnak is felfogható egy a gyakorlatban már bevált egyetemi jegyzetről, ill. egy készülő magyar–német „kelepce-szótárról", amely hasznosnak ígérkezik az egyetemi-főiskolai nyelvoktatás számára. Út- és módszerkeresés a jellemzője három dolgozatnak. HESSKY REGINA az idiomatikus fordulatok egybevető vizsgálatához keresi, és a szemantikai azonosságban véli megtalálni az összehasonlítási alapot (Zur kontrastiven Untersuchung idiomatischer Wendungen, 65–76). KERTÉSZ MARIANNA szerint a grammatikának és lexikának csak relatív szembeállítása indokolt, különösen

nyelvek közötti viszonylatban, mert ugyanazt a funkciót az egyik nyelvben grammatikai, a másikban lexikális eszközökkel fejezik ki (Einige Bemerkungen zur Frage des Verhältnisses von Grammatik und Lexik, 95–110). A magyarból vett példák részben meggyőzőek, részben nem (102); a nyelvtan fogalmának új meghatározása még némi érlelésre szorul (103. k.). László Sarolta a „grammatikai-lexikális mező" fogalmára épülő összehasonlító eljárás elméleti kérdéseivel foglalkozik (Morphologische Kategorien und grammatisch-lexikalische Felder im Sprachvergleich, 111–121). A szerző világosan szerkeszt, okosan érvel a grammatikai és lexikális elemek komplex vizsgálata mellett; a témát – megspékelve konkrét nyelvi adalékokkal – vonzóbbá lehetett volna tenni azok számára is, akik csekély hajlandóságot éreznek magukban a kontrasztív módszerekkel való azonosulásra.

A fentebb ismertetett cikkek szerzői fiatal, tájékozott, munkájuk elméleti és módszertani megalapozására törekvő kutatók. Ez a szándék annak ellenére dicséretesnek mondható, hogy dolgozataikban hellyel-közzel bizony kiütközik azoknak a készségeknek a hiánya, amelyekre csak részletkérdések kidolgozása során lehet szert tenni. A kötetben arra is vannak jó példák, hogy hogyan hasznosíthatók az elméleti általánosítások e l ő t t végzett filológiai aprómunka tapasztalatai és a – hagyományos vagy modern – leíró nyelvészet eredményei.

Juhász János, aki a nyelvoktatás gyakorlatából indult ki, és innen jutott el az elméleti megalapozásig (vö. Richtiges Deutsch. Budapest 1965, Probleme der Interferenz. Budapest 1970), a kontrasztív szociolingvisztika lehetőségeiről és egyúttal korlátairól ír (Interlinguale soziolinguistische Überlegungen, 77–93). A német *Arbeitnehmer, Arbeitgeber, Sozialpartner, Gastarbeiter*, ill. ezek magyar megfelelőinek összehasonlítása kapcsán teszi mérlegre a nyelvi manipuláció lehetőségeit, s elismeri ugyan, hogy a nyelvek – belső fejlődésüktől és a történelmi helyzet alakulásától függően – eszközei l e h e t n e k a manipulálásnak, de elutasítja azt a nézetet, hogy a nyelv önmagában manipuláló erővel bír. Dolgozata tartalomban és nyelvezetben egyaránt pallérozott, szellemesen megírt tanulmány.

A kötet legkevesebbet markoló, de legtöbbet fogó értekezését Ruzsiczky Éva írta (Ungarisch–deutsche kontrastive Untersuchungen im Bereich der Bildung von Nomina, 123–140). A témaválasztás szerencsés, mert az alapozást már mindkét nyelvben elvégezték, többek között Ruzsiczky. Úgy tűnik, hogy egyelőre inkább csak a morfológia területéhez tartozó részrendszereket lehet eredményesen összehasonlítani, hiszen a leíró vizsgálatok ezeknek a problémáit viszonylag kielégítően és kiforrott módszerekkel tisztázták. A kontrasztív nyelvészet csak szilárd alapokra építhet, s ahol ezek nincsenek meg (szemantika, lexikológia), ott buktatókkal is számolni kell. Ruzsiczky a magyar *-s* morfémával képzett mintegy 700 névszót veti össze német megfelelőjével, s a német szóalkotásnak azokat az eszközeit keresi, amelyeknek a funkciója azonos a magyar *-s* képzőével. Az *-s*-nek a németben igen gyakran *-er (-ler, -ner)* felel meg. Számos esetben azonban összetétel állítható a magyar derivátum mellé *(jeges ~ Eismann; darus ~ Kranführer)*. Az anyag azt a következtetést sugallja a szerzőnek, hogy a magyar *-s* jelentése nagyon általánosító, sűrítő; a német szóalkotás eszközei pedig a valóság konkrétabb megragadását teszik lehetővé, s alkalmasabbak a közlési szándéknak legmegfelelőbb momentum kiemelésére. Ezzel a summázással nem értünk teljesen egyet. Kétségtelen viszont, hogy Ruzsiczky nagyon jó érzékkel tapint rá a két nyelv közötti, tágabb értelemben is igaz különbségre, amelyet a „szintétikus", ill. „analítikus" jelzővel lehetne talán a legtömörebben minősíteni. A tanulmány impulzusokban gazdag, a bőséges anyag révén is időtálló dolgozat.

Gárdonyi Sándor

Joseph E. Emonds: A Transformational Approach to English Syntax

Joseph E. Emonds: A Transformational Approach to English Syntax. Root, Structure-preserving and Local Transformations. Academic Press, New York 1976. 266 ll.

1. Napjaink generatív nyelvészeti kutatásainak egyik legnagyobb problémája az ún. „erős grammatikák" kérdése. A transzformációs generatív szintaxis elméletében egy nyelv mondatait a mélyszerkezeten végzett különböző transzformációk-

kal[1] állítjuk elő. Előfordul azonban, hogy a transzformációk rossz mondatokat is generálnak, vagyis a grammatika túlságosan „erős" (too powerful).

Már többször felmerült az igény egy olyan formális modell létrehozására, amely a transzformációk erejét redukálja. Az első javaslatok Noam Chomskytól származnak (1964). A későbbiekben J. Ross (1967), majd J. Bresnan (1972) foglalkozik a kérdéssel. Chomsky 1973-ban újra visszatér a problémára. Mindannyian különböző megkötéseket (constraint) próbáltak alkalmazni, olyan általános feltételeket kerestek, amelyek minden transzformációra érvényesek. A grammatika ezáltal egyszerűsödött, nem kellett többé minden egyes esetben a transzformációk működési feltételeit megadni, elegendő volt néhány általános megkötés. Tekintsük például Chomsky „A-fölött-A elvét" (A-over-A-Principle, 1964):

Ha egy levezetés során valamely *A* kategória többször is előfordul, úgy az adott transzformációs szabály a magasabb szinten előforduló *A*-ra vonatkozik:

TR-szabály: mozgasd *A*-t

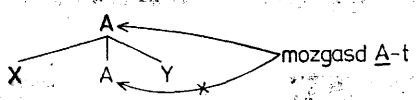

Szabály szerint felső *A* mozog.

A továbbiakban vizsgáljunk meg néhány J. Ross-tól származó megkötést: A „komplex NP elve" (Complex NP Constraint) szerint ha NP-ben S található (főnévi csoportba beágyazott mondat), akkor semmilyen kapcsolat nem létesíthető S egy eleme, és valamely S-en kívüli elem között. Például nem lehet S-ből egy elemet kiemelni:

(1) *I denied* [$_{NP}$[$_{NP}$*the belief*] [$_{S}$*that Susan will marry George.*]] 'Cáfoltam azt a hiedelmet, hogy Zsuzsa hozzámegy Gyurihoz.'
(2) *I denied*[$_{NP}$[$_{S}$*that Susan will marry George.*]] 'Cáfoltam, hogy Zs. hozzámegy Gy-hoz.'

Az (1) mondat esetében az összetett főnévi csoport (complex NP) egy NP-ből és egy beágyazott mondatból (S) áll:

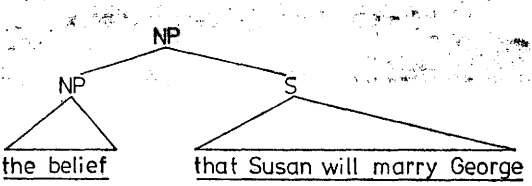

(2)-ben az NP c s a k egy S-et tartalmaz, tehát nem komplex:

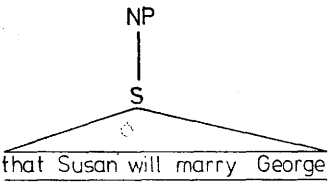

[1] Különbséget kell tennünk a Harris-féle és a Chomsky-féle transzformáció között. A harrisi értelemben vett transzformáció mondatok között működik. A generatív elméletben azonban transzformációkat csakis a mélyszerkezeten végezhetünk. Vagyis: *the child past do eat the bread* terminális sorból egyaránt kaphatunk aktív, passzív, kérdő, stb. mondatokat, aszerint, hogy milyen transzformációt végzünk rajta.

Végezzük el a relativizációs transzformációt:

(3)* George who I denied [NP [NP the belief] [S that Susan will marry Δ ...
Gy., akiről cáfoltam azt a hiedelmet, hogy Zs. hozzámegy Δ..

(4) George, who I denied [NP [S that Susan will marry Δ ...
Gy., akiről cáfoltam, hogy Zs. hozzámegy Δ ...

Látható, hogy (3)-ban, ahol NP komplex, rossz mondatot kapunk, ha bármit is kiemelünk. (4)-ben jó mondatot kapunk a kiemelés után, mert itt NP nem komplex.

J. Ross egy másik megkötése a „Mellérendelő szerkezet tétele" (Coordinate Structure Constraint). Ha egy *A* csomópont több olyan csomópontot dominál, amelyek között mellérendelő viszony áll fenn, akkor ezen csomópontok alatti elemek nem léphetnek kapcsolatba semmilyen *A*-n kívüli elemmel:

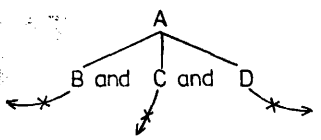

(5) I invited [NP [NP John] and [NP his wife]] for supper

Meghívtam Jánost és feleségét vacsorára

Képezzünk kérdő mondatot:

(6)* Who did I invite [NP [NP Δ] and [NP his wife]] [for supper?
Kit hívtam meg Δ és a feleségét vacsorára?

Az előzőekhez hasonló jelentőségű megkötések még a „WH-Island Constraint", a „Specified Subject Constraint", a „Tensed *S* Constraint" stb. (Chomsky 1973), amelyekre most nem térünk ki.

2. A „Szerkezetőrzés elve", amely EMONDS nevéhez fűződik, mindezideig a legáltalánosabb megkötés. Első megközelítésben csak annyit mondhatunk, hogy a transzformációk alkalmazása során a mozgatásokhoz (movement) rendelt specifikus feltételek megszűnnek, és helyükbe egy általános, az összes angol transzformációt átfogó elv lép. Emonds elmélete a problémakör új megközelítését jelenti azzal, hogy a transzformációknak két alapvető osztályát különbözteti meg: 1. szerkezetőrző és 2. nem-szerkezetőrző (szerkezet-változtató) transzformációk. Ez utóbbi csoportot tovább bontja a. főmondati és b. helyi transzformációkra.

2.1. Egy szerkezetőrző transzformáció során a mélyszerkezet összes csomópontja eredeti helyén marad, a művelet kizárólag a csomópontok alá sorolt lexikális elemeket (a továbbiakban: lex.) mozgatja, viszi új helyre. A transzformáció csak olyan helyzetbe vihet egy *X* lex.-et, ahol ez az elem a bázisszabályok alapján megjelenhet. Így nem kell pontosan megszabnunk, milyen körülmények között alkalmazható a transzformáció. Elég annyit mondanunk: mozgasd *X*-et. A transzformáció ugyanis csak olyan helyzetbe viheti *X*-et, ahol az a bázisszabályok értelmében egyáltalán megjelenhet. Úgy véljük, leghelyesebb, ha az elv működését konkrét mondatokon mutatjuk be.

Az angolban létezik egy (vagy több) transzformációs szabály, amely összefüggésbe hozza az alábbi mondatokat:

(7) *Russia defeated Germany* 'A Szovjetunió legyőzte Németországot'

(8) *Germany was defeated by Russia* 'Németország legyőzetett a Szovjetunió által'. Tekintsük e két mondat szerkezetét:

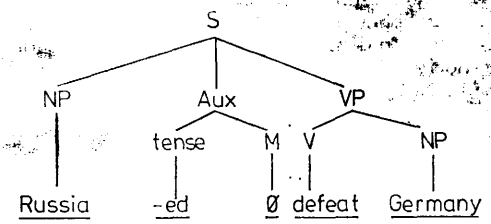

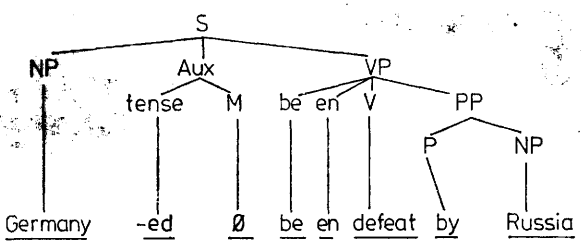

Feltűnik, hogy a korábbi leírásokkal szemben Emonds az ágenst prepozíciós kifejezésnek tekinti: [PP [P by [NP X]]. Ezt a következőképpen indokolja:

— **A „by-phrase" kérdésben, vonatkozói mellékmondatban mindig PP-ként viselkedik. Hasonlítsuk össze:**

(9) Who has this book been read by Δ ?

Ki által olvastatott el ez a könyv?

(10) What are you talking about Δ ?

Miről beszélsz ?

(11). The people this book has been read by Δ are not typical

Azok az emberek, akik ezt a könyvet elolvasták, nem tipikusak

(12) The book I am speaking about Δ was a great hit

A könyv, amelyről beszélek, nagy siker volt

— **A *by* nem állhat együtt (for)-to infinitívuszos tárggyal, mint ahogy más prepozíciók sem:**

(13) * *The tension would be lessened by for Europe to disarm* 'A nyomást, amelyet a leszerelés érdekében Európára gyakoroltak, csökkentenék'.

(14) * *The bankers would be angered by to suggest devaluation* 'A bankárokat feldühítené, ha leértékelést kellene javasolniuk'.

— **Az aktív-passzív viszony fennállhat főnévi kifejezések között is:**

(15) *Russia's defeat of Germany* 'A Szovjetunió Németország felett aratott győzelme'.

(16) *Germany's defeat by Russia* 'Németország veresége a Szovjetunió által'.

A példák (9—16)-ban azt illusztrálják, hogy a „by-ágens" semmiképpen nem származhat alanyi helyzetből, tehát a PP csomópont felvétele teljesen indokolt. A következő lépésben azt kell eldöntenünk, hogy melyik csomópont legyen üres, az NP vagy a PP, ugyanis az ágens számára mindkét hely lehetséges. Egy további kérdés az, hogy egy vagy két transzformációval állítjuk-e elő a passzív mondatot. Emonds megoldása a következő: az ágenst alanyi helyzetben deriválja, és egy ún. ágens-posztpozíció szabállyal viszi PP-be, ezután a tárgyi NP-t egy ún. NP-prepozíció szabállyal az alanyi NP üres helyére viszi. Tehát:

I. Ágens-posztpozíció

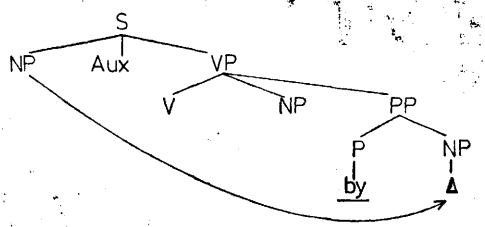

II. NP-prepozíció

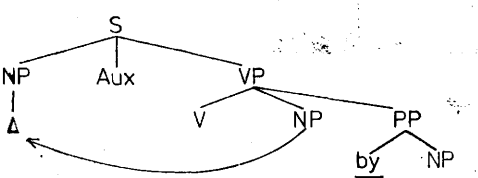

Mindkét transzformáció szerkezetőrző, mivel az NP-k alatt levő lex.-eket olyan helyzetbe viszi, ahol azokat már a bázisszabályok alapján generálhatjuk: az Ágens-posztpozíció az alanyi NP alatti lex.-et viszi PP-be (a VP → V NP PP és a PP → P NP bázisszabály alapján), az NP-prepozíció a tárgyi NP alatti lex.-et viszi az alany üres helyére (S → NP Aux VP bázisszabály alapján. E két transzformáció felvétele célszerűnek tűnik, hiszen ezzel megszűnik a specifikus értelemben vett „passzív" transzformáció, és egy általánosabb szabály alesetéként jelenik meg.

Emonds bevezet egy Δ (dummy)-elemet, amely bármelyik csomópontban felvehető. Ezt üres csomópontnak nevezi. Tehát a terminális sorokat nem kötelező lex.-szel kitölteni, s így megengedhető ilyen konfiguráció: NP
|
Δ

Egy szerkezetőrző transzformáció, amely szerint: „mozgasd X-et jobbra", így formalizálható tehát:

a. W – [$_B$ X] – Y – [$_B$ Δ] – Z
b. W – [$_B$ Δ] – Y – [$_B$ X] – Z

A Δ bárhol felvehető, grammatikai csomópontokban is (WH, NEG, M, DET, stb.). Fontos szabály, hogy a Δ nem jelenhet meg jól-formált mondatok felszíni szerkezetében. Ez azt jelenti, hogy vagy ki kell tölteni lex.-szel vagy törölni kell.

Emonds megközelítése abban is újat hoz, hogy magyarázatot ad olyan szerkezetek létezésére is, ahol a „*by*-phrase" nem jelenik meg a felszínen:

(17) *Germany was defeated* 'Németországot legyőzték'.
(18) *Germany's defeat* 'Németország veresége'.

Itt tulajdonképpen csak egy transzformációt végzünk, NP-Prepozíciót, mert az alany helye ezekben a mondatokban üres.

Régebben a „by-phrase"-t egy ún. *by*-betoldás szabállyal vitték be a passzív mondatba. Ma már az ilyen magyarázatok nem fogadhatók el, ugyanis ellentmondanak a Kiterjesztett Sztenderd Elmélet egyik alapelvének, a „recoverability" (felidézhetőség)

elvének. Eszerint csak olyan transzformációs szabályokat szabad megfogalmazni és alkalmazni, amelyek vissza is fordíthatók, vagyis az eredeti szerkezet felidézhető. Tehát célszerűbb, ha feltételezünk egy kitöltetlen „*by*-phrase"-t a mélyszerkezetben, amely aktív mondat esetén mindig törlődik, passzív mondat esetén kitöltődik vagy törlődik:

(19) *The robber was caught by a policeman* 'A rablót egy rendőr fogta el'.

(a) a policeman past catch the robber (by Δ)
(b) Δ past catch the robber by a policeman
(c) the robber past be en catch by a policeman

(20) *The robber was caught* 'A rablót elfogták'.

(a) Δ past catch the robber (by Δ) → ∅
(b) the robber past be en catch

2.2. Ha feltételezzük, hogy a mélyszerkezet elemeinek lehetséges helyeit a bázisszabályok egyértelműen meghatározzák, akkor minden olyan mondat, amelynek mélyszerkezete nem a bázisszabályokban megadott sorrendet tükrözi, csak szerkezet-változtató transzformációval állítható elő.

2.2.a. A szerkezet-változtató transzformációk egyik alosztálya a főmondati transzformációk. A szerkezetőrző transzformációktól eltérően a főmondati transzformációk során nem egyszerűen a csomópontok alatti lex.-ek mozognak, hanem maguk a csomópontok változtatnak helyet. A mondatok mélyszerkezete n e m a bázisszabályoknak megfelelő sorrendet tükrözi, ezért ezek szerkezet-változtató transzformációk. Ide soroljuk például az inverziót és a topikalizációt. Tekintsük a következő példákat: TR: inverzió.

(21) *Will they support us?* 'Fognak támogatni bennünket?'

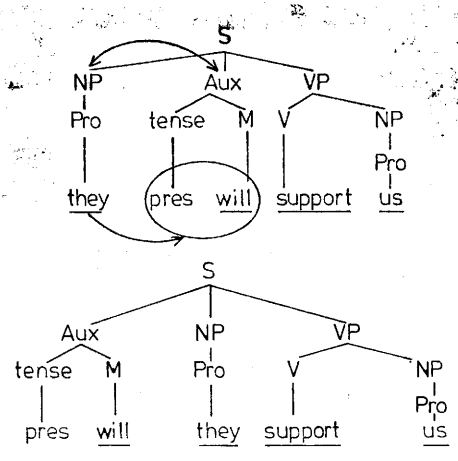

A mondat szerkezete megváltozott, mert mind az Aux, mind az NP olyan helyzetbe került, ahová egyetlen bázisszabály szerint sem vehetők fel. (Nincs olyan bázisszabály, amely szerint S → Aux NP VP.)

TR: topikalizáció
Each part John examined carefully 'Minden részt alaposan megvizsgált János'.

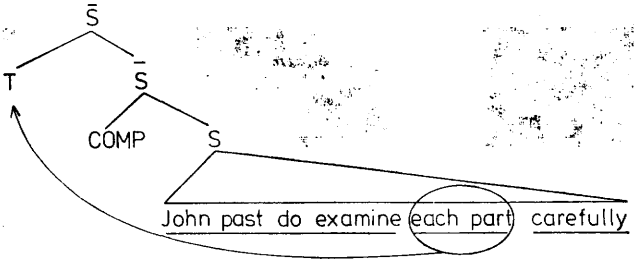

Ez a transzformáció is szerkezet-változtató, mert a mondat egyik elemét kiemelve azt egy felsőbb S-be visszük, és ez a helyzet bázisszabállyal nem állítható elő.

2.2.b. A helyi transzformációk a főmondati transzformációkhoz hasonlóan szerkezet-változtatók. Hatáskörük azonban nem egy teljes transzformációs ciklusra (vagyis egy mondatra) terjed ki, hanem csak két szomszédos csomópontra. Ebben különböznek tehát a főmondati transzformációktól. Ugyanakkor a helyi transzformációk megjelenhetnek minden mondatban, főmondatban is, hasonlóan a szerkezetőrző transzformációkhoz. Helyi transzformáció például a *Do*-törlés (*Do*-deletion). Tekintsük a következő mondatokat:

(23) *John didn't faint* 'János nem ájult el'
(24) *John did not wave* 'János nem integetett'
(25) *Why did John faint?* 'Miért ájult el János?'
(26) *John d i d faint* 'János igenis elájult'.

A (23–26) mondatokban a *do* segédige jelenlétét látszólag semmi nem indokolja, hiszen az állító kijelentő mondatban nem szerepel:

(27) *John fainted* 'János elájult'.

Miképpen került hát a kérdő, tagadó, nyomatékosító mondatokba a *do*? A korábbi elméletben ezt a jelenséget egy ún. *Do*-betoldás transzformációval magyarázták, amely kötelező minden olyan esetben, amikor az Aux-ban nincsen modális elem. Tehát

$$\text{Aux} \rightarrow \text{tense} \begin{Bmatrix} M \\ do \end{Bmatrix}$$

Ésszerűnek látszik egy ilyen bázisszabályt feltételeznünk, hiszen a *do* úgy viselkedik, mint a modális segédigék:

(28) *I will not go* 'Nem fognak elmenni'
(29) *I do not go* 'Nem megyek el'
(30) *Can you leave at 5?* 'El tudsz indulni 5-kor?'
(31) *Did you leave at 5?* '5-kor indultál el?'

Mindezek ellenére célszerűbb a *Do*-betoldás helyett egy *Do*-törlés szabályt felvennünk, és a *do*-t eleve feltételezni a mélyszerkezetben, a Modális helyén. Tehát:

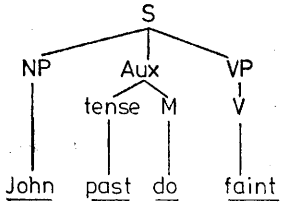

A *do* törlődik minden olyan esetben, ha közvetlenül megelőzi az igét, vagy ha *have/be* segédige is van a mondatban.

3.1. A generatív nyelvelmélet korábbi szakaszaiban számtalan transzformációt különböztettek meg, s ezek a mondatoknak csak egy kis részén működtek. Emonds felosztása az összes angol transzformációra kiterjed, és azokat nagymértékben egyszerűsíti. A „szerkezetőrzés elve" szerint egy transzformáció megadásánál elegendő a „mozgasd *X*-et" formula. Ily módon számos eddigi specifikus, csak az adott transzformációra vonatkozó feltétel megadása szükségtelenné válik, értelmét veszti. Az *X* elem csakis olyan helyet foglalhat el, amely már a bázisszabályok alapján is feltételezhető számára.

3.2. A „szerkezetőrzés elve" nemcsak a szinkrón nyelvészeten belül jelentős, a generatív diakrón kutatásoknak is egyik magyarázó elvévé vált. Ezzel az elvvel például megmagyarázhatjuk, hogy a németben miért van a főmondatban SVO, és a mellékmondatban SOV szórend. A főmondati transzformációk szerkezetváltoztatók. Következésképpen a szintaktikai változások először a főmondatokban jelennek meg, és innen terjednek aztán tovább. Az ős-germán nyelvtan szórendje SOV volt mind a főmondatban, mind a mellékmondatban. Valamilyen okból (például a végződések lekopása miatt) ez a szórend SVO-ra változott, s minthogy ez nem-szerkezetőrző változás, így csak a főmondatban történt meg. A mai németben a mellékmondatban még mindig SOV szórendet találunk:

(32) *Hans stahl ein Buch* 'János ellopott egy könyvet'
(33) *Peter sagte, daß Hans ein Buch gestohlen hat* 'Péter azt mondta, hogy János ellopott egy könyvet'.

Más a helyzet az angolban, ahol ez a változás tovább terjed a mellékmondatokra is:

(34) *John stole a book* 'János ellopott egy könyvet'
(35) *Peter said that John had stolen a book* 'Péter azt mondta, hogy János ellopott egy könyvet'.

3.3. A „szerkezetőrzés elve" korlátozza azoknak a grammatikáknak a számát, amelyek egy adott nyelvállapothoz hozzárendelhetők. Vagyis szűrőként működik a lehetséges történeti változások halmazán. Ennek fényében a történeti változásokat nem elszigetelt jelenségként, hanem az adott kor grammatikáján belül magyarázhatjuk meg.

Emonds elmélete ma már a kiterjesztett sztenderd elmélet szerves része. Ismerete nélkülözhetetlen azok számára, akik a generatív nyelvészeti kutatások eredményeit követik. Emonds könyvében megtalálható az angol grammatika szinte összes transzformációjának szisztematikus elemzése, ezért kézikönyvként is igen jól használható.

L. Dalmi Gréte

Irodalom

Joan Bresnan, Theory of Complementation in English Syntax. M.I.T. 1972.
Noam Chomsky, Current Issues in Linguistic Theory. Mouton, The Hague 1964.
Noam Chomsky, Conditions on Transformations. In: A Festschrift for Morris Halle Holt, Rinehart and Winston, New York 1973.
David Lightfoot, Principles of Diachronic Syntax. University Press, Cambridge 1979
John Ross, Constraints on Variables in Syntax. M.I.T. 1967.

Björn Collinder: Sprache und Sprachen

Einführung in die Sprachwissenschaft. Hamburg 1978. 296 l.

0. Ötvenéves tudományos és oktatói tevékenység eredménye ez a munka, ahogy szerzője a könyv előszavában hírül adja. Nagyrészt svéd nyelvű előzményének a fordítása. Az eredeti 1959–1970 között öt kiadást ért meg.

1. Ki, miről és kiknek írta e munkát? A szerző az uráli nyelvészet körében közismert. Aulis J. Joki a IV. nemzetközi finn-ugor kongresszuson tartott előadásában (Affinität und Interferenz in den Sprachen des nordeurasischen Areas) Björn Collinder

idevágó munkásságából indul ki. Collinder alapos ismerője az indoeurópai és az uráli összehasonlító nyelvészetnek, de nyelvismerete, érdeklődési köre más nyelvcsaládokra is (például sémi nyelvek) kiterjed. Általános nyelvészeti kézikönyve ezért már eleve nagy érdeklődésre tarthat számot: az olvasót a kíváncsiság ösztönzi, mi a véleménye a nagy tapasztalatokat és munkásságot ránkhagyományozó, éveinek száma szerint nem fiatal (85 éves), de mozgékonyság és problémaérzékenység tekintetében örökifjú tudósnak a nyelv és a nyelvtudomány nagy kérdéseiről.

S valóban, ebben a bevezetésben azt kapja az olvasó, amit vár: nem a nyelvtudományba való bevezetésnek a szokványos, az összefoglaló rendszerezésre összpontosító, tankönyvszerű műfaját, hanem egy tapasztalt vezető gondolatait, véleményeit, megjegyzéseit, sokszor különvéleményeit, a tudomány hűvös igazságait nem egyszer anekdótaszerű történetekkel fűszerezve. Mert ekkora tudománnyal a háta mögött már megengedheti ezt magának a szerző. Művének címe ez is lehetne: Séta a nyelv birodalmában. De féved, aki valamilyen teljesen laza szerkezetű és szerkesztésű, csupán tudományos ismeterjesztő munkára gondolna az elmondottakból. Collinder könyve egyrészt tudományos rendszerezése szempontjából zárt és kerek kompozíciót alkot, ahogy majd alább látni rogjuk, másrészt nemcsak a nyelvről és nyelvekről, hanem a nyelvészetről, a nyelvészet problematikájáról is szól, s a tudománytörténeti háttér mindig ott van a problémák mögött.

A téma, igazán helyesen magyarul csak névelővel fogalmazható meg kifejezően: a nyelv és a nyelvek. Így mondja ki pontosan az általános nyelvészet tárgyát: a nyelv mint olyan és ennek a „nyelvnek" az egyes nyelvekben való megnyilvánulása, közös és eltérő sajátságaival. Mind a kettőn hangsúly van: a nyelven is és a nyelveken is. Bármelyik sikkad el, az általános nyelvészet mint pedagógia már csak korlátozott képességű. Ezért idéztem Collinder könyvének első mondatát „Az általános nyelvészet szerepe a nyelvszakosok nevelésében és intenzívebb tudományos képzésében" című cikkemben (Felsőoktatási Szemle 28 [1979] 440–445): „Germanisztikáról, romanisztikáról, szlavisztikáról, altajisztikáról beszélünk, mintha ezek különböző tudományok volnának." S ehhez azt fűztem hozzá: „A nyelvek egysége és különbözősége századokkal ezelőtt is, ma is az egyik legizgatóbb területe a nyelvészetnek, de az egység és különbözőség kérdése ahhoz képest már részletkérdés, hogy minden nyelvnek az alaptermészete (hogy ti. jelrendszer) egyforma, s így minden egyes nyelvre vonatkozó megfigyelés, kutatás egy közös tudomány, a nyelvtudomány illetékességi körébe tartozik" (i.h. 440). Collinder a fent idézett megállapítását a módszertan egységével indokolja: „Az egyes nyelvcsoportok különbözőségeik ellenére annyira egyformák, hogy kutatásuk közben ugyanazon módszerek alkalmazhatók."

És végül: kiknek szól a könyv? A szerző az előszóban diákokat említ. S ha jelzi is, hogy itt-ott kemény feladat elé állítja olvasóit, ezt semmi esetre sem a szaknyelvi zsargon teszi: ez a bevezetés, komolysága ellenére, nem keresi a bonyolult közlésformákat, stílusa egyszerű és világos.

2. Collinder Bevezetését a tudománytörténeti megalapozottság és bizonyos tudománytörténeti különvélemények, a filológiai megalapozás szándéka, az uráli és magyar vonatkozások hangsúlyozott tárgyalása és a szemléletes, jellemző példák, szövegminták jellemzik. Legalábbis jómagam ezeket a vonásokat szeretném kiemelni, amelyek e műfaj külföldi képviseleteiben kevésbé találhatók meg. A szerző szemlélete átfogónak nevezhető, beleértve ebbe minden tudománytörténeti eredményt, történeti és leíró aspektust egyaránt. Bibliográfiájának mintegy az egynegyede-egyharmada az utolsó húsz év terméséből való, tehát figyelemmel kíséri a legújabb eredményeket is, bár ezeket könyvébe csak mérsékelten vonja be.

A fonológia megalapozását Collinder az óind grammatikáknak tulajdonítja (másokkal együtt), de a fonológia megújulását sem tekinti a prágai iskola vívmányának. A svéd Adolf Noreen monumentális grammatikájában a leíró fonológia 1200 lapnyi terjedelmű a mindössze 43 lapos fonetikával szemben, s ez a fonológia már a húszas években megvolt. Panini és követői strukturalista grammatikáját Collinder igen magasra értékeli. „Mi későnszületett európai strukturalisták" – írja – egy német fordítás által férkőzhetünk Paninihez. Az óind strukturalizmus a lipcsei nyelvészkörben indul újra erjedésnek a lengyel Baudouin de Courtenay, a svájci de Saussure, a svéd Adolf Noreen és a dán Karl Verner munkássága nyomán. A szinkrónia és a diakrónia, a nyelv és a beszéd éles megkülönböztetése már a múlt században tudományos közkincs volt. A kontrasztív nyelvészet előfutárai Bally és Gabelentz voltak. Az összehasonlító nyelvészet megalapítója Sajnovics, s ennek a határozott leszögezése – egy német nyelvű munkában – nem jelentéktelen magyar szempontból. Sajnovicsnál a lényeges új –

állapítja meg Collinder — a módszerben volt. Ennek alapjául az a tétel szolgált, hogy a nyelvek állandóan változnak.

Collinder nem keveset foglalkozik könyvében az írással, a régi kéziratok olvasásának filológiai problémáival és terminus technikusaival, a szövegértelmezéssel (hermeneutikával). A történeti nyelvtudomány — véleménye szerint — mindig kultúrtörténet is. Egyik legérdekesebb fejezete a könyvnek az, amelyben a régi sumér, egyiptomi, kínai és nyugatsemita írásrendszert ismerteti. Az utóbbiból, a főníciaiból származott a görög és az óind, a görögből a latin és az örmény, valamint a két szláv ábc, a glagolita és a cirill, továbbá a gót. Az írásrendszereket írásmintákkal szemlélteti, amelyekhez az egyes nyelvekből szövegminták társulnak. Ha az írás kultúrtörténeti fontosságát, s a nyelvek hangrendszerével, illetőleg kép- és szóírás esetén nyelvi rendszerével való összefüggését tekintjük, akkor nem lehet kétségünk aziránt, hogy olyan fontos stúdiumról van szó, amelyet egyetemeinken általában elhanyagolnak.

Collinder általános nyelvészeti könyvében — speciális kutatási területének megfelelően — jelentős szerepet kap az uralisztika és ezen belül a magyar nyelv is. A legterjedelmesebb fejezetet a nyelvek és rokonságuk témája kapta. Ebben az indogermanisztika áll a központban (a német olvasóközönséget is figyelembe véve), de saját szűkebb problematikája, az indoeurópai — uráli — jukagir nyelvrokonság kérdését is meglehetősen részletesen ismerteti. A könyv más fejezeteiben is többször folyamodik finn, lapp és magyar példaanyaghoz. Részletesen ismerteti a magyar esetrendszert (24 esetet vesz számba) és kialakulását, foglalkozik a magyar nyelvújítással, a magyar nyelvtan több sajátosságával. Ez a könyv indoeurópaisztikai és uralisztikai központúságával Décsy Gyula könyvére (Die linguistische Struktur Europas) emlékezteti az embert. Décsy munkájában a két európai alapnyelv az indogermán és az uráli. Ebből a szempontból a két mű egy irányba mutat.

A nyelvészeti séta folyamán lépten-nyomon szemléletes példák gondoskodnak arról, hogy a figyelem ne lankadjon. Az óind szertartási nyelv, a szanszkrit mellett profán középind nyelvváltozat volt a prakrit. A régi ind színdarabokban a férfiak szanszkrit, a nők és a szolgák prakrit nyelven beszéltek. Érdekes példája a nyelv társadalmi megosztottságának. Az olasz irodalmi nyelv kialakulását a régi mondás jellemzi tréfásan: *lingua toscana in bocca romana* (toscanai nyelv római szájban). A normann hódítás germán—francia jelleget kölcsönzött az angol szókincsnek. Walter Scott Ivanhoe című regényében az angol nemes nyilatkozata (az állatok franciák lesznek, ha bejönnek a konyhába) erre a szókincsváltozásra céloz: az 'ökör' *beef*, a 'borjú' *veal*, a 'birka' *mutton* lesz. A gondolkodás az anyanyelvhez van kötve. Ennek érdekes fordítottja történik ma Izraelben, ahol sok anya a gyerekétől tanulja az állam nyelvét. A nyelv nem mint jelentéses kommunikációs eszköz, hanem pusztán prozódikus elemeivel is hatást válthat ki. Erre említi példaként Collinder az olasz Kapisztrán János magyarországi beszédeit, amelyekkel nagy hatást ért el, noha a hallgatóság nem érthette. (Az 1514-es dátum hibás, Kapisztrán 1456-ban halt meg Nándorfehérvár győzelmes megvédése után.) A nyelvi értékelés relativizmusát Collinder a következő példával szemlélteti: az egykori francia Indokínában egy bennszülött megvetően mondta az angol követ feleségéről, hogy fehér foga van, mint egy kutyának és arca rózsaszínű, mint a krumplivirág.

3. Collinder munkája három részre tagolható, de ő maga 13 fejezetre osztja könyvét, nagyobb egységek elkülönítése nélkül. A közbülső helyet elfoglaló hét fejezet a nyelvi szinteket foglalja magába: a hangtant, a jelentéstant és a grammatikát. Ezek mindegyike egy leíró és egy történeti részből áll. A grammatikai leíró rész két fejezetre oszlik: az egyik a morfológia és a szintaxis alapfogalmaival, a másik az ige kategóriáival foglalkozik. Collinder óvakodik a *tan* elnevezéstől. A hangtan nála: A beszéd építőkövei, aztán a további fejezetek címe: Hangváltozások, Jelentés, Jelentéseltolódások, Jelentéshordozók, szóosztályok, mondatrészek, Ige, Az alaki szerkezet eltolódásai.

A nyelvi szinteket megelőző nagyobb rész egységei: Bevezetés, A nyelvek és rokonságuk, Írásminták és nyelvminták. A bevezetésben először szükségét érzi a szerző, hogy szétválasszon olyan fogalmakat, amelyek sokak fejében összemosódnak. A kutató nyelvész nem nyelvtanár, nem poliglott és nem filológus szükségképpen. Ezután az egyes nyelvészeti diszciplínák kialakulását adja elő. A nyelv és logika között szoros kapcsolatot lát. A mondatelemzés alkalmazott logika és a logika mint tudomány mondatelemzés útján keletkezett. A nyelvhasználat éppúgy követi a gondolkodás törvényeit mint a pszichológiai asszociációs pályákat. A nyelvjárásgyűjtő számára a tudatlanság olyan tőke, amelyet nem szabad könnyelműen eltékozolnia. Ezt úgy kell érteni, hogy a gyűjtőnek előzetes elképzelés, vélemény nélkül kell a begyűjtött anyag immanens rendszerére hagyatkoznia. A bevezető fejezet végét Collinder Chomsky munkásságának szenteli, de egyálta-

lán nem mondható, hogy rokonszenvezne a MIT nagy mesterével. Ahogyan könyve vége felé a nexust és a junkciót (a predikatív és a jelzős szerkezetet) szembeállítja, abból látszik, hogy nem áll olyan messze a mély- és felszíni struktúra gondolatától, mint ahogy véli (39).

„A nyelvek és rokonságuk" fejezetről már szóltam. A nyelvcsaládok ismertetését és a nyelvrokonság problematikájának a felvázolását tipológiai észrevételek kísérik. Így megtudjuk, hogy ha a nyelvjárásokat figyeljük, a norvég, a dán és a svéd egy nyelvnek számít. A dán az egyetlen germán nyelv, amelyben a gégezárhang fonematikus szerepű. És arról is értesítést kapunk, hogy Északnyugat-Európának legrégibb kultúrnyelve az ír.

Az írásminták és nyelvminták fejezetében művelődéstörténeti, helyesírási, hangtani, nyelvtani sőt etimológiai ismereteket szerzünk az egyes szövegek elemzésekor. Jórészt az európai kultúrtörténetbe való bevezetésnek lehetünk itt tanúi.

A nyelvi szintek fejezetei után egy harmadik rész különíthető el a könyvben: az idegen szókincsről, a nyelvművelésről és a nyelvek eredetéről szóló három fejezet. Az idegen szavak kérdésében Collinder rendkívül rugalmas, mondhatnánk liberális álláspontot képvisel. A gondolatok vámmentesek — mondja — és a szavaknak is azoknak kell lenniök, ha alkalmazkodni tudnak a hazai szókincshez és ha nem szorítanak ki jó, már meglevő jó szavakat. A közös civilizáció egy jelentős közös európai szókincset eredményezett, bár az egyes népek más és másképpen reagálnak az idegen szavakra. Az arabok, a finnek, az izlandiak ellenállóbbak, az angol nyelv, kevert jellege miatt, kevésbé. Kultúrák kölcsönhatását jelzik a tükörfordítások. A római Cicero, a gót Wulfila, a német Notker sok tükörfordítással gazdagította anyanyelvét. A nyelvművelésről szóló fejezet — meglepő, hogy Collinder egy ilyet is beiktatott, de ahogy történeti távlataiban szemléli a nyelvművelés szerepét, teljesen logikus az eljárása — már címe által is gondolatébresztő: Sprachpflege, Sprachwertung, Stil. Tehát a nyelvművelés mellé került a nyelvértékelés és a stílus. Találóbban nem lehetne összekapcsolni az összeillő fogalmakat. A nyelvművelés nem lehet meg az értékelés mozzanata nélkül. A nyelvművelésnek mint a nyelvi értékelés tudományának a kidolgozásával a magyar (csak a magyar?) nyelvművelés mindmáig adós. A stilisztika és a nyelvművelés kapcsolatát illetőleg Gombocz Zoltánnak ez volt a véleménye: „az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma" (MNy. 27: 11). A nyelvművelés nyelvtörténeti jelentőségét a fejezet legelején azzal emeli ki, hogy a normalizált szanszkrit nyelvet úgy említi, mint a céltudatos nyelvművelésnek egyik legnagyobbszabású vívmányát. Aztán folytatja a nyelvművelés további nagy eredményeivel: az újbabilóniai irodalmi nyelvvel, Luther Márton bibliafordításával, a 17. századi francia Akadémia tevékenységével, s mint egyik legbátrabb nyelvművelő mozgalmat emeli ki a magyar nyelvújítást. S a nyelvművelés legérdekesebb példájának tekinti Izraelben a modern hébernek mint kultúrnyelvnek az újrateremtését. A nyelv esztétikai oldalának a mindennapi életben nagyobb szerepe van, mint ahogy általában gondolják. Hivatkozik Benedetto Croce tanítására, amely szerint minden nyelvi tevékenység művészi alkotás, amit nem úgy kell érteni, hogy minden megnyilatkozás műalkotás, de úgy, hogy például a gyermek már iskoláskora előtt él a képes beszéd önalkotta formáival. Végül a prózaritmus jelentőségére hívja fel a figyelmet.

A könyv utolsó fejezete: A nyelv eredete és fejlődésmenete. Collinder a nyelv keletkezésében és fejlődésében nem talál semmi talányost. A fejlődésnek 12 fokozata van és az első kettőt az ember együtt teszi meg az állatvilággal. Számomra talányos e fejlődési rendben, hogy az utolsó fokozatban alakul ki az artikulált nyelv, amikor az osztályfogalmak elnevezésein, a szinesztéziás és az átvitt értelmű kifejezések fokozatain már túl vagyunk. A rejtélyt Collinder a gondolkodásban látja, de itt már elhagyjuk szerinte a nyelvész birodalmát.

A könyv törzsi részében, ahol a hangtan, a jelentéstan és a grammatika (morfológia és mondattan) fejezetei találhatók, a következőket tartom kiemelendőknek, anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék. 1. Collinder szemléletében az állapot és a változás egyaránt fontos, a nyelvről szóló alaptudnivalók közé tartozik. Ez nagy pozitívum sok olyan e századi áttekintést ígérő nyelvészeti körképpel szemben, amelyből a nyelv történeti aspektusa kimarad vagy minimumra csökken. 2. Collinder a nyelvészettől és a filozófiától (a nyelvvel és a beszéddel összefüggő logikai és filozófiai problémák felvetésében és megoldásában) szorosabb együttműködést vár. A nyelvészt sokszor egy látszólag banális kérdésfelvetés vezeti el a beható logikai vizsgálathoz. 3. A grammatikai szabály a nyelvhez tartozik és nem a beszédhez, de a beszédet irányítja. 4. A beszéd csak csekély mértékben áll az önmegfigyelés kontrollja alatt. 5. Az introspekció nem mellőzhető, mert egyébként teljes sötétségben tapogatózunk a nyelv dolgait illetőleg. 6. A jelentés szorosan összefügg a megértéssel. 7. A nyelvi kommunikációban nagy szerepük lehet olyan tényе-

zőknek, amelyek nincsenek a szoros értelemben vett jelentéssel összefüggésben. (Újabban ezeket részben paralingvisztikai, részben indexikális–szimptomatikus jelenségeknek fogják fel és nevezik.)

Végeredményben tehát — a lényeget nézve — Collinder modern szemléletű nyelvészként vezet be a nyelvtudományba, bár sokszor régi terminológiával. A túlméretezett szakzsargon kerülése csak erénye a munkának, ha különleges célját, olvasóközönségét is figyelembe vesszük.

KÁROLY SÁNDOR

Ronald Lötzsch-Rudolf Růžička (szerk.): Satzstruktur und Genus verbi

Studia Grammatica XIII. Akademie Verlag, Berlin 1976. 211 l.

A kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, elsősorban ennek leningrádi Strukturális Tipológiai Osztálya, az NDK Tudományos Akadémiája Központi Nyelvtudományi Intézete és a Lipcsei Egyetem Elméleti és Alkalmazott Nyelvészeti Szekciója által 1970-ben Berlinben rendezett konferencia előadásait adja közre. A konferencián a szovjet és német nyelvészeken kívül cseh és szlovák szakemberek is résztvettek előadásaikkal.

A kötet tartalmát a két szerkesztő tömören és pontosan fogalmazta meg: „A dolgozatok a tematika különböző aspektusait tárgyalják konfrontatív-tipológiai szempontból vagy egy nyelv anyagán. Ezek közé tartozik a szoros értelemben vett genus verbi kategória lényege és struktúrája, a genus verbi viszonya a rokon igekategóriákhoz, a passzívum specifikuma és a konkrét nyelvekben való alkalmazásának sajátosságai, a reflexivitás szemantikai és mondattani jegyei és hasonló problémák. Magától értetődik, hogy még nem lehetett cél az elméleti alapok teljes egységesítése" (7).

A kötetben szereplő cikkek három csoportba oszthatók: (a) a passzívum általános kérdéseinek vizsgálata, (b) a passzívum elemzése a leningrádi tipológusok koncepciója szerint különböző nyelvek anyagán, (c) a passzívum és reflexivitás kérdései a lipcsei, prágai és pozsonyi nyelvészek felfogásában egyes nyelvek leíró és kontrasztív elemzésén illusztrálva.

Az első csoportba M. M. GUCHMAN, A. V. BONDARKO és V. S. CHRAKOVSKIJ tanulmányai tartoznak, bár az utóbbi bevezeti egyúttal a második csoport cikkeit is.

M. M. GUCHMAN bevezető tanulmánya „A mondatelemzés szintjei és a genus verbi kategóriája" (Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi) (9–32) áttekinti a kötet címében jelzett tematika alapvető kérdéseit, de elsősorban a passzívumról szól. A különböző megközelítések bírálata után a szerző kifejti nézeteit a különböző szintek egymáshoz való viszonyát illetően. A szemantikai-grammatikai és a formális-szintaktikai szintek viszonyát behatóan elemzi, megállapítja milyen egységek alkotják ezt a két szintet az adott szempontból és jellemzi őket. Számomra elsősorban a szemantikai-szintaktikai szint egységeinek (Inhaltssubjekt, Inhaltsprädikat, Inhaltsobjekt) vizsgálata és a téma-réma szabályok fontosságának kiemelése volt figyelemre méltó. Bírálta az A. A. CHOLODOVIČ által megfogalmazott felfogást is, amely a leningrádi tipológusok megközelítésének a magva, főleg a terminusok tisztázatlansága miatt.

A. V. BONDARKO cikke „A genus verbi és funkcionális-szemantikai mezője" (Das Genus verbi und sein funktional-semantisches Feld) (33–49) a szerző ismert mezőelméleti koncepciójából indul ki. Elsőnek általános kérdéseket érint: a morfológia és szintaxis kapcsolatát, a genus verbi helyét a többi morfológiai kategória között, az aktív-passzív szemantikai oppozíció mondattani kifejezését. Ezután a genus verbi mező komponenseit vizsgálja behatóan.

V. A. CHRAKOVSKIJ cikke „A passzív szerkezet meghatározásához" (Zur Definition von Passivkonnstruktionen) (51–62) a leningrádi tipológusok korábbi definícióinak a módosításával foglalkozik és pontosítja a módszer terminusait, amelynek szükségességére M. M. Guchman joggal mutatott rá. Megállapításait orosz anyagon illusztrálja. Mivel a cikk feltételezi a koncepció előbbi formájának részletes ismeretét, itt nem fejthetem ki a javasolt változtatásokat sem, mert erre egy ismertetésben nincsen mód. Lemérhető viszont a módosított koncepció alkalmazhatóságának növekedése, amit az orosz példák jól illusztrálnak.

A cikkek második csoportja a lenigrádi koncepció különböző nyelvekre való alkalmazását mutatja be. A konferencia után több kötet is napvilágot látott, amelyek bőséges anyagot szolgáltattak arról, hogyan használható fel ez a módszer különböző nyelvek

elemzésében. A koncepció jellemzéséül annyit el kell mondanunk, hogy a diatézist és ezen belül az aktív-passzív korrelációt a szemantikai és a szintaktikai szint egységei közötti szabályrendszer segítségével ábrázolja, amelyet exact kalkulusba foglal. A függőségi és a valencia-elmélet nagy szerepet kap a leírásban.

A cikkek ezen csoportjának szerzői nem egyszerűen alkalmazzák a leningrádi elméletet, hanem továbbfejlesztik, szélesítik vizsgálati körét. Ilyen R. Lötzsch, W. Fiedler és K. Kostov hozzájárulása „A genus verbi kategóriája egyes, rokon morfológiai kategóriákhoz való viszonyában" (Die Kategorie des Genus verbi in ihrem Verhältnis zu einigen verwandten morphologischen Kategorien) (63–94), amely a leningrádi koncepcióban kevésbé kidolgozott morfológiai problémákat elemzi: a passzívum viszonyát a reflexívum, mediális és kauzatív kategóriáihoz több nyelv, elsősorban a német anyagán.

A kötetben ezután a lipcsei, prágai és pozsonyi nyelvészek munkái következnek, de én őket későbbre hagyom, és a leningrádi koncepció további nyelvekre való alkotó alkalmazását bemutató cikkeket sorolom fel. A következők tartoznak ide: E. Š. Geniušienė „Passzív a litvánban és használata" (Das Passiv des Litauischen und seine Verwendung") (139–152), E. Kordi és T. Berdyeva „Passzívszerkezetek a mai tadzsikban" (Die Passivkonstruktionen im modernen Tadsikikischen) (153–166), I. B. Dolinina „Passzív átalakítások az angolban (két aktánssal bővülő igék)" (Passivumwandlungen im Englischen [Verben mit zwei Aktanten]) (167–180) és V. P. Nedjalkov „Diatézis és mondatstruktúra a csukcs nyelvben" (Diathesen und Satzstruktur im Tschuktschischen) (181–211). A szerzők a leningrádi csoport tagjai, akik maguk is részesei voltak a koncepció kidolgozásának és továbbfejlesztve alkalmazták az egyes nyelvek anyagán. Ezen túl a különböző alaktani és mondattani típusú nyelvek elemzései jelentős hozzájárulások a nyelvtani tipológiához is. Sajnos részletesebb bemutatásukra az ismertetés keretében nincs mód.

A cikkek harmadik csoportjában a lipcsei, prágai és pozsonyi nyelvészek tanulmányai tartoznak, amelyek zöme konfrontatív jellegű. Az általános nyelvészet szempontjából azonban kettős fontosságuk van. Bemutatják, egyrészt, a szerzők elméleti kutatását egy, a genus verbi körébe tartozó kérdés kapcsán és így hozzájárulnak e problematika elméleti tisztázásához, másrészt, jó példáját adják két nyelv elméleti alapú konfrontatív elemzésének, ill. egy nyelv jellemzésének.

R. Růžička, A. Steube és G. Walther cikke „A mondattani és szemantikai reflexivitás (Elméleti és orosz–német kontrasztív nyelvészeti tanulmány)" (Syntaktische und semantische Reflexivität [Eine theoretische und anhand des Russischen und Deutschen kontrastive Studie]) (95–113). Ennek – és még két következő cikknek – a középpontjában a reflexivitás áll. Ily módon az érdeklődés focusa áttevődik és újabb tényezők figyelembe vételére kerül sor. A tanulmány bizonyos izomorf vonásokat mutat a leningrádi koncepcióval, annyit mindenesetre, hogy elemzésének eredményei értékesíthetők a leningrádi tipológusok koncepciójának fejlesztésében is.

F. Daneš cikke „Az ige szemantikai struktúrája és az indirekt passzívum a csehben és németben" (Semantische Struktur des Verbs und das indirekte Passiv im Tschechischen und Deutschen) (113–124) a szerző vezette leíró nyelvészeti csoport módszerét alkalmazva elemzi az indirekt passzívum kérdését. Daneš csoportja igen jelentős eredményeket ért el az igék szemantikájának elemzésében, ezzel a szerző olyan aspektusból tud hozzájárulni a passzívum kérdéseinek elemzéséhez, amelyet a kutatás általában elhanyagolt. J. Povejšil cikke „A reflexív passzívum kérdéséhez a csehben és németben" (Zum reflexiven Passiv in Tschechischen und im Deutschen) (124–129) a cseh nyelvtudomány eredményeit hasznosítva elemzi ezt a sajátos kérdést a két nyelvben.

A pozsonyi nyelvészek két rövid cikke bepillantást enged a szlovák nyelvészeti iskola műhelyébe. J. Ružička „Reflexív igék és reflexív igealakok" (Reflexive Verben und reflexive Verbalformen) (131–135) a reflexívum kérdéseinek elemzését bővíti szlovák nyelvi anyagon. J. Kačala tömör tanulmánya „Genus verbi, az ige intentio-értéke és a mondat intentio-struktúrája" (Das Genus verbi, der Intentionswert des Verbs und die Intensiosstruktur des Satzes") (137–138) hasznosan egészíti ki Ruzička cikkét a szlovák nyelvtudomány intentio-központú vizsgálatának rövid bemutatásával.

Összefoglalásul elmondható, hogy a kötet a genus verbi iránt érdeklődők számára alapvető munka, amely a kérdéskör elméleti kérdéseit különböző megközelítésben elemzi és bemutatja ezek gyakorlati alkalmazását egyes nyelvek leírásában és egybevetésében. Külön érdekessége a könyvnek, hogy egy meghatározott problematikához kapcsolódva némi képet alkothat az olvasó a különböző keletuerópai nyelvészeti koncepciókról és ez, remélem, arra készteti, hogy közelebbről megismerkedjen velük, ha itt találkozott volna velük először.

Dezső László

J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése és funkciója

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 207 l.

J. Soltész Katalintól összefoglaló munka jelent meg a tulajdonnevekről. A dolgozat nyolc fejezete három nagyobb probléma köré csoportosul: az első három fejezet a tulajdonnév helyét jelöli ki a nyelvi jelek rendszerében; a negyedik és ötödik fejezet a tulajdonnév típusait, altípusait mutatja be, valamint a tulajdonnév és köznév határeseteivel foglalkozik, az utolsó három fejezet nyelvhasználati kérdéseket érint, illetőleg a tulajdonnév stilisztikai funkcióját elemzi. A könyvet rövid összefoglaló, gazdag bibliográfia, és a nevek, névelemek gondosan összeállított mutatója zárja.

A szerző a tulajdonnevek nyelvrendszerbeli státusát illetően elfogadja azt a hagyományos felfogást, hogy a tulajdonnév a főnév kategóriájába tartozik, ugyanakkor részletesen tárgyalja a főnévi szófaj kereteit szétfeszítő típusokat (több szóból álló szerkezetek, mondat értékű nevek, viszonyszós szerkezetek, ún. „plurale tantum"-ok), fölhíva a figyelmet arra, hogy a tulajdonnevet nem tekinthetjük egyszerűen főnévi alkategóriának, inkább „abnormis" főnévnek nevezhetnénk (17). A tulajdonnevek morfológiai rendszeréről helyesen állapítja meg, hogy töredékes. Ehhez még hozzátehetjük: a meglevő formánsok rendszere sem zárt. Általában nemcsak arra alkalmasak, hogy sűrű előfordulásukkal a tulajdonnevek egyes részrendszereit összekapcsolják (pl. a becéző képzők, a családnevek jellemző formánsai, földrajzi köznevek előfordulása a helynevekben. . . stb.), új nevek mintájául szolgáljanak, hanem arra is, hogy a tulajdonneveket beépítsék egy adott nyelv egész rendszerébe.

„A tulajdonnév jelentése" kétségkívül a dolgozat legizgalmasabb fejezete. Hadd időzzünk ezért hosszabban ennél a kérdésnél. Köztudottan régóta vita tárgya, hogy a tulajdonnévnek egyáltalán van-e jelentése, s ha van, miféle jelentés az. A magyar nyelvtudományban — valószínűleg Gombocz jelentésfelfogásának köszönhetően — sokáig a tagadó álláspont volt elterjedve. A jelentéskutatások fellendülése, a jelentés fogalmának újraértelmezése tette lehetővé s egyben szükségszerűvé a tulajdonnév és jelentés összefüggésének újraértékelését. Nálunk Martinkó András emlékezetes tanulmánya (Pais-Eml. 189—195) nyomán szinte egy csapásra elfogadottá vált, hogy a tulajdonévnek is van jelentése. A tulajdonnévi jelentés mibenlétének megvilágításához nagymértékben hozzájárultak Balázs János (ÁNyT I, 41—52), Károly Sándor (ÁltMJtan. 111—114) s e könyv szerzőjének (A tulajdonnév és köznév határterülete MNy. 55: 461—470) idevágó vizsgálódásai. Ezúttal J. Soltész Katalin a tulajdonnév jelentésszerkezetét vizsgálva érinti az önkényesség — motiváltság, az információtartalom, a denotáció (= a névnek a jelölt dologra való vonatkozása), a konnotáció (= a név asszociatív értéke), valamint a tulajdonnév alapjául szolgáló közszó etimológiai jelentésének problémáját. Végül számba veszi a tulajdonnév jelentéssíkjait. A gazdag szempontú elemzés után meglehetősen sommásnak tűnik a szerzőnek az a megállapítása, hogy a tulajdonnév jelentése a denotáció (29—32), ami tulajdonképpen nem jelent többet: a tulajdonnév jelentése a denotátumra való vonatkozás, azaz a tulajdonnév a jelölt dolgot azonosítja. Meglepő, hogy a szerző a jelentéssel kapcsolatban szinte csak a névformánsok vonatkozásában tér ki a tulajdonnevek rendszerszerűségére. Így a jelentésre nézve elsikkad az a szempont, hogy a tulajdonnevek a denotátumok osztályai, részosztályai alapján ugyancsak rendszert alkotnak, jóllehet az információtartalom s a metanév (a denotátumtól elvonatkoztatott név) problémája önkénytelenül felvethette volna ezt a kérdést. Ugyanakkor J. Soltész Katalin a következő fejezetekben az eddigieknél gazdagabb, sokoldalúbb rendszerezést nyújt éppen ezen az alapon.

Ezek után a szerző a tulajdonnév hangalakja és jelentése közti összefüggések (poliszémia, homonimia, szinonimia, polinimia, heteronimia) újszerű, a közszók analógiáján alapuló, kimerítő — bár korántsem problémamentes — elemzését kísérli meg. Ebben legzavaróbb talán az, hogy a különböző jelenségek megítélésében a szerző a tulajdonnév komplex jelentésszerkezetéből hol az egyik, hol a másik jelentéssíkot emeli ki (pl. a poliszémia — homonimia esetében az etimológiai átlátszóságot, valamint a motivációt; a szinonimia esetében a denotatív jelentést; a polinimia esetében a metanyelvi síkot . . . stb.), s erre nem mindig történik utalás —, továbbá az, hogy a különböző jelentéssíkok keveredtek egymással (pl. a poliszémia vizsgálatában az etimológiai és a denotatív jelentés; a homonimia vizsgálatában az etimológiai jelentés, a denotatív jelentés s a metanyelvi sík . . . stb.). A probléma megvilágítására a tulajdonnévi poliszémia kérdését emelem ki. A szerző a tulajdonévi poliszémia kritériumaként a tulajdonnév alapjául szolgáló közszó világos etimológiai jelentését, valamint a motiváció azonosságát jelöli

meg. Ennek alapján poliszém jelenségnek tekinti az azonos fajú egyedek akár egymástól független (véletlen), akár intézményesített (törvényesített vagy hagyományokon alapuló névöröklés) névazonosságait is. Így pl. a *Szabó* vezetéknévnek annyi egymással összefüggő jelentése van, ahány személyre vonatkozik; s ugyanez a véleménye a keresztnevekkel kapcsolatban is (46). Jóllehet ezekben az esetekben nyilvánvalóan nem a tulajdonnévi jelentés (s kivált nem a szerző által a tulajdonnév jelentéseként elfogadott denotatív jelentés) módosulásáról, osztódásáról van szó. Célszerűbb, ha az azonos fajú egyedek fenti névegyezéseit az etimológiai jelentés figyelmen kívül hagyásával továbbra is alaki egybeesésként, tulajdonnévi homonimiaként tartjuk számon, s a tulajdonnévi poliszémia fogalmát szűkebben értelmezzük.

A következőkben a szerző a tulajdonnév főbb típusait a jelölt denotátumok csoportjai alapján határolja el. Jórészt saját részletkutatásainak köszönhető, hogy a két legfontosabb névfajta, a személynevek és helynevek mellett az eddig mostohábban kezelt tulajdonnevek (állat- és tárgynevek, népnevek, intézménynevek, címek, áru- és márkanevek) rendszerszerű tárgyalására is sor kerülhetett. A fejezet különös értékének tekinthetjük, hogy a szerző az egyes típusokat, altípusokat nem egymástól elszigetelve, hanem kapcsolataik bonyolult rendszerében mutatja be, mindenütt utalva a névhasználatban betöltött szerepre, a stilisztikai, jelentéstani vonatkozásokra. Névrendszerbeli, névhasználatbeli súlyuknak megfelelően a személynevekről adja a legárnyaltabb képet. A tulajdonnév és köznév határeseteit vizsgálva a szerző többek között említi az egyedi létezőt jelölő közneveket, történelmi események nevét, majd a szófajváltás eseteit érinti.

A tulajdonnév nyelvhasználati kérdéseivel kapcsolatban felhívja a figyelmet a magyar tulajdonnév jellemző jelzői használatára, tárgyalja a tulajdonnév és a határozott névelő viszonyát s az ehhez kapcsolódó nyelvhelyességi, stilisztikai vonatkozásokat, foglalkozik a tulajdonnév lefordíthatóságával, illetőleg lefordításának eseteivel. Az utolsó fejezetben a tulajdonnév (főként a személynevek és helynevek) stilisztikai kérdéseit tekinti át. Vizsgálja a tulajdonnevek esztétikai értékét, kitérve a név eredeti közszói jelentésének, hangalakjának, asszociatív értékének szerepére. Foglalkozik a névhangulat, valamint a névdivat jelenségeivel. A „Névstílus és névkultúra" alfejezetben a társadalom és névstílus kapcsolatára mutat rá (ebbe a kérdéskörbe tartozik a tulajdonnevek ún. emlékeztető funkciója is, amit a szerző külön fejezetben tárgyal), érinti a névadási szokások egy-egy mozzanatát, továbbá a társadalmi érintkezés és a névhasználat szabályainak összefüggésére hívja fel a figyelmet. Végül a nevek stíluseszközként való felhasználását elemzi, bepillantást nyújtva az irodalmi névadásba.

J. Soltész Katalin munkája a tulajdonnevek problematikájának széles horizontú, korszerű nyelvészeti alapokon álló összefoglalása. Méltó kiegészítése, folytatása és továbbépítése Kálmán Béla szintézisének.

BALÁZS JUDIT

Melvin Joseph Adler: A Pragmatic Logic for Commands Pragmatics & Beyond

John Benjamins B. V., Amsterdam 1980. 131 l.

A parancsok p r a g m a t i k u s logikája cím mutatja, hogy a szerző a parancsokat a kommunikáció intézményes elméletének keretén belül vizsgálja. Mint később maga mondja, pragmatikusnak nevezhető minden olyan megközelítési mód, amely a nyelvet intézménynek tekinti, azaz olyan képződménynek, amely előfeltételezi bizonyos emberi intézmények meglétét. Ez azt jelenti, hogy a parancsok intézményes tények, vagyis konstitutív szabályok által definiált (teremtett) tények; a parancsadás, illetve parancsteljesítés pedig intézményes cselekvés, azaz konstitutív szabályok szerinti viselkedés. A parancs tehát attól parancs, hogy mint ilyet definiáltuk. Nem puszta tény, azaz a parancsadásnak és a parancsteljesítésnek megvannak a maga intézményes (konvencionális) feltételei. Ezeknek a feltételeknek a teljesülése szükséges ahhoz, hogy egy megnyilatkozást a beszélő parancsnak szánjon, a hallgató pedig parancsnak értsen.

A parancsok intézményes tény voltát mutatja az is, hogy ha egy parancsot kétségbe vonunk, a kérdés mindig a parancs intézményes voltát (státuszát) kérdőjelezi meg. (Ezzel szemben egy állítás esetében mindig annak igazságértékét vitatjuk.) Pl.: kétségbe vonhatjuk annak a személynek a hatalmi pozícióját, aki kiadta a parancsot (miért hallgassak rád?), vagy megkérdőjelezhetjük őszinteségét (valóban akarod, hogy megtegyem?).

Az egyes beszédaktusfajták vizsgálata SEARLE nyomán kezdődött meg. Ezért a parancs fogalmának mint intézménynek az elemzéséhez is Searle megállapításai adják a kiindulópontot. Searle feltételei azonban túlságosan a beszélőre orientáltak, vagyis a beszélő szerepét hangsúlyozzák annak eldöntésében, hogy mely beszédaktusok számítanak parancsnak. Searle tehát eltekint a parancshasználat pragmatikus aspektusától.

Pedig ha a parancsokat mint intézményeket vizsgáljuk, nem elég leírni a parancs belső nyelvi-logikai struktúráját, valamint a parancsolás feltételeit. Ahhoz, hogy a parancs ténylegesen létezzen, érvényben legyen, kellenek valakik (olyan címzettek), akik az adott megnyilatkozást parancsnak értelmezik. A parancs fogalmának tehát része használata. Sőt, annak eldöntésében, hogy egy megnyilatkozás parancsnak számít-e, vagy sem, a hallgató (címzett) szerepe a döntő.

Így ADLER feltételei (szemben a Searle által megadottakkal) címzettre orientált feltételek, hiszen a parancsok tényleges használatát ilyen feltételek teszik lehetővé.

Amikor az emberek megtanulják, hogy hogyan használják a parancsokat mint intézményes tényeket, megtanulják egyrészt a parancsok megfogalmazásának módját (a parancsok mélyszerkezetbeli reprezentációját, valamint azokat a pragmatikailag motivált levezetési szabályokat, amelyek a mélyszerkezetbeli reprezentációt a felszíni szintaktikai szerkezethez kapcsolják, tehát a parancsok szintaxisát), másrészt megtanulják a parancsok interpretálásának egy fajta módját (= a parancsok szemantikáját) is.

A könyv legfontosabb célja sztenderd mindennapi gyakorlatunk elemzése. Felépítését ezért egyrészt a parancsok valóságos funkcionálásának ilyen felfogása motiválta. Így a problémák három téma köré csoportosulnak: az első rész tárgyalja a parancsokat mint intézményeket, a második a parancsok szintaxisával, a harmadik pedig a parancsok szemantikájával foglalkozik. – Másrészt, mint ebből a felosztásból is látható, a tárgyalás- és leírásmód megválasztásában szerepet játszott a szerzőnek az a szándéka is, hogy a parancsokat mint n y e l v i jelenségeket elemezze. Többször hangsúlyozza például, hogy őt a parancsok elsősorban nyelvi szempontból érdeklik, és nem mint egy formális logikai rendszer elemei. Ezért egy olyan logikát (= a parancsok olyan szintaxisát és szemantikáját) próbált(a) meg felépíteni, amely részben összhangban van a szintaxis – szemantika CHOMSKY-féle (Aspects-beli) felosztásával. Adlernek a parancsokról adott leírása így „természetes nyelv"-szerű, vagyis strukturálisan hasonló ahhoz, amelyet Chomsky javasolt a természetes nyelvek leírására. Tehát hármas elrendezésű: a formális (logikai) szintaktikai mélyszerkezetből levezethető a (természetes nyelvi) felszíni szintaktikai struktúra, amelynek interpretációját a szemantika végzi el.

A szerző maga mondja, hogy a 'szemantika' ez esetben nem pontos megnevezés, hiszen a parancsok intézményén, vagyis egy olyan kereten belül, amely azokkal a feltételekkel foglalkozik, amelyek között egy parancsot kiadnak, illetve teljesítenek, nem lehet pontos különbséget tenni a szintaxis, a szemantika és a pragmatika között, mert a parancsok h a s z n á l a t á v a l kapcsolatos meggondolásokat a leírás minden szintjén figyelembe kell venni.

Az, hogy mely elemeket reprezentáljunk a parancs formális szintaktikai mélyszerkezetén belül, attól függ, hogy hogyan definiáljuk a parancs fogalmát, vagyis, hogy mely elemeit tartjuk a leglényegesebbeknek. Láthattuk, hogy Adler a hatás, a következmény, a gyakorlati használat felől közelíti meg azt. Eszerint a következő négy elem tekinthető a parancs részének: a címzett, a parancs érvényességi ideje, a végrehajtási feltételek és a parancs által elérni szándékozott cselekvés vagy eredmény. Ezek közül nem mindegyik fordul elő mindig explicit formában. Mindegyik hiányozhat, kivéve a parancs által szándékolt cselekvést, mert ez a parancs lényege.

Ezt a négy összetevőt úgy kapjuk meg, ha megvizsgáljuk, hogy mik a parancs érvényességének feltételei. Ezek a könyv alapján laza, nem formális megfogalmazásban a következőképpen összegezhetők:

1. legyen egy címzett, akinek a parancs szól;
2. a címzett ismerje el tekintélynek a parancs kiadóját;
3. ismerje fel, hogy a megnyilatkozást neki szánták mint parancsot;
4. értse azt, azaz tudja, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy teljesítse;
5. vegye komolyan azt a kötelességét, hogy teljesítenie kell a parancsot;
6. legyen képes a parancs teljesítésére, és a parancsadó tudja róla, hogy képes rá;
7. teljesítse.

A parancsok használatát, mint látható, valóban a címzettre orientált feltételek teszik lehetővé. Mert egyáltalán egy parancs léte attól függ, hogy a címzett elismeri-e.

A parancsadó viszont nem szerepel sem a feltétel-listán, sem a parancsok formális szerkezetének a reprezentációjában. Ennek oka, hogy a címzett mindig a parancsok

intézményéből következően lesz címzett (attól, hogy a parancs neki szól), a parancs kiadója viszont nem innen nyeri pozícióját. A parancsoláshoz való jogot neki nem maga a parancsok intézménye adja, hanem valami más, ezen kívüli intézmény (jog, valamilyen hierarchiában elfoglalt felettesi beosztás, katonai, pszichológiai, érzelmi fölérendelt helyzet stb.). Vagyis azok a tényezők, amelyek tekintéllyé teszik őt valakivel szemben, nem részei a parancs intézményének. A parancsoláshoz való jogát pedig a címzett ismeri (vagy nem ismeri) el azzal, hogy a tekintély státuszával ruházza őt fel, mert hiszi, hogy tekintély rá nézve. Vagyis a címzetten keresztül kerül be a parancsok intézményébe.

A parancs-elemek kiválasztásának jelentősége van abból a szempontból is, hogy egy összetett parancs bizonyos elemein keresztül tagolható, bontható összetevőire. Hogy melyek ezek, azt természetes meggondolások motiválják. Kisebb időegységekre bontható pl. az az időegység, amelyen belül a parancs érvényben van; vagy részcselekvésekre osztható fel a parancs által szándékolt cselekvés. A címzettek alapján nyilvánvalóan csak csoportoknak szóló parancsok tagolhatók, mégpedig csak akkor, ha a parancs disztributív, azaz ha a csoport minden egyes tagjának külön-külön szól. A végrehajtási feltételek egyáltalán nem tagolhatók, mert ha ezeknek csak egy része áll fenn, a címzett nem érez késztetést a parancs végrehajtására. Így ezen a komponensén keresztül a parancs nem tagolható.

Ugyanazt a parancsot különböző emberek különbözőképpen tagolják, vagy ugyanazt a parancsot ugyanaz az ember különböző időpontokban is más-más módon tagolja. Azaz a parancs összetevőkre bontása mindig szubjektív (a címzetten múlik), az ő döntése pedig a kontextustól függ. A címzett mindig azt a legkevésbé részletes felosztást választja, ami még lehetővé teszi az adott feladat megoldását.

Egy parancs összetevői mindig véges számúak. Ezt fogalmazza meg az ún. végességfeltételezés: a) egy cselekvés véges számú összetevőkre bontható; b) a parancs által előírt feladatok véges számú lépésben megoldhatók; és c) a címzett véges számú lehetőség közül választja ki a parancs végrehajtásának egy adott módját.

A végesség-feltételezés hangsúlyozása azért fontos, mert elvileg a lehető legegyszerűbbnek tűnő cselekvés is feloszthatók cselekvések végtelen sorára. A gyakorlatban azonban erre nincs szükség. A cselekvő személy többnyire nincs is tudatában minden egyes mozzanatnak, mert az adott cselekvés sikeres végrehajtása szempontjából ez nem is érdekes. Így a cselekvést többnyire osztatlan egésznek értékeli, vagy csak a legszükségesebb össztevőkre bontja. Tehát a tudati tényező döntő itt is, a cselekvő személy értékelése.

Ilyen és ehhez hasonló gyakorlati meggondolások teszik lehetővé a végességfeltételezés bevezetését. Az egyik ilyen meggondolás maga az a tény, hogy a címzett végre tud hajtani egy kapott parancsot. A másik pedig az a pszichológiai tény, hogy az emberek gyakorlati tevékenykedése sohasem teljesen kiszámított, aprólékos, minden részletében pontosan megtervezett. Sőt, ellenkezőleg: mindig van benne egy csomó pontatlanság, elnagyoltság, vagyis kellően nagyvonalú. Ez teszi lehetővé, hogy egyáltalán befejezzük cselekvéseinket.

Látható, hogy Adlert elsősorban a parancsok való életbeli működése érdekli. Elemzése így bevallottan pszichológiai (is), végig figyelembe veszi a parancsteljesítés pszichológiai tényezőit. Többször utal ilyenekre. Pl. érdekes pszichológiai probléma az, mondja, hogy amikor egy címzett konfliktusos parancsokat kap (különböző tekintélyek egymással ellentétes dolgok megtételét parancsolják neki), többnyire döntésképtelen lesz, vagyis nem csinál semmit, egyik parancsot sem teljesíti.

A szerző nemcsak a leírandó tárgyban veszi figyelembe ezeket a gyakorlati, használatbeli szempontokat, hanem a leírás szintjén is érvényesít ilyeneket. Különösen a szemantika-fejezetben. De általában is többször hivatkozik a természetes meggondolásokra, a józan észre, az intuitíve elfogadható megoldásokra, a tényleges mindennapi gyakorlatra, mint formállogikai szabályokra vagy logikailag (elvileg) lehetséges esetekre.

A generatív grammatika a 60-as években helyesen, sőt, ismerve az előzményeket, szükségszerűen az idealizált beszélő nyelvi kompetenciájának a megragadására, és szigorúan egzakt, szabályokba foglalt leírására törekedett. Csak az utóbbi időben vált nyilvánvalóvá (többek között éppen a beszédaktus-elmélet nyomán), hogy a nyelv használata több különböző dolog tudását tételezi fel. Vagyis a nyelvi kompetencia nemcsak a grammatikai szabályrendszer ismeretét jelenti, hanem, mondjuk a megnyilatkozások cselekvésértéke szabályainak az ismeretét is. Pusztán a grammatika ismerete még nem teszi a beszélőt kompetenssé a nyelvben. A nyelvi kompetencia különben is konstruált fogalom. Vagyis, hogy mit tekintünk a nyelvi képesség részének, és mit nem, az tőlünk (leíróktól) függ.

A nyelvtudomány fejlődéséből szükségszerűen következett, hogy először a hagyományos vizsgálatokban teljesen összekuszálódott nyelvi (= grammatikai) és nem nyelvi (= pszichológiai, logikai stb.) jelenségeket kellett pontosan szétválasztani. A nyelvi adatok (azaz a „puszta tények") és a nyelvi tények (azaz a nyelvleírásban/-ra használt, konstituált tények) szintjén is. Az első feladat tehát az volt, hogy tisztán és önmagukban, a használattól és a használóktól elvonatkoztatva lássuk a nyelvi szabályokat. Csak ezek után térhetett vissza a nyelvleírás lényegében oda, csak magasabb szinten, ahol a hagyományos nyelvészet abbamaradt, illetve jelenleg is áll. Vagyis, hogy újra integrálja mindazt, amit a különböző tudományágak a nyelvről tudnak. Így kerülnek újra elő olyan régi kérdések, mint pl. a szándék, vagy a különféle modalitástípusok.

Az a felismerés pedig, hogy a nyelv használata, a beszéd cselekvés, megengedi, újra lehetővé teszi, hogy laza, pontatlan kategóriákat és szabályokat alkalmazzunk a nyelvleírásban, és hogy szubjektív tényezőket is (szándék stb.) belevegyünk a vizsgálatba, illetve apparátusunkba, mivel maguk a (beszéd) cselekvések és a mögöttük álló szabályrendszerek is ilyenek. Csakhogy a leírás pontatlansága most már nem a módszertani hibák vagy a tudatlanság következménye lesz, hanem egy tudatosan választott módszer eredménye. Azon a felismerésen alapul, hogy az emberi gondolkodásban és cselekvésben nem a pontos mennyiségi tényezők számítanak, hanem a közelítően pontos jelleg. A humán rendszerek vizsgálójának (így a nyelv leírójának is) az lenne tehát a feladata, hogy ezt a rendezetlenséget, szabálytalanságot próbálja meg valahogy rendezni.

L. A. Zadeh egyik tanulmánya: Komplex rendszerek és döntési folyamatok elemzésére alkalmas új módszer vázlata (Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekről. In: Rendszerkutatási tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 211–254) erre kísérlet. A szerző amellett érvel, hogy a mechanikus rendszerek leírására kidolgozott pontos és formalizált módszerek nem alkalmazhatók egy az egyben a humán rendszerek vizsgálatára és leírására. A humán rendszerekről csak közelítő jellemzés, csak megközelítően pontos leírás adható, és csak ilyet érdemes adni, mert ez felel meg az ilyen rendszerek természetének. Zadeh ezt a pontatlanságot írja le egy laza algoritmus segítségével.

Kimondva-kimondatlanul hasonló szándékok vezérlik a beszédaktus-elmélet keretén belül dolgozó szerzőket is. Adler könyvének, mint említettem, főleg a szemantikarésze támaszkodik pragmatikai meggondolásokra. Jól mutatja ezt a szerző jelentésfelfogása. Jelentés = értelmezés = használat: megértettem a parancsot, tehát tudom használni, azaz tudom, hogy mit kell tennem annak érdekében, hogy teljesítsem. – Így a felszíni szintaktikai szerkezet szemantikai interpretációja nem más, mint a parancs *gyakorlati* értelmezése. Tehát a szemantika célja az, hogy megadja egy parancs végrehajtásának különböző lehetséges módjait. Azok a módok, ahogyan a címzett elvileg teljesíthet egy parancsot (= a parancs különböző, szerinte lehetséges interpretációi) diagramokon ábrázolhatók.

A parancs végrehajtásában, sőt egyáltalán a létezésében is a címzett szubjektív hozzáállása, illetve *értelmezése* a döntő. Az ő döntése dönti el, hogy parancs-e az adott megnyilatkozás (ha nem veszi magára, akkor nem az), és azt is, hogy hajlandó-e teljesíteni. Maga egy parancs pedig az(t jelenti), amit a *címzett szerint* jelent.

A parancs létezésének *előfeltétele* tehát a címzett értékelése. Magának a parancsnak a legfontosabb része pedig az általa elérni szándékozott cselekvés vagy eredmény: a parancs mindig valamilyen cselekvés végrehajtását követeli meg. A parancsok tehát a nyelv olyan használatai, olyan beszédaktusok (illokúciós cselekvések), amelyeknek lényegi szabálya (feltétele), hogy kimondásukkal a beszélő valamilyen hatást, következményt akar elérni a hallgatóban, azaz a hallgatót valamilyen cselekvés megtételére akarja rávenni. Tehát a parancsolás illokúciós aktusának *van* perlokúciós hatása. Ezért közelíthető meg a parancs mibenléte az általa szándékolt perlokúciós hatás felől is. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy miért nem tekinthető a parancsolás perlokúciós aktusnak, vagy miért nem szokás annak tekinteni. (Adler könyvében, bár kifejezetten hatása felől vizsgálja a parancsot, egyáltalán nem szerepel az a szó, hogy perlokúció.) Hiszen mondhatnánk, hogy mivel a parancsolás a nyelv olyan használata, a beszélő olyan cselekvése, amelynek a kimondása révén teljesítet valakivel egy parancsot, az par excellence perlokúciós aktus.

A másik (szokásos) megoldás röviden a következő. Perlokúciós hatást kiválthat perlokúciós és illokúciós aktus is. Néhány illokúciós aktusnak lényegi része (feltétele), hogy valamilyen hatást akar produkálni a hallgatóban. De ez magának az illokúciós aktusnak az intézményes követelménye. Pl. az ígérettétel az ígérőt kötelezi arra, hogy eleget tegyen a sajátmaga által vállalt kötelezettségnek, a parancs pedig a címzettet kötelezi arra, hogy teljesítse a parancs által teremtett kötelezettséget. Mindaddig nem

beszélhetünk parancsteljesítésről, amíg a címzett kötelességének eleget nem tett. Az ilyen típusú illokúciós aktusoknak tehát része az általuk kiváltott reakció.

A beszédaktus-elmélet legfontosabb szemléleti eredménye az a felismerés, hogy nincsenek objektív és egyszer s mindenkorra rögzített funkciójú nyelvi jelenségek. Ugyanaz a mondatstruktúra pl. nagyon sokmindenre használható. „Fix" funkciók keresése helyett ezért azt kell vizsgálnunk, hogy egy megnyilatkozás milyen körülmények között milyen cselekvésértékkel rendelkezik. Ebben a megfogalmazásban az is benne van, hogy egy megnyilatkozás csak használatában létezik; akkor, ha valaki valahogy értelmezi. — A szemléletmód egy további következménye a nyelvleírásra nézve az, hogy egy nyelvi jelenség mibenléte nemcsak a nyelvhasználó minősítésétől függ, hanem az alkalmazott leírási kerettől is. Nem mindegy pl., hogy a parancsokat a kommunikáció intézményesített elméletén belül, vagy a naturalisztikus jelentésfelfogás (vö. SEARLE, Speech Acts) keretei között tárgyaljuk-e.

Adler szemlélete többnyire ebből a szempontból is következetes. Egy érvelésmódját kivéve. Azt, amikor arról beszél, hogy a parancsok logikájának egy másik megközelítési módja a Searle által alkalmazott propozicionális operátorral történő leírás. Searle az „illokúciós erő"-indikátort is a mélyszerkezet részének tekinti. Ez Adler szerint egyszerűen ellenkezik a nyelvi tényekkel. — Érvelése azért rossz, mert a beszédaktus-indikátor mélyszerkezetben való szerepeltetése nem mint nyelvi tény elfogadhatatlan, hanem csak a generatív grammatika keretei között elfogadhatatlan, a generatív grammatika előfeltevéseivel összeegyeztethetetlen. — Nemcsak a nyelvhasználat szabályai konstitutív szabályok, hanem a nyelvleírás szabályai is azok. A mélystruktúra, felszíni struktúra fogalmai sem a „nyelvi valóság", hanem a generatív grammatika által konstituált nyelvi valóság tényei. Így Searle megoldása is csak saját rendszerén belül lenne bírálható. Adler viszont saját konceptualizált tényeit ütközteti a Searle által konceptualizált tényekkel.

A bemutatottakon kívül Adler még számtalan érdekes kérdést említ vagy érint. Pl. azt, hogy a parancsok megközelíthetők a modális logikán belül is. Adler szándékosan kerülte a modális fogalmak használatát, mert nem a parancsteljesítés lehetséges, hanem tényleges módjait próbálta meg leírni. Viszont érdekes lenne a beszédaktustípusok és a modalitástípusok kapcsolatának a vizsgálata. Erre azért találunk szempontokat nála. Pl. a parancsok érvényességével szembeni egyik feltétel az, hogy a címzett képes teljesíteni a parancsot és a parancsadó ezt tudja róla. A modális logika nyelvén mindez úgy fogalmazható, hogy bármi, ami a külső körülmények alapján megtehető, az parancsolható. Ezért nem adható parancs belső diszpozícióktól függő, pl. mentális cselekvések végrehajtására.

Néhány további feladatot maga a szerző jelöl ki. Egyik ilyen feladat a parancsok pragmatikus logikájához hasonló logikák kidolgozása más beszédaktustípusok számára is. Így kimutathatók lennének a különféle beszédaktusok intézményes hasonlóságai és különbségei. Ugyancsak további kutatásokat igényel a parancsoknak mint intézményeknek a vizsgálata más nyelvi és nem nyelvi intézmények vonatkozásában.

FABÓ KINGA

Vilmos Diószegi—Mihály Hoppál (eds.): Shamanism in Siberia

Bibliotheca Uralica 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 532 p.

„Shamanism in Siberia", a major collection of articles on shamanism edited by VILMOS DIÓSZEGI and MIHÁLY HOPPÁL, was published in Budapest in 1978. The authors, researchers into the ethnography, religious anthropology and linguistics of the Siberian peoples and cultures, are all eminent scholars of shamanism. Since the majority of this cosmopolitan group of writers are concerned with Soviet ethnographical research, the results of which are for linguistic reasons little known outside the Russian-speaking world, this English version is extremely welcome.

This collection of extensive and profound articles is in five sections proceeding from an examination of the theoretical problems of the study of shamanism to shamanism among different peoples, accounts of the activities of shamans, analyses of shamans' songs, and finally a survey of the belief tradition of the northern Eurasian peoples.

What is shamanism? In answer to this fundamental question ÅKE HULTKRANTZ examines shamanism in its cultural and ecological context. He rejects the value of

psychologising interpretations of shamanism, such as MIRCEA ELIADE's well-known emphasis on the technique of ecstasy, and claims that shamanism must be regarded as a continuous historical complex. The shamanic complex does not in itself constitute a religion; it is more of a religious configuration with a given belief system, ideology, and a set of expectations concerning shamans. To my mind Hultkrantz is right in saying that the central idea of shamanism is „to establish means of contact with the supernatural world by the ecstatic experience of a professional and inspired intermediary, the shaman". According to him, shamanism basically represents the religious tradition of the old hunting cultures.

The ecological aspect leads Hultkrantz to explain the similarities between the shamanic practices of northern Siberia and the most northern and northwest parts of America on the basis of similar arctic conditions. The similarities between shamanism in northeast Siberia and northwest America are not limited to general features alone; they are also found in details that are difficult to explain as parallel forms caused by ecological conditions. Thus in seeking explanations it is to my mind important to remember not only the ecological dimension — important though the relation between man and nature is as a factor moulding culture — but also simply the links created by historical continuity and cultural connections.

Hultkrantz adds a fresh aspect to the discussion on shamanism in pointing out that the introduction of reindeer nomadism did not weaken shamanism in the way that certain other forms of pastoralism might have done. His explanation lies at social organisational level, and the points out that the spreading of reindeer herding did not lead to social change on the same scale as in the more southerly pastoral areas. In other words, in northern Siberia shamanism remained conservative above all because of the special type of the community. Hultkrantz also proposes an answer to the debate over the geographical origin of shamanism in emphasizing the interaction between the northern and southern cultural areas as a factor supporting the development of shamanism: although shamanism was quite clearly also native to north Siberia, the northern nomadic Turkic peoples, the Yakuts etc., contributed to its present form.

L. KRADER's description of Buryat shamanism is — as the name „Shamanism: theory and history in Buryat society" indicates — in fact an examination of the typical features of shamanism in the light of Buryat shamanism. Although Krader quite rightly regards a complex such as shamanism as being an integral part of the economic, social and cultural system of the community and thus as an element developing the community, he fails to understand the nature of the manifestations of the religion of primitive cultures. He claims that numerous students of shamanism have regarded shamanism as a religion or as a magico-religious phenomenal complex, and continues: „On the other hand Khangalov, Sanžeev, Sternberg, Shirokogoroff, Zelenin and the author have proposed that shamanism be regarded not only from the viewpoints of its religious or religio-magical, but also of its philosophical, naturalist (primitive or proto-scientific), and medical elements and functions" (p. 210). The difference of opinion would appear to concern not shamanism but in fact rather the essence of religion. There are almost as many definitions of religions as there are definers, and they all have a tendency to stress their author's special research interests or theoretical premises. I would thus take the liberty to name only the minimum criteria for the concept of religion on the basis of the most common recurring definitions of the history of religion. A religion or system of magico-religious beliefs can be taken to include forms of cultural behaviour in which the basic idea is primarily the concept of the supranormal, as a personal or impersonal element, and man's striving to make contact with this supranormal element. The idea of the supranormal and the ways of contacting it takes on the most varied of forms in cultures differing in structure, functions and development. The non-stratified cultural system of primitive communities contains the sectors of culture that in the high cultures appear as independent genres, growing side by side as in a bud. Thus primitive religion is by nature practical and permeable, and the supranormal is used to explain the problems of everyday life because scientific knowledge is lacking. Due to its permeability and bud-like nature primitive religion represents the philosophy, art and natural science of its culture just as much as its religious thinking. In describing the manifestations of the religion of primitive cultures it is often more precise to speak of different belief systems rather than to use the monolithic concept religion. For an ideological system relying on oral tradition is incoherent and usually made up of a number of parallel and overlapping belief complexes. The position of shamanism as a belief complex such as this, overlapping with other magico-religious thinking, is very clear. In this sense Krader's arguments appear futile, and his way of comparing shamanism to such developed religions aiming at logic and with an

ideological system as Islam, Buddhism and Christianity inevitably leads to a distorted approach.

Krader's attempt to tie his subject strictly to the historical reality of the Buryats is undoubtedly a considerable blow to the religious phenomenologists, who in overlooking cultural facts reach conclusions without any historical context. The ethnographic facts present that he examines extends from the beginning of the 17th century to the beginning of the 20th century. That he has a realistic appreciation of conditions is proved by the fact that he does not deal with shamanism necessarily as an element influencing the entire life of the community. He notes that not all the Buryats believed in shamans and some even opposed them. The shamanism of the stratified community of the Buryats and its special cultural form was in this respect in a quite different position from e. g. the shamanism of the small arctic communities, where it was an established part of the life of the community. Krader does not, however, keep systematically to his historical materialism. In his view the shamanic system of the Buryats displays a tripartite division similar to that of Buryat society: „The Buryats have conceived the spiritual world as a parallel to the organization of the Buryat social world: the social world is divided into three, the spirits into three, the sould of men into three. All these trichotomies are hierarcized: society is divided into the highborn, the commoners and the slaves" (p. 192). Earlier researchers also observed similarities between the form of community and the classification of the supranormal, i.e. a hierarchical community may also have a hierarchical system of deities. Regarding the other world of supranormal beings as identical to the community's own social reality is in itself logical. Krader's division into the spirits in heaven, the spirits on earth and the spirits of the underworld is not, however, a reflection of social structure. This trichotomy is part of the concept of a three-level universe and is extremely archaic, not only in different parts of Siberia but elsewhere too, e.g. in Oceania. In addition to the basic trichotomy each level may be further subdivided into three, five, seven etc. spheres inhabited by spirits. Contradicting Krader's interpretation is the fact that this concept of the universe was also typical of the hunting clan communities of northern Siberia. If we are to seek a reflection of social organisation in the system of spirits, we should to my mind pay attention to explicitly expressed subordinations — ruling spirits their helpers, messengers, etc. Viewing the Buryats' tripartite concept of the soul as a reflection of the social world is also an overinterpretation: in primitive cultures multi-soul concepts are the rule rather than the exception.

The study of shamanism. Vilmos Voigt, in his article „Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology" tackles a major undertaking in attempting to outline the shamanic research tradition and also its future prospects. He divides earlier shamanic research into four categories: 1. religious history research, such as was represented by the evolutionist shamanic research at the beginning of the century, 2. analysis of ethnographic facts and relationships, 3. the phenomenology of religion and 4. various theories, including e.g. the approaches developed by Ohlmarks and Findeisen, which in Voigt's opinion overemphasize the psychological side. In denying the psychologising theories Voigt at the same time rejects all shamanic research that deals with the psychological factors connected with shamanism. This is fatal, because the psychological side, the shamanic trance technique, plays a considerable role in the rite system, even though it does not as such explain shamanism as an institution.

Voigt lays down his own programme for future research as follows: „The study of Siberian shamanism must be a science of religion, of the history of religion, based on comparative, typological methods, utilizing the linguistic and ethnographical material according to its own conceptions, and trying to solve its own tasks first of all by analyzing customs, beliefs and folklore texts" (p. 63). I cannot help asking: Must all relevant future research into shamanism really use typological methods?

Voigt quite rightly points out that shamanism already took shape during the former era of social evolution based essentially on kinship systems and thus regards that shamanism was originally the product of a classless society. His argument, derived from this view, that shamanism has no tribal or national aspects of functions, does not, however, agree with facts throwing light on Siberian shamanism. For example, Anisimov's facts about clan shamanism among the Evenks of the Podkamennaya Tunguska based on extensive personal field research prove that the shaman acted as the protector of his clan. To my mind the status of the shaman and shamanism varies in cultures with different socio-economic systems. To what extent a religious complex is regarded as shamanic or as a more stratified form of religion, i.e. where the line is drawn between e.g. a shaman performing sacrificial rites and a sacrificial priest proper, is in fact a problem arising at the level of the definer, i.e. the cultural reality. Instead of arguing about what sort of

class structure provides suitable soil for shamanism, it would be more useful to study what sort of magico-religious practices have been observed in what sorts of communities, what sort of thinking they were based on, and so on.

Although Voigt's thoroughly expert and well informed article does in fact contain statements that in their generality lead to one-sidedness he does bring up some interesting special questions that certainly provide new thought for research. One of these is „What unit of social organization is reflected most of all in the shape of the various assistant spirits? Are these clan, tribal or local spirits?"

One of the problems of the theoretical macroperspective of shamanic research concerns its suitability as a foundation for ethnohistorical deductions. In his article „Some Aspects of the Study of Siberian Shamanism" S. V. IVANOV stresses the significance of Siberian shamanism as a historico-ethnographical source. A phenomenon such as shamanism may well conserve primitive practices, ritual objects, etc., the observation of whose stylistic features does further the ethnogenetic study of peoples. Good examples of this are L. P. POTAPOV's drum studies. The object of DIÓSZEGI's and E. L. LVOVA's articles analysing shamanic cult objects is likewise the tracing of links between peoples. The validity of various traditional materials as a source of ethnohistorical research is in fact one of the current issues of e.g. historical and anthropological research into today's developing regions.

Light is thrown on the problems of classifiying shamans by L. V. KHOMIČ and E. A. ALEKSEENKO. Both set out to analyse classes of shamans using communities' own names for them. Thus their research methods may in this respect be compared to the line of research known in the western world as ethnosemantics or ethnoscience, in which the expression used by the community studied is taken as the starting point for defining cultural categories. Alekseenko points out the value of material on Ket shamanism obtained through recent field research in arguing that most interesting is the new information about various semantic categories of the Ket shamans.

Both Khomič, who claims that the Nenets originally had only one type of shaman, and Alekseenko combine classes of shamans under the various spheres of activity of shamans. Alekseenko's article in fact points the way to an extremely interesting angle that bypasses the usual weaknesses of ethnosemantic research: comparison of classes of shamans at the level of their supranormal spirit helper systems and the tasks of the shaman, and analysis of the inner semantics of the ethnos lead to conclusions of wider application.

The phenomena of shamanism. The manifestations of shamanic practices, songs and the ideological sphere of shamanism in different peoples are examined by 21 writers. Although it is impossible within the scope of this article to deal with such a vast amount of material, which in many cases corrects earlier concepts, without perhaps doing injustice to certain writers receiving less attention, I must say that without exception the articles are interesting.

Some of the central issues are covered by several writers. The problems of shamans' songs are attacked by the Hungarians P. HAJDÚ and P. SIMONCSICS and the Finn A. J. JOKI. A combination of the means of linguistics, folkloristics and ethnomusicology would in fact appear suitable for e.g. revealing the contentual relationships expressed in shamanic songs and of interest to the religious historian too. In the same way the shamanic technique of ecstasy is one subject accessible through the analysis of songs.

G. N. GRAČEVA, V. P. DJAKONOVA and B. O. DOLGIKH examine the shaman's dress and attributes on the basis of field observations. Gračeva's research approach is unusually interesting, for she interviews an old man, Djumnime Kosterkin, who formerly acted as a shaman and who subsequently donated his dress and attributes to the local museum. Djumnime's father was Djukhadie Kosterkin, who as A. A. Popov's informant went down in the cultural history of north Siberia because of his highly-detailed tales of shamans. Such generation follow-ups are extremely welcome in studying the collectiveness vs individuality of the shamanic view of the world.

In my opinion undoubtedly the most lasting contribution of „Shamanism in Siberia" and that of greatest interest to contemporary research lies in the analysis of shamanic phenomena of different people — the results of field work conducted over the past few decades. With the help of field research connected with the recovery of cult objects representing e.g. the shaman and the old religious tradition of Siberia it has been possible to obtain important information on the use and meaning of the objects, as the article by e.g. I. S. GURVIČ shows. The reader really does obtain new information on shamanism, information that in many cases changes former concepts, opens up new perspectives and brings to life some of the ossified problems of shamanic research. For

example, the report by V. N. Basilov of a shaman transvestite who is at the same time a patriarch and the father of a large family completely overthrows the theory that shamanism is a model for cultural behaviour adapting to sexual abnormalities. The idea of changing into a woman is no doubt bound precisely to concepts of the relationship between the shaman and the spirits and is, judging from the fact that it is so wide-spread, a very archaic phenomenon.

All in all „Shamanism in Siberia", the editing of which was taken over by Mihály Hoppál following the untimely death of Vilmos Diószegi, is one of the most important works on shamanism to have been printed so far. It is a joint testimony of the present generation of shamanism researchers that will retain its value over years.

Anna-Leena Siikala

Ilmar Talve: Suomen kansankulttuuri

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1979. 403 l.

Még nemrégen (1975-ben) került ki a nyomdából Toivo Vuorela összefoglalása a finn népi kultúráról, s most egy újabb tanulmányt vehet kézbe az olvasó. Hasonló jellegű munkálatok voltaképpen Sirelius óta nem voltak, a részletkutatások azonban annyi új eredményt hoztak, hogy megnyílt a lehetőség az új összefoglalásra. A szélesebb olvasókörökben erős az igény a néprajzi könyvek iránt, tehát a tudomány társadalmi szükségleteket is kielégít.

Talve csaknem húsz éve a turkui egyetem néprajz professzora. Az eltelt két évtized alatt készült munkái közül csupán néhányat említek, hogy kutatásainak irányát láthassuk. 1960-ban és 1961-ben jelentek meg a népi építészet köréből kidolgozott tanulmányai,[1] s már 1961-ben megjelenik első írása a táplálkozás témájáról.[2] Ugyanebben az évben bontakozik ki az érdeklődése a városi és városiasodó rétegek, pl. különösen a vasutasok életmódja iránt. A táplálkozás terén végzett kutatásai néhány év múlva érnek tanulmányokká.[3] Közben a finnországi névnapi és születésnapi hagyományokat vizsgálja.[4] Széleskörű érdeklődése révén megszerezte azokat az ismereteket, amelyek a nagyobb összefoglalás alapjául szolgálhattak. Egyik-másik írásából már sejthető egy későbbi összefoglalás terve.[5] Csak néhány írásra utaltam az elmúlt húsz év gazdag terméséből. Ez a néhány utalás is érzékeltetni tudja azonban Talve érdeklődési körének kiszélesedését, a tanulmányok pedig igazolni tudják, hogy otthonosan mozog a kultúra minden ágában. Szemléletének két mestere: Gustav Ränk és Sigurd Erixon formálta meg az alapvető vonásait. Nagyon nehéz feladatra vállalkozott, egymaga írta meg a finn népi kultúra különböző területeiről összegyűjthető ismereteket, s mindezt rendkívül szorosra fogott terjedelemben.

Talve könyvének alcíme: „historiallisia päälinjoja", arra utal, hogy a szerző számba kívánja venni azokat a történelmi folyamatokat, amelyek a népi kultúrát, hatásukkal alakították. Az alcímben is rejlő törekvés kifejezésre jut a könyv szerkezetében is. A 15 nagyobb fejezetre osztott mű első fejezete történeti bevezetést ad, az utolsó fejezet pedig összefoglalja a finn népi kultúra történelmi periódusait, a kultúra változásait. Erős történeti szemlélete érvényesül minden fejezet anyagának előadásában.

A könyv első fejezete bevezetés. Talve a legfrissebb adatok birtokában tájékoztatást ad a területi beosztásról, a természeti földrajzi viszonyokról, az ország népességéről. Ezt követően tömör összefoglalást kap az olvasó a településtörténet adatairól, az egyház- és jogtörténeti háttérről, valamint a társadalomtörténet tanulságairól. Elemzésé-

[1] Bastu och torkhus i Nordeuropa. Nordiska Museets Handlingar 53. Åbo- Stockholm 1960. XII + 544 l.; Den nordosteuropeiska rian. En etnologisk undersökning. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 387. Folklivsstudier VI. Åbo. 1961.

[2] Kansanomaisen ruokatalouden alalta. Suomi 109/4. Helsinki 1961.

[3] Suomen kansanomaisesta ruokataloudesta. Turun Yliopiston Kansatieteen laitoksen toimituksia 2. Turku. 1973. Folkligt kosthåll i Finland. CWK Gløerup. Lund 1977.

[4] Namens- und Geburtstagtraditionen in Finland. FFC 83/2, No. 199. Helsinki 1966.

[5] Suomalaisen kansanelämän historialliset taustatekijät. Tietolipas 70. Forssa 1972. Kulturgrenzen und Kulturgebiete Finnlands. Ethnologia Europaea VII/1 (1973—74).

ben a városok helyzetére és szerepére is figyelmet fordít. A második fejezet a település és az építkezés bemutatására szolgál. A harmadik fejezet tárgyalja a hagyományos életmódokat: a földművelést, a vadászatot, a halászatot, a fókavadászatot, a rákászatot, a gyűjtögetést, az erdőgazdálkodást, a kátrányégetést, a mészégetést, a vaskohászatot, a háziipart és kézműipart. Mint ez a felsorolás is mutatja, sorraveszi mindazokat az életmódokat, amelyek a történelem folyamán megélhetést nyújtottak. A negyedik fejezet anyaga közlekedéssel és kereskedelemmel foglalkozik, a következő sorrendben: közlekedési utak és a fenntartásuk, közlekedés és szállítás lóval, igavonó állatok és felszerelések, téli közlekedési eszközök, nyári közlekedési eszközök, vízi közlekedési eszközök, tengeri közlekedés, kereskedelmi kapcsolatok, cserekereskedelem, vásárok, vándorkereskedelem. A táplálkozásról szóló ötödik fejezet a következő témákat öleli fel: tárolás és tartósítás, hal-, hús- és vérételek, pépes ételek, kenyér és kenyérfélék, zöldségfélék, tejgazdálkodás, italok, szeszes italok, dohányzás, útravaló és szükség ételek, alkalmi és ünnepi ételek, étkezési rend, főzés és konyhafelszerelés. A viseletről készült hatodik fejezet beosztásban is követi a történelmi korszakokat, megvizsgálja az őstörténeti hagyományokat, a középkori ruhát, a ruházat változásait a 19. század közepéig, valamint az egységesülés folyamatát. Ezután szentel teret a munkaruha, a gyermek-, az ünnepi és rituális ruha, valamint az ékszerek és a viseleti vidékek kérdéseinek. Egy fejezet, a hetedik, foglalja magába a fonás-szövés, ványolás, szalagszövés, kötés, csipkekészítés és horgolás, valamint a népművészet témakörét. A textilről szóló részeket a faragás, a festés és a kovácsolás művészete egészíti ki.

Az anyagi kultúra, valamint a művészet összefoglalását a nyolcadik fejezetben a szociális és gazdasági intézményeket tárgyaló ismeretek követik. A család, a nemzetség, a nagycsalád, az örökség kérdései kaptak helyet, azonkívül a munkamegosztás, az öregkori biztonság, valamint az eltartási szerződés, a nevelés, az ifjúság szerepel ebben a fejezetben. Itt foglalkozik még Talve a földnélküliekkel, a szolgákkal, a helyi szervezetekkel, faluszervezettel, a kalákával és a gazdasági szervezetekkel is.

A kilencedik fejezet az élethez kapcsolódó rítusokat veszi sorra: a születést, a gyermek templomi bemutatását, a társasági életet, a házasságot, a jegyességet, a lakodalmat, az esküvőt, az ezüst és arany lakodalmat, a név- és születésnapot, a halált és a temetést.

A tizenegyedik fejezetben a néphitet mutatja be a szerző, a következő tagolásban: világkép, lélekhit, szellemhit, kultuszhelyek, áldozatok, Agricola istenjegyzéke és a későbbi néphagyomány, mágia, varázslás, gyógyítás, a Krisztushit korai formái, keresztyén hagyomány. A következő, tizenkettedik, fejezet, a népköltészetet tárgyalja, a népdal, mitikus és sámánénekek, siratók, epika a viking kor környezetében, a középkori és későbbi kalevalai költészet, varázsénekek, balladák, lírai dalok, az újabb népdal, mesék, mondák, közmondások és találós kérdések sorrendjében. A tizenharmadik fejezet a népzenével, a tánccal és a játékkal foglalkozik, figyelmet fordítva az újabb táncokra, valamint a népi tánc újraéledésére is.

A tizennegyedik fejezet tárgya a város és az ipari társadalom. Vizsgálat alá veszi a városokat, településüket, épületeiket, az életmódot, a hivatásokat, a közös és a magán szórakozásokat. Kitér a városi kultúra helyzetére az ipari társadalomban. Ezután magával az ipari társadalommal foglalkozik, elemzi az 1870–1914 közötti forradalmi változások hatását, a munkahelyi viszonyokat, a környezetet, a lakást és az otthont.

A tizenötödik, utolsó fejezetnek Talve azt a feladatot szánta, hogy megrajzolja a népi kultúra általános képét. Meghatározza a periódusokat, majd korszakonként jellemzi a népi kultúra fő vonásait. Elsőnek az őstörténeti örökséggel, ezután a középkori változással, a középkorból az újkorba való átmenettel foglalkozik. Ezt követi a népi kultúra a heterogén társadalomban, majd az iparosodás korában, végül az ipari társadalomban. Kísérletet tesz a területi csoportosításra, végül a hagyomány és a változás egymásra hatásának kérdését elemzi.

Bő terjedelmű jegyzetek és források zárják a könyv anyagát.

Nemcsak a tartalmi ismertetés végett láttam szükségesnek a fejezetek tagolásának részletesebb bemutatását, hanem azért is, mert ez is fényt vet Talve munkájának néhány lényeges és jellemző vonására. Már a bevezetésben utaltam a szerző erős és következetes történeti szemléletére. Anyagát fejezetről-fejezetre úgy dolgozza föl, hogy a jelenségeket, eszközöket mind időbeli, mind pedig térbeli elterjedésükben nyomon követi. Minden esetben igyekszik megkeresni a legrégibb források adatait, származzanak akár a középkorból, akár későbbi korból. Ez a törekvése, természetesen nem érvényesülhet egyforma eredménnyel a kultúra egész területén, hiszen a források is különbözők, azonkívül az eddigi kutatások sem terjedtek ki egyformán minden jelenségre. Talve minden esetben vizsgálja a jelenségek térbeli elterjedését is, jóllehet maga nem térképezi őket. Bemutatása egy-egy eljárás, eszköz megjelenését és elterjedését sok esetben pontosan

korhoz és helyhez tudja kötni. Azt hiszem, nem kell különösebben hangsúlyoznom ennek az eredménynek a jelentőségét.

Talve időben nem húz határt anyagának tárgyalásában. Nyomon követi az ipari forradalom kultúrát és társadalmat átalakító hatását az iparosodás kezdeteitől a máig. Az ipari forradalom által átalakított finn társadalomban a nép fogalmát kiterjeszti, tehát nem korlátozza a földműves lakosságra. Ez a szemlélet és kutatási gyakorlat Skandináviában nem teljesen új, Talve sem ebben a művében alkalmazza először. A városi munkások, vagy a vasutasok körében végzett kutatásai, valamint az általa vezetett intézet főbb vizsgálatai jól mutatják eddigi törekvéseit. A finn népi kultúra történeti periódusait a következő tagolásban képzeli el: őstörténeti kor, középkor, újkor, 1730–1860 közötti korszak (ehhez sorolja a heterogén társadalom idejét), az iparosodás kora (1860–1960), végül az ipari társadalom kora. Érdeklődését különösen foglalkoztatja a változás folyamata, valamint a hagyománynak és a változásnak a viszonya, egymásra kifejtett hatása. Lehetséges, hogy egy-egy részlet kérdésében vitát fog kelteni, ez azonban törekvésének az értékét csak növelni fogja.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 418 l.

Néprajzos, nyelvész, történész körökben közismert, hogy TAKÁCS LAJOS munkásságának gerince, fő kutatási területe az irtásgazdálkodás. Az 1960-as évektől végzett terepmunka, a levéltári anyag összegyűjtése, sok-sok részlettanulmány közzététele után most egy kötetbe foglalva megjelent a régóta várt monográfia, amely – a fülszöveg szerint – az évszázadokon át folyamatosan végzett irtás sokféle módozatát, változatos eszközanyagát és a hozzákapcsolódó terminológiát vizsgálja széles európai összefüggésben, történeti alakulásban. Aki csak felületesen lapoz bele a könyvbe, már az is látja a tartalomjegyzék fejezetcímeiből, hogy olyan kiadványt tart a kezében, amely messze túllép a néprajz határain. A rokon tudományok köréből talán a nyelvészet számára nyújt legtöbbet a könyv, elsősorban azért, mert a szerző nem elégedett meg a munkafolyamatok szakszerű néprajzi leírásával, hanem az erdőirtással kapcsolatos kifejezések szótörténeti, etimológiai kérdéseit is részletesen tárgyalja. A gazdag levéltári anyag – amely főként a 17–19. századból származik – szemléletesen dokumentálja a szavak jelentésének változását, és gyakran fény derül olyan etimológiai összefüggésekre is, amelyekre az eddigi nyelvészeti irodalom nem talált bizonyító adatot.

Meggyőző és minden bizonnyal el is fogadható Takács Lajosnak például az az érvelése, amellyel a *horol* 'talajfelszínt felborzol, fellazít' és a *hordoz* 'boronál, fogattal földet porhanyít' igéket egy azonos eredetű *hor* tőből származtatja (245). Lakó Györgynek a *horol* eredetét tárgyaló cikke nyomán megvizsgálta a rokonnyelvi összefüggéseket, felderítette a szóban forgó mezőgazdasági művelet tárgytörténeti hátterét, a *horoló*, a *gereblye* és a *borona* azonos funkcióban történő használatát. E párhuzamok valóban hihetővé teszik a *horol* és a *hordoz* egy tőből való kialakulását.

Az irtásgazdálkodás történetének ismerete nélkül aligha sikerült volna bárkinek is megfejtenie a *tőszomszédság* szavunk eredetét. Egy 1769. aug. 31-én Kustánszegen tartott tanúkihallgatás irataiból kiderül, hogy a két vallomást tevő tulajdonos földjének határmezsgyéjén „mai napiglan is egy ki dült fenyőfa törzsökön két kereszt meg teczik". Az történt ugyanis, hogy „Németh János Kustáton Györgyöt megh szollétotta mondván, Komám Uram, ezen fenyőfára föl szélrül én vágtam Keresztet, melyre azonnal Kustáton György felelte, Délrül pedig, Komám Uram, én vágtam". A két szomszéd a még fent álló, gyökerével a földbe kapaszkodó fára rótta rá a foglalójegyét. Azok voltak tehát a „tőszomszédok", akiknek a birtokjele egyetlen fa tövére volt felvésve (99).

A magyar földművelés korai szakaszáról jelentős vita kerekedett az 1940-es évek végén és az 50-es évek elején. A vita egyik nyelvész résztvevője, HAJDÚ PÉTER kifejtette, hogy a finnugor kor vége felé kezdett valamely fogalmuk lenni a finnugoroknak a kapás földművelés bizonyos primitív formáiról. A nemzetközi néprajzi irodalom is úgy tartja számon, hogy az ekés földművelést megelőzte az ún. kapáskultúra, a föld megművelésének egyszerűbb módja. Magyar vonatkozásban problémát jelent ebben a fejlődéssorban az, hogy a kapáskultúra elnevezés alapjául szolgáló *kapa* szavunk nem régebbi a XIV. századnál. Takács Lajos úgy próbálja áthidalni ezt a nehézséget, hogy népnyelvi és nyelvtörténeti adatokra támaszkodva az *ás* igének tulajdonít a mainál kiterjedtebb jelentést,

a korai kérdéses évszázadokban tehát ezzel a szóval jelölhették a kapaszerű eszközzel végzett talajmunkát is (226–232).

Az irtásgazdálkodás emlékeinek kutatása során különösen nagy jelentősége van a földrajzi neveknek, a határrészek, dűlők jelenkori és a levéltári iratokban előforduló elnevezéseinek. Maga az *irtás* szó is számos földrajzi névben él, de a munkafolyamatok egyes szakaszai szintén jól nyomon kísérhetők a tulajdonnevekben. Az *Aszó* például szinte az egész nyelvterületen elterjedt hely- és dűlőnév (144), olyan erdőrészt jelölt, ahol a fákat kerengetéssel kiölték, de a száradó törzsek még a földben maradtak. A *Vész* többnyire Erdélyben fordul elő, a tűzzel való irtás egyik szakkifejezéseként vehető számításba (118–128). A fakiölésnek egyik módja a csonkolás, amely abból állt, hogy a gallyakat és a vastagabb ágakat levágták, a törzs azonban egy ideig még a földben maradt. Főként a Nyugat-Dunántúlon őrzi ennek emlékét sok *Csonkás* helynév. Takács Lajos Zala megyéből és Sopron megyéből idéz adatokat. Vas megyéről ezt írja: „A történeti anyagban időnként ott is találkozhatunk vele, ahol ma már semmi nyoma nincs. A Vas megyei Nádasdon 1853-ban a Batthyány uradalom pl. Halogy községgel szerződést kötött a Csonkási-erdő legeltetésére" (162). Nem jutott hozzá a szerző a könyv írásakor a Vas megye földrajzi nevei c. helynévgyűjteményhez, pedig ez a sajnos még mindig kéziratban levő adattár az élő és történeti nevek között 17 községből 64 helynévben rögzíti a *Csonkás* előfordulását.

Számomra különösen megragadó volt az a fejezet, amelyben a monográfia írója korabeli szövegek idézésével szinte lépésről lépésre nyomon kíséri a birtoklástörténeti földrajzi nevek születését (106–111). A földrajzinév-adás, a nevek mennyiségének gyarapodása szempontjából valószínűleg jelentős időszak a szerző által részletesebben kutatott 17–18. század, amikor szélesebb méreteket öltött a közös tulajdonban levő erdők egyéni célokra történő irtása, kisajátítása. A birtokbavétel miatt szükségessé vált a határ egyes részeinek pontosabb megnevezése, az újonnan keletkezett parcelláknak nevet kellett adni. Mivel az elfoglalt területeket a birtokbavételtől kezdve a foglaló nevével kapcsolták össze, a faluközösség elismerte annak jogos tulajdonául, kézenfekvő tehát, hogy a kérdéses földdarabot a tulajdonosáról nevezték el. Persze azért hosszú út vezetett az alkalmi szókapcsolattól *(Igali Gergely keréttése)* a valódi földrajzi névvé válásig.

BALOGH LAJOS

Louis Ligeti (szerk.): Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium

Held at Mátrafüred, Hungary, 24–30 September 1976. Edited by L. L. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 586 l.

A kötetbe gyűjtött előadások a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottságától és a Kőrösi Csoma Társaságtól rendezett és nagy nemzetközi érdeklődés mellett megtartott ülésszakon hangzottak el. Bár a Csomától művelt stúdiumok állottak a középpontban, az előadások, s így a cikkek tematikája is ezen — a rendezők és a szerkesztő kívánságának s a hazai orientalisztikai stúdiumok struktúrájának megfelelően — több irányban is túlnyúltak. Értékes hozzájárulásokat találunk a buddhista filozófia kutatásához és kutatástörténetéhez, Tibet régi történeti forráskutatásához, modern társadalmi néprajzához, folklórjához. Bármennyire érdekes lenne mindezek részletes ismertetése, itt csak a tág értelemben vett nyelvészeti és az érdeklődésre számot tartó nyelvészeti adatokat tartalmazó művek bemutatására kerülhet sor. Tárgya szerint külön említést érdemel azonban — a szerzők alfabetikus sorrendje jóvoltából is — az élre került cikk, BETHLENFALVY GÉZA új adatokat tartalmazó műve „Alexander Csoma de Kőrös in Ladakh".

A kötet negyvenegy közleményének közel a felétől kell itt szólnunk. A nyelvrokonság kérdésével foglalkozó műveken kedve a sort KUN CSANG érdekes gondolatmenetű cikkét említjük legelébb, amelyben a sino-tibeti nyelvhasonlítás és az irodalmi tibetivel kapcsolatos eddigi helytelen gyakorlatot taglalja (The Tibetan Role in Sino-Tibetan Comparative Linguistics, 47–58). Mesterien szellemes ROY ANDREW MILLER cáfolata NISHIDA japán nyelvtörténész elméletéről, amellyel a japánt a tibeto-burmaival rokonította (Is Tibetan Genetically Related to Japanese? 295–312). Történeti fonetikai érdekességű BETTY SHEFTS CHANG vizsgálata a tibeti írás *a-chung* jele nazális előzményéről (Tibetan Prenasalised Initials, 35–46). Ugyancsak a tibeti nyelv fonetikájával, de esz-

közfonetikai alapon foglalkozik EBERHARD RICHTER és DIETER MEHNERT munkája (Zur Struktur und Funktion der Aspiration im modernen Tibetischen, 335–352). Számos közlés témája lexikológiai érdekességű, így R. E. EMMERICK egy tibeti orvosi munka, a *Rgyud-bźi* néhány terminusát elemzi (Some Lexical Items from the *Rgyud-bźi*, 101–108). Szintén orvosi terminusokkal, pontosabban gyógyszernevekkel foglalkozik egy gyógyszerészeti múzeumi gyűjtemény kapcsán IRENEUSZ KANIA (Médicine tibétaine dans les collections du Musé Ethnographique de Cracovie. Rapport préliminaire, 153–160). Történeti tibeti szövegekben előforduló szakkifejezést értelmez RÓNA-TAS ANDRÁS (On a Term of Taxation in the Old Tibetan Royal Annals, 357–363), illetve címzésformákat és rangmegjelöléseket elemez MANFRED TAUBE (Einige Namen und Titel in tibetischen Briefen der berliner Turfan-Sammlung, 487–502). Nem lexikológia, de tibeti lexikográfia a tárgya TERJÉK JÓZSEF munkájának (Die Wörterbücher der vorklassischen tibetischen Sprache, 503–509). A tibeti és más nyelvek kapcsolatának problémái, a fordítások és a szellemi hagyományozódás foglalkoztatja KARA GYÖRGYÖT (Uiguro-Tibetica, 161–167 l. még P. ZIEME–G. KARA: Ein Uigurisches Totenbuch. Budapest 1978) és más szempontból JIKIDO TAKASAKIT (Some Problems of the Tibetan Translations from Chinese Material, 459–467). Alaktani probléma megoldását keresi RUDOLF KASCHEWSKY (Zur Frage des sogenannten „Akkusativs" im Tibetischen, 169–188), s bár megközelíti, nem jut el a megoldáshoz, a tibeti mondat ergatív szerkezetének felismeréséhez. Miként már Kara cikke is a belsőázsiai kulturális egymásrahatások felé tágítja a tematikát LIGETI LAJOS, amikor a Kiu-yong Kouan-i mongol felirat egy passzusa kapcsán széles török és tibeti összehasonlító anyagot von vizsgálatába (Le mérite d'ériger un stupa et l'histoire de l'éléphant d'or, 223–284). A mongol népi vallásosságnak a Tibetből származó Geser-kultuszához kapcsolódó szöveget közöl és elemez WALTHER HEISSIG (Geser Khan als Heilsgottheit, 125–152). J. RINCSEN tibetiből csak szóban mongolra fordított imákról számol be (Исполнители рецитаций на устном монгольском языке сутр, 353–355). L. S.SAVITSKY pedig a tibeti lírai költészet versformáiról értekezik (Secular Lyrical Poetry. in Tibet, 403–409). Szokatlan kérdést vet fel ERIC GRINSTEAD a számítógép alkalmazhatóságát a tibeti írásos szövegek átírásához (Tibetan Studies by Computer, 109–123). Végezetül megemlítem, hogy további elszórt nyelvi adatokat tartalmaz URAY G. történeti (The Annal of the 'A-za Principality, 541–578) és ERNST STEINKELLNER buddhista filozófiai (Remarks on Tantric Hermeneutics, 445–458) munkája is.

A gazdag és sokoldalú kötetnek a bennefoglaltakon túli hatalmas értéke az, hogy szokatlanul hamar, a szimpoziumot követő második évben már megjelent, s ez a szerkesztőnek és segítőjének igen komoly erőfeszítését dícséri.

U. KŐHALMI KATALIN

P. Zieme—G. Kara: Ein uigurisches Totenbuch

Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109). Bibliotheca Orientalis Hungarica XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 347 l.

A tunhuangi barlangkönyvtár Stein Aurlétól feltárt kincseiből adott közre a szélesebb turkológus, orientalista, nyelvész és vallástörténész közönség számára a jól összegyakorolt szerzőpár egy több szempontból is izgalmas ujgur nyelvű buddhista kéziratot. Szövegközlésük bevezetéseként a szerzők igen röviden, csak felsorolásszerűen jellemzik a kéziratnak és másolóinak, helyesírásának, továbbá hang-, alak- és mondattanának és szókészletének sajátosságait. Az előadás lapidárissága ebben a részben helyénvaló, bár nem könnyíti meg az olvasó dolgát. Azonban a tartalom és hagyományozódás ismertetésének mindenképpen bővebbnek kellett volna lennie, még akkor is, ha KARA GYÖRGYnek a Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium, Budapest 1978 kötetben (161–167) megjelent „Uiguro-Tibetica" cikkéhez folyamodunk, amelyikben a Halotti könyv, de más tibetiből fordított ujgur buddhista szövegek kapcsán bővebben foglalkozik a fordítások kulturális, történeti és nyelvi hátterével. Nem tudunk meg azonban ennek a munkának a segítségével sem többet a buddhista halotti könyv, a *Bar-do-thos-grol* vallásfilozófiai és rituális hátteréről, holott a nem ujgur-specialista turkológustól és más nem tibetista orientalistától sem várható el – más stúdiumok képviselőiről nem is szólva – hogy a buddhista misztikában és a buddhista halál-elképzelésekben járatosak legyenek, tudják, hogy ezek szerint a halál pillanatában a testiség alkotóelemeire és az érzékelésre, észlelésre, érzelemre és tudatra bomlik, ugyanakkor látszattestbe szövődve,

amelyik közbülső vagy átmeneti állapotként addig marad meg, míg újra belépve egy anyaméhbe visszanyeri testiségét. Pedig mindezek nem lennének közömbösek a szöveg értése, pontosabban megértetése és értelmezése szempontjából. A szerzőknek is, de a mű forgatóinak, használóinak is bizonyára egyszerűbb helyzete lett volna, ha a mű néhány évvel később jelent volna meg – bármi különös is ilyet állítani – ugyanis épp a kézirat elkészülte és a megjelenés közti holtidőben jelent meg néhány, az ideológiai háttér megértése szempontjából jelentős közlés, a tibeti *Bar-do-thos-grol* újrafordításai, amelyeket a szerzők már nem vehettek figyelembe: F. Fremantle–Chögyam Trungpa: The Tibetan Book of the Dead. Berkeley 1975; Das tibetische Buch der Toten. Die erste Originalübertragung aus dem Tibetischen. Hrsg. Eva K. Dargyay in Zusammenarbeit mit Gesche Lobsang Dargyay. Bern–München–Wien 1977; és Eva K. Dargyay: Probleme einer Neuarbeitung des Bar-do-thos-grol. Tibetan Studies, Zürich 1978. 91–101. Feldolgozásukban így Evans-Wentz fordítására szorultak, amelyik már önmagában véve sem fordítás, hanem perifrázis és a kérdés fent említett ismerői szerint többnyire átértelmezve adják vissza az eredeti gondolati tartalmat.

Ezek az észrevételek és kiegészítések azonban a munka érdemi részét, magát a szöveg közreadását lényegében nem érintik. Az igen precíz átírás a közölt fakszimile táblákon ellenőrizhető. A szöveggel párhuzamosan tördelték a fordítást és a hatalmas apparátuson alapuló jegyzeteket, amelyekben a párhuzamos szöveghelyeket is közlik. Ezt követi a pontos és részletes szójegyzék. A jegyzetekben már nyoma sincs a bevezetőnél kifogásolt lapidárisságnak. A magas színvonalú filológusmunka már önmagában is tiszteletet követel a szerzőknek, még akkor is, ha idő teltével ő maguk, vagy a kötet más használói feltárnak olyan helyeket, amelyek másként fordíthatók, interpretálhatók, hisz ez nemcsak természetes, hanem kívánatos is. Köszönetet kell mondanunk a szerzőpárnak a széles ismereteket, és rengeteg időrabló, nem látványos aprómunkát követelő vállalkozás sikeres keresztülviteléért.

U. Kőhalmi Katalin

Benkő László: Az írói szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 275 l.

A nyelv megismerésének, feltárásának legrégibb, legfontosabb területei közé tartozik a szótárírás. A különböző szótártípusok létrejöttét mindig bizonyos társadalmi igény előzte meg. Az irodalmi, elsősorban a szépirodalmi művek egyre szélesebb körben való elterjedésének következtében szükségessé vált az írók nyelvezetének, stílusának mind teljesebb, mind pontosabb vizsgálata. Ez az igény hozta létre az ún. írói szótárakat. E sajátos szótártípussal foglalkozik Benkő László monográfiája. A kötet alcíme: A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Ez jelzi, hogy nem csupán a mai modern írói szótárakat tárgyalja, hanem az áttekintés a kezdetekig nyúlik vissza.

A mű első részében az írói szótár elméleti kérdései között kapott helyet a történeti bemutatás. Az első kezdetleges, elméletileg alig megalapozott, főként közvetlen gyakorlati céllal készült szómutatók, szójegyzékek felsorolásán, értékelésén át jutunk el a modern, a teljesség igényével fellépő írói szótárak ismertetéséig. Eközben a szerzőnek alkalma nyílik elméleti kérdések tisztázására. A könyv jelentékeny hiányt pótol. Nálunk nemcsak a közvélemény, de a már meglévő, a hasonló külföldi szótárakhoz viszonyítva későn megjelenő írói szótáraink potenciális használói (a magyartanárok) közül is sokan nincsenek tudatában e szótárak elméleti és gyakorlati jelentőségének. Ennek okát a lexikológiai, stilisztikai oktatás, a pedagógusképzés hiányosságaiban is kereshetjük, de a szakirodalomban is eléggé mellőzött terület a szótárírásnak és szótárirodalomnak, ezzel együtt és ennek következtében természetesen az írói szótáraknak a problematikája is. Benkő László az elsőnek megjelent új magyar írói szótár, a Juhász Gyula-szótár szerzőjeként (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Budapest 1972) jól ismeri ezt a kérdéskört. Nyelvvel, irodalommal foglalkozó szakember és irodalomértő olvasó számára egyaránt nélkülözhetetlen segítséget nyújt az írói szótárak műfaji sajátságainak, funkciójának megismeréséhez. Kijelöli e speciális szótárak helyét a szótárak rendszerében. Egyértelműsíti az egyes szaktudományok, tudományágak (nyelv- és irodalomtudomány, lexikológia, stlisztika) szerepét a „Janus-arcú" írói szótárak létrehozásában.

Ezt követően a könyv első részének második felében számbaveszi, értékeli a modern írói szótárak különböző típusainak egyes képviselőit – általában a legfontosabbakra helyezve a hangsúlyt. Végigtekintve a külföldi írók, költők névsorán, akiknek műveit a

legfejlettebb típusú, az értelmező-minősítő írói szótárakban dolgozták fel (Dante, Shakespeare, Cicero, Puskin, Mickiewicz, Botev, Ibsen, Cervantes, Eminescu, Goethe), óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan illeszkedik ebben a sorba a Juhász Gyula-szótár. Nem a szótár kritikáját (önkritikáját) hiányolom elsősorban, hanem Tolnai Vilmos szavaira gondolok, aki az ún. vezérszótárak szükségességéről beszélt, azaz „egy-egy kor elejéről a legkiválóbb emlék vagy író teljes szótári feldolgozását"-t sürgette (NyK 49:278). Ennek a vezérszótári szerepnek a betöltésére sokkal inkább alkalmas a Petőfi-szótár, amelynek már két kötetét vehetik kézbe az érdeklődők (Petőfi Sándor életművének szókészlete. Szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre, Gáldi László irányításával. Budapest I. A–F 1973, II. G–M 1978) és a csak anyagában és tervében meglévő József Attila-szótár. Éppen ezért sajnálatosnak tartom, hogy az egyes szótárakat elemző részben, az összevetésekben a szerző jobbára csak a több mint húsz évvel ezelőtt megjelent mutatványokra, szócikktervezetekre támaszkodik a Petőfi-szótárral kapcsolatban. Érdemes lett volna arra is rámutatni, hogy bár jogosnak tarthatjuk azt a követelményt, hogy egységes stilisztikai szemlélet uralkodjék a szótárakban, az azonban mégsem várható, hogy pl. Petőfi és Juhász Gyula stílusát egyazon mércével mérjük. Különböző egyéniségek, különböző korok irodalmi nyelvét, stílusát, stíluseszményét kell az egyes szótáraknak tükrözniük. Az összehasonlítás csak ebből a nézőpontból lehetséges.

Az írói szótárak fajainak és főbb képviselőinek bemutatása után következik a gyakorlati kérdésekkel foglalkozó rész. Ebben elsősorban a Juhász Gyula-szótár írásának, szerkesztésének tapasztalatai, tanulságai és nem utolsósorban a szerkesztési elvek ismertetése révén nyerhetünk bepillantást az értelmező-minősítő típusú írói szótár készítésének műhelytitkaiba. Ez a rész is nemcsak a lexikográfus szakember számára lehet érdekes, minden olvasónak segít elsajátítani az írói szótárak használatát.

Jelentős érdeme Benkő László könyvének az is, hogy képet ad az eddig elért eredményekről, és egyúttal felkelti és fokozza az igényt hasonló munkák megvalósítása iránt.

A kötetet igen alapos, kimerítő bibliográfia egészíti ki.

T. Somogyi Magda

Michael Branch—Antero Niemikorpi—Pauli Saukkonen: A Student's Glossary of Finnish

The Literary Language. Arranged by Frequency and Alphabet English – French – German – Hungarian – Russian – Swedish. Werner Söderström Osakeyhtiö Porvoo, Helsinki – Juva 1980. 378 l.

Finn rokonaink több jó lépést tettek a szakosított szótárakat illetőleg az utóbbi két évben. A Werner Söderström kiadó négy olyan könyvet dobott a piacra, amelyek megfelelőivel mi, magyarok, még adósok vagyunk. Az utóbbi évek egyik legnagyobb finn nyelvészeti könyvsikere Kaarina Karttunen Nykyslangin sanakirja (A mai finn argó szótára) című munkája (Porvoo – Helsinki – Juva 1979. 333 l.). A szerzőnő a Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimistoban dolgozik, s ebben a finnországi nyelvek kutatóközpontjának nevezett intézményben készült el az Uudissanasto 80 (Új szavak tára 80) címen (Porvoo – Helsinki – Juva 1979. 194 l.) az 1961 óta a finn híranyagban jelentkező mintegy 6000 elfogadott és ajánlott szót magába foglaló szótár is.

Az első finn gyakorisági szótár egy 408 301 szavas korpuszból, 43 670 különböző szócikk alapján 1979-ben jelent meg Pauli Saukkonen, Marjatta Haipus, Antero Niemikorpi és Helena Sulkala szerkesztésében Suomen kielen taajuussanasto címen (536 l.).

Az előttünk lévő angolnyelvű kiadvány, A Student's Glossary of Finnish Michael Branch londoni egyetemi tanár ötlete, s a Finn Oktatásügyi Minisztérium támogatásával készült. Az előbb említett gyakorisági szótár segítségével Michael Branch, Antero Niemikorpi és Pauli Saukkonen olyan kézikönyvet ad a finn nyelvvel elemi szinten megismerkedni akaró angolul, franciául, németül, magyarul, oroszul vagy svédül tudó diákok kezébe, mely F. E. Sillanpää Nuorena nukkunut című regényének olvasásáig elvezetheti a kezdőt. Az „aki sokat markol, keveset fog" elve alapján a szerzők inkább „keveset markolnak". 18 fejezetben (az A-tól az R-ig) gyakoriság szerint haladnak előre, 2017 címszóig jutnak el. A finn nyelv leggyakoribb szava az *olla*, a kb. 400 000-es korpusz 8758-as gyakoriságú létigéje, ezt követi a *ja* 5819-es, a *se* 2674-es, az *ei* 2301-es, a *joka* 1725-ös és a *hän* 1630-as gyakorisággal. Minden egyes címszó esetében mind a szófajt, ill. szófajokat (pl. *se* névmás és mutatónévmás, az *ei* határozószó és tagadó ige) is megadják,

a szerzők. A gyakorisági mutató utolsó szavai a *vilkaista*, a *vähentää*, a *väite*, a *väärä* az *yksimielinen* és az *yksinomaan*. Mivel azonban tanulás közben csupán a gyakoriság szerint nehéz lenne megtalálnunk egy-egy finn szót, a szócikkek címszavait és azok angol—francia—német—magyar—orosz és svéd megfelelőit külön-külön az ábécé szerint is felsorolják a szerzők (201—368). Mind a nyelvtani jellegű (9—11), mind pedig más rövidítéseket (369. l. — szerencsére ezekből kevés van) valamint a főnevek és igék ragozási rendszerét (370—376) úgy adják meg a szerzők, hogy mind a hat fentebb említett nyelv olvasói megértsék. A francia fordítás az oului egyetem professzora, Kirsti Simonsuuri munkája, a németet Tuula Hartwig (Niskanen), a Ruhrvidéki Egyetem docense és férje Rudolf Hartwig végezte, a magyar fordításokért Keresztes László, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa a felelős, az orosz fordítást Matti Jeskanen, a Joensuui Egyetem tanára, Jessica Routley, a Londoni Egyetem és Leevi Iivainen, az Oului Egyetem tanára végezte, a svéd fordítás pedig Pentti Soutkari, a Lundi Egyetem docensének munkája. Szakmai jellegű tanácsokkal Pertti Virtaranta, Kari Tolvanen és Eila Hämäläinen látta el a szerzőket. Hannele Branch, a londoni finn lektornő a munka minden egyes szakaszában anyanyelvi lektorként segítette férjét.

Bármennyire is szerény M. Branch, A. Niemikorpi és P. Saukkonen munkájának címe, a könyv nem csupán „Student's Glossary", s nem csupán gyakorisági szótár. A könyv alapján a finn nyelv 2017 szavának jelentésbeli megoszlását, a szóanyag nyelvtani kategóriáinak abszolút és relatív gyakoriságát is megtudjuk. Szófajilag a 2017 lexéma a következőképpen oszlik meg: 885 főnév, 481 ige, 286 melléknév, 207 határozószó, 53 határozói jellegű névelő illetőleg névutó, 32 névmás, 25 kötőszó, 15 számnév (13 rövidítés), 12 névelő és névutó és 8 módosítószó. A 885 főnév viszont a kb. 400 000-es korpuszban csupán 27 856-szor fordul elő, míg a 481 ige pontosan 32 623-szor. Így a relatív gyakorisági mutató 32,6 : 27,8% arányban az ige javára dől el. — Magam egy 3271 lexémából álló 60 000-es korpusz alapján vizsgáltam meg a Müncheni Kódex (1466) szóanyagát. Kissé merész, de talán megengedett egymás mellé helyeznünk az 1961—1979-es finn és az 1466-os magyar korpusz abszolút szófaji megoszlását:

	2017 finn címszó alapján (1961—1979), 400 000-es korpuszból		3271 magyar címszó alapján (1466), 60 000-es korpuszból	
főnév	43,88%	(885)	42,25%	(1382)
ige	23,85%	(481)	30,66%	(1003)
határozószó	10,26%	(207)	10,27%	(336)
névmás	1,59%	(32)	5,35%	(175)
kötőszó	1,24%	(25)	1,07%	(35)
számnév	0,74%	(15)	1,74%	(57)
névelő és névutó	0,59%	(12)	1,29%	(42)
módosítószó	0,40%	(8)	0,31%	(10)

(vö. Der Münchner Kodex IV — Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis, Otto Harrassowitz Wiesbaden 1977:14). Noha a két korpusz közötti időbeli (1466:1961) és nagyságrendbeli (60 000 : 400 000) különbség nemigen engedi meg az ilyenféle összevetést, mégis meglepő hasonlóságok mutathatóak ki az alapvető nyelvtani kategóriák megoszlását illetőleg. A névmások esetében mutatkozó szembeötlő megoszlásbeli különbség a magyar szerzetesek „pontosságra való törekvésének" rovására írható. A fordítók nem veszik észre, hogy a nyelv logikája más: a személyragozás. Sajnos ezt a „névmásburjánzást" mai magyar szövegben is fel-felfedezi az ember.

A finn nyelv leggyakoribb igéje manapság az *olla* (8758 előfordulás: 400 000), a Müncheni Kódex korának leggyakoribb magyar igéje a *vala* (1198 előfordulás: 60 000). A szógyakoriság abszolút vezetője a Müncheni Kódexben az *és* (4795 előfordulás), a mai finn korpuszban megfelelője a *ja* a második helyen van (5819 előfordulás). Az *az* mutatónévmás 2909-szer fordul elő az 1466-os magyar kódexben, finn megfelelője, a *se* a harmadik helyen áll, 2674 ízben található meg a 400 000-es korpuszban.

Az előttünk fekvő két gyakorisági szótár nemcsak a finn nyelv, az egész finnugor nyelvközösség első gyakorisági szótárai. Bízzunk benne, hogy ezeket rövidesen hasonló jellegű magyar, észt, zürjén, mordvin, cseremisz, votják, lapp, vogul és osztják gyakorisági szótárak követik. A számítógépek korát éljük. E gépek helyettünk nem gondolkozhatnak, de hallatlan segítséget adhatnak egy-egy nyelvi kérdés megoldását illetőleg. Amelyik nép nem használja ki kellő mértékben — nyelvi kérdések megoldásában is —

a modern technika vívmányait, előbb-utóbb lemaradhat nyelvének ápolását illetőleg. A modern nyelvtanításba is betör a gépi technika. A mai finn nyelvészet lépést tart e fejlődéssel. A hagyományos nyelvészet és a modern számítástechnika sikeres együttműködése az előttünk lévő kiadvány: a londoni és az oului egyetem tanárainak közös erőfeszítésével készült A Student's Glossary of Finnish.

SZABÓ TÖRPÉNYI ÁDÁM

Wilhelm Appel: Grundzüge der kausalen Phonetik

Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien 1980. 353 l.

1. Ennek a munkának a tudományelméleti alapgondolata a fonetika szemléletének megváltoztatása. Ez nemcsak címében fejeződik ki, amely leplezetlenül utal TRUBETZKOY iskola- és korszakteremtő Grundzügéjére, hanem bevallottan is, a koncepciót Trubetzkoy „folytatásaként" nevezve meg (2). Magát a folytatást azonban nem kemény bírálat indítja el, mint ARANY A. LÁSZLÓ alapos, brilliáns érvelésében, sem a megszüntetve megtartás hegeli elve, mint a generatív fonológiában, hanem párhuzamos tények állítása: azon tények jelentőségének hangsúlyozása, amelyek Trubetzkoyt csak mellékesen, mint a priori adottságok érdekelték, amelyeken túl kezdődnek az igazi kérdések. Az újrakezdéshez a szerző „materiális tényekhez" nyúl vissza, nevezetesen elsősorban a beszédtevékenység szomatikus vonatkozásai felé, és ennyiben a fonetikát – legalábbis célmeghatározásainak szintjén – a tudományszak történetének eredeti csapásain próbálja visszavezetni a kiindulópontokhoz. (Nem polemikusan, de egyértelműen.) Ettől a koncepció rögtön természettudományos jelleget kezd ölteni, noha a fogalmak és az idézetek mindenestül a humaniórák tárházából valók. Itt rögtön az alapelvek terén ellentmondás áll elő: a könyv „oksági fonetikát" említ a címben, és az egész gondolatmenet végső célja is az, hogy mindent mindennel összefüggésbe hozva, mindent mindig megokoljon, holott a természettudomány egyik jelentős 20. századi tanulsága volt – a fizikus ERNST MACH és AVENARIUS nyomán – a tiszta kauzalitás elvének bizonnyal fájdalmas, de elkerülhetetlen feladása. Hasonlóképpen megrendült – szintúgy a mai részecskefizika eredményeinek tükrében – a természet szimmetriájába vetett bizalom is, és ez ehelyt azért kíván említést, mert a munka olyan hivatkozási alapot használ (például a fonémarendszerek egyensúlyi állapotával kapcsolatban), amely ellentmondásban van legújabb tudományos ismereteinkkel.

A kiindulás mindenképpen helyes: „a kimondott szó egyidejűleg szimptóma, jelzés és jel is" (30), de – a német közmondás szerint – a részletekben búvik meg az ördög. Egy ilyen fontos részlet, rögtön az elején, a nyelvi jelrendszer szerkezetét alkotó entitások okmagyarázata: az ember oppozíciókban érzékeli a világot, s ezért tartalmaz a nyelvi rendszer is oppozíciókat (35). Ilyesfajta következtetés kimondásához a közvetlen belátás a tudományban nem elég. A műnek az ilyesfajta elméleti elégtelenségei a legtanulságosabbak. Ennélfogva a recenzióban – talán egyoldalúan – azt az egy-két vonatkozást igyekszem érinteni, amelyek a teoretikus okulás hasznával járnak, elhagyva olyan részek alaposabb taglalását, amelyeket joggal lehet hagyományosnak tekinteni.

2. APPEL magyarázó elve a nyelvi jelenségekre – helyesen – az, hogy a nyelv egész rendszere és egyes tényei (jelzései és jelei), minthogy szervesen az emberi létben gyökereznek, mindig, minden más, az emberrel és az emberiséggel kapcsolatos összetevővel szoros összefüggésben állnak. Ez a belátás őt azonban arra a túlzó álláspontra vezeti, hogy az összefüggések mindig közvetlenek is, egymás között pedig azonos hatásfokúak (vö. különösen 37–56). A szerzőnek egyébként szemmel láthatólag azoknak a vonatkozásoknak a meghatározása okozott örömöt, amelyek a nyelvi tevékenység és a személyiség, a nyelv és a kultúra, a nyelvek típusok szerinti különbségeinek kérdését érintik. E problémák tárgyalásának tudományos háttéranyaga elég széles körű és jó minőségű is: a szorosabb értelemben vett kulturális vonatkozásokban a nyelvelmélet sok jeles képviselője képviselve van HUMBOLDTtól PORZIGig; a nyelvi tevékenységnek a személyiség szerkezetével való kapcsolatában a személyiség dinamikus aspektusait előtérbe állító művekre támaszkodik (KLAGES, LERSCH, továbbá JUNG). Míg azonban Appel a nyelvtipológia kérdéseiben alaposan tájékozott, ezek a nem nyelvtudományi diszciplínák egyoldalúan vannak képviselve. Nem szabad lett volna kihagynia a kultúrantropológia újabb vagy nem is újabb vonatkozásait, WITTGENSTEINt, a nyelvi determinizmus kér-

dését és CHOMSKYt. Másfelől túlzott óvatosságnak tűnik teljesen elkerülni az analitikus iskolát (FREUDot és tanítványait), és PIAGET eredményei is elválaszthatatlanok a szerző által érintett témáktól. Mint Bécsben publikáló kutató megemlékezhetett volna a pszichiátria harmadik (bécsi) generációjáról, amelynek vezéralakja, E. FRANKL a noogén [tudati] neurózis diagnosztikai leírásával éppen a – beszéd kapcsán – minden réteget minden más réteggel kapcsolatba hozó Appel koncepcióját erősíthette volna meg.

3. Ami mármost a beszédfolyamat konkrét fonetikai mozzanatait illeti, a szerző számára, úgy tűnik, az egyetlen lehetséges kiindulás a szótag, mint amely a legközvetlenebbül felel meg elemi élettani funkcióknak. Innen kell a kisebb, illetve a nagyobb kiterjedésű hangtani összetevők irányában továbbindulni. Ugyanis a szótag hordozza azokat a közös tulajdonságokat, amelyek azután – eltérő mutációkban – megformálják a beszédhangokat, másfelől az összetett egységeket. A szótag meghatározásában Appel lényegében a MALMBERG-féle definíciót vallja, amikor azt mondja, hogy a szótag motorikusan és dinamikusan összefogott hangsor (143). Bőven tárgyalja a szótag fiziológiai kérdéseit, de a nyelvieket szűkösebben taglalja. Figyelemreméltó, mindazonáltal túláltalánosított megfogalmazású gondolata az, hogy a szótagképzés (élettani) folyamatában, a „szótagvezetésben" [Silbenduktus] a szótag nyitódási és záródási fázisának alakulása a képzésfolyamat egészének aktuális energiabázisától függ (146), vagyis, hogy a szótagok sorozatának ejtésében érvényesül valamilyen energiavezérlés, mégpedig élettani értelemben. (Appel természetesen a ritmust is a vitális alapokból vezeti le, amelynek szomatikus formája ugyanis a taktus, azaz az átlagosan 2/3 s időtartamú mozgási egységek a beszédtevékenységben.) Az energiaeloszlás a szótagtipológiának is alapjául szolgál Appelnál, s a beszédhangok/fonémák rendszerének a felosztási elve is. A másik irányban haladva: ugyanez a princípium határozza meg a hangsorok alakulásának szabályszerűségeit. Heurisztikus szempontból ez lényeges újítás. Másfelől azonban az a helyzet, hogy a hangrendszer leírásában a végeredmény teljesen konvencionális, és ugyanazt a hangállomány-képet adja például a németre vonatkozólag, mint amelyet bármely hagyományos nyelvtankönyvben láthatunk. Valóban új és érdekes ezzel szemben, hogy több nyelv fonémaeloszlását összeveti a szerző, s a hangkapcsolatok típusait is párhuzamba állítja a német, az angol és a francia vonatkozásában. A fonémaállomány és a fonémakapcsolatok típusainak összehasonlítását egy másik, a hangtörténeti alakulás kezdő és végpontjainak egybevetése egészíti ki, amely a hangváltozás végső okának téziséhez vezeti el a szerzőt. Ez így hangzik: a hangváltozás nem izolált jelenség, hanem „utánállítódás" [Nachrücken] – tudniillik abban az értelemben, hogy a hangrendszer egészének egyensúlya billen helyre egy hangváltozás megtörténtével – mégpedig a nyelvhasználat energiabázisának kiegyenlítő hatására. Appel itt – bevallatlanul – egy természettudományos analógiával él. DARWIN fejlődéstörténeti magyarázatához lényeges elemként tartozik hozzá a ROMER-elv. Eszerint egy faj evolúciós trendjében a megváltozott körülmények által elindított átalakulások a régi helyzet egyensúlyállapotának az újra teremtése végett kezdődnek meg, nem pedig tiszta teleológikus tendenciák. Nem baj, hogy a szerző nem tudatosan támaszkodik erre a princípiumra. Hiba ellenben, hogy nem határolja be az analógia érvényét. Az élő szervezet önszabályozó rendszer, sem a hangváltozás kiindulási alakjai, azaz a majd megváltozó hangok, sem a hangrendszer viszont nem az. E különbség teszi érthetővé azt az eltérést, hogy a faj fejlődésében az ökológiai helyzetből és a túlélési esélyek növelésének igényéből az új (alakú) szervezet levezethető, míg a hangváltozás előtti rendszerállapot energiabázisának feltételezett feszítő erőiből az új állapot közvetlenül nem. Hiába perszonifikáljuk az energiabázist és ruházzuk fel egy nagyüzem energetikusának folyamatszabályozó képességével és tisztével, a hangváltozással ezen az elven csak a régi egyedi hang → új egyedi hang pályáját tudjuk befuttatni. A rendszer egyéb, és az egyedi hangon túli, belső összefüggéseit (mint például a szimmetria) csak egy másik nagyságrend más alakító szabályainak posztulálásával kíséreltethetjük meg leírni. Ami az élőlények fejlődésmenetében spirál, az a hangtörténetben ördögi kör. A túlzott szigor azt mondathatná az emberrel, hogy kétséges kimenetelű minden olyan próbálkozás, amely a nyelvi változásokat egyetlen végső okban igyekszik megjelölni. A válasz vagy túl általános lesz, vagy nem az, de akkor az egyedi esetek jelentős hányada kilóg alóla.

4. Rövid értékelésben hadd említsem meg a mű alábbi erényeit. Ilyen az egyetemes, áttekintő jelleg, amelyben a szerző megtalálja a módját, hogy a beszédben szerepet játszó olyan tényezőket egybekapcsoljon, mint a vérkeringés és a társadalmi konvenció (táblázatszerűen l. 216). Nemkevésbé fontos az, hogy a szerző kitágítja a hangtani kutatások láthatárát, amennyiben magyarázataiban a hagyományostól eltérő szempon-

tokat is tekintetbe vesz. Ezek közül a Lersch-féle személyiséglélektan sajátos kategóriáit szeretném kiemelni.

A gondolatmenetet és a kifejtést is — másfelől — nyomasztó hibák terhelik. A szerző a hang- és általában a nyelvi jelenségek magyarázatát igyekszik egyetemes antropológiai keretbe foglalni, illetve abban értelmezni. Ezenközben azonban helytelen premisszákat rögzít, így például akkor, amikor az ontogenetikai fejlődésmenetben kizárólagos kauzalitást feltételez (vö. 32—33); ezzel párhuzamosan, a munkát bizonyos ismeretelméleti voluntarizmus jellemzi: „Az ember környezetét oppozíciókban ragadja meg, és szimbolikusan oppozíciókban ábrázolja" (35). Ilyen tendenciája az emberi megismerésnek kétségkívül van, de „az emberi intellektus" nem mindegyik információtípust ragadja meg oppozíciókban, hanem van olyan összetevője is, amely analóg jeleket analóg típusú információk formájában tárol és jelenít meg.

A kisebb melléfogások igen sokfélék. Tévedés az, hogy a kilégzés biológiailag funkció nélküli (132), hiszen a CO_2 eltávolítása a szervezetből ugyanolyan fontos, mint az oxigénellátás biztosítása. A szótag tárgyalásában nem mellőzhetők fonológiai szempontok. A beszédszervek nem mindegyikére áll, hogy elsődlegesen a tápanyagfelvétel céljait szolgálja (134), sem a gégére, sem az orrüregre. Nem a mondat a par excellence „tartalmi egység" [Sinneinheit] (140), az lehet egy tagmondat vagy mondatok egész sorozata is. A példaanyagban több hibásan idézett idegennyelvi alak van, így például a török *beg* vagy a magyar (?) *zem* 'Sache' (103).

A munka végső summája az, hogy a beszédet motorikus tevékenységnek fogja fel, amelyben a beszédtevékenységen mindenekelőtt az elemi élettani szint törvényei (légzés, szívverés stb.) uralkodnak. Erre egy a főként az érzelmek személyiségrétegeiből kiinduló „finomszabályozás" műveletei rendeződnek, s végül az intellektuális összetevők adják hozzá a magukét a folyamat kialakulásához. Ez a kép semmiképp nem hamis. De a dolog veleje ezeknek a történeti és nem történeti kapcsolataiban, arányaikban, egymást módosító egymásrahatásaiban, determináló kölcsönviszonyaik értékelésében volna. E kérdéseket azonban a szerző nem látja át. Némelykor ezek körül is megpendül egy-egy gondolat, valószínű vagy érdekes, valószínűtlen vagy érdektelen. Hanem azt, hogy több szótag közül csak az a hangsúlyos, amely a szívveréssel egybeesik (249), Wilhelm Appel semmiképpen nem gondolhatta komolyan.

Az egész könyv — végül is ez csapódik le az olvasóban — különös gyűjteléke új szempontoknak, ötleteknek, érdekes gondolattársításoknak, űröknek, melléfogásoknak és megtorpanásoknak. A hibák igen nagy részét egy-két gyakorlott és jó szemű kolléga megjegyzése, figyelmeztetése elkerülhetővé tette volna. Appel rettenetes elszigeteltségben dolgozhatott!

SZENDE TAMÁS

TARTALOM

TERVONEN, VILJO: Szinnyei József első finnországi útja [József Szinnyeis erste Reise nach Finnland] 3

SEREBRENNIKOV, B. A.: Mit jelent a nosztratikus hipotézis a finn nyelv történetében? (Что может дать ностратическая гипотеза для изучения истории финского языка?) 19

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Rekonstrukció és jelentésváltozás [Reconstruction and Semantic Change] 29

KÁLMÁN BÉLA—BERTA ÁRPÁD: Tatár jövevényszavak a vogulban [Tatarische Lehnwörter im Wogulischen] 43

KOVÁCS FERENC: Rekviem egy életképes magyar hang felett?! (Egy több mint két évszázados per tanulságai) [Requiem über einem lebensfähigen ungarischen Laut?! (Die Lehren eines mehr als zweihundert jährigen Prozesses)] 57

VARGA LÁSZLÓ: A magyar névszói állítmány kérdéséhez. [On the Nominal Predicate in Hungarian] 79

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY: Többesjelek a PU-PFU alapnyelvben [Pluralsuffixe in der PU-PFU Grundsprache] 97

RÉDEI KÁROLY: Miscellanea (Adalékok az uráli nyelvek areális jelenségeihez) [Miscellanea (Contribution à l'étude des phénomenes d'ordre aréal des langues ouraliennes)] 106

HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge] 109

GHENO, DANILO: Megjegyzések a mordvin és a cseremisz közti grammatikai egyezésekről [Замечания о мордовско-марийских грамматических совпадениях] 114

DOMOKOS PÉTER: A harmadik finnugor eposz? (A mordvin Szijazsarról) [Третий финно-угорский эпос? (О мордовском Сияжаре)] 122

TAMBOVCEV, JU. A.: Szótagtípusok az északi vogul nyelvjárásban [Типы слогов в северном диалекте мансийкого языка] 133

TAKÁCS LAJOS: *Hajtásnyira* . . . (Egy kifejezés hátteréhez) [*Hajtásnyira* . . . 'Wurfweit' (Zum Hintergrund eines Ausdruckes)] 139

TAKÁCS LAJOS: *Csille* szavunk eredetéhez [Zur Herkunft des ung. Wortes *csille* 'Förderwagen'] 143

B. LABÁDI GIZELLA: A nyenyec célhatározó infinitivusról [Über den Finalinfinitiv im Juraksamojedischen] 149

HONTI LÁSZLÓ: Pótlás az osztják—jurák lexikális kölcsönzésekhez. [Ergänzungen zu den ostjakisch—jurakischen lexikalischen Entlehnungen] 158

KASSAI ILONA: Távhasonulás a gyermeknyelvben [On One Type of Assimilation in Child Language] 160

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

HAJDÚ PÉTER: Turkui tapasztalatok 169

SÁNTHA MIKLÓS: „Kérdés-felelet" munkaértekezlet 178

SIMONCSICS PÉTER: Magyar népdalok és népballadák finnül 180

Selmecy Ildikó: Christoph Gläser—János Pusztay (szerk.): Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag 188
Keresztes László: Etudes Finno-Ougriennes XIV. 191
Szíj Enikő: Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Töid orientalistika alalt I—V. 193
Szíj Enikő: Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам 199
B. Labádi Gizella: Raija Bartens: Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaation infiniittisten muotojen syntaksi 206
Szij Enikő: К. И. Козлова: Очерки этнической истории марийского народа 209
Dobó Attila: Marianne Kneisl: Die Verbalbildung im Syrjänischen 215
Csepregi Márta: Sz. Bakró-Nagy Marianne: Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen 216
Fancsaly Éva: Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz 219
Marosán Lajos: Я. Н. Попова: Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка 222
Farkas Vilmos: Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai katgóriái 224
Fiers Márta: Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz) 226
Szathmári István: Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből 227
Szemere Gyula: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből 230
Gárdonyi Sándor: Juhász János (szerk.): Kontrastive Studien Ungarisch—Deutsch 235
L. Dalmi Gréte: Joseph E. Edmonds: A Transformational Approach to English Syntax 236
Károly Sándor: Björn Collinder: Sprache und Sprachen 243
Dezső László: Ronald Lötzsch—Rudolf Růžička (szerk.): Satzstruktur und Genus verbi 247
Balázs Judit: J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése és funkciója 249
Fabó Kinga: Melvin Joseph Adler: A Pragmatic Logic for Commands Pragmatics & Beyond 250
Siikala, Anna-Leena: Vilmos Diószegi—Mihály Hoppál (eds.): Shamanism in Siberia 254
ifj. Kodolányi János: Ilmar Talve: Suomen kansankulttuuri 258
Balogh Lajos: Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei 260
U. Kőhalmi Katalin: Louis Ligeti (szerk.): Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium 261
U. Kőhalmi Katalin: P. Zieme—G. Kara: Ein uigurisches Totenbuch 262
T. Somogyi Magda: Benkő László: Az írói szótár 263
Szabó Törpényi Ádám: Michael Branch—Antero Niemikorpi—Pauli Saukkonen: A Student's Glossary of Finnish 264
Szende Tamás: Wilhelm Appel: Grundzüge der kausalen Phonetik 266

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. I. 19. — Terjedelem: 23,8 (A/5) ív

81.9173 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfejebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— *kurzív (nyelvi adatok jelölésére),* - - - *ritkított (értelmi kiemelésre),* ═══ *félkövér (alcímek betűtípusaként),* ≈≈≈ *kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 35,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 70,— Ft

INDEX: 25 666
ISSN 0029—6791

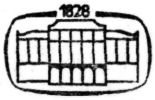

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

83. kötet 2. szám Budapest, 1981

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Bereczki Gábor
Hajdú Péter
Honti László
Juhász József
N. Kakuk Zsuzsa
Kálmán Béla
Károly Sándor
Kovács Ferenc
Lakó György
Mikola Tibor
Rédei Károly
Tamás Lajos

Felelős szerkesztő:

Hajdú Péter

Szerkesztő:

Rédei Károly

Technikai szerkesztő:

Honti László

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116–269, 316–173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185–881.

A kérdő mondatról

1. Dolgozatomban a kérdő mondatok néhány szemantikai és pragmatikai aspektusát vizsgálom. Először a kérdő mondatok szemantikai jelentéséről szólok. A kérdő mondatok négy típusát fogom megkülönböztetni, és minden típusnak megadom a szemantikai jellemzőit. A részletekbe azonban nem bocsátkozom, mivel ezekkel a kérdésekkel behatóbban már egy korábbi dolgozatomban foglalkoztam (Kiefer 1981). A kérdő mondatok funkcióit a pragmatikai jelentéshez sorolom és ezért pragmatikai keretben vizsgálom. A pragmatikai keret lényeges alkotóeleme a beszédhelyzet. A jelen összefüggésben a beszédhelyzet kapcsolatba hozható a beszélő „episztemikus állapotával", vagyis avval, hogy a beszélő a szóban forgó kérdéssel kapcsolatban mit tud és mit nem tud és hogy mit szeretne megtudni. A pragmatikai jelentéshez tartoznak azok a feltételezések is, amelyeket a beszélő kérdésének feltevésekor adottnak tekint. A kérdő mondatok abban is különbözhetnek egymástól, hogy a beszélő milyen pragmatikai feltételezéseket kapcsol hozzájuk. A kérdésre adott válasz adekvátsága pedig igen nagy mértékben függ attól, hogy a válaszoló felismeri-e a beszélő feltételezéseit. Dolgozatom utolsó részében a függő kérdésekkel foglalkozom, ahol felhasználom a kérdő mondatok vizsgálatára kidolgozott szemantikai és pragmatikai jellemzések néhány szempontját.

2. A kérdő mondatokat formai kritériumok alapján szokás osztályozni. A kiegészítendő kérdéseknél van kérdőszó, az eldöntendő kérdéseknél nincs. A harmadik típusként emlegetett választó kérdések az eldöntendő kérdésekhez kapcsolódnak annyiban, hogy nem szerepel bennük kérdőszó, ugyanakkor azonban tartalmazzák a *vagy* kötőszót. Más kritériumokat alkalmazva természetesen más osztályozáshoz juthatunk. A kérdő mondatok szemantikájának vizsgálatához célszerű a kérdő mondatokat szemantikai kritérium alapján osztályozni. A hagyományosabb tárgyalásmód is sokszor figyelembe vette a kérdő mondatok leírásánál a kérdésekre adható válaszokat. Mai szemmel nézve a válaszok rendszeresebb vizsgálata nélkül nem is határozhatók meg a kérdő mondatok szemantikai és pragmatikai jellemzői. A következőkben a válasz-típusok alapján kíséreljük meg a kérdő mondatok osztályozását. Egyszerűség kedvéért csak teljes válaszokat veszünk figyelembe, és a modális válaszoktól is eltekintünk. Azaz az (1) (a) és (2) (a) kérdő mondatokra adható lehetséges válaszok közül csak az (1) (b)—(c) és (2) (b) válaszokat vesszük figyelembe.

(1) (a) *Járt már erre a postás?*
(b) *A postás már járt erre.*

(c) *A postás még nem járt erre.*
(d) *Igen, járt.*
(e) *Nem, nem járt.*
(f) *Azt hiszem, igen.*
(g) *Valószínűleg még nem.*

(2) (a) *Ki járt erre?*
(b) *A postás járt erre.*
(c) *A postás.*
(d) *Valószínűleg a postás.*

Az elliptikus válaszok, (1) (d)—(e) és (2) (c) illetve — modális elemmel bővítve — (1) (f)—(g) és (2) (d), a kérdő mondatok alapján teljes válasszá egészíthetők ki. A teljes válaszok kijelentések és így logikailag vizsgálhatók. A modális elemek figyelembevétele nem adna új osztályozási szempontot.

Különbség van válasz és felelet között. Az (1) (b)—(g) mindegyike válasz az (1) (a) kérdésre, a (3) nem válasz, csak felelet:

(3) Nem tudom.

Hasonlóképpen a (2) (a) kérdésre válasz a (2) (b)—(d) mindegyike, (4) azonban csak felelet.

(4) Senki.

Válaszról akkor beszélünk, ha a választ adó osztja a kérdező előfeltevéseit. Márpedig sem (3)-nál, sem pedig (4)-nél nem áll fenn az eset.

A továbbiakban csak az elemzés kedvéért szorítkozunk teljes válaszokra, hiszen az elliptikus válasz a természetesebb és gyakoribb. Minden elliptikus válaszhoz tartozik azonban egy vele logikailag ekvivalens teljes értékű válasz. Ennélfogva az általánosság megszorítása nélkül szorítkozhatunk a teljes válaszok vizsgálatára.

Ha az eldöntendő kérdésre adott egyik teljes válaszban kifejezett kijelentést p-vel jelöljük, akkor az alternatív válasz nyilvánvalóan p tagadása: -p. Logikailag nézve a dolgot a p? eldöntendő kérdésre vagy p-vel vagy pedig -p-vel válaszolunk. Más szóval, a p-re irányuló eldöntendő kérdésre adható válaszok a [p, -p] halmazt alkotják. Az ilyen halmazokat fogjuk v á l a s z h a l m a z n a k nevezni.

A választó kérdésnél általában két tetszőleges kijelentés közti választól van szó:

(5) *Elmész moziba vagy itthon maradsz?*

A választó kérdés természetesen kettőnél több alternatíva közti választásra is vonatkozhat:

(6) *Tanultál, zenét hallgattál vagy tévét néztél?*

E kérdéstípus válaszhalmazának általános alakja tehát $[p_1, p_2, \ldots, p_n]$. Ha csak a válaszhalmazt vennénk figyelembe, akkor az eldöntendő kérdés a

választó kérdés speciális eseteként lenne kezelhető. A nyelvészeti irodalomban történtek is ilyen irányú kísérletek (pl. KATZ-POSTAL 1964, HARRIS 1968, LANGACKER 1970). Dwight Bolinger azonban igen sok érvvel bizonyítja, hogy két kérdéstípus nem hozható közös nevezőre (BOLINGER 1978).

Kiegészítendő kérdéseknél a válaszhalmaz nem kijelentésekből áll, hanem egyedekből. Így például a (2) (a) kérdés válaszhalmaza mindazokból az egyedekből áll, akikről állítható, hogy erre jártak. Hasonlóképpen a (7) kérdő mondat válaszhalmaza mindazokból az egyedekből áll, amikről állítható, hogy a dobozban vannak.

(7) *Mi van a dobozban?*

A

(8) *Mikor ment el a lányod?*

kérdő mondat válaszhalmaza az összes lehetséges időpontból áll, a

(9) *Hol van a lányod?*

kérdő mondat válaszhalmaza pedig az összes elképzelhető helyet foglalja magában. Mindegyik esetben a válaszhalmaz potenciálisan végtelen, az elemek számát azonban a gyakorlatban pragmatikai tényezők erősen korlátozzák. Adott beszédhelyzetben a kiegészítendő kérdések válaszhalmaza „áttekinthető" számú elemből áll. A válaszhalmaz általános alakja: $[x_1, x_2, x_3, \ldots x_n]_{GK}$, ahol GK a kérdőszó által meghatározott grammatikai kategória.

Ezzel azonban még nem merítettük ki a kérdéstípusokat, hiszen a (10) kérdések válaszhalmaza nem egyedekből, hanem kijelentésekből áll.

(10) (a) *Mi történt?*
(b) *Hogyan oldottad meg a feladatot?*
(c) *Milyen tapasztalatokat szereztél Svédországban?*
(d) *Miért ment el a lányod?*

Ezekre a kérdésekre általában kijelentéssel (vagy kijelentések halmazával) felelünk. Adott esetben természetesen az is előfordulhat, hogy az imént tárgyalt kiegészítendő kérdésekhez hasonlóan értelmezzük ezeket a kérdéseket. A (10) (a)—(d) kérdő mondatokat n y i t o t t k é r d é s e k n e k szokták nevezni (pl. CONRAD 1978). A *miért?* kérdőszóval bevezett kérdő mondat általában mindig nyitott kérdés, a *mi?*, *hogyan?* és *milyen?* kérdőszókkal bevezett kérdő mondat csak bizonyos esetekben az: a kérdés nyitott volta az egész kérdő mondat szemantikai szerkezetének függvénye. Hasonlítsuk össze a (10) (a)—(c) kérdéseket a (11) (a)—(c) kérdésekkel!

(11) (a) *Mi van ebben a dobozban?*
(b) *Hogyan tanul a fiad?*
(c) *Milyen Éva haja?*

A nyitott kérdések válaszhalmaza tehát kijelentésekből (végtelen sok kijelentésből) áll. A válaszhalmazt, éppúgy, mint az előző esetekben, pragmatikai tényezők erősen korlátozzák. A válaszhalmazban szereplő kijelentések nem

lehetnek egészen tetszőlegesek: szemantikailag egy-egy általános kategóriához tartoznak. A (10) (a)—(d) kérdések esetében ezek a kategóriák: ESEMÉNY, MÓD, TAPASZTALAT, OK. Nem kell talán külön hangsúlyoznom, hogy ezek igen általános kategóriák és korántsem korlátozzák olyan egzaktsággal a válaszhalmaz elemeit, mint a GK grammatikai kategória.

A nyitott kérdések válaszhalmazának általános alakja tehát így fest: $[P_1, P_2, P_3 \ldots P_m]_{SzK}$, ahol SzK egy bizonyos szemantikai kategóriát jelöl. Az eldöntendő és választó kérdésekkel szemben a válaszhalmaz elemei itt változók (kijelentés-változók) és nem adott kijelentések.

Összefoglalva az eddigieket: a válaszhalmazok alapján négy kérdéstípust különböztethetünk meg. A kérdéstípusokat a hozzájuk tartozó válaszhalmazzal (12) tartalmazza.

(12) (a) Eldöntendő kérdés [p, -p]
(b) Választó kérdés $[p_1, p_2, \ldots, p_n]$
(c) Kiegészítendő kérdés $[x_1, x_2, \ldots, x_r]_{GK}$
(d) Nyitott kérdés $[P_1, P_2, \ldots, P_m]_{SzK}$

A következőkben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mi a kérdő mondatok szemantikai jelentése. A kérdő mondatok jelentése valamilyen módon összefügg a (12) (a)—(d) válaszhalmazokkal. Vessünk egy pillantást a következő függő kérdésekre!

(13) (a) *Kérdésem az, hogy Péter megjött-e már.*
(b) *Kérdésem az, hogy elmész-e moziba vagy itthon maradsz.*
(c) *Kérdésem az, hogy ki járt erre.*
(d) *Kérdésem az, hogy miért nem csináltad meg a leckét.*

A függő kérdés szemantikailag abban különbözik a megfelelő kérdő mondattól, hogy a főmondatban lexikálisan szerepel az, ami a kérdő mondatban csak implicit módon van jelen, ti. az, hogy kérdésről van szó. Ebből következik, hogy (13) (a)—(d)-ben á l l í t u n k valamit, ti. azt, hogy mi a kérdésünk, a megfelelő kérdő mondatokban viszont ugyanezt a valamit kérdésként tesszük fel. A kérdő operátornak, Q-nak, pontosan ezt a jelentést tulajdonítjuk. A kérdő mondatok szemantikai szerkezetében Q szerepel, a függő kérdésekében pedig egy A állítás. Ez az állítás arra a valamire vonatkozik, amit a *hogy*-os mellékmondattal vezetünk be. Az A állítást a logikai irodalomban k i j e l e n t é s a t t i t ű dnek (propozicionális attitűdnek) szokás nevezni.[1] *A* helyett A_i-t is írhatunk, hiszen a függő kérdések főmondata, mint tudjuk, többféle attitüdöt fejezhet ki. Kérdés most már az, hogy a *hogy*-os mellékmondattal bevezetett valami valóban kijelentés-e. Könnyen látható, hogy nem az, hiszen egy megoldásra, eldöntésre váró változót tartalmaz. A kérdésre adott válasz azonban betölti ezt a változót és kijelentést kapunk. Ismét logikai terminust alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a kérdő mondatok szemantikai szerkezetében nem kijelentéseket, hanem kijelentéstartalmakat (propositional contents) találunk. A kijelentéstartalom általában olyan logikai szerkezet, amely változót (egyet vagy többet) tartalmaz. A kijelentéstartalomból úgy kapunk kijelentést,

[1] A dolgozatban használt logikai fogalmakról jól tájékoztat Hans Reichenbach könyve (REICHENBACH 1947).

ha a változókat betöltjük. Jelöljük a kérdő mondatok kijelentéstartalmát K-val. A kérdő mondatok szemantikai szerkezete (14) (a)-val, a függő kérdéseké (14) (b)-vel ábrázolható:

(14) (a) Q(K)
(b) A_i(K)

A kijelentéstartalom természetesen nem minden kérdéstípusnál azonos. K belső szerkezete az eldöntendő és választó kérdések esetében olyan függvénnyel jellemezhető, amely olyan p kijelentés esetén elégül ki, amelyre áll (a) p eleme a válaszhalmaznak és (b) p igaz. Eldöntendő és választó kérdő mondatok kijelentéstartalma tehát egy kijelentésfüggvény, a meghatározandó változó egy kijelentés. Kiegészítendő kérdések kijelentéstartalma is függvény, ennek a függvénynek változói azonban egyedek: a megfelelő egyedek behelyettesítésével a függvényből kijelentést kapunk. Az ilyen függvényeket szokás predikátumfüggvénynek nevezni. A kiegészítendő kérdések kijelentéstartalma tehát egy predikátumfüggvény. Ennél a predikátumfüggvénynél olyan x-et keresünk, amely (a) eleme a válaszhalmaznak ((12) (c)-nek) és (b) amelyre áll, hogy P(x) igaz, azaz x-et behelyettesítve a predikátumfüggvénybe, igaz kijelentést kapunk. Nyitott kérdéseknél a változók kijelentések (vö. a (12) (d)-t), tehát itt is kijelentésfüggvénnyel van dolgunk.

A fentiekből kitűnik, hogy miképpen kapcsolódik a kérdő mondatok szemantikai szerkezete a válaszhalmazokhoz: a válaszhalmazok a kijelentéstartalmat ábrázoló függvények értelmezési tartományát alkotják.

A kérdő mondatok kijelentéstartalma nyitott struktúra, csak a kérdésre adott válasszal válik zárttá.[2] A kérdő mondatok szemantikai szerkezetében szereplő Q szerepe ez: a beszélő a K kijelentéstartalmat nyitott struktúraként tálalja, „felteszi a kérdést". A (13) (a)—(d) függő kérdésekben ezzel szemben a beszélő á l l í t j a azt, hogy a K kijelentéstartalom kérdés. A *kérdés* főnéven kívül a „tartalmat váró szó" lehet sok más főnév *(probléma, talány, rejtély, titok, kétely, gondolat,* vö. HADROVICS 1969. 261), melléknév és ige. A *kérdés* főnévben kifejeződő attitűd tehát szemben áll egy sor más attitűddel, amelyeknek azonban közös sajátságuk, hogy állítást fejezhetnek ki szemben Q-val, amely sohasem fejezhet ki állítást. A (15) (a) szemantikai szerkezet tehát semmiképpen sem azonosítható a (15) (b) szerkezettel.

(15) (a) Q(K)
(b) KÉRDÉS (K)

Jegyezzük még meg, hogy Q fenti értelmezése azzal az előnnyel jár, hogy a legkülönbözőbb funkciójú kérdések mind ugyanarra a formulára vezethetők vissza, azaz (15) (a)-ra. Ha azonban Q értelmezésében valami olyasfélét is

[2] Nyitott struktúra minden olyan struktúra, amely változót tartalmaz. Ilyen struktúra nemcsak kérdő mondatoknál szerepelhet. A kérdő mondatokra viszont éppen az jellemző, hogy a kijelentéstartalmukban szereplő változót (vagy változókat) a válasz alapján töltjük be. Az így létrejött szerkezetek már nem nyitottak, hiszen nem tartalmaznak már változót. Éppen ezért az ilyen szerkezeteket zárt szerkezeteknek nevezhetjük. Ez az elnevezés csupán arra kíván utalni, hogy a szóban forgó szerkezetek előzőleg nyitottak voltak. Elméletileg a zárt struktúrák semmiben sem különböznek a logikai kijelentésektől.

mondanánk, hogy „a beszélő szeretné tudni, hogy . . .", akkor (15) (a) már nem lehetne szerkezete a költői, didaktikai vagy vizsgakérdéseknek.

3. A kérdő mondatok szemantikai szerkezete csak egyik aspektusa a kérdő mondatok jelentésének. A kérdő mondatoknak a szemantikai jelentésen túl van pragmatikai jelentése, „funkciója" is. A nyelvi kommunikáció szempontjából mindenekelőtt a nyelvi megnyilatkozások funkciói játszanak döntő szerepet. Nem véletlen tehát, hogy a hagyományosabb leírásnál olyan központi szerepet kap a „funkciók" vizsgálata (vö. pl. KÁROLY 1964). Funkció helyett itt ma inkább pragmatikai jelentésről beszélnénk, ezzel is hangsúlyozva, hogy a nyelv pragmatikai aspektusáról van szó. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a pragmatikai jelentés feltételezi a szemantikai jelentést, annak ismerete nélkül rendszeres vizsgálata lehetetlen. Ugyanakkor a pragmatikai jelentés leírásához megfelelő pragmatikai keretre, „pragmatikaelméletre" is szükségünk van. A kérdő mondatok vizsgálatára egy ilyen pragmatikai keretet Ladányi Péter vázolt fel kitűnő dolgozatában (LADÁNYI 1962)

A megnyilatkozások funkciói a beszédhelyzettől függnek, a szemantikai jelentés és a beszédhelyzet alapján magyarázhatók. A beszédhelyzethez tartoznak a megnyilatkozás külső körülményei, de része a beszédhelyzetnek az is, hogy a beszélő mit tud a megnyilatkozással kapcsolatos dolgokról és hogy mit tételez fel hallgatóiról. A kérdő mondatoknál — első megközelítésként — elegendő a beszédhelyzet jellemzésénél arra szorítkoznunk, hogy a beszélő ismeri-e a választ és hogy a hallgató ismeri-e a választ. Az alapvető négy beszédhelyzet tehát a következő:

(16) (a) a beszélő nem tudja a választ,
a hallgató tudja a választ
(b) a beszélő tudja a választ,
a hallgató nem tudja a választ
(c) a beszélő tudja a választ,
a hallgató tudja a választ
(d) a beszélő nem tudja a választ,
a hallgató nem tudja a választ

Ladányi lényegében ebben a keretben kísérelte meg a kérdő mondatok funkcióit megmagyarázni. Ez a keret azonban több szempontból pontosításra szorul. Először is nyilvánvaló, hogy a kérdő mondat funkciója nem függhet a hallgató kognitív (mentális) állapotától, a döntő nem az, hogy a hallgató mit tud és mit nem tud, kizárólag a beszélő tudása számít.[3] Természetesen a beszélő tudásának része az is, amit a hallgatóról tud vagy feltételez. Másodszor: a kérdő mondatok funkciójának megmagyarázásához nem elég arra hivatkozni, hogy a beszélő mit tud és mit nem tud, hiszen például a *Ki vitte el a ceruzát?* kérdő mondat ugyan csak a (16) (a) beszédhelyzetben lehet információt kérő kérdés, de csak akkor az, ha a beszélő ezzel a szándékkal használja. Más szóval, abból, hogy a beszélő valamit nem tud, amiről feltételezi, hogy a hallgató tudja, még nem következik, hogy azt a valamit a beszélő meg is szeretné tudni. A kérdő mondat funkcióját meghatározó beszédhelyzetnek

[3] Az olvasó a kérdő mondatok pragmatikai értelmezésének néhány további szempontját megtalálhatja Ladányi idézett cikkében (LADÁNYI 1962).

tehát legalább két oldala van: az egyik valóban a beszélő tudásával függ össze, a második viszont a beszélő szándékát fejezi ki. Hagyjuk azonban egyelőre figyelmen kívül a beszélő szándékát, és kíséreljük meg adekvátabb módon megfogalmazni a (16) (a)—(d) beszédhelyzeteket!

(17) (a) a beszélő nem tudja a választ és feltételezi (vagy tudja), hogy a hallgató tudja a választ;
(b) a beszélő tudja a választ és feltételezi, hogy a hallgató nem tudja a választ;
(c) a beszélő tudja a választ és tudja, hogy a hallgató is tudja a választ;
(d) a beszélő nem tudja a választ és feltételezi, hogy a hallgató sem tudja a választ.

A (17) (b) beszédhelyzet, mint alább látni fogjuk, „gyengébb" formában is megfogalmazható:

(b) a beszélő tudja a választ, de nem biztos abban, hogy a hallgató is tudja-e a választ.

Általában az is elegendő, ha a beszélő valamit feltételez és nem t u d a hallgató mentális állapotáról.

Nézzük most meg a kérdő mondatok pragmatikai jelentését kissé közelebbről! A (17) (a) beszédhelyzetre, mint már említettük, jellemző az információt kérő kérdés. A beszélő a kérdéssel bizonytalanságát vagy tudatlanságát fejezi ki és kéri a hallgató segítségét. A kérdés mögött rejlő szándék tehát „a beszélő meg szeretné tudni, hogy . . ." Az információ fogalmát természetesen elég tágan kell értelmeznünk. A *Megjött Júlia?* és a *Ki járt erre?* típusú kérdő mondatokon kívül a (17) (a) beszédhelyzetre a következő kérdő mondatok is jellemzőek:

(18) (a) *Igaz, hogy nagyobb lakásba költöztök?*
(b) *Gondolod, hogy érdemes a kérdő mondatokról írnom?*
(c) *Megnézhetem a könyvet?*
(d) *Nem mondta Júlia, hogy beteg voltam?*
(e) *Beszéljek a főnöködde1?*

Ezeknél a kérdéseknél nem is az információ a legfontosabb, amit egy *igen* vagy egy *nem* közvetít (talán az egyetlen kivétel (18) (a): az ilyen kérdő mondatokat szokták igaz-hamis vagy igazságértékre kérdező kérdő mondatoknak nevezni); hanem a válaszban kifejezésre jutó beszédaktus, ami (18) (b) és (e) esetében tanács, (18) (c) esetében engedély, (18) (d) esetében megerősítés. Ennek megfelelően a kérdés maga sem elsősorban információt kér, hanem tanácsot, engedélyt, megerősítést, azaz egy aktust. Ezeknek a kérdéseknek a pontosabb jellemzéséhez figyelembe kellene vennünk a beszédaktus-elméletet is, azaz minden kérdő mondathoz meg kellene adnunk azokat a feltételeket, amelyek mellett ilyen vagy olyan aktust fejezhet ki (vö. SEARLE 1975). A „beszélő szeretné tudni, hogy . . ." attitűd semmiesetre sem adekvát (vagy legalábbis nem elegendő) ezeknek a kérdéseknek a jellemzéséhez. A hagyományosabb tárgyalásmód a beszédaktusra vonatkozó kérdő mondatoknál inkább

felszólító funkcióról beszél (vö. KÁROLY 1964. 82—88), de ennél nemigen tud többet mondani. A „felszólító funkció"-nak nyilvánvalóan vannak nyelvi mutatói is (pl. a feltételes vagy a felszólító mód használata), de a funkcióváltást elsősorban pragmatikai feltételek határozzák meg. A beszédaktus-elmélet érdeme, hogy olyan (nem nyelvi) feltételeket kísérel meg megadni, amelyek teljesülése esetén létre jöhet a szóban forgó beszédaktus.

A (17) (b), beszédhelyzetben a beszélő kérdés formájában információt közölhet a hallgatóval:

(19) (a) *Tudja, hogy tavaly megnősültem?*
(b) *Hallotta, hogy Éva megbukott?*

Ezeket a kérdéseket információt közlő kérdéseknek nevezhetjük.

Más esetekben a beszélő didaktikai célból tesz fel egy kérdést (didaktikai kérdések):

(20) *Mi lehet az eldöntendő kérdések kijelentéstartalma?*

Ugyanez a kérdés más körülmények között vizsgakérdés.

Ebbe a csoportba tartoznak a találós kérdések is (vö. LADÁNYI 1962. 192).

Az egyes kérdéstípusok elválasztásához további feltételekhez van szükségünk, így például a didaktikai és vizsgakérdések nyilvánvalóan más külső körülmények között hangzanak el, mint az információt közlő vagy a találós kérdések.

A (17) (c) beszédhelyzetben a kérdő mondat nem kérhet és nem közölhet információt. A kérdések tehát ismét „funkciót váltanak". Egyrészt ismét beszédaktust (közvetett kérést) fejeznek ki mint például a

(21) (a) *Ide tudnád adni a sót?*
(b) *Tudnál egy kicsit segíteni?*

Másrészt ide tartoznak az érzelmet kifejező, felkiáltásszerű kérdő mondatok:

(22) (a) *Megjöttél?*
(b) *Miféle viselkedés ez?*

(21) (a)—(b)-ről megint a beszédaktus-elmélet ad számot, (22) (a)—(b)-ben a beszélő „emotív attitűdjei" jutnak kifejezésre.

Végül a (17) (d) beszédhelyzetben a beszélő egy problémát fogalmaz meg kérdés formájában, a kérdésre az adott beszédhelyzetben sem a beszélő, sem pedig a hallgató nem tud válaszolni.

Érdemes rámutatni arra, hogy egy adott kérdés mind a négy beszédhelyzetben előfordulhat és így, anélkül, hogy közben szemantikai szerkezete (jelentése) megváltozna, más és más funkciót tölt be. Vegyük például a *Mi a kérdő mondatok kijelentéstartalma?* kérdést. A (17) (a) beszédhelyzetben információt kérő kérdésről van szó. A (17) (b) beszédhelyzetben ugyanez a kérdés lehet didaktikai vagy vizsgakérdés. A (17) (c) beszédhelyzetben kérdésünkkel csodálkozást fejezhetünk ki (például miután valaki valami egészen lehetetlent állít a kérdő mondatok kijelentéstartalmáról). És végül mondatunk problémát is jelölhet, ti. a (17) (d) beszédhelyzetben.

Azt hiszem, nem nehéz belátni, hogy az imént vázolt pragmatikai keret valóban alkalmas a kérdő mondatok pragmatikai értelmezésére (a kérdő mondatok funkcióinak leírására). Tekintettel arra, hogy a tárgyalt beszédhelyzetek mind a beszélő mentális állapotával függnek össze, megkísérelhetjük ezeket a beszédhelyzeteket más oldalról, és talán pontosabban is jellemezni. Tudásunk, feltételezéseink, a valósághoz való viszonyunk valamilyen bonyolult módon szerveződik agyunkban. Elképzelhető, hogy ezt a kognitív tartalmat elemi gondolati egységek konfigurációival modellálhatjuk. A szóban forgó elemi egységeket k o g n i t í v a t t i t ű d ö k nek nevezhetjük (nem tévesztendők össze a kijelentésattitűdökkel).[4]

Jelölje B a beszélőt, H a hallgatót, továbbá legyen t egy tetszőleges tényállás. A kérdő mondatok pragmatikai értelmezése szempontjából releváns beszédhelyzetek leírására a következő elemi kognitív attitűdökre van szükségünk:

(23) (a) episztemikus attitűdök
TUD (B, t) „a beszélő tudja, hogy a t tényállás fennáll"
FELISMER (H, t) „a hallgató felismeri, hogy a t tényállás fennáll"

(b) doxasztikus attitűd
FELTÉTELEZ (B, t) „a beszélő feltételezi, hogy a t tényállás fennáll"

(c) emotív attitűd
EMOT (B, t) „a beszélő érzelmi attitűddel viszonyul a t tényálláshoz"

(d) buletikus attitűd
KÍVÁN (B, t) „a beszélő azt kívánja, hogy a t tényállás fennálljon"

A fenti kognitív attitűdökön kívül szükségünk lesz még a következő két predikátumra:

(24) (a) PROBLÉMA (t) „a t tényállás jellege problematikus"
(b) LEHET (t) „a t tényállás lehetséges"

A (17) (a)—(d) beszédhelyzetek elemi logikai műveletek segítségével a (23) (a)—(d) kognitív attitűdök és a (24) (a)—(b) predikátumok felhasználásával a következőképpen jellemezhetők: Jelöljük $^{\vee}$K-val a kérdő mondat kijelentéstartalmából képzett kijelentést, a kérdés megoldását, azaz a választ.[5]

(25) (a) Információt kérő kérdés
-TUD (B, $^{\vee}$K) „a beszélő nem tudja a választ"
FELTÉTELEZ (B, TUD (H, $^{\vee}$K))
„a beszélő feltételezi, hogy a hallgató tudja a választ"

[4] Kognitív attitűdöket már mások is használtak nyelvészeti elemzésben, így például Motsch 1980 és Doherty 1981. Pszichológiai motivációjukról pedig Miller—Johnson-Laird 1976-ban olvashatunk.

[5] A $^{\vee}$ a logikában az extenzionális operátor. Nem véletlen tehát, hogy a kijelentéstartalomból képzett kijelentést $^{\vee}$K-val jelöltem.

KÍVÁN (B, TUD (B, ^{v}K))
„a beszélő szeretné tudni a választ"

(b) Információt közlő kérdés
TUD (B, ^{v}K) „a beszélő tudja a választ"
FELTÉTELEZ (B, (LEHET (TUD (H, ^{v}K)) & LEHET (-TUD (H, ^{v}K))))
„a beszélő feltételezi, hogy lehetséges, hogy a hallgató tudja a választ, de az is lehetséges, hogy nem tudja a választ"
KÍVÁN (B, TUD (H, ^{v}K))
„a beszélő szeretné, ha a hallgató tudná a választ"

A vizsgakérdésnél az utolsó attitűd a következő attitűddel helyettesítendő:

KÍVÁN (B, TUD (B, (TUD (H, ^{v}K)) v TUD (B, (-TUD (H, ^{v}K))))
„a beszélő vagy azt szeretné tudni, hogy a hallgató tudja a választ vagy azt, hogy nem tudja"

(c) Érzelmi attitűdöt kifejező kérdés
TUD (B, ^{v}K) „a beszélő tudja a választ"
FELTÉTELEZ (B, TUD (H, ^{v}K))
„a beszélő feltételezi, hogy a hallgató tudja a választ"
EMOT (B, ^{v}K) „EMOT a beszélő emotív attitűdje a választszal szemben"
KÍVÁN (B, FELISMER (H, EMOT (B, ^{v}K)))
„a beszélő azt szeretné, ha a hallgató felismerné érzelmi attitűdjét"

(d) Problémakérdés
-TUD (B, ^{v}K) „a beszélő nem tudja a választ"
FELTÉTELEZ (B, -TUD (H, ^{v}K))
„a beszélő feltételezi, hogy a hallgató nem tudja a választ"
KÍVÁN (B, FELISMER (H, PROBLÉMA (^{v}K)))
„a beszélő azt szeretné, ha a hallgató felismerné a válasz probléma voltát"

Úgy látszik tehát, hogy a kérdő mondatok szempontjából releváns beszédhelyzetek jól jellemezhetők kognitív attitűdök konfigurációival. Természetesen (25) (a)—(d)-ben nem minden kérdő mondatra tértünk ki, módszerünk nem elegendő az összes kérdő mondattípus pragmatikai jellemzéséhez.[6]

4. Térjünk most vissza a kérdő mondatok szemantikai jelentéséhez! A kérdő mondatok kijelentéstartalmának meghatározásánál már utaltam

[6] Mindazok az esetek, amikor egy kérdő mondatot nem „eredeti funkciójában" használunk (amikor pl. óhajt, felszólítást, kérést, engedélyt stb. fejezünk ki a kérdő mondattal), az „indirekt beszédaktusok" elméletébe tartozik. Ennek az elméletnek a körvonalait megtalálhatjuk SEARLE 1975-ben, néhány részletkérdés alaposabb bemutatását pedig a Syntax and Semantics III. kötetében.

arra, hogy a kérdő mondat és a megfelelő függő kérdés kijelentéstartalma között nincs különbség. Amiben a kérdő mondat és a függő kérdés különbözik, az a (14) (a)—(b) képletekből leolvasható. A kérdő mondat képletében a Q kérdő operátort találjuk, a függő kérdés képletében pedig az A_i kijelentésattitűdöt. Az A_i attitűd nyelvileg a főmondat (mátrix mondat) predikátumaként jelenik meg, a K kijelentéstartalom pedig a *hogy*-os beágyazott mellékmondatban fejeződik ki. Szemantikailag nem érdektelen az a kérdés, hogy a K kijelentéstartalom hányféle és milyen típusú mátrixmondatba ágyazódhat be. Hadrovics Lászlónál igen gazdag anyagot találunk a mátrixmondat „tartalomváró szavai"-ról (HADROVICS 1969, 250—263). Az alábbi osztályozás részben Hadrovics megfigyelésein alapszik.

(26) (a) A mátrixmondat predikátuma kérdést fejez ki
Megkérdezem, hogy elmehetek-e moziba.
Az a kérdés, hogy mikor lesz fizetésemelés.
(b) A mátrixmondat predikátuma a kérdés megoldására irányuló gondolkodást fejez ki
Azon tűnődöm, hogy hová is raktam a pénztárcámat.
Azon gondolkozom, hogy mikor is láttalak utoljára.
(c) A mátrixmondat predikátuma a kérdés megoldására irányuló érzékszervekkel való kutatást fejez ki
Nézd meg, mi történt!
Azt lesték, ki megy el előttük.
(d) A mátrixmondat predikátuma érdeklődést fejez ki
Éva azt szeretné tudni, hogy Pista megcsalta-e.
Az érdekel, hogy tudsz-e most tanulni.
(e) A mátrixmondat predikátuma a tudás hiányát fejezi ki
Éva nem tudja, hogy Anna megnyerte-e a pályázatot.
Én már elfelejtettem, hogy Éva mikor ment el.
(f) A mátrixmondat predikátuma tudást fejez ki
Éva tudja, hogy Anna megnyerte-e a pályázatot.
Én nem felejtettem el, hogy Éva mikor ment el.
(g) A mátrixmondat predikátuma mondást fejez ki
Péter meg tudja mondani, hogy Anna mikor jön haza.
Elmondtam neki, mi járatban vagyok.
(h) A mátrixmondat predikátuma érzékszervekkel megszerzett bizonyosságot fejez ki
Éva látta, hogy Anna mikor ment el.
Megmutatom, melyik út vezet a faluba.
(i) A mátrixmondat predikátuma a tudás létrejöttét fejezi ki
Éva rájött, hogy ki vitte el a pénztárcáját.
Kitaláltam, hogy ki járt itt.

A (26) (a)—(i) predikátumok két, egymástól lényegesen különböző csoportot alkotnak. Az első csoportba tartoznak az (a)—(e) típusú predikátumok, a másodikba az (f)—(i) típusú predikátumok. Az első csoport predikátumainak közös jellemzője, hogy a főmondat alanya által jelölt személy nem tudja a kérdésre a választ, a második csoport predikátumainak közös jellemzője pedig hogy a főmondat alanya által jelölt személy tudja a kérdésre a választ. Tulajdonképpen csak az első esetben van jogunk függő kérdésről beszélni, a második

esetben nem, hiszen itt a beágyazott mondat kijelentéstartalma már nem tartalmaz változót (bizonytalanságot). Hadrovics analógiás hatásról beszél (vö. HADROVICS 1969. 255). Én inkább úgy látom, hogy a két predikátumcsoport között a válasz keresésének és a válasz megtalálásának módozataiban van csak döntő különbség. A két predikátumcsoport predikátumai között szoros szemantikai összefüggés áll fenn, mint ahogyan azt az alábbiakban látni fogjuk.

A (26) (a)—(i) predikátumok a következő kijelentésattitűdökkel jellemezhetők (x jelöli a főmondat alanya által jelölt személyt, p pedig tetszőleges kijelentés):

(27) (a) *KÉRDEZ* (x, p)
(b) *GONDOLKOZIK* (x, p)
(c) *NÉZ* (x, p)
(d) *KÍVÁN* (x, *TUD* (x, p))
(e) *TUD* (x, p)
(f) *MEGMOND* (x, p)
(g) *LÁT* (x, p)
(h) *RÁJÖN* (x, p)

Minden egyes predikátumosztály egy „reprezentatív" elemével ábrázolható. Így (27) (a) a (26) (a) osztályt, (27) (b) a (26) (b) osztályt, (27) (c) a (26) (c) osztályt, (27 (d) a (26) (d) osztályt, (27) (e) a (26) (e) és (f) osztályokat, (27) (f) a (26) (g) osztályt, (27) (g) a (26) (h) osztályt és végül a (27) (h) a (26) (i) osztályt jellemzi. Természetesen a (27) (e) egyszer +, egyszer pedig — előjelet kap! Ezenkívül a (27) (d) nem egyszerű predikátum: azt, hogy x-et érdekli, hogy p, úgy írtuk körül, hogy x kívánja tudni p-t. Nézzük meg most, hogy a (27) (a)—(h) kijelentésattitűdök között milyen szemantikai összefüggések állnak fenn. Először is nyilvánvaló, hogy a tudás hiányának mentális állapota a következő attitűdökhöz kapcsolódhat: *-TUD* (x, ^{v}K), azaz egyszerűen megállapíthatjuk, hogy x nem tudja a választ; *KÉRDEZ* (x, ^{v}K), azaz megkérdezhetjük, hogy mi a válasz; *GONDOLKOZIK* (x, ^{v}K), azaz x gondolkozhat a megoldáson; *NÉZ* (x, ^{v}K), azaz x érzékszerveivel vizsgálhatja, hogy mi a válasz; végül *KÍVÁN* (x, *TUD* (x, ^{v}K)), azaz azt is mondhatjuk, hogy x szeretné tudni a megoldást. Úgy látszik, hogy ezzel ki is merítettük az összes lehetőséget. A helyzetet a következő ábra foglalja össze:

(28)

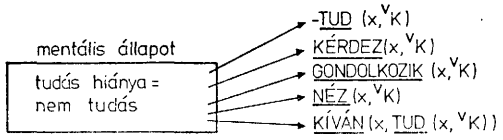

Természetesen x azt is mondhatja, hogy nem kérdezi meg a megoldást, mert nem érdekli a megoldás és ezért nem is gondolkozik a megoldáson és nem is kísérli meg azt kifürkészni.

A tudás megléte szintén különböző attitűdökhöz kapcsolódhat: (a) *TUD* (x, ^{v}K), azaz egyszerűen megállapíthatjuk, hogy x tudja a megoldást, (b) *RÁJÖN* (x, ^{v}K), azaz x rájött a megoldásra, kitalálta a választ, (c) *LÁT* (x, ^{v}K),

azaz x érzékszerveivel találta meg a választ, (d) *MEGMOND* (x, ᵛK), azaz x megmondja a megoldást. Sematikusan:

(29)

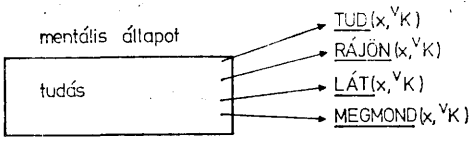

Eddigi megfigyeléseink a következő hipotézisben foglalhatók össze:

(30) Kérdő mondat kijelentéstartalmát kifejező mondat csak olyan mátrixmondatba ágyazható be, melynek predikátuma a (28)—(29) attitűdök egyikét fejezi ki.

Ha most egybevetjük (28) és (29) attitűdjeit, könnyen láthatjuk, hogy köztük szoros szemantikai kapcsolat áll fenn. A mentális állapotot közvetlenül kifejező *-TUD* (x, ᵛK) a *TUD* (x, ᵛK)-val alkot párt; ha valakitől megkérdezzük a megoldást, az illető általában (ha tudja) meg is mondja, a *KÉRDEZ* (x, ᵛK) tehát a *MEGMOND* (x, ᵛK)-val hozható rokonságba; ha gondolkozunk a megoldáson, rájöhetünk a megoldásra, tehát szoros kapcsolat áll fenn a *GONDOLKOZIK* (x, ᵛK) és *RÁJÖN* (x, ᵛK) között is. Végül ha érzékszerveinkkel keresünk bizonyosságot, érzékszerveinkkel azt meg is találhatjuk: párt alkot tehát a *NÉZ* (x, ᵛK) és a *LÁT* (x, ᵛK) is. Az egyetlen attitűd, amelyről még nem mondtunk semmit, a *KÍVÁN* (x, *TUD* (x, ᵛK)). Ez az attitűd egy bizonyos szempontból alapvetőbb, mint a *KÉRDEZ* (x, ᵛK), *GONDOLKOZIK* (x, ᵛK) és *NÉZ* (x, ᵛK), hiszen ezek közül mindegyik implikálja az előbbit. Ezenfelül a *KÍVÁN* (x, *TUD* (x, ᵛK)) implikálja a *-TUD* (x, ᵛK)-t. Így tehát a (28) alatti attitűdök között a következő viszony áll fenn:

(31)

$$\left.\begin{array}{l} KÉRDEZ\ (x, {}^{v}K) \\ GONDOLKOZIK\ (x, {}^{v}K) \\ NÉZ\ (x, {}^{v}K) \end{array}\right\} \Longrightarrow KÍVÁN\ (x, TUD\ (x, {}^{v}K)) \Longrightarrow -TUD\ (x, {}^{v}K)$$

Természetesen a *RÁJÖN* (x, ᵛK), *LÁT* (x, ᵛK) és a *MEGMOND* (x, ᵛK) attitűdök mindegyike implikálja a *TUD* (x, ᵛK) attitűdöt, azaz

(32)

$$\left.\begin{array}{l} RÁJÖN\ (x, {}^{v}K) \\ LÁT\ (x, {}^{v}K) \\ MEGMOND\ (x, {}^{v}K) \end{array}\right\} \Longrightarrow TUD\ x, {}^{v}K)$$

A *KÉRDEZ* (x, ᵛK), *GONDOLKOZIK* (x, ᵛK) és *NÉZ* (x, ᵛK) a válasz keresésének módozatait fejezi ki: választ egy adott kérdésre alapjában véve háromféleképpen kaphatunk, úgy hogy rákérdezünk, hogy gondolkozunk rajta vagy pedig úgy, hogy érzékszerveinkkel keressük. Ezek az attitűdök szerepelnek (31) baloldalán és ezeknek az attitűdöknek felelnek meg a (32) baloldalán levő attitűdök. A megkérdezés eredménye a „megmondás", a gondolkozásé a „rájövés" és a nézésnek a „látás". Más szóval, a (32) baloldalán szereplő

attitűdök a válaszkeresés egyes módozatainak eredményét jelölik. Azt is mondhatjuk, hogy amíg a (31) baloldalán levő attitűdök a kérdés szempontjából relevánsak, a (32) baloldalán levő attitűdök a válasz szempontjából azok. Éppen ezért a (31)-ben szereplő attitűdöket (ide sorolhatjuk most már az implikált attitűdöket is) kérdésattitűdöknek, a (32)-ben szereplő attitűdöket pedig válaszattitűdöknek nevezhetjük. A fenti megfigyeléseinket a következőképpen foglalhatjuk össze:

(33) A kérdésattitűdök és a válaszattitűdök nem függetlenek egymástól. Ha a (31) és (32) baloldalán levő három-három attitűdre szorítkozunk, akkor áll, hogy minden egyes kérdésattitűdnek megfelel egy válaszattitűd és viszont. Az egymásnak megfelelő kérdés- és válaszattitűd úgy viszonylik egymáshoz, mint a kérdés a válaszhoz.

Természetesen a *-TUD* (x, ^{v}K) és a *TUD* (x, ^{v}K) között nincs ugyanilyen viszony, ennek ellenére ezek az attitűdök is bizonyos mértékig „megfelelnek egymásnak". A sorból csak a *KÍVÁN* (x, *TUD* (x, ^{v}K)) attitűd „lóg ki", amelynek csak a (31) baloldalán szereplő attitűdökön keresztül van megfelelője a válaszattitűdök között.

Vajon miért van az, hogy a (32) attitűdök esetén a kérdés kijelentéstartalma már nem nyitott struktúra? Vegyük észre, hogy a (32) attitűdök faktív predikátumokat jelölnek (vö. Kiefer 1978). A faktív predikátum alá beágyazott kijelentésnek igaznak kell lennie. Márpedig egy nyitott struktúra nem lehet se nem igaz, se nem hamis. Ha tehát a kérdő mondat kijelentéstartalma beágyazható faktív predikátumok alá, akkor nem lehett nyitott struktúra. A faktív predikátumokról azt mondhatjuk, hogy az eredetileg nyitott kijelentéstartalmat zárttá teszik.

A *tud* a faktív alapige, de faktív a *rájön*, *lát*, *megmond* is. Ugyanakkor természetesen nem faktív a *kérdez*, *gondolkozik*, *néz*, *szeretne tudni*. A *nem tud* azonban éppúgy faktív, mint a *tud*. Vajon miért találunk társaságában mégis nyitott struktúrát? A faktivitás beszélő központtú fogalom, azaz valami csak a beszélő szempontjából lehet faktív vagy nem faktív. Ebből következik, hogy (34) (a)—(b) faktív, (35) (a)—(b) viszont nem az.

(34) (a) *Éva tudja, hogy Anna megjött.*
(b) *Éva nem tudja, hogy Anna megjött.*

(35) (a) *Éva tudja, hogy Anna megjött-e.*
(b) *Éva nem tudja, hogy Anna megjött-e.*

(34) (a)—(b) esetében a beszélő *tudja*, hogy Anna megjött (ezt preszupponálják ezek a mondatok), (35) (a)—(b) esetében viszont *nem tudja*. Ugyanakkor viszont (35) (a)-ban a beágyazott mondat által kifejezett struktúra nyitott volta Éva tudása folytán megszűnhet. A faktív predikátumok nem minden esetben szüntetnek meg nyitott struktúrát, fontos tulajdonságuk azonban, hogy *képesek* nyitott struktúrák megszüntetésére.

Bár a (32) attitűdök mind faktív predikátumokat jelölnek, nem minden faktív predikátum szerepel (32)-ben. Így például hiányoznak az emotív predikátumok (*sajnál*, *örül*, *mérges* stb.), róluk rövidesen szó lesz.

Eddigi megfigyeléseinket a következő elvben fogalmazhatjuk meg:

(36) A válaszattitűdök mind faktív predikátumokat jelölnek. Csak a faktív predikátumok tehetnek nyitott struktúrát zárttá.

Vessük most egybe az imént tárgyalt kijelentésattitűdöket a (23) (a)—(d)-ben említett kognitív attitűdökkel! Mint már említettük, a kétféle attitűd szerepe, funkciója és a nyelvleírásban elfoglalt helye nem ugyanaz. A kognitív attitűdök a beszélő kognitív (mentális) állapotát tükrözik, nyelvileg nem kell realizálódniuk. A kijelentésattitűdök ezzel szemben nyelvileg megjelenő predikátumtípusok, bár közvetve természetesen ezek is a beszélő kognitív állapotát tükrözik. Kézenfekvőnek látszik tehát feltennünk a kérdést, hogy mi is a kétféle attitűd közti kapcsolat, hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz. A kérdés- és válaszattitűdök között nem találjuk meg az összes említett kognitív attitűdöt. Igaz, utóbbiak nem közvetlenül hozzáférhetők a megfigyelés számára, míg előbbiek száma és tulajdonságai ellenőrizhetők. Feltűnő azonban, hogy a kognitív attitűdök közül azok, amelyek a hallgató mentális állapotára is tekintettel vannak, nem szerepelnek a kérdés- és válaszattitűdök között. Más szóval, az információt kérő kérdésnél szereplő -TUD (B, ^{v}K) és KÍVÁN (B, TUD (B, ^{v}K)) attitűdöket megtaláljuk a kijelentésattitűdök között, a FELTÉTELEZ (B, TUD (H, ^{v}K) attitűdnek nincs megfelelője, ez az attitűd nem fogalmazódik meg nyelvileg kérdésattitűd formájában. Hasonlóképpen az információt közlő kérdéseknél szereplő TUD (B, ^{v}K)-nak megfelel a *TUD* (x, ^{v}K), a többi attitűdnek a (32)-ben viszont nincs megfelelője:

a FELTÉTELEZ (B, (LEHET (TUD (H, ^{v}K)) & LEHET (-TUD (H, ^{v}K)))), vagy a KÍVÁN (B, TUD (H, ^{v}K)) attitűdnek nem felel meg kijelentésattitűd. Ugyancsak hiányzik a kijelentésattitűdök között a vizsgakérdésekre jellemző kognitív attitűd, a KÍVÁN (B, TUD(B, (TUD(H, ^{v}K)) v TUD(B, (-TUD (H, ^{v}K)))). Az érzelmi attitűdöt kifejező kérdések jellemzésénél említett EMOT(B, ^{v}K)-nak bizonyos esetekben lehet nyelvi megfelelője, bár ezekről a kijelentésattitűdökről még nem szóltunk. A faktív predikátumokkal kapcsolatban viszont már utaltunk arra, hogy a válaszattitűdök között az emotív predikátumok nem szerepelnek. A par excellence emotív faktív predikátum, a *sajnál*, függő kérdésekkel kapcsolatban mindig rossz mondatot eredményez:

(37) (a) + *Péter sajnálja, hogy ki ment el.*
(b) + *Péter sajnálja, hogy Anna elment-e.*

Ugyancsak nem szerepelhet függő kérdés mátrixmondatában az *örül, örvend, boldog*. Viszont előfordulhat a *csodálkozik, bámul, izgul, fél, haragszik, kétségbeesik* (HADROVICS 1969. 260), általában jó mondatot kapunk, ha „A bevezető mondatban a csodálkozás, bámulás, megdöbbenés és hasonló emóciók körébe tartozó ige van" (uo.). Például:

(38) (a) *Péter csak bámult, hogy mi lesz ebből.*
(b) *Mindenki csodálkozott azon, hogy hová lett a menyasszony.*
(c) *A feleségem kétségbeesett, hogy velem mi lesz.*

Ezekben az esetekben a főmondat igéje nem faktív s ennek következtében nem fejezhet ki válaszattitűdöt: (38) (a)—(c) mondataiban kérdésattitűdökkel van dolgunk. Az emotív predikátumokról viszont tudjuk, hogy a faktivitás a mon-

dat aktuális tagolásának függvénye (vö. KIEFER 1978). Anélkül, hogy most a részletekbe bocsátkoznánk, nézzük meg a következő mondatokat!

(39) (a) *Péter csak bámult, hogy mi lett ebből.*
(b) *Mindenki csodálkozott azon, hogy mi történt.*
(c) *A feleségem kétségbeesett, hogy mi történt.*

(39) (a)—(c) esetében viszont a főmondatban már faktív predikátumokkal van dolgunk, következésképpen a bennük kifejezésre jutó attitűdök válaszattitűdök.

Semmi kétség sem fér tehát ahhoz, hogy a kijelentésattitűdök között emotív predikátumok is előfordulhatnak. Ezek az attitűdök a mondat szemantikai szerkezetétől függően lehetnek kérdés- vagy válaszattitűdök.[7]

Az érzelmi attitűdöt kifejező kérdések jellemzésénél ((25) (c)) említett KÍVÁN (B, FELISMER (H, EMOT (B, ^{v}K))) megint csak nem szerepel a kérdés- és válaszattitűdök között. Végül a problémakérdések jellemzésénél szereplő attitűdök között csak a már említett -TUD (B, ^{v}K) szerepel a kérdésattitűdök között. A másik két attitűdben H (= a hallgató) szerepel: FELTÉTELEZ (B, -TUD (H, ^{v}K)) és KÍVÁN (B, FELISMER (H, PROBLÉMA (^{v}K))).

Az előbbi meggondolásokból a következő tanulságot szűrhetjük le:

(40) A magyarban csak azok a kognitív attitűdök realizálódhatnak nyelvileg, amelyekben H nem szerepel.

(40) ismét olyan hipotézis, amely a nyelvi tényeken alapszik; nyelvi tények alapján igazolható illetőleg cáfolható.

(41) Emotív kérdésattitűdöknek emotív válaszattitűdök felelnek meg.

(41) egészíti ki a (33)-ban említett összefüggést.

Nézzük most meg, hogy a függő kérdések értelmezhetőek-e kérdésként és ha igen, mikor. A (42) (a)—(b), (43) (a)—(b) és (44) (a)—(b) mondatok kérdés—felelet párok, a (45) (a)—(b) és (46) (a)—(b) mondatok viszont nem azok.

(42) (a) *Én nem tudom, hogy hová tettem a pénztárcámat.*
(b) *Én megmondom neked: a kabátzsebedbe.*

(43) (a) *Szeretném tudni, hogy kit hívtál meg ma estére.*
(b) *Évát és Bélát.*

(44) (a) *Azon töprengek, hogy mikor is találkoztunk utoljára.*
(b) *Tizenkét évvel ezelőtt.*

[7] Az emotív predikátumok azonban mindenképpen rendhagyóan viselkednek. Nem mindegy ugyanis, hogy a beágyazott mondatban milyen kérdőszó szerepel. Nem elfogadható például az *Éva csodálkozott azon, hogy Mari miért ment el, Éva haragszik, hogy ki volt itt.* Egyáltalán nem világos azonban, hogy az emotív predikátumok milyen megszorításoknak (restrikcióknak) engedelmeskednek.

(45) (a) *Én tudom, hová tettem a pénztárcámat.*
(b) *A párnád alá.*

(46) (a) *Rájöttem, mikor is találkoztunk utoljára.*
(b) *Tizenkét évvel ezelőtt.*

A (45) (b) és (46) (b) mondatok feleletek, de nem válaszok. Általában áll a következő szabály:

(47) Csak azok a függő kérdések értelmezhetők (közvetett) kérdésként, amelyek főmondati állítmánya nem-tudáshoz kapcsolódó attitűdöt fejez ki.

Azt hiszem, (47)-hez nem kell külön magyarázat, hiszen ha a beszélő arról szól, hogy tudja a választ, nyilvánvaló, hogy nem vár választ a hallgatótól és a hallgató sem fogja kérdésként értelmezni állítását. Amikor azonban a nemtudáshoz kapcsolódó attitűddel vezeti be a kérdő mondat kijelentéstartalmát, kijelentésének kérdő mondatként való értelmezésének nincs akadálya. Ez a értelmezés természetesen nem „automatikus". Az, hogy a beszélő mikor fogja kérdő mondatként értelmezni az ilyen kijelentést, pragmatikai tényezők függvénye (a beszélő szándéka, a megnyilatkozás külső körülményei, a beszélő és a hallgató viszonya stb. tartoznak ide).

A kérdő mondatok funkcióinak vizsgálatakor láttuk, hogy ugyanannak a kérdő mondatnak több funkciója is lehet attól függően, hogy milyen beszédhelyzetben hangzik el. Vajon áll-e ez a közvetett kérdésekre is? A kérdésattitűdök közül csak a *KÉRDEZ* (x, ^{v}P) jöhet ebből a szempontból számításba, hiszen a *GONDOLKOZIK* (x, ^{v}P) és a *NÉZ* (x, ^{v}P), továbbá a *KÍVÁN* (x, *TUD* (x, ^{v}P)) túlságosan explicit módon tükrözik a beszélő kognitív tevékenységét illetőleg állapotát. A *-TUD* (x, ^{v}P) meg kizárólag a beszélő tudatlanságát fejezi ki. Könnyen láthatjuk, hogy a

(48) *Azt kérdezem, hogy mi a kérdő mondatok kijelentéstartalma.*

függő kérdés a beszédhelyzettől függően lehet információt kérő kérdés, didaktikai kérdés, vizsgakérdés, problémakérdés. A *KÉRDEZ* (x, ^{v}K) attitűd ennélfogva kompatibilis többféle beszédhelyzettel is, a többi kérdésattitűd azonban csak az információt kérő kérdés beszédhelyzetével kompatibilis. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a *KÉRDEZ* (x, ^{v}K) nem kapcsolódik közvetlenül a *-TUD* (x, ^{v}K) attitűdhöz, legalábbis nem úgy, mint a többi kérdésattitűd. Következésképpen a (31) implikáció némi módosításra szorul. A *KÉRDEZ* (x, ^{v}K) attitűdre ugyanis csak akkor áll az említett implikáció, ha az információt kérő kérdés beszédhelyzetéhez kapcsolódik. Ez viszont azt jelenti, hogy a *KÉRDEZ* (x, ^{v}K) pragmatikailag, de nem szemantikailag implikálja a *-TUD* (x, ^{v}K) attitűdöt.

És most még egy utolsó megjegyzés. Említettük, hogy a kijelentésattitűdök is tükrözik a beszélő mentális állapotát/tevékenységét. Kézenfekvőnek látszik tehát az a feltevés, hogy egy kérdő mondat nemcsak a (25) (a)—(d)-ben említett attitűdkonfigurációkhoz kapcsolódhat, hanem elhangozhat bármilyen, valamilyen kijelentésattitűdnek megfelelő kognitív attitűddel is. Más szóval, a

(49) *Ki járhatott erre?*

kérdés elhangozhat az „ezt kérdezem", „ezen gondolkozom" és az „ezt vizsgálom (érzékszerveimmel)" kontextusban, sőt hordozhatja a csodálkozás emócióját is. Az

(50) *Egy betörő.*

válasz is elképzelhető az „ezt mondta nekem a megkérdezett", „erre jöttem rá gondolkodás révén" és az „erre mutatnak (érzékszerveimmel végzett) vizsgálódásaim" kontextusban és lehetséges a csodálkozás attitűdjével is. A kijelentésattitűdök alapján tehát visszakövetkeztethetünk alapvető kognitív attitűdökre, amelyeknek létezése bizonyos mértékig megfigyeléssel is igazolható.

Ha most kognitív attitűdökön nem az itt tárgyalt kognitív attitűdöket értjük, hanem az egyáltalán lehetséges kognitív attitűdöket, akkor a következő összefüggés érvényes:

(51) Minden kijelentésattitűdnek megfelel egy kognitív attitűd, de ennek fordítottja általában nem áll.

Mondanivalómnak végére értem. Dolgozatomban elsősorban a kérdő mondatok pragmatikai értelmezéséhez alapul szolgáló beszédhelyzetek elméleti igényű leírása és a kérdő mondatok valamint a függő kérdések közötti jelentéstani összefüggések vizsgálata érdekelt. Részletesebben a kérdő mondatok jelentésével és a pragmatikai értelmezés néhány más szempontjával másutt foglalkoztam (KIEFER 1981). E helyen a kérdő mondatok jelentését csak olyan mértékben tárgyaltam, amennyire a dolgozat előbb említett főcéljai szempontjából erre szükség volt.

Befejezésül hadd említsek néhány a vizsgált kérdésekkel kapcsolatos megoldatlan problémát.

(1) A kognitív attitűdöket nem tudjuk nyelvészeti eszközökkel megállapítani, hiszen nem nyelvészeti kategóriákról van szó. A dolgozat ezen a ponton érintkezik a pszichológiával. Azt hiszem azonban, hogy a pszichológia sem tud biztosat mondani a kognitív állapotokról és folyamatokról. Éppen ezért én sem tehettem mást, mint hogy felvettem („posztuláltam") néhány kognitív attitűdöt, amelyeket aztán felhasználtam a beszédhelyzetek leírására. Eljárásomat bizonyos mértékig az eredmény igazolhatja: úgy hiszem, sikerült megmutatnom, hogy a kérdő mondatok pragmatikai értelmezése szempontjából számba jövő négy alapvető beszédhelyzet adekvát módon jellemezhető a posztulált kognitív attitűdök segítségével. Ezzel azonban a kognitív attitűdök kérdése még nincs megoldva.

(2) A négy beszédhelyzet csak vázát szolgáltatja a pragmatikai értelmezésnek. Az egyes kérdéstípusok funkcióinak leírása sokszor szükségessé teszi további pragmatikai feltételeknek az elemzésbe való bevonását.

(3) A válaszhalmaz pragmatikai korlátozása is lehet érdekes elméleti kérdés. Ezenkívül a pragmatikailag adekvát válasz nem is biztos, hogy eleme kell hogy legyen a válaszhalmaznak. Mindezekkel a kérdésekkel nem foglalkoztam. A válaszokkal egyébként is csak azért foglalkoztam dolgozatomban, mert a válaszhalmazra szükségem volt a kérdő mondatok osztályozásához és kijelentéstartalmuk megállapításához.

(4) Ami a kérdő mondatok szemantikai jelentését illeti, még mindig nem egészen világos a Q kérdő operátor értelmezése és elméleti helyzete („státusza"). Mit jelent vajon pontosan az, hogy „a beszélő felteszi a kérdést", vagy hogy „kérdésként tesz fel egy nyitott struktúrát"?

(5) Nem világos a nyitott és a kiegészítendő kérdések viszonya. Formai kritériumok alapján közel állnak egymáshoz és a lehetséges válaszok (válaszhalmazok) szempontjából sem olyan nagy a különbség, mint ahogy arra tárgyalásom alapján következtetni lehetne. Valahogy az az érzésem, hogy a nyitott kérdések azért nyitottak, mert jellemzésük megoldatlan.

(6) A függő kérdés, mint tudjuk, érintkezik a célhatározói és okhatározói mellékmondattal (vö. HADROVICS 1969. 260—261). Pl. *Azért hívatta, hogy nem volna-e kedve Bécsbe utazni. Szidja a fiát, hogy miért nem tanul jobban.* Ezek a mondatok nem magyarázhatók (legalábbis nem közvetlenül) a dolgozatomban tárgyalt kijelentésattitűdökkel.[8]

[8] Dolgozatomban a kérdő mondatokat kizárólag a beszélő szempontjából vizsgáltam. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a hallgató-központú vizsgálat is fontos probléma. Ahhoz, hogy valóban létrejöjjön egy információt kérő kérdés, egy didaktikai vagy vizsgakérdés, stb. a hallgatónak fel kell ismernie a beszélő kognitív attitüdjeit. Az adekvát válaszhoz ezenfelül a hallgatónak ismernie kell a beszédhelyzet külső körülményeit, fel kell ismernie a beszélő explicite meg nem fogalmazott feltevéseit stb.

KIEFER FERENC

Irodalom

BOLINGER 1978: D. Bolinger, Yes-no questions are not alternative questions. In: H. HIŻ (szerk.), Questions. D. Reidel, Dordrecht. 87—105.

CONRAD 1978: R. CONRAD, Studien zur Syntax und Semantik von Frage und Antwort, Studia Grammatica XIX. Berlin.

DOHERTY (előkészületben): M. DOHERTY, The epistemic meaning of questions and statements. F. KIEFER (szerk.) Questions and Answers.

HADROVICS 1969: HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HARRIS 1968: Z. HARRIS, Mathematical Structures of Language. Interscience Publishers, New York—Sidney—Toronto.

KÁROLY 1964: KÁROLY SÁNDOR, A mondatfajták vizsgálata a funkció és forma szempontjából. NyK 66: 67—88.

KATZ-POSTAL 1964: J. J. KATZ—P. M. POSTAL, An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. M. I. T. Press, Cambridge.

KIEFER 1978: KIEFER FERENC, Factivity in Hungarian. Studies in Language 2/2: 165—197.

KIEFER (megjelenés alatt): KIEFER FERENC, A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. Rácz Endre (szerk.), Szövegnyelvészet.

LADÁNYI 1962: LADÁNYI PÉTER, A kérdő mondatok logikai analíziséhez (Egy interrogatív logika vázlata). NyK 64: 187—207.

LANGACKER 1970: R. LANGACKER, English question intonation. A. L. Vanek, J. M. Sadock (szerk.), Studies Presented to Robert B. Lees by his Students, Edmonton, Alberta, Linguistic Research.

MILLER-JOHNSON-LAIRD 1976: G. A. MILLER—PH. JOHNSON-LAIRD, Language and Perception. Harvard University Press, Cambridge.

MOTSCH 1980: W. MOTSCH, Situational context and illocutionary force. J. R. SEARLE—F. KIEFER—M. BIERWISCH (szerk.), Speech Act Theory and Pragmatics. D. Reidel, Dordrecht. 155—168.

REICHENBACH 1947: H. REICHENBACH, Elements of Symbolic Logic. The Free Press, New York

SEARLE 1975: J. R. SEARLE, Indirect Speech Acts. Syntax and Semantics 3: 59—82.

Questions

by FERENC KIEFER

The paper deals with some semantic and pragmatic aspects of questions. First, the author tackles the problem of what should be considered to be the semantic meaning of questions. He distinguishes four types of questions: yes-no questions, alternative questions, wh-questions and open questions (*why*-questions, for example, belong to open questions). The answer-set (= the set of possible answers) serves not only as a basis for the classification of questions but plays also an important role in the semantic representation of questions. Second, the pragmatic functions of questions are described in a framework which makes use of certain cognitive attitudes of the speaker. There are four types of speech situations which are relevant in the present context. Each speech situation is characterized by what the speaker knows (i.e. if he knows the answer or not and what he assumes about the hearer, i.e. if he assumes that the hearer knows the answer or not). Third, an examination of the matrix predicates of embedded questions allows for interesting generalizations about question-answer attitudes (propositional attitudes which take the propositional content of questions as embedded sentences), about their relation to each other and to the cognitive attitudes mentioned in connection with the pragmatic interpretation of questions. It turns out, among another things, that there is a one-to-one correspondence between question attitudes and answer attitudes and that answer attitudes are all factive. The factivity of answer attitudes explains why a sentence such as *John knows who was here* no longer contains an open structure.

A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók

Bevezetés

A jelen tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy feltárjuk azokat a tényezőket, amelyek a nyelv kommunikációs modelljéből következnek, és amelyek nélkülözhetetlenek a nyelvi közlés (közlemény) kommunikatív egységként való értelmezéséhez. Ezt a kérdést a kommunikációs szituáció oldaláról próbáljuk megközelíteni elsősorban. Ezenkívül elemezzük a nyelvi funkciókat is, hogy világosabb képet kaphassunk a nyelv működéséről a kommunikációs folyamatban.

I. A nyelvi közlés természetéről

Fejtegetéseinket a nyelvi közlésről azzal az állítással kezdjük, hogy a nyelvi kommunikáció folyamatát mindig bizonyos kommunikációs szituáció[1] kíséri, és ebben a folyamatban egyidejűleg több kódrendszer lép fel. Ezek a kommunikációs kódok kölcsönösen keresztezik és kiegészítik egymást. A nyelven kívüli háttér — amely szoros kapcsolatban áll a beszédaktussal és ilymódon természetesen a létrehozott közlésekkel is bonyolult struktúrát képez — természetét illetően nem egységes. Ebből következik, hogy az ember a környezettel való érintkezésekor a nyelvi rendszert nem csupán mint egy teljesen izolált, zárt és autonóm képződményt sajátítja el, hanem megszerzi az adott közösség teljes kommunikációs rendszerét is. Ez azt jelenti, hogy a gyermek nemcsak a nyelvet tanulja meg, hanem egyidejűleg más jeleket és kódokat is (pl. a gesztusokat, az emberi, ill. az állati viselkedési kódot stb.). A nyelv tehát nem az egyetlen, de kétségkívül az alapvető kommunikációs kód azok közül, amelyeket az ember az adott nyelvi közösségben megszerez. Ebből az elképzelésből kiindulva a nyelvet az emberi kommunikáció rendszerének csupán egy részeként fogjuk tekinteni és megkülönböztetjük a kommunikációs, valamint a nyelvi kompetencia ill. performancia fogalmát is. (A kommunikációs kompetenciát K_k a nyelvi kompetenciát viszont K_{ny} szimbólummal fogjuk jelölni.) A K_k tágabb fogalom mint a K_{ny}, mivel magában foglalja azokat a nyelvi rendszeren kívüli elemeket is, amelyeket közös névvel paralingvisztikai elemeknek nevezhetnénk. Bár a K_k és a K_{ny} megkülönböztetése az első pillantásra triviálisnak tűnhet, még sincs szándékunkban megkülönböztetésüktől eltekin-

[1] Banach, J., Sytuacja komunikacyjna rozmowy. Aspekty metodologiczne. In: Studia nad składnią polszczyzny mówionej. Polska Akademia Nauk, „Ossolineum" 1978. 44; Pala, K., O komunikační situaci. In: M. R. Mayenowa (szerk.), Semiotyka i struktura tekstu. Wrocław 1973. 49—62; Кафкова, О., О роли контекста в разных типах коммуникатов. In: Синтаксис текста. Изд. Наука, Москва 1979. 236—247; Колшанский, Г. В., Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации. ВЯ 1973/1: 23; Земская, Е. А., Русская разговорная речь. Москва 1973. 9.

teni további gondolatmenetünkben, mivel úgy véljük, hogy ez nem tisztán elméleti fogás.

Egyáltalán nem nehéz példát találni arra, hogy a K_k és a K_{ny} ténylegesen létezik pl. az idegennyelv-oktatás területén. Nem kell talán senkit meggyőzni arról, hogy sok esetben a szókincs és a grammatika kitűnő ismerete sem elégséges ahhoz, hogy helyesen tudjunk beszélni egy adott idegen nyelven. Nem elegendő ha mondatokat tudunk képezni, tudnunk kell azt is, hogy mikor és hogyan használjuk azokat. Hasonló megállapításra jutott több kutató.[2] Egyetértünk Farbbal abban, hogy a nyelv grammatikája és az élő beszéd között megtalálható az egész társadalom szűrője.[3] Ezzel kapcsolatban érdemes itt felidézni Dundes amerikai etnográfus véleményét, aki azt írja: „. . . students of oral literature have recorded a multitude of contextless texts with no indication as to how any one specific text might be used in a particular concrete situation. Thus the volume upon volume of American Indian tales so assiduously garnered by Franz Boas and his students are in some ways like collections of primitive musical instruments lining the walls of a museum. We have the instruments plucked out of context, and while we can marvel at their material composition . . ., we have no idea how they are tuned or played or, more important, when or why."[4]

Mindebből világosan kitűnik, hogy a K_k-t nem szabad figyelmen kívül hagyni a nyelvészeti kutatásokban. Ezt a helyzetet bizonyos mértékben megváltoztatta a paralingvisztika kialakulása, amely tulajdonképpen a nyelvészetnek egy ága. Mint ismeretes, az első közlemény ezen a területen G. Trager tollából született.[5] Érdemes itt megjegyezni, hogy a paralingvisztika kezdetben kizárólag csak azokkal a nyelven kívüli elemekkel foglalkozott, amelyek részt vesznek a nyelvi kommunikáció folyamatában és amelyeket másképpen szupraszegmentálisnak szoktak nevezni. Trager munkája nyomán olyan kutatások indultak el, amelyek több eredményt is hoztak.[6] Ezzel egyidejűleg kiszélesedett a paralingvisztika kutatási területe is: kiterjedt a gesztusok, a mimika, a tér elemzésére is. Olyan elemekkel gazdagodott tehát a paralingvisztika, amelyek eredetileg a kinezikához és a proxemikához tartoztak, és amelyek egyáltalán nem nyelvi jellegűek.[7]

[2] Pelc, J. O użyciu wyrażeń. Wrocław 1971.

[3] Farb, P., Word play. What happens when people talk. New York 1974. 43.

[4] Dundes, A., Oral Literature. In: Introduction to Cultural Anthropology (Essays in the Scope and Methods of the Science of Man). Ed. by J. A. Clifton. New York 1968, 123.

[5] Trager, G., Paralanguage: a First Approximation. „Studies in Linguistics". 1958. Nr 13.

[6] Feldman, S. S., Mannierismus of Speech and Gestures in everyday Life. New York 1959; Pittenger, R. E.—Hockett, Ch. F.—Danehy, I. J., The first five minutes. Ithaca 1960.

[7] Birdwhistell, R. L., Kinesics and Context. Essays on Body Motion Communication. New York 1970; Hall, E. T., The silent Language. New York 1959; Scheflen, A. E., A testtartás mint kommunikáció. In: Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978. 100—121; Poyatos, F., Analysis of a Culture Through Its Culturemes: Theory and Method. In: A. Rapoport (szerk.), The Mutual Interaction of People and Their Built Environment. Mouton, The Hague 1976; Uő: The Morphological and Functional Approach to Kinesics in the Context of Interaction and Culture. Semiotica 1977/20: 3/4, 197—228; Uő: Language in the Context of Total Body Communication. Linguistics 1976/168, 49—62; Knapp, M. L., A nemverbális kommunikáció. In: Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978, 2, 69—87; Колшанский, Г. В., Паралингвистика. Изд. Наука, Москва 1974.

A fentieket figyelembe véve, olyan következtetésekre juthatunk, hogy a beszélt szöveg elemzése semmiképpen sem korlátozódhat csupán a nyelvészet által kidolgozott eszköztár alkalmazására, mivel az utóbbi kutatási tárgyának tulajdonképpen az írott szöveget tekinti. Véleményünk szerint az írott szöveg elemzésénél nemcsak a nyelvi kommunikáció végső produktumát, a szöveget kell figyelembe venni, hanem magát a folyamatot is. Ahogy Gak írja: „... высказывание обозначает отрезок ситуации в целом, включая и его основной элемент — процесс, оно непосредственно соотносится с конкретной ситуацией, то, что оно обозначает — объективно по отношению к системе".[8] Ily módon a következő kérdés merülhet fel: hogyan lehetne leírni a fenti módon megfogalmazott kommunikációs szituációt, figyelembe véve a gesztusokat, a mimikát stb. is. Minderre szükség van a nyelvi kommunikáció és a nyelv lehetőleg adekvát modelljének felépítéséhez. Fel kell tárnunk a K_k és a K_{ny} valamennyi törvényszerűségét, és fel kell állítanunk a két jelenségre jellemző kölcsönösen egymást feltételező szabályrendszert. Tudomásunk szerint ilyen munka még nem készült a nyelvtudományban. Nagyon nehéz tehát egy ilyen konkrét elemzésre vállalkozni annál is inkább, mivel a jelen tanulmány korlátozott volta sem teszi ezt lehetővé. Egyelőre beérjük azzal, hogy néhány javaslatot teszünk a kommunikációs szituáció leírását illetően. Szerintünk meg kell pontosan határozni az összes lehetséges szituációtípust, figyelembe véve az olyan paramétereket is, mint pl. a kommunikációs aktus célja, helye, ideje, és meg kell állapítani azokat a kapcsolatokat is, amelyek a vizsgált kommunikációs aktusban összekötik a partnereket. Egyáltalán nem közömbös számunkra, hogy milyen módon valósul meg a kommunikáció, közvetlenül-e vagy valamilyen műszaki berendezés, pl. telefon, rádió, magnetofon stb. segítségével. Ez utóbbi esetekben tanulmányozni kell nemcsak az adott berendezés sajátos jellemzőit, hanem azoknak a szövegre gyakorolt hatását is. Azt a folyamatot is le kell írni, amely során az egyes kinezikai jeleket — pl. a telefonbeszélgetés esetében — szupraszegmentális elemekké transzformáljuk.

Véleményünk szerint a szövegleírásnak az összes kinezikai és proxemikai jelet is tartalmaznia kell. Ez azt jelenti, hogy ki kell térni annak a térnek a teljes leírására,[9] amelyben a vizsgált szöveg generálása történt; figyelembe kell venni a kéz, a fej, a törzs mozdulatait, valamint az arc mimikáját stb. is. Meg kell határozni azokat a viszonyokat is, amelyek a nyelvi elemek és az azokat kísérő paralingvisztikai elemek között fennállnak. Úgy tűnik, hogy ez az egyetlen út ahhoz, hogy a K_k-t és a K_{ny}-t pontosabban leírjuk. Ahogy Leontjev írja: „Только видя работающую машину, где все составляющие её детали выполняют свою часть работы, можно понять, для чего эти детали нужны в ней. Но даже описав каждую из этих деталей как часть целой машины, мы не сможем понять степень их необходимости для работы в целом, их относительную значимость и возможности взаимозамены, если не будем понимать, в чём заключается сама эта работа, для чего служит машина."[10]

[8] Гак, В. Г., Проблемы лексико-грамматической организации предложения. Автореферат докт. дис., Москва 1968. 11.

[9] Watson, M. O., Proxemic Behavior. A Cross-Cultural Study. Mouton, The Hague 1970; Hoppál Mihály, Terek és tárgyak a köznapi kommunikációban In: Rádió és televízió szemle. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 77/3.

[10] Леонтьев, А. А., Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации. In: Синтаксис текста. Изд. Наука, Москва 1979. 26.

Mint ismeretes, a nyelvi kommunikáció folyamatában a vizuális és az auditiv kontaktus visszacsatolást eredményez. Az információadó igyekszik elérni a kommunikációs aktus célját, s azért figyelemmel kíséri a vevő reakcióját. Az adó azonnal elemzi a vevő reakcióját, és ennek megfelelően korrigálja, ill. átprogramozza a saját szövegét. Ebben a közvetlen kommunikációs rendszerben a szöveget a vevő viselkedésének megfelelően lehet megszerkeszteni. Más esetekben a szöveg olyan marad, amilyennek a kezdetben beprogramozták.

Az információadó, ill. -vevő szituációjában, amely során a kódolás, ill. a dekódolás végbemegy, két síkot különböztethetünk meg: a belső és a külső síkot. A belső síkhoz azok a dolgok tartoznak, amelyek a kommunikációs aktusban láthatatlanok, tehát: ismeretek a világról, nyelvi kompetencia és performancia stb. A külső sík elsősorban az adónak és a vevőnek a környezethez való viszonyával kapcsolatos. Az adó és a vevő egymással való beszélgetése bizonyos feltételek mellett zajlik, működésbe lép a kinezikai és a proxemikai kód is. A partnerek között meglevő térbeli relációk és a környezet, amelyben a kommunikáció végbemegy a kommunikációs aktus vagy szöveg szituációját képezi. Ami viszont magát a nyelvi közlés szituációját illeti, azt mondhatjuk, hogy az nem más, mint a valóság egy bizonyos fragmentuma, amelyhez a nyelvi közlés tartozik. Itt különböző esetek fordulhatnak elő: pl. a nyelvi közlés nem kapcsolódik semmilyen szituációhoz (pl. valakinek magyarázom a halmazelméletet), vagy a nyelvi közlés csak az adó szituációjával hozható összefüggésbe (pl. a barátommal közlöm telefonon, hogy mit csinálok az adott pillanatban). Megtörténhet, hogy a szövegszituáció nagyon szorosan együttműködik a nyelvvel az információ átadásánál. Ez az eset áll fenn a kötetlen beszélgetéskor különféle alkalmakkor. Más esetben a nyelvi szöveg egyszerűen arról szól, hogy mi történik az adó és a vevő között. A nyelvi közlés olyan erősen kapcsolódhat a szituációhoz, hogy nélküle teljesen érthetetlenné válik. Például egy futballmeccs televíziós közvetítése a vizuális háttérrel jó példája annak, hogy a szövegszituáció szorosan együttműködik a nyelvvel. Az újságban közölt beszámoló ugyanarról a meccsről viszont annak a más típusú szöveg szituációjának a példája, amely során a nyelv egyszerűen referálja az eseményeket.

Észrevételeinket a kommunikációs szituációt illetően azzal a megállapítással folytathatjuk, hogy a civilizáció fejlődése során az emberiség sok kód- és jelrendszert hozott létre. A természetes nyelv csak egyike ezeknek. Tegyük még hozzá, hogy a nyelv univerzális kód.[11] A nyelvi kommunikáció folyamatában különféle jelek és kódok állnak kapcsolatban egymással. A nyelvi szöveg tartalma és struktúrája a gazdaságosság elvei alapján illeszkedik a fent említett együttműködés jellegéhez és méreteihez. A többi (nem nyelvi) kód szerepe a partnerek belső szituációjától függ.[12] Meg kell jegyeznünk azonban, hogy vannak olyan jelek, amelyek talán az egész emberiségre nézve közösek (pl. mosoly, dühgesztus, beleegyező gesztus stb.), de vannak olyanok is, amelyeknek az elterjedtsége korlátozott. Sok jel azoknak a partnereknek a „kizárólagos tulajdonát" képezi, akik jól ismerik egymást, mert közös tapasztalattal, élményekkel stb. rendelkeznek.

Korábban azt állítottuk, hogy minden kommunikációs aktusnak a célja — az információtovábbítás. Most szeretnénk feltenni a kérdést, hogy

[11] Пазухин, Р. В., К определению универсального кода. ВЯ 1969/5: 55–67.

[12] BUDA BÉLA, A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1979.

vajon ez minden esetben valóban így van-e? A kommunikációs aktusokat elemezve néha olyanokkal is találkozunk, amelyeknek az információtovábbítás egyáltalán nem célja. Hogyan lehet tehát megmagyarázni ezeket a nyelvi kommunikációs modell tükrében? Erre vonatkozóan egy hipotézist szeretnénk felállítani, amely szerint az ember érzi a többi emberrel való kapcsolatának szükségességét és ezért a nyelvi viselkedése sok esetben nem más, mint a genetikailag kódolt közösségi ösztönből eredő igények teljesítése, melyeknek célja mindenekelőtt a kapcsolattartás. Tulajdonképpen ez nem egészen eredeti gondolat. Hasonló módon vélekedik Ch. F. Hockett is.[13] Ennek a jelenségnek a konkrét megnyilvánulásai a különféle társalgási fordulatok használata, különféle udvariassági kifejezések stb.

A fenti fejtegetések arra vezetnek bennünket, hogy megkülönböztessük a kommunikációs szituáció néhány összetevőjét. Az első vizsgálandó kérdés az információátadás módjával, helyével, idejével, eszközeivel, valamint a kommunikációs aktusban részt vevő partnerek számával kapcsolatos. A szöveg szempontjából nem mindegy, hogy milyen módon zajlik le a kommunikáció, közvetlenül „szemtől szembe" formájában[14] vagy valamilyen technikai eszköz felhasználásával; pl. a televíziós kamerák előtt, vagy telefon, ill. mikrofon közvetítésével. Fontos az is, hogy hány partner szerepel a kommunikációs folyamatban, van-e vagy nincs „néma tanú a beszélgetéskor" stb. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a hely és az idő tényezőit sem. Meg kell különböztetni a saját, ill. idegen lakásban, hivatalban, közösségi helyiségben, közlekedési eszközön stb. generált szövegeket. Időbeli tényező a napszak, az évszak stb. Ezek a paraméterek nem mindig nyilvánvalóak. Köztudott, hogy másképpen alakul a közvetlen kommunikációban szereplő és másképpen a telefonkagylóba mondott szöveg. Az utóbbi sok tekintetben közel áll az írott szöveghez, mivel generálásakor a beszélgető partnerek látóköréből hiányoznak egyrészt a másikat körülvevő tárgyak, másrészt pedig a paralingvisztikai elemek. A televíziós kamerák előtti szereplés szintén tükröződik a nyelvi viselkedésen. A nyelvi kommunikációs folyamatban sok esetben a néma tanú jelenléte is hatással van a nyelvi közlés strukturális felépítésére. Véleményünk szerint a fent említett paraméterek megjelennek a nyelvi szignál síkján, pl. a deiktikus, a modális vagy a metainformációs szerkezetek tudatos használata.[15] Szerintünk behatóbban kellene vizsgálni a kommunikációs szituáció és a vele kapcsolatos szöveg között fennálló relációkat is, hogy további empirikus anyagot szolgáltathassunk ezeknek a látszólag nem nyilvánvaló tényeknek a felderítésére.

A kommunikációs szituációval kapcsolatos második kérdés a társadalmi és a szociális tényezőkkel függ össze. Egyrészt olyan tényezőkről van szó mint pl. a kommunikációs partnerek neme, kora, társadalmi hovatartozása, képzettsége, szakmája stb., a partnerek közötti viszonyról (pl. rokonság stb.) vagy rangbeli viszonyról stb. pl. tanár—tanuló, tiszt—katona, professzor—egyetemi hallgató, főnök—beosztott stb. Ezek a tényezők nyelvi síkon is tükröződnek és nemcsak a stilisztikai vagy a lexikai rétegben, hanem a nyelvi közlés struktúrá-

[13] Hockett, Ch. F., A Course in Modern Linguistics. New York 1959. 580—585.

[14] Poyatos, F., Cross-Cultural Analysis of Paralinguistic 'Alternants' in Face-to-Face Interaction. In: A. Kendon—R. Harris—M. Key (szerk.), Organization of Behavior in Face-to-Face Interaction. Mouton, The Hague 1975. 277—314.

[15] Pisarkowa, K., Zdanie mówione a rola kontekstu. Studia nad składnią polszczyzny mówionej. Polska Akademia Nauk, „Ossolineum". 1978. 7—20, Кафкова, О., О роли контекста . . . 242.

jában is. Például a nem egyenrangú viszony esetében a nyelvi aktusok külön formája jelenik meg: parancs, tiltás, kérés, figyelmeztetés, fenyegetés, bírálat, fegyelmezés stb.

A kommunikációs szituáció további jellemzői a nyelvi közlés témájával kapcsolatosak. Ahogy Dagmar Brčakova írja „... выбор коммуникативного типа (повествование о событии, изложение проблемы, разговор об актуально протекающей ситуации) для говорящего детерминирован. Он ограничен, с одной стороны, характером темы информации и, с другой стороны, характером коммуникативной ситуации.[16] Többek között a következő témákat említenénk: az önéletrajz, a családi, a társadalmi, kulturális élet, az etikai-erkölcsi kérdések, egészség—betegség, tanulás, iskola, utazások, szolgáltatások stb. Nem nehéz belátni, hogy ezek a tényezők is erősen befolyásolják a beszélt nyelvi közlés lexikai összetételét és strukturális felépítését. Helyesen jegyzi meg Kafkova: „Соотнесенность языковых элементов с неязыковыми обусловливает разные имплицитные структуры вопроса."[17]

Tovább elemezve ezt a kérdést, arra a megállapításra juthatunk, hogy maga a beszédaktus (kommunikációs aktus) is a kommunikációs szituáció integrális része, mivel benne minden beszélt közlés funkcionál. Nehéz részletekbe bocsátkozni a probléma tárgyalásánál, viszont szeretnénk rámutatni azokra a — véleményünk szerint — lényeges tényezőkre, amelyeket mindenképpen figyelembe kell venni a kommunikációs szituáció meghatározásánál. A következő tényezőkre gondolunk: 1. az információadó szándéka és az ezzel kapcsolatos nyelvi funkciók, 2. az információadó viszonya a beszédaktushoz (a beszédaktus hivatalos, nyilvános közegnek szól-e, ahol a tanúk stb. is szerepelnek, vagy olyan közegnek, amely kizárja a harmadik személy aktív szereplését, de a jelenlétét megengedi), 3. magának a nyelvnek: olyan paramétereire gondolunk, mint pl. a generált sorok hosszúsága, mennyisége, a rendszerbeli (paradigmatikus) eszközök (fakultatív és kötelező), a lexikális eszközök (egyszerű, bonyolult, változó és idiomatikus jellegű) stb.

A fentieket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a beszédaktus folyamatában nagyon sok különböző jellegű tényező szerepel. Ezeknek a feltárása, leírása és modellálása nélkülözhetetlen a nyelvi kommunikáció lehetőleg adekvát modelljének a felépítéséhez. Helyesen jegyzi meg Leontyev: „Не случайно в лингвистике все более заметное место занимает теория речевой коммуникации, или теория речевого общения, предметом которой является анализ как раз тех факторов речевой деятельности, которые коренятся в социальном взаимодействии людей и общении как одной из его сторон."[18] Pisarkowa és Miodunka munkái arra utalnak pl., hogy a névmás disztribúciója a beszélt szövegben lényegesen eltér az írott szövegétől.[19] Az írott szövegben a névmás fontos szerepet játszik a koherencia fenntartása szempontjából. Meg-

[16] Брчакова, Дагмар, О связности в устных коммуникатах. In: Синтаксис текста. Изд. Наука, Москва 1979. 249; Koževniková, K., Komunikační podminky běžně mluvených projevů. Slavica Pragensia, 13 (1971): 95—110.

[17] Кафкова, О., О роли контекста . . . 244.

[18] Леонтьев, А. А., Высказывание как предмет . . . 35; Uő: Психология общения. ТГУ, Тарту 1974; Uő: Методологические проблемы социальной психологии. Изд. Наука, Москва 1975.

[19] Pisarkowa, K., Funkcja składniowa polskich zaimków odmiennych. PKJ, Nr 22, Wrocław 1966; Miodunka, W., Funkcje zaimków w grupach nominalnych współczesnej polszczyzny mówionej. ZNUJ, Prace Językoznawcze. Zeszyt 43, Kraków 1974.

jelenését a lengyel nyelvben például a következő sorrend determinálja: főnév, főnévi csoport névmással vagy stilisztikai indításból használt szinonímiája, főnévi funkciójú névmás és a személyalakban elrejtett névmás. A fent említett szerzők szerint a beszélt közlésben a névmás anaforikus funkciói csupán lehetőségként jelentkeznek; használata ritkább, mint az írott szövegben. A „határozott-határozatlan" oppozíciója a fenti állítások értelmében nem annyira a szöveg síkján érvényesül, mint inkább az információadó tudatában és a nyelven kívüli szituációban. Ezért találkozunk sok esetben a resztriktív, illetve nem teljesen egyértelmű közlések használatával. Véleményünk szerint a beszélt mondat (közlés) mint fogalom meghatározásánál szükségszerűen figyelembe kell venni a következő tényezőket: szerepváltást az adó és a vevő között, a kérdések és a válaszok sorrendjét, a szituációnak és a szövegnek azokat a határait, amelyekre korlátozódik a válaszadás stb. Meg kell különböztetni azokat az eseteket, ahol a közlés természetes határait a partnerváltás jelöli ki azoktól, ahol ez a határ az adó verbális kontextusában keresendő. Ezenkívül célszerűnek látszik különbséget tenni azok között az esetek között is, amelyeknél a partnerváltás egybeesik a közlés határával, és azokat, amelyeknél a közlésben szereplő elemek különböző információadóktól származnak.

Már említettük, hogy a beszélt és az írott közlés között jelentős különbségek vannak. Meggyőződésünk, hogy ezeknek a különbségeknek tisztázása elősegítheti a nyelv, a nyelvi közlés és a nyelvi kommunikáció jobb megértését. Tudjuk, hogy a beszélt közlés esetében, amikor a felszíni szöveg és a jelentése közötti viszony esetleg félreértésekhez vezet, a beszédaktus résztvevőinek módjukban áll vagy kénytelenek bizonyos korrekciókat végrehajtani a kommunikációs folyamat fenntartása érdekében. Erre nincs lehetőség az írott közlés esetében. A közvetlen kommunikáció folyamatában az információadó és a vevő jelenléte a szubjektív entrópia növelését, a nem egyértelmű struktúrákkal való operálását, vagy azok pontosítását egyértelművé tételét, tehát a szubjektív entrópia csökkenését tételezi fel. Ez a közvetlen dialógusban megadott lehetőség annyira összefonódott a beszédkészséggel, hogy a beszélt nyelvi rendszer természetes velejárójaként értelmezhetjük.

A fentieket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a beszélt közlés kontextusát a beszédaktus és az a kommunikációs szituáció képezi, amelyben a beszédaktus végbemegy. Ahogy Kafkova írja: „Проблематика контекста в разговорной речи включает в себя и проблематику конситуации. Она здесь получает особое значение, поскольку этот тип речи характеризует значительная роль внеязыковой семантизации в процессе общения."[20] Erre a háttérre való tekintettel a beszélt közlés nem önálló; ez természetesen a parole jelenségre vonatkozik. Ahhoz, hogy a parole-ból absztraháljuk a beszélt langue-rendszert, véleményünk szerint szükség van az összes lehetséges kommunikációs szituáció és a beszédaktus figyelembevételére. Hadd tegyük még hozzá azt is, hogy ez a „kontextuskomplexum" tulajdonképpen csak a beszélt nyelvi rendszerre, nem pedig az írott nyelv jelenségeire vonatkozik, annak ellenére, hogy az általános gyakorlatban a beszélt nyelvi jelenségeket szokták azonosítani és egybevetni az írottéval. Álláspontunk tehát az, hogy a beszélt parole-ból absztrahált langue nemcsak a beszélt és az írott nyelvi rendszerek hasonlóságáról, hanem viszonylagos különbségéről tanúskodik majd. Érdemes itt felhívni az olvasó figyelmét Kafkova megjegyzésére, mely szerint: „Конситуативная и контекстуальная

[20] Кафкова, О., О роли контекста . . . 247.

обусловленность высказывания может быть причиной сдвигов в функционировании языковых средств в разговорной речи."[21]

Egyetértünk D. H. Hymes-szal abban, hogy szakítani kell „. . . azzal a modellel, amely a nyelv felépítését úgy képzeli el, hogy annak egyik arca a referenciális jelentés felé fordul, a másik a hang felé, s így a nyelv szerkezete csak a két oldalt összekapcsoló szabályokból áll. Ez a modell azt sugallja, hogy a megnevezés a beszéd egyetlen használata, mintha a nyelvek nem lennének úgy szerkesztve, hogy panaszkodni, örülni, könyörögni, figyelmeztetni, anekdotázni, támadni tudjunk velük . . ., mintha nem lennének alkalmasak a meggyőzés, az utasítás, a kifejezés és a szimbolikus játék számtalan formájára. A nyelv modelljének a nyelvet a kommunikatív magatartás és a társas élet felé irányulva kell modellálnia."[22]

Mint ismeretes, a beszélt és az írott nyelvi kód közötti különbségek abból is adódnak, hogy a beszélt nyelvi kód elsődleges az írott nyelvi kódhoz képest és fordítva, az írott kód másodlagos a beszélt kódhoz képest.[23] Mint tudjuk, a szakirodalomban több nézettel találkozhatunk erre vonatkozóan. Egyes kutatók szerint mind a két kód (beszélt és írott) egyenrangú, de vannak olyan nyelvészek is, akik egyenrangúságát nem ismerik el. Néha olyan furcsa véleménnyel is találkozhatunk, amely szerint elsődlegesek az írott szövegek, mivel az eddig feltárt legrégebbi nyelvi emlékek írott formában kerültek napvilágra. Ebben a vitában álláspontunk az, hogy az ember először megszerzi a beszélt nyelvi rendszert, és csak azután sajátítja el (vagy nem sajátítja el) azt a képességet, amely lehetőséget ad neki a beszélt szövegek írásban való rögzítésére. Röviden azt mondhatjuk, hogy az ember alkotta meg a nyelvet beszélt realizációjával, és ez a körülmény meghatározta a nyelv jellegét. Ezt a hangszubsztanciát nemcsak a nyelvi performanciára vonatkoztathatjuk, hanem a kompetenciára is. Az utóbbi esetben ez a szövegek alapján megtanult, elsajátított hangszubsztancia. Ehhez több kérdés is kapcsolódik, többek között a beszéd és a gondolkodás egységéről szóló és általánosan elfogadott elv is. Ebből az következik, hogy csak a beszélt szöveget lehet az írott szöveghez viszonyítani nem pedig fordítva. Ezt másképpen is megfogalmazhatjuk: az írott (vizuális) nyelvi jel a beszélt (auditív) nyelvi jelnek a tükröződése, transzformációja, tehát jelnek a jele, nem pedig valami más párhuzamos jelenség. Ezzel kapcsolatban teljes joggal megkérdezhetjük, hogy maga a szubkód nem determinálja-e és ha igen, akkor milyen mértékben a lexikális eszközök, ill. a grammatikai struktúrák megválasztását. Megkérdezhetjük továbbá azt is, hogy melyik szöveg, a beszélt vagy az írott tartalmaz több információt? Nyilvánvaló tény, hogy a beszélt szöveg, azon az információn kívül, amely a benne szereplő nyelvi jelek denotációjából, ill. konnotációjából következik, sok olyan metainformációt is közöl, amely elsősorban az információadóra vonatkozik.[24] Az írott szövegből ezek az információk hiányoznak, de helyettük jelennek meg mások

[21] Кафкова, О., О роли контекста . . . 247.

[22] Hymes, D. H., Kommunikativ kompetencia. In: Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978. 2, 342.

[23] Bańczerowski J., A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. NyelvtudÉrt. 99 (1979); Zabrocki, L., Językoznawcze podstawy metodyki nauczania języków obcych. PWN, Warszawa 1966; Uő: Kybernetische Modelle der sprachlichen Kommunikation. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. PAN, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975.

[24] Bańczerowski J., Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. NyK 82 (1980): 83—101.

— pl. nagy betűk használata, aláhúzások, különféle betűtípusok használata stb. —, amelyek mint kiegészítő információk segítséget nyújtanak a szöveg helyes megértéséhez.[25] Egyébként maga az írott szöveg is hord bizonyos információt az információközlőre vonatkozóan.[26] Tegyük még hozzá, hogy a beszélt szövegek gyakrabban spontán jellegűek, mint az írott szövegek. Ennek ellenére több beszélt szöveget nagyon is gondosan programozunk, mielőtt elmondanánk. Ilyenek például a különféle nyilvános nyilatkozatok, interjúk stb. Másrészt, sok írott szöveg is lehet spontán, pl. a levelek, a magánjellegű feljegyzések stb. Ezekben az esetekben azonban az írás üteme sokkal kisebb mint a beszédé, ami kétségkívül, pozitívan befolyásolja a kompetencia és a performancia között fennálló relációkat. A fentiek értelmében nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy a természetes nyelvnek valóban két külön változata van: beszélt és írott nyelvváltozat. Azt mondhatjuk viszont, hogy a nyelvi szövegeket beszélt ill. írott, valamint rögzített, ill. nem rögzített szövegekre lehet felosztani. A rögzített, ill. a nem rögzített szövegekre való felosztás azért fontos számunkra, mert tulajdonképpen a nyelv szempontjából elsődlegesek a beszélt, nem rögzített szövegek. Más oldalról nézve a rögzített szövegek abban különböznek a nem rögzítettektől, hogy az utóbbiakban nem érvényesül az idő és a hely közötti szerves egység. Ez azt jelenti, hogy a dekódolási folyamat aszinkron a kódolási folyamat viszonylatában, ami azzal függ össze, hogy a kommunikációs szituáció, azaz az adó kódolási szituációja más, mint a dekódolási, azaz a vevő szituációja. Mint tudjuk, az utóbbi időben egyre elterjedtebbé válik a beszélt szöveg közvetlen rögzítése magnószalagon, ill. hanglemezen. Ez a két szövegtípus tehát összefonódik egymással. Azt mondhatjuk, hogy minden írott szöveg rögzített, míg a beszélt szövegeknek csak egy része nem tartós jellegű. Ebből következően a rögzített beszélt szöveg hasonló körülmények között jön létre és funkcionál, mint az írott szöveg.

Eddigi gondolatmenetünkben azt feltételeztük, hogy minden nyelvi szöveget csak a kommunikációs aktusban lehet generálni. A valóságban viszont ez nem mindig van így. Gondoljunk csak arra, hogy az információközlő a nyelvi kommunikáció folyamatában sok esetben nem generál új szövegeket, hanem csupán reprodukálja azokat, amelyeket ő maga vagy valaki más korábban létrehozott. Ezt figyelembe véve meg kellene különböztetni a generált és a reprodukált, valamint az elsődleges és a másodlagos szövegeket. Ha valaki például egy szöveget olvas, akkor számára mint vevő számára ez elsősorban reprodukált és másodsorban beszélt szöveg. Az adó számára viszont az elsődlegesen írott szöveg, azzal a kiegészítéssel, hogy maga az adó egyben vevő is. A szövegnek tulajdonképpen több típusa is lehetséges: 1. elsődleges beszélt szöveg, 2. elsődleges írott szöveg, 3. elsődlegesen írott, másodlagosan beszélt szöveg, 4. elsődlegesen beszélt, másodlagosan írott szöveg (pl. Kádár János az MSzMP XII. Kongresszusán tartott beszédének hű leírása, pl. stenogrammja), 5. elsődlegesen beszélt és másodlagosan is beszélt szöveg (pl. reprodukáljuk, ismételjük valakinek a beszédjét), 6. elsődlegesen írott és másodlagosan is írott szöveg (pl. egy szöveget másolunk).[27]

[25] Сорокин, Ю. А.—Тарасов, Е. Ф.—Шахнарович А. М., Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. Изд. Наука, Москва 1979. 41—42.

[26] Bańczerowski J., Az információ és a metainformáció . . .

[27] Anusiewicz, J.—Nieckula, F., Charakterystyka tekstów mówionych na tle klasyfikacji aktów komunikacyjnych. Studia nad składnią polszczyzny mówionej. Polska Akademia Nauk. „Ossolineum", 1978. 21—41.

Tovább folytatva ennek a kérdésnek a tárgyalását azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy nagyon fontos számunkra a szövegek (közlések) olyan megkülönböztetése, felosztása, amely figyelembe veszi az adó és a vevő által betöltött szerepet a kommunikációs aktusban: a monológról és a dialógusról, van szó.[28] A párbeszédben szoros együttműködés figyelhető meg a nyelvi kód a kommunikációs szituáció és maga a közlés között. Ilyen körülmények között megvan a lehetősége annak, hogy a nyelvi jeleket gazdaságosan használjuk, tekintettel a nyelvi redundanciára is. Ez viszont a szövegek kompresszióját eredményezi, amely, a kommunikációs szituációval való együttműködést is beleszámítva, komoly nehézségeket okoz a szöveg szegmentálásában. Sok esetben nagyon nehéz megmondani egy adott szegmentumról, hogy kijelentés-e vagy sem. Véleményünk szerint az eddigi mondattanok tanácstalanok e kérdésben. Tegyük még hozzá azt is, hogy a szövegek kijelentésekre való szegmentálását egyelőre képtelenek megoldani a nyelvtipológia érvelései is. Ami viszont az irodalmi dialógusokat illeti, elmondhatjuk, hogy egy további felosztás is kínálkozik: ezek a valódi és a fiktív dialógusok.

Már tettünk említést arról, hogy a kommunikációs szituáció meghatározásánál, ill. egy adott típusba való besorolásánál tekintettel kell lenni azokra a relációkra is, amelyek az adó és a vevő között szerepelnek. A mennyiségi aspektus azt sugallja, hogy a következő eseteket különböztessük meg: 1. egy adó — egy vevő, 2. egy adó — több vevő, 3. több adó — több vevő, 4. több adó — egy vevő. Ezek közül az „adó—vevő" rendszerek közül némelyik valóban nagyon ritkán fordul elő, de egyik sem lehetetlen. Lehetséges, hogy ennek a felosztásnak nem nagy szerepe van a szöveg megszerkesztésében, de ezáltal új lehetőség nyílik a szövegek minősítésére. A szövegeket oszthatjuk a nyelvi norma, valamint a nyelvi jelek szövegbeli elrendezése szempontjából is. A nyelvi norma szerepe ez esetben abban rejlik, hogy az információadó figyelme nemcsak arra a kérdésre összpontosul, hogy milyen információt kell átadnia, hanem arra is, hogy hogyan kell azt kifejeznie a szöveg síkján. Minden nyelvi szöveg valamilyen stilisztikai formában jelenik meg, ebből a szempontból is megkülönböztethetünk szabadon képzett és stilizált szövegeket. A stilizálásnak különféle okai lehetnek, pl. a vevők társadalmi rangja vagy az a tudatos helyzet, hogy a generált szöveget rögzítik stb.

Még egy kérdést szeretnénk megemlíteni, amely az emberi memória sajátosságával függ össze és amely nem tűnik feleslegesnek a szövegek felosztásánál. Nyilvánvaló, hogy a szöveg megszerkesztésekor az operatív memória elégtelennek bizonyulhat. A kódolási tempót tehát lassítani kell és több szünetet is be kell iktatni. A kódolás ütemét a társadalmi, valamint az egyéni szokások és a temperamentum determinálja. Azt lehetne mondani, hogy a nyelv rendelkezik megfelelő eszközökkel, amelyek segítségével ki tudja tölteni azokat a szüneteket, tudja blokkolni a kommunikációs csatornát, valamint a vevő receptorjait, jelezve ezzel, hogy az információ továbbítása tovább tart. Ehhez a kérdéshez még visszatérünk a nyelvi funkciók tárgyalásánál.

A fentiek tükrében egyetértünk azzal a gondolattal, hogy szükség van egy olyan nyelvelmélet létrehozására, ahol a központi szerepet a kijelentés mint

[28] Dialog w literaturze. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978; CHAMOT, B., Literaturoznawcze perspektywy badań nad tekstem mówionym. In: Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Nr. 103. Katowice 1976. 113—126.

a kommunikatív egység játszaná. Leontyev szerint: „Таким образом, в настоящее время имеются все предпосылки — как теоретического, так и практического порядка — для разработки такой концепции лингвистического описания языка, в которой основной единицей выступало бы именно высказывание как коммуникативная единица."[29]

II. A nyelvi funkciókról

A nyelvi kommunikációs modellel nagyon szoros kapcsolatban vannak az ún. nyelvi funkciók. Maga a funkciófogalom, mint ismeretes, a nyelvészti tanulmányokban nagyon gyakran fordul elő. Sajnos, ezt a fogalmat különféleképpen értelmezik a kutatók. A funkciófogalom széles és pontatlan értelmezése félreértésekhez vezethet. Ennek kiküszöbölésére megpróbáljuk pontosabbá tenni ezt a terminust az általunk javasolt nyelvi kommunikációs modell tükrében.[30] Ez annál is inkább szükséges, mivel a vizsgálandó kérdés szoros kapcsolatban áll a kommunikációs szituációval és a vele összefüggő tematikával. Egyébként mi is használtuk az előzőekben ezt a fogalmat, de a meghatározást mindeddig nem adtuk meg.

Mint tudjuk a nyelvi funkciókról a legérdekesebb tanulmányt talán R. Jakobson írta.[31] Ő 6 nyelvi funkciót különböztetett meg: ábrázoló (jelölő, referenciális), emotív (expresszív), konatív (impresszív), fatikus (kapcsolattartó), metanyelvi és poétikai funkciót, de további funkciókkal is számol. Ahogy írja, kiindulópontként a Bühler-féle nyelvi modellt fogadta el.[32] Ebben a modellben szó van az adóról, a vevőről, a beszéd akusztikai formájáról és a szóban forgó jelenség tartalmáról. 4 elem közül központi láncszemnek a beszéd akusztikai formáját kell tekinteni, amely a többi 3 elemhez képest 3-féle funkciót tölt be: kifejező (expresszív) funkciót (amely az adóra vonatkozik), felhívó (impresszív) funkciót (amely a vevőre vonatkozik) és ábrázoló (szimbolikus) funkciót (amely arra a jelenségre vonatkozik, amelyről szó esik a közlésben). Ezt a kommunikációs sémát fejlesztette tovább Jakobson a következő módon: modelljében az adó továbbítja a közlést a vevőhöz. Ahhoz, hogy a közlés effektív legyen, a kontextusra kell vonatkoztatni (a közlésnek jelentenie kell valamit). Szükségszerű, hogy a kontextus észrevehető legyen a vevő számára, verbalizálásra alkalmas vagy verbalizált legyen. Továbbá olyan kódra van szükség, amely teljesen vagy legalább részben közös a kommunikációs partnerek számára. Az adó és a vevő között kontaktusnak kell létesülnie, tehát olyan

[29] Леонтьев, А. А., Высказывание как предмет . . . 36; Uő: Язык как социальное явление. Изд. АН СССР, ОЛЯ, вып. 4. 1976; Гак, В. Г., Высказывание и ситуация. Проблемы структурной лингвистики. Изд. Наука, Москва 1973; Торсуева, И. Г., Теория высказывания и интонация. ВЯ 1976/2. Lásd még: Schmidt, S. J., Some Problems of Communicative Text Theories. In: W. U. Dressler (szerk.) Current Trends in Textlinguistics. Berlin—New York 1978. 47—60.

[30] Bańczerowski J., A nyelvi kommunikáció . . . ; Uő: Az információ és a metainformáció . . .

[31] Jakobson, R., Linguistics and Poetics. In: Th. A. Sebeok (szerk), Style in Language. Cambridge, Massachusetts 1960/66. Lásd még: Jakobson, Roman, Hang — jel — vers. Gondolat Kiadó, Budapest 1972. 229—244. Lásd még: Szépe Gy., Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Valóság 1969/6: 20—32; Fónagy Iván, Nyelvek a nyelvben. ÁNyT 12 (1978): 81—84.

[32] Bühler K., Sprachtheorie. Jena 1934; Lásd: Laziczius Gyula, Általános nyelvészet. Budapest 1942. 28—34.

fizikai csatornára és a pszichikai kapcsolatra van szükség, amely lehetővé teszi a kommunikáció kialakulását és folytatását. A modellt elemezve megfigyelhetjük, hogy a Bühler-féle modellhez képest további két elem szerepel benne: a kontaktus és a kód. E két elem kétségkívül gazdagítja a sémát, de feltehetjük a kérdést, vajon egyáltalán szükség volt-e ezekre? Vajon a Bühler-féle modell nem tartalmazza-e implicite ezeket az elemeket? Nekünk úgy tűnik, hogy igen. Ha az információadó képes a közlést továbbítani a vevőhöz, akkor köztük léteznie kell a fizikai kontaktusnak. Véleményünk szerint a közlés mint fogalom, magában foglalja a kontaktus fogalmát is. Hasonló a helyzet a kód fogalmával is. Létezése természetesen szükségszerű, de ez magából a közlésből is következik. Triviálisnak tűnhet, de kód nélkül a nyelvi kommunikáció egyszerűen lehetetlen. A Jakobson-féle gondolatmenetet folytatva Bühler-modelljében további elemeket is fel lehet fedezni. A Jakobson-féle nyelvi funkciókat a következő séma ábrázolja:

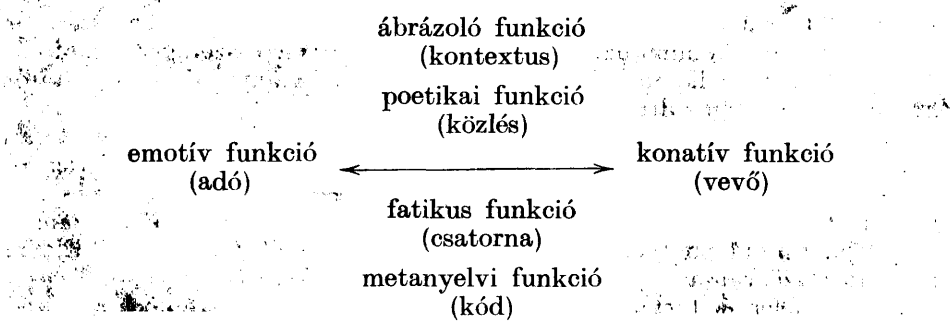

Tovább elemezve ezt a sémát láthatjuk, hogy a Bühler-féle és a Jakobson-féle modell között még más jellegű különbségek is vannak. Ezek a különbségek abból erednek, hogy mind a két modellben más és más értelmezést kap a funkciónak a beszédaktus tényezőihez való viszonya. Bühlernél, mint ismeretes, a funkciókat csak egy elem realizálja, nevezetesen a kijelentés (közlés), de mindig a többi elem viszonylatában. Ezt talán a következő módon lehetne legjobban ábrázolni:

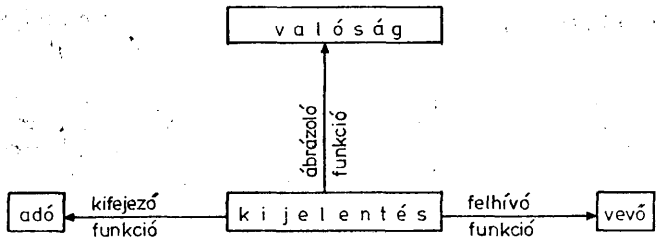

Jakobsonnál ezzel szemben a nyelvi funkciókat nem a nyelvi kommunikáció folyamatában részt vevő tényezők közötti viszonyokhoz rendeljük hozzá, hanem egyszerűen a tényezőkhöz. Másképpen fogalmazva minden tényezőnek saját funkciója van. Ha például az információadóra orientálódunk, akkor emotív funkcióról beszélünk, ha viszont az információvevőre, akkor a konatív

funkcióról van szó. (Érdemes megemlíteni, hogy a konatív funkciót C. W. Morris pragmatikai funkcióként értelmezi.)[33] A kontextusra ábrázoló, jelölő, a kontaktusra fatikus, a kódra a metanyelvi, magára a közlésre pedig a poetikai funkció vonatkozik. (Mint tudjuk a fatikus funkció elnevezést B. Malinowski alkalmazta először a nyelvtudományban).[34] Tovább folytatva gondolatmenetünket megpróbáljuk részletesebben elemezni a fatikus és a metanyelvi funkciót. Meggyőződésünk, hogy a kontaktustartást nem lehet semmiféle nyelvi funkciónak tekinteni. Még abban az esetben sem, amikor információ továbbításáról van szó vagy nagyon általános információt közlünk. Az, hogy a reagálás célja kontaktustartás, becsapás vagy a figyelem elterelése, olyan tényező, amely véleményünk szerint a nyelvi funkciók határain kívül esik. Ezenkívül pl. a jelszó segítségével történő kontaktuslétesítés szinte bizonyosan információ átadását jelenti. Amikor a telefonkagylóba beszélgetés kezdeményezésekor azt mondjuk, hogy *Halló!*, azt a tartalmat adjuk át, hogy én vagyok az adó, te vagy a vevő, és én beszélni szeretnék veled. A fatikus funkciót tulajdonképpen meg lehet különböztetni, de csak mint a kommunikatív funkció részét, és nem mint vele egyenrangú és külön funkciót. Hasonló a helyzet a metanyelvi funkció tekintetében is. Jakobson párbeszédes példája egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy a nyelvnek szükségszerűen van külön metanyelvi funkciója. Egyelőre bizonyításként fogadjuk el azt a tényt, hogy maga a nyelv is a beszéd tárgyát képezheti, ugyanúgy mint pl. egy ország, az emberek vagy a pszichikai állapotok leírása, ábrázolása stb. Nem hisszük azonban, hogy a beszélgetés tárgyából kiindulva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelvnek különféle funkciói vannak. Ha mégis elfogadjuk ezt az álláspontot, akkor el kell fogadni azt is, hogy a nyelvi funkciók száma jelentősen növelhető. Ami viszont a poetikai funkciót illeti, azt kell mondanunk, hogy e funkció esetében kissé más a helyzet. A Jakobson által felhozott példák azt bizonyítják, hogy mind a rövid, — *Veni, vidi, vici* vagy *I like Ike* típusú — közlések, mind pedig a precíz és finom poétikai művek esetében több olyan ténnyel találkozunk, amely arra enged következtetni, hogy a nyelvi kommunikációban szereplő elemek egész sora képes befolyásolni a vevő figyelmét és érzelmeit. Ezeknek az elemeknek a feltárása kétségkívül gazdagíthatja a poétikával kapcsolatos ismereteinket, ebből azonban nem következik, hogy a poetikai funkció mint magára a közlésre irányuló funkció, elfogadható.

A nyelvi funkciókat P. Guiraud is[35] tárgyalja, lényegében elfogadja a Jakobson-féle koncepciót. A különbségek tényleg nagyon minimálisak, és tulajdonképpen a nyelvi kommunikáció grafikai ábrázolásában és a terminológiával kapcsolatosan mutatkoznak elsősorban. A kontaktus helyett a médium jelentkezik, a kontextust viszont a viszonyítás helyettesíti, amely a viszonyítási funkciót (référentielle) vonja maga után, az ábrázoló helyett. (Érdemes itt megjegyezni, hogy a viszonyítási funkciót Milewski pl. szemantikainak nevezi, Zawadowski viszont reprezentatívnak.)[36, 37] Ezek a korrekciók kétségkívül

[33] Morris, C. W., Foundations of the Theory of Signs. „International Encyclopedia of Unified Science" 1, Nr. 2. University Press, Chicago 1938.

[34] Malinowski, B., The problem of Meaning in primitiv Language. In: C. K. Ogden—I. H. Richards: The Meaning of Meaning. New York, Narcourt, Brace, 1923.

[35] Guiraud, P., La sémiologie. Presses Universitaires de France, Paris 1973. 9—13.

[36] Milewski, T., Językoznawstwo. Warszawa 1965.

[37] Zawadowski, L., Lingwistyczna teoria języka. Warszawa 1966. 122.

hasznosak, de nem képesek arra, hogy megszüntessék a Jakobson modelljéből következő hiányosságokat.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy sem Bühler, sem Jakobson vagy Guiraud modellje — bár sok nyelvi funkciót megkülönböztet, nem tesz említést kommunikatív funkcióról. A kommunikatív funkció elkülönítésével először A. Martinet-nál találkozunk.[38]

A nyelvi funkciók különböző elnevezésük ellenére is viszonylagosan tiszta képet adnak arról, hogy mit akartak mondani róluk a különböző kutatók. Véleményünk szerint célszerű megkülönböztetni a nyelv alapvető és másodlagos funkcióit. Elsősorban arra van szükség, hogy háttérbe szorítsuk az olyan funkciókat mint pl. az affirmatív funkció (Martinet), egyebekről nem is beszélve. A fatikus funkciót pedig véleményünk szerint hozzá kell csatolni a kommunikatív funkcióhoz.

A fenti kritikus megjegyzések tükrében teljes joggal mondhatjuk, hogy az említett modellek nem elég adekvátak ahhoz, hogy megmagyarázzák az emberi nyelv funkcionálásának tényleges lehetőségeit. A fő probléma, a nyelvi funkciók értelmezésével kapcsolatosan abban rejlik, hogy a funkció fogalmát nagyon is egyszerűsítik a kutatók. Nem lehet csak általános formában beszélni a nyelvi funkciókról. Valójában csak egy konkrét valaminek valamihez viszonyított funkciójáról lehet szó. Tehát általános, absztrakt nyelvi funkció nem létezhet, létezik viszont a nyelvi funkció a társadalomhoz viszonyítva ugyanúgy mint a ragok, végződések stb. funkciója a nyelv szintaktikai rendszerében. Meg kell határozni, minek a funkcióját akarjuk tárgyalni és mihez viszonyítjuk ezt a funkciót. Felfogásunk szerint a társadalom szempontjából legfontosabb nyelvi funkció a kommunikatív funkció. Ezen azt értjük, hogy a nyelvet a társadalom bármilyen tagja, bármilyen témáról és bármilyen körülmények között használhatja kommunikatív, tehát információt átadó eszközként. Tehát mindenhol, ahol az adó és a vevő szerepel a nyelv kommunikatív funkciója is megjelenik. Sokszor előfordul, hogy a kommunikációs folyamatban egy adó és több (néha több száz, több ezer, több millió) vevő szerepel. Ez azonban nem változtatja meg azt a tényt, hogy a nyelv minden esetben ugyanazt a szerepet tölti be, azaz információt továbbít a társadalom tagjai között. Úgy gondoljuk, hogy a nyelv kommunikatív funkciója a legnyilvánvalóbb nyelvi funkció, amelynek megkülönböztetése nem igényel különösebb indoklást.[39]

Mint már említettük, a nyelvi kommunikáció lényege az információátadás. Az információátadás során nem csupán az információ tartalmát továbbítjuk a vevőhöz, hanem képesek vagyunk hatni az érzelmi világára is. Örömet okozhatunk neki ugyanúgy mint csalódottságot, idegességet stb. A nyelvi közléseket elemezve azt tapasztaljuk, hogy mindegyik bizonyos információt hordoz, de nem mindegyik hat a vevő érzelmeire, mivel nem minden esetben van szükség erre. Például az ilyen típusú közlés esetében mint *Ez lámpa* vagy *Ez fa* tulajdonképpen nem beszélhetünk emocionális aspektusról, viszont a *Te vagy a világ legszebb asszonya* kijelentésben sok érzelmi információt fedezhetünk fel. Az érzelmi információt természetesen más, nem nyelvi, eszközökkel is ki lehet fejezni, és nem minden esetben ugyanazt az értéket képviseli a vevő szempontjából. Bennünket elsősorban a nyelvi tényezők érdekelnek. Az ilyen elemzésnél

[38] MARTINET, A., Éléments de linguistique générale. Librairie Armand Colin, Paris 1961. 13.

[39] ZAWADOWSKI, L., Lingwistyczna teoria . . . 154.

figyelembe kell venni az információvevő magatartását, tapasztalatait, képzettségét, temperamentumát, pillanatnyi hangulatát is stb. Nem nehéz tehát belátni, hogy egy ilyen elemzésben sok az olyan szubjektív tényező, amelyet nem lehet elkerülni. Ezt figyelembe véve úgy véljük, hogy az emocionális funkció megkülönböztetése jogos, de azt is meg kell mondani, hogy ezt a funkciót nem lehet egyértelműen elválasztani a kommunikatív funkciótól.

Szenteljünk egy kis figyelmet annak a kérdésnek, hogy hogyan viszonyul a kommunikatív funkció az impresszívhez. Megjegyezzük, hogy a kommunikatív funkció értelmezésénél azt tételeztük fel, hogy az adó által továbbított információt a vevő percipiálja, feldolgozza és reagál rá. Például *Tűz!, Tolvaj! Szörnyű baleset! Segítség!* stb. felkiáltásra az információvevő tudatában egy többé vagy kevésbé meghatározott kép jelenik meg, és annak hatására a vevő bizonyos cselekvéseket is végrehajthat. Ez azt jelenti, hogy a befogadott információ hatására a vevő megváltoztathatja a magatartását, de ennek ellenkezője is előfordulhat. A vevő befogadhatja az információt, amely bizonyos cselekvést is kivált, de a tudatában nem okvetlenül a megfelelő kép jön létre. Ez különösen ott fordul elő, ahol a vevő (vevők) figyelme állandóan ilyen szignálok befogadására irányul, pl. rendőrök, a tűzoltók stb. esetében. Tehát az impresszív funkció ebben az esetben teljesen vagy részben mellőzheti a tudati fázist. Ennek tükrében az impresszív funkciót alárendeltnek tekintjük a kommunikatív funkcióhoz viszonyítva.

A kommunikatív funkció feltételezi az ábrázoló funkció létezését is. Ez a funkció egyértelműen kitűnik Bühler modelljéből. Az ábrázoló funkció nem más, mint a valósághoz való viszony, a kommunikatív és az emocionális funkció meghatározásánál viszont figyelembe vettük a nyelvnek a társadalomhoz való viszonyát is.[40] A fentieket a következő módon ábrázolhatjuk:

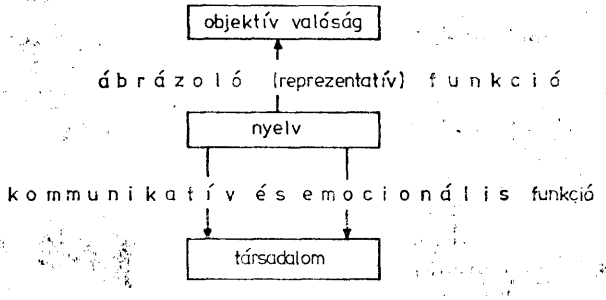

Ahhoz, hogy a nyelv reprezentatív funkciója megjelenjen legalább három elemre van szükség, ezek: az adó, a nyelvi jel és az objektív valóság. Az adó által generált nyelvi jel eljut a vevőhöz, ilymódon egy negyedik elemről is beszélhetünk, ez a vevő. Ha a nyelvi jel percipiálása megtörténik, akkor már a kommunikatív funkcióról beszélhetünk. A valóságban viszont néha olyan esetekkel is találkozhatunk, ahol a szabályosan megszerkesztett és továbbított közlés vétele nem történik meg. Előfordulhat ugyanis, hogy a vevő egyszerűen nem hallotta meg azt, amit mondtunk neki, vagy valaki például „magában"

[40] FURDAL, A., Językoznawstwo otwarte. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Opole 1977. 42—59.

beszél. Tehát jogosan megkérdezhetjük, hogy a hasonló esetekben milyen nyelvi funkciók realizálódhatnak? Ha az információ vétele nem valósul meg, akkor bizonyára nem beszélhetünk sem kommunikatív sem emocionális funkcióról. Ez tény, de a reprezentatív funkció ez esetben is fennáll, akkor is, ha a kommunikációs modell csak az adóra redukálódik. Ha tehát van adó, akkor az expresszív funkciónak is meg kell lennie. Egyetértünk Bühlerrel abban, hogy a nyelv expresszív funkciójának a megjelenéséhez nem szükséges a vevő jelenléte. Egyesek szerint az expresszív funkció jellemzi az adót a vevőhöz való viszonyában. Ezt a nézetet nem tartjuk helyesnek, mert ebben az esetben valóban a kommunikatív funkció bizonyos nyelven kívüli tulajdonságáról lenne szó, nem pedig a tiszta nyelvi funkcióról. Azt mondhatjuk, hogy a nyelv expresszív funkciója, amely a beszélő viszonylatában realizálódik, abban áll, hogy segítségével az ember képes kifejezni gondolatait, élményeit stb. Természetesen más kommunikációs kódok (pl. gesztusok, mimika stb.) is betölthetik ezt a funkciót. Nem szabad azonban ezt összekeverni a kommunikatív és az impresszív funkcióval, ahol a beszélő magatartása (a nyelvi magatartás is) hatással van a vevő magatartására, melynek következtében a vevőben bizonyos pszichikai képzetek alakulhatnak ki, tehát belső állapota megváltozik.

Még egy nyelvi funkciót szeretnénk megkülönböztetni, nevezetesen, a megismerési funkciót. E funkció meghatározása egyáltalán nem könnyű feladat. Vizsgáljuk meg a következő kérdést. A természetes nyelv, a társadalomban kommunikatív és emocionális funkciót tölt be, s egyúttal jelentős szerepe van az objektív valóság megismerésében. Néha, egyszerűsítve a dolgot a megismerési funkcióról beszélünk olyan esetben is, amikor kölcsönös információcsere zajlik az objektív valóságról, pl. tanítás az iskolában.[41] Ezt a nézetet sajnos nem lehet helyesnek tekinteni. A nyelv, mint ismeretes, az információ átadásánál mindenekelőtt a kommunikatív funkciót realizálja. A tanár mint adó, mielőtt elkészítette előadását, előbb megszerezte ezeket az ismereteket és csak utána adta át azokat. Véleményünk szerint az ember megismerési tevékenységében mindennek nevet ad, amit képes észrevenni és megkülönböztetni. Az ember megnevezi a dolgokat, mert másképpen nem tud beszélni róluk. Szerintünk a nyelvi jelek a megismerésnek egyszerre bizonyítékai és eszközei. Ezt a módszert alkalmazza minden tudós és kutató, de a kisgyermek is. Sokszor tapasztaljuk, hogy a kisgyerek — különféle tárgyakra mutatva — fáradhatatlanul kérdezi a felnőtteket: *mi ez?* De ha megunjuk a rákérdezősködését és azt mondjuk neki, hogy hagyja abba, bizonyos idő múlva észrevesszük, hogy a kisgyerek saját eredeti neveket ad a különféle tárgyaknak vagy egyszerűen rosszul megjegyzett, sokszor helytelen szavakat használ. Ez a megismerési funkciónak az eredménye, mivel az ember mindent megnevez, mindennek kell hogy jele és szimbóluma legyen az emlékezetben. Ez azután támpontul szolgál az új dolgok megismerésénél. A megnevezés természetét illetően nem látunk lényeges különbséget a tudós által megalkotott terminológia és a kisgyermek által kitalált nevek között.[42]

[41] Doroszewski, W., O funkcji poznawczo-społecznej języka. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973.

[42] Furdal, A., Językoznawstwo otwarte ... 42—59; S. Meggyes Klára, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Nyelvtud Ért. 73. (1971); Simonyi Zsigmond, Gyermeknyelv. Nyr. 35: 317—323; Radványi Sándor, A gyermeknyelv szóalkotása. Nyr. 55: 32.

Figyelmet érdemel M. A. K. Halliday koncepciója is a nyelvi funkciókat illetően.[43] A nyelvi elemzésnél a kompetencia és a mély struktúra fogalmát elutasítva Halliday figyelmét a nyelv különféle, mindennapi szituációkban való használatára összpontosítja. A nyelv adói és vevői kommunikálnak egymással, hatnak egymásra és céljuk elérése érdekében generálnak, valamint percipiálnak szövegeket. E felfogás szerint a szöveget, nem pedig a mondatot kell a nyelvi elemzés egységének tekinteni. Ez az álláspont a kommunikációs szituáció különféle típusainak a megkülönböztetéséhez vezet. Lehetőség nyílik ezenkívül arra is, hogy e szempontból határozzuk meg a nyelvi funkciókat. Halliday 3 alapvető nyelvi funkciót különít el: 1. ideatív (ideational), 2. interperszonális (interpersonal) és 3. textusi (textual). Az ideatív funkció a közlés tartalmára, az interperszonális viszont az adó és a vevő társadalmi szerepének a meghatározására, ill. fenntartására vonatkozik. A textusi funkció azokra a relációkra utal, amelyek a folytonos szöveg egyes mondatai között, ill. a szöveg és a szituációja között fennállnak.

Az ideatív funkció nem csupán az információtartalom, hanem az adó belső világa a kifejezésére is szolgál. Az ideatív fogalom az ideákra és a képzetekre vonatkozik. Halliday felfogása szerint ennek a funkciónak a realizálása során a nyelv ráteszi az egyén tapasztalatára saját struktúráját. Ahhoz, hogy másképpen lássuk a világot, nem úgy, ahogy a nyelv sugallta nekünk, bizonyos intellektuális erőfeszítésre van szükség. Tapasztalataink olyan folyamatokra, személyekre, tárgyakra, absztrakcióra, tulajdonságokra, állapotokra és relációkra vonatkoznak, amelyek a nyelven kívüli valóságban keresendők. Halliday szerint a nyelvnek képesnek kell lenni arra, hogy ezt a tapasztalatot ki tudja fejezni. Ezzel kapcsolatban azokat a mondatokat, amelyekben az ideatív funkció érvényesül, három típusra osztja: 1. külső folyamatokról szóló mondatok, 2. relációkról szóló mondatok (pl. „egy adott osztályhoz tartozni" jelentésű reláció: *János katona* vagy „azonosságot kifejező" reláció: *Az az ember, aki ott ül, az én szomszédom)* és 3. pszichológiai folyamatokra utaló mondatok (percepciós folyamatok: *látom, hallom . . .*, megismerési folyamatok: *hiszem, úgy vélem . . .*, emocionális folyamatok: *szeretem . . .)*. Az interperszonális funkció az adó és a vevő szerepét jelöli a kommunikációs szituációban. Segítségével interakció érvényesül az emberek között és lehetővé teszi, hogy ki tudjuk fejezni a társadalmi viszonyokat, az értékeléseket, a parancsokat stb. A nyelv az adónak lehetőséget ad arra, hogy kifejezze saját szerepét, állításait, kérdéseit, kétségeit, parancsait stb. Ezt a célt szolgálják a nyelvtanban az igemódok: a kijelentő, a kérdő, a parancsoló, a feltételes mód stb.

A textusi funkció lehetővé teszi az adott szituációnak megfelelő szövegképzést. Az e funkciót teljesítő mondatok a kommunikációs szituáció résztvevőinek információcseréjét szolgálják. Ennek a funkciónak kétféle hatása van a kijelentés struktúrájára. Először is a mondatokat két részre osztja: a témára és a rémára. Másodszor, ez a funkció az adó intonációjában is érvényesülhet, úgy, hogy az adó azokat az információkat választja ki, amelyeket ki akar emelni. Ezekben az esetekben rendszerint új információról van szó.

[43] HALLIDAY, M. A. K., Explorations in the functions of language. Edward Arnold Ltd, London 1973; Uő: Learning how to mean. Explorations in the Development of Language. Edward Arnold, London 1975; Uő: Language Structure and Language Function. In: LYONS, J. (szerk.), New Horizons in Linguistics. Harmondsworth, Penguin Books. 1970. 140—165.

Tulajdonképpen ezt a funkciót az előbb említett két funkció eszközének lehet tekinteni.

Meg kell jegyezni, hogy Halliday által megkülönböztetett funkciók a kijelentés felszíni struktúrájával kapcsolatosak. Az ideatív funkció az egyén által generált szöveget nyelven kívüli, megismerési tapasztalatához viszonyítja. E téren analógiát látunk az ideatív és a reprezentatív funkció között, mert az utóbbi azt a relációt fejezi ki, amely a közlés és az általa hordozott tartalom között valósul meg. Megjegyezzük azonban, hogy az ideatív funkció jobban figyelembe veszi a szubjektumot. Az interperszonális funkció, véleményünk szerint, megfelel az általános kommunikatív funkciónak, de jobban kiemeli a társadalmi tényezőt pl. a kérdező, vagy a riportot készítő személynek a szerepét az adott eseménnyel összefüggésben. És végül, a textusi funkciónak, amely a kijelentés elemeit a kontextushoz viszonyítja, nincs megfelelője sem Jakobsonnál, sem Guiraudnál, sem másoknál.

A fentieket összegezve és az általunk kidolgozott nyelvi kommunikációs modellt szem előtt tartva a következő nyelvi funkciókat tekintjük alapvetőnek: a kommunikatív, a reprezentatív (szimbolikus), az emocionális és a megismerési funkciót. Ezt a következő séma ábrázolja:

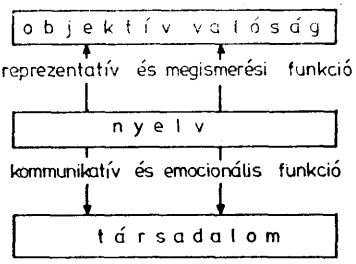

Ahogy a fentiekből kitűnik a kommunikációs aktus révén a nyelvi funkciók is kommunikációs szituáció összetevői, tehát a fent vázolt elemzésnek fontos tényezői.

Befejező megjegyzések

A munka első részében, a nyelvi kommunikációs modellből kiindulva, kísérletet tettünk arra, hogy feltárjuk a kommunikációs szituáció összetevőit és hatását a nyelvi közlés strukturális felépítésére. Véleményünk szerint, a nyelvi közlés csak a kommunikációs szituáció figyelembe vételével elemezhető helyesen. Kimutattuk azokat a különbségeket is, amelyek a beszélt és az írott közlés között fennállnak, továbbá megpróbáltuk minősíteni és osztályozni a nyelvi közléseket.

A második részben külön foglalkoztunk a nyelvi funkciók problémájával, mivel meggyőződésünk, hogy a nyelvi funkciókat nem lehet figyelmen kívül hagyni a kommunikációs szituáció leírásánál. Így kénytelenek voltunk meghatározni saját álláspontunkat e kérdést illetően. Ez nyelvelméleti kérdés is.

Szerintünk, a dolgozatban felvetett problémák olyan nyelvelmélet létrehozására jogosítanak fel bennünket, amely a kommunikációs szituációban szereplő nyelvi közlést alapegységként kezelné.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Природа языкового сообщения и языковые функции

Януш Баньчеровски

В статье делается попытка определить компоненты коммуникативной ситуации, с целью установить их влияние на структуру языкового сообщения. По мнению автора, в процессе языковой коммуникации принимают участие разные коммуникативные коды. Из этого следует, что человек усваивает языковой код вместе с другими (неязыковыми) кодами. Поэтому, целесообразно говорить о коммуникативной компетенции, кроме языковой.

Коммуникативной компетенции следует уделять больше внимания в лингвистических исследованиях. Языковое сообщение не самостоятельно, оно всегда связано со многими паралингвистическими элементами, которые делают его однозначным в процессе языковой коммуникации. Возникает вопрос, как описать коммуникативную ситуацию, принимая во внимание элементы кинесики и проксемики. Оказывается, что чисто лингвистический аппарат недостаточен для выполнения такой задачи.

При описании коммуникативной ситуации следует иметь в виду такие вопросы как:

1. цель, способ, место, время и средства коммуникации, 2. число участников коммуникативного акта, 3. социальные и общественные факторы (пол, возраст, образование, профессия и г. д.; отношение между партнёрами коммуникации [напр. родство, ранг и т. д.]), 4. тема сообщения, 5. сам коммуникативный акт (напр. намерение отправителя информации, языковые функции, отношение отправителя информации к коммуникативному акту, языковые параметры [длина и количество порождаемых рядов, парадигматические средства и т. д.]).

Без учёта этих факторов невозможно моделировать адекватным образом процесс языковой коммуникации.

В дальнейшем говорится о разнице между звуковым и письменным языковыми кодами. Различая звуковые и письменные тексты автор указывает на разницу между ними с точки зрения коммуникативной ситуации. В связи с этим, предлагается классификация звуковых и письменных языковых текстов с учётом фактора их первичности и вторичности. Обращается также внимание на роль отправителя информации в коммуникативном акте, т. е. на проблему монолога и диалога.

Вторая часть статьи посвящена языковым функциям, так как, по мнению автора, этот вопрос тесно связан с описанием и моделированием коммуникативной ситуации. Подвергаются критическому обзору главнейшие работы по этому вопросу. В конечном счёте автор различает следующие основные функции языка: 1. репрезентативная (символическая) и познавательная (по отношению к объективной действительности), и 2. коммуникативная и эмоциональная (по отношению к обществу).

Такие функции, как напр. фатическая и метаязыковая (Р. Якобсон), в толковании автора, не принадлежат к языковым функциям. Другие, как напр. экспрессивная, импрессивная и т. д. — это второстепенные функции языка.

Автор приходит к выводу, что следует разработать такую концепцию лингвистического описания языка, в которой роль основной единицы играло бы высказывание как коммуникативная единица.

A magyar intonáció — funkcionális szempontból

0. Bevezetés

Ahhoz, hogy az intonációt kielégítően tárgyalhassuk nyelvünk leírásán belül, meg kell állapítanunk, hogy melyek az intonáció legkisebb olyan elemei, amelyeknek jelentésmegkülönböztető szerepük, ún. „értelmi" funkciójuk van a magyar nyelvben. Ezeket az elemeket prozodémáknak fogjuk nevezni (vö. HAUGEN 1949). A prozodémák grammatikailag releváns funkcionális kategóriák, amelyek fonetikailag a beszédhangok hangmagassági és intenzitásbeli viszonyaiból, valamint a beszédhangok közötti szünetekből építkeznek elsősorban.

Feltételezzük, hogy az intonáció három prozodémarendszer: a dallam-, a hangsúly- és a határprozodémák rendszereinek a szerves együttese. Ezeket használja fel a grammatika. Az intonáció valójában persze több ennél, hiszen érzelmeket, attitűdöket is megkülönböztet, részint a prozodémákon keresztül, részint azokon kívüli eszközökkel, de e többlet vizsgálata nem feladatunk. A prozodémák fonológiai módszerrel, ún. minimális pár technikával tárhatók fel: olyan szegmentálisan (a bennük lévő fonémák milyensége és sorrendje szempontjából) azonos hangsorok összevetésével, amelyek jelentésbeli különbségét kizárólag egy prozodémarendszer tagjainak egyszeri szembenállása okozza. Természetesen a különbséget sokszor nem egy prozodémarendszer tagjainak egyszeri, hanem többszöri szembenállása, illetve egyszerre kettő, esetleg mindhárom prozodémarendszer tagjainak egyszeri vagy többszöri szembenállása hozza létre.

A jelen dolgozat a magyar intonáció funkcionális vizsgálatához kíván hozzájárulni. A jelentésbeli megkülönböztetések egy bizonyos csoportját figyelembe véve meghatározza a magyar prozodémákat, és ezeken belül a dallamprozodémákra nézve részben hasonló eredményre jut, mint KOZMA (1974, 1976), KOZMA—SZENDE (1981). Ezenkívül új intonációs alapegységet állít fel, és a prozodémák lejegyzésére olyan jelrendszert dolgoz ki, amely fölöslegessé teszi az intonációs ábrákat. Feltesszük, hogy az intonáció valamennyi jelentésmegkülönböztető funkciójában (tehát az itt nem vizsgáltakban is) az itt feltárt prozodémák működnek közre; ez a feltevés mindaddig jogos, amíg az újabb kutatások tovább nem finomítják az itt vázolt rendszert.

1. Általános kérdések

1.1. Az intonáció fonetikai mibenléte

Különböző kutatók a fonetikai paraméterek különböző csoportjait vonják az intonáció fogalma alá. Lehet ez a hangmagasság (pl. JONES 1967. 275; LAZICZIUS 1944. 180—188); a hangmagasság és intenzitás (pl. DANEŠ 1960);

a hangmagasság, intenzitás és időtartam (pl. DENES—MILTON-WILLIAMS 1962); a hangmagasság, intenzitás, időtartam és hangszín (pl. DENES 1959; BRIZGUNOVA 1963); a hangmagasság, intenzitás, időtartam, hangszín és szünet (pl. BOLLA 1978, 1979).

Azok számára, akik az intonáció fonetikai tartalmát a hangmagasság változásaira szűkítik le, az intonáció az ún. prozodikus eszközök (TRUBETZKOY 1939. 179—194), vagy szupraszegmentális eszközök (PIKE 1947. 63, 1967. 522—524) tágabb körébe tartozik. E tágabb kör összefoglaló elnevezéseként DEME (1970) a mondatfonetikai eszközök kifejezést használja.

A hangszín nagyobb egységeket, például mondatokat jellemző változatait (pl. „lágy", „levegős", „rekedtes" stb.) sokan kirekesztik a szupraszegmentális eszközök közül, és a paralingvisztikai eszközök külön csoportjába utalják (vö. CRYSTAL 1966). Ugyanide utalhatók a hangmagassággal kapcsolatos olyan jegyek, mint a dallamprozodémák hangfekvése és hangterjedelme (TRAGER 1958), azután az időtartamból építkező tempó, valamint az intenzitás nagyobb egységeket (mondatokat, mondatrészleteket) jellemző átlagértékei.

Akár szűken, akár tágabban határozzák meg az intonáció fonetikai tartalmát, ma már nyilvánvaló, hogy a szupraszegmentális szinten (ezen belül vagy ezzel azonosan az intonációban) felhasznált fonetikai eszközöket használjuk szegmentális szinten is, valamint a paralingvisztika szintjén is, és hogy ezek az eszközök összefüggnek egymással (SZENDE 1979a). Így például a hangmagasság (F_0) változása, vagyis az alapfrekvencia görbéje, az egyes dallamok belső összeforrottsága, illetve egymástól való elkülönülése révén fölöslegessé teheti a dallamok közötti szünetet (vö. BOLINGER 1964a. 289; KURATH 1964. 126). A hangmagasság radikális változása, az időtartam, és bizonyos fokig a hangszín még az intenzitás növekedésénél is hatékonyabban jelezhetik a hangsúlyt, így a hangsúly-élmény felkeltésében ezek helyettesíthetik az intenzitástöbbletet (BERGER 1955; FRY 1958; BOLINGER 1958; FÓNAGY 1958; LIEBERMAN 1960). Ugyanakkor az intenzitás is kompenzálhatja az alapfrekvencia mozgását. A hallgató emelkedőnek ítélheti az ereszkedő dallamot is, ha annak intenzitása nem csökken (GÅRDING—ABRAMSON 1965. 69).

Ha az ún. értelmi funkciók szempontjából szűrjük az intonáció fonetikai tartalmát, úgy találjuk, hogy a hangmagasság változásainak van domináló szerepe úgy a magyar intonációban (JUHÁSZ 1968. 224—225; 1974), mint az oroszban (BRIZGUNOVA 1971. 43, lábjegyzet) és az angolban (S. R. GREENBERG 1969. 91). Emellett az intenzitásváltozás és a szünet (vagy szünet-élményt keltő allofón-kapcsolódás) is funkcionális jelentőségű, legalábbis a hangmagassági változással nem kitüntetett szótagok között. Ezért ebben a dolgozatban az intonáció fonetikai tartalmán a hangmagasságot, intenzitást és szünetet értjük; ezeken a paramétereken valósulnak meg a prozodémák.

Az egyes prozodémák fonetikai megvalósulásai meglehetősen sokfélék lehetnek. Vegyük például a dallamprozodémákat. Ugyanaz a beszélő nem képes egy dallamprozodémát kétszer fizikailag teljesen azonos módon megvalósítani. Még nagyobb lehet a variáció különböző beszélők között. További változások forrása a hordozó környezet (hangsor) szótagszámától való függés. Gondoljunk csak például a magyar emelkedő-eső dallamprozodéma (DEME 1962. 505) különböző szótagszámú változataira *(Jó? Jó lesz? Jó lesz így? Jó lesz így neked?)*, amelyek kiegészítő disztribúcióban állnak: ún. allotónok.

Az anyanyelvi beszélő-hallgató egy prozodéma számtalan fonetikai változatát gyakorlatilag mégis „azonosnak" tartja, mert intuitive tudja, hogy eltéréseiknek nincs funkcionális jelentősége. A funkcionális közösség mellett fonetikailag is van valamilyen hasonlóság egy prozodéma megvalósulásai között, ez a fonetikai közösség különbözteti meg őket egy másik prozodéma megvalósulásaitól. Mindezeket figyelembe véve, a prozodémák fonetikai tartalma, a megvalósulásaikban tapasztalható fonetikai közösség alapján, globálisan jellemezhető.

Az a kutatás, amely a prozodémák konkrét megvalósulásaira és az ezeket kísérő jelenségekre irányul, az intonáció fonetikai szempontú kutatása. Ez a valóságos beszédben talált intonációs jelenségekkel foglalkozik az artikulációs szervek működése, az akusztikai jegyek és az érzékelés szempontjából.

1.2. Az intonáció funkcionális szempontból

A prozodémák absztraktumok, amelyek úgy viszonyulnak fonetikai megvalósulásaikhoz, mint a fonémák a beszédhangokhoz, mint a típus a példányhoz; és hasonló módon tárhatók is fel, mint a fonémák: minimális pár technikával. Ennyiben a prozodémák fonológiai egységek, az értelmi funkciójukra és disztribúciójukra tekintettel lévő kutatásuk pedig az intonáció fonológiai vizsgálatával azonosítható.

Bizonyos érvek azonban amellett szólnak, hogy inkább funkcionális szempontú, mint fonológiai kutatásról beszéljünk. Amíg a fonémák a szóval (illetve morfémával) állnak kapcsolatban (szavak, illetve morfémák jelentését különböztetik meg), addig a magyar prozodémák a szószerkezet és a mondat szintjén relevánsak. Másrészt: ha egy szó egyik fonémáját egy másik fonémával felcserélem, akkor — a szabad variáció, pl. *fel - föl* ritka eseteit leszámítva — egy más jelentésű szót (pl. *fal)*, vagy értelmetlenséget (pl. **fol)* kapok, de az ilyen csere sohasem eszköz arra, hogy különböző attitűdöket, érzelmeket fejezzünk ki. Ezzel szemben a prozodémák felcserélése néha csak attitudinális különbséget, de nem jelentésbeli különbséget okoz. Például, értelmi funkciójuk alapján elkülöníthetjük az eső és az emelkedő-eső dallamot, mert jelzik, hogy a *Hallgatták* hangsor közlés-e, vagy kérdés. Ezért a két dallam két külön prozodéma. Csakhogy ugyanez a két dallamprozodéma a *Figyelj ide* hangsoron már csak attitudinális árnyalatokat különböztet meg:

Fi-gyelj ide! *Fi-gyelj i-de!*

A baloldali érzelmileg semleges felszólítás, a jobboldali viszont olyan felszólítás, amit talán bagatellizálónak lehetne nevezni. Az utóbbi esetben a beszélő egy kis jelentőségű, gyorsan elvégezhető cselekvésre szólít fel, és azt érzékelteti, hogy ami a cselekvés végrehajtása után, vagy révén történni fog, az lényegesebb, mint a cselekvés maga. Összefoglalva: amíg tehát a fonémák kizárólag az értelmi funkciók szolgálatában állnak, addig a prozodémákról ez nem mondható el.

Ebben a dolgozatban a funkcionális elemzés az ún. értelmi funkciókra terjed ki (l. **1.3.**). Az *intonáció* szót az értelmi funkciók alapján feltárt dallam-, hangsúly- és határprozodémák egységére utaló összefoglaló elnevezésként használjuk. A hangszínt, hangfekvést, hangterjedelmet, a tempó és az általá-

nos hangerő változásait kirekesztjük az intonáció itt vizsgálandó, funkcionálisan jelentős tartalmából. Nem azért, mintha nem volna funkciójuk, hiszen részt vesznek az érzelmek, a különböző attitűdök kifejezésében. Viszont ismereteink jelenlegi szintjén kevésbé rendezhetők diszkrét, egymással szembenálló kategóriákba, az értelmi funkciókban pedig csak kísérő eszközökként vesznek részt.

A fonetikai adatok nélkülözhetetlenek a funkcionális kutatás számára az egyes prozodémák és főbb változataik globális fonetikai jellemzéséhez. Viszont a funkcionális szempontból jelentéktelennek minősített fonetikai adatok és az ezekre vonatkozó megállapítások nem kerülhetnek át a prozodémák funkcionális tárgyalásába. Ez az elv nem mindig valósul meg kellő következetességgel. A magyar intonáció funkcionális leírásában gyakran oda nem való fonetikai szempontok is érvényesülnek. Ilyen például az intonáció alapegységének a hangsúlyozási szakasszal való azonosítása (ez volt pl. DEME korábbi felfogása, 1962. 464, 503),[1] vagy ilyen az a gyakorlat, hogy az intonációt inkább ábrázolják, mint jelölik (a különböző ábrázolási módokról l. BARTÓK 1971). Fonetikai „beszűrődésről" tanúskodik az is, hogy a funkcionálisan jelentéktelen hangsúly-jelenségeket (pl. az emelkedő-eső dallam utolsó előtti szótagjának automatikus fizikai hangsúlyát) is feltüntetik (pl. CSŰRY 1925), vagy hogy például „négyféle kérdő hanglejtésről" olvashatunk (BARTÓK 1978), amikor egy és ugyanazon dallamprozodéma szótagszámtól függő változatairól van szó.

1.3. Az intonáció „értelmi" funkciói

Az intonáció funkcióinak két típusát szokás megkülönböztetni: az értelmi és az érzelmi funkciókat (DEME 1962. 458—67, 504—515). A külföldi — főként angolnyelvű — szakirodalomban ezek a grammatikai és attitudinális (CRYSTAL 1969. 272), vagy lingvisztikai és attitudinális (LEHISTE 1970. 95—96) funkcióknak felelnek meg.

Az intonáció értelmi szerepe abban áll, hogy egy potenciálisan többértelmű hangsort egyértelművé tesz, azáltal, hogy kölcsönhatásba lép a hangsor által képviselt szöveggel (vö. BRIZGUNOVA 1971; KOZMA 1974, 1976).[2] Az intonáció értelmi funkcióinak három csoportját állítjuk fel. Ezek a következők:

a) Kognitív jelentés (vö. LEECH 1974. 10—13) megkülönböztetése (l. még **3.2.**). Ez gyakran egyúttal a struktúra megkülönböztetésével jár együtt. Vessük össze a következő párbeszédek válaszmondatainak intonációs eltéréseit:

(— Milyen a citrom?) *(— Melyik az?)*

— A citrom sárga. *— A citromsárga.*

[1] DEME (1979) már azon a véleményen van, hogy egy hanglejtési egység több hangsúlyozási szakaszt is átívelhet.

[2] KOZMA (1974. 483) szerint „»Értelmi« intonációról, pontosabban az intonáció értelmi funkciójáról, tulajdonképpeni jelentésmegkülönböztető szerepéről akkor beszélünk, ha a többértelmű lexikai-grammatikai készletnek egymással fel nem cserélhető szembenállást mutató potenciális változatait az intonáció mint alapvető, releváns megkülönböztető jegy konkretizálja a beszédben."

b) Tematikus jelentés (vö. i. m. 22—23) megkülönböztetése (l. még **3.3.** és **3.4.**). Ezen azt az információt értjük, amely a mondat vagy szószerkezet egyes elemeinek új, adott, vagy szembeállított jellegére utal. Figyeljük meg az alábbi párbeszédek válaszmondatainak intonációját:

(— Kié a piros toll?) *(— Melyik a te tollad?)*

— A piros toll az enyém. *— A piros toll az enyém.*

c) Kommunikatív mondattípus megkülönböztetése (l. még **3.5.**). Ez az elnevezés a mondat hagyományos tartalmi-módbeli jellegén (grammatikai típusán) túl a mondatnak a nagyobb beszédműben betöltött kommunikatív szerepére utal, tehát a főbb grammatikai típusokon belül olyan változatokra, amelyeket a beszélő kommunikatív szándéka és a szövegösszefüggés determinál, és amelyeket a kommunikatív szándék és a szövegösszefüggés megsértése nélkül nem lehet felcserélni.[3] A következő párbeszédek válaszmondatai különböző kommunikatív mondattípusokhoz tartoznak, a baloldali sima, a jobboldali ismételtető kérdőszavas kérdés:

(— Múzeumban voltam.) *(— Láttam egy rénszarvast.)*

— Mit láttál? *— Mit láttál?*

Természetesen nem minden jelentésbeli különbséget jelez intonációs különbség. Elég, ha olyan hangsorokra gondolunk, mint például *Nem mertem (nem mertem elindulni?, nem mertem tejet?)*. Az ilyen hangsorok különböző kognitív jelentéseit nem tudjuk intonációs eszközökkel nyilvánvalóvá tenni, ezért csak a kontextus vagy a beszédhelyzet segítségére támaszkodhatunk. Viszont az ilyen hangsorok tematikus jelentését és kommunikatív mondattípusát továbbra is az intonáció teszi egyértelművé.

Az is gyakori jelenség, hogy a hangsorban realizált szöveg a kognitív jelentés (és struktúra) síkján egyértelmű (pl. *Megette a levest)*, így ebből a szempontból az intonáció csak kísérő jellegű, de a tematikus jelentés és a kommunikatív mondattípus síkján csak az intonáció teheti egyértelművé. A szöveg sokszor még a tematikus jelentés szempontjából is egyértelmű (pl. *A levest ő ette meg)*, ilyenkor az intonáció egyetlen értelmi feladata a kommunikatív mondattípus jelzése marad. Végül, léteznek teljesen (tehát a kommunikatív mondattípus szempontjából is) egyértelmű szövegek, amelyekhez az intonáció csak fonetikai kíséretül szolgál, illetve — esetleg — érzelmileg differenciálja azokat. Ilyen volt például a *Figyelj ide* hangsor.[4]

[3] A mondatok hagyományos tartalmi-módbeli felosztását már Magdics (1959) sem találta kielégítőnek az intonációs vizsgálatok szempontjából.

[4] A szöveg teljes egyértelműsége azonban valószínűleg ritkábban fordul elő, mint azt Kozma állítja. Ő például egyértelműnek tartja a *Micsoda hangja van!* hangsort (1974. 483), mert az szerinte csak értékelő felkiáltás lehet. Szerintem azonban ún. idéző kérdésként is elhangozhat, más intonációval: *(Azt mondod, hogy) micsoda hangja van? (Én ugyan nem vagyok tőle úgy elragadtatva.)*. Az idéző kérdés intonációja az adott szövegösszefüggés és kommunikatív szándék megsértése nélkül nem cserélhető fel más intonációs megoldással, ezért az ilyen kérdések jelzése az intonáció értelmi funkciói közé tartozik.

1.4. Az intonáció „érzelmi" funkciói

Az intonáció érzelmi (attitudinális) funkcióin a beszélő pillanatnyi érzelmeinek, lelkiállapotának, szerepfelfogásának a tükrözését értjük.

Az érzelmi tartalmak pontos meghatározása valószínűleg még sokáig várat magára. A megnevezésükre szolgáló kifejezések (pl. „kacér", „gyengéd", „ijedt", „szervilis készség" stb.) igen nagy számúak, sok közöttük az átfedés és szemantikai ellenőrzöttségük kétséges. FÓNAGY—MAGDICS könyvében (1967) kb. 70 ilyen jelzőt találunk. E tekintetben objektívebb — ám soványabb — eredményekhez vezetnek az ULDALL-féle attitűdskálás vizsgálatok (ULDALL 1960, 1964; ilyen módon ítéltette meg angolokkal magyar mondatok intonációjának attitűdértékeit COATES 1975; az utóbbi kritikáját l. VARGA 1976).

Az érzelmi funkciókban közönséges prozodémákkal is találkozhatunk (gondoljunk pl. az emelkedő-eső dallamú *Figyelj ide!* hangsorra). Általában azonban a nem-semleges érzelmi tartalmakat a prozodémák bonyolultabb fonetikai tartalmú, kevésbé rendszerezhető változatai fejezik ki, mint például a hangterjedelemben és hangfekvésben különböző változatok, amelyek mellett fokozott szerepet kap a hangszín és a tempó változása.[5] Az érzelmi változatok kevésbé akaratlagosak, kevésbé nyelvhez kötöttek, jóval inkább univerzálisak, mint az értelmi intonációs megoldások (FÓNAGY—MAGDICS 1967. 260—279; MAGDICS 1964. 461), átszövik őket a paralingvisztikai eszközök, és közvetlenül összefüggnek a mimikával (FÓNAGY 1966a).

1.5. Az értelmi és érzelmi funkciók viszonya

Az intonáció érzelmi (attitudinális) funkciói az ősibbek, mivel közelebb állnak a fiziológiai állapot önkéntelen jelzéséhez (vö. BOLINGER 1964b; HUTTAR 1968). Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyúttal fontosabbak is, mint az értelmi (grammatikai vagy lingvisztikai) funkciók. A kezdetben természetesnek feltételezett intonáció az idők folyamán összefonódott a nyelv konvencionális eszközeivel, miközben maga is részben konvencionálissá vált (PÉTER 1961. 134).

Az értelmi és érzelmi funkciók ma, legalábbis a kommunikatív mondattípusok jelzése területén, együtt, egymással összefonódva jelentkeznek. CRYSTAL (1969. 272) szerint a kétféle funkció egy oszthatatlan kontinuumot alkot, amelynek egyik végén a leginkább grammatikai, másik végén a leginkább attitudinális funkciókat találjuk. De egyoldalúbb vélemények is akadnak. Ezek szerint az intonációnak egyféle domináns funkciója van, a másik csak ennek „melléktermeke". Az angol intonációval kapcsolatban például egyesek a grammatikai funkciót rendelik alá az attitudinális funkciónak (BOLINGER 1957—58; 1964b; CRUTTENDEN 1970), mások az attitudinális funkciót a grammatikainak (HALLIDAY 1967). A többség azonban egyetért abban, hogy az intonációnak alapvetően kétféle funkciója van, amelyeket szét kell választani, ha ez nem is könnyű (LEHISTE 1970. 96). A szétválasztás a kontinuum-jelleg következtében bizonyos fokig önkényes. Hogy a szintaktikai szerkezetek kog-

[5] A bonyolultságot sokszor a különböző (sőt ellentétes) attitüdöket kifejező intonációs megoldások interferenciája hozza létre (vö. FÓNAGY—MAGDICS 1967. 307; FÓNAGY 1974. 111—120).

nitív jelentésének (és struktúrájának), valamint tematikus jelentésének azonosítása értelmi funkció, az könnyen belátható. Az ún. kommunikatív mondattípusok jelzése azonban az értelmi és érzelmi funkciók határán van. Egyrészt azért, mert ezek a mondattípusok maguk is bizonyos fokig általános attitűdtípusokra vezethetők vissza, inherens attitűdtartalmuk van. Különösen jól mutatja ezt az értékelő-felkiáltó mondattípus, pl. *Micsoda hangja van!*, amit értelmi kategóriának tartunk (vö. KOZMA 1974. 483), holott érzelmi jellege ma is nyilvánvaló. Másrészt, ha az egyes mondattípusokban elkülöníthetők is az olyan intonációs megoldások, amelyek az inherens attitűdtartalomhoz képest nem hordoznak többletet (amelyekben tehát az intonáció értelmi funkciója „tisztán" érvényesül, mert érzelmileg semlegesek), akkor sem mondható, hogy ezek az intonációs megoldások attitűd-mentesek, mert az érzelmi semlegesség is egyfajta attitűd.

A szétválasztás kritériuma itt az, hogy egy hangsor két eltérő intonációs megoldása egy adott helyzetben felcserélhető-e a szövegösszefüggés és a beszélő kommunikatív szándékának a megsértése nélkül. Ha nem, akkor az intonáció „értelmi" funkciót teljesít az adott helyzetben.

1.6. Az intonáció alapegysége

A fonetikai jellegű intonációs kutatások és leírások számára alkalmas egység lehet a beszédütem (ELEKFI 1962), vagy az ezzel lényegében azonos hangsúlyozási szakasz (DEME 1962. 464, 503). Ez az egység vagy szünetre következik és az első nagyobb intenzitású szótagig tart (ilyenkor szakaszelőzőnek is hívják), vagy egy nagyobb intenzitású szótaggal kezdődik és a következő nagyobb intenzitású szótagig, illetve szünetig tart. Vannak, akik a szólamot tekintik az intonáció egységének (pl. CSŰRY 1925). Ez olyan hangsor, amelyet egyetlen dallamforma ível át. (Sajnos a *szólam* szót más értelemben is használják, így pl. a magyar szórend és hangsúlyozás közös egységének is a neve, l. BRASSAI 1888.)

Funkcionális szempontból azonban sem a beszédütem (vagy hangsúlyozási szakasz), sem a szólam nem alkalmas arra, hogy az intonáció alapegységének tekintsük, mert egyik sem fejezi ki a három prozodémarendszer összeforrottságát és funkcionálisan jelentős kiterjedését. Az intonáció funkcionális alapegysége a három prozodémarendszer összefüggésén alapuló egység kell, hogy legyen, amely legalább egy szótagot ölel át, és meghatározott szerkesztési szabályok szerint a három prozodémarendszer tagjaiból épül fel, tehát sajátos belső szerkezete van. Ezt az egységet dallamhídnak fogjuk nevezni. A dallamhíd minőségileg különbözik a felsorolt fonetikai egységektől, de egybeeshet velük.

1.7. Az intonáció jelölése

Az intonáció funkcionális vizsgálata általában olyan egyezményes jelrendszer kialakulásához vezet, amely a betűsoron alkalmazva, külön ábra nélkül, kielégítően tükrözi a betűsor által képviselt hangsor funkcionálisan jelentős intonációs tényeit.

Így például az orosz intonációval foglalkozó művekben a betűsor után zárójelben közlik az elhangzott intonációs konstrukció (IK) számát és vastag betűkkel szedik a főhangsúlyos szótagot (BRIZGUNOVA 1971). Az amerikai

nyelvészek körében, TRAGER—SMITH (1951) alapján, az vált általánossá, hogy hangmagassági szintekre utaló számjegyek kombinációjával, hangsúly- és junktúra-jelekkel jelölik az intonációt. A brit intonációs munkák többségében a „tonetic stress mark system" (hangsúlyt és dallamot egyszerre jelölő jelrendszer, l. KINGDON 1939, 1958) változatai terjedtek el, amelyek az attitudinális megoldások rögzítésére is alkalmasak. A mai brit nyelvészetben a grammatikai leírás szempontjainak jobban megfelelő, egyszerűbb, de alapjaiban a kingdoni rendszerre visszavezethető intonációs jelrendszer használatos (pl. QUIRK—GREENBAUM—LEECH—SVARTVIK 1972). Ezek a jelek jól bevált eszközök az angol nyelvtudományban és nyelvoktatásban egyaránt.

A magyar intonációs lejegyzési módok ezzel szemben nem mások, mint a betűsor alá, fölé, vagy tőle távol elhelyezett ábrázolások különféle változatai (l. BARTÓK 1971). A változatok az akusztikai regisztrátum-vonalakat követő, precíz ábrázolatoktól és kottás lejegyzésektől a nyelvészeti célokra alkalmasabb sematikus rajzokig, illetve magának a betűsornak a dallam szerinti kanyarításáig igen sok formát öltenek.[6]

Az ábrázolás a konkrét, egyedi intonációs megoldások fonetikai részletességű rögzítéséhez szükséges, és csak olyankor indokolt, amikor a fonetikai igény határozza meg az intonációs kutatómunka fő irányát. Funkcionális célokra azonban elegendő a prozodémák rögzítése. Mivel ezek a fonetikainál elvontabb síkot képviselnek (a langue-hoz tartoznak és nem a parole-hoz), még ábrás megjelenítésük sem lehet más, mint sematikus, jelszerű. A jelszerű ábrát csak egy lépés választja el a betűsorba írható jeltől. Ezt a lépést érdemes megtennünk, mert a jelek több szempontból előnyösebbek az ábráknál.

Míg a jelek nem foglalnak el külön helyet, az ábra átlagosan 3—4 betűsornyi helyet kíván, és ez indokolatlanul felduzzasztja a terjedelmet. A jelek együtt olvashatók a betűsorral, az ábrák leolvasása viszont nehézkes, mert a szemnek a betűsort és az ábrát külön-külön kell végigpásztáznia. A jelek előállítása nem nehezebb, mint az írásjeleké, az ábra megrajzolása ezzel szemben körülményes, időigényes, publikáció esetén költséges grafikusmunkát igényelhet.

De nemcsak gyakorlati szempontból, hanem elméletileg sem mindegy, hogy jeleket vagy ábrákat alkalmazunk-e. A jelek mindig funkcionális és disztribúciós elemzést tükröznek, az ábra viszont lehet fonetikai jellegű is. Így az ábrás megjelenítés elmoshatja a kétféle szempont különbségét: a funkcionális megközelítést fonetikai szempontú bírálatnak szolgáltathatja ki és fordítva. A jelek előnyei megkönnyítik az intonáció és a grammatika összefüggéseinek felfedezését és ismertetését, és így elősegítik azt a korszerű törekvést, hogy az intonáció a nyelvi leírás különálló fejezete helyett annak szerves része lehessen.

Ez a dolgozat az értelmi funkciókban szereplő intonációs elemek, a prozodémák lejegyzésére jeleket vezet be. Ahol lehet, a dallam- és hangsúlyprozodémák közös jeleket kapnak, formáik egyszerűek és a jelölt dallam kicsinyített sematikus ábrájára utalnak. Mivel ikonikus jellegűek, szemléletesek és könnyen megtanulhatók.

[6] Magyar intonációs jelek hiányában az angol és a magyar fonológiát összevető munkájukban NEMSER—JUHÁSZ (1964) felemás módon jártak el: az angol intonációt TRAGER—SMITH alapján j e l ö l t é k , a magyart pedig á b r á z o l t á k . VARGA (1975) mind az angol, mind a magyar intonációt ábrázolja.

2. A magyar intonáció anatómiája és jelölése — „értelmi" funkciói alapján

2.1. A bemutatott prozodémák globális fonetikai tartalmáról

Az alábbiakban a magyar prozodémák feltárása, globális fonetikai jellemzése és intonációs jelekkel való összekapcsolása következik.

Ahol szükséges, a fonetikai jellemzést szóban végezzük. Mivel a dallamprozodémák fonetikai tartalmáról és szótagszámtól függő változatairól bő felvilágosítást nyújt a szakirodalom, ezekre szóbeli jellemzés helyett sematikus ábrákkal utalunk, amelyek a frekvenciagörbe érzelmileg semleges, tipikus alakulását szemléltetik. A jobb áttekinthetőség kedvéért az ábrákon a főhangsúlyos szótagok sötét, a mellékhangsúlyosok üres karikát, a hangsúlytalan szótagok pedig pontot kapnak. Az ábrák a beszélő normális hangterjedelme alsó és felső határát jelképező keretvonalak, a mély szint és a magas szint között helyezkednek el. A keretvonalak között azokkal párhuzamosan és egymástól egyenlő távolságra egy középmagas, egy közepes és egy középmély szint is megkülönböztetendő, de ezeket már nem tüntetjük fel:

magas: ———————————————
középmagas:
közepes:
középmély:
mély: ———————————————

E képzeletbeli vonalak csak a tájékozódás megkönnyítésére szolgálnak és nincs közük az ötvonalas zenei jelöléshez. A zenei jelrendszer használata a beszédintonáció lejegyzésére elvileg támadható (l. erről BARTÓK 1969).

2.2. A dallamhíd

A magyar intonáció funkcionális alapegysége a dallamhíd. A dallamhíd ún. külső határban végződik (l. **2.7.**). Ennek jele: (|). A külső határ jelét azonban elszigetelt dallamhidak végén nem tüntetjük fel. A dallamhíd belső szerkezete, a nem kötelező részeket zárójelbe téve, így alakul:

(előd allam) + *főd allam* + *(függelékd allam)*

Lássuk most ezeket sorjában.

2.3. A fődallam

A dallamhíd egyetlen kötelező része a fődallam. Előtte előd allam, utána függelékdallam állhat. Minimálisan egy szótagnyi: ekkor az adott szótag csak főhangsúlyos lehet. Több szótag esetén a fődallamot mindig főhangsúlyos szótag indítja, de lehet benne több főhangsúlyos szótag is. A fődallam utolsó (jobbszélső) főhangsúlyos szótagja által indított dallamrészlet (ha a fődallam egyetlen szótagból áll, akkor az azon megjelenő dallamrészlet) a fődallam karaktere, amely alapján a fődallam is elnevezhető. A karakter értelmi funkciójú dallam: dallamprozodéma. Lehet eső (vö. „elül eső", DEME 1962. 504), jele: (◟); emelkedő-eső (vö. „végén eső", i. m. 505), jele: (◠); eső-emelkedő (vö. i. m. 511), jele: (◡); emelkedő (vö. i. m. 513), jele: (◜); és ereszkedő (vö. i. m. 508), jele: (◝).[7]

[7] KOZMA—SZENDE (1981) rendszerében az eső karakter az 1. és 2., az emelkedő-eső a 3., az emelkedő a 4., az ereszkedő az 5., az eső-emelkedő pedig a 6. típusnak felel meg.

A karakter szótagszámtól függő változatai kiegészítő disztribúcióban állnak, ezért azonos nevet és jelet kapnak. A karakter jele egyszerre dallamjel, és a dallamhíd utolsó (jobbszélső) főhangsúlyos szótagjának a jele, amelyet a megfelelő szótag írott alakja elé teszünk.

A globális fonetikai tartalom szempontjából vessük össze a következő egy, kettő és három szótagú példákat:

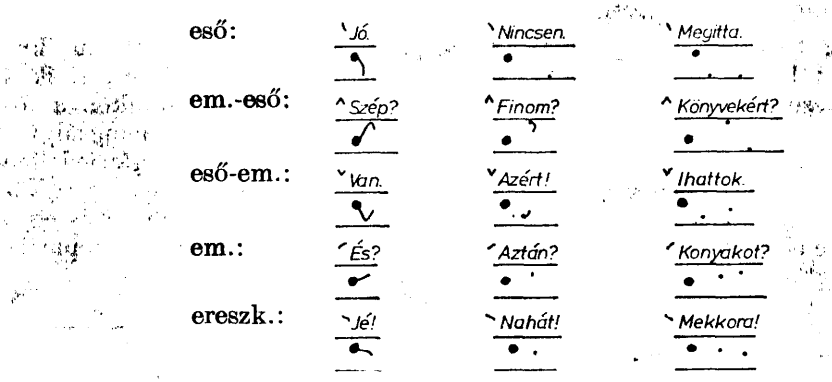

A karakterdallamokat értelmi funkcióik alapján tártuk fel; egymással szembenállva különböző kommunikatív mondattípusokat jeleznek. Íme néhány példa.

Ha megkérdezik, hogy ki járt itt, ezt válaszolhatom:

Marika.

(sima közlés)

Ha azt mondják, hogy valaki itt járt, megkérdezhetem:

^*Marika?*

(eldöntendő kérdés)

Ha valaki Kiss Marikáról azt hiszi, hogy Nagy Marika, és az illető hölgyről megkérdi, hogy Marika-e, így szólhatok:

˘*Marika . . . (de nem Nagy Marika.)*

(ellentétes folytatásra utaló közlés)

Ha elmegyek Marikához, de helyette Éva nyit ajtót, megkérdezhetem:

´*Marika?*

(megszakadt kérdés)

Végül, ha el vagyok ragadtatva Marikától, így kiáltok fel:

¯*Marika!*

(értékelő felkiáltás)

Felmerül a kérdés, hogy nem kell-e egy magasról eső karaktert is megkülönböztetni (vö. KOZMA IK-2 dallamával, 1974. 485). Ezt a (ˇ) jellel jelölhetnénk. Elismerése azt is maga után vonná, hogy az eső karakter legfeljebb középmagas szintről indulhat. Elképzelhető ugyanis olyan minimális pár, amelyben középmagasról eső dallam magasról eső dallammal áll szemben:

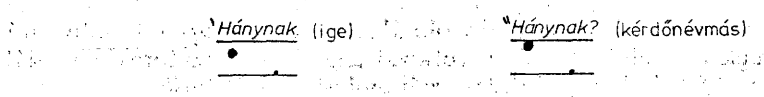

Azonban FÓNAGY—MAGDICS (1967. 60) éppen az ilyen példák kapcsán mutatták ki, hogy „a hanglejtésnek némi kisegítő, támogató szerepe" van ugyan az ilyen megkülönböztetésekben, de „elégtelen önmagában", mert a hallgatók sokszor nem képesek a két mondatot a kétféle eső dallam alapján elkülöníteni. A kétféle eső dallam legföljebb valószínűsíti, de nem jelzi egyértelműen, hogy kijelentéssel vagy kérdéssel van-e dolgunk. Ezért a magasról eső dallam külön prozodéma-volta kétséges, és a továbbiakban nem is tekintjük annak. A (ˇ) jelet megszüntetjük.

Ha a fődallamban a karakter előtt is vannak főhangsúlyos szótagok, ezek mindegyike olyan dallamrészletet indít, amely a karaktertől függ. Ezért a karakter előtti főhangsúlyok által bevezetett dallamrészletek, mint dallamok, értelmi szempontból jelentéktelenek, kiegészítő disztribúcióban állnak és azonos jelet kapnak: (ˈ). Emelkedő-eső karakter előtt a főhangsúlyos szótagok egyenletesen ereszkedő, a többi karakter előtt pedig szűkített hangterjedelmű, elöl eső dallamrészleteket indítanak. Az eső dallamrészletek sem esnek le a mély szintre, és annál szűkebb terjedelműek, minél több főhangsúly van a fődallamban. Az első főhangsúlyos szótag általában középmagas szintről indul, és a többiek mindegyike valamivel alacsonyabb szintről indítja a maga dallamrészletét, mint az előző. Így a fődallamon végig lépcsőzetes ereszkedés tapasztalható, amely a karakter csúcsát (legmagasabb szintű szótagját) is alacsonyabb hangmagassági szintre szorítja, mint amikor a karakter egyedül alkotja a fődallamot. Pl.:

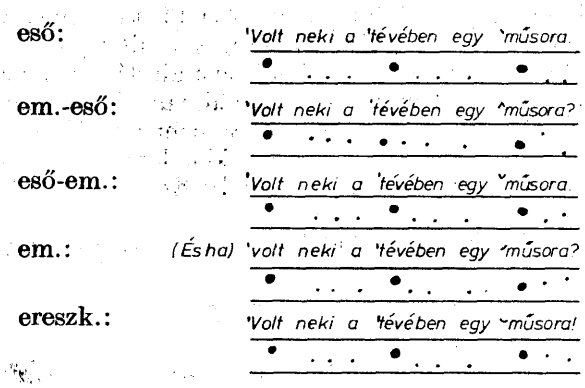

A főhangsúlyok tehát a fődallam „csomópontjai". Fonetikailag nemcsak intenzitástöbblettel rendelkeznek, hanem dallami kiemeléssel is: a fődallamot dallamrészletekre szabdalják fel, amelyek közül az utolsó a ka-

rakter. A főhangsúlyos szótagokon kívül mellékhangsúlyos és hangsúlytalan szótagok is lehetnek a fődallamban. Ezek a dallam alakulását nem befolyásolják, más szóval nincsenek dallamilag kiemelve. A hangsúlytalan szótagok a magyarban sem hangszín, sem időtartam tekintetében nem redukálódnak olyan mértékben, mint néhány más nyelvben, például az angolban. Az ilyen szótagokat jelöletlenül hagyjuk. A fődallamban található mellékhangsúlyok a hangsúlytalanoknál valamivel nagyobb intenzitásukkal emelkednek ki. Jelük: (ˌ). A következő példák a karakterekben található mellékhangsúlyos és hangsúlytalan szótagokat szemléltetik:

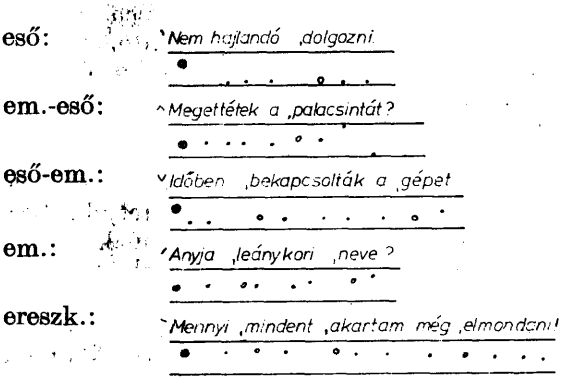

A fő- és mellékhangsúly, valamint a hangsúlytalanság értelmi jelentőségű hangsúlyfokok: hangsúlyprozodémák (l. **2.8.**). Mellékhangsúlyos és hangsúlytalan szótagok a dallamhíd mindhárom részében (előfordulhatnak, és mindenütt azonos jelet kapnak. Főhangsúly csak a fődallamban van.

2.4. Az előfordulam

A fődallam előtt egy nem kötelező dallamhídrész állhat: az előfordulam. Ez a dallamhíd kezdetétől annak első főhangsúlyos szótagjáig tart. Mellékhangsúlyos és/vagy hangsúlytalan szótagok alkotják.

Fonetikai megvalósulása változatos lehet: általában a középmély és közepes szintek között húzódó, enyhén ereszkedő, enyhén emelkedő, vagy szinttartó dallam (vö. MOLNÁR I. 1954. 25). Ha van benne mellékhangsúlyos szótag, attól kezdődően kissé felléphet a hang. Az előfordulam itt ismertetett és egyéb lehetséges változatai nem dallamprozodémák: az érzelmi tükrözésben lehet szerepük, de értelmi funkciójuk nincsen.

A következő példákban az előfordulamok a karakterjelekig tartanak:

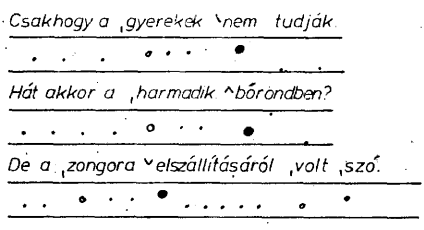

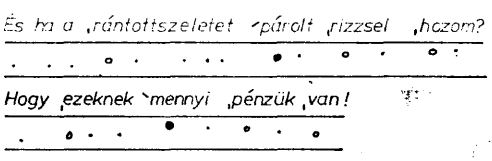

A felismerés szintjén, valóságos beszédintonáció lejegyzésekor nem mindig könnyű az elődallam enyhén emelkedő változatát az emelkedő karaktertől megkülönböztetni. Ilyenkor a következő fonetikai támpontokat vesszük figyelembe. Karakternek minősítjük a dallamot, ha a végén szünet van, elődallamnak, ha nincs a végén szünet. Továbbá az elődallam egészében „lefokozottabb", mint a karakter, egy árnyalattal alacsonyabb szintű, és a kiemelkedő szótagjai sem érik el a főhangsúlyok intenzitását. Vessük össze:

,Marika `itthon van.	(*Marika* = a kontextusból ismert elem; elődallam)
´Marika | `itthon van.	(*Marika* = a kontextus egy elemével szembenáll; külön dallamhíd, emelkedő karakterrel)

2.5. A függelékdallam

Ha egy nem eső karakter után mély szinten szinttartó dallam következik, akkor az utóbbi külön dallamhídrészt alkot, amit függelékdallamnak nevezhetünk. Ez a dallamhídnak nem kötelező része. Csak mellékhangsúlyú és hangsúlytalan szótagok fordulnak elő benne. A mellékhangsúlyú szótagok csak intenzitásukkal tűnnek ki a hangsúlytalanok közül. A függelékdallam előtt szünet tartható, tempója pedig általában gyorsabb, és hangfekvése alacsonyabb, mint a fődallamé.

Ennek a dallamnak értelmi funkciója van: dallamprozodéma. De mivel főhangsúlyos szótagot nem tartalmaz, a mellékhangsúlyos és hangsúlytalan szótagok jeleit pedig a függelékdallamban sem kívánjuk megváltoztatni, ezért a függelékdallam jelölésére egy olyan dallamjelet vezetünk be, amely hangsúlyra nem utal: (→).

A függelékdallam önmagában nem jelenik meg, fődallam nélkül nem fordul elő. Értelmi funkcióiban mindig az előtte álló karakterrel együtt lép oppozícióba ugyanannak a karakternek függelékdallam nélküli előfordulásával. Vessük össze a következő párokat (l. az ábrát a 326. lapon).

2.6. A dallamprozodémák összefoglalása

A dallamhíd leírása során hat dallamprozodémát ismertettünk. Közülük öt (az eső, emelkedő-eső, eső-emelkedő, emelkedő, ereszkedő) karakterdallam. A hatodik függelékdallam, ez mindig egy nem eső karakterhez társul. Minden karakterdallam szembenáll a többi karakterdallammal. Ezenkívül a nem eső karakterdallamok szembenállnak önmaguk és a függelékdallam kombinációjával is.

A magyarban a dallamprozodémák hatóköre a szintaktikai szerkezeteket foglalja magában. Szómegkülönböztető szerepük nincs.

em.-eső: A ^konyvtárostól ,kérdezte az ,elnök?

em.-eső + függ.: A ^konyvtárostól? –→ ,kérdezte az ,elnök

eső-em.: ˇTudod ,ki kérdezte?

eső-em. + függ.: ˇTudod ,ki? –→ kérdezte.

em.: És ha a ^Jóska ,szólt ,közbe?

em. + függ.: És ha a ^Jóska? –→ szólt ,közbe.

ereszk.: ˉMilyen ,szépen ,mondta!

ereszk. + függ.: ˋMilyen ,szépen! –→ mondta.

2.7. A határprozodémák

A dallamhídon b e l ü l kétféle határprozodéma állhat szemben egymással: a megszakító határ és a zéró határ.

A z é r ó h a t á r két szomszédos hang normális átmenetének, szünet nélküli kapcsolódásának felel meg. Nem jelöljük. A m e g s z a k í t ó h a t á r (junktúra) viszont a (+) jelet kapja. Ez egy dallamot vág ketté oly módon, hogy utána a dallam töretlenül folytatódik. Fonetikai természete szerint általában szünet, vagy szünet-élményt keltő allofón-kapcsolódás (bővebben l. SZENDE 1979b. 27—28). Ha egy eső karakterdallam első szótagja után következik, akkor az előtte lévő szótagban érezhetően a mély szintig siklik le a hang. A megszakító határ mindig morfémák között húzódik.[8] A következő példákban zéró határral áll szemben:

ˋ*Jól mondta.* ˋ*Jól,* — + ,*mondta.*

^*Hulla*,*rabló?* ^*Hull* + *a* ,*rabló?*

De a megszakító határ helye is disztinktív lehet:

ˋ*jelenlegi* + ,*start* ˋ*jelenleg is* + ,*tart*

Két szomszédos dallamhíd k ö z ö t t ún. k ü l s ő h a t á r húzódik, amelynek jele: (|). Nem más ez, mint a dallamhíd vége. Fonetikai jellemzéséhez

[8] Az a tény, hogy a megszakító határt sokszor nem realizáljuk (mert a kontextus vagy a beszédhelyzet egyértelműsítő hatása következtében nincs rá szükség), nem érinti annak prozodéma-voltát.

hozzátartozik, hogy a helyén szünet tartható. A szünet azonban ebben az esetben nem túl jelentős fonetikai eszköz: mivel két szomszédos dallamhíd között általában a dallam megtörik, a szünetet a dallamtörés pótolhatja.

A külső határ azért prozodéma, mert két szomszédos dallamhíd között esetenként különböző helyeken húzódhat, és e h e l y e k szembenállása jelentésbeli különbséget okozhat. Vessük össze a következő párokat:

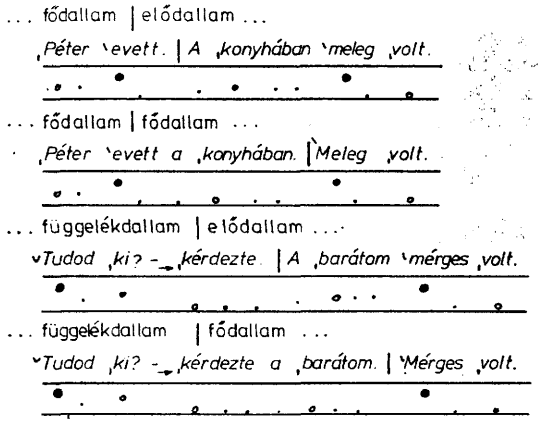

Ha két karakterjeles szótag van egymás közvetlen szomszédságában, akkor közöttük a dallamhidak közötti külső határ nyilvánvaló, tehát külön jelzése redundáns. Ennek ellenére, a jelzés egységessége és nagyobb szemléletessége érdekében a külső határ jelét ilyen helyzetben is feltüntetjük, pl.:

ˆNem? | ˋRendben van.

Megjegyzendő még, hogy a beszédben gyakran észlelhető hezitációs jelenségeket, töprengési szüneteket a parole sajátosságának tartjuk és nem jelöljük.

2.8. A hangsúlyprozodémák

Három hangsúlyprozodémát különböztettünk meg: a fő- és mellékhangsúlyt, valamint a hangsúlytalant. A dallamhíd utolsó főhangsúlyának a jelét úgy formáltuk meg, hogy az egyúttal az általa indított dallamnak, a prozodéma-értékű karakterdallamnak a jellemzője is legyen. A többi főhangsúly értelmi szempontból jelentéktelen dallamrészletet indít, ezért a differenciálatlan (ˈ) jelet kapta. Ezt az utóbbit használhatjuk akkor is, ha egy hangsornak csak a hangsúlyviszonyait kívánjuk rögzíteni, a dallamát nem. A dallamjelzéstől független hangsúlyjelek tehát a következők: főhangsúly: (ˈ), mellékhangsúly: (ˌ). A hangsúlytalan szótag jele az, hogy nem kap jelet.

Nem volt azonban még szó arról, hogy milyen alapon ismertük el ezeket a hangsúlyfokokat, és éppen ezeket. A három hangsúlyfok egymással szembenállva képes azonos hangsorok tematikus jelentését, illetve kognitív jelentését (és struktúráját) megkülönböztetni. Vessük össze a következő példákat. A zárójelekben egy-egy lehetséges szövegelőzményt találunk.

(— Az idén nincs hó.)
— ˈJanuár ˈhoz.

(— Február hoz havat.)
— ˈJanuár ˌhoz.

(— Melyik hónaphoz írtad be?)
— ˈJanuárhoz.

A hangsor negyedik szótagján a példák sorrendjében főhangsúly, mellékhangsúly és hangsúlytalanság jelent meg, és ez jelentésbeli különbséget okozott. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy főhangsúly utáni helyzetben a mellékhangsúlyos és hangsúlytalan szótagok különbsége nem mindig érzékelhető egyértelműen. Ezért a beszélő a második válaszmondatban kisegítő eszközként egy megszakító határt is beiktathat:

(— Február hoz havat.)
— ˈJanuár + ˌhoz.

Így a mondat már biztosan elkülönül a harmadik válaszmondattól. Ebből az következne, hogy a mellékhangsúly és hangsúlytalanság külön prozodémavolta kétséges. Mégis prozodémáknak tekintjük őket, mert e hangsúlyok h e l y é n e k szembenállása a megszakító határ segítsége nélkül is disztinktív lehet:

ˈSzoktak ˌjönni ˌarabok. *ˈSzoktak ˌjönni a ˌrabok.*

A magyar nyelvben a hangsúlyprozodémák nem különböztetnek meg szavakat, csak szintaktikai szerkezeteket, illetve olyan hangsorokat, amelyek potenciálisan szavak is, szintaktikai szerkezetek is lehetnek. Mivel a fő- és mellékhangsúly a morfémák első szótagjára esik, fontos szerepük van a morfémahatárok jelzésében.[9]

Azt a prominencia-többletet, amely az emelkedő-eső karakter utolsó előtti és az eső-emelkedő karakter utolsó szótagján tapasztalható, fonetikai ténynek tekintjük, aminek nincs funkcionális jelentősége.

2.9. A magyar prozodémák leltárjegyzéke

Tekintsük most át a magyar prozodémák leltárjegyzékét. A magyar intonáció értelmi funkcióiban 12 prozodéma közreműködését állapítottuk meg. Jeleiket most az egyes szótagok írott alakját jelképező *x* betűhöz kapcsolva mellékeljük. A jelrendszer 10 grafikus és 2 üres (grafikai alak nélküli) jelből áll:

[9] Az ellentéti hangsúlyozás különleges esetében azonban előfordulhat az is, hogy a hangsúly nem a morféma első szótagjára esik. Vessük össze az alábbi párbeszédek válaszmondatait: *(— Péter katona volt?)* *(— Péter katona volt?)*
— ˈKatona. *— ˌKatoˈna.*
Az első válaszmondat, a maga élhangsúlyával egyszerű igenlés: „Igen, Péter katona volt". A második azonban utolsó szótagján kap főhangsúlyt, és jelentése: „Péter nem *volt* katona, hanem *most* katona". Itt a felszíni szerkezetből törölt kopuláról *(van)* került át a főhangsúly az előtte álló felszínen realizált morféma utolsó szótagjára (l. bővebben erről Varga 1979).

$\grave{x}, \hat{x}, \check{x}, \acute{x}, \bar{x}$	karakterdallamok és az azokat indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei: karakterjelek
$'x$	karakter előtti főhangsúlyos szótag, vagy dallamjelzéstől független hangsúlyjelzésben bármely főhangsúlyos szótag jele
$_{,}x$	mellékhangsúlyos szótag jele
x	hangsúlytalan szótag jele (üres)
$_{-}x$	függelékdallam jele
$x + x$	megszakító határ jele
xx	zéró határ jele (üres)
$x \mid$	külső határ jele

Feltevésünk szerint ezekkel a jelekkel lejegyezhetők bármely valóságos intonációs megoldásnak azok a tényei, amelyeknek értelmi funkciójuk van a magyar nyelvben.

3. Prozodémák a magyar grammatikában

3.1. Általános megjegyzések

Fő célunk az előző részben teljesült: feltérképeztük és jellel láttuk el a magyar prozodémákat. Ehhez a munkához minimális párokat használtunk. Így viszont az egyes prozodémák grammatikai felhasználásáról csak annyi szó esett eddig, amennyi az egyes minimális párok kapcsán kínálkozott. Most az a célunk, hogy bővebb példaanyag segítségével részletesebb képet nyújtsunk a magyar intonáció grammatikai felhasználásáról és illusztráljuk a bemutatott jelrendszer lehetőségeit. Teljességre nem törekszünk, hiszen az intonáció és grammatika valamennyi összefüggésének a feltárásához számba kellene venni a magyar nyelv egész rendszerét, a feltárt prozodémák beépítésével újra kellene írni a magyar grammatikát. Ez viszont nem ennek a dolgozatnak a feladata.[10]

A példák olvasatával kapcsolatban egy fontos tényre hívjuk fel a figyelmet. Valahányszor egy mondaton belül eső karakterű dallamhíd előtt emelkedő karakterű dallamhíd áll, az emelkedő karaktert ereszkedő karakter is pótolhatja, tehát: $\bar{x} \mid \grave{x} = \grave{x} \mid \grave{x}$.

3.2. A kognitív jelentés (és struktúra) megkülönböztetése

Az ilyen megkülönböztetésekben nagy szerepe van a hangsúlyozásnak. Vessük össze a következő példákat:

(1) *Bár működik.* (*bár* = szórakozóhely)
Bár működik. (*bár* = habár)

(2) *Csak játszott.* (*csak* = egyre)
Csak játszott. (*csak* = csupán)

[10] Intonációs szempontokat figyelembe véve foglalkoztak a magyar grammatika kérdéseivel, többek között, Deme (1962), Elekfi (1964), Dezső (1965), Kiefer (1967), Kozma (1976), É. Kiss (1978).

(3) ˈ*Majd bele*ˋ*esett.* (*majd* = majdnem)
Majd ˋ*bele*ˌ*esett.* (*majd* = később)

(4) ˋ*Valamennyi* ˌ*kell.* (*valamennyi* = mind)
ˌ*Valamennyi* ˋ*kell.* (*valamennyi* = néhány)

(5) ˋ*Másképp* ˌ*harcolna.* (*másképp* = más módon)
ˌ*Másképp* ˋ*harcolna.* (*másképp* = más esetben)

(6) ˋ*Tizenegy* ˌ*óra.* (*óra* = időpont vagy időtartam)
ˈ*Tizenegy* ˋ*óra.* (*óra* = időtartam)

(7) *A* ˈ*szorgalmas* ˋ*hollandok.* (nem restriktív jelző: minden holland szorgalmas)
A ˋ*szorgalmas* ˌ*hollandok.* (restriktív jelző: a hollandok közül csak a szorgalmasak)

(8) ˈ*Gondoltam, hogy* ˋ*örülni* ˌ*fog.* (nem biztos, hogy örült)
ˋ*Gondoltam, hogy* ˌ*örülni* ˌ*fog.* (és örült is)

(9) ˈ*Azért* ˌ*nem megyek, mert* ˋ*esik.* (az eső elégséges ok)
ˌ*Azért* ˋ*nem megyek, mert* ˌ*esik.* (az eső nem elégséges ok)

(10) ˋ*Akarom.* *A* ˋ*karom.*

(11) ˈ*Négy*ˌ*emeletes* ˋ*ház.* ˈ*Négy* ˈ*emeletes* ˋ*ház.*

(12) *A* ˋ*sötét*ˌ*kamrában.* *A* ˈ*sötét* ˋ*kamrában.*

(13) ˈ*Próbálj* ˋ*meggyőzni.* ˈ*Próbálj* ˌ*meg* ˋ*győzni.*

A függelékdallam szerepe sem elhanyagolható:

(14) ^*Tegnap* ˌ*kérdezte?* ^*Tegnap?* — →ˌ*kérdezte.*

Különösen fontos szerep jut a határprozodémáknak:

(15) ˌ*Ez az* ˋ*öcsém,* + ˌ*Ákos.* (*Ákos* = vokatívusz)
ˌ*Ez az* ˋ*öcsém,* | ˋ*Ákos.* (*Ákos* = értelmező)

(16) ˋ*Nem a* ˌ*barátomról,* + ˌ*Sándorról* + ˌ*van* ˌ*szó.* (Sándor a barátom; értelmező)
ˈ*Nem a* ´*barátomról,* | ˋ*Sándorról* ˌ*van* ˌ*szó.* (Sándor nem a barátom; szembeállított elem)

(17) ˈ*Pénteken vagy* ˋ*szombaton.* (megengedő alternáció)
´*Pénteken,* | *vagy* ˋ*szombaton?* (kizáró alternáció)

(18) ˈ*Zrínyi és* ˈ*Frangepán* ˋ*barátai.* (mindkettőjük barátai)
´*Zrínyi,* | *és* ˈ*Frangepán* ˋ*barátai.* (Frangepán barátai és Zrínyi)

(19) *A* ˈ*szőke* ˋ*zongorista.* (jelzős szerkezet, vagy alanyból és névszói állítmányból álló mondat)
A ´*szőke* | ˋ*zongorista.* (alanyból és névszói állítmányból álló mondat)

(20) ˋ*Balogh* ˌ*doktor.* (név és titulus)
ˋ*Balogh* ↓ ˌ*doktor.* (új információt közlő vagy szembeállított alanyból és ismert információt közlő névszói állítmányból álló mondat, pl. válasz erre a kérdésre: *Ki doktor a faluban?*)

A megszakító határ sokszor végez alkalmi megkülönböztetéseket (néha a mellékhangsúlyt támogatva):

(21) ˋ*Az is* ˌ*marha* ˌ*sok.* ˋ*Az is* ˌ*mar,* + *ha* ˌ*sok.*

(22) ˌ*Ott* ˋ*telefonált.* ˌ*Ott* ˋ*telefon* + ˌ*állt.*

(23) ˌ*Ez* ˋ*mindig* + ˌ*az.* ˌ*Ez* ˋ*mind* + *igaz.*

A prozodémák kognitív szerepének szemléltetését még sokáig lehetne folytatni.

3.3. A tematikus jelentés megkülönböztetése

Itt csak egy jelzős szerkezeten mutatjuk be az intonáció szerepét. A tematikus jelentés és a mondat topic-comment szerkezete közötti összefüggésekről külön lesz szó (l. **3.4.**).

A tematikus megkülönböztetésekben elsőrendű szerepe a hangsúlyozásnak van. Vegyük sorra a következő eseteket:

Mind a jelző, mind a jelzett szó új információt közöl:

(1) *(— Ki az ott?)*
— Egy ˈ*kiváló* ˋ*zongorista.*

Mind a jelző, mind a jelzett szó szembenáll a kontextus megfelelő elemével, úgy, hogy a kontextus érvénye törlődik (k i z á r ó s z e m b e n á l l á s):

(2) *(— Rossz orgonista?)*
— ˋNem. | ˈ*Kiváló* ˋ*zongorista.*

A jelző ismert, a jelzett szó új információt közöl:

(3) *(— Kiváló micsoda?)*
— ˌ*Kiváló* ˋ*zongorista.*

A jelző ismert, a jelzett szó pedig a kontextus megfelelő elemével úgy áll szemben, hogy annak érvényét törli:

(4) *(— Kiváló orgonista?)*
— ˋNem. | ˌ*Kiváló* ˋ*zongorista.*

A jelző új, a jelzett szó pedig ismert információt közöl:

(5) *(— Milyen zongorista?)*
— ˋKiváló ˌ*zongorista.*

A jelző szembenáll a kontextus megfelelő elemével, úgy, hogy annak érvényét törli, a jelzett szó pedig ismert információt közöl:

(6) *(— Rossz zongorista?)*
— ˋNem. | ˋ*Kiváló* ˌ*zongorista.*

A jelző is, a jelzett szó is szembenáll a kontextus megfelelő elemével, de úgy, hogy a kontextus érvényessége megmarad (m e g e n g e d ő s z e m b e n á l l á s):

(7) *(— Ő rossz orgonista.)*
— ˇIgen, | *de* ˈ*kiváló* ˋ*zongorista.*

3.4. Intonáció és topic-comment szerkezet

A magyar mondat egy kötelező commentből és egy azt megelőző, választható topicból áll (vö. É. KISS 1978). A mondat topic-comment szerkezete (aktuális tagolása) a tematikus jelentéssel hozható kapcsolatba.

Először néhány szót a commentről. A comment első eleme főhangsúlyos ige, vagy pedig főhangsúlyos argumentum (nem-igei elem, ami alanyi, tárgyi vagy határozói funkciót tölt be a mondatban). Ha argumentum áll a comment élén, azt közvetlenül az ige követi. Az ige utáni argumentumok sorrendje É. KISS (i. m. 270) szerint tetszőleges.

Az ige utáni argumentumok sorrendje valóban tetszőleges, ha azok mindegyike ismert információt közöl, vagyis legfeljebb mellékhangsúlyos:

(1) *(— Azt hiszem, Péter és Mari még nem találkoztak.)*
— ˋLátta ˌPéter ˌMarit. = ˋLátta ˌMarit ˌPéter.

Akkor is tetszőleges a sorrend, ha az ige utáni argumentumok mindegyike új információt közöl, azaz mindegyik főhangsúlyos:

(2) *(— Mit akarsz mondani?)*
— ˈLátta ˈPéter ˋMarit. = ˈLátta ˈMarit ˋPéter.

Ha azonban az ige utáni argumentumok között új (főhangsúlyos) is, meg ismert (mellékhangsúlyos) is akad, akkor az új (főhangsúlyos) argumentum csak a comment végén állhat, a belsejében nem:

(3) *(— Mit akarsz mondani Péterről?)*
*— ˈLátta ˌPéter ˋMarit. = *ˈLátta ˋMarit ˌPéter.*

Az ige utáni argumentumok sorrendje tehát összefügg azok hangsúlyozásával, amit viszont új vagy ismert jellegük határoz meg (bővebben l. VARGA 1981).

Ha a comment élén argumentum áll, akkor arra egy utaló szó segítségével visszautalhatunk, pl.:

(4) *A ˋtelefon ˌszól. = A ˋtelefon, | ˋaz szól.*

Ilyenkor az utaló szó új dallamhidat indít, és a comment két dallamhídra bomlik, amelyeknek a karaktere azonos lesz. Figyeljük meg a következő példákat:

(5) *Az ˋudvaron, | ˋott játszanak.*
Az ˆudvaron, | ˆott játszanak?
Az ˇudvaron, | ˇott játszanak.
És ha az ˊudvaron, | ˊott játszanak?
Az ˜udvaron, | ˜ott ˌhogy játszanak!

Azt a jelenséget, amikor két szomszédos dallamhíd egy mondaton belül úgy függ össze egymással, hogy amilyen az egyik karaktere, olyan lesz a másiké is, dallamegyeztetésnek nevezzük.

Ha a mondatban topic is van, azt egy vagy több argumentum alkotja.[11] A most következő példákban a topic és a comment kiterjedését a megfelelő mondatrészletek alá írt *T*, illetve *C* betűkkel jelöljük.

Ha a topic és a comment szembenáll a kontextus-mondat topicjával és commentjével, úgy, hogy a kontextus érvényessége megmarad (megengedő szembenállás), akkor a topic és a comment külön dallamhídba vonulhat. Ilyenkor a topic dallamhídjának a karaktere a comment dallamhídjának a karakterétől függ. Ha az utóbbi eső (6. példa), vagy eső-emelkedő (7. példa), akkor a topic dallamhídja emelkedő karakterű. Egyébként a topic dallamhídjában eső a karakter (8., 9., 10. példa).

(6) *(— A felnőttek táncolnak?)*
— ˇIgen, | de a ´gyerekek | `játszanak.
T C

(7) *(— A felnőttek táncolnak.)*
— De (remélem) a ´gyerekek | ˇjátszanak!
T C

(8) *— Hát a `gyerekek | ^játszanak?*
T C

(9) *— A `gyerekek | ´játszanak, | a ´felnőttek | `táncolnak.*
T C T C

(10) *— De a `gyerekek | ¯milyen ¡csöndben ¡játszanak!*
T C

A megengedő szembenállás esetén az is gyakori, hogy a topic argumentumára egy utaló szó segítségével visszautalunk. Ez a topic dallamhídjában marad, és előzményétől legfeljebb megszakító határ választja el. A 6. példa tehát így is elhangozhat:

— ˇIgen, | de a ´gyerekek, + ¡azok | `játszanak.
T C

Ha a topic az előzetes kontextusból ismert elem, és nincs megengedően szembeállítva, akkor általában előtagot alkot:

(11) *(— Mit csinálnak a gyerekek?)*
— A ¡gyerekek `játszanak.
T C

[11] Különleges esetekben azonban ige is lehet topic-szerű mondatrészlet, pl.: *¡Tolmácsol a `fene!*, *¡Forduljatok `vissza!* stb. (Bővebben l. VARGA 1981).

Ha azonban a topic egynél több hangsúlyozható elemet (12. példa), vagy alárendelt mellékmondatot tartalmaz (13. példa), akkor külön dallamhidat alkothat még akkor is, ha ismert információt közöl:

(12) *(— Mit csinálnak a szomszédék gyerekei?)*
— A ˈszomszédék ˊgyerekei | ˋjátszanak.
T C

(13) *(— Szerintem feladták.)*
— Ha ˊfeladták, | ˈmeg is ˋkapjuk.
T C

Végül, főleg alanyi topic esetén, az is előfordulhat, hogy mind a topic, mind a comment új információt közöl (14. példa), vagy szembenáll a kontextusmondat topicjával és commentjével, úgy, hogy a kontextus érvényessége törlődik (kizáró szembenállás; 15. példa). Ilyenkor mind a topic, mind a comment főhangsúlyos ugyanazon a dallamhídon belül:[12]

(14) *(— Mi történik itt?)*
— A ˈgyerekek ˋjátszanak.
T C

(15) *(— A felnőttek táncolnak? Azért van ez a zaj?)*
— ˋNem. | A ˈgyerekek ˋjátszanak.
T C

Viszont ilyenkor is külön dallamhídba vonulhat a topic, ha egynél több hangsúlyozható elemet, vagy alárendelt mellékmondatot tartalmaz, pl.:

(16) *Aki ˈmásnak ˊvermet ˌás, | ˈmaga ˌesik ˋbele.*
T C

Valahányszor a topic és a comment külön dallamhídat alkot, a topic dallamhídjának a karaktere úgy függ a omment dallamhídjának a karakterétől, ahogy azt a 6—10. példák kapcsán leírtuk.

3.5. A kommunikatív mondattípus megkülönböztetése

Az alábbiakban néhány kommunikatív mondattípust mutatunk be, amelyek intonációs eszközökkel megkülönböztethetők. Ahol szükséges, az egyes típusokhoz magyarázatot fűzünk. Az ilyen megkülönböztetésekben a dallamnak van elsőrendű szerepe.

[12] Kozma (1976. 75) szerint a tipikus intonáció itt ez lenne: *A ˈgyerekek | ˈjátszanak.* Ezt tartja az N + V szerkezetű mondatok neutrális (nyomatéktalan) intonációs megoldásának (vö.: *A ˈhajó | ˈúszik*, i. m. 72). Szerintem viszont ez a megengedő szembenállás tipikus kifejezésmódja. Ha nem ismernénk el a főhangsúlyos topic és főhangsúlyos comment egy dallamhídon belüli kombinációját, nem tudnánk mit kezdeni az ilyen szembenállásokkal: *A ˈnyavalyások | ˈmeghátráltak* (= csak a nyavalyások hátráltak meg), *A ˈnyavalyások ˈmeghátráltak* (= mind meghátrált).

Közlés

(1) Sima: *ˈMegkérdezték az ˋelnököt.*

(2) Ellentétes folytatásra utaló: *ˇMegkérdezték az ˌelnököt ... (de hiába.)*

Felszólítás

(3) *ˈKérdezzék ˌmeg az ˋelnököt!*

Értékelő felkiáltás

(4) *ˇMennyit ˌkérdeztek!*

Eldöntendő kérdés

(5) *ˆMegkérdezték az ˌelnököt?*

Kérdőszavas kérdés

(6) Sima: *ˋMennyit ˌkérdeztek?*

(7) Ismételtető (a beszélő egy nem jól értett, hihetetlen vagy elfelejtett információt akar újra hallani):
ˆMennyit ˌkérdeztek?

Megszakadt kérdés

(Ez olyan kérdésből származik, amely eredetileg elődallamból és eső fődallamból, illetve emelkedő karakterű dallamhídból és eső karakterű dallamhídból áll, de az eső dallamú folytatást nem mondjuk ki, például *ˊKonyakot | ˋtölthetek-e? = ˊKonyakot?*; *ˊFoglalkozása | ˋmicsoda? = ˊFoglalkozása?*.)

(8) *És ha ˊmegkérdezték az ˌelnököt?*

Alternatív kérdés

(9) *ˊMegkérdezték, | vagy ˋnem kérdezték ˌmeg az ˌelnököt?*

„-*e*" morfémás kérdés

(Megfigyeléseink szerint a mai köznyelvben ez a fajta kérdés már csak ritkán használatos önállóan, inkább nagyobb mondatba beágyazott mellékmondatként fordul elő.)

(10) *(Azt szeretném tudni, hogy) ˈmegkérdezték-e az ˋelnököt?*

Idéző kérdés

(A beszélő kérdés formájában megismétli a hozzá intézett mondatot, hogy tisztázza azt, vagy hogy időt nyerjen a válaszoláshoz.)

(11) Közlést idéző: *(Hogy) ˈmegkérdezték az ˆelnököt?*

(12) Felszólítást idéző: *(Hogy) ˈkérdezzék ˌmeg az ˆelnököt?*

(13) Értékelő felkiáltást idéző: *(Hogy) ˈmennyit ˆkérdeztek? (Nekem nem tűnt fel, hogy olyan sokat kérdeztek volna.)*

(14) Eldöntendő kérdést, vagy „-*e*" morfémás kérdést idéző: *(Hogy) ˈmegkérdezték-e az ˆelnököt?*

(15) Kérdőszavas kérdést idéző: *(Hogy) ˈmennyit ^kérdeztek? (Rengeteget.)*

(16) Megszakadt kérdést idéző: *(Hogy) ha ˈmegkérdezték az ^elnököt?*

(17) Alternatív kérdést idéző: *(Hogy) ˈmegkérdezték-e, vagy ˈnem kérdezték ˌmeg az ^elnököt?*

Bár nem feladatunk az érzelmi intonáció tárgyalása, végezetül megemlítünk néhány érzelmi árnyalatú mondattípust, amelyeket az egyébként értelmi funkciót teljesítő prozodémákkal tudunk megkülönböztetni. Ilyenek a következők:

(18) Figyelmeztető közlés (a beszélő a közlésen túl valamire figyelmeztetni kíván): *ˈMegkérdezték az ˇelnököt. (Bökd már meg, hogy válaszoljon.)*

(19) Nyomós felszólítás (a beszélő azt érzékelteti, hogy a felszólításban kért cselekvésnek a hallgató ellenkezése, fenntartásai, vagy feledékenysége ellenére is teljesülnie kell): *ˇKérdezzék ˌmeg az ˌelnököt!*

(20) Magától értetődő felszólítás (a beszélő a felszólításon túl csodálkozásának ad kifejezést, hogy egy ilyen nyilvánvaló dolog a partnerének magától nem jutott az eszébe): *ˌKérdezzék ˌmeg az ˋelnököt!*

(21) Bagatellizáló felszólítás (a beszélő azt érzékelteti, hogy nem az a cselekvés a fontos, amit kér, hanem ami a cselekvés végrehajtása után, vagy révén történni fog):[13] *^Kérdezzék (csak) ˌmeg az ˌelnököt!*

(22) Reménykedő eldöntendő kérdés („kérdő közlés"; a beszélő nem biztos abban, amit közöl, de reménykedik benne, annak megerősítését várja): *(De azért) ˇmegkérdezték az ˌelnököt?* Ennek tagadó változata a *„Csak nem?"* típusú kérdés: *Csak ˇnem kérdezték ˌmeg az ˌelnököt?*

(23) Csodálkozó-bosszús eldöntendő kérdés (a beszélő a kérdéssel kétkedését fejezi ki, vagy azt, hogy mást várt, mint amit tapasztal): *ˈMegkérdezték az ^elnököt?* A közönséges eldöntendő kérdésekben az emelkedő-eső dallam a mondat egészét, vagy commentjét fogja át (5. példa), itt azonban, hasonlóan az idéző kérdések megoldásához, csak a mondat utolsó hangsúlyozható elemét.

(24) Implikáló kérdőszavas kérdés (a beszélő a kérdésen túl valami egyebet is ki akar fejezni, például szemrehányást, sürgetést, fenyegetést, vagy éppen csak közvetlenséget): *ˇMennyit ˌkérdeztek?*

Természetesen az utóbb felsorolt érzelmi árnyalatú mondatokat (18—24) nem használtuk a prozodémák feltárásához. Azért említettük mégis meg őket, mert ugyanazok a prozodémák szerepelnek bennük, méghozzá fonetikailag nem különösen bonyolított formában (vö. **1.2.** és **1.4.**), mint amelyeket értelmi funkcióik alapján már előzetesen feltártunk. Ezzel elérkeztünk dolgozatunk végéhez.

VARGA LÁSZLÓ

[13] Az emelkedő-eső dallamnak ezt a használatát FÓNAGY (1966b)] írta le, de nem mutatta ki, hogy hosszan tartó, jelentős cselekvésre való felszólításban nem alkalmazható, pl.: **^Tanulj (csak) ˌmeg ˌangolul!, *^Olvasd (csak) ˌel ˌazt a ˌregényt!* (vö. **1.2.**).

Irodalom

BARTÓK J. 1969: A beszéddallam jegyzésének kérdéseihez. NyelvtudÉrt. 67: 88—92.
BARTÓK J. 1971: A hanglejtés jelzése a magyarban. MNy. 67: 316—329, 449—459.
BARTÓK J. 1978: A négyféle kérdő hanglejtés. Magyar Fonetikai Füzetek 1: 97—103.
BERGER, M. O. 1955: Vowel distribution and accentual prominence in modern English. Word 11: 361—376.
BOLINGER, D. 1957—58: Intonation and grammar. Language Learning 8: 31—38.
BOLINGER, D. 1958: A theory of pitch accent in English. Word 14: 109—149.
BOLINGER, D. 1964a: Around the edge of language: intonation. Harvard Educational Review 34: 282—296.
BOLINGER, D. 1964b: Intonation as a universal. Proceedings of the 9th International Congress of Linguists. The Hague. 833—848.
BOLLA K. 1978: A fonetikus írás. Magyar Fonetikai Füzetek 2: 7—23.
BOLLA K. 1979: A beszédfolyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. Magyar Fonetikai Füzetek 3. 19—30.
BRASSAI S. 1888: Szórend és accentus. Magyar Tud. Akadémia Értekezések 14. 9. sz.
BRIZGUNOVA, E. A. 1963: Praktyicseszkaja fonyetyika i intonacija russzkovo jazika. Moszkva.
BRIZGUNOVA, E. A. 1971: O szmiszlorazlicsityelnih vozmozsnosztyah russzkoj intonacii. Voproszi jazikoznanyija 52: 42—52.
COATES, J. 1975: Attitudinal factors in Hungarian and English intonation. Idegen Nyelvek Tanítása 18: 52—56.
CRUTTENDEN, A. 1970: On the so-called grammatical function of intonation. Phonetica 21: 182—192.
CRYSTAL, D. 1966: The linguistic status of prosodic and paralinguistic features. Proceedings of the University of Newcastle upon Tyne, Philosophical Society 1. No. 8.
CRYSTAL, D. 1969: Prosodic systems and intonation in English. London.
CSŰRY B. 1925: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 22.
DANEŠ, F. 1960: Sentence intonation from a functional point of view. Word 16: 34—54
DEME L. 1962: Hangsúly. Szórend. Hanglejtés. Szünet. In: TOMPA J. (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. II. Budapest. 457—522.
DEME L. 1970: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94: 270—80.
DEME L. 1979: Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. Magyar Fonetikai Füzetek 3: 7—13.
DENES, P. 1959: A preliminary investigation of certain aspects of intonation. Language and Speech 2: 106—112.
DENES, P.—J. MILTON-WILLIAMS 1962: Further studies in intonation. Language and Speech 5: 1—14.
DEZső L. 1965: A magyar szórend strukturális vizsgálata. ÁNyT 3: 43—62.
ELEKFI L. 1962: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. NyelvtudÉrt. 34.
ELEKFI L. 1964: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK 66. 331—370.
É. KISS K. 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK 80: 261—286.
FÓNAGY I. 1958: A hangsúlyról. NyelvtudÉrt. 18.
FÓNAGY I. 1966a: Hallható-e a mimika. Nyr. 90: 337—341.
FÓNAGY I. 1966b: Api, figyelj ide! Nyr. 90: 121—137.
FÓNAGY I. 1974: Füst Milán: Öregség — Dallamfejtés. Budapest.
FÓNAGY I.—MAGDICS K. 1967: A magyar beszéd dallama. Budapest.
FRY, D. B. 1958: Experiments in the perception of stress. Language and Speech 1: 126—152.
GÅRDING, E.—A. ABRAMSON 1965: A study of the perception of some American English intonation contours. Studia Linguistica 19: 61—79.
GREENBERG, S. R. 1969: An experimental study of certain intonation contrasts in American English. Working Papers in Phonetics 13. University of California. Los Angeles.
HALLIDAY, M. A. K. 1967: Intonation and grammar in British English. The Hague.
HAUGEN, E. 1949: Phoneme or prosodeme. Language 25: 278—282.
HUTTAR, G. 1968: Two functions of the prosodics in speech. Phonetica 18: 231—241.
JONES, D. 1967: An outline of English phonetics. Cambridge. Kilencedik kiadás.
JUHÁSZ, F. 1968: Stress and intonation as construction markers in Hungarian. Columbia University Ph. D. dissertation. (Kézirat.) New York.

JUHÁSZ, F. 1974: A mondathangsúly és a téma-propozitum viszony néhány jelentéstani, szintaktikai és hangtani vetülete. NyelvtudÉrt. 83: 227—233.
KIEFER, F. 1967: On emphasis and word order in Hungarian. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 76.
KINGDON, R. 1939: Tonetic stress marks for English. Maître Phonétique 68: 60—64.
KINGDON, R. 1958: Groundwork of English intonation. London.
KOZMA E. 1974: A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján. Nyr. 98: 476—88.
KOZMA E. 1976: Az intonáció és a szórend kapcsolatáról. MNy. 72: 69—80.
KOZMA E.—SZENDE T. 1981: Elmenni elmehetek ... ?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése. MNy. 77: 141—148.
KURATH, H. 1964: A phonology and prosody of modern English. Ann Arbor.
LAZICZIUS GY. 1944: Fonétika. Budapest.
LEECH, G. 1974: Semantics. London.
LEHISTE, I. 1970: Suprasegmentals. Cambridge, Mass. — London.
LIEBERMAN, P. 1960: Some acoustic correlates of word stress in American English. Journal of the Acoustical Society of America 32: 451—454.
MAGDICS K. 1959: Intonation of the Hungarian settlers from Bukovina. ALH 9: 187—229.
MAGDICS K. 1964: A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. MNy. 60: 446—462.
MOLNÁR I. 1954: A magyar hanglejtés rendszere. — A magyar énekbeszéd recsitativóban és ariozóban. Budapest.
NEMSER, W.—F. JUHÁSZ 1964: A contrastive analysis of Hungarian and English phonology. Americal Council of Learned Societies, Research and Studies in Uralic and Altaic Languages, Project No. 70.
PÉTER M. 1961: O nyekotorih voproszah intonacii. (Na matyeriale russzkovo jazika). Annales Univ. Sci. Budapestin. Sectio philolog. 3: 131—142.
PIKE, K. 1947: Phonemics. Ann Arbor.
PIKE, K. 1967: Language in relation to a unified theory of human behavior. The Hague.
QUIRK, S.—S. GREENBAUM—G. LEECH—J. SVARTVIK 1972: A grammar of contemporary English. London.
SZENDE T. 1979a: A hangtulajdonságok felhasználásának rétegei. Magyar Fonetikai Füzetek 3: 14—18.
SZENDE T. 1979b: A szünet és a junktura. Magyar Fonetikai Füzetek 4: 7—32.
TRAGER, G. L. 1958: Paralanguage. Studies in Linguistics 13: 1—12.
TRAGER, G. L.—H. L. SMITH 1951: An outline of English structure. Studies in Linguistics, Occasional Papers No. 3. Norman, Okla.
TRUBETZKOY, N. S. 1939: Grundzüge der Phonologie. Prague.
ULDALL, E. T. 1960: Attitudinal meanings conveyed by intonation. Language and Speech 3: 223—234.
ULDALL, E. T. 1964: Dimensions of meaning in intonation. In: D. ABERCROMBIE, et al. (eds.): In Honour of Daniel Jones: Papers Contributed on the Occasion of his Eightieth Birthday. London. 271—279.
VARGA L. 1975: A contrastive analysis of English and Hungarian sentence prosody. The Hungarian-English Contrastive Linguistics Project Working Papers No. 6, Budapest.
VARGA L. 1976: Megjegyzések John Coates „Attitudinal factors in Hungarian and English intonation" c. cikkéhez. Modern Nyelvoktatás 14: 126—130.
VARGA L. 1979: Az ellentéti hangsúly különleges helye. MNy. 75: 332—334.
VARGA L. 1981: A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről. MNy. 77: 198—200.

Hungarian Intonation — from a Functional Point of View

by LÁSZLÓ VARGA

The present paper is an attempt

a) to discover the minimal functional elements (prosodemes) of Hungarian intonation on the basis of the role of intonation in Hungarian grammar,

b) to establish the functional unit of Hungarian intonation instead of the traditional phonetic units proposed so far, and to describe its internal strueture,

c) to introduce typographic symbols for the representation of the Hungarian prosodemes within the line of written text instead of the traditional diagrammatic representation.

The prosodemes, discovered by the use of minimal pairs, are: 6 melodic patterns (falling, rising-falling, falling-rising, rising, descending, low level), 3 accentual degrees (primary stress, secondary stress, non-stress) and 3 boundary markers (external, internal, zero). They are relevant to the distinguishing of structures, cognitive meanings, thematic meanings and sentence types in Hungarian.

A hindi igerendszer néhány főbb sajátosságának rövid áttekintése

I.

Az igerendszer a nyelvek egyik legfontosabb eleme. Ez akkor válik leginkább szembetűnővé, ha valamely nyelv politikai, kulturális vagy egyéb okok miatt egy másik nyelv hatása alá kerül. Ezt tapasztalhatjuk a hindi (urdu) nyelvben is, amely a mogulok idejében erős perzsa hatás alá került. Ez a hatás a hindi igerendszert is érintette oly módon, hogy az igefogalmak jelentős része úgynevezett összetett igékké, illetve igei kifejezésekké vált. Ezek egy főnévből vagy melléknévből és egy egyszerű igéből állnak. A főnév vagy melléknév a cselekvés jelentésének a hordozója, míg az egyszerű ige az egész igei kifejezés ragozását teszi lehetővé. Az urduban és részben a hindiben is az igei kifejezés főnévi vagy melléknévi részét eredetileg a perzsa nyelvből vették át, de az igei kifejezés egyszerű igéje majdnem mindig indoárja tőre vezethető vissza.

Ez a jelenség is mutatja, hogy a nyelv még idegen hatás alatt is igyekszik megőrizni szókincsének legalább alapelemeit (pl. az egyszerű igéket) és ezáltal az igeragozás alapjait.

Ez az egyik oka, hogy megpróbáltam összefoglalni a hindi igerendszer néhány fő sajátosságát részben néhány nyelvészeti kérdés tisztázására, részben pedig hogy megkönnyítsem e nyelv tanulói részére a hindi nyelv igefogalmának megértését.

A tanulmány IV. fejezete a magyar nyelv és az általános nyelvészet szempontjából is érdeklődésre tarthat számot, mivel ebben a perfektív igeaspektus kifejezésének a hindiben és a magyarban található formáját hasonlítom össze. Tanulmányom néhány angol nyelven már közzétett vagy sajtó alatt álló cikkemen alapul figyelembe véve legutóbbi indiai tanulmányutam során szerzett tapasztalataimat is.

II.

A műveltető igék képzése — vagy az igeaspektus fokozása a hindiben

1. Az úgynevezett műveltető igék rendszere érdekes problémája a hindi nyelvnek, amely már régóta foglalkoztatja a nyelvészeket. A hagyományos „műveltető ige" elnevezéssel szemben újabban a nyelvészek mindinkább arra a megállapításra jutnak, hogy itt egy szélesebb kategóriával van dolgunk, amely túllépi a műveltető igék kereteit. A kérdéssel foglalkozó eddig megjelent munkák rövid áttekintése is ezt a fejlődési tendenciát mutatja.

A. Sharma az igeképzésben tapasztalható jelentésbeli eltolódásokat azzal magyarázza, hogy feltételezi úgynevezett „ál"-műveltető igék létezését

a hindiben mind a műveltető, mind a kettős műveltető alakkal kapcsolatban. Nem tekinti a neutrális igéket az igeképzés folyamán kialakult sorozat első fázisának, hanem az igesor második, tranzitív fázisából származó passzív alaknak. Véleményem szerint azonban a neutrális alak a kiindulási fázis.[1]

A. P. Barannikov figyelmét a műveltető jelentés magyarázatára összpontosítja. Az általam négytövű igéknek nevezett igék második alakját ő az első műveltető alaknak nevezi. Az igéket öt csoportra osztja a tőhangzó változása és az igető szótagszáma szerint.[2]

H. C. Scholberg az igéket szintén az igető szótagszáma, valamint a magánhangzók minőségi és mennyiségi változása szerint osztályozza, és ezen az alapon az igéket hat csoportra osztja. Külön csoportban említi azokat az igéket, amelyeknek az aspektusa megváltozik az igesor egyes tagjainak képzése során.[3]

Kāmtā Prasād Guru felsorolja azt a hat igét (*ānā*, *jānā*, *saknā*, *honā*, *rucnā* és *pānā*) — valamennyi tárgyatlan ige —, amelyekből nem képeznek műveltető igéket. Szerinte minden más igéből kétféle műveltető tövet lehet képezni. Az elsőt tárgyas igeként használják, míg a második műveltetést fejez ki.[4]

T. Grahame Bailey élesen megkülönbözteti a jelentést és a műveltető igék képzését. Fontos megfigyelése, hogy az igesorok egyes tagjainak a képzése során az eredeti jelentés aspektusa, a jelentéstani változás menete, szintén megváltozik, pl. a *dikhnā* „látszani", *dekhnā* „nézni, látni", *dikhānā* „mutatni", *dikhvānā* „nézetni vagy mutattatni" igesor esetében. Ami azonban az alakot illeti, Bailey is műveltető alakokról beszél, és pl. a *dikhnā* ige esetében három műveltető alakot említ. Szabályokat állít fel az igető szótagszáma és utolsó magánhangzójának minősége és hosszúsága szerint.[5]

T. Ja. Elizarenkova, továbbfejlesztve Bailey nézeteit, a műveltető igék alakja és jelentése közötti eltolódásokat taglalja és ezt a jelenséget aszszimetriának nevezi. Szerinte a hindiben az igék összehasonlítása a műveltetés foka szerint attól függ, hogy az ige kezdeti fázisa tárgyas-e vagy tárgyatlan. Külön foglalkozik az egyes igefokok alaki és jelentéstani sajátosságaival.[6]

Z. M. Dymšic derivatív tranzitív és műveltető igék képzéséről beszél. Megjegyzi, hogy az igeképzés folyamán az intranzitív igék tranzitívvá, a tranzitív igék pedig műveltetővé válnak.[7]

[1] Dr. Aryendra Sharma, A Basic Grammar of Modern Hindi. Angol változat. Government of India, Ministry of Education and Scientific Research, 1958. Causative Verbs: 82—86.

[2] A. P. Barannikov—P. A. Barannikov, Хиндустани (хинди и урду). Издательство литературы на иностранных языках. Moszkva 1956. Lásd még A. P. Barannikov, Краткий грамматический очерк хинди, a V. M. Beszkrovnyj, Хинди—русский словарь függeléke. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Moszkva 1953. 1191—1193.

[3] H. C. Scholberg, Concise Grammar of the Hindi Language. Third Edition, Oxford University Press 1955. Causative Verbs: 97—100.

[4] Kāmtā Prasād Guru, Грамматика хинди (a hindi eredeti orosz fordítása). Moszkva 1957. Каузативные основы глагола: 615—171.

[5] T. Grahame Bailey, Teach Yourself Urdu. London 1956. Causal Verbs: 57—66.

[6] T. Ja. Elizarenkova, Об ассимметрии в системе каузативных глаголов в языке хинди. Вопросы грамматики языка хинди. Moszkva 1962. 76—86.

[7] Z. M. Dymšic, Язык урду. Издательство восточной литературы. Moszkva 1962. Производные, переходные и понудительные (каузативные) глаголы. 104—105.

T. K. KATENINA röviden áttekinti a tárgyas és műveltető igék képzésével kapcsolatos magánhangzó- és mássalhangzóváltozásokat. Ezután részletesen tárgyalja a cselekvés kezdeményezője és végrehajtója közötti különbségeket. Azt is említi, hogy egyes igék, amelyek alakjukat tekintve műveltetők, jelentésüket tekintve eltértek eredeti alakjuktól. Pl. *bulānā* „hívni" *(bolnā* „beszélni").[8]

N. V. GUROV[9] szintén tárgyalja a műveltető igék rendszerét a hindiben.

A fentiekből látható, hogy a hindi nyelvnek ez a jelensége, amelyet régebben egyszerűen a műveltető igék képzésének tekintettek, a valóságban egy szélesebb kategória, amely tárgyatlan, tárgyas és műveltető igéket foglal magába.

2. A hindi egyszerű igék tövei többnyire egyszótagúak, ritkábban pedig kétszótagúak vagy esetleg háromszótagúak. A hangsúly mindig az igető utolsó szótagján van, és ennek a szótagnak a magánhangzója megváltozik az ige egyes fázisainak képzése során.

Már BEAMES[10] észrevette, hogy az általa tárgyalt indoárja nyelvekben (hindi, pandzsábi, szindhi, gudzsaráti, maráthi, orija és bengáli) az igető változásával és továbbképzésével együtt az ige eredeti jelentése fázisszerű változást mutat, az igének új fázisai keletkeznek. A jelentés tekintetében Beames szerint a modern indoárja nyelveknek összesen nyolc fázisa lehetséges, amelyek a pozitív és a negatív irányban egy neutrális fázisból indulnak ki. Ezt Beames 0 pontnak nevezi. A negatív irányból kiindulva ezek a fázisok a következők: szevedő műveltető (−3), szenvedő (−2), szenvedő tárgyatlan (−1), neutrális (0), cselekvő tárgyatlan (+1), cselekvő (+2), műveltető (+3), kettős műveltető (+4). Ez a skála természetesen egyik nyelvben sem található meg teljes egészében. Beames ezért skálájának összeállításakor a fent említett modern indoárja nyelveket egy összefüggő egésznek tekintette. Az igerendszer nyolcfázisú felosztását azonban gyakorlati szempontból maga Beames sem tekinthette megfelelőnek, mert megjegyezte, hogy a modern indoárja nyelvekben a szenvedő, a neutrális, a cselekvő és a műveltető fázis a leggyakoribb.

Ebben a fejezetben a hindi igerendszer sajátosságait vizsgálom, annál is inkább, mivel a fenti sajátosságok a hindi nyelvben találhatók meg a legszabályszerűbb alakban.

A hindi igéknek, a l a k j u k a t t e k i n t v e, összesen négy különböző tövük lehet, és ennek megfelelően j e l e n t é s ü k e t t e k i n t v e szintén négy fokozatuk lehetséges. A t e l j e s sorozat kezdő alakjának tőhangzója mindig rövid. A második tő utolsó szótagja mindig hosszú és minőségileg is különbözik a kezdeti alak tőhangzójától. A harmadik és negyedik tövet a hagyományosan első, illetve második műveltető képzőnek nevezett képzőnek a kezdeti tőhöz való adásával képezik. Az első műveltető képző *-ā* és a második műveltető képző *-vā*.

Pl.: *girnā* ('esni'), *girānā*, *girvānā*;
khānā ('enni'), *khilānā*, *khilvānā*.

[8] T. K. KATENINA, Язык хинди. Издательство восточной литературы. Moszkva 1960. Образование и значение глагольных основ. 66—68.

[9] N. V. GUROV, Выражение субъективно-объективных отношений в языке хинди («Простые и производные глаголы»). Учёные записки ЛГУ, No. 279. (1960): 135—151.

[10] J. BEAMES, A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India. Vol. III. London 1879. § 10. The Verb 29—32.

Alakjukat tekintve az igék egy részének négy, másik részének csak három töve van. A háromtövű igék egyik csoportjában (a) a második tő, míg a másik csoportjában az első tő hiányzik. Az utóbbi csoportnak két változata van attól függően, hogy az igeképzés során a tőhangzó változik-e (b), vagy sem (c).

Természetesen az egyes igefokozatok jelentése gyakran átlépi a fent említett alaki séma kereteit és különböző eltolódásokat mutat. Ezek az eltolódások mindig a t é n y l e g e s e n e l ő f o r d u l ó alap-igealak jelentésétől függenek. Így az igeképzés során létrejött igék között néha a harmadik, néha pedig a negyedik alak hiányzik, vagy pedig két alakilag különböző igefokozat jelentése egybeesik.

Az alant felsorolt példák az egyes igefokozatok jelentésbeli eltolódását mutatják az egyes alaki sémákban.

Négytövű igék

jag- 'ébren van' (neutr.), *jāg-* 'felébred' (cselekvő tárgyatlan), *jagā-* 'felébreszt' (cselekvő tárgyas), *jagvā-* 'felébresztet' (műveltető); *har-* 'elragad' (cselekvő tárgyas), *hār-* 'elveszít' (cselekvő tárgyas), *harā-* 'meghiúsít' (cselekvő tárgyas), *harvā-* 'elveszíttet' (műveltető); *mar-* 'meghal' (cselekvő tárgyatlan), *mār-* 'megöl' (cselekvő tárgyas), *marā-* 'megölet' (műveltető), *marvā-* 'rávesz valakit, hogy mást megölessen' (kettős műveltető); *bigaṛ-* 'elromlik' (szenvedő), *bigāṛ-* 'elront' (cselekvő tárgyas), *bigṛā-* 'elrontat' (műveltető), *bigaṛvā-* 'rávesz valakit, hogy valamit elrontasson' (kettős műveltető); *sambhal-* 'fenn van tartva' (szenvedő), *sambhāl-* 'fenntart' (cselekvő tárgyas), *sambhlā-* 'fenntartat' (műveltető), *sambhalvā-* 'rávesz valakit, hogy mást fenntartasson' (kettős műveltető); *lip-* 'be van kenve' (szenvedő), *līp-* 'beken' (cselekvő tárgyas), *lipā-* 'bekenet' (műveltető), *lipvā-* 'rávesz valakit, hogy valamit bekenjen' (kettős műveltető); *sil-* 'varrva van' (szenvedő), *sī-* ($l > \emptyset$) 'varr' (cselekvő tárgyas), *silā-* 'varrat' (műveltető), *silvā-* 'rávesz valakit, hogy varrasson valakivel' (kettős műveltető); *dikh-* 'látva van' (szenvedő), *dekh-* 'néz, lát' (cselekvő tárgyas), *dikhā-* 'mutat' (cselekvő tárgyas vagy műveltető); *dikhvā-* 'láthatóvá tesz' (kettős műveltető); *luṭ-* 'ki van rabolva' (szenvedő), *lūṭ-* 'kirabol' (cselekvő tárgyas), *luṭā-* 'kiraboltat' (műveltető), *luṭvā-* 'kiraboltat' (kettős műveltető); *khul-* 'nyitva van' (szenvedő), *khol-* 'kinyit' (cselekvő tárgyas), *khulā-* 'kinyittat' (műveltető), *khulvā-* 'rávesz valakit, hogy kinyittasson valamit' (kettős műveltető); *dhul-* 'ki van mosva' (szenvedő), *dho-* ($l > \emptyset$) 'mos' (cselekvő tárgyas), *dhulā-* 'mosat' (műveltető), *dhulvā-* 'rávesz valakit, hogy mosasson' (kettős műveltető).

A következő igékben az első tő végén levő *ṭ ṛ*-re változik a további tövekben: *phaṭ-* 'szétreped' (cselekvő tárgyatlan), *phāṛ-* 'széttép' (cselekvő tárgyas), *phaṛā-* 'széttépet' (műveltető), *phaṛvā-* 'rávesz valakit, hogy széttépessen valamit' (kettős műveltető); *ṭūṭ-* 'eltörik' (cselekvő tárgyatlan), *toṛ-* 'eltör' (cselekvő tárgyas), *tuṛā-* 'eltöret' (műveltető), *tuṛvā-* 'rávesz valakit, hogy valamit eltöressen' (kettős műveltető); *chuṭ-* 'el van hagyva' (szenvedő), *choṛ-* 'elhagy' (cselekvő tárgyas), *chuṛā-* 'felszabadít' (cselekvő tárgyas), *chuṛvā-* 'felszabadíttat' (kettős műveltető); *phuṭ-* 'szétreped' (cselekvő tárgyas), *phoṛ-* 'szétrepeszt' (cselekvő tárgyas), *phuṛā-* 'elrepesztet' (műveltető), *phuṛvā-* 'rávesz mást, hogy elrepesztessen' (kettős műveltető).

Megjegyzés: A *dikhnā* és *harnā* ige esetében a jelentésváltozás menete is megváltozik.

Háromtövű igék

(a) A második tő hiányzik, így a tőhangzó nem változik: *cal-* 'jár' (cselekvő tárgyatlan), *calā-* 'mozgat' (cselekvő tárgyas), *calvā-* 'járat' (műveltető); *kar-* 'csinál' (cselekvő tárgyas), *karā-* 'csináltat' (műveltető), *karvā-* 'rávesz valakit, hogy csináltasson' (kettős műveltető); *pak-* 'meg van főzve' (szenvedő), *pakā-* 'főz' (cselekvő tárgyas), *pakvā-* 'főzet' (műveltető); *paṛh-* 'olvas' (cselekvő tárgyas), *paṛhā-* 'tanít' (cselekvő tárgyas), *paṛhvā-* 'olvastat' (műveltető); *gir-* 'esik' (neutrális), *girā-* 'ledönt' (cselekvő tárgyas), *girvā-* 'ledöntet' (műveltető); *likh-* 'ír' (cselekvő tárgyas), *likhā-* 'írat' (műveltető), *likhvā-* 'írattat' (kettős műveltető).

(b) Az első tő hiányzik, a tőhangzó hosszúsága, vagy hosszúsága és minősége megváltozik: *bīt-* 'eltelik' (neutrális), *bitā-* 'eltölt időt' (cselekvő tárgyas), *bitvā-* 'eltöltet időt' (műveltető); *sīkh-* 'tanul' (cselekvő tárgyas), *sikhā-* 'tanít' vagy 'tanultat' (cselekvő tárgyas vagy műveltető), *sikhvā-* 'taníttat' (kettős műveltető); *bhej-* 'küld' (cselekvő tárgyas), *bhijā-* 'küldet' (műveltető), *bhijvā-* 'rávesz valakit, hogy küldessen' (kettős műveltető); *leṭ-* 'lefekszik' (cselekvő tárgyatlan), *liṭā-* 'lefektet' (műveltető), *liṭvā-* 'mást rávesz, hogy lefektessen valakit' (kettős műveltető); *baiṭh-* 'ül' (cselekvő tárgyatlan), *biṭhā-* 'leültet' (műveltető), *biṭhvā-* 'rávesz valakit, hogy leültessen valakit' (kettős műveltető); *bol-* 'beszél' (cselekvő tárgyatlan), *bulā-* 'hív' (cselekvő tárgyas), *bulvā-* 'hívat' (műveltető).

A következő igékben a harmadik és negyedik alakban *-l-* iktatódik a második tő végső magánhangzója, valamint az *-ā* illetve *-vā* képző közé: *khā-* 'eszik' (cselekvő tárgyas), *khilā-* 'táplál' (cselekvő tárgyas), *khilvā-* 'tápláltat' (műveltető); *pī-* 'iszik' (cselekvő tárgyas), *pilā-* 'inni ad' (cselekvő tárgyas), *pilvā-* 'inni adat' (műveltető); *de-* 'ad' (cselekvő tárgyas), *dilā-* 'adat' (műveltető), *dilvā-* 'rávesz valakit, hogy adasson' (kettős műveltető); *so-* 'alszik' (cselekvő tárgyatlan), *sulā-* 'lefektet' (cselekvő tárgyas), *sulvā-* 'megbíz valakit, hogy elaltasson valakit' (műveltető).

Megjegyzés: A *bolnā* ige esetében a jelentésváltozás menete szintén megváltozik.

(c) Az első tő hiányzik, a tőhangzó nem változik: *phail-* 'terjed' (szenvedő), *phailā-* 'terjeszt' (cselekvő tárgyas), *phailvā-* 'terjesztet' (műveltető); *khoj-* 'keres' (cselekvő tárgyas), *khojā-* 'kerestet' (műveltető), *khojvā-* 'megbíz valakit, hogy kerestessen' (kettős műveltető); *lauṭ-* 'visszatér' (cselekvő tárgyatlan), *lauṭā-* 'visszatérít' (cselekvő tárgyas), *lauṭvā-* 'visszatérít' (műveltető).

Láttuk tehát, hogy az igék fokozása során egyes esetekben cselekvő tárgyas, más esetekben viszont műveltető jelentés felel meg ugyanannak az igeképzési fokozatnak. Az is előfordulhat — mint ezt már más szerzők is hangsúlyozták —, hogy az ige jelentésváltozásának menete (az igeaspektus) szintén megváltozik, mint pl. a *dikhnā*, *bolnā* stb. igék esetében.

Ezért itt nem csupán műveltető igék képzésével van dolgunk, hanem egy tágabb, egységes kategóriával, amely nem más, mint az igeaspektus fokozása egy neutrális jelentésből kiindulva a pozitív irányban, amint ezt többé-kevésbé már Beames is megállapította. Így tehát a jelentésváltozás szempontjából nem csak az igeképzés

módja, hanem a kiindulási alak jelentése is fontos. Ennek a szélesebb kategóriának a külső kerete az a morfológiai rendszer, amely magánhangzóváltozásból és igeképzésből áll.

Az igetövek képzésének valamennyi lehetőségét a tőhangzó változása alapján az alábbi diagramban foglalhatjuk össze.

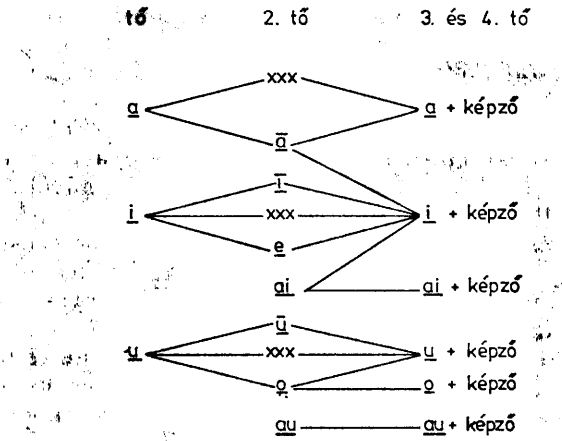

Ez a diagram magábafoglalja a tőhangzó képzésének mind a 13 lehetőségét.

Az első tőben, egy kivétellel *(ṭūṭnā)*, csak a hindi nyelv három rövid magánhangzója, *a*, *i*, *u*, fordul elő.

A második tőben ezek a rövid magánhangzók meghosszabbodnak és bizonyos esetekben minőségük is megváltozik. Így az eredeti három lehetőséghez képest itt már két lehetőséget találunk.

A harmadik és negyedik tőben az alapformában található kezdeti helyzet részben visszaáll, de emellett az *ai* és *au* diftongus, valamint a hosszú *o* magánhangzó szintén előfordul.

3. Ha a fentebb tárgyalt tőhangzó változásokat szinkrón változásoknak tekintjük, amelyek megfelelő szabályok szerint egy alapalakból vezethetők le, olyan formula-szerű morfológiai szabályokat állíthatunk fel, amelyek meghatározzák az egyes igecsoportok tőhangzó változásait. Ezeknek a „formuláknak" az alapján egy meghatározott ige bármelyik fokának hangalakja meghatározható.

Láttuk, hogy a háromtövű igék (a) csoportja olyan igéket foglal magába, amelyeknek tőhangzója a különböző igefokokban változatlan, vagyis *a*, *i* vagy *u*. Ebben az esetben a változatlan tőhangzót az igetőben előforduló magánhangzó nagybetűjével jelöljük, vagyis $a—a—a = A$, $i—i—i = I$, $u—u—u = U$. A további igeképző *ā*-ját, amelyet $\bar{A}$-val jelölünk, a tőhangzó morfémájához csatoljuk: + jellel. Így a következő formulákat kapjuk: $[A + \bar{A}]$, $[I + \bar{A}]$, $[U + \bar{A}]$. Pl.: *paṛhnā* $[A + \bar{A}]$, ami azt jelenti, hogy a továbbképzett alakok *paṛhānā* és *paṛhvānā*.

A háromtövű igék (b) csoportjának esetében, ahol a már kifejtett szabály szerint a második tő hosszú magánhangzója a továbbképzés folyamán

megrövidül, vagyis a hiányzó első igető alakját veszi fel, ezt a változást a hosszú igető, morfémájából kiindulva így jelölhetjük: $\bar{a} > a = \bar{A}^a$, ahol a kitevőben található kisbetűvel írt magánhangzó mindig a továbbképzett tő megrövidült tőhangzóját jelenti. Ugyanígy képezhetők a további formulák is: $\bar{a} > i = \bar{A}^i$, $\bar{\imath} > i = \bar{I}^i$, $e > i = E^i$, $ai > i = AI^i$, $o > u = O^u$ (a második és a harmadik eset kivételével bifurkációról van szó; ez a fenti diagramból is leolvasható, amely az igetövek képzésének összes lehetőségeit feltünteti).

Így a háromtövű igék (b) csoportjának formulái a következők lesznek: $[\bar{A}^a + \bar{A}]$, $[\bar{A}^i + \bar{A}]$, $[\bar{I}^i + \bar{A}]$, $[E^i + \bar{A}]$, $[AI^i + \bar{A}]$, $[O^u + \bar{A}]$.

Pl.: *jānnā* $[\bar{A}^a + \bar{A}]$, ami azt jelenti, hogy ennek a sorozatnak második és harmadik alakja (amely a harmadik és negyedik tövet mutatja), *janānā*, illetve *janvānā* lesz. Ugyanígy tehát: *khāna* $[\bar{A}^i + l + \bar{A}]$, ahol az *-l-* a második tő és az igeképző közé iktatódik, és így a következő két alak *khilānā*, illetve *khilvānā* lesz; *sīkhnā* $[\bar{I}^i + \bar{A}]$, *sikhānā*, *sikhvānā*; *leṭnā* $[E^i + \bar{A}]$, *liṭānā*, *liṭvānā*; *baiṭhnā* $[AI^i + \bar{A}]$, *biṭhānā*, *biṭhvānā*; *bolnā* $[O^u + \bar{A}]$, *bulānā*, *bulvānā*; *sonā* $[O^u + l + \bar{A}]$, *sulānā*, *sulvānā*.

A háromtövű igék (c) csoportjában a hosszú tőhangzó változatlan marad az ige midegyik fokában. Ezért az ebbe a csoportba tartozó igék morfológiai formulái a következők: az *ai* tőhangzó esetében $[AI + \bar{A}]$, az *o* tőhangzó esetében $[O + \bar{A}]$, az *au* tőhangzó esetében $[AU + \bar{A}]$. Pl.: *phailnā* $[AI + \bar{A}]$, *phailānā*, *phailvānā*; *khojnā* $[O + \bar{A}]$, *khojānā*, *khojvānā*; *lauṭnā* $[AU + \bar{A}]$, *lauṭānā*, *lauṭvānā*.

A négytövű igék formuláit úgy állíthatjuk fel, hogy az alapalak tövét a rövid tőhangzó nagybetűjével jelöljük és ezt a $\sim$jellel kapcsoljuk a második tő meghosszabbodott és esetleg minőségileg is megváltozott morfámájához. Ezek a morfémák megegyeznek a háromtövű igék (b) csoportjának megfelelő morfémáival, pl.

$a > \bar{a} > a = A \sim \bar{A}^a$, $i > \bar{\imath} > i = I \sim \bar{I}^i$,
$i > e > i = I \sim E^i$, $u > \bar{u} > u = U \sim \bar{U}^u$,
$u > o > u = U \sim O^u$.

Így, figyelembevéve az *-ā* igeképzőt, ezeknek az igéknek a formulái a következőképpen írhatók fel:

kaṭnā $[A \sim \bar{A}^a + \bar{A}]$, *kāṭnā*, *kaṭānā*, *kaṭvānā*;
siñcnā $[I \sim \bar{I}^i + \bar{A}]$, *sīñcnā*, *siñcānā*, *siñcvānā*;
phirnā $[I \sim E^i + \bar{A}]$, *phernā*, *phirānā*, *phirvānā*;
luṭnā $[U \sim \bar{U}^u + \bar{A}]$, *lūṭnā*, *luṭānā*, *luṭvānā*;
khulnā $[U \sim O^u + \bar{A}]$, *kholnā*, *khulānā*, *khulvānā*.

Azokat a négytövű igéket, amelyekben a tővégi *ṭ ṛ*-re változik, a következő módon jelölhetjük: az $a > \bar{a} > a$ változás esetében $[A \sim \bar{A}^a{}_{\dot{r}} + \bar{A}]$, az $\bar{u} > o > u$ változás esetében $[\bar{U} \sim O^u{}_{\dot{r}} + \bar{A}]$. Pl.: *phaṭnā* $[A \sim \bar{A}^a{}_{\dot{r}} + \bar{A}]$, *phāṛnā*, *phaṛānā*, *phaṛvānā*; *ṭūṭnā* $[\bar{U} \sim O^u{}_{\dot{r}} + \bar{A}]$, *toṛnā*, *tuṛānā*, *tuṛvānā*.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a hindiben az a jelenség, amelyet korábban a műveltető igék képzésének neveztek, egy olyan szélesebb kategória, amelyet én az igeaspektus fokozásának nevezek. Ennek a szélesebb kategóriának külső kerete az a morfológiai rendszer, amelyet az ebben a fejezetben felállított formulák jellemeznek.

III.

Egyszerű és összetett igealakok hangsúlyviszonyai a hindiben

1. A hindi igék hangsúlyviszonyait csak néhány kutató tárgyalta részletesebben és egyéb szókategóriáktól elkülönítve. A. P. Barannikov és P. A. Barannikov[11] szerint a hindi igékben a hangsúly midig az igetövön van, és ha az igető két vagy több szótagból áll, akkor az igető utolsó szótagján. Nem tárgyalják azonban részletesen az egyes igealakok, különböző igenevek (melléknévi igenév, határozói igenév), különösen pedig az összetett igealakok és összetett igék hangsúlyviszonyait. Megemlíthetjük még Kamtaprasad Guru,[12] Dhirendra Varma,[13] Aryendra Sharma,[14] valamint Sz. G. Rudin[15] és Z. M. Dymsic[16] műveit, akik szintén foglalkoztak a kérdéssel. Rudin[17] és Varma[18] az igető hangsúlyviszonyait úgy jellemzi, hogy összehasonlítja az egyszótagú és a származékos többszótagú (úgynevezett műveltető) igetöveket, de ők sem adnak részletesebb és rendszeres magyarázatot.

2. A hindi igék hangsúlyviszonyai bizonyos mértékben eltérnek az egyéb szókategóriák hangsúlyviszonyaitól. Ezért fontosnak tartjuk ennek a kérdésnek részletesebb tárgyalását és kifejtését. Ez annál inkább fontosnak látszik, mert a hindi igeragozás és részben a hindi igeképzés analitikus jellege miatt az egyes igealakok igen gyakran több összetevő elemből állnak és így ezek hangsúlyviszonyainak tanulmányozása túlmegy a szorosabb értelemben vett szóhangsúly keretein. Az igék és igekomplexumok hangsúlyviszonyainak tisztázása gyakorlati szempontból is fontos. Ugyanis a hangsúly fonémajellege miatt a helyes hangsúlyozás elősegíti, míg a helytelen hangsúlyozás zavarja a beszéd megértését.

3. Az A. P. Barannikov és P. A. Barannikov által említett szabály helyes, egy kivétellel, éspedig amikor az egy rövid zárt szótagból álló tövű igék optatívusz alakjai bizonyos emóció következtében erősebb hangsúlyt kapnak. Pl.:

suno bhāī! (semmi válasz)
'figyelj barátom!'

bāt suno! kyā tum merī bāt na sunte ho?
'idehallgass! nem érted, hogy mit mondok?' vagy

[11] A. P. Barannikov—P. A. Barannikov, Хиндистани (Хинди и урду). Moszkva 1956. 7—8.
[12] Kāmtāprasād Guru, Грамматика хинди I. Moszkva 1957. 65—66.
[13] Dhirendra Varma: Hindibhāṣā kā itihās. Hindustani ekedemi. Prayag. 219—221.
[14] Aryendra Sharma, A Basic Grammar of Modern Hindi. Government of India, Ministry of Education and Scientific Research. 1958. 12—14. Accent.
[15] Sz. G. Rudin, некоторые вопросы фонетики языка хиндустани. Ученые записки Института востоковедения. 13 (1958): 239—240, 242—246, 259—260.
[16] Z. M. Dymšic, Язык урду. Moszkva 1962. 20—21.
[17] Sz. G. Rudin: i. m. i.3.
[18] Dhirendra Varma: 24 m. 220.

calo! (semmi mozgás)
'gyere!'

calo! ham caleṅ!
'gyerünk! menjünk!'

A fenti példákban a hangsúly az igetőről az igealak utolsó szótagjára helyeződött át.

Most pedig lássuk az egyszótagú, kétszótagú és háromszótagú igetövek hangsúlyviszonyait (ha különösebb emóciót nem tartalmaznak). A példákban az igető után a következő igealakokat soroljuk fel, amelyekben a hindi igék valamennyi morfológiailag különböző eleme előfordul: (1) főnévi igenév, (2) jelen idejű melléknévi igenév, (3) múlt idejű melléknévi igenév, (4) jelen idő kijelentő mód, általános, (5) jelen idő kijelentő mód, folyamatos, (6) befejezett jelen, (7) jövő idő, (8) optatívusz, (9) parancsoló mód, egyszerű, (10) parancsoló mód, udvarias, (11) határozói igenév (igető + *kər)*, (12) főnévi igenév + *vālā*, (13) abszolutivum (igető) + módosító ige.

Egyszótagú igető

sun- (1) *sunnā*, (2) *suntā*, (3) *sunā*, (4) *suntā hūṅ*, (5) *sun rəhā hūṅ*, (6) *suntā hɛ*, (7) *sunūṅgā*, (8) *sunūṅ*, (9) *suno*, (10) *sunie*, (11) *sun kər*, (12) *sunne vālā*, (13) *sun lenā*.

Nézzük meg most azoknak az egyszótagú igetöveknek a hangsúlyviszonyait, amelyek egy hosszú nyílt, illetve egy hosszú zárt szótagból állnak, vagyis pontosabban ezen igék szintetikus és analitikus igealakjainak hangsúlyviszonyait a fent említett példák alapján.

ā- (1) *ānā*, (2) *ātā*, (3) *āyā*, (4) *ātā hūṅ*, (5) *ā rəhā hūṅ*, (6) *āyā hɛ*, (7) *āūṅgā*, (8) *āūṅ*, (9) *āo*, (10) *āie*, (11) *ā kər*, (12) *āne vālā*, (13) *ā jānā*.

dekh- (1) *dekhnā*, (2) *dekhtā*, (3) *dekhā*, (4) *dektā hūṅ*, (5) *dekh rəhā hūṅ*, (6) *dekhā hɛ*, (7) *dekhūṅgā*, (8) *dekhūṅ*, (9) *dekho*, (10) *dekhie*, (11) *dekh kər*, (12) *dekhne vālā*, (13) *dekh lenā*.

Tehát a fenti, egy hosszú nyílt, illetve egy hosszú zárt szótagból álló igetövek megőrzik hangsúlyukat valamennyi esetben.

Amint már említettük, a szabály szerint a kétszótagú és háromszótagú igetövek esetében a hangsúly az igető utolsó szótagján van. Mint alább látni fogjuk, ez alól a szabály alól nincs kivétel.

Kétszótagú igető

sunā- (1) *sunānā*, (2) *sunātā*, (3) *sunāyā*, (4) *sunātā hūñ*, (5) *sunā rəhā hūñ*, (6) *sunāyā hɛ*, (7) *sunāūñgā*, (8) *sunāūñ*, (9) *sunāo*, (10) *sunāie*, (11) *sunā kər*, (12) *sunāne vālā*, (13) *sunā denā*.

Háromszótagú igető

pəhuñcā- (1) *pəhuñcānā*, (2) *pəhuñcātā*, (3) *pəhuñcāyā*, (4) *pəhuñcātā hūñ*, (5) *pəhuñcā rəhā hūñ*, (6) *pəhuñcāyā hɛ*, (7) *pəhuñcāūñgā*, (8) *pəhuñcāūñ*, (9) *pəhuñcāo*, (10) *pəhuñcāie*, (11) *pəhuñcā kər*, (12) *pəhuñcāne vālā*, (13) *pəhuñcā denā*.

Figyelembe véve valamennyi felsorolt igekategóriát, a hindi egyszerű igék szintetikus (egy elemből álló) és analitikus (több elemből álló) igealakjaiban a hangsúly majdnem mindig az igetövön (az analitikus igealakban a főige tövén) van. A kétszótagú és háromszótagú igetövekben mindig az igető utolsó szótagja a hangsúly hordozója, azonban ahogy fentebb láttuk, az egy rövid zárt szótagból álló igetövek esetében *(sun-, cəl-, gir-* stb.) egyes szintetikus igealakokban, mint az optatívusz, az egyszerű és az udvarias parancsoló mód, a nagyobb emóció következtében a hangsúly az igetőről az igealak utolsó (második vagy harmadik) szótagjára helyeződhetik át.

Megjegyezzük még, hogy az analitikus igealakokban (pl. *suntā hūñ, sun rəhā hūñ, sunātā hūñ, sunā rəhā hūñ* stb.) a hangsúly, a főhangsúly, mindig az ige, a főige, tövén van. Ez különösen a főige tövéből és módosító igéből álló szerkezet esetében fontos. Ez a szerkezet többé-kevésbé a magyar nyelvben és néhány más európai nyelvben található igekötős igék hindi megfelelője. Ezt bővebben a IV. fejezetben fejtjük ki. Ebben a szerkezetben nem csak két, hanem három elemből álló igealakok is előfordulnak. Pl.:

sun letā hūñ 'meghallom'

sunā detā hɛ 'elmondja'

gir gəyā thā 'leesett'

Amint látjuk, itt a hangsúly, a főhangsúly, mindig a főige tövén van. A főige tövéből és egy módosító igéből álló szerkezetben előforduló igealakok olyan hangsúlyozási egységek, amelyekben az egyes elemek kapcsolatát a főhangsúly jelzi.

4. A hindi nyelv — akárcsak az urdu, a perzsa és a török nyelv — talán éppen ezeknek a nyelveknek a hatására — az igefogalmak jelentős részét analitikus módon, összetétellel fejezi ki. Az ilyen összetett igék vagy igei kifejezé-

sek első, fő eleme, amely a szerkezet jelentésének hordozója, valamely főnév vagy melléknév. A második eleme egy egyszerű ige, amely az igeragozás feltételeit biztosítja, pl. *kərnā* 'tesz, csinál', *honā* 'van' stb. Ezekben az igei kifejezésekben a hindi igeragozás analitikus jellege még fokozottabban érvényesül. Itt tehát még fontosabb az összetett igék több különböző elemből álló igealakjainak egy egységbe való foglalása. Ezt itt is a főhangsúly biztosítja, amely mindig a jelentés hordozóján, a főnéven vagy melléknéven van. Így az összetett igékben vagy igei kifejezésekben a hangsúly szempontjából a főnév vagy melléknév az igető szerepét játssza. Lássuk pl. az alábbi igei kifejezések hangsúlyviszonyait:

bā́t kərnā 'beszélget' (beszélgetést csinál)

śurū́ kərnā 'kezd' (kezdést csinál)

kośiś́ kərnā 'megpróbál' (próbát csinál)

səfāī́ kərnā 'tisztít' (tisztítást csinál)

ləjjit́ honā 'szégyenkezik' (szégyellős van)

səmāptə́ honā 'befejeződik' (befejezett van)

Az alábbi példákban az igei kifejezések alakjai magukban csonka mondatok.

bā́t kər rəhā hū̃ñ 'beszélgetek'

śurū́ kərtā hɛ 'kezd' (általában, nem éppen most)

kośiś́ kərū̃ñgā 'meg fogom próbálni'

səfāī́ kər deñge 'meg fogjuk tisztítni' (igető + *denā* mint módosító ige)

ləjjit́ ho rəhā hɛ 'szégyenkezik' (most)

səmāptə́ ho gəyā thā 'befejeződött'

Az igei kifejezések fokozott analitikus jellege a fenti példákból is kitűnik. Itt négy elemből álló igealakokat is találunk. A hangsúly (a legerősebb hangsúly) mindig az igei kifejezés első elemén, vagyis a főnéven vagy melléknéven van. Ez a hangsúly a főnévnek vagy melléknévnek azon a szótagján van, amely a szóhangsúly általános szabályai szerint is hangsúlyos lenne, mint pl. *bā́t*, *śurū́*, *kośiś́*, *ləjjit́*, *səfāī́* stb. Az igeragozás folyamán létrejött, három vagy négy elemből álló igealakokat a hangsúly egy nagyobb hangsúlyozási egységbe foglalja, éppúgy mint az egyszerű igék több elemből álló igealakjai esetében.

Összefoglalás:

1. Az egyszerű igék több elemből álló igealakjaiban a hangsúly (a legerősebb hangsúly) mindig az igetövön van, amely az igealak első eleme.

2. Az egy rövid zárt szótagból álló igetövek esetében a szintetikus (egy elemből álló) igealakokban, amelyek természetüknél fogva is bizonyos e m ó c i ó t tartalmaznak (optatívusz, egyszerű és udvarias parancsoló mód), egy külön nyomaték következtében a hangsúly az igetőről az igealak utolsó szótagjára helyeződik át.

3. A főige tövéből (abszolutivum) és egy módosító igéből álló szerkezet esetében a hangsúly mindig a főigén van.

4. Az egyszerű igék több elemből álló igealakjaiban és az összetett igék vagy igei kifejezések valamennyi igealakjában a hangsúly (a legerősebb hangsúly) az igealak első elemén — az egyszerű igék esetében az igetövön, az igei kifejezések esetében pedig a főnéven vagy melléknéven — van. Az ilyen igealakokat a hangsúly h a n g s ú l y o z á s i e g y s é g e k b e foglalja.

IV.

A perfektív igeaspektus kifejezésének összehasonlítása a hindiben és a magyarban

1. A perfektív igeaspektust a különböző nyelvek különböző módon fejezik ki. A legtipikusabb példákkal azt szeretném szemléltetni, hogy miképpen fejezi ki a hindi és a magyar;nyelv ugyanazokat a nyelvtani jelentéseket (jelentésbeli osztályokat) egymástól lényegesen különböző alaki és szerkezeti eszközökkel.

1.1. A hindi nyelv a cselekvés befejezettségét úgy fejezi ki, hogy a főige egyszerű abszolutivumához (ebben az esetben morfológiailag a főige tövéhez) egy bizonyos módosító ige ragozott alakját adja. A főige töve a cselekvés alapjelentésének hordozója. A módosító igék nem változtatják meg a főige jelentését, csupán módosítják azt. A főige jelentését befejezetté teszik és ezen kívül sok esetben a cselekvés egyéb körülményeit is kifejezik (többé-kevésbé amit Aktionsartnak nevezünk), például a cselekvés hirtelenségét és váratlanságát, erőszakosságát és irányát is. A leggyakoribb ilyen módosító igék a következők:

jānā	'menni'	*ḍālnā*	'dobni'
paṛnā	'leesni'	*lenā*	'venni'
uṭhnā	'felkelni'	*denā*	'adni'

A fentieken kívül még sok egyéb módosító ige is van a hindiben, amelyeknek funkciója részben a perfektivitás létrehozása, részben pedig az alapjelentés egyéb, árnyalati módosítása. Jelenleg azonban a fent említett hat módosító ige tárgyalására szorítkozunk, amelyek a leggyakoribbak. Ezeknek a módosító igéknek az eredeti jelentése megszűnik a szerkezeten belül, jelentésük részben vagy egészben grammatikalizálódik. Csupán a fent említett funkciókat látják

el: a *jānā* perfektivitást fejez ki, a *paṛnā* és *uṭhnā* a cselekvés hirtelenségét és váratlanságát, a *ḍālnā* a cselekvés erőszakosságát és merészségét fejezi ki. Ezenkívül természetesen minden módosító ige a perfektivitás funkcióját is ellátja. Különösen érdekes sajátossága a hindi nyelvnek a *lenā* és a *denā* módosító igeként történő használata. A perfektív igeaspektus létrehozásán kívül kifejeznek a cselekvőhöz viszonyított közeledést, a cselekvő előnyére vagy hátrányára történő cselekvést *(lenā)*, valamint a cselekvőhöz viszonyított távolodást és más előnyére vagy hátrányára történő cselekvést *(denā)*.

1.2. A mai magyar nyelv a perfektív igeaspektust főleg igekötős igékkel fejezi ki. Az igekötők használata régi fejlemény a magyar nyelvben.[19] A hat ősi magyar igekötő (*meg, el,* ki, be, fel, le), amelyről J. Soltész Katalin[20] írt értékes monográfiát, a tér legáltalánosabb irányait kifejező határozószókból fejlődött. Kialakulásuk során mind hangtestük, mind jelentésük megváltozott. Temesi M.[21] szerint az igekötő „alapjelentésében a valóságos határozószóval rokon szófaj". Az ősi magyar igekötők ma a következő jelentéskategóriákban használatosak: perfekció (*meg, el,* ki, be, fel, le), perfekció a cselekvés eredményességének árnyalatával *(meg, ki)*, perfekció a cselekvés megszűnésének árnyalatával *(el, ki)*, irányjelentés (*el,* ki, be, fel, le), irányjelentés szélesebb értelemben (*el,* ki, be, fel, le), a cselekvés beállása *(meg, el, fel)*, a cselekvés mozzanatossága *(meg)*, a cselekvés tartóssága *(el)*, jelentésmódosítás speciális irányban *(meg:* elvont és átvitt értelmű igék; *el:* túlzás és pejoráció, a cselekvés ellentéte; *be:* hivatalos használatú és bizonyos jelentésű igék; *ki* és *le:* a cselekvés ellentéte); jelentésmódosítás egymástól függetlenül fejlődött igék esetében (*meg, el,* ki, be, fel, le).

Ezek a jelentéskategóriák természetes úton fejlődtek és közvetlenül vagy közvetve mind visszavezethetők az eredeti irányjelentésre. Kétségtelen azonban, hogy a magyarra hatással volt indoeurópai nyelvek — szláv, latin, német — fejlett igekötőrendszere segítette kibontakozni a magyar igekötőrendszerben rejlő tendenciákat.

A fenti igekötőkön kívül még számos egyéb igekötő is fejlődött a magyarban, amelyek a perfekción kívül többnyire más jelentésmozzanatot is tartalmaznak, ami összefügg az igekötő eredeti jelentésével. Ennek a fejezetnek a keretében az újabb igekötős alakulatokkal nem foglalkozunk.

2. A szerkezet érdekessége már bizonyos idő óta ráirányította a nemzetközi szakirodalom figyelmét a perfektív igeaspektus kifejezésének különböző módjaira. De amint P. E. Hook[22] megjegyzi, a fejlődés ezen a területen nem elég mélyreható. Ugyanis a nyelvészek többsége — a keleteurópai és szovjet

[19] Zsirai M., Az obi-ugor igekötők. Budapest 1933.

[20] J. Soltész K., Az ősi magyar igekötők *(meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959.

[21] Temesi M., A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. köt. III. Szófajok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 263.

[22] P. E. Hook, Perfecting a Test for the Perfective: Aspectual Parallels in Russian, Lithuanian, Modern Greek, Hindi and Pashto. University of Michigan Papers in Linguistics. Vol. 2, No. 4. June 1978. 89.

nyelvészek kivételével — olyan nyelvet beszél, amelyben a perfektivitás „rejtett" kategória, s ezért kevés intuitív érzékük van ez iránt a jelenség iránt. Az utóbbi időben azonban már összehasonlító tanulmányok is megjelentek, amelyek a hindi nyelvnek ezt a sajátos szerkezetét egybevetik a perfektív igeaspektusnak különböző más nyelvekben található formáival. A magyar igekötős igékkel szintén régóta foglalkoznak, de a szerzők többsége ezt a jelenséget főleg a finnugor nyelvekkel és részben a szláv nyelvekkel hasonlítja össze. A magyar igekötős igék összehasonlítása a perfektivitás kifejezésének indoiráni, nevezetesen hindi megfelelőivel eddig még nem történt meg.

2.1. A hindi igéknek ezzel a különleges szerkezetével sokan foglalkoztak különböző fokon és különböző szempontból közelítve meg a kérdést, többnyire az összetett igék kategóriáján belül. Ezek közül itt most csak néhányat említünk. Először S. H. KELLOG[23] tanulmányozta részletesebben a perfektív igeaspektus kifejezését a hindiben, az összetett igék kategóriájában. Szerinte a szerkezet fokozza vagy egyébként módosítja a főige jelentését, amely határozói igenév (a főige töve) alakjában jelenik meg a kombináció elején. KELLOG számos példát említ arra, hogy az angolban az „intenzív" alak értelmét más szóval kell kifejezni, mint az egyszerű ige esetében. Ezekben a kifejezésekben módosító igeként leggyakrabban a *jānā, paṛnā, ḍālnā, uṭhnā, lenā, denā* és *baiṭhnā* szerepel. H. C. SCHOLBERG,[24] ARYENDRA SHARMA[25] és KĀMTĀPRASĀD GURU[26] a perfektív igeaspektust a hindiben szintén az összetett igék kategóriájában tárgyalja. Ezeknek a szerzőknek egyike sem hasonlítja össze a hindi perfektív igeaspektus kifejezését ugyanennek a grammatikai jelenségnek, illetve jelentésosztálynak más nyelvekben található kifejezésével. Újabban azonban mindinkább ráirányul a figyelem a perfektivitás u n i v e r z á l i s jellegére. Ezt tükrözik V. POŘÍZKA[27] cikkei, aki a hindi nyelvnek ezt a jelenségét a szláv nyelvek igekötős igéivel veti egybe. Rámutat, hogy a perfektív igeaspektust kifejező szerkezet a hindiben nem valódi összetett ige, hanem „módosított igei kifejezés".[28] Szerintem ez a jelenség a hindiben valóban nem összetett ige, hanem inkább a főige speciális igealakja. A téma sokoldalú tanulmányozását P. E. HOOK[29] monográfiájában találjuk, amely „compound verbs"

[23] S. H. KELLOG, A Grammar of the Hindi Language. Third Edition. Oxford University Press. London 1955. 259—264.

[24] H. C. SCHOLBERG, Concise Grammar of the Hindi Language. Oxford University lPress. Third Edition. Bombay 1955. 101—104.

[25] A. SHARMA, A Basic Grammar of Modern Hindi. Second Edition. New Delhi 1972. 121—130.

[26] KĀMTĀPRASĀD GURU, Hindī vyākaraṇ. Nāgarīpracārinī Sabhā. Kāśī 1962. 181—488.

[27] V. POŘÍZKA, On the Perfective Verbal Aspect in Hindi. Some features of parallelism between New Indo-Aryan and Slavonic languages. Archiv Orientalni 35 (1967): 64—88 és 233—251, 36 (1968): 233—251, 37 (1968): 19—47, 345—364. Itt jegyzem meg, hogy V. POŘÍZKA kért fel, hogy írjak cikket a hindi perfektív igeaspektus és a magyar igekötős igék közötti párhuzamról.

[28] V. POŘÍZKA, Archiv Orientalni 35 (1967): 65: „Thus, unlike prefixal compounds of Slavonic languages, modified verbal expressions are no compounds proper, and the term »compound verbs« for modified verbal expressions, grammarians have to mention that these »compounds« are no »true compounds«."

[29] P. E. HOOK, The Compound Verbs in Hindi. The Michigan Series in South and Southeast Asian Languages and Linguistics No. 1, 1974. Ez a téma átfogó ismertetése, beleértve a tagadást, valamint a környezeti és szinta tikai vonatkozásokat is.

néven csupán ezt a szerkezetet tárgyalja. P. GAEFFKE[30] a perfektivitás kifejezésének tagadó mondatokban történő előfordulását fejtegeti részletesebben. Megállapítja, hogy az inkább a köznyelv sajátossága, míg az elvontabb, magyarázó, filozófiai szövegekben alig fordul elő. H. NESPITAL[31] az újind analitikus igealakok kialakulását tárgyalva megemlíti, hogy az újind igeaspektus rendszere sok hasonlóságot mutat a szláv nyelvek aspektus-rendszerével. Egy másik cikkében[32] pedig a hindi perfektív igeaspektus szintaktikai vonatkozásait fejtegeti időhatározói mellékmondatokban.

2.2. A magyar igekötős igék funkciójának tisztázása a szakirodalomban fokozatos fejlődés eredménye. BUDENZ JÓZSEF és követői (19. sz. második fele) a magyar igekötők jelentésárnyalatait már módszeresen tárgyalják. Minthogy a magyar igekötő-rendszer feltűnő hasonlóságot mutat egyes indoeurópai nyelvek (szláv, német) igekötő-rendszerével, már régebben felmerült a kérdés, hogy milyen viszonyban van a magyar igekötő-rendszer az indoeurópai nyelvek igekötő-rendszerével. P. BUJNÁK[33] szlovák nyelvész szerint pl. valamennyi finnugor nyelv igekötői a különféle szláv nyelvek hatására fejlődtek ki. Ezt ZSIRAI M.[34] élesen cáfolja és feltárja az obi-ugor nyelvek gazdag igekötő-rendszerét. Az újabb álláspont szerint[35] az igekötő kifejlődése és perfektív funkciója a magyarban és egyéb finnugor nyelvekben, valamint a szláv nyelvekben egy univerzális nyelvi lehetőség areális (vagyis közös, illetőleg érintkező térségben végbemenő) megvalósítása. Tehát az átvétel kérdésének felvetése nem célhozvezető, mert itt különböző, nem közeli rokon nyelvek többszörös kölcsönhatásáról van szó egy nagyobb földrajzi területen.

3. Amint láttuk, a perfektív igeaspektus kifejezése a hindiben inkább analitikus, míg a magyarban inkább szintetikus jellegű. A hindiben a perfektivitást kifejező „módosított igei kifejezések" a szótárban nem jelennek meg címszóként, hanem csak a frazeológiai részben és itt sem rendszeresen. A magyarigekötős igék viszont minden esetben címszóként jelennek meg a szótárakban, morfológiailag határozottabbak.

3.1. Ezek után röviden tekintsük át, hogy milyen megfelelések vannak a perfektív igeaspektust a hindiben kifejező szerkezet és a magyar igekötős

[30] P. GAEFFKE, Untersuchungen zur Syntakx des Hindi. Mouton and Co., The Hague 1967. Explikative Hilfsverben in verneinten Sätzen, 13—38. „. . . Aus der Lektüre philosophischer, literarwissenschaftlicher oder politischer Abhandlungen kann man ohne weiteres den Schluss zuehen, dass in Hindi Hilfsverbverbindungen so gut wie nie verneint vorkommen. Das ist in der lebendingen Umgangssprache aber ganz und gar nihct der Fall. Die Hindiromane, deren Dialoge natürliche Sprechsituationen enthalten, bieten dafür bezeichnende Beispiele" (14).

[31] H. NESPITAL, Einige Hauptmerkmale der Entwicklung des Verbsystems im Alt-, Mittel- und Neuinoarischen. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Ges.- Sprachw. R. 25 (1976): 3, 393—398. „Im Laufe der Entwicklung bildete sich im N. I. A. ein Aspektsystem heraus, das . . . wesentliche Parallelen zum Aspektsystem des Slawischen aufweist" (398).

[32] H. NESPITAL, Zur syntaktischen Verwendung der Verbalaspekte im Hindi und Urdu (untersucht am Beispiel temporaler Satzgefüge mit einmaligem Zeitbezug). Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. 28 (1975): 398—431.

[33] P. BUJNÁK, Prefixa verbalia v jazykoch ugrofinskych a zvlaste v madarskom. Praha 1928.

[34] ZSIRAI M.: i. m.

[35] SZÉPE GY. szóbeli közlése alapján.

igék között. Ezt a legtipikusabb példákkal kívánjuk szemléltetni a fentebb már említett legfontosabb hindi módosító igék szerint csoportosítva:

jānā mint módosító ige

ānā 'jönni'
- *ā jānā* '*meg*jönni'
- *ḍāk ā gayā* 'a posta *meg*jött'
- *ḍāk ā jāegā* 'a posta *meg* fog jönni'

haṭnā 'távozni'
- *haṭ jānā* '*el*távozni'
- *haṭ jāo!* 'távozz *el!*'
- *ādmī haṭ gayā* 'az ember *el*távozott'
- *ādmī haṭ jāegā* 'az ember *el* fog távozni'

marnā 'halni'
- *mar jānā* '*meg*halni'
- *mar jāo!* 'halj *meg!*'
- *rājā mar gayā* 'a király *meg*halt'
- *rājā mar jāegā* 'a király *meg* fog halni'

ṭūṭnā 'törni'
- *ṭūṭ jānā* '*el*törni'
- *ṭūṭ jāo!* 'törj el!'
- *pyālā ṭūṭ gayā* 'a csésze *el*tört'
- *pyālā ṭūṭ jāegā* 'a csésze *el* fog törni'

pīnā 'inni'
- *pī jānā* '*meg*inni'
- *pī jāo!* 'idd *meg!*'
- *baccā dūdh pī gayā* 'a gyermek a tejet *meg*itta'
- *baccā dūdh pī jāegā* 'a gyermek a tejet *meg* fogja inni'

khānā 'enni'
- *khā jānā* '*meg*enni'
- *khā jāo!* 'edd *meg!*'
- *larkā roṭī ko khā gayā* 'a fiú a kenyeret *meg*ette'
- *laṛkā roṭī ko khā jāegā* 'a fiú a kenyeret *meg* fogja enni'

paṛnā mint módosító ige

girnā 'esni'
- *gir paṛnā* '*le*esni' (hirtelen)
- *peṛ gir paṛā* 'a fa *le*esett'
- *peṛ gir paṛegā* 'a fa *le* fog esni'

haṅsnā 'nevetni'
- *haṅs paṛnā* '*fel*nevetni' (hirtelen)
- *laṛkī haṅs paṛī* 'a leány *fel*nevetett'
- *laṛkī haṅs paṛegī* 'a leány *fel* fog nevetni'

ghusnā '*be*hatolni'
- *ghus paṛnā* '*be*hatolni' (hirtelen)
- *cor ghar meṅ ghus paṛā* 'a tolvaj *be*hatolt a házba'
- *cor ghar meṅ ghus paṛegā* 'a tolvaj *be* fog hatolni a házba'

uṭhnā mint módosító ige

jāgnā 'ébredni'
- *jāg uṭhnā* '*fel*riadni'
- *ādmī jāg uṭhā* 'az ember *fel*riadt'
- *ādmī jāg uṭhegā* 'az ember *fel* fog riadni'

bolnā 'beszélni'
- *bol uṭhnā* '*meg*szólalni'
- *bol uṭho!* 'szólalj *meg!*'
- *ādmī bol uṭhā* 'az ember *meg*szólalt'
- *ādmī bol uṭhegā* 'az ember *meg* fog szólalni'

ḍālnā mint módosító ige

mārnā 'verni'
- *mār ḍālnā* '*meg*ölni'
- *usko mār ḍālo!* 'öld *meg!*'
- *usne kutte ko mār ḍālā* 'a kutyát *meg*ölte'
- *vah kutte ko mār ḍālegā* 'a kutyát *meg* fogja ölni'

kāṭnā 'vágni'
- *kāṭ ḍālnā* '*le*vágni'
- *rassī ko kāṭ ḍālo!* 'a kötelet vágd *le!*'
- *usne rassī ko kāṭ ḍālā* 'a kötelet *le*vágta'
- *vah rassī ko kāṭ ḍālegā* 'a kötelet *le* fogja vágni'

lenā mint módosító ige

kholnā 'nyitni'
- *khol lenā* '*ki*nyitni' (saját részére)
- *darvāzā khol lo!* 'az ajtót nyisd *ki!*' (saját részedre)
- *atithi ne darvāzā khol liyā* 'a vendég az ajtót *ki*nyitotta' (saját részére)
- *atithi darvāzā khol legā* 'a vendég az ajtót *ki* fogja nyitni' (saját részére)

khānā 'enni'
- *khā lenā* '*meg*enni'
- *bhojan khā lo!* 'az ételt edd *meg!*'
- *ādmī ne bhojan khā liyā* 'az ember az ételt *meg*ette'
- *ādmī bhojan khā legā* 'az ember az ételt *meg* fogja enni'

sīkhnā 'tanulni'
- *sīkh lenā* '*meg*tanulni'
- *sīkh lo!* 'tanuld *meg*'
- *usne sīkh liyā* '*meg*tanulta'
- *vah sīkh legā* '*meg* fogja tanulni'

denā mint módosító ige

kholnā 'nyitni'
- *khol denā* '*ki*nyitni' (más részére)
- *darvāzā khol do!* 'az ajtót nyisd *ki*' (más részére)
- *naukar ne darvāzā khol diyā* 'az alkalmazott az ajtót *ki*nyitotta' (más részére)
- *naukar darvāzā khol degā* 'az alkalmazott az ajtót *ki* fogja nyitni' (más részére)

rakhnā 'tenni'
- *rakh denā* '*le*tenni' (a cselekvőtől távolodó cselekvés)
- *pustak ko rakh do!* 'a könyvet tedd *le!*'
- *usne pustak ko rakh diyā* 'a könyvet —*le*tette'
- *vah pustak ko rakh degā* 'a könyvet *le* fogja tenni'

sikhānā 'tanítni'
- *sikhā denā* '*meg*tanítani'
- *usko sikhā do!* 'tanítsd *meg!*'
- *maiñne use sikhā diyā* '*meg*tanítottam'
- *maiñ use sikhā dūñgā meg* 'fogom tanítni'

A fenti példák alapján a következőket állapíthatjuk meg:

A perfektív igeaspektust mind a hindi példák, mind magyar megfelelőik határozottan kifejezik. A hindi módosító igék és a megfelelő magyar igekötők között azonban bizonyos aszimmetria van. Ugyanannak a hindi módosító igének a magyarban különböző igekötők felelnek meg. Pl. *ā jānā* '*meg*jönni', *haṭ jānā* '*el*távozni'; *gir paṛnā* '*le*esni', *haṅs paṛnā* '*fel*nevetni'; *jāg uṭhnā* '*fel*riadni', *bol uṭhnā* 'megszólalni'; *mār ḍālnā* '*meg*ölni', *kāṭ ḍālnā* '*le*vágni'. A *lenā* és *denā* árnyalati különbségét a magyar nem fejezi ki. Pl. *khol lenā* és *khol denā* a magyarban egyszerűen '*ki*nyitni'. Az, hogy a cselekvés a cselekvő vagy más részére történik, külön magyarázatot igényel. Pl. *khol lenā* '*ki*nyitni' (saját részére), *khol denā* '*ki*nyitni' (más részére).

Megfigyelhetjük, hogy a fenti példákban a *meg-* igekötő fordul elő leggyakrabban. Ez a *meg-* igekötő teljes grammatikalizálódását mutatja.

Mint közismert, a magyar igekötők bizonyos esetekben (felszólító mód, jövő idő stb.) elválnak az igétől. Pl.

tedd l e!	*l e fogja tenni*
tanuld m e g!	*m e g fogja tanulni*

A felszólító mód esetében az igekötő közvetlenül az ige után következik, míg a jövő idő esetében az igekötő és az ige közé a jövő időt kifejező *fogja* segédige iktatódik be. Ez a jelenség azonban nem változtatja meg az ige jelentését.

4. Mint fentebb láttuk, a hindi a perfektív igeaspektust jellegzetesen analitikus módon fejezi ki, míg a magyar igekötős igék szintetikus jellegűek. A perfektivitást kifejező módosított igei kifejezést a hindiben a kifejezés első elemén (főige abszolutivuma) lévő hangsúly egy hangsúlyozási egységbe foglalja,[36] ezzel is jelezve a kifejezés grammatikai egységét. Pl.

ḍāk ā gayā	'a posta *meg*érkezett'
ise pī jāo!	'ezt idd *meg!*'
peṛ gir paṛegā	'a fa *le* fog esni'
ādmī jāg uṭhā	'az ember *fel*riadt'

[36] DEBRECZENI Á., Stress Relations of Simple and Compound Verbal Forms in Hindi. AOH 26 (1972): 312.

rassī ko kāṭ ḍālo! 'a kötelet vágd *le!*'

atithi ne darvāzā khol liyā 'a vendég *ki*nyitotta az ajtót' (saját részére)

pustak ko rakh do! 'a könyvet tedd *le!*'

Hasonló jelenségre mutat rá V. Sz. RASZTORGUEVA[37] a tadzsik nyelvben, ahol a perfektivitást és a cselekvés egyéb körülményeit szintén a hindihez hasonló módon, analitikusan képezik és ezt az analitikus igei kifejezést a hangsúly foglalja egy értelmi-hangsúlyozási egységbe.

A magyarban az igekötős igék esetében szintén szerepe van a hangsúlynak. Az eddig ismertetett egyszerű példákban a hangsúly mindig az igekötőn van, akkor is, ha bizonyos esetekben az igekötő elválik az igétől. Megjegyezzük azonban, hogy ha pl. az igét valamilyen határozó módosítja, illetve tagadószó, tiltószó vagy kérdőszó előzi meg, akkor a hangsúly a határozóra, a tagadószóra, a tiltószóra vagy kérdőszóra helyeződik át. Pl.

a hangsúly a határozón

a posta korán érkezett m e g
ezt gyorsan idd m e g!
a ruhát fordítva veszi f e l
a fa biztosan l e fog dőlni

a hangsúly a tagadószón

a posta nem ērkezett m e g
a fa nem fog ledōlni
a ruhát nem veszi f e l

a hangsúly a tiltószón

ezt ne edd m e g!
ne tedd l e a könyvet!
ne vedd f e l a ruhát!

a hangsúly a kérdőszón

a posta mikor érkezett m e g?
a könyvet mikor tetted l e?
az ajtót hogyan nyitotta k i?

5. A perfektív igeaspektus kifejezése igekötőkkel bizonyos nagyobb földrajzi területen különböző (egymással nem közeli rokon) nyelvcsoportokban

[37] V. Sz. RASZTORGUEVA—A. A. KERIMOVA, Система таджикского глагола. Наука, Moszkva 1964. «. . . Сочетания, называемые сложнодеепричастными, выражают единое действие . . . Составные части сложнодеепричастных глаголов обьединяются общим ударением, которое падает на последний слог второго компонента. При этом они произносятся почти слитно с некоторым повышением интонации на последнем слоге деепричастия» (211).

hasonlóképpen alakul ki, majd a kölcsönhatások sorozatában és a belső nyelvfejlődésben terjed tovább. Így alakult ki az igekötős igék rendszere a szláv nyelvekben, a németben és egyéb európai nyelvekben, valamint a finnugor nyelvekben, és különösképpen a magyarban (általában az Uráltól nyugatra).

Ugyanannak az univerzális nyelvi lehetőségnek egy másik megvalósulása[38] teljesen analitikus módon történik: a főige határozói igeneve (alakilag a főige töve) + módosító ige. Ez az Uráltól keletre és délkeletre, az indoeurópai nyelvek területén (Tadzsikisztán, Irán, India) alakult ki. Ezt a szerkezetet találjuk a hindiben is.

A perfektív igeaspektus olyan nyelvi-tipológiai univerzále, amely az egyetemes emberi „természetes logika" alapján fejlődött és az egyes nyelvekben néha hasonló vagy azonos, máskor viszont különböző morfológiai és szerkezeti eszközökkel ugyanazt a gondolatot fejezi ki. A lényeg és a tendenciák minden nyelvben kifejezett vagy latens formában adva vannak és a kölcsönhatások már csak az egyes árnyalatok kifejezésében és továbbfejlesztésében érvényesülnek.

DEBRECZENI ÁRPÁD

A Comprehensive Study of the Main Particularities of the Hindi Verbal System

by ÁRPÁD DEBRECZENI

1. The author discusses some main characteristics of the Hindi (Urdu) verbal system. He mentions that the verbal system is one of the most important elements of the language. Therefore, the language even under foreign influence strives to preserve at least the simple verbs and by this the basis of conjugation.

2. Dealing with the question of the so called "sausative verbs", the author states that this phenomenon in Hindi (Urdu) is such a broader category that is called by him the gradation of the verbal aspect.

3. In Hindi (Urdu) stress plays an important role in the conjugation of both the simple and the compound verbs. Since in this language the verbal forms of the simple and especially of the compound verbs are of highly analytic character, therefore stress is the factor that unites these verbal forms consisting of several elements into one semantic-stressing unit.

4. Chapter IV of this study deserves interest also from the view-point of the Hungarian language and general linguistics, since in this the author compares the form of expression of the perfective verbal aspect in Hindi (Urdu) and in Hungarian. He states that the perfective verbal aspect is a linguistic-typological universal that has developed on the basis of universal human "natural logic" and in the certain languages it expresses the same idea sometimes with similar or identical and sometimes with different morphological and structural means.

[38] A gondolat megfogalmazása SZÉPE GY. szóbeli közlése alapján történt, aki ötletekkel és tanácsokkal egyébként is segítségemre volt, amiért e helyen is köszönetet mondok.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A finnugor alapnyelvi affrikáták kvantitásáról

0. Közismert a finnugor hangtörténetnek az a tétele, hogy az alapnyelvre **č* és **ć* (egyesek szerint ez utóbbi helyett esetleg **ć́*) rekonstruálható mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben. Nem kevésbé ismert, hogy az előbbit *h* és *t*, az utóbbit *s* és *ts* képviseli a finnben (és a többi finnségi nyelvben).

Az egyes affrikáták e kettős képviseletére már PAASONEN is fölfigyelt, aki alapnyelvi váltakozások és az alábbi hangváltozások feltevésével kívánta a mai finnségi képviseletek okát adni (PAASONEN 1917. 167, 263):

**t̬š̬* [= **č̣*] ~ **š̬* > ősfinn *th* ~ *h* > finn *t* ~ *h*
**t̬ś̬* [= **ć́*] ~ **ś̬* > > finn *ts* ~ *s*

Terjedelmes affrikátatanulmányában ma már részben tévesnek minősülő etimológiai anyagra támaszkodva TOIVONEN a fokváltakozási elmélet érvényesítésével h a s o n l ó eredményekre jutott, mint Paasonen (TOIVONEN 1928. 254—257, 1932. 148).

MOÓR ELEMÉR az imént említett Toivonen-tanulmány alapján az alábbiak szerint magyarázza a finnségi képviseleteket (MOÓR 1952. 55—56, 73):

**-č̣-* > finn *-t-*
**-č̣č̣-* (> **-š̬-*) > finn *-h-*
**-č̣-*, **-ć-* > finn *-s-*
**-ć́č̣-*, **-ć́ć-* > finn *-ts-*

Az eddig említett három szerző tehát egyaránt alapnyelvi kvantitatív különbségekkel magyarázza az affrikátáknak a finnségi nyelvekben és részben a lappban jelentkező kettős képviseleteit. A későbbi szerzők az alapnyelvi affrikáták kétféle kvantitásának kérdésében már bizonytalanabbnak tűnnek:

A Moór Elemér tanulmányát bíráló ERKKI ITKONEN (1956, 1960) legalább a finn-lapp nyelvi egység idejére, a korai ősfinnre tesz fel hosszú palatalizált affrikátát (ITKONEN 1977. 122—123), de egy írásában a finn *metsä*, lapp *mæč'če-* (~ m. *messze)* finnugor alapalakját **meťťšä* (= **meć́ć́ä)* alakban határozta meg (ITKONEN 1959. 141). Egy másik munkájában talán csak tévedésből ír geminált a f f r i k á t á k r ó l (tehát többes számban): „Die ostseefinnisch-lappischen Verhältnisse zeigen, daß es anfangs wahrscheinlich nur geminierte stimmlose Klusile bzw. Affrikaten gab; später hat die Gemination auch auf die stimmhaften Konsonanten übergegriffen" (ITKONEN 1968. 202). Tévedésnek kell lennie, hiszen a finn *setä* 'Onkel' ~ lapp N *čæcce* szókat korai ősfinn **śe̯t̬šä*/**śe̯t̬šä* alakból magyarázza (ITKONEN 1977. 122), ill. a Kieli

ja sen tutkimus c. könyvében így nyilatkozik: „Suomalais-ugrilainen vokaalien välinen affrikaatta *t̨š̨ on kantasuomessa muuttunut *t*:ksi sanoissa *odottaa* . . . *otava* ja *potea*, mutta *h*:ksi sanoissa *kehä* ja *piha*. Onpa pari sanaa, joissa kaiketi esiintyvät molemmat edustustavat: *viti*-sanan ohella *vihi* ja *uuhi* 'emälammas'-sanalla on sivumuotona *uutu*. Kahtalaisuudelle ei ole voitu antaa selitystä; eipä näytä edes olevan ratkaistavissa, kumpi edustus olisi katsottava »äännelailliseksi«, kumpi sporadiseksi" [„A magánhangzók közti finnugor *t̨š̨ affrikáta az ősfinnben *t*-vé lett az *odottaa* . . . *otava* és *potea* szavakban, viszont a *kehä* és *piha* szókban *h*-vá. Van még néhány szó, amelyekben valószínűleg mindkét képviselet jelentkezik: a *viti* szó mellett van *vihi* és az *uuhi* 'anyajuh' szónak van *uutu* variánsa. E kettősséget eddig nem sikerült megmagyarázni; még az sem látszik eldönthetőnek, a kettő közül vajon melyik tekinthető »hangtörvényszerűnek« és melyik sporadikusnak"] (Itkonen 1966. 212—213).

Björn Collinder sokat forgatott urálisztikai kompendiumában a szóbelseji *č-nek finn *t* és *h* folytatóját említi meg (Collinder 1960. 88), a másik affrikátával kapcsolatos kijelentéseit pedig érdemes szószerint idéznünk:

a) „*ć. In PFU (or even in PU), there may have been an alternation *ć ~ *ś, and both variants are represented in most of languages . . . standard Finnish has *ts (cc)*" (i. m. 92).

b) „In PF, there must have been two quantitative degrees of *ć. The shorter degree occurs in fi *kasa* . . ." (i. m. 93).

c) „In some of the languages, the variant *ć has lost its first or . . . its second component in some words . . . The repercussions of the variant *ś are: Fennic, Ugric, Samoyed *s* . . ." (uo.). E három megnyilatkozást a következőképpen értelmezem:

a)		*b)*		*c)*	
U/FU	*ć ~ *ś	ősfinn	[*ćć ~] *ć	U/FU	*ć > *ś
	↓		↓		↓
finn	*ts*	finn	*s*	finn	*s*

Collinder szavai nyomán két kérdés fogalmazódott meg bennem:

— mivel az affrikátákat egy zár- és egy résszerű elem összegének szokták tekinteni, nem tudom, Collinder szerint vajon az állítólagos *ć ~ *ś váltakozás *ś tagja és a *ć-ből asszibilálódott *ś között kereshető-e valamilyen különbség,

— vajon különbözik-e a *ć-nek a *ts* folytatója az ősfinn *ćć-étől?

Úgy hiszem, mindkét kérdésre negatív felelet várható, akkor pedig így nézhet ki a Collinder által sugallt hangváltozások sora:

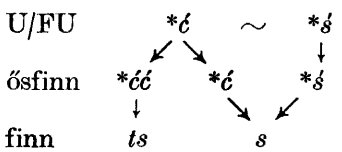

Lakó György is nyilatkozott a geminált affrikáták kérdéséről: a finnségi *-ts-*t *-ćć-ből, az *-s-*t *-ć-ből (természetesen az *-s-en és az *-ś-en kívül) magyarázza (Lakó 1968. 144).

A legtovább, úgy látom, ALO RAUN ment az újabb hangtörténeti irodalomban: „If one accepts the idea of the occurence of geminate stops in the protolanguage, the same should apply to affricates. The expression »geminate affricate« in such a case refers to the gemination of the stop component of an intersyllabic affricate" (RAUN 1971. 33).

HAJDÚ PÉTER csak az orális zárhangok esetében számol kvantitatív párokkal (HAJDÚ 1973. 45).

A lapp képviseletekből kiindulva V. I. LYTKIN úgy vélekedik, hogy nem zárható ki a geminált affrikáták megléte a finnugor alapnyelvben (LYTKIN 1974. 144).

1. Azt látjuk tehát, hogy a megnyilatkozó kutatók vagy egyáltalán nem számolnak alapnyelvi hosszú affrikátákkal, vagy legfeljebb a palatalizált esetében engedik meg a két kvantitást, míg a korábban működött finnugristák (Paasonen és Toivonen), valamint Moór számoltak mind a postalveoláris (esetleg kakuminális), mind a palatalizált affrikátának rövid és hosszú fokával. A jelen dolgozatban olyan szempontokat szeretnék előadni, amelyek hozzájárulhatnak az eddig még megnyugtatóan nem tisztázott és újra meg újra fölbukkanó kérdés eldöntéséhez: volt-e a finnugor alapnyelvben hosszú affrikáta, s ha esetleg igen, akkor egy-e avagy kettő?

A finn *ts*-t és *s*-t (valamint a lapp *č'č* ~ *čč*-t és *čč* ~ *č*-t) tehát a hangtörténészek nagyobb része legalább korai ősfinn **ćć*, **ć* feltevésével magyarázza, ill. némelyek e kettősség finnugor alapnyelvi eredetét is lehetségesnek látják. A finn *t*, *h* (lapp *cc* ~ *c)* kettősségnek a korábbi nyelvállapotokra való visszavetítését — Moór Elemér kivételével — a kérdésben az utóbbi évtizedekben szavukat hallatók inkább csak óvatos feltevésként említik meg.

Vajon miért ez a nagy óvatosság? A válasz voltaképpen elég egyszerűnek tűnik és némileg lehangoló is, hiszen a hangtörténeti feltevések esetleges további gyengeségeire mutat rá:

1. A **ćć*, **ć* kettősségnek csak a finnségiben és a lappban találjuk nyomát.

2. A postalveoláris (vagy kakuminális) affrikáta esetében csak a finnségiben találunk kétségtelenül kétféle folytatót, míg a vele legközelebbi rokonságban lévő lappban nem.

3. A finnugor alapnyelvi geminált orális zárhangokra mint a hosszú affrikáták feltevését támogató érvre hivatkozni bajos dolog, mivel az ilyeneket tartalmazó alapnyelvi szók száma fölöttébb csekély, továbbá az esetleges hosszú affrikátát sejtető szavak némelyikének származtatása bizonytalan, talán affektív jellegükkel hozhatók összefüggésbe a geminált affrikátára utaló jelek.

Az első két pontban említettekkel teljes mértékben egyetérthetünk, míg a harmadikat legalább is némi kétkedéssel kell fogadnunk:

Lehet ugyan, hogy a **pp*, **tt*, **kk* jóval ritkábban rekonstruálható az uráli/finnugor alapnyelvi szókincsben, mint szóbelseji rövid párjuk, de a finnugor nyelvek többségében tapasztalható, kétségtelen kettős képviseletek és a rokon nyelvek közti szabályos megfelelések láttán talán indokolatlan volna e kettősségnek az alapnyelvig való visszavezetését elvetni. A hangváltozások tanulmányozása során azt tapasztaljuk, hogy az egyes fonémaosztályok képviselői gyakran eltérő jellegű változásokon mennek át; így több finnugor nyelvből is idézhetnénk példákat arra, hogy másként viselkedtek történetük

folyamán az alapnyelvi orális zárhangok, a nazális zárhangok és a szibilánsok, vagyis semmiféle hangváltozási törvényszerűséggel nem áll ellentétben, ha a finnugor alapnyelvre a szóbelseji *ć és *č mellett *ćć-t és *čč-t is rekonstruálunk azzal a feltétellel, hogy ezek folytatói mindenütt egybeestek, csak a finnségi-lapp nyelvcsoport őrizte meg különbségüket többé-kevésbé.

Elsősorban a finnségiben, másodsorban a lappban található kettős képviseletek késztetnek mindkét affrikáta esetében rövid és hosszú kvantitás föltevésére:

(FU >>) ősfinn	>>	finn	~	lapp
*-ć-		-s-		-čč- ~ -č-
*-ćć-		-ts-		-č'č- ~ -čč-
*-č-		-h-		-cc- ~ -c-
*-čč-		-t-		

Az affrikátára visszamenő finn -t-nek elvétve ugyan lapp N -c'c- is megfelel, bár lehet, hogy ez már kizárólag a lapp nyelvtörténet körébe tartozó probléma:

finn *otava* 'der Große Bär' ~ lapp N *oac'cai* 'who, which, easily settles or quiets down, steady' ~ N *oacce -ʒ-* 'something which hinders or is a barrier to something . . .', L *ā̆htsē* 'Schutz, Überwachung, Oberaufsicht'

Amennyiben a finn *poro* 'Rentier' *r*-je valóban a nyelvjárási *t* ~ *(δ >) r* fokváltozásra, ill. a gyenge fok általánosulására vezethető vissza, akkor valószínű lapp megfelelőjében a fentiekhez hasonló viszonyokat találunk:

finn *poro* 'Rentier' ~ lapp N *boaʒo, bǫc'cu-* ~ *bǫwcu-* '(tame) reindeer', L *pā̆tsōi*, Ko. Pa. *pǫ̇aᴅᴅz*^{a}, Not. *puaᴅ̆ᴅz*^{a}, Kld. *pu̯a*^{D}*z*$^{(A)}$, T *pȯa*^{d}*zaį*

Az Uráli Etimológiai Szótárból (és részben a SKES-ből) kigyűjtöttem azokat a biztos egyeztetésnek számító szócsaládokat, amelyeknek alapalakjában szóbelseji affrikáta rekonstruálható.

*-ć-

észt *aas* 'Wiese' (~ zürj. Lu. *aʒ́*; l. MSzFE 99, ESK 30)

finn *isä* 'Vater', észt *isa* | lapp N *æčče*, Ko. Not. *ēšt̀šᴱ*, T *jieḿt̀šᴱ* (~ m. *ős* stb.)

észt *üsa* 'wenig' (~ zürj. *ić, ići* stb.)

finn *puserta-* 'drücken, klemmen', észt *puserda-* (~ m. *facsar-* stb.)

lapp N *vāʒos -ččus-* 'each of the loose cross-bars . . .', Ko. Nä. *va*^{H}*ććaz* (~ m. *vessző* stb.)

észt *viisa-* 'belauern' (~ m. *vigyáz-* stb.)

Collinder szerint „The shorter degree [of PF *ć] occurs in fi *kasa* . . . krTver *kaʒa*, ol *kaza*, estS *kaʒa* = lp *gæčče* . . . hu *hegy* . . .” (Collinder 1960. 93.)

*-ćć-

lapp N *ač'če -čč-* 'father', L *ahttjē*, Ko. Pa. *è*^{J}*ṭṭṣ̌*^{Ė}, Not. *èšt̀šᴱ*, Kld. *ạ̇ḿt̀šᴱ*, T *jieḿt̀še* (~ osztj. *ȧt̀i*, vog. *ā̆ćī* stb.)

finn *katso-* 'ansehen', észt *katsu-* | lapp N *gæč'čâ-*, L *kähttja-*, Ko. Pa. *k̀ĭè*^{J}*t̀tšɒ-*, Not. *k̀ĭěšt̀šɒ-*, Kld. *kĭɔ̄t̀šɒ-*, T *kĭeɔ̄t̀šạ-* (~ zürj. *kaźal-*)

kar. *keˌťšoi* 'Ring', lűd *keˌťšuǫi̯*, észt *kets, kits* (~ ? m. *këgyelet*)
finn *kutsu-* 'einladen', észt *kutsu-* | lapp N *gǫčˈčo- -čč-*, L *kåhttjō-*, Ko Pa. *kǫʲt̄tśɒ-*, Not. *košťťša-*, Kld. *koɔťša-*, T *koɔ̄ťšą-* (~ osztj. *kuť-*)
finn *metsä* 'Wald', észt *mets* | lapp L *miehttjē-*, I *meťťši-* (~ m. *messze*
liv *mütsa-* 'fegen' (~ zürj. *mić, mića* stb.)

*-č-

finn *kaha* 'Bastkorb', észt *kaha* (~ osztj. *χučə* stb.)
finn *kehä* 'Kreis', észt *keha* (~ ? m. *këgyelet* stb.)
finn *piha* 'Hof', észt *pihe* (~ zürj. *poč* stb.)

*-čč-

finn *kide* 'Kristall', észt *kidu* (~ cser. *kəčä*)
finn *kitu-* 'kränkeln', észt *kidu-* (~ osztj. *kečə*)
finn *kyte-* 'glühen', észt *küde-* (~ osztj. *kŏ̄č-* stb.)
finn *nyde* 'Strebe', *nyte, nyttää-* (~ mord. *ńežeďe-*, ? zürj. *mi̯ǯ* stb.)
finn *odotta-* 'erwarten', észt *oota-* | lapp S *ådsote-*, Pite *óʒotâ-* (~ mord. *učo-, uče-* stb.)
finn *otava* 'der Große Bär', észt *odav* | lapp N *oacce -ʒ-, oaʒes, oacˈcai*, L *ā̊htsē*, I *oaccàà* (~ zürj. *voǯ*, osztj. *wač, woš* stb.)
finn *petäjä* 'Föhre', észt *pedajas* (~ zürj. *požęm* stb.)
finn *pote-* 'krank sein', észt *põde-* | lapp N *buoccâ-*, L *puohtsa-*, Ko. Not. *puoʾttsɒ-*, Kld. *pūɒtsɒ-*, T *pi̯ɒtsą-*
finn *utele-* 'nachfragen' | lapp N *occâ-*, L *åhtså-*, Ko. Not. *oʾttsą-*, Kld. *òɒtsɒ-*, T *oɒtsą-*
finn *vito-* 'lent tisztít' | lapp N *vâcco-*, L *vahtsō-*, Ko. Not. *vaʾt̀tsɒ-*, Kld. *vąɒtsɒ-*

Az affrikáták ritka (és többnyire bizonytalan eseteknek számító) kivételektől eltekintve csak zárhangokkal alkottak mássalhangzó-kapcsolatot. Ezek mai finn folytatóira az jellemző, hogy a *ć-nek mindig *s*, a *č-nek mindig *t* a folytatója, a kevés kivétel pedig asszimilációval (*ćonča > *ćońća >> finn *sonsar* 'Floh'), a szó affektív jellegével és/vagy alapnyelvi alakváltozatok egymásmellettiségével (*sɜŋćɜ-lɜ ~ *sɜćɜ-lɜ >> finn *sisilisko* 'Eidechse'), a homonímia elkerülésére való törekvéssel (*ońća >> finn *otsa* 'Stirn' ~ lív *vǭntsa* ↔ *ońća >> finn *osa* 'Teil' ~ lív *vǫzà*) magyarázható.

1.1. A szakirodalom tud néhány olyan esetről, amikor az intervokális affrikátáknak egy szó alakváltozataiban kétféle (az én felfogásomnak megfelelően rövid és hosszú affrikátára visszavezethető) folytatója van a finnségiben:
finn *itse* 'selbst', észt *ise* | lapp N *ieš, jieš, ieǯâ, jieǯâ*, L *ietj*, Ko. Not. *jïeʾtš*, Kld. *īɒ́ťš*, T *jìɒ́ťš* (~ m. *ísz* stb.)
finn *riitsi-* 'reißen', *riisu-* 'ausziehen', észt *resu-* | lapp L *rihttjō-*, Ko. Pa. *ri̯ʲt̀tšɒ-*, Not. *ri̯šťťše-*, Kld. *ri̯ɔ̀ťše-* (~ ? zürj. *reźęd-* vagy *raź-* stb.)
finn *uuhi, uuhti, uutti, uuti, utti, utu, uitti, uitu, uuki, uukki, uuke*, 'Schaf', észt *uhi, uhe, uutt* (~ zürj. *i̯ž*, osztj. *ač* stb.)

finn *viti* 'frisch gefallener Schnee', *vitilumi*, (nyj.) *vihilumi*, *vikilumi* (*lumi* 'Schnee'), lűd *viďi* | lapp N *vâccâ*, L *vahca*, Ko. Pa. *vę̄'ìts*^{A}, Kld. *vę̄ɒts*$^{(A)}$

Természetesen e néhány szót lehetne ősfinn alakváltozatok folytatóiként is értelmezni, mint pl. a finn *riitsi-* ~ *riisu-* esetében a SKES teszi. A finn *itse* ~ észt *ise*, lapp *ieš* megfelelési viszonyai nem állnak összhangban a korábban mondottakkal, ami talán — mivel névmásról van szó — nem is nagyon meglepő (vö. KETTUNEN 1962. 42). Az *uuhi* ~ *uuti* stb. esetében a szinte valószínűtlen formagazdagság nem árulja el, miként Erkki Itkonen is megállapította (l. fentebb), a *h*-s avagy a *t*-s képviselet-e a szabályos(abb), a *k*-soknak viszont feltétlenül másodlagosaknak kell lenniük (akárcsak a finn *joutsen* 'Schwan' melletti *joeksen* változatnak). Ami pedig a *vihi*, *viti* (és *viki*) szókat illeti, a *t*-t (és *k- t*) tartalmazó alakok feltehetőleg csak nyelvjárási újításként, külön fejleményként értékelhetők. E néhány, szabálytalanságot mutató adat talán nem alkalmas, hogy a kétféle kvantitású affrikáták egykori létezését cáfolják.

1.2. Van azonban pár finnségi szó, amelyek nem támogatják azt a fent közölt megfigyelést, hogy a **ć*-nek posztkonszonantikus helyzetben *s* a folytatója, ezekben ugyanis ugyanúgy *ts*-t találunk, mint a feltehető **ćć*-t tartalmazó szavakban: a finn *joutsen*, *joeksen*, észt *jõudsin*, *joos*, *jues* 'Schwan', ill. a finn *veitsi*, észt *veits* 'Messer' szókat FU **jõŋkćõ* (COLLINDER 1960. 411), ill. FU **weńćə* (i. m. 414), **wäńćə(-)* (MSzFE 686) alapalakra vezetik vissza, ám ez esetben szerintem **jousen*, ill. **veisi* lenne várható. Az affrikátatagú mássalhangzó-kapcsolatok finn folytatóival kapcsolatos következtetés érvényessége csak úgy volna fönntartható, ha e szókban hosszú affrikátát, vagyis **ŋkćć*, ill. **ŋćć* alapnyelvi szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatot tennénk fel. Collinder urálisztikai kompendiumának és az Uráli Etimológiai Szótár anyagának alapján néhány esetben lehet ugyan számolni hármas mássalhangzó-kapcsolatok (tkp. egy mássalhangzó és egy gemináta vagy egy homorgán képzésű tagokból álló mássalhangzó-kapcsolat és egy eltérő képzéshelyű mássalhangzó kapcsolata, pl. **ntt*, **wkk*, **ŋkć*) alapnyelvi előfordulásával, de az **ŋkćć* minden bizonnyal teljesen alaptalan föltevés volna.

A 'Schwan' szócsalád tagjai az én megítélésem szerint utalhatnak egyértelműen **k*-ra **ŋk* helyett, legfeljebb a finn diftongus miatt láthatta Collinder célszerűnek az **ŋ*-t is beépíteni az alapalakba:

finn *joutsen*, *joeksen* 'Schwan', észt *jõudsin*, *joos* | lapp N *njuk'čâ*, L *ńukča*, Ko. Pa. *ńuχ̄ìš*^{A}, Not. *ńuχ̄ťš*^{A}, Kld. *ńuk̄ťš*$^{(A)}$ | mord. E *lokśij*, *lokśťim*, M *lokśťi* | cser. KH *jükšə*, U *ďüksö*, M *jükśö* B *jükćö* | votj. S K *juś*, G *jùś* | zürj. S P *juś* (*juśk-*), KP *jùś* (| ? vog.).

Talán **kćć*-ból is kiindulhatunk, ha a gemináta előtti **k* ugyanúgy **γ*-vá gyengült, mint pl. a finn *souta-* 'rudern' ősfinn előzményében (erről l. ITKONEN 1946. 13), és e szócsalád lapp és finnségi képviselői is megengedik, hogy első szótagi korai ősfinn **ū*-val számoljunk, vagyis: **jūkćće*. Az ősfinn **γ* > **w* (ɔ: **u̯*) változás után az Itkonen által leírt **ūu̯* (ɔ: *û*) >> *ou* hangfejlődés alakította ki a mai finn magánhangzó-képviseletet az első szótagban. A finn *jousi* 'Bogen' (< U **joŋse*; COLLINDER 1960. 406: **jõŋksõ*) szóban is **ŋ* > **γ* > **w* változást látok valószínűnek, tehát a **γ* fok feltevését szükségesnek látom, mindenek előtt ezért, mert így plauzibilisabb, továbbá a *joutsen* feltételezett hangváltozásával párhuzamba állítható, amelynek így kései ősfinn alakja **jouććen*

lehetett. Ugyanilyen meggondolásból a finn *veitsi* előzményeit hasonlóan rekonstruálom: FU **wäŋćće* > korai ősfinn **wäŋ́ćće* > kései ősfinn **wei̯ćći*, de FU **saŋće-* ≳ **säŋće-* > korai ősfinn **säŋ́će-* > kései ősfinn **sei̯ćɜ-* > finn *seiso-* stehen' (az alapnyelvi alakváltozatokra l. SKES 991).

1.3. Néhány további finnségi szóban *hr* ~ *sr* ~ *tr* megfelelést találunk, ezek előzményében azonban nem számolhatunk affrikátával:

finn *ahrain* 'Fischgabel', *atrain*, kar. *azrain*, lüd *azraim*, *azrag*, vót *astraga* < orosz *острога*

finn *ihra* 'Speck', *itra*, lüd *izrę*, vepsze *izr* < óskand., vö. ónorvég *ístr*, *ístra*, norvég, dán, svéd *ister*

finn *ohra* 'Gerste', *otra*, *ozra*, *ośra*, *ostra*, lüd, vepsze *ozr*, vót *ęzra*, észt *oder*, *odr*, *õdr*, *ohr*, lív *vo̯'ddə̂rz*, *vᵘo'drə̂z* (nagyon bizonytalan származtatásai vannak: vagy korai árja átvétel, vö. szkr. *aṣ̌trā*, av. *aštrā*, vagy balti eredetű, vö. lett *aštras*, l. SKES 420)

finn *kehrä* 'Spindel', *keträ*, kar. *kezrä*, lűd, vepsze *kezr*, vót *čedrä*: *čedräppū*, észt *kedr*, *keder*, *kehr*, lív *kie'ddə̂r* | mord. E *šťteŕe*, *ščeŕe*, M *kšťiŕ* | ? cser. *šeδer* (l. SKES 176—177, 262).

Az első két szócsalád forrása adja kezünkbe a magyarázatot: az *str* mássalhangzó-kapcsolat különböző feloldásaiból vezethetők le a mai képviseletek, vagyis

$$str \begin{cases} \longrightarrow sr, > hr \\ \longrightarrow tr \end{cases}$$

Az *ohra* esetében is *str*-t tartalmazó eredetit kellene keresni, hiszen *štr* esetében csak *hr* és *tr* fordulhatna elő. A *kehrä* — megítélésem szerint — semmiképpen sem kapcsolható össze az idézett cseremisz szóval a szókezdő mássalhangzók miatt, a mordvin szó sem vonható a finn *kehrä*-hez, a mord. *š*-nek finn *s* nem felelhet meg, márpedig a finnségi szócsalád **kesträ* előzményre megy vissza.

2. Végezetül közlöm a fenti hangtörténeti megjegyzéseim alapjául szolgáló hangváltozások egymás utáni stádiumait, részben azért, hogy megjegyzéseim összefoglalását adhassam, részben pedig azért, hogy egyéb, itt nem érintett, affrikátatagú mássalhangzó-kapcsolatok változásait is szemléltethessem.

Az ősfinn affrikáták mai finn (irodalmi nyelvi) képviseletei tehát a következő lépésekben alakultak ki:

1. $$\begin{bmatrix} ć \rightarrow ť \\ č \rightarrow t \end{bmatrix} \;/\; \begin{bmatrix} \_\_ ć \\ \_\_ č \end{bmatrix}$$

Tehát a két geminált affrikáta egy hosszabb, határozottabb zárelemből és egy résből áll, azaz a realizációja *ťć*, ill. *tč* (hasonlóan, mint az osztjákban, erre l. Honti 1979. 81 és l. az ott idézett irodalmat), vagyis:

$$[-\text{cont}] \rightarrow [-\text{fric}] \;/\; \_\_ \begin{bmatrix} -\text{cont} \\ +\text{fric} \end{bmatrix}$$

2. $$\begin{bmatrix} ć \rightarrow ś \\ č \rightarrow š \end{bmatrix} \;/\; \begin{bmatrix} ť \_\_ \\ t \_\_ \end{bmatrix}$$

Tehát a geminált affrikáta zárhangra és homorgán képzésű szibilánsra bomlik, vagyis:

$$\begin{bmatrix}+\text{fric}\\ \alpha\ \text{high}\end{bmatrix} \rightarrow [+\text{cont}] \;/\; \begin{bmatrix}-\text{nas}\\ -\text{cont}\\ \alpha\ \text{high}\end{bmatrix}\_\_$$

3. $\begin{Bmatrix}\acute{c} \rightarrow \acute{s}\\ \check{c} \rightarrow t\end{Bmatrix} \;/\; \begin{Bmatrix}C\ \_\_\\ \_\_\ C\end{Bmatrix}$

Tehát az egyéb mássalhangzó-kapcsolatokban a palatalizált affrikáta asszibilálódott, míg a posztalveoláris zárhanggá lett, vagyis:

$$\begin{bmatrix}-\text{cont}\\ +\text{fric}\end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix}\alpha\ \text{high}\\ \alpha\ \text{cont}\end{bmatrix} \;/\; \begin{Bmatrix}[+\text{cons}]\ \_\_\\ \_\_\ [+\text{cons}]\end{Bmatrix}$$

4. $\begin{bmatrix}\acute{c}\\ \check{c}\end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix}\acute{s}\\ \check{s}\end{bmatrix}$

Tehát az összes egyéb helyzetben lévő (azaz a szókezdő és az intervokális) affrikáták asszibilálódnak, vagyis:

$$\begin{bmatrix}-\text{cont}\\ +\text{fric}\end{bmatrix} \rightarrow [+\text{cont}]$$

5. $\begin{bmatrix}t'\\ \acute{s}\\ \acute{n}\\ l'\\ \delta'\end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix}t\\ s\\ n\\ l\\ \delta\end{bmatrix}$

Tehát az összes palatalizált mássalhangzó depalatalizálódik, vagyis:

$$[+\text{ant}] \rightarrow [-\text{high}]$$

6. $\check{s} \rightarrow h$

7. $h \rightarrow \emptyset / C\ \_\_$

Az osztják affrikátákkal kapcsolatos megfigyeléseimmel több tekintetben rokon vonásokat mutatnak az általam felvázolt finnségi hangváltozások. E változások rokonságának természetesen semmi köze e nyelvek rokonságához, hiszen e hangváltozások meglehetősen közönségesek, hasonlókat idézhetnénk más nyelvek történetéből is.

Fentebb említettem, hogy bizonyos meggondolások a finnugor alapnyelvi hosszú affrikáták rekonstruálása ellen szólnak. Hogy mégis javaslom ilyenekkel bővíteni az alapnyelvi hangrendszert, annak az az oka, hogy — néhány szórványos esettől eltekintve — az ősfinn korszakig nem számolhatunk pl. az alapnyelvi zárhangok geminálódásával; ha ezt megtehetnénk, akkor az kihúzná a talajt egy ilyen feltevés alól. Az általam adott magyarázatnak kétségtelen gyengéje, hogy a **čč*-nek nem találni olyan folytatóját a lappban, mint a **ćć*-nek, továbbá hogy a többi rokon nyelvben a rövid és hosszú affrikátáknak a rövidekben való egybeesését kell feltennünk.

HONTI LÁSZLÓ

Irodalom

COLLINDER 1960: BJÖRN COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm.

ESK: В. И. Лыткин — Е. И. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка. Москва 1970.

HAJDÚ 1973: HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Második kiadás. Budapest.

HAKULINEN 1968: LAURI HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, lisätty ja korjattu painos. Helsinki.

HONTI 1979: HONTI LÁSZLÓ, Az ősosztják affrikáták történetéhez. NyK 81: 71—88.

ITKONEN 1949: ERKKI ITKONEN, Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen. FUF 30: 1—54.

ITKONEN 1956: ERKKI ITKONEN, Neue Zeitschriften. FUFA 32: 56—86.

ITKONEN 1959: ERKKI ITKONEN, Etymologisia lisiä. Verba docent. SKST 263. Helsinki. 135—143.

ITKONEN 1960: ERKKI ITKONEN, Zum Obigen. FUFA 33: 74—81.

ITKONEN 1966: ERKKI ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. Universitas 4. Helsinki.

ITKONEN 1968: ERKKI ITKONEN, Über Alter und Entstehung der finnisch-ugrischen Quantitätskorrelation. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse 1968/4: 201—208.

ITKONEN 1973: ERKKI ITKONEN, Phonetische und phonologische Betrachtung der ostlappischen Dialekte. JSFOu. 72: 129—149.

ITKONEN 1977: ERKKI ITKONEN, Lapin kieli suomen kielen historian valaisijana. Academia Scientiarum Fennicae, Vuosikirja. Helsinki. 121—128.

KETTUNEN 1962: LAURI KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. SKST 156. Helsinki.

LAANEST 1975: ARVO LAANEST, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn.

LAKÓ 1968: LAKÓ GYÖRGY, Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Budapest.

LYTKIN 1974: В. И. Лыткин, Сравнительная фонетнка финно-угорских языков. Основы финно-угорского языкознания. Москва. 108—213.

MOÓR 1952: MOÓR ELEMÉR, Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. ALH 2: 1—96, 355—463.

MOÓR 1960: MOÓR ELEMÉR, Zufallserscheinungen oder Gesetzmäßigkeiten? FUFA 33: 54—74.

MSzFE: LAKÓ GYÖRGY (főszerk.) — RÉDEI KÁROLY (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei. Budapest 1967, 1971, 1978.

PAASONEN 1917: HEIKKI PAASONEN, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Budapest.

RAPOLA 1966: MARTTI RAPOLA, Suomen kielen äännehistorian luennot. SKST 282. Helsinki.

RAUN 1971: ALO RAUN, Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants. Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. UAS 107. Bloomington — The Hague. 1—44.

RITTER 1979: RALF-PETER RITTER, Zur osteefinnischen sog. langen Affrikata. Explanationes et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm. FUB 3. München. 295—300.

SKES: Y. H. TOIVONEN stb., Suomen kielen etymologinen sanakirja. LSFU XII/1—6. Helsinki 1952, 1958, 1962, 1969, 1975, 1978.

TOIVONEN 1928: Y. H. TOIVONEN, Zur Geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden Affrikaten. FUF 19: 1—270.

TOIVONEN 1932: Y. H. TOIVONEN, Kantasuomen **tts ~ ťts (ìs)*, **ts ~ s*. Vir. 1932: 145—150.

Zur Frage nach der Quantität der Affrikaten in der finnisch-ugrischen Grundsprache

von László Honti

Der Verfasser betrachtet es von der Tradition der jüngsten Vergangenheit abweichend als zweckmäßig — aufgrund der Aussagen in erster Linie der ostseefinnischen Sprachen, in zweiter Linie des Lappischen —, neben den im Wortinneren vorkommenden *ć und *č auch *ćć und *čč auf die finnisch-ugrische Grundsprache zu rekonstruieren. Mit langen Affrikaten kann im Frühurfinnischen mit Sicherheit gerechnet werden; da aber laut Zeugnis der finnisch-ugrischen Lautgeschichte bis zum Frühurfinnischen von Gemination der Konsonanten im Wortinneren — abgesehen von einigen sporadischen Ausnahmen — nicht gesprochen werden kann, existierten die langen Affrikaten wahrscheinlich auch schon in der finnisch-ugrischen Grundsprache. Eine solche Erklärung der ostseefinnischen und zum Teil lappischen Vorkommen von Affrikaten im Wortinneren setzt gleichzeitig auch voraus, daß in den anderen finnisch-ugrischen Sprachen die grundsprachlichen kurzen und langen Affrikaten in den kurzen aufgingen.

A finnugor rokonságnév-kutatás forrásairól, módszereiről és eredményeiről*

A) 1. Nyelvészeti forrástípusok.

1.1. A források első csoportjába a szórványadatok tartoznak. Ez a forrástípus elsősorban, de korántsem kizárólagosan a 18—19. századi forrásokat jelenti. Nem rokonságnév-gyűjtő szándékkal összeállított, nem a teljességre törekvő, hanem afféle nyelvmutatványként szolgáló — főleg lexikográfiai — munkákról, itt-ott felbukkanó, véletlenszerű adatokról van szó. Több alcsoportra különíthetők el:

1.1.1. Legrégebbiek a szótáblázatok, szójegyzékek (tabulák, glosszáriumok) és a soknyelvű szótárak, amelyek címe nagyon kifejező, l. pl. a STRAHLENBERG-féle táblázat címét: harmonia linguarum.[1] Ezeknek is, miként a PALLAS-, FISCHER-féle soknyelvű szótáraknak kettős céljuk van: tipológiai és összehasonlító nyelvészeti, a világ (a birodalom, egy-egy földrész) nyelveinek egyszerű számbavétele és osztályozása.[2] Mindebben a leibnizi gondolat érvényesül: idővel a világ összes nyelvének lesz szótára és nyelvtana, s ez lehetővé teszi majd a nyelvek rokonságának megállapítását és a nyelvek osztályozását.[3] Ezek a célok — a kor mércéjével mérve — a legsikeresebben Fischer szótárában valósultak meg, amelyet a finnugor nyelvek első etimológiai szótárának szokás tekinteni.[4]

1.1.2. Sajátos színfoltot és egyben a következő alcsoporthoz átmenetet jelentenek a gyakorlati célú, mondhatnánk alkalmazott nyelvészeti célzatú szójegyzékek, amelyek mai szóval élve a környezetismeret c. tantárgy és a nyelvtanulás/nyelvtanítás igényeit voltak hivatva kielégíteni. Klasszikus például COMENIUS Orbis pictusának 120. táblázata szolgál, amely különösen a többnyelvű változatokban ölt bizonyos kontrasztív/komparatív jelleget.[5] Ki gondolná, hogy Comenius táblázata a magyar rokonságnév-kutatásnak

* Ez az írás a készülőben levő permi rokonságnév-monográfia (l. NyK 81: 247—272, 82: 149—172) része.

[1] F. J. STRAHLENBERG, Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. Stockholm 1730; ZSIRAI, FgrRok. 484.

[2] GULYA JÁNOS, Etimológia a XVIII. században. NytudÉrt. 89. 101—105; ZSIRAI, FgrRok. 489—492; A. P. FEOKTISTOV, Linguarum totius orbis vocabularia comparativa . . . . Fenno-Ugristica I. Tartu 1975. 117—127.

[3] Т. А. Амирова—Б. А. Ольховиков—Ю. В. Рождественский, Очерки по истории лингвистики. Главная редакция восточной литературы, Москва 1975, 260—261.

[4] GULYA JÁNOS, A magyar nyelv első etimológiai szótára. NytudÉrt. 58. 87—90; UŐ, Etimológia a XVIII. században. NytudÉrt. 89. 101—105.

[5] JOH. AMOS COMENII Orbis sensualium Pictus Quadrilinguis. Leutschoviae 1685. CXX. tábla.

fontos forrása, mivel arról tanúskodik, hogy a fiatalabb lánytestvért másként nevezi meg az idősebb fiútestvére, mint az idősebb lánytestvére (a bátyjának *húga*, a nénjének *öccse*).[6]

Ehhez a forrástípushoz sorolandók az orosz—idegen (a mi esetünkben finnugor vagy török-tatár) nyelvű ábécéskönyvek és tankönyvek, amelyekben nem ritkán egészen terjedelmes, viszonylagos teljességre törekvő rokonságnév-jegyzékre lehet bukkanni. Példaként említhető egy bizonyos Mahmudovnak, az 1. sz. kazányi gimnázium tanárának 1857-ben megjelent könyve, amelynek már a címe is sokat mondó: Практическое руководство к изучению татарского языка. Közel 50 kazányi tatár rokonságnevet közöl tematikus szójegyzékként. Kevésbé teljes, de azért figyelemre méltó anyag található a Volga-vidék egyházi tanügyi kiadványaiban.[7]

1.1.3. Ebbe a forrástípusba sorolhatók a nyelvészeti (főleg hangtani) munkákban minden különösebb magyarázat nélkül, esetleg stilisztikai, nyelvjárási utalással említett példaszavak. Ilyeneket találunk például SJÖGRÉN kéziratainak,[8] a híres komi költő, I. KURATOV különlegesség-számba menő rímszótárában[9] és nem utolsó sorban a 19. századi etimológiai szótárakban.[10] (Ez utóbbiakról l. alább is.)

1.2. A nyelvészeti források következő csoportját a szótárak alkotják.

1.2.1. A két- és többnyelvű szótárak ábécérendben, a szótár jellegétől függően viszonylagos teljességre törekvéssel ismertetnek meg bennünket egy-egy nyelv szókincsével, benne a rokonságnevekkel, csakhogy a jelentések megadása, az adatok „tálalása" éppen a rokonságnevek esetében sok kívánnivalót hagy maga után.[11]

1.2.2. Talán a nyelvjárási szótárak nyújtják a leggazdagabb, s egyben legmegbízhatóbb anyagot, de ilyen szótárakkal távolról sem minden finnugor nyelv rendelkezik. A kisebb finnugor nyelvek közül e téren a komi nyelvjáráskutatás van a legjobb helyzetben.[12]

1.2.3. Címe szerint értelmező szótár T. K. BORISZOV udmurt szótára,[13] de inkább nyelvjárási szótárnak kellene nevezni. Rokonságnév-anyaga nem teljes, de megbízható.

1.2.4. Az etimológiai szótárak többféle csoportba is besorolhatók, l. A) 1.1.3. és vö. C) 1.1.

1.3. A nyelvészeti céllal összeállított kérdőívek, kérdőfüzetek meglehetősen tág teret szoktak szentelni a rokonságneveknek. Három csoportra oszthatók:

[6] L. J. LŐRINCZI RÉKA, A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Bukarest, Kriterion 1980. 37.

[7] Букрарь для крещеных вотяков. Казань 1875. 37 l.; Начальное учение православной христианской веры на вотском языке. Казань 1874. 90 l.

[8] А. Туркин, Материалы по коми языкам в архиве Шёгрена. Вопросы финно-угорской филологии III. Ленинград 1977. 90.

[9] Е. С. Гуляев, Неизданная рукопись И. А. Куратова. Коми филология 14. Сыктывкар 1972. 93—109.

[10] BUDENZ MUSz *vese* a.: md. *päľńe* ~ f. *veli*.

[11] Т. И. Тепляшина, Термины родства в современных словарях удмуртского языка. Вопросы удмуртской диалектологии. Сб. ст. Ижевск 1977. 101—109.

[12] SZÍJ ENIKŐ: NyK 81: 247, 18. sz. jegyzet.

[13] Т. К. Борисов, Удмурт кыллюкам. Толковый удмуртско—русский словарь. Ижевск 1932. XI + 373. l.

1.3.1. Az ún. egykérdéses (rákérdező) kérdőfüzetre példaként említhető T. I. Tyepljasina udmurt és L. P. Szergejev csuvas kérdőíve.[14] Ennek a kérdőfüzet-típusnak a sajátosságait akkor értjük meg, ha szembeállítjuk a következő típussal.

1.3.2. Az ún. kétkérdéses (oda-visszakérdező) kérdőív sajátossága abban foglalható össze, hogy nemcsak rákérdez a terminusra („kim ő nekem?"), hanem vissza is kérdez („kije vagyok neki én?"). Ennek a módszernek köszönhetően kitűnik a rokonságnév-anyag rendszer-jellege. Ezzel a módszerrel sikerült R. G. Muhamedovának viszonylag tökéletesen összegyűjtenie a miser—tatár rokonságneveket.[15] Én magam ezt a módszert némileg módosítottam,[16] különösen azoknak a rokonsági viszonyoknak a tisztázása terén, amelyekben a rendszer központját jelentő Ego szerepe csak közvetítő jellegű (pl. kije a bátyám felesége a húgom férjének?) vagy azokban az esetekben, amelyekben az Ego kívül marad a rokonsági viszonyon (pl. két meny egymásnak kije? Ne a magyar szokásból induljunk ki!).

1.3.3. A nyelvatlaszok kérdőfüzeteiben[17] is szerepelnek rokonságnevekre kérdések, de ezek többnyire hangtani vagy alaktani sajátosságok után nyomoznak, teljességre nem törekednek (törekedhetnek), és nem ritkán mindaz, ami a kérdés „savát-borsát" adná a rokonságnév-kutatás szempontjából, az az „orv"-anyagba „süllyed". A kérdőíves rokonságnév-gyűjtés nem a nyelvészetnek, hanem a néprajznak (a társadalomnéprajznak) lett klasszikus módszere (l. ott).

2. A forrástípusok második csoportját a kérdőíves (2.1.) és az egyéb módszerrel gyűjtött (2.2.) néprajzi anyag alkotja. Jóllehet a néprajztudomány a történettudomány része, a kettő között a rokonságnév-kutatás szempontjából alapvető különbség van, az, hogy a néprajz „ad", a történettudomány pedig „kap": a tudományos, módszeres gyűjtés a néprajztudományban talált gazdára. Ezért indokolt a néprajzot a történettudománytól elválasztva, külön pontban tárgyalni.

2.1.1. L. H. Morgan[18] kérdőíve 218 Ego-központú és 16 nem Ego-központú kérdésből állt. A három oszlopból az elsőben az angol terminus volt megadva (birtokos személynévmással), a másodikba került az idegen terminus "angol betűkkel"), a harmadikba pedig ennek angol fordítása (ha volt). A gyűjtés körülményei, magyar, finn és észt vonatkozásai ismertek,[19] azok a végkövetkeztetések pedig, amelyekre Morgan a gyűjtött anyag alapján jutott, közel 100 évre meghatározták a fejlődés útját. Ma, amikor Morgan nézetei közül

[14] Т. И. Тепляшина, Краткая программа-вопросник по собиранию сведений об удмуртских диалектах. Москва 1966. 96 с. (40—46: № 104. Как у вас называются? Термины, обозначающие родственные отношения); Л. П. Сергеев, Вырăнти каласăвăн уйрăмлăхĕсене пухмалли анкета. Чебоксары ĕв nélkül; a csuvas-orosz betűrendes szójegyzékben kb. 30 rokonságnév)

[15] Р. Г. Мухамедова, Терминология родства и свойства у татар-мишарей в Мордовской АССР. Материалы по татарской диалектологии. Казань 1962. 242—281.

[16] Szíj Enikő: NyK 81: 248—252.

[17] Atlas Linguarum Europae. I Questionnaire. I Texte. Nimègue 1973. 39 l; a B. 4. 1. 1. és a B. 4. 1. 2. rész; MNyAtl. III. Budapest 1973. a 460. sz. térképtől kezdve; Вопросник ОЛА. Москва 1965. (63: Термины родства №№ 1729—1886).

[18] Bodrogi Tibor, Some Problems Regarding Investigations into the Hungarian Kinship Terminology. AEH 9: 273.

[19] L. H. Morgan, Az ősi társadalom. Budapest 1961. Bev. Bodrogi Tibor; M. Markelov, 1. a 28. sz. jegyzetet.

több elavultnak számít, kutatásának, módszerének korszakalkotó jelentőségét senki sem vonja kétségbe.

2.1.2. Morgan kérdőívénél kevésbé ismert I. N. VINNYIKOVÉ.[20] Ez nyilván nemcsak annak köszönhető, hogy kevéssé hozzáférhető (1200 példányban megjelent 1936-os szovjet kiadványról van szó), hogy az 1970-es évekig nem volt szokás hivatkozni rá, hanem annak is, hogy tudomásom szerint nincs olyan anyagközlés, amely az általa kidolgozott, körültekintő és bonyolult módszerrel készült volna. Itt most azért említem, mert a közelmúlt finnugor szakirodalmában mégiscsak történik rá utalás.[21]

A 139 oldalas mű kilenc részből áll: 1. A rokonsági rendszerek és tanulmányozásuk fontossága (értsd: az alapfogalmak tisztázása; 3—15; a 14—15. oldalon ajánló bibliográfia); 2. A rokonsági rendszerek vizsgálatának módszerei (a) közvetlen megfigyelés; b) kikérdezés a táblázatok kitöltésével és a 8. részt képző kérdésekre kapott válaszok pontos lejegyzésével; c) az írásos források áttanulmányozása. Ide a néprajzi és a nyelvészeti szakirodalmat, valamint az anyanyelvi irodalmat — нала народная литература и фольклор — sorolja (16—20); 3. Néhány szó a táblázatokról és kitöltésük módjáról (21—24); 4—6. Az 1, 2. és 3. táblázat (vérrokonok és házassági rokonok különféle felosztásokban) közel 810 kérdéssel (26—111); A 7. részt a 4. táblázat alkotja: „A családtagok nemzetségi hovatartozása" (113—115); 8. 25 megszövegezett, összetett kérdés (116—120); 9. (afféle függelékként) a Morgan-féle táblázatok oroszul (121—138).

Az 1—2. táblázat fejléce 13 részből áll: 1. a kérdés sorszáma; 2. a rokonsági fok (oroszul megnevezve); 3. a helyi terminus a helyi írásmód szerint, 4. tudományos átírásban, 5. orosz fordításban; 6—11. a terminus etimológiai vonatkozásai — a következő sorrendben: 6. a tudományos etimológia, 7. népetimológia, 8. a terminusból képzett szavak és a jelentésük, 9. az olyan szavak, amelyeknek a terminus (tőalakban vagy egészében) része, 10. a terminus más, nem rokon-jelentései, 11. a terminus megléte más (rokon és nem-rokon nyelvekben) és a terminus jelentése(i) ezekben a nyelvekben; 12. a nyelvjárási különbségek; 13. megjegyzések.

A 3. sz. leleményes táblázat a már ismertetett kétkérdéses alapon 13-féle rokonsági viszonyról vár választ. A megnevezők és a megnevezettek ugyanazok, csakhogy a megnevezők (1—13-ig sorszámozva) függőlegesen, a megnevezettek (1—13-ig sorszámozva) vízszintesen helyezkednek el. A kérdezett viszonyok a következők: 1. az apa apja, 2. az apa anyja, 3. az apa, 4. az anya, 5. az ő idősebbik fiuk, 6. az ő fiatalabbik fiuk, 7. a lányuk, 8. az idősebbik fiuk felesége, 9. az ő fiuknak a fia, 10. az ő fiuknak a lánya, 11. az apa fiútestvére, 12. az apa fiútestvérének felesége, 13. az apa fiútestvérének fia.

Nem kétséges, hogy a Vinnyikov kérdőfüzetével végzett gyűjtés nemcsak a gyűjtő részéről igényelt szakértelmet, időt és türelmet, hanem az adatközlőt is próbára tette.

2.1.3. A néprajzi atlaszokra általában ugyanaz vonatkozik, ami a nyelvatlaszokra.

2.2. Az „egyéb"-nek minősített néprajzi források közül háromféle jöhet számításba:

[20] И. Н. Винников, Программа для сбора материала по системам родства и свойства. Москва—Ленинград 1936.

[21] Т. И. Тепляшина, Способы выражения вокативности в удмуртском языке. Вопросы удмуртского языкознания. Вып. 3. Ижевск 1975. 191—202.

2.2.1. Az első csoportot a néprajzi szórványadatok jelentik. Ezek a hasonló nyelvészeti forrásoknál értékesebbek, mivel rendszerint annotáltak. Ide tartoznak a 18. századi tudományos expedíciók, a 18—19. századi utazók anyagai,[22] valamint a tudományos munka jellegét keltő vagy valóban ilyen írások, amelyeket az Orosz Földrajzi Társulat kérésére küldtek be[23] a birodalom legkülönfélébb népeiről. Ide tartoznak a 19. sz. vége felé divatossá vált leírások, amelyek oroszul rendszerint így kezdődnek: „Описание края . . .", „Описание быта . . ." Материалы по . . . обрядам и обычаям".[24] (A „földrajzi", „archeologiai" stb. meghatározások félrevezetőek lehetnek. Az Orosz Földrajzi Társulat nevében pl. a *geographia* szó szerint értendő: a föld [és rajta az ember] leírása. Hasonlóképpen az Archeológiai kongresszusok nemcsak régészettel, hanem mindenféle *arche*-val, *древность*-tyal, régivel foglalkoztak.)

2.2.2. A településtörténeti és társadalomtörténeti néprajzi leírásokban a családszerkezetekre, háztartástípusokra találunk adatokat, és nem ritkán előbukkan egy-egy rokonságnév is.[25]

2.2.3. Rendkívül fontosak a népi jogszokásokkal foglalkozó néprajzi írások, ezek közül is elsősorban a házasodási és öröklési szokásokat taglalók. E téren számos jó finnugor példát lehet említeni. V. Majnov pl. a mordvinok jogszokásairól írt alapvető munkájában táblázatszerűen mutatja be a moksa és az erza terminusokat.[26] Az udmurt jogszokások szakértőjének, P. M. Bogajevszkijnek a megjegyzései sok esetben „koronatanú" értékűek egy-egy terminus jelentését vagy használatát illetően.[27]

Ezt a forrástípust (2.2.) M. Markelov a finnugor rokonságrendszerről írt tanulmányában,[28] amely egyben tanulságos forráskritikai tanulmány is, *nyersanyag*nak nevezi.

3. A népköltészet és a szépirodalom mint a finnugor rokonságnévkutatás forrása — a balti-finn nyelvek kivételével — tudomásom szerint eddig máshol még nem jött szóba, rendszeres és módszeres gyűjtésre nem került sor. Ez kétségtelenül nagy hiányosság, amelyet nem ment az sem, hogy a népköltészetből nyert adatokat csak kellő elővigyázatossággal lehet használni. K. V. Csisztov pl. erről győződött meg az északi nagyorosz rokonságnevek kapcsán, a terminusok használata és jelentése a jellegzetes folklórműfajokban

[22] А. П. Феоктистов, Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Москва 1976. 10—69; В. Е. Владыкин, Очерки этнической и социально-экономической истории удмуртов (до начала XX века). Автореферат канд. дисс Москва 1969. 19 l.

[23] Д. К. Зеленин, Описание рукописей Ученого Архива Императорского Русского Географического Общества. Петроград Т. I. 1914. — 483. l.; т. II. 1915. — 987. l.; т. III. 1916.—1279 l.

[24] П. М. Богаевский, Очерк быта Сарапульских вотяков. Сборник материалов по этнографии. Вып. 1—3. Москва 1885 (? 1887). 14—64; Н. Рогов, Материалы для описания быта пермяков. ЭтнОбз. 33; Пермский сборник II. 1800; П. Ефименко, Юридические обычаи лопарей, карелов и самоедов. Арх. изд. Зап. РГО VIII. СПб. 1878.

[25] М. О. Косвен, Распад родового строя у удмуртов. На удмуртские темы. Москва 1931. 5—35; Агнеса Пинт, К истории удмуртского жилища. На удмуртские темы. Москва 1931. 76—98.

[26] Вл. Майнов, Очерки юридического быта мордвы. СПб. 1885, finnül: Wladimir Mainov, Mordvankansan lakitapoja. Helsinki 1888 (kny. a Suomi III jakso 3. részéből).

[27] П. М. Богаевский, Очерки религиозных представлений вотяков I—III. ЭтнОбз. 1890/1. кн. IV. 116—163.

[28] М. Маркелов, Система родства у угрофинских народностей. Этнография № 1. Москва—Ленинград 1928. 44—78.

eltér a köznapitól.[29] Én magam is találtam hasonló példát a nem nagy terjedelmű karatáj-mordvin anyagban, s a magyar népmesék rokonságnevei is ezt igazolják.[30] A szóbajöhető jellegzetes műfajok a következők:

3.1. a lakodalom népköltészete (a lakodalom menete a rokonok szereposztása szerint),

3.2. a temetések, torok és emléknapok népköltészete, egyszóval a siratók.

3.2. Ami pedig az irodalmat illeti, itt külön tárgyalandó (3.2.1.) az egyházi és külön (3.2.2.) a világi irodalom. Az egyházi irodalom a kisebb finnugor népeknél rendszerint a Miatyánkkal kezdődik, a világi pedig — at udmurtok esetében legalábbis — a cáranyuskához, II. Katalinhoz írott dicsőítő énekkel. Ez utóbbinek két változatában éppen a kétféle nyelvjárási 'anya' szó őrződött meg.[31]

Az irodalmi szövegek rokonságnév-anyagának ismerete minden bizonnyal nem lenne haszon nélkül való, különösen a terminusok használatának (gyakoriságának, vokativuszi és egyéb alakjainak) szemszögéből. Ez a forrástípus is felfedezésre vár, különösen, ha megszivleljük E. BENVENISTE mgjegyzését: „... egy nyelvi forma értelmét használatainak összessége (a kiem. — Sz. E.), elosztásuk és az abból eredő kapcsolatfajták határozzák meg".[32]

4. A történettudományi szakirodalom forrásként történő felhasználásáról már történt említés.

A forrástípusok és az egyes finnugor népek rokonságnévkutatására vonatkozó, és itt, most nem részletezett konkrét anyag áttekintése, az így elért eredmények áttanulmányozása után meg lehet állapítani, hogy a forráshasználat és a különféle módszerek alkalmazása terén (l. alább) hiányosságok és egyenetlenségek tapasztalhatók. Amiből sok van, az a feltételezés, az ún. logikus következtetés, a minden alap nélküli hasonlítgatás — lehetőleg minél távolabbi népek hasonló vagy hasonlónak tűnő jelenségeihez. Sok az eleve homályos tartalmú, nálunk ismeretlen vagy nálunk is rosszul használt szakkifejezés (pl. nagycsalád, obscsina, klán, frátria stb.). Ezzel összefüggésben említendő, hogy sok a dogmává merevedett, helytelennek bizonyult nézet (pl. a matriarchátus-patriarchátus unos-untalan emlegetése, a leíró és osztályozó jelleg szembeállítása stb.). Ugyanakkor hiányzik a történeti (pl. történeti-demográfiai) tényekre épített háttér,[33] annak a gazdasági alapnak az ismerete, amely meghatározta és módosulásával megváltoztatta a társadalmi formációkat, amelyeket úgymond tükröznek a rokonságnevek. Ismerjük (?)

[29] К. В. Чистов, Севернорусские причитания как источник для изучения крестьянской семьи XIX века. Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Ленинград 1977. 131—143, см. стр. 142; А. М. Решетов, Об исследовании данных фольклора для изучения ранних форм семейно-брачных отношений. Фольклор и этнография. Ленигград 1970. 237—255.

[30] SZÍJ ENIKŐ, A karatáj-mordvin rokonságnevek és a karatáj kérdés. EFOu. (s. a.); NAGY OLGA, A táltos törvénye. Bukarest, Kriterion 1978. 213.

[31] Т. И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII века. Вып. I. Москва 1966. 225—226, 229.

[32] E. BENVENISTE, A rekonstrukció jelentéstani problémái. TELEGDI ZS. (szerk.), Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest 1974[4]. 213.

[33] М. В. Гришкина, Сравнительная характеристика количественного и поколенного состава семьи у удмуртов и русских в начале XVIII века. Congressus Quintus Internationalis FU IV. Turku 1980. 91—113.

az uráli kori társadalmat, hála az uráli eredetű rokonságneveknek, s ugyanakkor nem ismerjük az egyes finnugor nyelvek teljes rokonságnév-anyagát eredet és jelentés szerint rétegekre bontva. Ez az ellentmondás önmagáért beszél. (Így állhat elő pl. az a helyzet, hogy egy 1978-ban megjelent könyvben az urál-altaji típusú rokonságrendszerek jellemzésében a legfrissebb adat 1913-ból való és az urál-altaji-ban az urálit egyedül az obi-ugorok képviselik.[34]) A felsorolt forrástípusokból merített, tehát rendelkezésünkre álló konkrét nyelvi anyag nyelvészeti feldolgozásában is nagy hiányosságok mutatkoznak.

B) A rokonságnevek alak- és mondattanának kutatásában tapasztalható hiányok jegyzéke terjedelmes, pedig csak az ún. hagyományos nyelvészet (nyelvtan) szempontjai szerint és a teljesség igénye nélkül gyűjtögettem őket össze.

1. Alaktan. 1.1. Tőtan: a *fiam-fiúm*, a *nőm-nejem*, *nője-neje*-típus; a *hug, öcs, báty, nén-* féle tövek; a *süv (*sí, sü)* típus; 1.2. Toldalékolás. 1.2.1. Ragozás: a birtokos személyrag kötelező használata, pl. *hugom, öcsém*; a birtokos személyrag ugyanolyan alakú-e rokonságnévvel, mint más szóval; a birtokos személyrag rokonságnév-jelentést ad, vagyis képzőként szolgál, ezen a kérdéskörön belül pl. a birtokos személyrag rokonságnévnek más rokonságnévi jelentést ad-e, pl. m. *anya, anyja* 'az (ő) (édes)anyja; feleség (a férj szóhasználatában, helyenként akkor is, ha nincs gyermekük)', *az anyjukom* 'a feleségem (a férj szóhasználatában a gyermekeik anyjáról beszélve)', a birtokos személyrag nem rokonságnévnek ad rokonságnévi jelentést, pl. *úr, uram* udvarias megszólítása ismeretlen férfinak, *az uram* 'a férjem (a feleség szóhasználatában a férjről beszélve)', *asszony, asszonyom* udvarias megszólítása ismeretlen nőnek (kortól függően), de: *az asszony* 'a feleségem (a férj szóhasználatában a feleségéről beszélve)', *asszony!* 'feleség (megszólításként a férj használja)'; a birtokos személyrag szerepe a *fiú/fia* típusban; a vokativusz eset-e vagy képzett alak?; 1.2.2. Jelezés: a többes szám jele a szópárokban, pl. mordv. *ať at-avat* '(tkp. apák-anyák) szülők' (akár egy, akár több házaspárról van szó), cser. *akak-šužarak* '(tkp. nénék-hugok) lánytestvérek' (akár egy-egy idősebb/fiatalabb, akár több idősebb/fiatalabb lánytestvérről van szó); a többesjel *-ék* jelentéssel, pl. udm. *mamjos* '(tkp. anyák) anyá(m)ék'; sajátos többes jelek, pl. komi *pijan* '-fiak' (pl. kölyökállatnévképzőként); 1.2.3. Képzés: a rokonságnevek tipikus képzői, pl. kicsinyítőképzői; azonos marad-e a jelentés képzővel; a birtokos személyrag képzőként l. fent.

1.3. Szóalkotás. A szóképzést l. fent. 1.3.1. Elvonás, összevonás, pl. rokonságnév + rokonságnév > rokonságnév, md. *śćavaj* (*ść-* 'anyai ági rokonságot jelölő uráli kori tő' + *avaj* 'anya [Vok.]'), nem rokonságnév + rokonságnév > rokonságnév, udm. *pešataj* < *pereś* 'öreg' + *ataj* 'apa'; 1.3.2. Szóösszetételek (a hagyományos mellé-, alá- és hozzárendelő helyett az írásmód szerint) 1.3.2.1. egybe írva *a)* rokonságnév + rokonságnév jelölten/jelöletlenül; *b)* az egyik tag nem rokonságnév; azonos-e az összetétel az előtag vagy az utótag jelentésével, ha nem azonos, akkor az új jelentésnek milyen a viszonya a tagok jelentésével, pl. komi-zj. *obďaď* 'az apai nagynéni férje' (*ob* 'az apa lánytestvére), *ďaď* 'apai nagybácsi'; 1.3.2.2. egybe vagy kötőjellel írva: az előtag általában életkorral kapcsolatos anyai ági, házassági, árvasági viszonyt kifejező jelző; 1.3.2.3. kötőjellel vagy külön írva, pl. az *akak-šužarak*-féle jelezett,

[34] LÁNG JÁNOS, Az őstársadalmak. Gondolat, Budapest 1978. 230—243.

a komi *aja-pija* 'apa és fia', *ćoja-voka* 'lánytestvér és fiútestvér'-féle képzős alakok, szópárok.

2. Mondattan — az alaktannál említett jelenségek közül többnek van mondattani vonatkozása; birtokos személyragos rokonságnév mellett milyen igealak használatos; birtokos személyragos rokonságnév esetragja más-e; a magyar névelő szerepét l. fent; a különféle körülírások, szintagmák elemzése. Külön kérdéskört jelent az urali vokativusz kérdése, különös tekintettel a nekiszólás és a rólaszólás különbségtétel említésének elmulasztására a különféle forrásokban.

A felsorolt jelenségek tüzetes vizsgálata az összes finnugor nyelvben és a tapasztaltak összegezése már eddig is sok tekintetben megkönnyítette volna a más részterületen dolgozók munkáját. Pl. ha az összetett rokonságnevek alak- és mondattana terén tisztábban látnánk, talán az olyan típusú elhomályosult összetételek mint a *nép, ember* etimológiai szócikkében (TESz, MSzFE) határozottabb állításokat találnánk. Vagy egy másik kérdés, ha a rokonságneveken valóban olyan feltűnően gyakoriak a birtokos személyragok (hogy pl. anélküli nominativuszuk nem is ismeretes, l. *hug, öcs* stb.), ha a rokonságneveket valóban olyan gyakran használták, mint vélni szokás, akkor lehetséges-e összefüggés a birtokos személyragokkal determinált sajátos deklinációk/konjugációk és a rokonságnév-anyag között. Ezt a kérdést nemcsak az obi-ugor, ugor nyelvekben, hanem az összes finnugor nyelvben érdemes lenne (újra) elővenni.

C) A rokonságnevek nyelvészeti kutatása a *B)* pontban említett „belterjes" nyelvészeti problémák megoldása helyett (vagy kissé nagylelkűbben: mellett) a történeti összehasonlító (1.) és az ún. modern nyelvészetben (2.) ért el eredményeket.

1.1. Az etimológiai kutatások egyik célja az alapszókincs rekonstruálása. A rokonságneveknek az alapszókincsben elfoglalt — előkelő — helyét tudomásom szerint elsőként JAKOB GRIMM jelölte ki német nyelvtörténetének második kiadásában,[35] ahol az áll, hogy az indogermán nyelvek rokonítására 4 szócsoport alkalmas: 1. a számrendszer, 2. a névmások, 3. a verbum substantívum, 4. a rokonságnevek (anya, apa, lánytestvér, fiútestvér, valakinek a lánya). Ezek után azt hihetnénk, hogy a rokonságnév-etimologizálás megkülönböztetett helyet foglalt el az etimológiai kutatásokban. Az én vizsgálódásaim szerint azonban az alapszókincs rekonstruálásában éppen annyi figyelmet szenteltek a rokonságneveknek, mint a szókincs bármely más részének, amelyről azt vélték, hogy az alapnyelv-kori műveltség (és benne a társadalom) rekonstruálásában szerepet játszhat. Az indoeurópai rokonságnevek monografikus feldolgozására csak a 19. század 80-as, 90-es éveiben került sor,[36] és a téma igazán népszerűvé akkor vált, amikor a jelentéstani kutatások e század elején fellendültek és a mezőelmélet a 20-as években „megszületett".

Az első ilyen finnugor kísérlet A. AHLOVIST nevéhez fűződik.[37] A 19. századi finnugor etimológiai szótárakban kb. 15—20 rokonságnév-etimológiát

[35] J. GRIMM, Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig 1853². 166—190.

[36] B. DELBRÜCK, Die indogermanischen Verwandtsnamen. Leipzig 1889; E. TAPPOLET, Die romanischen Verwandtschaftsnamen. Straßburg 1889.

[37] A. AHLOVIST, Die Kulturwörter der Westfinnischen Sprachen. Helsingfors 1875. 203—216: Familie.

találunk, ezeknek kb. a fele ma is helytálló.[38] Az etimológiai kutatások legfrissebb hazai összegezése, a még kéziratos Uráli Etimológiai Szótár[39] közel 30 uráli, finnugor, finn-permi és finn-volgai és ugor rokonságnévszócikket tartalmaz. Ebben a számban nincsenek benne az 'asszony; feleség', 'hím; férfi; férj', 'egy valamiféle nő- v. férfirokon' jelentésű etimológiák, hanem csak azok, amelyek konkrét, a nemzetközi szakirodalomban használatos, az angol nyelvű rokonságnevekből elvont betűszimbólumok segítségével leírhatók (pl. B^x fiatalabb fiútestvér, B^o idősebb fiútestvér). Az összes szóba jöhető etimológia száma kb. 40. Úgy tűnik, hogy az UrEtSz. etimológiáinak alapján sokkal teljesebb képet rajzolhatunk az uráli társadalomról mint eddig, ill. mint amilyent az indogermán őstársadalomból rajzolnak.[40]

Végeredményben a rokonságneveknek az etimológiai kutatásokon belüli helyét két egymással összefüggő szempont szerint lehet megítélni: az alapszókincs részeként egymástól függetlenül, egyenként, egyedi szótári egységként és az alapnyelvet beszélő közösséget jellemző rokonsági viszonyok rendszerét tükrözőként elnevezés-rendszerként, vagyis szemantikai mezőként.

1.2.Az etnogeneziskutatásban különösen azoknak a már etnikumot váltott, vagy éppen most váltó népeknek, népcsoportoknak és bizonytalan hovatartozású, eredetű, „keveredett" népeknek a rokonságnév-anyaga játszhat fontos szerepet, amelyekből a finnugorságon belül és a finnugorokkal határos területeken elég sok van. Pl. a lappok, vepszék, lüdök, karjalaiak, a miser-tatárok, a karatáj-mordvinok, a beszermánok, az ufai cseremiszek és a baskiriai udmurtok, a kazányi tatárok, a csuvasok, a jukagirok, stb. E téren megvannak a feldolgozás, összegezés feltételei.[41]

1.3. A rokonságnév-etimológiák sajátos felhasználási területének vélhetjük a glottokronológiát, amely az alapszókincsből választott reprezentánsszókincs alapján vonja le következtetéseit. Finnugor anyagot tartalmazó szójegyzéket csak egyet ismerek, azt viszont két változatban, éspedig a Hymes-féle 100, ill. 200 szavas szójegyzéket, amelyet a sumér — urál-altaji rokonítás céljával állítottak össze.[42] Mindkettőben 2 rokonságnév szerepel.

A számunkra fontos Volga-vidéki török nyelvek rokonsági fokának megállapítására T. M. Garipov próbálkozott a glottokronológia alkalmazásával,[43] de eredményei nem ismeretesek. Kérdésfelvető cikkének folytatásában[44] az „Изменяемость семантических типов в тюркских языках Урало-Поволжья (отбор значений и их рубрикация по М. Свадешу" c. táblázatban megtaláljuk a Rokonság című részt, az 'idősebb/fiatalabb fiú-/lánytestvér', 'az apa', 'az anya', 'a férj', 'a feleség' jelentésű baskir, kazah, tatár és csuvas szavak felsorolását.

[38] Otto Donner, Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen. I—III. Helsingfors 1874; Budenz József, MUSz. Budapest 1873—1881.

[39] Itt mondok köszönetet Rédei Károlynak és az MTA Nyelvtudományi Intézetének, hogy az UrEtSz. kéziratos anyagát rendelkezésemre bocsátotta.

[40] Hutterer Miklós, Bevezetés a germanisztikába. Tankönyvkiadó, Budapest 1976[5]. 50—51. Jack Goody, Comparative Studies in Kinship. London 1969. 235.

[41] Szíj Enikő, Etnikumváltó finnugor népek, népcsoportok rokonságnév-anyaga. Kézirat.

[42] Csőke Sándor, A 100 szavas jegyzék sumér-uralaltáji megfelelői. Kézirat. Bécs 1971. 44 l.

[43] Т. М. Гарипов, Применим ли метод глоттохронологии для определения возраста близкородственных языков? Филологический сборник. Чебоксары 1965. 55—67.

[44] Т. М. Гарипов, Лексикостатистические отношения тюркских языков Урало-Поволжья. Языковые контакты в Башкирии. Уфа 1972. 248—267, különösen 262.

2.1. A mezőelmélet alkalmazásának egyik klasszikus és „jogos" területe a rokonságnév-kutatás.[45] Vannak azonban korlátai is. Egyrészt „a nyelv függőleges tagolására nem ad lehetőséget, a különböző nyelvi rétegekbe tartozó szavak azonos mezőben vannak, viszonyuk a mező többi eleméhez egy és ugyanaz".[46] Másrészt pedig az is vita tárgyát képezheti, hol vannak a mező határai, mely szavak tartoznak bele a rokonságnevek mezőjébe, s melyeket kell belőle kirekeszteni. Itt elsősorban az átvitt értelmű vagy nem szociális érvényű használatuk, ill. nem rokonságnév-értékű szavak rokonságnévként történő használata okoz gondot (pl. *apa — apuska* [Kosztolányinál, Németh Lászlónál] — *apuskám* [az argóban]; „Lerohadtak az *őseim*" [argó] 'Megbetegedtek a *szülcim*'.; *úr — uram — az uram* 'a férjem' stb.).

Az elsőként említett „korlát" sokkal bonyolultabb nyelvészeti kérdéseket vet fel, mint gondolnánk, pl. a szinonimák, a diakrónia-szinkrónia kérdését. A rokonságnév-szinonimákat a finnugor nyelvek körében — a tökéletlen lexikográfiai gyakorlatnak köszönhetően[47] — gyakorinak tartják, holott az esetek többségében nem valóságos szinonímákkal,[48] hanem nyelvjárási és egyéb változatokkal van dolgunk. Nagy, de magyarázható fogyatékossága a finnugor rokonságnév-mezőknek, hogy különböző korú, koronként különböző jelentésű szavak élnek bennük egymás mellett. Ebben a vonatkozásban a finnugorok között a nagy írásbeliséggel rendelkező magyar nyelv van a legelőnyösebb helyzetben, a rokonságnevek meglehetősen jól körülhatárolhatók térben és időben.[49]

A szinoníma-kutatás sajátos értelmezésére is van példa a finnugor nyelvészetben. R. E. Nirvinek Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta c. munkájában az egyazon rokonsági viszonyt kifejező összes rokonnyelvi megfelelő szinoníma.[50]

2.2. A szemantikai mező körülhatárolása a jelentéstan feladata. E téren az ún. szemantikai elemzés klasszikus területe lett a rokonságnév-mező. Joggal állapította meg T. P. Lomtyev: "семантическое поле, выраженное терминами родства, стало полигоном, на котором испытываются разные методы семантического анализа"[51] A szemantikai elemzés számos módszere közül finnugor szempontból a következő négy tart számot érdeklődésre: Tokarjev számkombinatorikája,[52] T. P. Lomtyev ún. kombinatorikus módszere,[53] valamint a Kroeber[54] és a J. D. Apreszjan, M. Kuznyecov-féle módszer.[55]

[45] Г. С. Шур, Теории поля в лингвистике. Москва 1974. 254 c; Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Budapest 1970. 62, 336—338.

[46] Bodrogligeti András, A szókészlet. Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, Budapest 1974². 63—83.

[47] 1. a 11. sz. jegyzetet.

[48] Ю. Д. Апресян, Лексическая семантика. (Синонимические средства языка.) Москва 1974. 218. l.

[49] J. Lőrinczi Réka: i. m. pl. 26—27, 38, 39, 42—44 stb.

[50] R. E. Nirvi, Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta. Helsinki 1952. (Suomi 106/1). Róla E. Itkonen, O. Ikola, J. Mägiste, A. Penttilä: Vir. 1953: 130—135.

[51] Т. П. Ломтев, Конструктивное построение смыслов имен с помощью комбинаторной методики. Научные доклады высшей школы 1964/2: 108—120, idézi: А. М. Кузнецов, Сопоставительно-типологический анализ . . . l. 35.

[52] С. А. Токарев, К вопросу о методике изучения терминологии родства. Москва. Вестник МГУ. Сер. История. 1958/4: 189—194.

[53] Т. П. Ломтев: i. m. 113 kk.

[54] A. Kroeber, Classificatory Systems of Relationship. Journal of the Royal Anthropological Institute. 1909.

[55] Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы

2.2.1.Tokarjev számkombinatorikája elméleti indoklása miatt tanulságos számunkra. Úgy látja, és ezt számtalan finnugor példával mi is igazolhatjuk, hogy „брать русскую терминологию родства как эталон для изучения терминологий родства других народов ... теоретически неправильно.... Для успешной теоретической разработки вопросов структуры терминологии родства разных народов необходимо создать систему обозначений, независимую от терминологий отдельных языков. Такая система должна быть построена на чисто теоретическом основании. Это основание должно быть единым и последовательно выраженным."[56] Tokarjev tehát az általános nyelvtanhoz hasonlóan általános érvényű sémát keres. Módszere, amelyet mint egyet a sok lehetséges közül javasol, az elemi fogalmak 1-től 6-ig terjedő számsorral történő jelölésére és ezeknek a számoknak a kombinációjára épül. Alapul a nukleáris kiscsalád szerepel: apa — 1, anya — 2, fia — 3, lánya — 4, férj — 5, feleség — 6.

2.2.2. A Kroeber-féle jelentéstani univerzálék és J. D. Apreszján kezdeményezte módszer, amely a szemantikai megkülönböztető jegyek megállapítását jelenti, együttesen jellemző K. I. Vavra disszertációjára, amely az ugor nyelvek rokonságnév-rendszerét taglalja.[57]

2.2.3. A. M. Kuznyecov a komponens-elemzéssel nem rokon nyelvek rokonságneveinek elemzése során szemantikai univerzálék felállításával próbálkozik.[58] Például: minél több szemantikai jegy jellemez egy rokonság-mezőt, annál több az egyjelentésű rokonságnév. Ez a módszer azért tűnik használhatónak finnugor szempontból, mert nem tart igényt a szemantikai típusok (pl. angolszász v. skandináv szemantikai típus) kijelölésekor a teljes szókincsre.

Mindezeknek a módszereknek a jelzett forrástípusokból nyert nyelvi anyaghoz leginkább illő alkalmazása, a Volga-vidéki area egyre jobb megismerése lehetővé teszi, hogy a rokonságnevek rendszeréről olyan univerzálékat állítsunk fel, amelyek A. M. Kuznyecov logikai úton is elérhető univerzáléinál konkrétabb, a nyelvészeten túlmutató, tehát etnolingvisztikai értelemben is érvényes univerzálék.

Szíj Enikő

К вопросу об источниках, методах и некоторые выводы в связи с исследованием финно-угорских терминов родства

Энико Сий

Статья состоит из трёх частей:

А) В первой части рассматриваются типы пригодных для исследования по данной теме источников (1. лингвистические — 1.1. спорадические, 1.2. словари, 1.3. вопросники; 2. этнографические — 2.1. вопросники Л. Моргана, И. Н. Винникова и этнографических атласов, 2.2. спорадические данные в этнографических работах типа «Описание края...»,

структурной лингвистики. Проблемы структурной лингвистики. Москва 1963. 103—150; А. М. Кузнецов, О применении компонентного анализа в лексике. Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. Москва 1971. 257—268.

[56] С. А. Токарев: i. m. 190.

[57] К. Вавра, Термины родства венгерского и мансийского языков. Автореферат канд. дисс. Тарту 1970. 25 с; Uő, Семантический анализ терминов родства угорских языков. СФУ 2: 217—226.

[58] А. М. Кузнецов, l. a 35. sz. jegyzet, 56.

«Описание быта . . .», «Обычаи и обряды . . .; 3. фольклор и литература — 3.1. свадебные песни, 3.2. причитания, 3.3. духовная литература [XVIII—XIX вв] и 3.4. светская/художественная литература).

Б) Во второй части «О морфологии и синтаксисе терминов родства» перечислены те недостатки, которые наблюдаются при изучении морфологии и синтаксиса терминов родства в духе тн. традиционной грамматики. Указывается, что нр. нет систематических исследований, связанных, во-первых, с употреблением лично-притяжательных суффиксов с точки зрения семантики терминов родства (удм. *атай* 'отец', диал. *атайзы* '[букв. их отец] [при обр.] муж; свекор', венг. *apa* 'отец', диал. *apja* '[букв. его отец] [при обр.] муж; свекор'); во-вторых, с употреблением признаков множественного числа типа морд. *атят-ават* '(букв. отцы-матери) родители (отец + мать); мар. *акак-шужарак* '(букв. старшие сестры и младшие сестры) старшая сестра + младшая сестра или старшие сестры + младшие сестры' и т. п.; удм.; *мамйос* '(букв. матери) мать и её близкие', см. венг. *anyámék*. Отмечается, что недостаточно изучены сложные термины родства в случае, когда оба компонента являются терминами, так и когда только один компонент является темрмином. Недостаточно изучено также употребление определенного артикля в венгерском языке перед терминами родства *(úr* 'господин', *uram* вежливое обращение к незнакомому мужщине, *az uram* 'мой муж (только говоря о нем); *asszony* 'женщина', *asszonyom* вежливое обращение к незнакомой женщине, *az asszony* 'моя жена (говоря о ней)', *asszonyl* (диал.) 'жена (обращение)'.

В) В третей части говорится о результатах, 1. достигнутых в этимологических исследованиях (напр. термины родства в рукописном Этимологическом словаре уральских языков, приготовленном к печати в Институте языкознания АН Венгрии); 2. полученых с помощью методов компонентного анализа терминов родства.

Some Aspects of the Conditional Sentence in the Vogul Language

1. Since the beginnings of serious scholarly work on the Finno-Ugric languages, interest has been taken in the Vogul language. This interest has been directed above all to the phonetic and phonological features of the language, to etymological questions of the Vogul vocabulary, as well as to morphology. The syntax of this language has by no means been neglected, but has not been accorded the same amount of attention as the above-mentioned categories. As regards the conditional sentence, this specific syntactic category has been treated to some extent within the framework of studies on general syntax, verbal moods, etc., but has to my knowledge not yet formed the special subject of a separate study. In this article I do not propose to submit an exhaustive study of the Vogul conditional sentence, but should rather like to draw attention to certain aspects of this grammatical phenomenon which may be of general interest.

2. My remarks on this subject fall into two larger subgroups. Firstly, I should like to direct attention to the linear arrangement of and use of conditional conjunctions in the Vogul conditional sentence. Following this, there will be a brief discussion of the choice of tense and mood in such sentences.

With regard to the linear arrangement of the Vogul conditional sentence, three major groups can be distinguished: 1. protasis + apodosis with no conditional conjunction, 2. protasis + apodosis, the protasis containing the conditional particle *ke*, and 3. protasis + apodosis, the enclitic element *ke* having become an element of the verb in the protasis, forming a special „conditional" mood. This classification into three groups is of additional interest for two reasons: 1. the influence of two other languages (Ziryene and Tatar) must be taken into account (RÉDEI, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen and HONTI, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda) and 2. the present, synchronic parallel existence of the three types points unmistakably to a specific diachronic development.

Knowing what we do about the structure of the early Uralian sentence, it is no surprise to find Vogul conditional sentences without any form of a conditional conjunction, consisting of a paratactically juxtaposed protasis and apodosis. As RAVILA points out (FUF 27: 1—136), what is expressed in European languages in a single sentence through coordination of sentence components is broken down into a group of sentences in several modern Uralic languages (as a heritage of the PU language), in which the same word is repeated as many times as it is connected with another, e.g. in Samoyede *niseau hâś, nēbeau hâś, ńau hâś* 'mein Vater, meine Mutter, mein Bruder starben' (FUF

27: 34). An example from Vogul: *maner ēri, man tēn-ut ēri, man masne ūläm ēri, man ąln ēri* 'ami kell, akár enni való kell, akár öltő ruha kell, akár pénz kell' (MUNKÁCSI IV, 324).

The reason for this is quite simple. As RAVILA writes: „Es ist einleuchtend, daß in einer Entwicklungsperiode, als die Flexion nicht entwickelt war, im allgemeinen nicht, wenn überhaupt, koordinierte Satzglieder auftreten konnten, weil das vorangehende Wort immer dazu tendierte, als Bestimmung des nachfolgenden aufgefaßt zu werden" (FUF 27: 41). In other words, „fatherson" could not mean „father and son" but only „father's son".

This subordinating principle was valid, however, only within the sentence itself. „Es ist ja ohne weiteres klar, daß, so häufig das Subordinationsverhältnis in den Beziehungen innerhalb des Satzes war, ebenso gewöhnlich andererseits das Koordinationsverhältnis war, wenn es sich um die Beziehungen verschiedener Sätze zueinander handelte" (FUF 27: 48).

This paratactical relationship between the sentences was, though, only of a formal nature since the modifying influence of one clause upon the other is not dependent solely upon formal features, but can easily come about through mere juxtaposition (logical hypotaxis). IRÉN N. SEBESTYÉN (A finnugor alárendelés kérdéséhez. MNy. 23) distinguishes two types of logical hypotaxis, „pure subordination" in which two sentences form only one complete idea, and „non-conjunctional subordination arising from coordination" in which two sentences represent two thoughts together forming a higher unity. Conditional sentences would represent this latter type. We are dealing therefore in the case of the non-conjunctional Vogul conditional sentence with an ancient feature of Uralian syntax (formal parataxis = logical hypotaxis).

It is also widely assumed that the protasis in such sentences was originally an independent interrogative sentence which gradually lost its independent quality and now serves only to indicate the condition under which the action of the apodosis will (or will not) take place. As regards the relative position of the protasis and apodosis, N. SEBESTYÉN writes: „A mellékmondat . . . minden valószínűség szerint már a fgr. korban elveszítette függetlenségét, és mint a főmondat értelmének kiegészítője, minden esetben a főmondat előtt foglalt helyet, úgyannyira, hogy ez esetben a mellék- és főmondatnak ezt a sztereotíp sorrendjét a függő viszony kifejező eszköznek lehet tekintenünk" (MNy. 23: 353).

It is indeed worth noting that the protasis precedes the apodosis without notable exception in all three types of the Vogul conditional sentences. This linear arrangement can thus be regarded as a basic feature of such sentences.

The non-conjunctional conditional sentence occurs widely in Vogul and can be found in all the Vogul dialects:

Northern Dialect[1]

Sy. *tamľe mat wārmaľ ōńśeγn, manriγ at jalēγn?* '(ha) valami olyasmid van, miért nem mész?' (KÁLMÁN 64), So. *χūššiγ ijaniγmiin, taχ puknit jaktim elmχōlas piγn jir puŋkət ānəmn os pūrlawēn* '(wenn) ihr zu Drachenwurzen aufwachst, da opfere der nabelbeschnittene Menschensohn euch mir im Kopf des

[1] In the following, the German abbreviations for the Vogul dialects will be used

Opfers' (WV I, 34), LO *χoti āγin jirl kāstawn, χoti piγən pūril kāstuŋk pātawn* ... '(wenn) eines deiner Mädchen dir ein Blutopfer gelobt, (wenn) einer deiner Knaben dir ein Speiseopfer zu geloben gedenkt ...' (WV I, 82)

Western Dialect

P *assōtərna ʒalālīna, ilāľkatəp ńēriγō ńēriγpūw āt inti* '(wenn) du den Obfürsten tötest, (dann) wird kein weiter laufendes Knorpelmädchen, kein Knorpelknabe sein' (WV I, 92)

Eastern Dialect

K *iśpəŋkar, lōwi, mätər kōrχli, mätər wōrχ jimti, lōwi, iśtalkar mini* ... '(wenn) dem Bemittelten, sagt er, etwas nötig wird, (wenn) er etwas machen (lassen) will, sagt er, geht der Unbemittelte ...' (WV I, 45), Jk. *åm təśuwəl mənåm, χotäľ joχtåm?* '(ha) így megyek, hova jutok?' (KÁLMÁN 164)

Southern Dialect

T *uťiŋ ušťamel ạnten, ušťamen latkhạnt* '(ha) vizes ruhával ülsz le, a ruhád locsog' (MUNKÁCSI VNyj. 289)

Non-conjunctional conditional sentences are, of course, not peculiar to Vogul, but can be observed in a great many languages. In the Germanic languages, for example, it is widely to be found, although characterized here by verbal inversion which is foreign to Vogul. German: *Hätte ich das Geld, so könnte ich es kaufen*, English: *Had I the money, I could buy it.*

Hungarian, as a fellow Ugric language, offers interesting parallels to Vogul usage. Although conjunctional conditional sentences predominate, non-conjunctional sentences can be found in both the older and modern language. As in Vogul, in such cases the protasis always precedes the apodosis and no verbal inversion is involved. The conditional nature of this (formally) paratactical structure is inferred from the interdependent meaning and special juxtaposition of the two clauses. Examples: *Ezt nem tészed, tégedet megöletlek. Két szép lány szeretőm, melyiktől bucsúzzak? Egyiktől bucsúzom, a másik haragszik.* (KLEMM, Magyar történeti mondattan 462)

In older Hungarian the interrogative nature of the (indicative) protasis in such sentences was even more apparent. ÖDÖN BEKE gives several examples for this development: *Véle kívánsz lenni? Ő tűled el nem vál. Töri a hátad? Vesd le!* (A feltételes mondat eredete. Nyr. 48: 105)

Even today the use of a question for the protasis of a conditional sentence is not completely foreign to the Hungarian linguistic instinct: *Esik az eső? Állj eresz alá!*

3. The second major type of the Vogul conditional sentence differs from the first only in the inclusion of the enclitic particle *ke* as a marker of the protasis. This particle has been identified as a Ziryene loan word (RÉDEI 102) and also exists in other related languages. Since we can with certainty accept that there already was a conditional sentence in Vogul (the older non-conjunctional „logical hypotactical" structure) we need not be surprised that Vogul borrowed a word for what strikes us as being a basic vocabulary component.

Only the particle, not the conditional concept as such was a borrowing from the Ziryene. This particle *ke* probably belongs to the older stratum of Ziryene loan words in Vogul, very likely having been borrowed at some time from the 10th to the 15th centuries when the greater part of the Voguls still lived on the European side of the Urals. An indication for an early borrowing is the various forms of the word found in the different Vogul dialects. In the texts collected by KÁLMÁN (Wogulische Texte mit einem Glossar) we find Sy. *ťe, ťi* < *ke, ki*, So. and Ob *ke* and Ik. *kät*. MUNKÁCSI (VNyj.) lists in addition several suffix fusions used in the sense of simple *ke*: LM *kel*, K *kēt, kētel*, P *kel, ketel*.

In KÁLMÁN's collection of texts (containing samples from the Sy., So., Ob, and Jk. dialects) 82% of the protases contained the enclitic particle *ke*. It can be assumed that the frequency of this particle has risen in the past centuries until now conjunctional conditional sentences are more common than nonconjunctional conditional sentences.

There is considerable freedom as to which word in the protasis *ke* can be attached to. The only word which it obligatorily follows would seem to be the negating particle *at: at-ke* 'if not'. The following frequencies were obtained for the conditional sentences with *ke* in KÁLMÁN's book of Vogul texts:

1.	Noun in casus rectus + *ke*	= 14
2.	Noun in casus obliquus + *ke*	= 11
3.	Verbum finitum + *ke*	= 9
4.	Adverb + *ke*	= 8
5.	at + *ke*	= 3
6.	Verbum infinitum + *ke*	= 2
7.	Pronoun + *ke*	= 2
8.	Adjective + *ke*	= 2

As KNÖPFLER points out (MNy. 65: 122) this freedom to choose its partner is demonstrated by the fact that *ke* can even be attached to a verbal prefix: *Numi Tărəm āśəm pālt nă̄ŋχä-ke ālnūm* 'hátha felmennék N. T. atyámhoz?'

As already mentioned, the protasis almost invariably precedes the apodosis. The only exception to this rule which I found is in an Ob oath (KÁLMÁN 150) where it is very likely due to the poetic structure of this oath. First, the act of swearing is done by the „four elements", after which the awful consequences (being struck by the heavens, being incinerated by fire, etc.) are listed with the protasis forming the conclusion: *am ti wārmaʌt tūlmaχ nomt-ke ōńśeγəm* 'ha ebben a dologban hamis a szándékom'.

This form of conditional sentence employing the enclitic particle *ke* or a variant thereof is very common in Vogul and is represented in almost all dialects — a special position being occupied in this regard by the Tavda dialect for reasons which will be discussed below. Examples for sentences with *ke*:

Northern Dialect

Sy. *minne mā-ťe ōńśeγn, ta minēγn* 'ha van hova menned, menj' (KÁLMÁN 64), So. *naŋ ti jōr-ke, witn manriγ sakwatawen?* 'ha erős vagy, a víz miért tör szét?' (KÁLMÁN 142), Ob *χōleγən-ke, sāt ēʌaŋəl tūśtikeləm* 'ha meghalsz, hét tarka lovat áldozok' (KÁLMÁN 154), LO *at-ke lāwijin, kolenən toχaľiŋ rawtasilaw* 'wenn ihr es nicht sagt, (dann) schmeißen wir eure Hütte um' (WV I, 73)

Western Dialect

P *vüť-kēt šušśeleim-kel, vüť pośkheltaχti* 'ha a vízben gázolok, a víz locsog' (MUNKÁCSI, VNyj. 249), LM *jiun-kel, jäjen!* 'ha jössz, hát gyere!' (op. cit. 130)

Eastern Dialect

K *käsijät mänses-kät, ompōχemne kiutäχw jäle!* 'ha kése eltompult, jöjjön énhozzám megköszörülni!' (op. cit. 226), Jk. *äljal mənp χår ōls kät, käsjät mäńśəs kät, näγ äljən pǫntlitə.* 'ha fölfelé ember kése eltompult, rajtad köszörüli' (KÁLMÁN 164)

4. The third and last major group of Vogul conditional sentences which can be distinguished also involves the particle *ke*. It is, however, no longer an enclitic particle attached to a word of the protasis, but rather a part of the verb itself. HONTI (System 44) states that its variants in the Tavda dialect are *kā/kǭ*, which are added to the preterite verbal stem, the personal suffixes following. In effect, *ke* has become the sign of a special mood, a „conditional mood"[2] which indicates that the verb is expressing a condition, a supposition. T *juni-pāl joχtus* 'he overtook' — *juni-pāl joχt/us/ke/u* 'ha utolér' (MUNKÁCSI, VNyj. 295)

It is apparent that this type of conditional sentence employing *ke* as a mood indicator is of more recent origin than the other two types. This can be concluded for several reasons: 1. it is easier to imagine that an independent particle be affixed firmly to one part of speech giving rise to a new mood than that a mood indicator be detached from the verb and become a roving particle, 2. whereas some form of *ke* is found in every Vogul dialect, the conditional mood with *ke* is restricted to only a few, 3. as HONTI points out (System 45) the conditional mood with *ke* does not, as do the other verbal categories, possess a subjective and an objective conjugation.

As to the question of how this union of past tense and *ke* actually took place giving rise to a new mood, only conjectures can be made. The following hypothesis could be brought forward: In the dialects where we find this form the enclitic particle *ke* was regularly attached to the verbum finitum and was with time felt to form a part of it. We also need not be surprised to see the particle being attached to the past and not the present tense stem. In conditional clauses we are expressing not reality but a supposition, in other words we are forming a contrast to reality. The present tense offers no contrast to reality, but is in effect its carrier. The past tense, however, by reporting that which no longer is, is in opposition to the reality of the present tense and could in combination with the conditional particle, lose the connotation *past while retaining the connotation *opposition to reality. In the absence of older Vogul texts and records, however, it is not likely that one will ever be abe to cite concrete proof for a specific course of development.

In this connection a possible Tatar influence must also be taken into account, since the Tatar language had a not inconsiderable influence on at least some of the Vogul dialects and since an almost identical structure is also

[2] This mood is not to be confused with the Vogul mood formed with *n* which is commonly termed the „conditional mood".

to be found in Tatar (in Tatar, *sa/sä* is added to the verb stem, followed by the personal ending: *kara-* 'to look', *kara/sa/m* 'if I look') (POPPE, Tatar Manual 61). The Vogul dialect in which this third group of conditional sentence is the most heavily represented is the Tavda dialect, the dialect which was also influenced the most heavily by Tatar. Earlier it was assumed that the Tavda dialect transmitted Tatar influences (of a lexicological and grammatical nature) to the other dialects. KANNISTO (FUF 17: 223) subsequently showed conclusively that this could not have been the case (primarily for geographical reasons). This form of the conditional sentence occurs in other dialects, too (K, LM, P), although not nearly to the same extent. Not all of these latter dialects were directly exposed to Tatar and/or Tavda Vogul influence. Were the *ke*-mood only to occur in the Tatar-influenced Tavda dialect we might be justified in assuming that it originated under Tatar influence. With the evidence of the other dialects, though, it would be safer to assume that the tendency to form such a mood existed in several dialects and that this tendency was strengthened and reinforced in the Tavda dialect by the vicinity of and closer relations to the Tatar population.

The conditional sentence containing a conditional *ke*-mood is then the only major group of the Vogul conditional sentence which does not occur in all the dialects. In the southern dialect group (T) it is predominant and is also found sporadically in the eastern group (K) and western group (LM, P). There are some instances for its occurrence in the northern dialect of today but it did not occur in my material.

Southern Dialect

T *kraβàť åšn ǫntskàt, kūų̄ sǫβāt* 'wenn sie sich auf das Bett setzen, werden sie zu Stein' (WV III, 188), *nɛi̯ār äβiť-ìm ɛmān komnà ā̆ mɛskāt, kāntɛ šaχ ɛlslìləm* 'wenn der Kaiser mir nicht seine Tochter zur Frau gibt, töte ich all sein Heer' (WV III, 166)

Eastern Dialect

K *tōrəm pojertskāt* 'wenn Gott (es) gestattet' (WV I, 30)

Western Dialect

LM *ťi-pätken: mänä mäneślenilem* 'ha ide esnél, de széttépnélek' (MUNKÁCSI, VNyj. 130) P *kotəl ťiy pätkən, ťit ťi tōjpänīm, ājlenīləm* 'wenn du irgendwoher hierher kämest, (da) fräße (und) tränke ich dich nun hier' (WV I, 156)

5. Let us now turn our attention to a further aspect of the Vogul conditional sentence, that of the tenses and moods employed in them. As was the case with the linear arrangement of Vogul conditional sentences, this latter aspect has in the past been variously commented upon by scholars, but only within the context of works examining more general and/or related questions.

The first distinction which must be made in this regard is that between sentences of open and rejected condition (to use the terms prevalent in English scholarly writing). It is plain that a conditional sentence expresses not facts but conditions. A condition can, however, be presented without any comment

on the possibility of its being actually realized (open condition) or one can indicate, usually through the use of a particular tense or mood either that the condition will very likely not be realized or that it was not realized (rejected condition). The English sentence *If he gets the money, he will be happy* is a conditional sentence of open condition. We do not know whether he will get the money or not, but merely state what will be the case if he does indeed get it. The sentence *If he got the money, he would be happy* (rejected condition) expresses the view of the speaker that the other will very likely not get the money (although one cannot, with regard to the future, reject anything with absolute certitude). The shift in tense-level in a further sentence of rejected condition *If he had gotten the money, he would have been happy* does indeed confirm that the condition was not fulfilled.

In Vogul we find conditional sentences of both types (open and rejected condition). The frequency of their occurrence is, however, as in the case of most other languages, by no means equal, the great majority being sentences of open condition. For the three volumes of Vogul texts examined[3] the following figures were obtained:

Total number of conditional sentences	= 220
Sentences of open condition	= 198
Sentences of rejected condition	= 22

Expressed in percent we find a total of 90% open condition and 10% rejected condition. (Sentences with a mixture of open and rejected condition in the two clauses were regarded as sentences of rejected condition.)

As regards the tenses and moods used in Vogul conditional sentences of open condition, two facts are worthy of comment. Firstly, the most common tense used is, as is only to be expected, the present. The present tense was used in 90% of the sentences of open condition found. In the remaining 10% the past tense was used as in the following examples:

So. *śāńēn puwwes-ke ta puwwes* 'wenn seine Mutter ihn gefangen hat, so hat sie ihn gefangen' (WV I, 232) Jk. *ʌoŋχal mənp χår ōls kät, sərjåt mäńśəs kät, näy äljən pǫntlitə* 'ha lefelé menő ember kardja eltompult, rajtad élesítse' (KÁLMÁN 164)

Secondly, a combination of the indicative mood in the protasis and the imperative mood in the apodosis is often to be found in in the conditional sentences of open condition. Either the present or the past tense can be employed in the subordinate clause. This mood combination occurs very frequently. Examples:

Sy. *nomt-ťi ōńśeyən — nomtən wārēlən* 'ha van eszetek — biztossá csináljátok' (KÁLMÁN 98), Sy. *ānəmn ērne χōtpa-ťe joχtəs, tūjte, jāŋťe ńoluwjēn* 'ha nekem tetsző valaki jött, havát-jegét nyaljátok le' (KÁLMÁN 64)

What would appear to be extremely rare in Vogul is the combination of a clause of open and a clause of rejected condition to form one conditional sentence. Only two instances of such a mixture were found. In the following

[3]Three volumes of Vogul texts, KÁLMÁN's Wogulische Texte mit einem Glossar and KANNISTO's Wogulische Volksdichtung I, III form the basis for all subsequent figures.

example, the reason for the use of a clause of rejected condition with the conditional mood is apparent. The speaker wishes to appear as polite and courteous as possible so that his request be more readily granted: So. *am βoβnem sɔ̄mit tin-ke minuwən, mi̯yləm* 'wenn ihr den Preis der von mir verlangten Höhe gäbet, gebe ich es' (WV III, 25)

A highly interesting aspect of the Vogul conditional sentence is the usage of tense and mood in the conditional sentences of rejected condition. In the following it will be shown how Vogul distinguishes between open and rejected condition and the attempt will be made to determine certain regularities of tense and mood in such sentences.

The first distinction that can be made between sentences of open and rejected condition lies in the usage of *ke* (or a form thereof) in the protasis. *ke* is used in clauses of open and rejected condition, but occurs with greater regularity in clauses of rejected condition. This fact is attested to by the following figures. In the protases of open condition found in the three volumes examined *ke* was used in 70% of the cases. In the 20 sentences of rejected condition (the two sentences with a combination of open and rejected condition not being taken into consideration) *ke* occurs 16 times. This difference of 10 percentage points does not appear at first glance to be particularly worthy of note. If we, however, examine the clauses of rejected condition not containing the enclitic particle *ke* we find that they are all from the Konda dialect. As a matter of fact, no clauses of rejected condition with *ke* as enclitic particle were found from the Konda dialect, but *ke* occurs in no less than 100% of the clauses of rejected condition from the other dialects. We can safely make the assumption that *ke* is much more widely employed in clauses of a rejected than of an open condition, the Konda dialect occupying a special position in this respect.

The major difference between clauses of open and rejected condition is to be found in the use of the conditional[4] as opposed to the indicative mood. The conditional occurs in one or both clauses of sentences of rejected condition. The time-level to which the conditional mood refers is, however, dependent on the place of its occurrence, i.e. whether it occurs in the protasis or in the apodosis of the conditional sentence. As mentioned above, a clause of rejected condition can refer to the present, future or to the past.[5] English uses a variety of constructions to make this differentiation. Hungarian and Finnish distinguish more simply and consistently *(kapnék, saisin — kaptam volna, olisin saanut)*. If we label rejected condition referring to the present/future as A and rejected condition referring to the past as B, we see that there are four possibilities of combining protasis and apodosis to form a complete conditional sentence: A + A, A + B, B + A, and B + B.

A + A: So. *tit ōlnuw-ke, śēs ōśnuwt kās ōśnuwt* 'wenn (die) hier wären, (dann) hätte man von denen Ehre, hätte von denen Freude' (WV I, 233)

A + B: So. *naŋ nomən l'ūl'-ke at ōlnuw, pussn i̯owtnuwane* 'wenn es dir nicht leid wäre, hätte er alle gekauft' (WV I, 233)

[4] In the following, the term „conditional mood" refers to the Vogul mood formed with *n*.

[5] Actually it is not so much time that is distinguished but aspect (completed/incompleted). Completed aspect in conditional sentences generally, although not necessarily, refers to the past.

B + A: Sy. *ti piγe at-ťe alaste, ērəŋ ti pāwləŋ māχəm sōtəŋəś-śuńəŋəś ōlnuβət* 'ha a fiát nem ölte volna, a falusi nép talán örömben-bőségben élne' (KÁLMÁN 76)

B + B: Sy. *śāńe kos-ťer-pāŋk-ťe at tēs, ti piγkwe ēt-χūləm jāŋkən at rāγpənuw* 'ha az anyja körömpiszkát nem ette volna meg, a fiúcska nem szakadt volna be az éjjel fagyott jégbe' (KÁLMÁN 76)

In the 20 complete conditional sentences of rejected condition found 19 show the conditional mood in the apodosis. The conditional has only one form in Vogul. It would, however, be erroneous to say that the conditional has only a present. As the examples above clearly show, the conditional mood in the apodosis of conditional sentences of rejected condition is indifferent with regard to time. Depending on the context it must be translated with constructions referring to the present/future or to the past. A different situation is presented by the conditional mood in the protasis. When it occurs in the protasis the conditional mood clearly refers to the present/future. In protases of conditional sentences of rejected condition the past indicative is used to refer to the past. This, too, can be seen clearly in the examples cited above. To summarize, we can assume the following: In the great majority of Vogul conditional sentences of rejected condition the apodosis (using the conditional) does not indicate a time-level. The time-level is inferred from the context. In the protasis a differentiation is made, the conditional mood being used to refer to the present/future and the past indicative being used to refer to the past. These remarks refer above all to the northern Vogul dialects. The following patterns are then those most typical for Vogul conditional sentences of rejected condition:

A + A: Conditional + *ke* / Conditional[6]
A + B: Conditional + *ke* / Conditional
B + A: Past Indicative + *ke* / Conditional[7]
B + B: Past Indicative + *ke* / Conditional[8]

6. One final question which arises in connection with Vogul conditional sentences is of a purely terminological nature. As we have seen, the Vogul verbal mood in *n (nuw)* is quite commonly employed in conditional sentences. In most grammars of and works on the Vogul language this mood is also called the conditional mood. Is this actually the best term for this grammatical phenomenon? An answer can only be given by taking a closer look at its functions in Vogul.

The Vogul *n*-mood can be traced back to PU. This PU mood very likely had various functions and the moods in the modern FU languages which can

[6] In the protases of such sentences, the Tavda dialect uses the *ke*-mood.

[7] A conditional sentence in MUNKÁCSI's texts (I, 132) cited by KÖVESI (Igemódok 39) contradicts this seemingly: *jiwnel-ke vārnuweuw, alpiūw tāk ąlnuw, kūpnit ąlnūw, vitne at ujnūw* 'ha fából lettünk volna alkotva, testünk erős volna, könnyű volna, vízbe nem süllyednénk alá'. If we take a closer look at the sentence, though, we see that the Hungarian „feltételes jelen" *(lennénk, volnánk)* could just as well be used in the translation, leaving us with an A + A sentnce formed according to pattern.

[8] In one conditional sentence of this pattern in a modern text, the past indicative was also used in the apodosis (KÁLMÁN 126) It is accompanied, though, by the word *mūnt* (régebben; früher') which is also found in optative utterances.

be traced back to it are also of varied function. In Finnish we find a potential mood in *ne*. In Cheremis the same mood characteristic is of a desiderative nature. The Hungarian mood in *na/ne, ná/né* can be either conditional or optative (COLLINDER, CompGram. 307).

As to the development and original function of this mood in Vogul, a discussion can be found in KÖVESI's work on the Vogul moods (Igemódok a vogulban. 34). It is her conclusion that the conditional function of this mood arose from its optative function. She also cites KLEMM's work on historical Hungarian syntax (Magyar történeti mondattan) who assumes exactly the same development for Hungarian. Kövesi gives several interesting examples for a transition from optative to conditional: *am tot-ke ą̄lnūm, ta ā̆ŋkwä nōni, tēntēn śą̄pitenuwäyem* 'hej, ha ott lennék — az anyjuk teremtését! — rendbe szedném őket' (MUNKÁCSI I, 26).

The evidence at hand all points to a later origin of the conditional function of the *n*-mood. Our knowledge of the PU sentence also bears this out. As illustrated above, PU sentences were connected not hypotactically, but paratactically. There is no evidence for the strict subordination which a conditional sentence employing the conditional mood would presuppose. We can easily imagine questions or optative utterances standing alone and gradually assuming the role of a protasis. A true conditional clause, however, requires a supplement, a more than loosely-connected complementary clause in order to be meaningful.

What is the role of the *n*-mood in present-day Vogul? KÖVESI (Igemódok 36—39) lists no fewer than nine functions of which two are by far the most important: conditional and optative. In the three volumes of Vogul texts examined, the *n*-mood occurred 54 times. The instances for its conditional and optative use were evenly divided. As the optative function of this mood is older and occurs at least as frequently as the conditional use, it would seem misleading to label it simply „conditional", as has been the practice in almost all works on Vogul to date. It would appear that the term „conditional", once introduced, was taken over without additional thought by all later scholars. The term „optative" has recently been used for this mood by HONTI in his works on Vogul morphology (System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda; Kísérlet a pelimi vogul . . . NyK 82). He does not, however, state his reasons for his change in terminology. In view of the wide-spread use and importance of this mood in conditional utterances (certainly not only in this study's "conditional sentences"), it would seem no solution to again choose only one of the two major functions of the mood as the criterion for its designation. The situation is made more difficult still by the special mood incorporating the enclitic particle *ke* found in the Tavda and other dialects. This latter mood is only used to state conditions and not for other purposes. It would seem to be more logical to call this Tavda mood „conditional mood", as HONTI does, but then to label the *n*-mood „optative-conditional" mood which, even if it be clumsier, is certainly more correct than the terms „conditional" or „optative" alone.

TIMOTHY RIESE

Bibliography

BEKE, ÖDÖN, A feltételes mondat eredete. Nyr. 48 (1919): 103—106.

COLLINDER, BJÖRN, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1960

HONTI, LÁSZLÓ, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest 1975.

HONTI, LÁSZLÓ, Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására. NyK 82 (1980): 191—222.

KÁLMÁN, BÉLA, Wogulische Texte mit einem Glossar. Budapest 1976.

KANNISTO, ARTTURI, Wogulische Volksdichtung I, III. Edited by MATTI LIIMOLA. Helsinki 1951, 1956.

KANNISTO, ARTTURI, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. FUF 17 (1925): 1—246.

KLEMM, ANTAL: Magyar történeti mondattan. Budapest 1942.

KNÖPFLER, LÁSZLÓ, A magyar és a vogul kérdőmondat szórendje. Nyr. 65 (1936): 121—124.

KÖVESI, MAGDA, Igemódok a vogulban. Budapest 1933.

MUNKÁCSI, BERNÁT, Vogul népköltési gyűjtemény I. Budapest 1892.

MUNKÁCSI, BERNÁT, A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Budapest 1894.

POPPE, NICHOLAS, Tatar Manual. Bloomington—The Hague 1968.

RAVILA, PAAVO, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27 (1941): 1—136.

RÉDEI, KÁROLY, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest 1970.

N. SEBESTYÉN, IRÉN, A finnugor alárendelés kérdéséhez. MNy. 23 (1927): 348—353.

Количественные характеристики центрально-заднерядных гласных первого слога в сыгвинском говоре мансийского языка

Известно, что в мансийском языке квантитативные характеристики гласных имеют фонематическое значение. Задачей данной статьи ставится изучение отношения долгих и кратких гласных в сыгвинском говоре мансийского языка. Следует отметить, что некоторые мансийские слова изучались Е. И. Ромбандеевой (диктором была сама исследовательница) при попомощи кимографа (Е. И. Ромбандеева 1973. 18). В настоящее время встала иеобходимость исследовать долгие и краткие гласные мансийского языка более современными методами экспериментальной фонетики и на большем числе дикторов.

В данной статье приводятся результаты измерения долготы гласных в произношении представителей сыгвинского говора, который является одним из базовых говоров литературного мансийского языка: Д-1. Сайнахова К. В., 1951, деревня Щекурья Саранпаульского сельского совета; Д-2- Качанова Е. Е., 1949, деревня Хангла Саранпаульского сельского совета; Д-3. Гоголева А. Я., 1937, деревня Я-Сунт Саранпаульского сельского совета; Д-4. Хозумова М. В., 1952, Я-Сунт.

Дикторская программа состояла из одно-, дву- и трехслоговых словоформ, различающихся только долготой гласного первого слога: *sās* 'береста' — *sas* 'оба'; *lātəŋ* 'слово' — *latəŋ* 'аважный, солидный'; *lākwtuŋkwe* 'кружить' — *lakwtuŋkwe* 'пододвигать'; *tōw* 'иной, некий' — *tow* 'ветка'; *tōrtāl* 'без платка' — *tortāl* 'здорово, как следует'; *sōssamaŋkwe* 'выстрелить (об угольке)' — *sossamaŋkwe* 'начать осёдлую жизнь'; *sūp* 'рот' — *sup* 'рубашка, платье'; *ūri* 'ждёт' — *uri* 'худеет'; *χūjtuŋkwe* 'страдать' — *χujtuŋkwe* 'манить' и т. д. всего 282 словоформы, записанные по три раза. Следует отметить, что в программе преобладали однослоговые квазиомонимы. Материалом анализа послужили сонограммы типа В/65 (Сонаграф 7029 А, фирмы КАУ) и пневмоосциллограммы (ПОГ-70), на которых раздельно фиксированы звуковые сигналы горла, рта и носа. Подобное разнесение симультанных кривых намного упрощает разделение проосциллографированных слов на звуки.

Усредненные абсолютные значения долгих и кратких гласных по результатам трех записей приводятся в таблице I.

Из приведенной выше таблицы следует, что отношение долгих гласных к кратким в сыгвинском диалекте мансийского языка располагается в интервале от 1: 1,33 до 1: 1,83, что в среднем близко к соотношению долгих и кратких в энецком языке — 1- 1,6 (Сусеков 1978.12). В эстонском языке монофтонги первого слога соотносятся как 1:1,3:1,5:1,7 (Remmel 1975. 18, 22). По данным Лийва это соотношение 1:2,19:3,53, причем второя ступень долготы относится к третьей как 1:1,61 (Liiv 1961. 480).

Таб. I

Долгота центрально-задерядных гласных (в миллисекундах)

	[ā]	[ō]	[ū]	[a]	[o]	[u]	отношение долгих гласных к кратким
Д-1	316	314	312	205	179	177	1,68
Д-2	393	388	369	213	210	206	1,83
Д-3	272	267	235	193	190	187	1,36
Д-4	201	197	184	153	148	136	1,33

По сумме продолжительности звучания *a*-образных, *o*-образных и *y*-образных мансийские гласные располагаются по убыванию в следующий ряд [a-o-u], что полностью соответствует подобному ряду в финском (Wiik 1975. 115; Lehtonen 1970. 63) и венгерском вокализме (Meyer—Gombocz 1909. 113).

Ю. А. Тамбовцев

Литература

Ромбандеева, Е. И. 1973: Мансийский (вогульский) язык. Москва.
Сусеков, В. А. 1978: Вокализм энецекого языка. (Экспериментально-фонетическое исследование на материале диалекта бай). Автореферат на соиск. уч. ст. кандидата фил. наук. Ленинград.
Meyer, E. A.—Gombocz, Z. 1909: Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Le Monde Oriental 2/2—3: 122—187.
Lehtonen, J. 1970: Aspects of Quantity in Standard Finnish. Jyväskylä.
Liiv, H. 1961: Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodiatüübid. Keel ja Kirjandus 8: 480—490.
Remmel, M. 1975: The Phonetic Scope of Estonian: Some Specifications. Tallinn. (Academy of Science of the Estonian S.S.R. Institute of Language. Preprint KKI-5).
Wiik, K. 1965: Finnish and English Vowels. Turku.

Még egyszer *szén* szavunk eredetéről meg egy szófejtés-szemléleti kérdésről és annak következményeiről

1955-ben megírtam „A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből" *szén* szavunk eredetét és történetét (NyvIr. 1: 73—85; NéprNytud. 1: 81—82), de nem önmagában, hanem rokonaival együtt a finnugor együttélés korától napjainkig. Bebizonyítottam, hogy elődeink ősi tűzgyújtása a taplóra csiholással történt, mégpedig legősibb fokon két kovakőnek csiholással taplóra szikráztatása által, majd a kovakőre fogott taplófeleségnek vassal, még később acéllal parázsló izzásba hozatala által. — Tárgytörténeti és etimológiai vizsgálataim során kitűnt, hogy a két kovakővel való tűzgerjesztés, majd ennek az acél—kova—taplóval való módosított változata a Balkán félszigettől északra, keletre, Ázsia távolkeletéig el volt terjedve (másutt meglétét nem vizsgáltam), és kitűnt, hogy a kétségtelen tárgyi bizonyítékok mellett vitathatatlan nyelvi bizonyítékai is vannak ez ősi tűzgyújtási műveletnek nemcsak a finnugor, hanem az indoeurópai nyelvekben is.

Finnugor vonatkozásban nyilvánvalóvá vált, hogy az *acél—kova—tapló* három részből álló tűzszerszám harmadik részét, a *taplót*, illetőleg taplófeleséget eredetileg a magyar *szén* szó és rokon nyelvi megfelelői finnugor kori előzményének hangalakjával nevezték meg. Ennek bizonyítékaiul a mai magyar *szén* szó következő finnugor megfelelőire hivatkoztam: vog. *sēnɨy*, *šinü* (plur. *šinket*) 'Baumschwamm', *sēni* 'Birkenschwamm'; stb. ~ osztj. É. *sàn* 'égő tapló'; stb. ~ votj. *seŋka* 'tapló, spongya; Zunder, Schwamm' [hozzáveendő:] *šeńki* 'Zunder, Schwamm' stb. ~ cser. *šen* 'Zunder', *šin* 'Pilz, Schwamm' ~ finn *sieni* 'Pilz, Schwamm' ~ lappN. *čadna* g. *čana* 'fungus betulae, unde fomes praeparatur'.

Radanovics Károly erre a következőket mondja: (NyK 59: 226): „Nyíri a felsorolt rokon nyelvi szókkal a magyar *szén* szót is összekapcsolja . . ." És ez olvasható a MSzFE-ben is: „Nyíri: NyvIr. I, 77, NéprNytud. I, 81 + m.; Radanovics: NyK. LIX, 266. m. ?-lel; SKES. m. nélkül." (L. MSzFE III, 580.)

Radanovics és a MSzFE ezt a szófejtésemet helytelenül ítélte meg.

A mi *szén* szavunknak nem egyszerű hozzácsatolása van itt a vogul, az osztják, a votják, a cseremisz, a finn és a lapp megfelelőkhöz, mint ahogy Radanovics és a MSzFE véli, hanem: a nyilvánvaló hangtörténeti egyezések mellett főképpen és kellő részletességgel azt állapítottam meg, hogy ennek a fgr. nyelvekbeli közös eredetű szócsoportnak 't a p l ó, t ű z i t a p l ó' volt a fgr. kori jelentése — különben ezt a megállapítást a MSzFE. is átvette tőlem, lehetségesnek mondván azt, én azonban tovább is megyek ennél.

Bemutatom e fgr nyelvekbeli szócsoport fgr. korbeli, sőt még azon is túlmutató, nagy területen tapasztalható tárgyi tényeit is. E tárgyi tények

nagy művelődéstörténeti szerepe még külön is hangsúlyt kap azáltal, hogy rámutatok arra: a 'Feuerschwamm, Zunder' jelentésű finn *taula* < *takla* ősfinn korbeli balti jövevényszó (THOMSEN), melynek 't a p l ó, t ű z i t a p l ó', 'é g n i' és 't ű z' jelentésű indoeurópai (lett és közép-ír) rokonai vannak (NyvIr. 1: 78), s a német nyelv története folyamán a *Zunder*-nek is ilyen jelentései vannak: 't a p l ó', 'e l e v e n t ű z' és 'K o h l e'.

Ezen finn *taula* 'Feuerschwamm, Zunder' balti jövevényszónak eredete és története nagy jelentőségű analógia a m. *szén* eredete és története szempontjából, mert 1. teljesen világos az eredete és története, és különösen fontosak e szó rokonságának a jelentéstörténeti viszonyai; 2. indoeurópai volta miatt — a megfelelő fgr. szócsoporttal együtt — kétségtelenül igazolja, hogy Európában és Ázsiában az őskortól napjainkig megszakítás nélkül megvolt a két kővel és taplóval, majd a vassal-, később acéllal—kovával—taplóval való tűzgerjesztés; emellett gerjeszthettek tüzet íjas fúróval is.

Ezeket a fontos összefüggéseket Radanovics és a MSzFE figyelmen kívül hagyta, s a MSzFE is nem a finn *taula* igen lényeges analógiájára utal, hanem az *üszög*-re, amelynek eredetét nem is ismerjük, így koráról sem tudunk semmit, nem úgy, mint a finn *taula* eredetéről, mely kétségtelenül ősfinn korban kölcsönzött balti jövevényszó, a baltiban meg indoeurópai, tehát szintén ősi eredetű, megfelelője megvan pl. a közép-írben is. Vö. Walde, Vergl. Wb. der idg. Spr. I, 849.

Mivel 1957-ben már válaszoltam Radanovicsnak arra, hogy „Nyíri a felsorolt rokon nyelvi szókkal a magyar *szén* szót is összekapcsolja." —, melyet a MSzFE „Nyíri: . . . + m." tömör kifejezéssel átvesz, idézem a Radanovicsnak szóló válaszból a következő, ide célzó részt. Másképpen ugyanis egy ma már ritka és nehezen hozzáférhető kiadványban aligha nézhetne utána könnyen az olvasó. Nézzük meg hát, vajon csakugyan „+ m."-e ez!

1957-ben ugyanis, első, tűzgerjesztésről írt cikkem után, ezt írtam a többi között (NéprNytud. 1: 82): „Kifejtettem, hogy a magyar *szen* > *szēn* > *szén* eredeti jelentése nem 'Kohle' volt, hiszen a régi magyar nyelvben meg a mai nyelvjárásokban még ma is megvan e szónak 't ű z' jelentése. Rámutattam arra, hogy a finn *taula* 'Zunder' olyan balti jövevényszó, melynek indoeurópai rokonságában ilyen jelentésű szavak is vannak: 't a p l ó, é g n i, t ű z'. A német *Zunder*-nek is ilyen jelentései vannak: 't a p l ó, t ű z és K o h l e'. Ha mármost azt látjuk, hogy van a magyarban egy *szen* > *szēn* > *szén* hangsorú szó, melynek régi nyelvi és mai nyelvjárási jelentése: 't ű z', és vannak a rokon nyelvekben 't ű z i t a p l ó' jelentésű olyan szavak, amelyeknek a magyar szóval való etimológiai kapcsolata ellen semminemű hangtani és jelentéstani kifogás nem emelhető: pl. chtiÉ. *sàn*, mari *šen* 'Zunder' stb., viszont a magyarban az idegen eredetű *tapló* á t v é t e l e u t á n n e m t a l á l j u k m e g szókincsünk finnugor csoportjában a 't a p l ó' j e l e n t é s ű e r e d e t i s z ó t, c s a k arra a következtetésre juthatunk, hogy a *szén*-nek kellett egykor 't a p l ó' j e l e n t é s ű n e k l e n n i e, mert erre a fogalomra feltétlenül megvolt az e r e d e t i s z a v a n y e l v ü n k n e k, mint a h o g y a f i n n n y e l v n e k i s m e g v o l t a z e r e d e t i fgr. s z a v a e r r e a f o g a l o m r a (a mai finn *sieni* hangtani előzménye); c s a k a b a l t i j ö v e v é n y s z ó *taula* < *takla* ('tapló' á t v é t e l e u t á n e l v e s z t e t t e a a f i n n *sieni* a fgr. k o r b ó l s z á r m a z ó 't ű z i t a p l ó' j e l e n t é s é t, éppen úgy, mint a magyar nyelvbeli, eredetileg 'tűzitapló' jelentésű *szen* > *szēn* > *szén*. [Bekezdés] A magyarban 'tűz'

és 'Kohle' jelentése maradt meg a *szen* > *szēn* > *szén* szónak, a finnben meg 'gomba', 'szivacs' jelentése a *sieni*-nek. [Bekezdés] És ha azt is látjuk, hogy van a norvéglappban egy *čadna* g. *čana* hangsorú 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' jelentésű szó, és van ugyancsak a norvéglappban *čidnâ* g. *čina* hangsorú 'Kohle' jelentésű szó: a 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' jelentésű *čadna* szót és a 'Kohle' jelentésű *čidna* szót egymás hangváltozatának kell tekintenünk: jelentésmegoszlással egyik az eredeti (a *čadna* = 'fungus betulae'), a másik pedig az újabb (a *čidnâ* = 'Kohle') jelentés kifejezésére."

Nem tudom, hogy Radanovics Károly és a MSzFE miért nem tette meg kritikai észrevételeit ezekre az itt idézett megállapításaimra. Talán azért, mert ezekre aligha lehet rámondani, hogy „+ m.", vagy pedig: szóra sem érdemes. E fejtegetésnek az a része is, amelyben a norvéglapp *čadna* 'fungus betulae' és az ugyancsak norvéglapp *čidnâ* 'charcoal; Kohle' etimológiai összefüggését tárgyalom, t i p i k u s f i n n u g o r k é r d é s, ha amellett lapp is. Erre reflektálnia kellett volna legalább a MSzFE-nek *szén* szavunk feltételezett 2. eredetmagyarázatának keretében. Ez utóbbi helyen azt olvashatjuk ugyanis, hogy a m. *szén* szó „Talán egyeztethető a következő szóval: lapp N. *čidnâ -n-* 'charcoal' . . ." — és azután következik az a szakirodalom, amely ezt az etimológiát tárgyalja.

Nekem ma is az a véleményem, és teljesen bizonyosnak is tartom, bebizonyítottnak ítélem, hogy a norvéglapp *čadna* 'fungus betulae' meg az ugyancsak norvéglapp *čidnâ* 'Kohle' etimológiailag összetartoznak, ez utóbbi amannak hang- és jelentésváltozata. De ha nem lenne ez igaz, de akkor is, ha igaz, véleményt kellett volna e magyarázatról mondani, nemcsak így idézni, mégpedig csak más, de szintén fontos vonatkozásban, ott is eltorzítvs: „NYÍRI: NyvIr. I, 77, NéprNytud. I, 81 + m." MSzFE. III, 580. — Arról meg, hogy itt a lappN. *čidnâ* 'Kohle' etimológiájáról — az előbbi fgr. szavak etimológiájának keretében és összefüggésében új bizonyítékok alapján — lényeges megállapítás történt, amelyet nem lett volna szabad agyonhallgatni, szó sem esik. E lapp N. *čidnâ* 'Kohle' szónak idevonását még az a meghökkentő tény is javallja, hogy a lapp specialisták, de a szó szoros értelmében vett finnugor nyelvészek is voltaképpen ismeretlen eredetűnek tartják a lpN. *čidnâ* 'Kohle' szót. Mert az nem etimológia, mai szemmel nézve, a modern szófejtés elvárható bizonyítékai szerint, hogy „Talán egyeztethető (ti. a magyar *szén)* a következő szóval: lapp N. *čidna -n-* 'charcoal' . . ." — Hiszen erről maga a MSzFE mond ítéletet: „Az egyeztetés gyengéje a távoli megfelelő és a lapp gyér adatoltsága." Ez tömény akadálya az egyeztetésnek, különösen az általam előadottak mérlegelése után. Hiszen a lappN. *čidnâ* 'Kohle' szónak ilyen e l s z i g e t e l t, magában álló voltában semmiképpen sem kapcsolható etimológiailag össze a m. *szén* szóval, de annál inkább az általam előadott összefüggésben. Különösen aláhúzza ez utóbbi eljárás helyességét a finn nyelv 'Feuerschwamm, Zunder' jelentésű szava: *taula*, amely, mint már volt róla szó, balti jövevény a finnben, és rokonsága l e t t tagjainak, mint látható volt (NyvIr. 1: 80; NéprNytud. 1: 82) 't a p l ó', 'é g n i', az e rokonságba tartozó k ö z é p - í r szónak pedig 't ű z' a jelentése. Ezek és a n é m e t *Zunder* 't a p l ó', 'e l e v e n t ű z' és 'K o h l e' jelentésviszonyai szintén fontos analógiák az általam fejtegetett etimológiák helyes voltára nézve. Egyúttal a f i n n u g o r és az i n d o e u r ó p a i n é p e k t ű z g e r j e s z t é s é n e k e g y i k ő s i m ó d j á t is k é t s é g t e l e n ü l i g a z o l j á k.

Mielőtt ezt az egész reflexiót egy nem lényegtelen észrevétel megismétlésével befejezném, az eddigieket a következőkkel végzem be.

FODOR ISTVÁNnak „Verecke híres útján . . ." című műve szerint (50. l.) az uráli és a finnugor korszakban „A tűz előállítására a már rég ismert nyilat használták fel oly módon, hogy egy száraz fához szorított vesszőt az íj segítségével pörgettek. A dörzsöléskor keletkezett hő hatására a fa parazsat fogott. (A kőkori eszközökkel kísérletező mai kutatók két perc alatt tudnak ily módon tüzet élesztení . . .). Ugyanilyenvolt az íjas fúró is, csak ennél a forgóvessző végébe a nyílcsúcshoz hasonló kőhegyet illesztettek. (A 'fúr' és a 'nyél' is uráli szó.)" — Ez igaz. De az is igaz, hogy ahol kő, kovakő volt, ott a taplóval való tűzgyújtás a kőkorszakba nyúlik vissza. 1955 (NyvIr. 1: 74—75): „Sok-sok bizonyíték alapján állapítja meg Porsnyev (Szovjetszkaja Etnografija 1955: 16—20), hogy *a legrégibb ember-okozta tűz a kőeszközkészítés melléktermékeként keletkezett*. A kovakő pattintgatásakor létrejött szikra belekapott abba a taplószerű alomba, amely a régi paleolitikum emberének szállásán össze volt hordva. Az embernek ez az őskori alma azonos volt a vadállatok fészkében ma is található anyaggal: moha, száraz levelek és füvek, apró száraz ágak és vesszők, növényi pihék, állati szőr és pihe találhatók a mai vadállatok fészkében, ezek lehettek a mai ember ősének fészkében is. Ebbe a száraz, könnyen gyulladó anyagba kapott bele a kovakő pattintgatásakor, szerszámmá alakításakor akaratlanul is a kicsiholt szikra, és ez az ősember körüli gyúlékony anyag volt az első tapló, amely a belekapott szikrától lassan parázslott, majd vagy egészen elhamvadt, vagy pedig elaludt. Ez a sokszor megismétlődő folyamat volt a példa a tudatos tűzgerjesztésre. Ezen a fokon, tehát az első tudatos tűzgerjesztés alkalmával — és még hosszú évezredeken át ezután kovakőnek kovakőhöz való ütésével nyerte az ember a tüzet taplóul használt gyúlékony anyagon". — Lassanként megállapodtak a különféle ma is használatos taplóféleségek mellett. Ahol különféle fagombák voltak, azokat használták fel a tűzgerjesztés és megóvása, ápolása anyagául; ahol gyékény volt, ott a gyékény virágát: *páklyáját, pákáját* (NyIr. 1: 74—5; NYÍRI: Pákász szavunk története. NéprNytud. 2: 39—41.; stb.) használták fel — a többi között — tűzgerjesztésre is . . .

Végül még a következőket kell megállapítanom. Radanovics Károly abban a cikkében, melyben eltorzítja az én etimológiámnak a lényegét, még a következőket mondja (NyK 59: 226): „A NYÍRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybeverése LAKÓ GYÖRGY egyik régebbi cikkében is megtalálható (NyK. L, 215—8)."

Ezzel Radanovics engemet súlyosan megvádolt, mégpedig azzal, hogy én tudva elhallgattam Lakó Györgynek Radanovics által megemlített etimológiáját. Ezért a TESz. nem is az én tanulmányomra hivatkozik mint fő forrásra a *szén* szó eredetével kapcsolatban, hanem a MSzFE-re, pedig a TESz. *szén* szócikke voltaképpen az én eredményeimet veszi át, s a MSzFE rosszul értelmezi az én megállapításaimat.

Válaszoltam Radanovicsnak erre is 1957-ben. Mivel válaszom a fentebb előadottakkal is összefügg, meg kell ismételnem ezt is; azért is, mert ez is lényeges torzításra mutat rá. A válasz így szól: „Engedje meg RADANOVICS KÁROLY, hogy figyelmeztessen arra, hogy a fent említett finnugor szavakat (t. a vogul, az osztják, a votják, a cseremisz, a finn és a lapp szavakat) nem LAKÓ GYÖRGY vetette össze, hanem DONNER alapján PAASONEN, majd UOTILA (SUS. Toim. LXV, 365), és ezekre pontosan hivatkozik is LAKÓ GYÖRGY.

LAKÓ GYÖRGY tehát nem is igényli azt, hogy őreá hivatkozzam az említett finnugor szavak összehasonlításakor, hiszen ő is PAASONENre hivatkozik elsősorban, hiszen LAKÓ nem is etimológiai kérdésekkel foglalkozik abban a cikkében, hanem, mint cikkének címe is mondja: finnugor hang- és alaktani kérdésekkel (a cikk pontos címe: „Finnugor hang- és alaktani adalékok"). [Bekezdés.] Radanovicsnak nem lett volna szabad így fogalmaznia, hogy »A NYÍRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybevetése LAKÓ egyik régebbi cikkében is megtalálható.« Ti. Paasonennél még régebben megtalálható, már 1918-ban, Lakónál meg 1936-ban. [Bekezdés.] Különben Lakónak azzal az alaktani magyarázatával egyetértek, hogy a chanti *sānəχ*, msi. *sēnẏγ*, udm. *seŋka* stb. *-χ*, *-γ*, *-ka* végződése kicsinyítő képző. Sajnálom, hogy cikkem írásakor LAKÓ fejtegetése elkerülte figyelmemet . . ." Ez tehát a válasz (NéprNytud. 1: 81). — Azt hinné az ember, hogy a tudomány világában a lelkiismeretes ténymegállapítás és az igazságra való törekvés mindenek felett van.

NYÍRI ANTAL

Noch einmal über den Ursprung des ung. Wortes *szén* 'Kohle'; ferner: über eine sonderbare Etymologie- Anschauung und über deren Folgen

von ANTAL NYÍRI

Der Verf. behandelte i. J. 1955. in dem Artkel »Beiträge zur Geschichte der ung. Ausdrücke des Feuerschlagens« den Ursprung und die Geschichte des ung. Wortes *szén* 'Feuer', 'Kohle'. Es wurde festgestellt, daß der Ursprung und die Geschichte dieses Wortes bis in die fiu. Urzeit zu verfolgen ist und es ist mit folgenden fiu. Wörtern zu vergleichen: wog. *sēnẏγ*, *šinü* (plur. *sinkət*) 'Baumschwamm', 'Birkenschwamm'; usw. ~ ostj. *sàn* 'koivun pahka'; usw. ~ wotj. *seŋka* 'Zunder, Schwamm', *šeńki* 'Zunder, Schwamm' usw. ~ tscher. *šen* 'Zunder', *šin* 'Pilz, Schwamm' ~ f. *sieni* 'Pilz, Schwamm' ~ lpN. *čadna* g. *čana* 'fungus betulae, unde fomes praeparatur'. — Die fiu. Vorform dieser Wortfamilie muss CVCV gewesen sein, mit der Bedeutung: 'Baumschwamm, Zunderschwamm'.

Der Verf. hat — vorwiegend auf Grund Untersuchungen von PORSNYEV (B. F. PORSNYEV: Sowjetskaja Etnografija 1955: 16—20) — festgestellt, daß das Entstehend des Feuerschlagens mit Flint und Zunder in die Steinzeit zurückgeht. Dieses wird auch durch die hierher gehörenden Tatsachen der Kulturgeschichte und durch die Ergebnisse der fiu. und der idg. vergleichenden Sprachwissenschaften unterstützt; das Feuerschlagen mit Stahl, Kieselstein und Zunder war in Europa und Asien bis zu unserer Zeit verbreitet. Vgl. dazu außer den Beweisen der fiu. Sprachen auch die der idg. Sprachen: f. *taula* < *takla* 'Feuerschwamm, Zunder': baltisches Lehnwort im Urfinnischen (THOMSEN, Berör. 165; — KETTUNEN-, Livisches Wb. 35), dessen Entsprachungen im Lettischen *dagla*, *degla*, *daglis* 'Schwamm, Zunder', das damit zusammenhängende lettische Verb: *degt* 'brennen, in Flammen stehen' (MÜHBACH-, Lettisch-deutsches Wb. I, *dagla)*; das entsprechende m.-irisch *daig* (gen. *dega)* 'Feuer'. In dieser Wortfamilie sind folgende Bedeutungen zu beobachten: 'Zunder', 'brennen', 'Feuer'. — Ferner: d. *Zunder* 'Feuerschwamm', mhd. 'Feuer', ahd. *zantaro* 'Kohle' (SCHMELLER-, Bayrisches Wb. II, 1133—34). GRIMM: »*zünden* ist ursprünglich und eigentlich ein feuer mit hilfe von zunder anmachen«. Usw. (Deutsches Wb.).

Aus all dem kann festgestellt werden, daß die ursprüngliche Bedeutung des urung.* *szeni* > **szenü* > altung., ung. *szēn* > ung. *szén* ebenfalls 'Zunderschwamm' gewesen sein mag, wie die Bedeutungen der wog., ostj., wotj., tscher., lp. Entsprechungen auch heute noch darauf hinweisen. Der Bedeutungswandel des ung. Wortes kann von der fiu. Urzeit folgendermassen rekonstruiert werden: 'Baumschwamm' → 'Feuerschwamm, Zunder' → 'Zunderglut, 'Glut' ~ 'glühende Glut' → 'Feuer' ~ 'lebendiges Feuer' → 'totes Feuer' → 'Kohle' → 'Steinkohle'.

Das f. *sieni* hat die alte Bedeutung 'Zunderschwamm' verloren (es blieben nur die Bedeutungen 'Pilz, Schwamm' erhalten), weil das Finnische dafür zur urf. Zeit das bal-

tische *taula* übernommen hat. Auch hat das ung. **szeni* > **szenü* > *szēn* > *szén* die ursprüngliche Bedeutung: 'Zunderschwamm' verloren und zwar: als das Ung. die Vorform des heutigen *tapló* aus irgend einer fremden Sprache entlehnt hat.

Da RADANOVICS diese Erklärung nicht für befriedigend hielt, wies NYÍRI zur Ergänzung darauf hin (Néprajz és Nyelvtudomány 1: 81—2), daß das lpN. *čidnâ -n-* 'charcoal' eine Laut- und Bedeutungsvariante des lpN. *čadna -n-* (= 'fungus betulae, unde fomes praeparatur') ist.

RADANOVICS ließ diese Feststellungen außer acht; er ist der Meinung, daß ich das ung. *szén* 'Feuer', 'Kohle' nur an die verwandsprachigen Entsprechungen »anschließ«. Außerdem: er hält diese von mir festgestellte Etymologie der angeführten Wörter für bestreitbar. Auch die Wb. MSzFE. und TESZ. stehen auf dem Standpunkt von Radanovics und beide etym. Wörterbücher haben die Feststellungen von NYÍRI außer acht gelassen, daß das lpN. *čidnâ* 'Kohle' die Laut- und Bedeutungsvariante vom lpN. *čadna* 'fungus betulae' ist.

Der Verf. weist noch auch auf in ein Entstellen von Radanovics hin, das in den wissenschaftlichen Veröffentlichungen unerwünscht ist.

A magyar fókuszképzés egy újabb esete

A magyarnak, mint topik-fókusz-prominens nyelvnek az értelmezése során É. Kiss Katalin szintaxis-elmélete egy olyan kiinduló szerkezetet tételez fel, amelynek bármely eleme fókuszként kiemelhető és így a comment leghangsúlyosabb részévé válva kommunikatív módon is hordozhatja az új információt (vö. É. Kiss Katalin, Topic and Focus in Hungarian Syntax. Montreal Working Papers in Linguistics 8 [1977]: 1—42). A kiinduló szerkezet a következő:

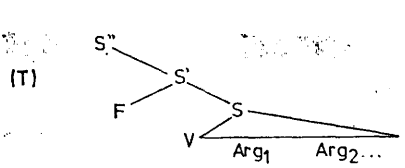

Vegyük példaként a következő konkrét kiinduló szerkezetet:

(1)

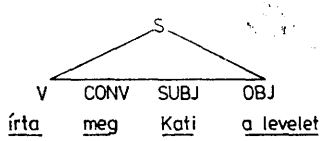

Így tehát (1)-ből a kötelező fókuszképzés a következő mondatokat hozhatja létre:

(1a) [*Meg*]*írta Kati a levelet.*
F

(1b) [*Kati*] *írta meg a levelet.*
F

(1c) *A* [*levelet*] *írta meg Kati.*
F

Ebből az következik, hogy a kötelező fókuszképzéskor a kiinduló szerkezet bármely eleme és csak ezek válhatnak fókusszá. Éppen ezért a névmással kezdődő összetett mondatoknál É. Kiss feltételezi, hogy a kiinduló szerkezet tartalmaz — a topik és a comment mellett — egy PRO elemet is:

(2) *Azt mondta Kati, hogy megírja a levelet.*

Ez a PRO elem strukturálisan kapcsolódik a beágyazott mondathoz és azzal együtt topikalizálódik vagy válik fókusszá:

(2a) *Azt, hogy megírja a levelet, Kati mondta.*

(2b) *Azt Kati mondta, hogy megírja a levelet.*

(2c) *Azt mondta Kati, hogy megírja a levelet.*

Az összetett mondatok kiinduló szerkezetének ilyen értelmezése alapján az átszövődéses mondatok generálása vagy úgy történhet, hogy a PRO törlődik, vagy úgy, hogy egy olyan kiinduló szerkezet az alapja, amelyben eleve nincs meg a PRO:

(2d) *A* [*levelet*] *mondta Kati, hogy megírja.*
F

Mivel az olyan összetett mondatokban, ahol fókuszként modális szó szerepel, a felszíni szerkezetben nem találunk névmást, mely az alárendelt mellékmondattal együtt képezne strukturális egységet, ezek átszövődéses transzformációi sem törölhetik a névmást; így jó okunk van azt feltételezni, hogy a beágyazott mondatokhoz kötődő névmás valamilyen más módon kerül a szerkezetbe:

(3) *Lehet, hogy elolvassa a levelet.*

(3a) *A levelet lehet, hogy elolvassa.*

JÉKEL JUDIT (Emonds „dummy" elméletének alkalmazása a magyar szintaxisra, Kézirat) szintén abból indul ki, hogy a PRO nincs a kiinduló szerkezetben, hanem a fókuszképzés során kerül a felszíni szerkezetbe. Emonds „dummy" elméletét (JOSEPH EMONDS, A Transformational Approach to English Syntax, Academic Press, New York 1976) a magyar mondattanra alkalmazva arra a következtetésre jut, miszerint a magyarban mindenképpen kötelező fókuszhelyet és a választható topik-helyet a kiinduló szerkezetben már eleve adottnak kell tekinteni, melyek csomópontjait mindig S valamelyik eleme tölti ki. Ily módon nem maga a fókusz-képzés lesz egy transzformáció eredménye, hanem a fókusz-választás. Ezek szerint a szabályok nem teremtő, hanem rendező jellegűek.

Jékel szerint, ha a mondat egyetlenegy argumentumát sem találjuk a T illetve a F alatt, a csomópontok üresek lesznek, és ekkor jelenik meg az Emonds-féle △-elem ezen csomópontok alatt. Hasonlóan Emondshoz, a kötelezően kitöltendő helyen meg kell jelennie egy lexikális elemnek (ami lehet PRO is), ha pedig a hely kitöltése nem kötelező (és ez csak a T lehet), akkor a △ törlendő.

E megoldás erénye, hogy ily módon egységesen lehet tárgyalni minden összetett mondatot, valamint ezekkel együtt az olyan egyszerű mondatokat is, mint

(4) *A ház előtt ott állt egy autó.*

Felmerül ugyanakkor egy kérdés: ha a fókuszt valóban úgy értelmezzük, mint ami kötelező és a kiinduló S valamely eleme (vö. É. KISS: i. m., továbbá uő. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK. 80. 261—286.), ugyanakkor a névmás (és a határozószó, mint *ott*) nem szerepel a kiinduló szerkezetben (vö. JÉKEL: i. m.), akkor hogyan válhat a névmás és a határozószó mégis fókusszá? Azaz ha a fókusszal a mondat egy elemét emeljük ki, akkor miért van szükség — ráadásul fókuszként — egy olyan elemre (névmásra, ha-

tározószóra), amely pontosan azért lenne a felszíni szerkezetben, mert nincs mit kiemelni?

Az alábbiakban azt a megállapítást igazoljuk, miszerint minden, fókusz-helyzetben szereplő elem (tehát névmás, határozószó is) a kiinduló szerkezet egy elemének kommunikatív kiemelésére szolgál.

Képezzük (5) lehetséges fókuszait:

(5)

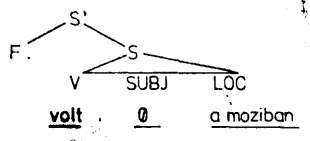

(5a) [*Volt*] *a moziban.*
F

(5b) *A* [*moziban*] *volt.*
F

Ugyanakkor hasonlítsuk össze (5b)-t (5c)-vel:

(5c) [*Ott*] *volt a moziban.*
F

Azt azonnal láthatjuk, hogy a két mondat nem azonos tartalmú. Az (5c)-ben levő *ott* fókusz-helyzetben van és ezért, kiinduló hipotézisünket követve, meg kell találnunk azt az elemet, amit kiemel. (5d)-ben ez némileg szembetűnőbb:

(5d) [*Bent*] ***volt a moziban.***

A *bent* határozószó még „genetikailag" is kötődik a *-ban* helyhatározóraghoz, így könnyen megállapíthatjuk, hogy az (5d)-ben fókusz-helyzetben levő helyhatározószó lényegében a kiinduló S LOC-jának helyét, a helyhatározórag által közvetített információt emeli ki, a főnév (a szótő) lexikális tartalma nélkül.

Visszatérve (5c)-re szintén láthatjuk (bár (5d)-hez viszonyítva valamivel kisebb a felszíni hasonlóság a helyhatározószó és a helyhatározórag között), hogy (5c) lényegében (5) egyik fókuszképzési változata.

Ennek alapján a kiinduló szerkezet összetételét (a potenciális fókuszok számát és helyét) a következőkben módosíthatjuk:

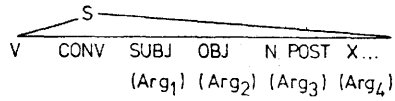

Általánosítva a fókuszképzés (vagy fókuszrendezés) eddig megismert sajátosságait, a fenti (5) mondatunk által példázott jelenségek alapján megállapíthatjuk, hogy fókuszként mindig a kiinduló szerkezet egy eleme szerepel, mely, elhagyva a kiinduló szerkezetben elfoglalt helyét, fókusz-helyzetbe kerül minden olyan esetben, amikor a kiinduló szerkezetben elfoglalt helyét a nyelv alap-struktúrájának megfelelően elhagyhatja; ugyanakkor, ha ilyen mozgást tilt a nyelv alap-struktúrája, akkor mintegy kiszakítja önmagából önmaga mását (egy helyhatározószót, egy névmást, vagy, mint látni fogjuk, akár egy igekötőt), és így képviselteti magát fókusz-helyzetben.

A fókusz-képzés ilyen értelmezése lehetővé teszi azt, hogy *a)* csakis a kiinduló szerkezetben már meglévő elemek kerülhessenek fókusz-helyzetbe, másrészt *b)* ne kelljen az összetett mondatokat (a PRO betoldása miatt) más kiinduló szerkezetből származtatni, mint az egyszerű mondatokat.

A továbbiakban jelen felfogásunk lehetséges kiterjesztésére hozunk néhány példát. (5d)-t vessük össze (6)-tal:

(5d) *Bent volt a moziban.*

(6) *Bement a moziba.*

A *bent* és a *be-* „genetikai" rokonsága felébreszti bennünk a „gyanút", hogy (6)-ban az igekötő is úgy kell, hogy viselkedjen, mint a *bent* határozószó (5d)-ben (ezt támasztja alá DEME LÁSZLÓ is egy korábbi cikkében, vö. A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata. MNy. 55: 185—198):

(5d) *Bent volt a moziban.* — (5d') *(A) moziban volt.*

(6) *Bement a moziba.* — (6') *(A) moziba ment.*

Mindkét mondat átalakítása egyformán viselkedik abból a szempontból, hogy ha nem hangsúlyozzuk a cselekvés helyét illetve irányát (tehát a lokális viszonyokat), akkor éppúgy nem szükséges (sőt helytelen!) a helyhatározószó, mint az igekötő szerepeltetése. Azonban abban az esetben, ha a lokális viszonyokat hangsúlyozni kívánjuk (és ehhez első lépésként a határozott névelő használata kívánkozik), a helyhatározószó, illetve az igekötő használata másodlagos nyomatékkal már elképzelhető:

(5d'') *A moziban volt bent.*

(6'') *A moziba ment be.*

Fenti példáink alapján tehát arra a feltevésre jutunk, hogy nem kizárt az, hogy az igekötők általában (vagy azok egy csoportja) hasonlóan viselkedjenek a határozószókhoz. Hogy ezt alátámaszthassuk, meg kell néznünk olyan igekötőket is, amelyeknek nincs semmilyen bizonyítható „genetikai rokonságuk" valamilyen határozószókkal:

(7) *Elment a moziba.* — (7') *A moziba ment.*

(8) *Felment a padlásra.* — (8') *A padlásra ment.*

Ezen példáink fenti feltevésünket igazolják. Az igekötőnek a határozószókhoz hasonló szintaktikai viselkedését fedezhetjük fel az alábbi példákban is:

(9) *Felment az emeletre.* — (9') *Az emeletre ment..*

(10) *Belépett a szobába.* — (10') *A szobába lépett.*

(11) *Hozzáment feleségül az igazgatójához.* — (11') *Az igazgatójához ment feleségül.*

(Ez utóbbi példából látjuk, hogy milyen képtelenséget szülne, ha a helyhatározó ragot elmozdítanánkk ötelezően helyéről és csak a fókusz helyén szerepeltetnénk: *Hozzáment feleségül az igazgatója . . .)*

Emellett azonban találhatunk olyan igekötőket is, amelyek nem törlődnek, ha fókusz-helyzetben a helyhatározó ragos főnév áll s az adott mondatok CONV nélkül vagy mást jelentenek (mint (12')-ben és (13')-ban), vagy helytelenek (mint (14')-ben):

(12) *Átmentem az úton.* ≠ (12') *Az úton mentem.*

(13) *Átúsztam a Tiszán.* ≠ (13') *A Tiszán úsztam.*

(14) *Keresztülestem a vödrön.* ≠ (14') **A vödrön estem.*

Mint fenti példáink is mutatják, csak az alábbi igekötők törlődnek, ha a helyhatározó ragos főnév fókusz-helyzetbe kerül: *le-, fel-, el-, meg-, oda-, ide-, hozzá-, rá-, neki-*, és csak mozgást jelentő igéknél (kivéve: *oda-*), hiszen pl.

(15) *Feiadtam a levelet.* ≠ (15') *Levelet adtam.*

(16) *Eladtam a gyűrűt.* ≠ (16') *Gyűrűt adtam.*

(Ezen igék ugyanis helyhatározó ragos főnévi argumentumot nem is kaphatnak, hiszen irányultságot nem fejeznek ki.)

Fenti szabályunk csak olyan mozgást jelentő igékre érvényes, amelyek nem átvitt értelemben szerepelnek, vö.:

(17) *Tönkre mentem.* ≠ **Rámentem tönkre.*

Az igekötők szerepét vizsgálva még egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Vessük össze az alábbi mondatokat:

(18) *Mentem az állomásra.*

(19) *Az állomásra mentem.*

(20) *Elmentem az állomásra.*

Mivel a jelentés szempontjából (18 ≠ (19), ugyanakkor (19) = (legalábbis egyik jelentésében) (20) és, így (18) ≠ (20), láthatjuk, hogy (18) imperfektív V-jét egyaránt perfektívvé alakítja mind a LOC, mind a CONV. S miután a LOC e perfektív jelentést fókusszá válása útján hozza létre, jogosan tesszük fel, hogy a CONV is ugyanilyen módon alakítja át a V-t perfektívvé. Ezt támasztja alá az, hogy

(21) *Ment el tőlünk.*

nem perfektív V-t tartalmaz, noha a mondatban szerepel a CONV, ami azonban a V-vel nem inkorporálódott. A következő példáink szintén arra mutatnak rá, hogy egy argumentum fókuszként való kiemelése és determináltsága gyakran törli az igekötőt:

(22) *Megírta a levelet.* — (22') *Levelet írt.*

(23) *Meghozta az újságot.* — (23') *Újságot hozott.*

Ezen mondatok transzformjai azonban nem jelentenek egyértelműen perfektivitást, mint a mozgást jelentő igék esetében, hanem inkább imperfektivitást és esetlegesen, általános értelemben perfektivitást. Ahhoz, hogy valóban, konkrét értelemben is perfektívvá váljék a V, igekötőt kell használnunk (éppúgy, mint a mozgást jelentő igék esetében a h e l y — és csak ez — fókuszba való emelésekor). Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az igekötő fókuszba

való helyezése a perfektivitás egyik (mozgást jelentő igéknél) vagy egyedüli (minden más igénél) kifejezési eszköze. S miután a perfektivitás (az irányultság hangsúlyozottsága) kifejezésére szolgálhatnak még az argumentumok is fókusz-helyzetben, ezért az igekötőket általában úgy tekinthetjük, mint az argumentumok grammatikai viszonyt kifejező elemének (ragjának) részét, mását, ami fókusz-helyzetbe kerül, ha a cselekvés irányultságát hangsúlyozzuk, és konkrétan nem jelenik meg, ha ezen irányultságot nem hangsúlyozzuk. Így tehát a ragok potenciálisan magukban rejtik a lehetséges igekötőket, melyeket mintegy kibocsátanak magukból szükség (fókuszképzés) esetén. A lehetséges változatok között a nyelvtan szemantikai komponensének kell döntenie.

Tehát a leegyszerűsített kiinduló szerkezetnek az alábbit javasoljuk:

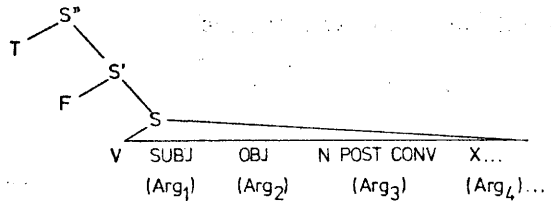

Arg_3-ban POST kötelező (hiszen N nem alanyesetben van), ugyanakkor CONV kötelező vagy választható aszerint, hogy az igekötővel együtt ugyanazon szemantikai osztályba fog-e tartozni az ige, mint igekötő nélkül. Ha a jelentés nem változik, akkor a CONV választható, és ha az argumentum fókusz-helyzetben van (tehát jellegének megfelelően határozatlan, ha ilyen lehet), akkor mintegy magával viszi a CONV-ot és kötelezően „nem adja ki magából" (másodlagos nyomatékkal megjelenhet, mint (6")-ban). Ugyanakkor, ha a LOC nincs fókusz-helyzetben, akkor két eset lehetséges: *a)* az argumentum irányában végzett cselekvés, a cselekvés iránya hangsúlyos (perfektív): az igekötő fókusz-helyzetben áll (mint pl. (20)-ban) és *b)* a cselekvés iránya nem hangsúlyos (imperfektív): a V áll a fókuszban (és elsődlegesen nincs is szükség igekötőre, mint (18)-ban).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a POST magában rejti potenciálisan önmaga funkcionális alteregóit, az igekötőket, a határozószókat és a névmásokat, melyek a fókuszképzés szabályai által hívhatók elő.

Két esetben találkozhatunk egy mondatban igekötővel argumentum nélkül: *a)* ha a közvetlen argumentum (tárgy) törölve van, mint

(24) *Felment.*

(25) *Meglátta.*

és *b)* ha közvetlen argumentum nincs, mert az ige nem tárgyas:

(26) *Összeházasodtak.*

(27) *Kiégett.*

A fenti két eset közül *a)*-ban az igekötőt az argumentum irányítja, a cselekvés irányultsága kerül fókusz-helyzetbe, majd a hely jelölése magával a főnévvel együtt (mert nélküle nem tud önállóan szerepelni) — mint a gyengébb hasonló információ — törlődik. A *b)*-ben azonban nem találunk olyan közvetlen argumentumot, ami irányíthatná az igekötőt, ugyanakkor ilyen igék esetén nincs is választás az irányultság különféle kifejezései között, hiszen csak az igekötő

létezik e feladat teljesítésére. Ilyen esetben a CONV— mivel argumentum nem kötheti — közvetlenül a V mögé kerül a kiinduló szerkezetben és a fókuszképzés ismert szabályai mozgatják.

A kiinduló szerkezet minimális határai tehát: V + CONV. S ha a CONV-t irányító közvetlen argumentum is szerepel a kiinduló szerkezetben, akkor ez a CONV-val együtt alkot egy csomópontot.

Összefoglalásul csupán annyit, hogy a kiinduló szerkezet ismertetett átrendezésével biztosíthatjuk azt, hogy csak olyan elemek kerülhessenek fókusz-helyzetbe, amelyek jelen vannak a kiinduló szerkezetben, ugyanakkor — miután némelyek (igekötők, határozószók, névmások) nem mindig mutatkoznak meg a felszínen, de potenciálisan előhívhatók — törlő transzformációra sincs szükségünk.

Így, ami a beágyazott mondatokat illeti, ezek

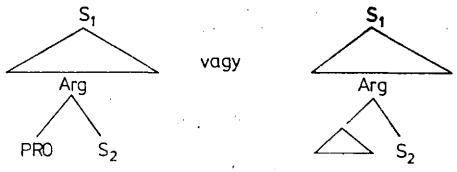

generálásának tekinthetők (vö. É. KISS: i. m.), tehát egy névmási képmás megjelenése univerzálisnak látszik, — s így ilyen létrehozásuk a magyarban is indokoltnak tekinthető. S mivel — mint láttuk — a névmás megjelenésében ugyanazon elv érvényesül, mint az igekötőkében, a beágyazott mondatok létrehozásának általánosabb elve is láthatóvá válik: a fókuszképzés azon esete, amikor szintaktikailag kötött elem válik fókusszá ezen elem képmásának megjelenésével.

Ennek megfelelően jelen eljárásunk alkalmazhatónak mutatkozik mind az egyszrű, mind az összetett mondatokra és így lehetőség nyílik fókuszképzésünk együttes tárgyalására.

HUNYADI LÁSZLÓ

A New Case of Hungarian Focusing

by LÁSZLÓ HUNYADI

The relationship between verbal prefixes and verbal stems represents a well-known problem in Hungarian linguistics. Verbal prefixes have a twofold character: semantically they constitute to a fuller meaning of the verb (as if they were an integrated constituent of the verb), whereas syntactically they behave independently of the verb: they can fill in various positions. Their syntactic behaviour is described in the topic-focus structure of Hungarian sentences proposed by É. KISS. It is found that in sentences expressing the direction of an action either the noun (expressing the target of the action) or the prefix (expressing the direction of the action) can be placed in focus-position, as in (1) and (2) respectively:

(1) [*A boltba*] *mentem (be).*
F

(2) [*Be*]*mentem a boltba.*
F

It is assumed that verbal prefixes with no expression of direction can also be treated in focus-position conveying aspectual meaning.

Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez*

A cigányság indiai eredetének és vándorútjának tisztázására egyetlen támpont a cigány nyelv vizsgálata volt. Hasonlóképpen a cigány nyelv vizsgálata kínálkozik legszilárdabb támpontul a cigányság őstörténetére vonatkozó következtetésekhez. Hagyományos módon a cigány szókincs legrégibb, indiai eredetű rétegének elemzése alapján kísérelhetjük meg őseik kultúrájának felrajzolását indiai tartózkodásuk időszakában.

Ismeretes, hogy a cigány nyelv szókincse csekély. Valamennyi országban végzett gyűjtések arra mutatnak, hogy a mindennapi életben használatos szavak száma 1200 körül van az egyes cigány nyelvjárásokban, ami hozzávetőlegesen egytizede a többi nyelv mindennapi szókincsének[1]. Ebben a számban bennefoglaltatnak a különböző nyelvekből (görög, délszláv, román stb.) átvett jövevényszavak is, csupán a mindenkori tartózkodási helyük környezetének nyelvéből kölcsönzött idegen szavak nem foglaltatnak benne (pl. a magyarországi cigányok által cigány nyelvű beszéd közben használt magyar szavak: *tanitóvo, tojási, kezdij, végzij, nagyon* stb.). Ezeknek az idegen szavaknak a száma elméletileg azonos a környezet nyelvének szókincsével, azonban nem épülnek be tartósan a cigány nyelvbe, továbbköltözésük után hamarosan kihullanak a nyelvből, és új környezetük nyelvéből átvett idegen szavakra cserélődnek.

Ha leszámítjuk a rövidéletű idegen szavakat, úgy találjuk, hogy a cigány nyelv meglehetősen tartósan őrzi a szókincsnek különösen a régebbi rétegét: az indiai eredetű szavakat, és a legrégibb (iráni, örmény) jövevényszavakat. A későbbi jövevényszavak (görög, délszláv stb.) már kevésbé tartósan őrződnek az egyes európai cigány nyelvjárásokban.[2] Pl. a Magyarországon beszélt

* A cigányság akkulturációja nehezen megoldható probléma, amely nagy körültekintést és tapintatot kíván meg. E cikk érvelését azért is tartjuk fontosnak, mert a szerző nemcsak azt mutatja meg benne, hogy a cigányság évezredek óta mindig a különböző társadalmak „pórusaiban" élt, s hogy tulajdonképpen általában e társadalmak keretein kívül vegetált, hanem arra is utal, hogy e körülményeknek olyan művelődési következményei lettek, amelyeket ma figyelembe kell vennünk, ha a cigányság felemelkedését elő akarjuk mozdítani. — A szerkesztőség.

[1] J. VEKERDI, Statistisches zum Wortschatz des Zigeunerischen ALH 21: 129—134. Ugyanilyen eredményre vezetnek más országokban végzett gyűjtések: SAMPSON walesi cigány, POP ŞERBOIANU moldvai, ill. havasalföldi cigány, GJERDMAN és LJUNGBERG svédországi oláh cigány, VALTONEN finnországi cigány, IVERSEN norvégiai cigány gyűjtése stb.

[2] Hagyományosan a n y e l v j á r á s megjelölést használjuk, noha az egyes európai cigány nyelvjárások között oly nagy az eltérés, hogy valójában cigány n y e l v e k r ő l kellene beszélnünk, mint Hutterer Miklós hangsúlyozta. Az egyes ún. cigány nyelvjárások nem érik el a kölcsönös megérthetőség fokát.

négy cigány nyelvjárásban (oláh cigány, magyar cigány, német cigány, fódozó cigány) mindössze 200—250 olyan közös szó van, amely mind a négyben azonosan hangzik, és ezek túlnyomó többsége indiai eredetű. A több nyelvjárásban meglévő szavak (akár indiai eredetű szavak, akár régebbi vagy újabb kölcsönszavak) jelentésileg úgyszólván mindig teljesen megegyeznek. Ez arra mutat, hogy nemcsak etimológiai, hanem jelentéstani szempontból is nagyfokú konzervatívizmussal számolhatunk, tehát a mai cigány szókincs meglehetősen híven őrzi az egykori indiai állapotot, és így alkalmas arra, hogy vizsgálatából megbízható következtetéseket vonjunk le a cigányok őseinek indiai életére vonatkozólag.

Még egy körülmény segíti elő a történeti vizsgálatot a cigány szókincs erősen korlátozott volta ellenére. Az 1200 körüli szókincs nagyobb része (kb. 800 szó) tőszó, és csak mintegy 400 szó a származékszó. Ez az arány éles ellentétben áll minden más európai nyelv szókincsének viszonyaival: minden más nyelvben a származékszavak aránya sokszorosa a tőszavakénak. Függetlenül attól, hogy a származékszavak hiánya alkalmatlanná teszi a nyelvet a gondolatok árnyalt kifejezésére, vizsgálatunk szempontjából ez az arány azt jelenti, hogy sokkal gazdagabb az őstörténeti következtetésekhez rendelkezésünkre álló cigány szóanyag, mint az 1200 szavas szókincs alapján feltételeznők. Történelmi vizsgálatokra ugyanis elsősorban a tőszavak alkalmasak, a későbbi időben keletkező és változékonyabb származékszavak jóval kevésbé. E 800 körüli tőszó közül is többségben vannak az indiai eredetűek, ami tovább fokozza az arány kedvezőségét az indiai állapotok visszakövetkeztetése szempontjából. Mintegy 400—500 indiai eredetű tőszó van az európai cigány nyelvekben. Ez az arány már nem áll olyan messze a többi nyelvtől, mint a szavak abszolút számának tizedrésznyi aránya. A magyar nyelv finnugor eredetű tőszavainak, vagy az egyes indoeurópai nyelvek indoeurópai alapnyelvre visszavezethető tőszavainak száma mindössze kétszerese (esetleg háromszorosa) ennek a mennyiségnek.

Jelen tanulmányban a cigányok indiai elődeinek gazdasági életére és társadalmi berendezésére vonatkozólag kíséreljük meg a szókincs alapján lehetséges következtetések levonását. A magyarországi cigány nyelvjárásokat vesszük alapul, ami azonban nem jelenti a vizsgálati anyag leszűkítését: az egyébként is aránylag jól őrzött indiai eredetű szóanyagon belül is legjobban őrződnek a szóbanforgó tárgykörre vonatkozó szavak, így gyakorlatilag a többi európai cigány nyelvben sincsenek olyan idevágó szavak, amelyek a magyarországi anyagban ne szerepelnének. A szavakat az etimológiailag eredetibb hangalakban adjuk, pl. *čhaj* 'lány' (magyar cigány nyelvjárásban), nem *šej* (ugyanennek a szónak oláh cigány alakja, késői *čh* > *š* hangfejlődés eredményeként).

I. Földművelés területén három kultúrnövény megnevezésére van indiai eredetű szó a cigány nyelvben: *giv* 'búza', az óind *gōdhūma* 'búza' szóból (TURNER 4287),[3] *šach* 'káposzta', az óind *śāka* 'zöldség' szóból (T 12370), és *drākh* 'szőlő', az óind *drākṣā* 'szőlő' szóból (T 6628). Egy gyümölcs neve járul még a fenti felsoroláshoz: *ākhor* 'dió', az óind *akṣōṭa* 'dió' szóból (T 48).

Az állattenyésztés területén szintén három haszonállatot neveznek indiai eredetű szóval a cigányok: *guruv* 'bika, ökör', az óind *gōrūpa* 'tehénalakú'

[3] R. L. TURNER, A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages. London 1966. Az utalások (a továbbiakban T jelzéssel) a szótár tételszámaira vonatkoznak.

melléknévből (T 4313; a 'tehén' szó nem megy vissza közvetlenül indiai alakra a cigányban, hanem cigány különnyelvi nőnemű képzés a 'bika' szóból: *guruvni), bakro* 'juh', az óind *barkara* 'gödölye, bárány, állatfiók' szóból (T 9153), és *bālo* 'disznó', az óind *bālaka* 'állatfiók' szóból (T 9216, 11325). Lehetséges, hogy a *khāni* 'tyúk' szó is indiai eredetű (t. i. hehezetes hangok, mint *kh*, általában az indiai vagy iráni eredetű szavakban fordulnak elő a cigányban), azonban a szó etimológiája ismeretlen. A kakas neve cigány különnyelvi képzés: *bašno*, a cigány *bašol* 'hangzik, hangot ad' igéből.

Feltűnő, hogy a kultúrnövények és haszonállatok neve az esetek egy részében jelentésszűküléssel alakult ki a cigányban: *zöldség* > *káposzta, állatfiók* > *disznó*, ill. *gödölye/bárány* > *juh*. Ez a jelentésváltozás lehetségessé teszi azt a feltevést, hogy a szóbanforgó fogalmak nem töltöttek be jelentős szerepet mindennapi tevékenységükben (pl. termesztésükkel, ill. tenyésztésükkel nem foglalkoztak), illetőleg a pontosabb fogalmi meghatározás közömbös volt számukra: mindenféle ehető növény csak „zöldség" volt. Elképzelhető, hogy csupán India elhagyása után történt meg a fogalmi konkretizálódás (de ebben az esetben igen korán, iráni területen, mert a szavak használata és jelentése egységes a különböző cigány nyelvekben).

Mezőgazdasági termékek közül következő fogalmakra van indiai eredetű cigány szó: *thud* 'tej' < *dugdha* 'tej' (T 6391), *kiral* 'túró, sajt' < *kilāṭa* 'besűrített tej' (T 3181), *khil* 'vaj' < *ghṛta* 'vaj' (T 4501), *čiken* 'zsír' < *cikkaṇa* 'zsiradék, olaj' (T 4782), *ānro* 'tojás' < *āṇḍa* 'tojás (T 1111), *āro* 'liszt' < **ārta* (T 1338), *khas* 'széna' < *ghāsa* 'széna' (T 4471), *phus* 'szalma' < **bhuṣa* (T 9293).

Fenti szavakkal kimerül a cigány nyelv indiai eredetű mezőgazdasági szókincse. Nincsenek a nyelvben indiai eredetű szavak a földművelési eszközökre (eke, kapa, ásó, sarló stb.), sem pedig a mezőgazdasági műveletekre (szánt, vet, arat, olt, öntöz, ültet, hízlal, takarmány stb.). A mezőgazdaság fogalomköréből kizárólag a közvetlenül fogyasztható, ételként felhasználható termékek ismeretét bizonyítja a cigány nyelv indiai szókincse. Ez annál feltűnőbb, mert egyébként mind a szanszkrit nyelv, mind az ókori indiai népnyelvek mezőgazdasági szakszókincse rendkívül gazdag volt (ez utóbbiak gazdagsága a szanszkritba bekerült népnyelvi szavakból tűnik ki). Pusztán a földművelési munkafolyamatokkal kapcsolatos fogalmakra négyszáznál több szanszkrit szakkifejezés ismeretes, és megjegyzendő, hogy ebben a számban a növénynevek nem foglaltatnak benne.[4] A mezőgazdasági szakkifejezések hiánya azt bizonyítja, hogy a cigányok elődei nem folytattak mezőgazdasági tevékenységet Indiában.

A nyelvtörténet a későbbi időszakokra is rávilágít, ami egyebek között azért tanulságos, mert az egykori indiai termelési viszonyok folyamatos őrzését bizonyítja Európában. A cigányság életmódbeli konzervativizmusának magas fokára jellemző, hogy a későbbi vándorlások során sem került tartósan a cigány nyelvbe mezőgazdasági terminológia. Bár valamennyi országban megismerkedtek különböző földművelési szerszámokkal és mezőgazdasági munkafolyamatokkal, ezeket a mindenkori ország nyelvéből kölcsönzött idegen szavakkal nevezik, amelyek nem válnak jövevényszavakká, azaz nem maradnak meg a nyelvben továbbköltözés után. A mezőgazdasági szókincsből

[4] WOJTILLA GYULA, Az óind földművelési terminológia. Kandidátusi értekezés. Budapest 1979.

csak olyan szavakat vett át a későbbiek során a cigány nyelv, amelyek ugyanabba a kategóriába tartoztak, mint Indiából örökölt szavai, azaz a közvetlenül fogyasztható, termelőmunka befektetését nem igénylő mezőgazdasági késztermékeket jelölték. Az indo-iráni határvidéken beszélt dard nyelvekből a *phabaj* 'alma' < **bhabbā* (T 9387) gyümölcsnév került a cigányba. Iráni kölcsönszavak: *džov* 'zab' (egyes nyelvjárásokban 'árpa') < *džou* 'árpa',[5] *sir* 'fokhagyma' < *sīr*, *ambrol* 'körte' < *amrūd*, *harbuz* 'sárgadinnye' < *harbūza*, *avdin agvin* 'méz' < *angabīn*, *busni* 'kecske' < *buz*. Örmény kölcsönszó: *dudum* 'tök'. Görög kölcsönzés: *papin* 'lúd' < *πάπια*, *ropaj* 'répa' < *ραπάνι*. A mezőgazdasági késztermékek fogalomkörével rokon területről átvett iráni kölcsönszavak: *rēz* 'szőlőskert' < *raz*, *dušel* 'fej' < *dūšīdan*.

Fenti kölcsönszavak legtöbb európai cigány nyelvben tartósan meggyökeresedtek, míg a mezőgazdasági termelőmunkával kapcsolatos kifejezések minden országban mások: *sāntij*, *āšij*, *kapālij*, *kasālij* stb. a magyarországi nyelvjárásokban, illetőleg magyar szavak tükörfordítása, pl. *čhivel* 'hajít' a vetés kifejezésére, a magyar *vet* ige kettős értelme alapján.

II. Vadászat és halászat terén a következő indiai eredetű cigány szavak ismeretesek: *šošoj* 'nyúl' < *śaśa* (? T 12357), *ruv* 'farkas' < **ruka* (T 10754), *māčho* 'hal' < *matsya* (T 9758), *čirikli* 'madár' < **cițaka* (T 4571). Magyarországon nem ismeretes, más országok cigány nyelvjárásaiban előfordul a szintén indiai eredetű *rič* 'medve' szó is (nálunk *medva*). Egyéb erdei állatok, halfajták, madarak megnevezésére nincs indiai eredetű szó a cigány nyelvben, és egyetlen kifejezés sincs a vadászat vagy halászat eszközeire, ill. műveleteire (pl. lő, nyíl, csapda, háló, horog, lép stb.). Ez arra mutat, hogy a vadászat és halászat nem volt kiművelt, rendszeres megélhetési forrásuk a cigányok indiai elődeinek, legfeljebb alkalmi vadfogással egészítették ki táplálkozásukat, ugyanúgy, ahogy sündisznó vagy ürge fogásával a mai cigányok, akiknél szintén nem beszélhetünk vadászatról, mint foglalkozási ágról.

A cigány szókincs ezen a területen sem gazdagodott jelentős mértékben kölcsönszavakkal a későbbi századokban. Erdei állatok és halfajták jelölésére nem gyökeresedtek meg jövevényszavak a nyelvben: országonként más szavakat használnak. Pl. Magyarországon az *őz* *ēzika*, a szarvas az oláh cigány nyelvjárásban román szóval *čerbo* < *cerb*, a magyar cigány nyelvjárásban *sarvaši*. Madarak közül mindössze a szarka jelölésére vett át tartós kölcsönszót valamennyi cigány nyelv a görögből: *kekerāška* < *καρακάξα*. Ez a nyelvi konzervatívizmus ismét az életmód változatlan őrzését tükrözi: az idevágó terminológia meghonosodásának elmaradása annak következménye, hogy a vadászat és halászat nem vált az idők folyamán hagyományos cigány foglalkozássá.

Az erdei állatokat, halakat és madarakat jelölő szókincs korlátozott volta félreértésre adhat alkalmat: az állatok jelölésével kapcsolatos szókincs általános szegénységének tűnhetik. Erről egyáltalán nincs szó. Fentebb láttuk, hogy a haszonállatok közül mind indiai eredetű szavakkal, mind jövevényszavakkal jelöl néhányat a nyelv, és ezen túlmenőleg, meglehetősen gazdag indiai eredetű cigány szóanyag van olyan állatok jelölésére, amelyekkel a mindennapi életben rendszeres jelleggel kapcsolatba kerültek: *birili* 'darázs, méh' < *varōla* (T 11330), *džukel* 'kutya' < *yukuța*, *džuv* 'tetű' < *yūka* (T 10512),

[5] A *džov* szó szokásos indiai eredeztetése az óind *yava* 'árpa' szóból (T 1043) tarthatatlan, mert ellentmond az *a* > *e* hangfejlődési törvénynek, vö. *nava* > *nēvo* 'új', *jana* > *džēno* 'személy'.

kermo 'féreg' < *kṛmi* (T 3438), *kir* 'hangya' < *kīṭa* (T 3193), *māč* 'légy' < *makṣikā* (T 9696), *pišom* 'bolha' < **prīṣu* (T 9029), *sap* 'kígyó' < *sarpa* (T 13271). Szintén tartósan megmaradt valamennyi cigány nyelvben a korai (örmény, ill. iráni) *grast* 'ló' jövevényszó. A haszonállatok, ház körüli állatok és rovarok névanyagának gazdagsága a halászat-vadászat területére tartozó állatnevek szegénységéhez viszonyítva azt mutatja, hogy a nyelv megőrizte a közvetlen tapasztalatból nagy gyakorisággal ismert fogalmak neveit, tehát a nyelvből jelenleg hiányzó szavak, ill. fogalmak a régebbi múltban sem voltak fontos tényezőként jelen a cigányok őseinek társadalmi-gazdasági életében.

III. Kézművesség területéről két cigány ige (főnév nem) vezethető vissza közvetlenül megfelelő óind szóra: *khuvel* 'sző, fon' < *guphati* (T 4205) és *katel* 'fon' < *kartati* (T 2855). Ez utóbbi igéből cigány különnyelvi képzés a *katli* 'orsó' szó.

A későbbi időben sok helyen folytatott kovácsmesterség terminológiája nem indiai eredetű a cigány nyelvben. Mindössze három fém neve származik óindből: *somnakaj* 'arany' < *suvarṇaka* (T 13519), *rup* 'ezüst' < *rūpya* (T 10850), *sastri* 'vas' < *śastra* (T 12367). A többi fém neve iráni, örmény és görög eredetű, a kovácsmesterséghez szükséges szerszámok neve görög és délszláv eredetű. Azonban megjegyzendő, hogy a szerszámnevek kevésbé egységesek a különböző cigány nyelvjárásokban, mint az anyagnevek. Az anyagnevek közül iráni eredetű: *aspin* 'acél' < *avsin*, örmény: *arčič* 'ón, ólom', görög: *charkom* < *χάρκωμα*, *moliv* 'ólom' < *μολύβι*. Az eszközök közül a legtöbb cigány nyelvjárásban megvan az örmény eredetű *pišot* 'fújtató'. Valamennyi nyelvjárás őrzi a *petalo* 'patkó' görög kölcsönszót *(< πέταλο)*. A fogót viszont a magyar cigány nyelvjárás görög kölcsönszóval *(silabisto)*, az oláh cigány nyelvjárás délszláv szóval *(kljašto)*, a német cigány német szóval *(canga)* jelöli. Az üllő neve magyar cigányban görög eredetű *(amoni < ἀμόνι)* az oláh cigány egyéb (délszláv vagy román) jövevényszavakat használ *(dopo, kovanca)*. A reszelő görög eredetű kölcsönszava *(rin < ρίνα)* a magyarországi nyelvjárások közül csak az oláh cigányban van meg. A kalapácsot minden nyelvjárás más kölcsönszóval jelöli: magyar cigány *sviri* (< görög *σφυρί)*, oláh cigány *čokano* (< román *ciocan)*, német cigány *hamro* (< német *Hammer)*. A szeget az oláh cigány görög *(karfin < καρφί)*, a magyar cigány délszláv *(klinco < klinac)*, a német cigány német *(niglo < Nagel)* jövevényszóval nevezi meg. A délszláv *vignja* 'kohó' megvan az oláh cigányban és a fódozó nyelvjárásban, kiveszett a magyar cigányból (egykori megléte abból állapítható meg, hogy a belőle származó vagy vele rokon nyelvjárások ismerik, míg a többi európai cigány nyelvben ismeretlen). Az öntőmintára román szót kölcsönzött az oláh cigány és a fódozó cigány nyelvjárás *(modla)*, szintén román szóval jelölik egyik legfontosabb kovácsárujukat, a fúrót *(fredjelo < sfredel)*. Így a szókincs bizonysága szerint a kovácsmesterséget nem Indiából hozták magukkal a cigányok, hanem a Balkánon sajátították el, sőt még ott sem egységesen, hanem az egyes csoportok egymástól független helyeken és időkben.

Ugyanakkor nem elhanyagolható az a körülmény, hogy habár nem egységesen, de mégis nagy számban vett fel a kovácsmesterséggel kapcsolatos kölcsönszavakat az európai cigány nyelvek többsége. Már találkoztunk azzal a sajátossággal, hogy a cigány nyelv (és élet) általában azokban a kategóriákban gazdagszik újabb fogalmakkal (jövevényszavakkal és természetesen magukkal a jelenségekkel), amelyeknek már nyelvük és kultúrájuk indiai szakaszában is voltak előzményei, csírájukban megvoltak már Indiában, vagy na-

gyobb általánosságban véve: nem voltak idegenek a hagyományos cigány élet- és gondolkozásmódtól. Ebből az következik, hogy noha a kovácsmesterség terminológiáját és kidolgozott technikáját nem indiai őshazájukból, hanem vándorútjuk későbbi pontjairól hozták a cigányok, mégis valamiféle előzménnyel, valamilyen rokon tevékenységgel már Indiában is kellett rendelkezniük, különben nem tértek volna rá ilyen széleskörűen a kovácsmesterségre Európában a különböző cigány csoportok. Egyelőre semmi támpontunk sincs arra vonatkozólag, hogy milyen rokon foglalatosság előzte meg a cigányok őseinél a későbbi kovácsmesterséget.

A kovácsmesterségen kívül a kézműves termelőmunka (ill. javító-szolgáltató szakmunka) egyéb ágazataival kapcsolatos terminológia a későbbiek során sem honosodott meg a cigány nyelvjárásokban. Fazekasság, ácsmesterség, famunkák, szabás, hímzés, stb. területén egyáltalán nincs cigány szakszókincs (jövevényszavak sem).

A 'munka' összefoglaló fogalmára a cigány nyelv az óind *vṛtti* 'tevékenység, életmód' szóból származó *būti* szót használja, és a *būti kerel* 'dolgozik' szókapcsolat is sok cigány nyelvjárásban megtalálható.

IV. A társadalmi szervezettség területére tartozó szókincs bizonysága szerint a nagycsalád volt a cigányok elődeinek legmagasabb szervezeti formája. Indiai eredetű szavak szolgálnak a cigány nyelvben az 'apa' *(dad* < **dādda*, T 6221), 'anya' *(daj)*, 'fivér' *(phral* < *bhrātar*, T 9661), 'nővér' *(phen* < *bhaginī*, T 9349), 'vő' *(džamutro* < *jāmātra-ka*, T 5198), 'meny' *(bōri* < *vadhūṭī*, T 11250), 'após' *(sastro* < *śvaśura*, T 12767) és 'anyós' *(sasuj* < *śvaśrū*, T 12759) kifejezésére. Indiai eredetű szó jelöli a házasságkötést: *bijav* 'lakodalom' < *vivāha* 'házasság' (T 11920). Bizonytalan a *māmi* 'nagyanya' szó eredete; lehetséges, hogy feltételezett óind **māmikā* 'anyóka' (?) szóra megy vissza (T 10058). Görögből vette át valamennyi cigány nyelvjárás a *papu* 'nagyapa' szót (< παπποῦς). Egyéb rokonsági fogalmak (sógor, unoka, rokon stb.) sem a cigány nyelv régebbi szókincsében nincsenek, sem a későbbiek során nem kerültek jövevényszavakként a nyelvbe. Megjegyzendő, hogy noha a család (bizonyára monogám család), mint társadalmi szervezeti forma létezett, 'család' jelentésű elvont főnevet nem ismer a cigány nyelv.[6]

A nagycsaládnál összetettebb társadalmi egység (nemzetség, törzs, csapat, sereg stb.) fogalomkörébe tartozó indiai eredetű szavakat nem ismer a cigány nyelv, sőt a különböző nyelvjárásokban egységesen használt kölcsönszavak sem kerültek a nyelvbe.[7]

Családnál nagyobb társadalmi egység jelölésére csak a nemcigány külvilág fogalmainak kifejezésére vannak cigány szavak. Indiai eredetű a *gav*

[6] Az egyes nyelvjárásokban idegen szó gyanánt sem mindig használatos 'család' jelentésű főnév. A magyarból idegen szó gyanánt átvett *čalādo* szó a magyar népnyelvi 'gyermekek' értelemben használatos.

[7] Csak oláh cigányban (azon belül is csak egyes nyelvjárási alcsoportokban) használatos a 'nemzetség' fogalmának megfelelő *fālo* (< román *fel* 'féle') ill. *fajo* (< magyar *faj)* kölcsönszó. Csak a *če fālo san? če fajosko san?* 'melyik nemzetségbe tartozol?' (tkp. 'milyen fajta vagy?') kifejezésben használják, s nem használható pl. 'dudumestyi nemzetség' értelmű jelzős főnévi szókapcsolat. (Az üstfoltozó oláh cigány nyelvjárásban csak 'fajta, féle' értelemben használatos a *fealo* szó, fenti használata nem ismeretes.) A magyarországi oláh cigány nyelvjárásokban viszont a többi oláh cigány nyelvjárásban meglévő *njamo* 'rokonság' román kölcsönszó (< *neam)* van kiveszőben, helyére került a magyar *nīpo* (< *nép)* kölcsönszó 'rokonság' értelemben ('nép' jelentésű szó egyetlen cigány nyelvben sincs). A magyar cigány nyelvjárás viszont az örmény eredetű *endānja* szót használja 'rokonság' értelemben (< *entanik)*, amely egyébütt ritka.

'falu' szó (< *grāma*, T 4368), és talán *them* 'ország' (etimológiája bizonytalan; görög eredet is feltételezhető a *θέμα* szóból, bár a *θ* > *th* hangmegfelelésre nincs példánk a cigányban). Egységesen használt görög kölcsönszó szolgál a város, ill. vásár kifejezésére: *fōro* < *φόρο*.

A társadalmi munkamegosztás és a társadalmi irányítás fogalomköréből nem tartalmaznak indiai eredetű szavakat a cigány nyelvjárások. Foglalkozások és méltóságok nevei (halász, pásztor, kovács, vezér stb.) nem vezethetők vissza Indiára.[8] Ilyen értelmű szavakat a későbbiek során sem vettek fel egységesen a különböző cigány nyelvjárások. Ez utóbbi körülmény arra mutat, hogy társadalmi szervezetüket lényegében változatlanul őrizték Indiától fogva a legutóbbi időkig, mert amennyiben kialakult volna újabb jellegű társadalmi funkció- és munkamegosztás, az új fogalmak megjelenésével együtt a fogalmakat jelölő jövevényszavak is megjelentek volna a nyelvben (mint fentebbi példákon láthattuk, új fogalmak megnevezésére nem a szóképzés, hanem a kölcsönzés a szókincs gyarapításának szokásos módja a cigányban).

Két indiai eredetű szó van a cigány nyelvben, amely a nemcigány társadalom rangjainak, ill. foglalkozásainak jelölésére szolgál: *raj* 'úr' (nőnemben *rāni* 'úrnő') < *rājan* 'király', *rājñī* 'királyné' (T 10679 10692), valamint *rašaj* 'pap' < prákrit **raṣaya* (T 2460). Ismeretlen a *gādžo* 'nemcigány ember, paraszt' etimológiája, amely szintén majdnem minden cigány nyelvjárásban megvan (< *grāma-ja* 'falusi'?).

Míg a termelőmunka területére tartozó szókincs nem vezethető vissza Indiára, a létfenntartás egyéb, nem termelő jellegű elfoglaltságaiból (háztartási tevékenységekből) számos indiai eredetű igét őriz a cigány nyelv: *kinel* 'vásárol' < *krīṇāti* (T 3594), *bikinel* 'elad' < *vikrīṇāti* (T 11640), *paruvel* 'cserél' < *pārayati* (? T 8106), *sivel* 'varr' < *sīvyati* (T 13444), *uravel* 'öltöztet' < **ōḍḍh-* (T 2547), *thovel* 'mos' < **dhauvati* (T 6886), *šulavel* 'söpör' < *śōdhayati* (T 12630),[9] *kušel* 'nyúz' < *kuṣati* (T 3369), *ušanel* 'szitál' < **utkṣānayati* (T 1745), *kirāvel* 'főz' < *kvathati* (T 3635), *tāvel* 'főz' < *tāpayati* (T 5771), *pekel* 'süt' < *pacati* (T 7621) stb. Hasonlóképpen nagyobb számú idevágó főnév megy vissza közvetlenül óind főnevekre, vagy pedig indiai eredetű gyökökből képződik egységesen, mint pl. *pīri* 'fazék', *roj* 'kanál', *gād* 'ing', *bāj* 'ruhaujj', *gōno* 'zsák', *phāl* 'deszka', *kher* 'ház', *chāben* 'étel'. Ebből a lexikális kategóriából a későbbiek során is számos kölcsönszót tartósan felvett a nyelv (kizárólag főneveket): iráni *pošom* 'gyapjú', *pochtan* 'vászon', *vurdon* 'szekér', *kūči* 'bögre', *patavo* 'kapca'; görög *kakavi* 'üst', *sapuni* 'szappan', *cerha* 'sátor', *cocha* 'szoknya', *zumi* 'leves'.

Szintén Indiáig visszanyúló szavak szolgálnak az ének és tánc kifejezésére: *gīli* 'ének' < *gīti* (T 4168), *khelel* 'táncol' < **khell-* (T 3890). Indiai alapszóra visszamenő cigány különnyelvi képzés a *gilabel* 'énekel' ige, valamint a

[8] A 'halász' szóra az egyes cigány nyelvjárások különböző újkeletű képzéseket használnak, mint pl. *mačepaskero*, *mačeskero*, *mačari* (< *mācho* 'hal'; az *-ari* képző görög kölcsönzés !). Magyarországon a *halāsi* szót használják. Megvan ugyan az oláh cigány nyelvjárásokban a *māšāri* szó, de ezt nem használják az etimológiai 'halász' értelemben, mivel az egyik oláh cigány törzs elnevezésére van lefoglalva, amely egébként nem foglalkozik halászattal.

[9] A 'söprő' főnévre nincs indiai szó a cigányban, sőt az egyes nyelvjárások is eltérően használnak különnyelvi képzést vagy kölcsönszót: oláh cigány *šilavi*, *šiladi* (nyelvjárási csoportonként eltérően), magyar cigány *šulavi*, német cigány *bēzena* < *Besen*. Ez összefügg azzal, hogy a *šulavel* 'söpör' ige is jelentésváltozás eredményeképpen kapta mai jelentését: az óind *śōdhayati* ige jelentése nem 'söpör', hanem 'tisztít'.

bašavel 'hangszeren játszik' ige (előbbi a cigány *gili* 'ének' főnévből, utóbbi a cigány *bašol* 'hangzik' igéből). E két utóbbi szó is egységesen használatos számos cigány nyelvjárásban, ami régiségüket bizonyítja.

A mindennapi élet háztartási jellegű tárgyainak és munkafolyamatainak gazdag indiai eredetű szóanyaga szemben a többi jelentéstani csoport szókincsének szegénységével azt mutatja, hogy ez utóbbi terület szakkifejezéseinek hiánya nem magyarázható a régebbi szóanyag kihalásával. A megfelelő szavak hiánya annak következménye, hogy a megfelelő fogalmak is ismeretlenek voltak a régebbi időkben. Azok a dolgok és tevékenységek, amelyek ténylegesen éltek az indiai tartózkodás időszakában és későbbi időkben a cigányság elődeinek gyakorlatában, meglehetősen szívósan őrzik nevüket. A mai cigány nyelv szókincsének korlátozott volta tehát nem fogható fel elszegényedési folyamat eredményeként (egyébiránt is ellentétes volna a nyelvfejlődés törvényszerűségeivel az elszegényedési folyamat: minden nyelvben, így a cigányban is, nem az elszegényedés, hanem a gazdagodás a szókincs alakulásának általános tendenciája). Az óind szanszkrit nyelv rendkívüli gazdagsága (100 ezer körüli szókincse) nem jelenti azt, hogy az ókori Indiának valamennyi nyelve hasonlóan gazdag volt. Az Indiában élő különböző népelemek gazdasági-társadalmi fejlettsége erősen eltért egymástól, és ennek megfelelően eltérő volt szókincsük nagysága.

További nyelvészeti adat vet fényt a cigányok elődei nyelvének korlátozott szókincse történelmi és társadalmi okaira. A cigányok az ókori indiai *domba* népcsoporttól származnak. A *domba* népnév első mássalhangzója cerebráliš *ḍ* (mint az angol *d* mássalhangzó): *ḍomba*. Szó elején cerebrális hangok az óindben kizárólag nem-árja eredetű szavakban fordulnak elő.[10] Ez arra mutat, hogy a domba népcsoport a munda (ausztro-ázsiai) őslakossághoz tartozott.[11] A munda eredet magyarázatot nyújt két (végső fokon egymással összefüggő) körülményre: a dombáknak az indiai társadalmi rétegződésen belüli alacsony elhelyezkedésére, és a gazdasági-társadalmi szervezettség alacsony szintjére. A dombák ugyanis az ókortól a legutóbbi időkig a társadalmi ranglétra legalsó lépcsőfokán helyezkedtek el Indiában. Ebbe a helyzetbe a kezdeti időben (i. e. I. évezred elején) a meghódított indiai őslakosság különböző csoportjait szorították vissza a hódító árják. Általában minél alacsonyabb fejlődési szintet képviseltek a termelésben és társadalmi szervezettségükben a meghódított népelemek, annál alantasabb foglalatosságok végzését hárították rájuk az uralkodó osztályok. Az árja hódítás előtti őslakosságból egyes dravida népek magas fejlettségű társadalmat alkottak (feltehetőleg ők voltak a magas szintű Indus-völgyi civilizáció hordozói), és a későbbiekben különböző fokozatokon beilleszkedtek a kialakuló kasztrendszerbe, többek között a legmagasabb fokozatot képviselő papi (bráhman) rendbe is.[12] A munda népelemek (amint későbbi helyzetükből vissza lehet következtetni) a munkamegosztás és társa-

[10] M. Mayrhofer, Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. 1956. 459—464. — A késői *ḍayatē* 'repül' igealak *dīyati*-ból fejlődött. A szintén késői *ḍāla* 'ág' szó kezdőhangja prákrit másodlagos cerebralizáció eredménye..

[11] Dravida eredetre elsősorban azért nem gondolhatunk, mert cerebrális mássalhangzókkal kezdődő óind szavak között nem fordul elő bizonyíthatóan dravida eredetű szó. Emellett a dombák észak-indiai, ill. közép-indiai elhelyezkedése is inkább munda, mint dravida eredetre mutat.

[12] A kasztrendszer az i. e. VII. sz. táján alakult ki Indiában, és öröklődő foglalkozási ágak rendszerét jelenti. Az egyes kasztok tagjai más kasztbeliekkel nem házasodhattak.

dalmi szervezettség alacsonyabb fokán álltak, egyes csoportjaik csupán őserdei vándorló gyűjtögetés és primitív vadfogás (íj és nyíl nélkül) szintjéig jutottak el, és ebből kifolyólag az árja hódítás után nem illeszkedhettek be a hindú kasztrendszerbe, a társadalom legalsó lépcsőfokára szorultak.[13]

Noha a dombák, mint nevük mutatja, feltehetőleg munda eredetűek voltak, nyelvük (a cigány nyelv őse) nem munda, hanem indoeurópai nyelv, az óind („szanszkrit") nyelv egyik leánynyelve, mint a mai északindiai nyelvek. Az Indiában gyakran előforduló nyelvcsere esetével állunk szemben. A nyelvcsere legkönnyebben a vándorló, más népekkel érintkezésbe kerülő (esetleg rájuk utalt) csoportoknál vagy népeknél következhetik be, és ilyen vándorló csoportok közé tartozott az ókori indiai domba népelem is.

A dombák nagyméretű vándorlásait a 10—11. században írásos emlékekből is megállapíthatjuk. Közvetett bizonyítékunk nyelvészeti úton jóval korábbi időből van a dombák vándorlására. Az i. e. 2. sz. táján Közép-Indiában lezáruló hangtani változások nyomait a cigány nyelv is őrzi, tehát ezt az időszakot megelőzően ezen a tájon kellett tartózkodniuk és már indoeurópai nyelven kellett beszélniük a dombáknak. A későbbi időkben viszont Észak-Indiában találjuk őket, a legnyugatibb területtől (Kásmír) a legkeletibb vidékig (Bengál).[14] Ez egybevág a munda eredettel: a munda és velük rokon népek nagyrészt Közép-Indiában, részben Északkelet-Indiában helyezkednek el.

A ránkmaradt szanszkrit írásos források megerősítik azt a képet, amelyet a cigányok elődeinek gazdasági-társadalmi életéről a szókészlet vizsgálata alapján nyerhetünk.

Írásos említés legkorábban az i. sz. 6. századból ismeretes a dombákról. Egy csillagjóslási tankölteményben a zenészekkel együtt említi őket: „A hatodik napon veszély fenyegeti a zenészeket és velük együtt a dombákat".[15] A „velük együtt" megfogalmazásból világos, hogy a dombák nem tartoztak a hivatásos zenészek kasztjába, csupán nem hivatásos, alkalmi jelleggel lehetett kereseti forrásuk a zene, egyéb tevékenységek mellett. Mint láttuk, zenére, énekre és táncra indiai eredetű szavakat őriz a cigány nyelv. Az idézett szövegrész tehát azt bizonyítja, hogy a dombák az i. sz. 6. sz. táján különböző megélhetési forrásokból élő népelemként éltek az indiai köztudatban, amelyek közül az egyik a zenélés vagy éneklés volt. Egyúttal az is nyilvánvaló, hogy a dombák már ebben az időben India-szerte közismert népcsoport voltak, egyébként nem emelné ki őket a szöveg, mint a nemhivatásos zenészek csoportját. Ez egybevág az említett vándorló életmóddal. Az is kitűnik az idézett szövegből, hogy a 6. századi indiai köznyelvben éppúgy foglalkozást jelölő mellékjelentése is volt a domba népnévnek, mint a 19. századi magyar nyelvben a „hegedűs" értelemben közfőnévként használt „cigány" szónak.

Az időben legközelebbi írott forrás magyarázatot ad a hivatásos zenészek és a dombák megkülönböztetésére. A kásmíri Szómadéva 1071 körül írt nagy mesegyűjteménye, a „Mesefolyamok óceánja", furcsa történetben szerepelteti a dombákat:

Egy fiatal nő ellopta egy kereskedő minden aranyát, és elfutott vele. Miközben sietve távozott a városból, egy domba férfi, kezében agyagdobjával,

[13] W. RUBEN, Einführung in die Indienkunde. Berlin 1954. 41—45, 59—60.

[14] R. L. TURNER, The Position of Romani in Indo-Aryan. Journal of the Gypsy Lore Society. 2nd. ser. 5 (1926): 4. J. SAMPSON, Notes on Turner, uo., 6 (1927): 57.

[15] VARĀHAMIHIRA, Bṛhatsaṃhitā 87, 33.

utánafutott, hogy megölje és kirabolja. Amikor utolérte, a lány cselhez folyamodott. Azzal az ürüggyel, hogy szerelmi bánatában véget akar vetni életének, megkérte a dombát, mutassa meg, hogyan kell végezni az akasztást. A domba felállt agyagdobjára, saját nyakára helyezte a hurkot, erre a lány kirúgta lába alól a dobot.[16]

Mint a fentebb idézett szövegben, itt is világos, hogy a domba népnévhez kifejezetten bizonyos foglalkozási ágak kapcsolódnak. A foglalkozások itt sokrétűbbek, mint az előző szövegben, amelyben csupán zenész szerepben történt említés róluk. Itt is utalás történik a zenével kapcsolatos foglalkozásra: az agyagdobot mint állandóan magával hordott tárgyat említi a történet, és a csattanó éppen a domba férfi hagyományos zeneszerszámával kapcsolatos.

A zenei foglalatosság azonban itt csupán mellékes utalás formájában kerül említésre. A történetben szereplő férfi nem zenével-énekkel kenyerét kereső jámbor muzsikus, hanem hivatásos rablógyilkos.

Harmadik hivatásszerű foglalkozása a történetben szereplő férfinak a hóhérmesterség. Ez nemcsak abból derül ki, hogy szakszerűen mutatja be az akasztást, hanem a leány ötlete eleve ezen alapul. A ravasz leány mesterségénél fogja meg a domba férfit, amikor az öngyilkosság meséjével áll elő. Ha a dombákhoz nem tapadt volna a korabeli Indiában eleve a hóhérság képzete, a leánynak nem támadt volna az a gondolata, hogy foglalkozása gyakorlására szólítsa fel a támadót.

Az agyagdob is a hóhérmesterséggel kapcsolatos tárgy: a hóhér a halálra ítélteket dobszóval kísérte a kivégzés helyére.

A hóhérmesterség természetesen tisztátalannak számított a hindú vallási törvények szerint, és még a legalacsonyabb kasztok tagjai sem végezhették. Így maradt ez a foglalkozás a kasztonkívüli dombák és a velük egy szinten álló csandálák csoportjára. E két csoport tisztátalan foglalkozásából viszont törvényszerűen következett, hogy maguk is szélsőségesen tisztátalannak számítottak, a társadalomból kivetve éltek („páriák"), s fertőzöttnek minősült minden tárgy, amelyet érintettek. A cigányok társadalomból való kitaszítottságának gyökerei tehát Indiáig nyúlnak vissza.

A dombák és csandálák tisztátalansága állandóan visszatérő motívum a 12. sz.-ban élő Kalhana történeti munkájában, a „Királyok folyamá"-ban (Rājataraṅgiṇī). Kalhana Kásmírban élt és a kásmíri királyok történetét írta meg. Úgy látszik, a domba csoportok különösen nagy számban voltak jelen ebben az országrészben, és viselkedésük erősen feltűnő lehetett a 10—11. század táján. A hely és az idő kapcsolatba hozható a cigányság kivándorlásával. Azok a domba csoportok, amelyek később Európába érkezve, itt a cigányságot alkotják, feltehetőleg nem sokkal azelőtt vándoroltak Kásmír vidékéről Iránba. Kásmíri tartózkodásukra utalnak a cigány nyelv dard elemei is: a dard nyelveket Kásmírban és északnyugati határvidékén beszélik. Könnyen érthető, hogy egyes domba csoportok távozása után más csoportjaik ezen a területen maradtak vissza.

Kalhana rövid megjegyzései nem utalnak a dombák foglalkozására. Művében a dombák a társadalom legmegvetettebb, legalantasabb elemeinek jelképévé válnak. Ismételten a csandálákkal együtt említi őket, mint a társadalomnak rituális szempontból legtisztátalanabb elemeit. Szinonimájuk gyanánt a *śvapāka* 'kutyahúst evő' jelzőt használja. A királyok legnagyobb

[16] Kathā-sarit-sāgara II. 13 = Mesefolyamok óceánja. Budapest 1974. 38—39.

szégyenéül rója fel, ha dombákkal érintkeznek,[17] domba nőket fogadnak háremükbe,[18] dombák kíséretében vadásznak.[19] Egy balga király varázserővel akarta erősíteni testét, erre „egy domba megitatta valami folyadékkal, azt állítva, hogy erőt adó varázsital".[20] Egy másik király nevetség tárgyává tette miniszterét, „vándorszínész ruhába öltöztette, és úgy szaladgáltatta, mint egy domba katona szokott."[21] Nem tudunk arról, hogy a dombák katonai szolgálatot teljesítettek volna (kasztonkívüli voltuk is kizárta ezt), s a jelenet nyilván úgy értelmezendő, hogy a dombák közismerten komikus figurák voltak az egykorú indiai színpadon, akiktől misem állt távolabb, mint a katonai vitézség.

Ezeken az alkalmi célzásokon kívül egy helyen a dombák jelentős társadalmi szerepéről olvasunk. Csakravarman király (936—937) udvarába egy alkalommal egy Ranga nevezetű hírneves domba énekes érkezett csapatával. Az együttes tagjai arany nyakláncokkal, karperecekkel és egyéb ékszerekkel voltak felékesítve. Az énekes szép leánya rabul ejtette a király szívét, és első királynéjává tette. Az előkelő rokonság tudata szerfölött követelőzőkké tette a dombákat, és a domba-nép valóságos rémuralmat teremtett az országban. A miniszterek is a dombák kegyét keresték, mert aki nekik hízelgett, az emelkedett magasabbra. A butább dombák ugyan nem tudtak vezető állásokba kerülni, de ravaszabb társaik kezükbe kaparintották az ügyek intézését az udvarnál. A befolyásuk tudatában dölyfös dombáknak mindenki úgy engedelmeskedett, mint a királyi rendeleteknek. Végül a királyt meggyilkolták felháborodott alattvalói, és a dombák egy pillanat alatt eltűntek.[22]

A „Királyok folyama" kiadója, Stein Aurél, a következő két megállapításban foglalja össze a dombákra vonatkozó szöveghelyek tanulságát:

1. Az ókori dombák kenyérkereseti forrása vadászás, halászás, bohócmesterség, kuruzslás stb. lehetett, a nők pedig énekesek és táncosok lehettek.

2. A különböző domba csoportoknak nem volt állandó letelepedési területük, hanem az egész kásmíri medencében kóboroltak.[23]

Stein véleménye szerint a dombák életmódja és társadalmi helyzete a következő századokban úgyszólván változatlanul megőrződött Indiában. „A mai kásmíri ḍūmb-ok, az egykori ḍombák leszármazottai, ugyanazok a legalsó kasztbeli falu-szegényei és csőszök, mint amilyenek gyanánt Kalhaṇa történeteiben szerepelnek . . . Nem házadodhatnak más kásmíriakkal, ennek következtében külső megjelenésük sajátos jellegét is megtartották."[24]

Stein Aurélnak Kásmírra vonatkozó megfigyelésével India egyéb területein is megegyeznek a néprajzi adatok. A dombák egész Észak-India területén elszórva élnek, egységes foglalkozásuk nincs, különböző alkalmi tevékenységekből tartják fenn magukat. Egy részük vándorló életmódot folytat, más részük letelepedett. Közös jellemző vonásuk, hogy mindenütt a helyi

[17] Rājataraṅgiṇī VI, 12; VI, 69; VI, 84.
[18] Uo. VII, 964.
[19] Uo. VI, 182.
[20] Uo. VII, 1133. Magyar olvasónak óhatatlanul Arany János „A bajusz" c. költeménye jut eszébe.
[21] Uo. VIII, 94. Ismét Arany jut eszünkbe: „A nagyidai cigányok".
[22] Uo. V, 354—413.
[23] M. A. Stein, Kalhaṇa's Râjataraṅgiṇî, a Chronicle of the Kings of Kaśmîr. II. 1900. 430. l., jegyzet.
[24] I. h.

társadalom legalsó rétegét alkotják. Kevés kivételtől eltekintve, sehol sem kapcsolódtak be a helyi lakosság termelőmunkájába.[25]

Így a történeti források és a néprajzi adatok megerősítik azt a képet, amelyet a cigány nyelv szókincsének vizsgálata alapján nyerhetünk a cigányok indiai elődeinek gazdasági életéről és társadalmi szervezettségéről. Idevágó hagyományait Indiáig visszanyúlólag, páratlan konzervatívizmussal őrzi a cigányság éppúgy, mint indiai rokonaik, az ókori domba népcsoport Indiában maradt leszármazottai.

VEKERDI JÓZSEF

Sprachgeschichtliches zur Urgeschichte der Zigeuner

von JÓZSEF VEKERDI

Obwohl der Wortschatz der Zigeunersprache alleinstehend gering ist (die kurzlebigen Fremdwörter aus der Sprache des jeweiligen Gastvolkes abgerechnet, kaum 1000—1500 Wörter werden in den einzelnen Zigeunerdialekten gebraucht), ermöglicht der überraschend hohe Anteil der Stammwörter indischen Ursprungs einen Rückblick auf die ökonomischen und sozialen Verhältnisse der Vorfahren der Zigeuner in ihrer indischen Urheimat. Etwa 400—500 Stammwörter lassen sich unmittelbar auf ein entsprechendes altindisches Wort zurückführen. Dabei sind die Zigeunerwörter indischen Ursprungs etymologisch wie semasiologisch weitgehend einheitlich in den einzelnen Zigeunerdialekten. Diese Einheitlichkeit bereichtigt die Annahme, daß der heutige Wortschatz ein treues Bild der Zustände vor zweitausend Jahren spiegelt.

Aus der Untersuchung der Wortkategorien für Jagd, Fischfang, Handwerk und gesellschaftliche Ordnung ergibt sich eindeutig, daß den Vorfahren der Zigeuner die produktive Arbeit auf all diesen Gebieten unbekannt war. Keine Wörter wie z. B. 'Hacke', 'Pflug', 'ackern', 'Pfeil', 'Falle', 'angeln' usw. sind in der Sprache vorhanden. Andererseits sind die Fertigprodukte, die ohne Anwendung einer produktiven Tätigkeit, unmittelbar genossen werden können, reichlich vertreten: 'Weizen', 'Mehl', 'Milch', 'Butter', 'Käse', 'Nuß' usw. werden im Zigeunerischen mit Wörtern indischen Ursprungs bezeichnet. Desgleichen sind indische Wörter für die Tätigkeiten der alltäglichen Lebensführung in einer großen Zahl vorhanden ('kochen', 'braten', 'nähen', 'Topf', 'Löffel', 'Hemd', 'Sack' usw.), aber Wörter für Gewerbe wie Schmiedearbeit, Töpferei, Werkzeuge usw. fehlen vollkommen aus dem alten (aus Indien hergebrachten) Wortschatz der Zigeunersprache. So spricht der Wortschatz dafür, daß die Vorfahren der Zigeuner umherziehende Sammler waren (wie das von H. ARNOLD richtig behauptet wurde), die neben dem Sammeln durch gelegentliche Dienstleistungen an die Bevölkerung des Landes ein gewisses Natural- oder Geldeinkommen erworben haben, aber keine regelmäßige produktive Tätigkeit als Basis ihrer ökonomischen Existenz führten.

Merkwürdigerweise wurden in denjenigen Begriffskategorien, in welchen die Wörter indischen Ursprungs fehlen, auch in späterer Zeit keine Lehnwörter in die Zigeunersprache aufgenommen. Lehnwörter für Ackerbau usw. haben sich auch im späteren nicht in die Sprache eingebürgert. Andererseits gibt es in denjenigen Kategorien, in welchen die wichtigsten Wörter bereits in der ältesten (indischen) Schicht vorhanden waren, recht viele spätere Entlehnungen aus anderen Sprachen (Krug, Kessel, Seife, Suppe, Rock usw. aus dem Iranischen, Griechischen und Südslavischen). Das beweist einen weitgehenden Konservativismus der Zigeuner in der Bewahrung der hergebrachten Lebensform auch unter veränderten Umständen: was ihnen ursprünglich wesenfremd war, das haben sie auch später abgelehnt.

In der gesellschaftlichen Organisation scheint die Großfamilie die höchste Einheit gewesen zu sein. Wörter für Stamm, Sippe, Führer usw. sowie für soziale Hierarchie und Arbeitsteilung ('Hirt', 'Schmied', 'Richter', 'Wächter' usw.) sind weder im ältesten Sprachschatz, noch unter den späteren Lehnwörtern zu finden.

[25] A. BAINES, Ethnography (Castes and Tribes) = Grundriß der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde II. 5 (1912): 83—84, 88.

Die berühmte Schmiedearbeit der Zigeuner erweist sich bei genauer Prüfung als ein erst auf der Balkanhalbinsel angeeigneter Beruf bei den Zigeunern. Alle bei der Schmiedearbeit gebräuchlichen Metalle (außer dem Eisen) sowie alle Werkzeuge und Produkte werden durch spätere Lehnwörter (meist aus Balkansprachen) ausgedrückt. Dabei fällt es auf, daß die Benennungen der Werkzeuge und Schmiedewaren ('Zange', 'Hammer', 'Amboß', 'Nagel') in den einzelnen Zigeunerdialekten nicht einheitlich sind. So hat z. B. der ungarische Zigeunerdialekt ein griechisches Wort für Hammer *(sviri)*, der walachische Zigeunerdialekt ein rumänisches *(čokano)*, der deutsche ein deutsches *(hamro)*. Dementsprechend haben die einzelnen Zigeunergruppen unabhängig voneinander diese Tätigkeit erlernt.

Die sprachgeschichtlichen Rückfolgerungen stehen in vollem Einklang mit dem Bild, das wir aus geschichtlichen Sanskritquellen über die Vorfahren der Zigeuner (die Dombas) sowie aus ethnographischen Angaben über ihre indischen Stammesverwandten (die *Dōm-* bzw. *Dūm*-Gruppen) gewinnen. Die Dombas und ihre Abkömmlinge bildeten umherziehende ethnische Gruppen ohne agrarwirtschaftliche oder gewerbemäßige Tätigkeit im indischen Kastensystem, obwohl dort jede Gruppe der Bevölkerung einen ausgeprägten und vererblichen Beruf ausüben mußte. Die Dombas waren aber kastenlos (»unberührbar«), sie führten ein Leben außerhalb der Rahmen der indischen Gesellschaft, so bestand für sie Möglichkeit und sogar der Zwang, sich von den berufsmäßigen Tätigkeiten der produzierenden Gesellschaft fernzuhalten.

A pluralitás és konnektivitás mint a részleges nyelvi szolidaritás jele[1]

A magyar nyelvészeti szakirodalomban az olyan konnektív szerepű nyelvi elemek morfológiai jelölőit, amelyek vagy külön számjelekkel kiegészülve, vagy önmagukban egyre inkább a számjelölő funkció felé tendálva fejezik ki a megjelölt személyhez szorosan hozzátartozó csoport összességét, HAJDÚ PÉTER vizsgálta tüzetesen.[2] Megállapította azt, hogy ezek a kifejező eszközök a finnugor nyelvekben a PFU *-*ńć* alakra vezethetők vissza, de a különböző nyelvcsaládokban szükségszerűen eltérőek. „Ami viszont közös bennük: az egybekapcsolás megjelenítése nomen possessoris, illetve kollektív képző (+ esetleg számjelek) segítségével, az feltehetőleg az észak-szibériai nyelvi szövetségnek az Ochotszki-tengertől az Észak-Dvináig terjedő zónájában megvalósult részleges nyelvi szolidaritás jele. A finnugor és a szamojéd konnektív-reciprok képzők anyagi egyezésén, genetikai kapcsolatán kívül

[1] A dolgozatban a példák és a téma megvilágítását segítő néprajzi adatok L. J. STERNBERG és J. A. KREJNOVICS műveiből származnak. A fonetikai és morfológiai vonatkozások alapvetően J. A. KREJNOVICS (Фонетика нивхского языка. Москва—Ленинград, 1937) és V. Z. PANFILOV (Грамматика нивхского языка. I—II. Москва—Ленинград, 1962, 1965) műveire épülnek.

LEV JAKOVLEVICS STERNBERG a távolkeleti népek egyik első és kimagasló kutatója. 1886-ban a cárizmus elleni mozgalomban való részvételéért bebörtönözték. 1889-ben 10 évre száműzték Szahalin szigetére, ahol megismerte a nivhek életét, elsajátította nyelvüket, felderítette társadalmi rendszerüket. Engels nagy jelentőséget tulajdonított Sternberg néprajzi tanulmányainak, aki 1899-től Péterváron elméleti tudományos tevékenységet fejtett ki. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a Leningrádi Állami Egyetem professzora lett. JERUHIM (JURIJ) ABRAMOVICS KREJNOVICS néprajzi szakos hallgatóként Sternberg tanítványa volt, majd munkásságának közvetlen folytatójaként kiemelkedő eredményeket ért el a néprajzkutatás és a nyelvészet terén. A nivh, a jukagir, a ket és más paleoszibériai nyelvek szakértője, a nivh írásbeliség megteremtője, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

A finnugor nyelvészetben használt jelektől eltérő fonémák: x palatális zöngétlen spiráns, γ palatális zöngés spiráns, q veláris zöngétlen exploziva, χ veláris zöngétlen spiráns, η veláris zöngés spiráns, h pharyngális zöngétlen spiráns, η palatális nazális exploziva, $\check{r}$ dentális zöngétlen spiráns (a *rš*, *š* hangokhoz áll közel). A betűk jobb felső oldalán levő ' jel az aspiráltságot, az Am. rövidítés az amuri, a Sz. a szahalini nyelvjárást jelenti.

Élve az alkalommal köszönetet mondok J. A. Krejnovics leningrádi nyelv- és néprajztudósnak konzultációiért, értékes tanácsaiért, Sternberg szövegeinek szahalini nivhek bevonásával történt pontosításáért.

[2] HAJDÚ PÉTER, A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. NyK 71: 61—78. Uő: Arealógia és urálisztika. NyK 77: 147—152. Uő: A kamassz *-saŋ* többesjel eredetéről. Nyelvészeti Dolgozatok. 137. Szeged 1975—1976. Uő: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1976 (különösen: 67—68., 129—131. l.). Uő: Language Contacts in North-West Siberia. Fenno-Ugrica 1: 00—00. Suecana Uppsala 1979.

ennek néhol halvány, de mégiscsak észlelhető jeleire kívántunk rámutatni."[3] Elsőnek hozta szóba egyik ilyen észlelhető jelként, hogy a mellérendelt mondattagok egybekapcsolása a giljákban is az osztjákra emlékeztető módon történik, s utalt a gilják *-χe/-ke/-ge* kapcsoló morféma feltűnő alaki egyezésére a többes *-ku/-xu/-gu/-ko/-xo/-go* morfémával. Kifejtette: „A giljákok kapcsoló képző, a reprezentatív plurális és a családnév végződés egyaránt a kollektív-képzőhöz vezet el. Az így feltárt kollektív-képző esetleges további nomen possessoris szereplése is érdekes lenne számunkra, erről azonban jelen esetben nem beszélhetünk, mert a giljákok nyelv a melléknév kategóriáját nem ismeri."[4]

A két legjelentősebb nyelvjárásban, az irodalmi nyelv alapjául szolgáló amuriban és a régebbi nyelvi állapotot tükröző szahaliniban a főnevek, a mutató névmások és a kijelentő módban levő igék többes számát a *-ku* ~ *-γu* ~ *-gu* ~ *-xu*, illetve a *-kun* ~ *-γun* ~ *-gun* ~ *-xun* morféma jelöli. A *-k-* és allomorfjai *(-γ-, -g-, -x-)* a fonetikai helyzettől függően jelentkeznek. A többesjel használata a régi szövegekben — és helyenként a mai nyelvben — rendszertelen: Sz. *müz ńiγüvüŋkun nařxut vindxun* pontosított szövege: *miřn ńiγvŋkun ŋarxut vidγun* 'a mi embereink vadászni indultak' (*miřn* 'mi, mienk', *mi-* szótő, *-řn* képző; *ńiγvŋkun* 'emberek', *ńiγv-* szótő, *-ŋ-* képző, *-kun* többesjel; *ŋarxut* a *ŋarxud* 'vadászik, csapdát állít' határozói igeneve, a *-t* a határozói igenevek esetében az egyes számú első, valamint a többes számú első, második és harmadik személyt jelzi; *vidγun* 'mentek, indultak', *vi-* szótő, *-d-* aorisztosz képző, *-γun* többesjel). Ebben a mondatban a többes számban levő alannyal megegyezik az állítmány többes száma. A következő mondatokban viszont nincs egyezés. Sz. *hu ńiγüvüŋkun itd* pontosított szövege: *hu ńiγvŋkun itd* 'ezek az emberek mondták' (*hu* mutató névmási és helyhatározói szótő; *ńiγvŋkun* ua. mint fentebb; *itd* 'mondta, mondja', *it-* szótő, *-d* aorisztosz képző). Sz. *hun klundxun vezř-pšüř* pontosított szövege: *hu kludxun (ńiγvŋkun) vest-pšüt* 'ezek a tigrisek (az emberekre) rávetették magukat' *(klundxun* 'tigrisek', *klund-* szótő, *-xun* többesjel; *vezř-pšüř* 'vetődve jött', *vez-* ~ *-ves-* és *pšü-* szótövek, *-ř* és *-t* képzők, de a *-t* képzővel ellentétben a *-r/-ř* csak a határozói igenevek egyes számú 2. és 3. személyében használatos). A pontosításból kitűnik, hogy az alany számban jelenleg megegyezik a használatos határozói igenévi alakkal, míg a múlt század végén L. J. Sternberg megjegyezte: „A *pšüř* ige furcsa módon egyes számban áll a többes számú alany mellett, s ez gyakori jelenség a giljákok elbeszélőknél".[5]

Ugyanakkor az együttes cselekvés morfológiai jelölése rendszeresnek mutatkozik, ami más tényezőkkel együtt arra engedett következtetni, hogy a többesjel mint kialakulófélben levő kategória inkább kollektív-képzői jellegű, eredetileg a komitativusi árnyalatú kollektívum kitevője volt.[6] Úgy tűnik, a rendszertelenségben bizonyos rend elemei rejlenek. Például a főnevek a számnevek mellett mindig egyes számban állnak, és ennek megfelelő az állítmánynak a száma is. A rokonsági terminusokban a többesjel megléte vagy hiánya az ősi nemzetségi viszonyokkal, illetve azok felbomlásával köthető össze. Például a *p'ütkxun* 'apáink' jelentése a mai nyelvben 'szüleink', régen viszont pluralitást is jelzett. A Sz. *aka, pütxun xerjá!* pontosított szövege: *aka, p'ütkxun*

[3] Hajdú: NyK 71: 76.
[4] Hajdú: i. m. 75.
[5] Sternberg, Материалы по изучению гиляцкого языка и фольклора. I. Санкт-Петербург 1908. 102. l. 15. sz. jegyzet.
[6] Panfilov: i. m. I, 117.

xerja! 'bátya, apáinkkal közöld!' *(aka* 'bátya', *p'ütkxun* 'apáink', *p'* a *p'i* visszaható névmás rövid alakja, *üt-* ~ *-at* szótő, *-k-* képző, *-xun* többesjel; *xerja* 'közöld', *xer-* szótő, *-j/-ja* a felszólító mód jele). „Az a kifejezés, hogy *pütxun* 'apái, apja családja' nagyon jellemző a gilják nyelvben. A gilják rokonsági nomenklatúra szerint az embernek lehet sok apja és sok anyja, azaz olyan személyek, akiket így nevez; a *pütxun* tulajdonképpen 'személyek, akiket apáimnak hívok' értelmű; de ezzel együtt gyűjtőnév is: 'apám és családja, apámék'."[7] „. . . Szahalin szigetén azt találjuk, hogy egy férfi fivérei összes feleségeivel és felesége összes nővéreivel van összeházasodva, ami női oldalról azt jelenti, hogy feleségének joga van férje fivéreivel és nővérei férjeivel nemileg szabadon érintkezni. Az eltérés a punalua-házasság tipikus formájától tehát csak az, hogy a férj fivérei és a nővérek férjei nem szükségképpen ugyanazok a személyek. A gilják nemcsak vérszerinti apját nevezi apjának, hanem apjának valamennyi fivérét is; a fivérek feleségeit, éppúgy mint anyja nővéreit, mind anyjának nevezi; mindezeknek a rokonoknak a gyermekeit fivéreinek és nővéreinek szólítja. Az elnevezésnek ez a módja tudvalevően az irokézeknél és más észak-amerikai indián törzseknél, valamint egyes indiai törzseknél is fennáll. Míg azonban az utóbbiaknál már régóta nem felel meg a valóságos viszonyoknak, a giljákoknál a még ma is érvényes állapot megjelölésére szolgál."[8] „A rokonsági terminusok a nivheknél nem individuálisak, hanem klasszifikáltak. Nem egy embert, hanem az emberek egész osztályát jelentik . . . ezért többes számú alakban fordulnak elő: *ńütkxun* 'apáim', *ńümükxun* 'anyáim' stb.[9] *(ń-* a *ńi* 'én' jelen esetben birtokos jelzőként használt rövid alakja, *-üt-* és *-ümü-* szótövek, *-k-* képző, *-xun* többesjel).

Arra kell gondolnunk, hogy a *-ku/-kun* összetett morféma, s különböző elemei jelölik az általa hordozott pluralitást és konnektivitást.

A nivh szavak túlnyomó többségében a kezdőhangoknak van értelemmegkülönböztető funkciójuk. Következésképpen a *-ku/-kun* többesjel *k* kezdőhangja is ezt a funkciót tölti be, azaz a pluralitást, a több fogalmát hordozza. Valószínű azonban, hogy eredetileg a *-k* ~ *-γ* ~ *-x* komitativusi jelentésű lehetett, amit az *iγrüd'* 'vele együtt csinál valamit' tranzitív ige őriz, melyből kikülöníthető a *-γ-* elem együttességi jelentéssel.

A mellérendelt mondatrészeknek az osztjákéra emlékeztető összekapcsolása kettes, többes és egyedi kapcsoló kézők segítségével történik. Összetevőik — az egyedi kivételével — szinte teljesen megegyeznek a többesjelével.

A komitatívusz-plurálisnak nevezett együttességi többes szám képzője az amuri nyelvjárásban *-ko* ~ *-γo* ~ *-go* ~ *-xo/-kon* ~ *-γon* ~ *-gon* ~ *-xon*, a szahaliniban *-kunu* ~ *-γunu* ~ *-gunu* ~ *-xunu*. Ezek azt fejezik ki, hogy az egynemű mellérendelt mondatrészek önmagukban több összetevőből állnak. A konkrét több fogalmát hordozva alakilag leginkább hasonlítanak a többesjelre. Sőt az alaki hasonlóságon túl érdemi egyezés is kimutatható köztük: Sz. *nafat p'ümkxun p'ütkxundoχ viilo?* (Krejnovics személyes archivumából) 'most hát anyáimhoz, apáimhoz menjek-e?' *(p'ümkxun* 'anyái', *p'* a *p'i* visszaható névmás rövid alakja, *üm* ~ *ümü* szótő, *-k-* névszóképző, *-xun*

[7] Sternberg: i. m. 21. l. 52. sz. jegyzet.

[8] Engels F., A csoportházasság egy újabban felfedezett esete. Marx-Engels Művei. 22. Budapest 1970. 330. l.

[9] Krejnovics, Нивхгу (Загадочные обитатели Сахалина и Амура). Москва 1973. 263—264.

többesjel; *p'ütkxundoχ* 'apáihoz', *p'* ua. mint az előbbi, *üt* ~ *at* szótő, *-k-* névszóképző, *-xun-* többesjel, *-doχ* dativus-allativus rag). Különös figyelmet érdemel, hogy a mondatban az együttességi mutató funkcióját a többesjel tölti be. Am. *Leningradyo Moskvayo ťüj ena-pila-xotagoux rabočijyo ťüj ena psüngir hum-nivγgo humďra* 'Leningrádban, Moszkvában és még más nagy városokban munkások és más dolgozók élnek'. Az *ena-pila-xotagoux* 'más nagy városokban' kifejezésben az *enaď* és *piladď* tulajdonságjelölő igék, jelzői pozícióban elhagyják a *-ď* aorisztosz képzőt és egybeolvadnak a jelzett szóval, *xota-* 'város' alapalak, *-go-* együttességi többes szám képzője, *-ux* helyhatározó rag, melyet a komitatív láncolatban a harmadik helyen álló 'város' szó vesz fel, de vonatkozik Leningrádra és Moszkvára is, és a három együttességi képzőn túl ez a körülmény is mutatja egymáshoz tartozásukat, egy mondatrészként történő fellépésüket. Ugyanez a körülmény tanúsítja, hogy az előbbi mondatban — *nafat p'ümkxun p'ütkxundoχ viilo?* — a többesjel az együttességi képző funkcióját tölti be, mert ha nem így lenne, a mondat 'anyái az apáikhoz menjenek-e' értelmet kapna, ami teljességgel kizárt, mivel ezek egy saját mostoha sorsán töprengő nivh asszonynak a szavai. A következő mondat a komitativusnak általános plurálisi használatát szemlélteti. Am. *k'eŋ müriνuŋan nivγgo č'evrqxo ťüj sük mivux humďyo ezmuď* 'napkeltén az emberek, a madarak és minden földön élők örülnek' *(k'eŋ* 'nap'; *müriνuŋan* 'felkeltén', *mür-* szótő, *-ivu-* képző, amely azt fejezi ki, hogy a folyamat vagy cselekvés a megfigyelés idején megy végbe; *-ŋan* időhatározói jelentésű igenév-képző; *nivγgo* 'emberek' *nivγ-* szótő, *-go* együttességi többes szám képzője; *ťüj* 'még, ismét'; *sük* 'minden'; *miv/f* 'föld', *mi-* szótő, *-v/-f* képző, *-ux* helyhatározó rag; *humď-* 'él, élet' aorisztoszi alak, *-γo* együttességi többes szám képzője; *ezmuď* 'örül' aorisztoszi alak).

A komitativus duálisi használatú jele az amuri nyelvjárásban *-ke* ~ *-γe* ~ *-ge* ~ *-xe*, a szahaliniban *-kin* ~ *-γin* ~ *-gin* ~ *-xin*. Am. *ńi ťaqoxe tuxke p'ükün-k'imď* 'én kést és baltát adtam a bátyámnak' *(ńi* 'én'; *ťaqo* 'kés', *-xe* duális képző; *tux* 'balta', *-ke* duális képző), Sz. *jeřkin jiřgin mundγun* 'apja és anyja meghaltak' *(j* < *i* egy. sz. 3. szem. névmás rövid alakja, birtokviszony kifejezésekor egybeolvad az adott főnévvel; *er/eř* 'apa', *-kin* együttességi duális képző; *ir/iř*ŋ 'anya' *-gin* együttességi duálisképző; az *er* és az *ir* elavulóban levő szavak, jelenleg inkább az *ütük* és az *ümük* használatos; *mundγun* 'meghaltak', *mu-* szótő, *-nd-* aorisztosz képző, *-γun* többesjel).

Abban az esetben, ha kettőnél több egyedi összetartozó személy vagy dolog felsorolásáról van szó, a *-hara* 'és . . . és' kapcsoló kötőszót használják. Am. *tüvγŋan vumgugu menm humta, hemar ńin hara hemańχ ńin hara, hat humďyu* (Krejnovics személyes archívumából) 'bemenvén, feleségei ketten voltak, és egy öregember és egy öregasszony, így éltek' *(tüvγŋan* 'bemenvén a házba', *tüvγ-* szótő, *-ŋan* időhatározó jelentésű igenév-képző; *vumgugu* 'feleségei', *v-* az *if/iv* egy. sz. 3. személyű névmás birtokos jelzőként használt alakja, *-umgu-* alapalak, *-gu* többesjel; *menm* 'ketten', *me-* szótő, *-n-* a tőszámnevekben az embereket és antropomorf lényeket jelentő képző, valószínűleg a *nivγ* 'ember' szóból van elvonatkoztatva, *-m* számnevek együttességi képzője, *humta* 'volt, voltak', *hum-* alapalak, *-ta* állítmánykitevő; *hemar* 'öregember', *hemańaχ* 'öregasszony', *hem* < *hüjmn* az 'öregnek, bölcsnek lenni' melléknévi igeneve, *-ar* 'him', *-ańχ/-ańaχ* 'nőstény'; *ńin* 'egy', *ńi-* szótő, *-n* képző; *hara . . . hara* kapcsoló kötőszó; *hat* a *had* 'így volt, így van' határozói igeneve; *humďyu* 'éltek, élnek', *humď* aorisztoszi alak, *-γu* többesjel).

A példákból kitűnik, hogy két személy vagy tárgy együvétartozását mindegyik mondattagon jelzik, s azokat a kapcsolóképző a velük logikai egységet képező szavakkal egy mondattaggá alakítja. Ezt szemléletesen érzékeltető példa: Sz. *ńi p'ütkxin-p'ümkxin-xu-milk-ŋanxt viivunt* 'én apám-anyám-ölő-ördögkeresni indulok' (*ńi* 'én', *p'ütkxin* 'apám', *p'*- a visszaható névmás rövid alakja, *-üt-* szótő, *-k-* képző, *-xin* együttességi duális képző; *p'ümkxin* 'anyám', *p'*- ua. mint az előbb, *-ümk-* alapalak, *-xin* együttességi duális képző; *-xu-* az *iγď* < *ixunt* 'öl' aorisztoszi alak melléknévi igeneve; *-milk-* 'ördög, gonosz lény', *-ŋanxt* a 'keres, vadászik' határozói igeneve; *viivunt* 'megy, indulni szándékozik' aorisztoszi alak, melyben az *-ivu-* képző a cselekvés végrehajtására irányuló szándékot fejezi ki). Ez a mondat szintaktikailag három részre tagolódik; az első: *ńi* 'én', alany; a második: *p'ütkxin-p'ümkxin-xu-milk-ŋanxt* 'apám-anyám-ölő-ördögkeresni', célhatározó; a harmadik: *viivunt* 'indulok', állítmány.

Érdekes jelenség, ha két személyhez fűződő cselekvésről van szó, és a cselekvés aktív alanya elkülöníthető, azon nem teszik ki a kapcsoló-képzőt, hanem csak a vele együtt cselekvő megnevezésén: Sz. *p'añhejxin min bürk hunüvünd* 'feleségével csak kettesben élt' (*p'*- a visszaható névmás rövid alakja, *-añχ* 'nőstény, feleség', *-ej-* ~ *-i-* névszóképző, főként a rokonsági terminusokban és névmásokban fordul elő, *-xin* együttességi duális képző; *min* 'ketten'; *bürk* 'csak, bár'; *hunüvünd* 'élt, volt', aorisztoszi alak). Am. *ńi p'ütükxe uγrut viď* 'én apámmal mentem' (*ńi* 'én'; *p'ütükxe* 'apámmal', *p'*- a visszaható névmás rövid alakja, *-ütük-* alapalak, *-xe* együttességi duális képző; *uγrut* 'együtt' az *uγruď* 'együtt van valakivel' határozói igeneve; *viď* 'ment, megy' aorisztoszi alak). Ilyen esetekben a kapcsoló képző társhatározói funkciót tölt be. A társhatározói eset kialakulása felé tett jelentős lépést mutat.

Az együttességi duálissal és a társhatározóval összefüggésben felhívja magára a figyelmet az instrumentális eset ragja: *-kir* ~ *-kis*. Csak annyiban tér el az előzőktől, hogy véghangzója a konnektivitást kifejező *-n* helyett *r* ~ *s*. A *-ki-* elem azonosítható a komitativus duális és a társhatározó *-ki-* elemével. Az *-n* helyébe lépő *-r* ~ *-s* hatására az adott szóban kifejezett fogalom elveszti konnektivitását, a cselekvés részeséből annak tárgyává válik. Az együttességi képzővel való kapcsolatára utal, hogy a nivhben az instrumentálisnak „valaminek/valakinek a segítségével csinál valamit" jelentése is van.[10] Az *-s/-r* névszói eszközképző genetikailag azonos a cselekvés tárgyra irányultságát jelölő *-r/-z* igei képzővel.[11]

Indokoltnak látszik megemlíteni, hogy a műveltetéssel rokonszerű kauzativitást a többesjelhez és a komitativusi képzőkhöz nagyon hasonló *-ku* ~ *-gu* morfémával fejezik ki. Ezt a főmondat állítmánya akkor veszi fel, ha az általa jelölt cselekvés két személyhez fűződik, s azt az egyik kezdeményezésére (ösztönzésére, parancsára, engedelmével, örömére, elképzelése szerint) a másik végzi: Am. *if viď* 'ő ment'; Am. *if ńax viguď* 'ő engem menesztett/küldött.' Jogos a megállapítás: „a kauzatívum mutató konszonans eleme közel áll a komitativus hasonló eleméhez, ami bizonnyal nem véletlen. Ezt az igealakot társas-kauzatív alaknak kellene nevezni."[12]

[10] Krejnovics, Нивхский (гиляцкий) язык. Языки и письменность народов Севера. III. Москва—Ленинград 1934. 198.

[11] Panfilov: i. m. I, 41—43, II, 16—17.

[12] Krejnovics, Нивхский язык. Языки Азии и Африки. III. Москва 1979. 314.

A személyes névmások többes száma lényegében azonos a megfelelő egyes számú személyes névmások *-ŋ/-ŋ* képzővel megtoldott alakjával: *ńi* 'én' — *ńin* 'mi'; *č'i* 'te' — *č'in* 'ti'; *i* 'ő' — *in* 'ők'. A többes számú alakok nem az egyedek pluralitását fejezik ki, hanem a konnektivitást, amit exkluzív, inkluzív mivoltuk is igazol, például: *ńiŋ/ńün* 'mi ti nélületek', *min/mer* 'mi veletek együtt', *meŋ/megi* 'mi ketten'. A duális *meŋ*, *megi*, *mege*, *meki* alakok töve a *me-* 'kettő' tőszámnév, amelyhez járul a duális együttességi képző.

A személynevek elemzése a több és az együttesség témakörében szintén helyénvalónak látszik. A nivheknél a személynevek az animista világfelfogás talaján alakultak ki. Minden személy csak egy névelemet viselt, amely kapcsolatban volt vagy az illetőt jellemző tulajdonságjegyekkel, vagy a szülők törekvésével, hogy óvják gyermeküket az ártó lényektől. „A nivheknél minden embernek saját neve van, amely — mint szabály — nem lehet másik nivhnek a neve. Ez a sajátosság nemzetségi életmódjukkal és vallási képzeteikkel magyarázható. Feltételezhető, hogy a 4076 nivhnek (1926-os népszámlálás) 4000 körüli személyneve van."[13] A családi név egészen újkeletű, lényegében az apa személynevét tették meg családi névnek az utóbbi évtizedekben, ezért az elemzés szempontjából figyelmen kívül hagyható.

A női és a férfi személynevek morfológiailag elkülönülnek egymástól. A női nevek abszolút többsége *-k*, *-uk*, *-ik*, *-kuk*, *-guk* végződésű. A férfiak nevei *-n*, *-un*, *-in*, *-kun*, *-gun* végűek. Ez meglepő, főleg azért, mert a nyelv a grammatikai nemek kategóriáját nem ismeri, sőt a rokonsági terminusokban sem tesz különbséget férfiak és nők között. Önálló 'fiú' vagy 'lány' szó nincs is a nivh nyelvben. Csak szükség esetén jelzik 'férfigyerek' vagy 'asszonygyerek' kifejezéssel, hogy milyen neműről van szó.

A szakirodalomban felvetődött az az ötlet, hogy ez a társadalom férfiakra és nőkre való ősi tagozódását tükrözi, az *-n* végződés azonos a *nivh* 'ember' szó kezdőhangjával, s mint ilyen a férfiak nőkkel szembeni felsőbbrendűségét fejezi ki. A *-kun* és *-kuk* személynév-képzőt etimológiai kapcsolatba hozták a többesi *-ku* morfémával mint kollektív képzővel.[14] Mindez bizonyára szerepet játszott a személynevek kialakulásában, azonban úgy tűnik, hogy a döntő tényező magában a régi nemzetségi szervezetben rejlik. Erre a következtetésre lehet jutni Krejnovics fentebb idézett megállapításából. Pontosan ebben a társadalmi szervezetben található csak megfelelő kiindulási alap ennek a meglepő és a nivh nyelvtől külsejében idegennek tűnő jelenségnek a megértéséhez.

Az exogám közösségen belül a házasság szigorúan tilos volt. A férfiak egy meghatározott nemzetségnek a lányait vették feleségül, saját lányaikat egy harmadikba adták férjhez. Ez azzal járt, hogy minden nemzetségben a férfiak jelentették az állandó elemet, a nők pedig a változót. „A nivhek mondták nekem, hogy a nemzetséget — *q'alŋ* — a férfiak alkotják, a nővérek 'más nemzetségbeliek' . . ."[15] „A nővérek, bár az adott nemzetségben születtek, onnan okvetlen eltávolítandók, s már születésüktől *enχarŋk*, *enχarg*, azaz 'más nemzetségbeli' elnevezéssel illetik őket . . . A nemzetséget elhagyják, helyettük mások jönnek, akik a fivérek nemzedékének lesznek a feleségei."[16]

[13] KREJNOVICS, Фонетика . . . 84.
[14] KREJNOVICS, Нивхгу 254—268. PANFILOV: i. m. I, 53, 94, 113.
[15] KREJNOVICS: i. m. 268.
[16] KREJNOVICS: i. m. 264.

Nevet a gyermeknek a születés után egy későbbi időpontban, a köldökzsinór csonkjának leválásakor adtak, de az is előfordult, hogy még a születés előtt a medveünnepen, ha a leölt medvét elhalt fiúgyermek emlékére, elvesztése feletti bánatuk enyhítésére nevelték fel. A névadás tehát nem esett egybe a születéssel, viszont a születés pillanatában dőlt el, hogy a csecsemő az adott közösség tagja-e vagy 'más nemzetségbeli', és neve ennek megfelelően *-n* vagy *-k* végződésű lesz-e. A nőket 'más nemzetségbelinek' minősítő *enχarŋk* összetett szó: *en-* 'idegen, másik', *χar* 'szár, gyökér, törzs', *-ŋk* képző. Ez a szó az exogámia és a neki megfelelő társadalmi viszonyok kialakulásának az időszakából származhat, mint azoknak egyik feltétele. A ma közkeletű tunguzmandzsu eredetű *q'alŋ* 'nemzetség, törzs' szó átvételét tehát feltehetően megelőzte az ősi *χar* szó ilyen értelmű használata, amelyből a *č'xarš* ~ *ťiγr* 'fa' is származik. Ezt valószínűsíti az a körülmény is, hogy a nivhek saját magukat fától eredeztették, úgy tartották, hogy a vörösfenyő — *qoj* ~ *ɧoj* — nedvéből születtek.

A személynevek kétféle szerkesztéséből arra következtethetünk, hogy ezzel a hovatartozást és a hova nem tartozást fejezik ki. A férfi személynevek *-n* végződése megegyezik a nemzetségnevek képzőjével, konnektív jelentéstartalmat hordoz, az adott nemzetséghez való tartozást jelenti. A női nevek szerkezete pedig azt a társadalmi állapotot tükrözi, hogy a nők nem tartoznak az adott nemzetséghez, hanem valamilyen más tulajdonság, minőség, folyamat vagy állapot hordozói. Ezt alátámasztják az olyan *-k* végződésű névszók, mint az *ińď* 'evett, eszik, ennivaló'-ból képzett *ińk* 'étek, evő ember', *ińmaŋglak* 'nagybélű (ételerős) ember', továbbá *üngmaŋglak* 'bőbeszédű (szájerős) ember', *pandurlak* 'szép és egészséges (születésejó) ember', *pokuk* 'púpos ember' és mások, valamint a rokonsági terminusok egy része: *ütük* 'apa', *ümük* 'anya', *apak* 'após' stb. A személynevek vizsgálata azt is mutatja, hogy a bennük rendszertelenül előforduló *-ku*, *-gu* morféma közvetlenül nem hozható összefüggésbe a többesi *-ku* ~ *-γu* ~ *-gu* ~ *-xu* képzővel, hanem inkább a kauzativitást és tranzitivitást jelölő *-ku/-gu*-val, például a *vid* 'megy' igéből származik a *Vidik* női név, s kauzatív alakjából, a *vigud*-ból a *Vigun* férfinév.

A nemzetségnevek mind *-n/-ŋ* végződésűek, illeve azok voltak, míg a nazálisok el nem tűntek a hangkapcsolatokból. Az *-n* elem az alapszóban megadott fogalommal jelölt emberek közösségét vagy annak egyik tagját jelenti. Az egyik szahalini nemzetség neve *Vüskwonŋ* 'verekedőfalusiak' *(vüsk* melléknévi igenév a *vüskt* 'verekszik, birkózik' igéből, *-wo-* 'falu, szálláshely', *-nŋ* kollektív képző). A *wo* + *ŋ* > *woŋ* komponens jelentése 'falubeli, falu lakója'.[17] A népi eposzok hősei például a hagyományos kérdésre: *č'i ša-voŋ-na ?* 'te mely

[17] Krejnovics közlése szerint a szahalini nihvek bármely település lakóit a *-wonŋ* komponenssel nevezik meg, például *nüjwonŋ* 'Nüj falu lakói, nüjwoiak'. A *-w-* elem megegyezik a *-w-/-v-/-m-* 'él, tartózkodik, van' jelentésű alapalak-képzővel, amire Krejnovics hívta fel a figyelmet „A térbeli tájékozódás kifejezése a nihv nyelvben" c. tanulmányában. Erről tanúskodik a *hunüvünt* > *hunvd* > *humď* 'él, tartózkodik, lakik' ige is, melynek eredeti értelme 'ahol van', előtagja a *hun-/hu-* helyhatározói és mutató névmási tő, utótagja pedig a *jivünd* > *ivnd* > *jivď* 'van, volt' létige. A *jivď* összetevői: *j-* ~ *i-* az egyes szám 3. személyű névmási mutató, *-v-* a létezés fogalmának a hordozója, *ď* aorisztosz képző. Ezzel függhet össze a *nivh* < *niyvŋ* < *niyüvüŋ* 'ember' is, és eredeti jelentése 'én vagyok, én létező' lehetett (*ńi-* 'én', *-γ-* hiátustöltő, *-üvü-/-v-* a létige töve, *-ŋ* melléknévi igenév képző). A *wo-* ~ *vo-* tő segítségével képeznek olyan szavakat is, mint *vopuď* 'együtt van, gyülekezik', *vopuf* 'gyűlés' stb. Mindez arra utal, hogy a *wonŋ* ~ *von* a létezést konnektív-reciprok értelemben fejezi ki.

falusi vagy?', mindig ugyanazt a választ adják: *ńi naľ-hütá vonüŋ-tá* 'én öbölközepi-falubeli vagyok'; *rui vunkun* 'rui lakosok'; *hü vonüŋ* 'e falu lakói'; *namür toľ-milk teγr, ńiŋ-voŋkun k'undra!* 'tegnap a vízi ördög jött, a mi falunkbelieket megölte!' *(namür* 'tegnap', *tol* 'víz', *milk* 'rossz szellem', *teγr* a 'kiköt, partra jön' határozói igeneve, *ńiŋ* 'mi', *voŋ-* 'falu lakója', *-kun* többesjel, *k'und-* aorisztoszi alak, *-ra* állítmánykitevő).

Az amuri nyelvjárásban az *-ŋ* névszóképzőként — a lényegét tekintve főnevesült melléknévi igenév megjelenítőjeként — ma is előfordul: *č'oxuŋ* 'halász, halölő'[18] *(č'o* 'hal', *-xu-* az *iγď* 'öl, zsákmányol' tőmorfémája, *-ŋ* képző, a halat megszerző lényt személyesíti meg).

Összegező táblázat:

	amuri nyelvjárás	szahalini nyelvjárás
többes és kollektív képző	*-ku*	*-kun*
	-γu	*-γun*
	-gu	*-gun*
	-xu	*-xun*
komitativus-plurálisi morféma	*-ko, -kon*	*-kunu*
	-γo, -γon	*-γunu*
	-go, -gon	*-gunu*
	-xo, -xon	*-xunu*
komitativus-duálisi morféma	*-ke*	*-ken, -kin*
	-γe	*-γen, -γin*
	-ge	*-gen, -gin*
	-xe	*-xen, -xin*
instrumentális rag	*-kir*	*-kis*
	-γir	*-γis*
	-gir	*-gis*
	-xir	*-xis*
kauzativitás képzője	*-ku*	*-ku, -nk, -k*
	-gu	*-gu, -ng, -n*
'kettő' tőszámnév	*me*	*me*
	mi	*mi*
személyes névmás duálisa	*megi*	*meŋ*
	mege	
	meki	
	meke	
személyes névmás Pl. 1. sz.	*ńün*	*ńin* (exkluzív)
1. sz.	*mer*	*min* (inkluzív)
2. sz.	*č'ün*	*č'in*
3. sz.	*imŋ*	*in*
női nevek végződése	*-k*	*-k*

[18] Nyikolaj Grigorjevics Zeszkinnek, az Ucspedgiz kiadó leningrádi részlegenivh anyanyelvű szerkesztőjének a közlése.

férfi személynevek végződése	*-n*	*-n/ŋ*
nemzetségnevek egy részének a végződése	*-n*	*-n/ŋ*
rokonsági terminusok egy részének a végződése férfiakra és nőkre vonatkozóan	*-k, -n*	*-k, -n*

Megállapítható, hogy a nivh *-ku/-kun* többesjel képzőhalmaz.

A *k* elemnek két funkciója van: a) kettő és azt meghaladó mennyiségnek, a több fogalmának a jelölője; b) a posszesszivitásnak a hordozója, denominális és deverbális névszóképzőként nomen possesszorisi szerepben lép fel, s a fogalomhordozó morféma úgy viszonylik hozzá, mint jelző a jelzett szóhoz.

A vokális elemeknek *(u, o, e, i)* a szerepe a több fogalmának a differenciálásában határozható meg. Ugyanis a *k* és az *n* ezt nem tehetik, mivel minden többesi alakzatban felléphetnek. Megfigyelhető a nazálisok eltűnése és a véghangkopás következtében a többesjel rövidülésének a folyamata; s a több fogalmának nivellálódásával, absztrahálásával (a duális felbomlása máris eléggé előrehaladt) megindulhat a magánhangzók eltűnése is, ami hosszú idő múltán ahhoz vezethet, hogy általános többesjelnek a *k* marad meg.

Az *n* képzőelem a konnektivitást és az attributivitást jelöli, és mint ilyen azonos eredetű lehet az aorisztosz képző nazálisával. Ez azért is lehetséges, mert az igerendszer a nivhben sok nominális vonással rendelkezik. Érdekes, hogy a deminutív ≃ nomen possessoris > konnektív-reciprok jelentésű PFU **-ńć* alakra az *-nt* > *d* > *ď* aorisztosz képző emlékeztet leginkább.[19] Egyesíti a konnektivitás, az attributivitás és a processzivitás kifejezését. Polifunkcionális jellegénél fogva a befejezett igei alakok mellett járulhat főnevekhez,

[19] J. A. Krejnovics, О диалектах нивхского языка. Лингвистические исследования. Часть I. Москва 1973. 167—171. Panfilov: i. m. II, 8—10, 109—115, 134—138. Krejnovics az *-nt* végződés jellegét vizsgálva Wilhelm Grube Giljakisches Wörterverzeichniss nebst grammatischen Bemerkungen (St. Petersburg 1892) c. tanulmányából idézi, hogy az *-n* elemet „melléknévi igenévi alaknak lehet felfogni", a *-t* elemmel kapcsolatban pedig azt, hogy „az általunk tárgyalt alak a maga természeténél fogva névszói". Ezeket a megállapításokat fejlesztette tovább Krejnovics. Elfogadottnak tekinthető az a feltevés, hogy az *-n (-ŋ, -m)* a széles értelemben vett attributivitás ősi hordozója, de Krejnovics megjegyzi: „Azonban a dolgot bonyolultabbá teszi az, hogy ezek az elemek akkor is jelentkeznek, ha a jelző szerepében mutató névmás töve lép fel." Arra gondolhatunk, ez azért lehetséges, mert az *-n* nemcsak általában jelölhette az attributivitást, hanem konkrétan, mint valaminek a létezési formáját. A *-t* > *-d* >*-ď* elemről Krejnovics kifejtette: „Nekem úgy tűnik, hogy ez a kitevő visszavezethető egy ősi, kiveszett egyes szám 3. személyű névmási formánshoz *'valami/valaki'* jelentéssel." Ezzel kapcsolatban is bonyolultabb lehet a helyzet, ugyanis a nivheknek az ősi időben még kevésbé lehettek elvont fogalmaik, mint manapság, valamint ha a *-t* elemnek kizárólag névszói jellege volt, úgy akadályozta volna főként a tulajdonságjelölő igék és általában az aorisztosz domináns kifejlődését, s előkészítette volna a személyragozás kialakulását. A *-t* elem feltehetően a processzivitásnak is hordozója volt, és ennek folytán következhetett be — Krejnovics szavaival élve — "verbalizálódása állítmányi pozícióban", továbbá rendkívüli elterjedése a névszókon túl az igei alakokban. A nivh ragozó nyelv, az igealany személyének jelölése mégis a változatlan aorisztoszi alak mellé állított személyes névmással történik (személyes névmás + tőmorféma + *-nt* > *d* > *-ď*). Sok segédigét is használnak aorisztoszi alakban, például a nivhben leggyakoribb *humď* 'él, van, tartózkodik' igét Krejnovics rögzítette hosszas cselekvést kifejező segédigeként: *ńi χat humďra* 'én lövöldözök', viszont egyik nivh segítőjének az értelmezése szerint azt jelenti, hogy 'én lövök és itt vagyok' *(ńi* 'én', *χat* 'lőve, lővén' a *χaď* 'lő' határozói igeneve, *humď-* 'él, van, tartózkodik' aorisztoszi alak, *-ra* állítmánykitevő, amelyre bizonnyal a személyragok hiánya és az egyes szám 3. sze-

névmásokhoz, számnevekhez, és a cselekvő birtokos szerepében lép fel a szótőben kifejezett fogalommal mint birtokkal szemben.

A *-ku/-kun* többesjel *-k* eleme homonim megfelelőjének a nivhben is van korlátozott területen kicsinyítő jelentése (pl. *č'oč'ok* 'halacska', gyermeknyelvi szó), mégis azt mondhatjuk, hogy az uráli nyelvekétől eltérően a nivhben ez az alaktani eszköz nem a deminutív használat alapján fejlődött ki, hanem az együttességnek, az attributivitásnak és a processzivitásnak a közös szüleménye. A megformálás módjában azonban egyezik a finnugor, a szamojéd és más észak-szibériai nyelvek hasonló képzőivel.

VARGA JÁNOS

Множественность и совместность как признак частичной языковой солидарности

Янош Варга

Данные нивхского (гиляцкого) языка убедительно иллюстрируют в рамках северосибирской языковой зоны действие интерференции морфологических показателей коннективного порядка, выражающих совокупность группы людей, связанную с указанным лицом. В сахалинском диалекте, отражающем более древнее состояние языка, роль показателя множественного числа и коннективного суффикса выполняет морфема *-кун* ~ ~*-гун*~*-хун*. Консонантные элементы этой морфемы соответствуют согласным компонентам суффикса совместности, соединяющего сочиненные члены предложения подобно остяцкому языку. Суффикс совместности множественного числа *-куну* ~ *-гуну* ~ *-гуну*~*-хуну*, двойственного числа *-кен*~*-ген*~*-ген*~*-хен*.

Показатель множественного числа и соединительные морфемы являются сложными по структуре. Элемент *-к-* определяется как носитель понятия множества и совместности. Вокалические элементы в суффиксах дифференцируют понятие множества. Элемент *-н* выражает коннективность, что подтверждается множественными формами личных местоимений, которые образуются от соответствующих форм единственного числа путем прибавления к ним *-н*, и выражают по своей эксклюзивно-инклюзивной природе не множество индивидуумов, а коннективность; далее, окончанием мужских имен собственных на *-н*, выражающим, что мужчины являются членами данного рода, и тем обстоятельством, что женские имена имеют другое окончание *(-к)* ввиду того, что женщины считаются «чужеродками» в том роде, в котором родились; а также окончанием названий родов на *-н*, означающим либо совокупность членов данного рода либо одного из них.

Выражение множественности и коннективности в нивхском языке по способу оформления совпадает с подобными суффиксами финно-угорских, самодийских и других северо-сибирских языков. Это средство выражения в финно-угорских языках восходит к уменьшительно ≈ притяжательно > коннективно-взаимному суффиксу **-ńə́*, и оно выработалось на основе деминутивного использования, а в нивхском языке является общим продуктом совместности, аттрибутивности и процессуальности.

---

mélyhez kötődő névszói jellegű alak miatt van szükség). Figyelmet érdemel, hogy az *-nt* képzőt a birtokos névmás is tartalmazza: *ninünt* > *ninüd* > *ninü* 'enyém' stb. Fontos körülmény, hogy a tőszámnevek is felveszik és igeként viselkednek, a birtoklás folyamatát fejezik ki: Sz. *ťaŋq menŋ üťχ-ńenŋd* 'két asszonynak egy férje van' vagy 'két asszony egyférjes', szó szerint és tekintettel arra, hogy a nivhben a számok az adott főnevek után is állhatnak: 'asszony kettő férj-egy-van' *(ťaŋq* 'asszony', *menŋ* 'kettő', *me-* szótő, *-nŋ* a tőszámokban az embereket és antropomorf lényeket jelentő képző, *üťχ* 'férfi, férj', *ńenŋd* 'egy van', *ńe-* szótő, *-nŋ-* képző, *-d* aorisztosz képző). Egy másik példa: Sz. *azmť menŋ aŋhi-ńenŋd* 'két férfi egyfeleséges'. A különböző magyarázatokat figyelembe véve, a nivh nyelv tényeiből kiindulva feltételezhető tehát, hogy az aorisztosz képzője az attributivitás mellett a konnektivitás, a posszesszivitás és a processzivitás csíráit is hordozta. Különösen érdekes jelenség, hogy a számnevekhez járulva azoknak verbum possessoris jelleget ad, az állítmányt az alany állandó birtokaként tünteti fel. Mindez összhangban áll a nivhek tárgyias, konkrét, logikus gondolkodásmódjával. Ennek a kérdésnek az eldöntése azonban részletesebb vizsgálatot igényel.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Kustaa Gideon Vilkuna
1902—1980

Nagy gyász érte a finn, de vele együtt az európai néprajzot: 1980. április 6-án, húsvét napján elhúnyt Kustaa Gideon Vilkuna. Nemcsak a néprajz gyászol azonban, hanem a rokon tudományszakok is: mindenekelőtt a nyelvészet, a történettudomány és a régészet. Azok tehát, amelyek nélkül Vilkuna tudományos munkássága nem foglalható keretbe.

1902. október 26-án született Észak-Finnország (Keski-Pohjanmaa) Nivala nevű községében, földműves családban. A középiskolát Lapuában végezte, onnan került az egyetemre 1923-ban. 1927-ben nyerte el a kandidátusi fokozatot, 1935-ben lett licenciátus, 1936-ban pedig a helsinki egyetemen doktorrá avatták. 1950-ben, U. T. SIRELIUS és ALBERT HÄMÄLÄINEN utódaként kinevezték a helsinki egyetemen a finnugor összehasonlító néprajz professzorává. 1959-ig vezette a tanszéket, akkor kinevezték akadémikussá. Ebből a hivatalából vonult nyugalomba 1972-ben, 70 éves korában. Alkotó életének főbb állomásait nem lehet röviden felsorolni, a teljesség igénye nélkül azonban meg kell említeni, hogy alkatának formálódásához bizonyára hozzájárult az a munkakör, amelyet 1931-től a Sanakirjasäätiö ösztöndíjasaként, majd 1944-ig helyettes vezetőjeként betöltött, valamint más, gyakran igen fontos és felelős megbizatásai is. Fiatal magiszterként 1927-ben múzeumi munkát is vállalt, azonban nem lett belőle múzeológus.

* A fényképet K. Kovács László készítette.

Tudományos munkásságát terepkutatásokkal alapozta meg. Már egyetemi hallgatóként részt vett a Sirelius professzor által vezetett falukutatásokban 1925-ben, amelyek Finnországban a korszerű néprajzi gyűjtő tevékenység kezdetének tekinthetők. A Sanakirjasäätiöben betöltött állása még inkább kibontakoztatta terep kutatásait Finnország különböző vidékein. Nem szakadt el a gyűjtő munkától később sem, ahogy nem szakadt el azoktól a személyes élményektől, tapasztalatoktól sem, amelyeket hazulról, családi körből, közvetlen környezetéből hozott.

Elsősorban a finn népi kultúra kutatója volt, egész életműve ezt tanusítja. Bár az anyagi kultúra, valamint a hozzá kapcsolódó eszközök, tárgyak szolgáltatták legtöbb témáját, ugyanolyan felkészülten és eredményesen művelte a folklort is. A jelenségek megrajzolásában rendkívül pontos, minden aprónak látszó részletre is figyelmet fordít, mégsem tekinthető pusztán leíró igényű kutatónak. Nála a pontos leírás nem öncél, hanem minden vizsgálat, következtetés megbízható alapja. A jelenségek rendszerezésekor típusokat alkot, típusokba sorol be, de megintcsak nem öncélúan, hanem a jobb megismerés végett. Vizsgálati területe legalább Skandináviát, igen gyakran az egész Baltikumot, sokszor még többet ölel fel. Következetesen kutatja a terminológiát is, ebben gyakran a „Wörter und Sachen" módszer követőjének tekinthető. Minden jelenséget történelmi távlatában és összefüggéseiben próbál megragadni. Szorgalmas és fáradhatatlan búvára a levéltáraknak. Kezében a néprajz nem csupán segítője a történettudománynak, hanem történeti, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti folyamatok megragadására és ábrázolására képes tudomány.

Első publikációiban még a nyelvészetiek vannak többségben, azonban hamarosan kitágul a horizontja és első helyre kerülnek a néprajzi tanulmányok. 1921-ben pl. „Sanansutkauksia Keski-Pohjanmaalta" címmel jelenik meg tanulmánya (Kokkola). 1927-ben a Virittäjä közli „Eräitä huomioita Nivalan murteen kestosuhteista ja painosta" című nyelvészeti írását. Ugyanabban az évben azonban már olyan cikkeket is ír, mint pl. a „Hevosmiehet huomatkaa" című a Sanastajában, vagy a „Jäämeren karjalaiset" című a Suomen Heimoban. Akkor írja első eszközelemző cikkét is, „Muutamia tietoja purupihkan käytöstä Suomessa" címmel a Suomen Museoban. Ekkoriban bontakoznak ki munkásságában azok a főbb témakörök, amelyek a figyelmét voltaképen egész életében lekötik: a halászat, a gazdálkodás, a közlekedés, a közlekedő és teherhordó eszközök, a kenyér, az igás állatok stb. 1930-ban a szógyűjtő hálózat számára két kérdőívet dolgoz ki, az egyik a lószerszámokkal, a másik pedig a hagyományos teherhúzó és közlekedési eszközökkel foglalkozik. 1935-ben adja ki első terjedelmesebb munkáját Varsinais-Suomi népi gazdálkodásáról és közlekedési eszközeiről (Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista. Varsinais-Suomen historia III. 2. Porvoo.).

A pályakezdés korszakában készített tanulmányai fogaskerekei az életműnek s szilárd alapjai az elvi, elméleti munkáinak. 1938-ban a Virittäjäben foglalkozik először a kulturális határ és a nyelvi-etnikai határ viszonyának kérdésével, tehát ugyanazzal az alapvető kérdéskörrel, amelyről az 1975. évi IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus egyik plenáris ülésén Budapesten előadást tartott. Nagyon elterjedt tévhitnek tartja, hogy a népi kultúra elterjedésének határai egybeesnek a nyelvi és az etnikai határokkal. A kultúra egyik alapsajátosságának tartja, hogy lassan egyik helyről a másikra vándorol. Mozgása közben az egyik nép hozzáad, a másik elhagyja belőle, amit nem tud

beolvasztani. Ha a mozgás megáll, az a jelenség halála. A néprajzi határt ott húzza meg, ahol a vándorló jelenség előörse megjelenik. Cikke erősen támadja a német nemzeti szocialista etnológiát. Ez az elméleti fejtegetés egybeesik kartográfiai érdeklődésének kibontakozásával. Természetesen nem maradt hatás nélkül rá az a, főleg Erixon Sigurd által ösztönzött kutatási irány, amely a néprajzi jelenségek elterjedésének térképezését s az elterjedési térképeket is bevonja a vizsgálatokba. Ez a kutatási-feldolgozási módszer eredményezte, voltaképen a néprajzi atlaszokat. Vilkuna ugyancsak 1938-ban ír a Virittäjäben az elterjedési térképek jelentőségéről (Levinneisyyskartoista kansa- ja kielitieteen palveluksessa). Ettől fogva egyre cselekvőbb szerepet vállal a finn, majd később az európai néprajzi atlasz irányításában, szervezésében és a nemzetközi szervezet munkálataiban. Ugyanezekben az években szerzett ismeretei és tapasztalatai vetették meg a „finnugor néprajz" elvi kérdéseiben kifejtett nézetének az alapját is. 1946-ban a Virittäjäben, „Kansatieteellinen tutkimuksemme" című írásában a finn néprajz feladatait fogalmazza meg. Megállapítja, hogy a finn néprajz legégetőbb feladata már nem a finnugor ősök kutatása és annak lehetséges megvilágítása, hogy az ősnép miképen élt. Mindenekelőtt a finn népi kultúra történetének kutatását tartja fontosnak. A néprajzi kutatást a művelődéstörténet részének tekinti. Látjuk tehát azt az utat, amely a finnugor néprajz kérdéséről 1950-ben tartott előadásához vezetett, amikoris Sirelius tanítványaként kifejtette ellenvetéseit (Suomalais-ugrilainen kansatiede tietään etsimässä. Virittäjä 1950). A legnagyobb kövek egyikét dobta a tudomány vizébe ezzel az előadással, a hullámai voltaképpen még ma is fodrozódnak, jóllehet egyre csillapodóbban.

Vetése a 40-es, 50-es években beérik s attól fogva bőven ontja termését, Vilkuna haláláig. Akár az obi-ugor nyilakról és tegezekről, akár a finn ekéről írott tanulmányára, vagy akár a „Työ ja ilonpito," avagy a „Vuotuinen ajantieto" című könyvére gondolunk, valamennyiben hatalmas új anyagot, új értelmezést és mondanivalót találunk. Hatalmas tudományos ismeretterjesztő műve, az „Isien työ" több kiadásban fogyott el. Erejéből még idős korában is futotta, ekkor foglalta össze óriási ismeretanyagát a lazachalászatról „Lohi" című könyvében. A Kotiseutu című általa szerkesztett folyóirat minden számában várhattuk egy-egy új tanulmányát.

Nemcsak tudós, tudományának akadémikusa volt, hanem politikus, tudománypolitikus, kultúrpolitikus is. Ebben a mivoltában élete során sok állami és társadalmi funkciót töltött be. Tudományos társaságok (finnek és nemzetköziek), könyvkiadók irányításában vett részt, nemzetközi kulturális együttműködést kezdeményezett, megvalósításán munkálkodott. Hosszú ideig (egy időben elnöke) tagja volt a Magyar-Finn Kulturális Vegyesbizottság Finn Albizottságának is, ebben a munkakörben rendkívül sokat tett a második világháború utáni magyar-finn baráti együttműködés érdekében. Tiszteleti tagjává választotta többek között a Magyar Tudományos Akadémia, díszdoktorává avatta az Eötvös Lóránd Tudományegyetem.

Nekünk magyaroknak nagyobb a gyászunk, hiszen népünk, tudományunk őszinte barátját vesztettük el benne.

Súlyos betegségen esett át, gyógyulóban már dolgozni is kezdett. Bekapcsolódott az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus szervezésébe, valamint a tudományos társaságok munkájába. Súlyosan megbetegett szíve azonban húsvét napján örökre megállt.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Korenchy Éva
1943—1980

Fájdalmasan korán, tragikus hirtelenséggel távozott közülünk a hazai finnugor nyelvtudomány ígéretesen tehetséges, alapos felkészültségű, nagy tervek megvalósítására hivatott fiatal kutatója, dr. Korenchy Éva.

1943. december 24-én született Budapesten. Általános iskolai tanulmányai után a Szilágyi Erzsébet Gimnázium növendéke volt, 1962-ben érettségizett kitűnő eredménnyel. 1963 őszétől az ELTE magyar-latin szakos hallgatója lett, s harmadik szakként felvette a finnugor szakot is. 1968-ban fejezte be egyetemi tanulmányait kitüntetéses vörös diplomával.

Tehetségére, tudományos kutatói kvalitásaira hamar felfigyeltek: egyetemi tanulmányai befejezését követően az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került, ahol nem kisebb feladat várt rá, mint hogy Munkácsi Bernát, Hannes Sköld és mások nyomdokain haladva a finnugor-iráni nyelvi kapcsolatok minden eddiginél alaposabb és mélyrehatóbb feltárását adja. Kezdetben tudományos segédmunkatársként dolgozott, majd 1970-ben tudományos munkatárssá nevezték ki. 1968-tól 1976-ig részt vett az Uráli Etimológiai Szótár munkálataiban. 1969-ben ösztöndíjasként öt hónapos tanulmányúton volt Finnországban, 1971—1972-ben pedig hat hónapot a Szovjetunióban töltött, ahol Moszkvában és Sziktivkarban elsősorban a zürjén nyelvet tanulmányozta. 1969-ben indult meg tudományos publikációinak sorozata. Rövid, alig tíz esztendős tudományos pályafutása alatt 20 közleménye jelent meg nyomtatásban. Első, ismertető jellegű munkáit hamarosan önálló tudományos

eredmények publikációi követték a zürjén abszolút igető problémájáról, az uráli tagadásról, a permi vokalizmus problémáiról és a nosztratikus nyelvcsalád hipotézisével kapcsolatosan. 1972-ben summa cum laude fokozattal védte meg egyetemi doktori értekezését az obi-ugor nyelvek iráni jövevényszavairól. Doktori szigorlata, illetve korábbi, mindvégig kitűnő tanulmányi eredményei alapján „Sub auspiciis rei publicae popularis" kitüntetéses, aranygyűrűs doktorrá avatták. Doktori értekezése még ugyanebben az évben az Akadémiai Kiadónál német nyelven nyomtatásban is megjelent. Iráni jövevényszó-kutatásait könyvének megjelenése után is folytatta, s tervezett kandidátusi értekezése az ugor-iráni nyelvi kapcsolatok kutatására vállalkozott volna.

Eközben több nemzetközi tudományos konferencián, kongresszuson vett részt, tartott előadást, ápolta és fejlesztettte tudományos kapcsolatait: 1970-ben Tallinnban a III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, 1973-ban a Regensburgban rendezett indogermanisztikai konferencián, 1974-ben Budapesten a Nemzetközi Etimológiai Konferencián, 1975-ben pedig ugyancsak Budapesten a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. Elhatalmaskodó betegsége nem tette számára lehetővé, hogy tizenegy év után ismét Finnországba utazhasson, a turkui V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson már nem lehetett jelen, 1980. május 24-én váratlanul elhunyt.

Dr. Korenchy Éva tudományos munkásságának középpontjában a permi és obi-ugor nyelvek, valamint az iráni jövevényszavak kutatása állt. Latin szakos végzettsége mellett felsőfokú nyelvvizsgát tett orosz nyelvből, középfokú nyelvvizsgát német nyelvből, olvasott angolul, és társalgási fokon beszélte a finn és a zürjén nyelvet is. A permi nyelvek kutatásában való jártasságáról kitűnő dolgozatai tanúskodnak. Széleskörű finnugor és általános nyelvészeti ismeretei felhasználásával a tudománytörténet művelésére is vállalkozott. Segítette őt e törekvéseiben, hogy 1977 áprilisától közvetlen kapcsolatba került a tudományos utánpótlás nevelésével: előbb félállásos, majd 1978 januárjától kinevezett, teljes állású adjunktusként Szegedre, a JATE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékére került, ahol a tudománytörténet aktív bevonásával igyekezett hallgatóit tudományos gondolkodásra, egészséges, tekintélyt nem, csak tudást tisztelő tudományos kételkedésre nevelni. Sajnálatosan a leendő tudósnemzedéknek csak egy kis töredékén hagyhatta ott a keze nyomát, szelleme hiába volt erős, ha teste erőtlen . . .

JANURIK TAMÁS

Korenchy Éva tudományos publikációinak jegyzéke

1969

1. Mikko Korhonen: Die Konjugation im Lappischen. Morphonologisch-historische Untersuchung I. Die Finiten Formkategorien. Ismertetés: NyK 71: 180–187.
2. Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23–28. VII. 1965. Pars I. Acta Linguistica. Ismertetés: NyK 71: 448–454.

1970

3. *Ara* 'Bruder der Mutter'. NyK 72: 423–430.
4. Sajnovics János emlékünnepség és tudománytörténeti szimpozion. Ismertetés: NyK 72: 437–440.

1971

5. A zürjén abszolút igető problémájáról. NyK 73: 153—162.
6. Sz. Kispál Magdolna—F. Mészáros Henrietta: Északi osztják kresztomátia. Ismertetés (Honti Lászlóval és Hartmut Katzcal közösen): NyK 73: 264—270.

1972

7. Iranische Lehnwörter in den Obugrischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 112 l.
8. Az uráli tagadásról. NyK 74: 155—167.
9. Gyula Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Ismertetés: NyK 74: 272—273.

1974

10. Permi vokalizmusproblémák. NyK 76: 37—75.

1975

11. Iranian Contacts during the Period of Ugric Division. CQIFU Tézisek. Budapest 1975. 22—23.
12. On the Nostratic Language Family Hypothesis. NyK 77: 109—115.
13. V. A. Zvegincev: Jazyk i lingvističeskaja teorija. Ismertetés: ÁNyT 11: 339—348.

1976

14. A nosztratikus nyelvcsalád hipotézise finnugor (uráli) szempontból. Az etimológia elmélete és módszere. NytudÉrt 89: 178—184.
15. Wolfgang Veenker: Materialien zu einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der uralischen Sprachen. Ismertetés: MNy. 72: 364—367.
16. Vaszilij Iljics Litkin 80 éves. NyK 78: 160—162.
17. Iráni nyelvtörténet. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. (szerk.), Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba I/2. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest 1976. 83—103.
18. Fokos-Fuchs Dávid. 1884—1977. Nyr. 101: 510—512.

1978

19. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. Ismertetés: ÁNyT 12: 296—301.
20. Zsilka János: A jelentés szerkezete (A jelentés-mozgás egysége). Ismertetés: MNy. 74: 112—116.

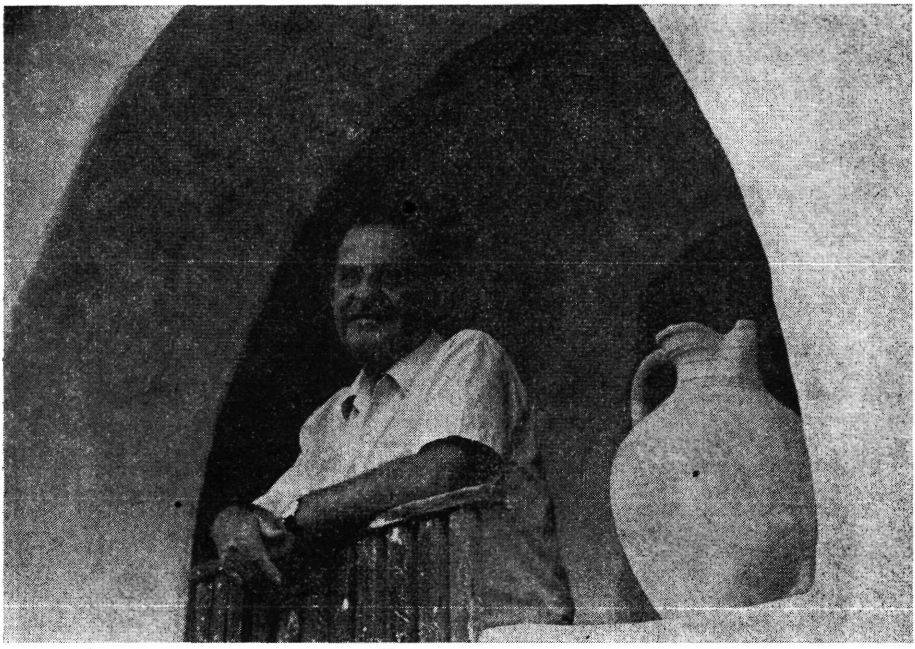

Erdődi József
1908–1980

Alig múlt két éve, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülés keretében emlékezett meg Erdődi József 70. születésnapjáról, s a hagyományokhoz híven méltatás hangzott el a tudós életútjáról (l. MNy. 75: 503–504).

A tudósi pálya kezdeteinél a legfontosabb szerep Mészöly Gedeonnak jutott, akit az elhúnyt holtáig büszkén vallott mesterének.

Erdődi József tudományos működése, oktatói és tudományszervezői tevékenysége jó félévszázadot ölel fel s igen sokoldalú. Fiatalon a finnugor-indoeurópai kapcsolatok kérdése állt érdeklődése előterében, s élete későbbi szakaszaiban is vissza-visszatért ehhez a témakörhöz.

A szómagyarázat és az etimológia szintén olyan terület, amely egéz életében foglalkoztatta Erdődi Józsefet. Nem annyira a hangtani megfelelések, mint inkább a szavak tárgytörténeti, kulturális és társadalmi vonatkozásai izgatták, s ez a magyar etnolingvisztika jeles képviselőjévé avatja.

A finnugor nyelvek közül elsősorban a cseremisszel és a mordvinnal foglalkozott, s kiváltképpen ez utóbbi egyetemi oktatásán fáradozott sokat. Több tankönyvvel és jegyzettel szolgálta az egyetemi oktatást.

A felszabadulás utáni években Erdődi József fontos szerepet játszott az orosz nyelv egyetemi oktatásában, az orosz nyelvtudás és kultúra hazai terjesztésében.

Külön fejezetet jelentett Erdődi József életében a műfordítás. Tolmácsolt orosz klasszikusokat, német, francia írókat is, de élete utolsó két évtizedében a finn irodalom kötötte le tartósan.

Sokoldalú, tapasztalt kutató, egy mindig segítőkész kolléga elvesztését fájlaljuk Erdődi Józsefben, példa marad számunkra szorgalma, akaratereje és tanítványai iránti szeretete.

BERECZKI GÁBOR

Denis Sinor (szerk.): Studies in Finno-Ugric Linguistics

In Honor of Alo Raun. Uralic and Altaic Series. Volume 131. Indiana University, Bloomington 1977. 440 l.

0. A harminchárom tanulmányt magában foglaló Raun-Emlékkönyvet DENIS SINOR szerkesztette, s ő írta azt a kedves és közvetlen hangú köszöntőt is (7–8), amelynek jókívánságaihoz ezúton mi is csatlakozunk. A tanulmányokat a bennük vizsgált nyelvek szerint csoportosítjuk (a kötetben a szerzők szerinti alfabetikus sorrendben követik egymást), s minden csoportból csupán néhánnyal foglalkozunk részletesebben.

1. A finnségi nyelveket tizennégy cikk képviseli, amelyek közül négy etimológiai tárgyú. PAUL ARISTE két vót posztpozíció, a *tagā* 'hinter, an (wohin?)' és a *takana* 'hinter, an (wo?)' eredetét vizsgálja. (Wotisch *tagā* und *takanā*, 25–27) Funkciójuk szerint megegyeznek az észt *taha* és *taga*, a finn *taa*, *taakse* és *takana*, az izsór *takkā* stb. posztpozíciókkal.

JULIUS MÄGISTE Zu einigen vermeintlichen baltischen Lehnwörtern in den ostseefinnischen Sprachen (155–175) című dolgozatában mintegy tizenkét finnségi szóról bizonyítja be, hogy eddigi, nem-balti nyelvekből való eredeztetésük miért nem helytálló.

FELIX OINAS egy, az orosz-karjalai és egy, a vepsze néphitben élő háziszellem elnevezésének az eredetét követi nyomon 'Poltergeist' in Balto-Finnic című (241–244) érdekes cikkében.

Az etimológiai cikkek közül végül VALDIS J. ZEPSÉT kell megemlítenünk: A Critique of Proposed Finnic Hydronymes in Latgola (427–440). 27 latgolai (kelet-litván) földrajzi, pontosabban hidronímiai nevet tartalmazó listának etimológiai szempontú, kritikai vizsgálatát végzi el úgy, hogy több esetben nem csupán a finn eredeztetés helytelenségére mutat rá, hanem újabb, jobb megoldást javasol.

1.1. A finn nyelv egy-egy kérdésével PENTTI AALTO, AULI HAKULINEN, MATTI LEIWO és JEAN-LUC MOREAU foglalkozik. Közülük P. AALTO The Tripartite Ideology and the Kalevala (9–23) című dolgozatában finn–indoeurópai művelődéstörténeti–mitológiai jelenségeket vizsgál.

AULI HAKULINEN On Embedded Questions in Finnish (85–100) című cikkében a generatív grammatika kereteiben egy olyan szintaktikai kérdés tisztázására vállalkozik, amelyik az eddigi finn grammatikáknak csupán kevés fejtörést okozott. Az ún. beágyazott kérdéseknek a finn mondatokba való beépülése ugyanis oly egyszerűnek, a nyelvi viselkedés szempontjából oly magától értetődőnek tűnhetik, hogy eddig alig foglalkoztak vele. A. Hakulinen célja viszont éppen az, hogy megpróbálja leírni, miért olyan egyszerű az, ami annak tűnik. Az egyenes (direct) és beágyazott kérdések közötti szintaktikai hasonlóságok és különbségek bemutatása után megvizsgálja, hogy melyek azok a finn igék, amelyek l. csak beágyazott *hogy*-os *(että)* mellékmondattal, 2. csak beágyazott kérdéssel, 3. néhány esetben mindkettővel előfordulhatnak. Dolgozatában tehát e kategóriák szintaktikai és szemantikai jellemzése révén írja le a beágyazott kérdéseknek – egyelőre még szabályokba nem foglalt – szintaktikai jellemzőit.

MATTI LEIWO értékes tanulmánya szemantikai szempontból vizsgálja a finn nyelv emotív kifejezéseit, különös tekintettel a szeretetre, a gyűlöletre és a félelemre. (About Emotive Expressions in Finnish, 141–154) Noha e három érzelem szociológiailag és pszichológiailag egymástól élesen különbözik, a szerző itt együtt tárgyalja őket, mégpedig azoknak a jegyeknek a szempontjából, amelyek a nyelvi kifejezések szintaktikai viselkedéséből, különösen az ún. FLIP-transzformációban tükröződnek. E jegyek közül a legfontosabb az, hogy míg a szeretet érzelmi állapot valaki/valami iránt, addig a félelem általában olyan pszichológiai állapot, amelyet valami kivált, okoz (ezeket nevezi pszichológiai kauzatívumoknak); a gyűlölet viszont mindkét jeggyel jellemezhető.

A. HAKULINEN és M. LEIWO cikkeinek olvastán önkéntelenül is felmerül a kérdés, vajon a kisebb finnugor nyelvek grammatikai vizsgálatai mikor jutnak el erre a szintre? Félreértés ne essék: nem feltétlenül a módszert kérjük számon, hanem az itt tapasztalt igényes és adekvát megközelítési módot.

Figyelemreméltó JEAN-LUC MOREAUnak a finn igeneves szerkezeteket vizsgáló dolgozata (Le jeu des marques du sujet et de l'objet dans la constructions participial objet du finnois, 211–222).

1.2. A négy észt témájú cikk közül az egyikben ELS OKSAAR a Svédországban élő kétnyelvű észtek verbális magatartását vizsgálja a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika szemponjainak egyesítésével (On the Verbal Behaviour of Estonians in Sweden: a Socio-Psycholinguistic Approach, 245–254).

ERDŐDI JÓZSEF az abszolút és relatív időfogalom nyelvi kifejeződését vázolja föl az észtben (Absolute und relative Zeit – die heilige Zeit: zur Zeitrechnung bei den uralischen Völkern, 53–59).

A kötet egyetlen fonetikai tárgyú dolgozata ILSE LEHISTETŐL származik: Variability in the Production of Suprasegmental Patterns (131–139). Abból a korábbi megfigyeléséből indul ki, hogy a nyelvi szempontból kontrasztív hangokat tartalmazó szavakat az anyanyelvi beszélők nagy fokú szabályossággal ismétlik el, míg a nem-anyanyelvűeknél jelentősebbek az eltérések. Jelen tanulmányában olyan többszótagú észt szavakat vizsgál, amelyekben vagy az első magánhangzó vagy az intervokalikus mássalhangzó kvantitása kontrasztív, illetőleg olyanokat, amelyekben az első vokális kvantitása együtt változik az intervokális konszonáns kvantitásával. Két kérdésre kísérli meg a választ: 1. milyen mértékben befolyásolhatja a hangok hosszúságának a változását az a tény, hogy mind a vokális, mind a konszonáns tartama kontrasztív, 2. mi a jelentősége mindebben az anyanyelvűségnek?

Végül M. TOOMSE dolgozatát kell megemlítenünk, aki a dentális zárhangok betűjeleinek értékét elemzi G. MUELLER szövegeiben (Dentalklusil nach einem kurzem hauptbetonten Vokal bei G. Mueller, 333–352). Georg Mueller nevét – ezt talán a szerző is megemlíthette volna – észt nyelvű prédikációi tették ismertté; 1600 és 1606 között írt 39 prédikációját 1932-ben adták ki Tartuban.

1.3. A kisebb finnségi nyelveket – a már említett etimológiai cikkeken kívül – a karjalai képviseli. AIMO TURUNEN (The Carelian Language in Finland, 353–371) a finnországi, karjalai határ-nyelvjárások legfőbb sajátosságait írja le úgy, hogy mindig megmutatja, melyek azok a vonások, amelyek a környező finn nyelvjárásoktól elkülönítik őket, illetőleg amelyek más nyelvjárások hatására alakulhattak ki.

PAULA PALMEOS az (orosz-) karjalai nyelv gyorzsai nyelvjárását mutatja be egyetlen, a viszonyszók rendszerének a szempontjából. A gyorzsai a többi karjalai nyelvjárástól hosszú ideje elvált, s ezért benne olyan vonások fedezhetők fel, amelyek másutt már ismeretlenek.

2. A permi, pontosabban a zürjén nyelvet RÉDEI KÁROLY és GERHARD GANSCHOW dolgozatai reprezentálják. RÉDEI K. a zürjén népnév etimológiáját mutatja be (Origin of the Ethnic Name *Zyrian*, 275–278): a legkorábban orosz forrásokban előforduló népnév az obi-ugorból került át az oroszba; az obi-ugor nyelvekben viszont iráni eredetű.

GERHARD GANSCHOW Zur Frage der Geschichte der syrjänischen *j*-Stämme (67–84) című tanulmányára nem térünk ki, mert ez az NyK 81. (1979) kötetében (57–69) magyarul is hozzáférhető, mindössze néhány kritikai megjegyzésünket írjuk ide: sajnálatos, hogy csupán egyetlen (a FOKOS–FUCHS–féle) szótár anyagát dolgozta fel. A finn–permi kori *Ø*-tővel szembenálló **-aj/*-äj*-tövet a zürjén nyelv névszóinak egy részében mutatkozó sajátosság alapján rekonstruálja. Ez az eljárás, tudniillik módszertani szempontból, már önmagában is elgondolkodtató, hát ha még hozzátesszük azt is, hogy híján van az elengedhetetlen hangtörténeti magyarázatoknak. Márpedig ez utóbbiak itt többszörös súllyal esnének a latba, hiszen nem kis mértékben ezektől függ, hogy elfogadhatónak ítéljünk meg egy olyan elméletet, amelyik alapjaiban mond ellent a finnugrisztika idevágó eredményeinek.

3. Az ugor ág egy-egy nyelvi kérdésével tíz cikk foglalkozik.

3.1. Az osztjákot ERHARD SCHIEFER és LISELOTTE SCHIEFER dolgozatai képviselik. E. Schiefernek a Zum vokalischen Auslaut im ostjakischen Dialekt von Obdorsk [Salechard], 279–288) című cikke ismertetésének mindjárt az elején a recenzens kénytelen bejelenteni: zavarban van. Elolvasása után ugyanis menthetetlenül az az érzésünk támadt, hogy itt egy nagyobb munkának csupán egy részét kaptuk, erre utalna az al-

címben álló I-es is: „I. Die heutige Vertretung von *I* in den übrigen Dialekten." Csakhogy ez az első rész így önmagában nem áll meg. Ha viszont a szerző e cikkét így önmagában is kerek egésznek tekinti, akkor komoly módszertani problémáink vannak. Miről is van szó? Schiefer a következő A. RAUN-idézettel kezdi dolgozatát: „It looks as if CVCV and CVCCV were the statistically predominant stem shapes in Proto-Finno-Ugric." E megállapítás szerint a PFU-ban csak vokálisra végződő tövek voltak, szemben pl. GERHARD GANSCHOW nézetével, aki az ugorra, és ezen keresztül a PFU-ra is feltesz mássalhangzós töveket. Akármelyik táborba tartozzék is valaki, az osztják nyelv vizsgálata a kérdés szempontjából mindenképpen hasznosnak tűnik. A szerző ezen megállapításával a legmesszebbmenőkig egyetértünk. Szerinte Ganschow-n kívül eddig csak az osztják első szótagi vokalizmust kutatták. Tény, hogy az osztják nem első szótagi vokalizmus nem tartozik a finnugrisztika legalaposabban kutatott területei közé, de azért Ganschow-n kívül GERT SAUER is tett valamit ez ügyben, éppen az E. SCHIEFERTŐL is említett monográfiájában (Die Nominalbildung im Ostjakischen), meg egy előadásában (Nominalstämme auf **-a/*-ä* im Ostjakischen CSIFU I [1968], 459–461). Így csak örülhetünk annak, hogy a szerző — az obdorszki szóvégi *-i* többi nyelvjárási megfelelőjének a vizsgálatával — ennek az „elhanyagolt" kérdésnek a tisztázásához kíván hozzájárulni. Mintegy 81 példából álló, s a KARJALAINEN–TOIVONEN szótárból kigyűjtött anyagát két nagyobb csoportra osztja: 1. Az obdorszki *I*-nek megfelelő végvokálisok és végkonszonánsok (37 példa); 2. Az obdorszki *I*-nek az összes nyelvjárásban megfelelő, egységesen magánhangzós tövek (44 példa). E két csoporton belül újabb alcsoportokat állapít meg, amelyek azonban csupán formaiak. Az anyag áttekintése után az olvasó érdeklődéssel várja, milyen megállapításokat tesz a szerző — és ez az a pont, ahol a recenzens zavarba esik. Ugyanis a tizenhat soros összefoglalás hozzávetőlegesen így szól: az anyag részleges volta miatt rekonstrukció nem lehetséges. Mindeddig bizonyosnak tűnt, hogy az ősosztják hangrendszer a keleti nyelvjárás területén maradt meg változatlanul. Eszerint az ősosztj. **i/*i* a vahi (V) nyelvjárásban *i/i*-ként őrződött meg. Az ősosztj. **i/*i*-nek azonban az O-ban is van folytatója: *i*. Ha az első szótagi vokalizmusra vonatkozó megállapítások a szóvégiekre is érvényesek volnának — hadd kérdezzük meg: ugyan miért volnának érvényesek? — az ősosztj. nem első szótagi magánhangzórendszere nyilván nem azonos az első szótagival! —, akkor az O *i* az ősosztj. **i/*i*-nek volna a megfelelője. Ezért az ősosztj. **i/*i*-t a V-ban *i/i*, az O-ban *i* képviselné. Az adatok azonban másról tanuskodnak: mert a 81 O *i*-nek a V-ban csak 33 esetben van *i/i* megfelelője.

Kérdéseink most már a következők: ha a szerző véleménye szerint az itt bemutatott anyag nem elegendő messzebbmenő következtetések levonására, miért publikálta e részt önállóan? Az összefoglalásban mondottak alapján ugyanis nem egészen világos, hogy e résszel mennyiben járult hozzá 1. az osztj. végmagánhangzók történetének vizsgálatához, s főképp 2. az alapnyelvi tőséghangzók státuszának a tisztázásához. Amennyiben önálló publikációnak szánta, módszertanilag tartjuk problematikusnak: a nyelvészeti kutatások mai szintjén ugyanis a finnugrisztikában sem üdvözölhetünk egy olyan dolgozatot, amelyik csupán az adatokat prezentálja, de lemond azok interpretálásáról, magyarázatáról, s a következtetések levonásáról.

Az olvasót kárpótolja a másik osztják témájú cikk, amelyet LISELOTTE SCHIEFER írt a lokatívusznak a vahi osztják nyelvjárásban való szintaktikai viselkedéséről (Zum syntaktischen Gebrauch des Lokativus im Vach-Ostjakischen, 289–301). Az eddigi megállapításokat ismertetve, azokat több ponton kiegészítve, illetőleg azokkal vitázva, s a jól összeállított példaanyagból levonható következtetéseket logikusan magyarázva fejti ki saját nézeteit. L. Schiefer megállapítása szerint a lokatívuszi *-nə* morféma (a kétszótagú szintagmákban) a következőket jelöli (296): 1. helyviszonyt, 2. a logikai alanyt, 3. a logikai és grammatikai alanyt, 4. a cselekvés eszközét, 5. a cselekvés idejét, 6. helyviszonyt/a logikai alanyt, 7. helyviszonyt/az állítmányt vagy (kevés valószínűséggel) a grammatikai alanyt.

3.2. A v o g u l nyelv egy-egy kérdésével LAWRENCE W. MURPHY és WOLFGANG VEENKER foglalkozik. L. W. MURPHY a tagadás szintaktikáját vizsgálja (Negation in North Vogul, 223–235), pontosabban azt, hogy a négy északi alnyelvjárásban (obi, szoszvai, szigvai és felső-lozvai) e tekintetben vannak-e változatok, illetőleg, hogy az egyes tagadást kifejező morfémáknak melyek a szintaktikai jellemzői. E morfémák a következők: *at, āt, āti, ātim, ul* tagadószók, a *nem-* prefixum, és a *-tāl* szuffixum. Az első négy alakról megállapítja, hogy azok egyetlen szónak az alakváltozatai. Néhány fonológiai és morfológiai különbségtől eltekintve a négy északi alnyelvjárásban a tagadás szintaktikai szempontból azonos mintát követ.

W. VEENKER egy látszólag partikuláris kérdéssel, a vogul írott (cirill betűs) nyelv infinitívuszának alakjával foglalkozik (Zur Form des Infinitivs in der wogulischen Schriftsprache, 374–408). Partikulárisnak volna tekinthető már csak azért is, mert az infinitívuszi végződésre, illetőleg annak kapcsolódási szabályaira vonatkozóan eddig túl sok probléma nem merült fel: a főnévi igenév végződése a vogulban *-ηkwe* (bár, miként Veenker is megjegyzi, e forma nem általános az összes nyelvjárásban), amelyik mássalhangzós tőhöz, ha az páros szótagszámú, *-a*-val, ha páratlan szótagszámú, *-u*-val kapcsolódik. Igenám, de akkor miként magyarázhatók azok, a jólismert BALANGYIN–VACHRUSEVA szótárból kigyűjtött adatok, amelyek – legalábbis az írott nyelv tekintetében – ettől az egyszerű szabálytól „kivételként" eltérni látszanak? A „kivételt" azért tettük idézőjelbe, mert nem kevesebb, mint 237 alakról van szó, s ehhez jönnének még a szerzőtől egyébként példásan összeállított adattárban is feltüntetett továbbképzett alakváltozatok. Az adatok az igék szótagszáma szerint vannak csoportosítva. Illusztrációként álljon itt néhány szám: az összes adat közül egy szótagú több, mint ötven; ennek közel a fele a várható *u* helyett *a* kötőhangot mutat, a másik felében az *u* és az *a* párhuzamosan jelentkezik, s nem „rosszabb" az arány a többi csoportban sem, jóllehet néhány esetben Veenker az alakok helyességét E. I. ROMBANGYEJEVA szóbeli közlései alapján korrigálni tudta. Tekintettel arra, hogy a cirill betűs vogul forrásokban a vokálisok kvantitása, s a hangsúly általában nincs jelölve, e „szabálytalan szabályosságot" nem könnyű megmagyarázni, így hát csak egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy mindaddig, amíg egy nagyobb szótári anyag nem áll rendelkezésre „ . . . die Regelmäßigkeit der Regel in ihrer Unregelmäßigkeit besteht" (375) – legalábbis, ami az írott nyelvet illeti.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC cikke, amelyben a magyar és a vogul fosztóképző eredetéről értekezik (On the Privative Suffix in Hungarian and Vogul, 62–65) már átvezet minket a magyar tárgyú dolgozatokhoz. Fabricius-Kovács Sz. KISPÁL MAGDOLNÁnak a magyar-vogul fosztóképzőről vallott véleményével szemben fejti ki saját nézetét. Sz. Kispál szerint a magyar *(-talan, -telen)* – vogul *(-tal, -tāl* stb.) fosztóképző összekapcsolható a finn-permi ág azonos funkciójú szuffixumával; benne az *-l* elem azonos az ugor ablatívuszi **-l*-lel, azaz a képző így szegmentálható: $t + V + l$. E szuffixummal képzett mellékneveknek a vogulban adverbiális és attributív funkciójuk van, amelyek közül az adverbiumi a korábbi, elsődleges.

Fabricius-Kovács véleménye a következő: ismeretes, hogy a finnugor nyelvekben kétféle fosztóképző van: 1. a $-tt + V + m + V \sim t + V + n$ szerkezetű a finnben és a finn-permi ágban van meg; ennek osztják megfelelőjét TOIVONEN mutatta ki; 2. a másik csak a magyarban és a vogulban ismeretes: *-talan, -telen, -atlan, -etlen* (a két utóbbi másodlagos alakulat), nyelvjárási *-tăl, -tĕl* (ezek őrzik az eredetibb formát, funkciójuk attributív) ∼ vogul *-tal, -tāl, -tăl, -tăl, -tĕl.*

A szerző a magyar-vogul végződés magánhangzóelemét **a*-ban rekonstruálja. Elveti azt a korábbi nézetet, amely szerint a képző a finn-permi ág fosztóképzőjével volna összekapcsolható. Érvei a következők: 1. az ugor ágon belül a képző csak az említett két nyelvben van meg, ezzel szemben az osztj. szórványosan megőrizte a finnugor nyelvek fosztóképzőjét; 2. valószínűtlennek látszik, hogy a szuffixum eredeti funkciója adverbiális volt; 3. a végződés magyar nyelvi története a képzőnek elsődlegesen adjektívumi funkciója mellett szól. A képző eredetét így magyarázza: külön magyar-vogul fejlődés eredménye, az ugor formát $*tal + V$ alakban rekonstruálja, amelyből a V a szokásos módon lekopott. Eredetileg a **tal* elem önálló szó volt, de később agglutinálódott. Ezen önálló szót pedig az osztják Sy. *tal*, Kaz. *taл*, O *tăl* stb. 'leer, nichts enthaltend (Gefäß, Stube usw.); unbewohnt, verlassen' jelentésű szavakban véli fölfedezni. E szó eredetileg egészen konkrét jelentésű kifejezésekben szerepelhetett – ilyeneket konstruál (!) is a szerző –, s az agglutinálódott állapotra a vogulból hoz példákat. Következésképp a magyarban és a vogulban teljesen agglutinálódott a végződés, önálló szóként ma már nem él, ezzel szemben az osztjákban egyáltalán nem agglutinálódott, s csak önálló szóként funkcionál. Véleményünk szerint nem túl meggyőző a szerző azon érvelése, hogy a vogulban föltett önálló szó kiveszését a vele homoním alakok megléte segíthette elő (pl. *tāl* 'Nadel', *tāl* 'Winter', *tal* 'Schoß'), mint ahogyan egy ilyenfajta magyarázattal sem tudunk mit kezdeni, miszerint „. . . in Ostyak it [ti. az idézett szó – B.-N. M.) could be preserved because it had not become a suffix in that Ugric language." (64) Úgy gondoljuk, hogy e képzők eredetére adott korábbi magyarázatokat, a szerző minden igyekezete ellenére sincs jogunk kétségbe vonni.

3.3. DÉCSY GYULA, KÁLMÁN BÉLA, ANDREW KEREK, ADAM MAKKAI és NYÍRI ANTAL írták a kötet m a g y a r témájú dolgozatait.

DÉCSY rövid, de annál élvezetesebb olvasmányt nyújtó cikkében (Zur Etymologie von ung. *horog* 'Angel', 49–51) a magyar *horog* és *harag* szavak „etimológiáját" mutatja be. Talán a szerzőnek sincs kifogása az idézőjelbe tett „etimológia" ellen, amivel szándékának komolyságát akartuk érzékeltetni.

A. KEREK nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy tisztázza a mai magyar köznyelvben a mássalhangzók elíziójának körülményeit (Consonant Elision in Hungarian Casual Speech, 115–130) A vállalkozás szót nem véletlenül írtuk le, ugyanis egyfelől egyetértünk a szerzővel abban, hogy "one of the most exiguously studied and least understood problems of Hungarian phonology concerns the nature of the conditions under which multiple consonant clusters are simplified through the process known as *elision*" (115), másfelől viszont még azt is hozzá kell tennünk, hogy a magyar nyelvnek kevés olyan bonyolult, s nehezen tisztázható problémája van, mint ez. Arról már nem is beszélve, hogy értelemszerűen és kikerülhetetlenül együtt jár vele a nyelvhelyesség kérdése. A szerző sorra veszi mindazokat a nyelven kívüli tényezőket, amelyek a mai magyarban hatást gyakorolhattak a mássalhangzók elíziójára, majd pedig megpróbálja megkeresni azokat a szempontokat, amelyek kiinduló pontul szolgálhatnak ahhoz, hogy az elízió nyelven belüli feltételeit megtalálhassuk. A dolgozat jelentőségét éppen e szempontok kiválasztásában látjuk: ugyanis nem azt keresi elsődlegesen, hogy melyek azok a fonémák, amelyek az elízióban részt vehetnek, azaz kieshetnek (mert ha így tett volna, a kialakult kép okvetlenül kaotikus lett volna), hanem azt, hogy melyek azok a környezetek, szó- vagy szótaghatárok, amelyekben az elízió lejátszódhatik. Talán az általa felírt fonológiai szabályokon később módosítani kell, de ez mitsem változtat azon a tényen, hogy kijelölte azt a módszert, amelyet a további vizsgálatok során – legalábbis szerintünk – alkalmazni érdemes.

KÁLMÁN BÉLÁnak a magyar igeidők történetéről (Zur Geschichte der Tempora im Ungarischen, 101–114) írott tanulmánya, némi plágiummal, ezt az alcímet is viselhetné: A magyar igeidők tündöklése és bukása. Ezt az „irodalmiasított" alcímet már csak azért sem érezhetnénk a dolgozattól idegennek, mert egyrészt imponáló az irodalmi anyagnak az a gazdasága és változatossága, amelyből adatait merítette (113–114), másrészt meg azért, mert megírásának módját tekintve inkább tűnik egy nyelv „életrajzi" fejezetének, semmint szikár és száraz adatfeldolgozásnak. A következő igeidőknek az „életútját" követi nyomon: *íra, írt, ír vala, ír volt, írt vala, írt volt*, mégpedig úgy, hogy lehetőség szerint összeveti őket más nyelvek (pl. angol, francia, német, finn stb.) hasonló vagy azonos szerkezeteivel. Biztosak vagyunk benne, hogy az 5.000 adat feldolgozásán alapuló tanulmányt a stilisztika művelői is hasznosítani tudják majd a maguk számára.

Az úgynevezett *v*-tövű, azaz szuffigált alakjaiban *v*-t mutató magyar szavak kialakulásának történetéről a finnugrisztika és a magyar nyelvtörténet azt tartja, hogy az eredeti PFU **w*-t tartalmazó szótövekben a **w*, a tőséghangzó lekopása után, az előtte álló magánhangzóval diftongust alkotott, s később hosszú, majd rövid vokálissá vált. NYÍRI ANTAL Zur Geschichte der ungarischen Nominalstämme (237–240) című cikkében e **w*-nek a diftongizálódását vizsgálja fölül két – *daru(k)* ~ *darvak* és *szaru(k)* ~ ~ *szarvak* – szavunkban. Egy felsőőri *(szarob)* és egy bánutai (Jugoszlávia – *szaruv)* adat alapján felteszi, hogy bennük a *-b*, illetőleg a *-v* egy korábbi **(o/u)w* előzményre megy vissza, s a közbülső, diftongust mutató szint kiiktatásával a PFU **w* megőrződését teszi fel. Ennélfogva a *szaru(k)* ~ *szarvak* alakpár *szaru* tagja a következőképp alakult volna ki: PFU **śarwe* > ősm. **szarowu* > óm. **szarow* (> Felsőőr: *szarob)* > óm. **szaruw* (> Bánuta: *szaruv)* > óm. **szarú* > óm., m. *szaru*. A levezetésből kiolvasható hogy a felsőőri és a bánutai adatok inkább mutatják az ómagyar kori állapotot, a magyar köznyelvi alak viszont további változásokon ment át. Az MSzFE e szó alaki változásait így vezeti le: PFU **śarwɜ* > ősm. **szarw* > óm. **szárw* > óm. **szárɯ* > **szarú* > *szaru*. A két felfogás közötti különbség – amely egyébként ugyanígy realizálódik a *daru(k)* ~ ~ *darvak* esetében is – nyilvánvaló. A *daru(k)* ~ *darvak* alakváltozatok kialakulásának magyarázatához a magyar szóval rokonított vogul adatokban talált a szerző (nem egészen megnyugtató) megtámogató érvet feltételezése számára.

ADAM MAKKAI Bidirectional Linearity Versus Ordering by Paradigmatic Context in Hungarian Agglutinational Suffixes and their Internal Reconstruction (177–189) című tanulmányában a stratifikációs grammatika módszereinek megfelelően kísérli meg a magyar főnévi és igei paradigmasorok elemeinek a belső rekonstrukció segítségével való leírását. E módszerrel – érvel a szerző – elkerülhetők például a generatív grammatika mechanikus leírásából adódó hibák, amelyek főként abból következnek, hogy a paradigmatikus kontextust nem veszik figyelembe.

4. A három szamojéd témájú cikk közül elsőként MIKOLA TIBORéról szólunk: Zum Ursprung des samojedischen Koaffixes (191—198). Mikola a már többektől vizsgált, de még mindig titokzatosnak tűnő morfémák eredetének egy új magyarázatát adja.

A szamojéd nyelvek ragozására alapvetően jellemző a koaffixumok *(KA)* használata, noha más finnugor nyelvekben is feltünnek, pl. a finnben. Előfordulásuk ismert: a *KA* a fő lokális kázusokban jelentkezik, az esetvégződések nem közvetlenül, hanem a *KA* segítségével járulnak a tőhöz. A korábbi magyarázatok a legkülönbfélébb módokon próbálták megközelíteni a *KA* eredetét. Az eddigi fejtegetések gyöngeségeit a szerző négy pontban foglalja össze. Ezek közül csupán kettőt emelünk ki. Az elsőt — „Ist es überhaupt richtig, ein Problem der Sprachgeschichte einfach so lösen zu wollen, daß man die heutigen Kombinationsregeln der nenzischen Sprachelemente berücksichtigt?" (193) — azért, mert úgy véljük, hogy a cikk aktuális problémáján jóval túlmutatva a történeti nyelvészet, s azon belül is a rekonstrukció egyik leglényegesebb módszertani kérdését fogalmazza meg; a másikat — „In der herrkömmlichen Erklärung bleibt unklar, warum das Koaffix im Lativ Sing. der Absoluten Deklination fehlt, im demselben Kasus der possessiven Deklination aber da ist" (195) — meg azért, mert további gondolatmenetének, és az eredet tisztázásának a szempontjából a leglényegesebbnek tűnik.

A szerző módszertani alapelvei a következők:

1. Az esetvégződések eredetileg nem névszókon, hanem pronomino-adverbiális töveken jelentkeztek.

2. Az esetvégződések nem képzőkből, és a képzők nem esetvégződésekből jöttek létre. Tekintettel az első előfeltevésre, meg arra, hogy az esetvégződések és a képzők kötött morfémák, amelyek önmagukban nem állhatnak, valamilyen viszonyt kell feltételeznünk a régi adverbiumok (ezekből lettek a primér esetvégződések) és a régi (összetett) névmások között: az adverbiumok és a névmások valamikor egyetlen szófajba tartoztak.

3. A latívusz eredetileg fontosabb kázus volt, mint a hol? és honnan? kérdésre felelő kázusok.

4. A genitívusz végződése egy esetragból fejlődött ki.

5. A számjelek viszonylag későn alakultak ki olyan nyelvi elemekből, amelyeknek korábban más volt a funkciójuk. A többesjelek másként jöttek létre a nominatívuszban, s másként a lokális kázusokban.

A szerző szellemes gondolatmenetéhez a következő magyarázatokat fűzi:

— Az uráli nyelvek régi határozószói majdnem kivétel nélkül, régi névmásai javarészt, nyilvánvalóan két vagy több komponensből tevődtek össze. Ezek az összetett tövek valószínűleg mindig pronomino-adverbiális jellegűek voltak, morfológiai szerkezetük azonos volt, s így szemantikai különbségek sem lehettek közöttük.

— Továbbá: a távolra és közelre mutatás korábban a kérdőszavakban is kifejeződött. Az uráli nyelvek névmási kérdőszava **kə̑*, a határozói **kə* alakban rekonstruálható. Mármost, ha tartjuk magunkat ahhoz, hogy a névmások és a határozószók korábban egyetlen szófajt alkottak, akkor a **kə̑* — **kə* kérdőszavak oppozíciójában nem a névmás — határozószó ellentétet, hanem a mutatónévmások analógiájára, a távolra és a közelre mutatás nyomait kell keresnünk. Ezzel magyarázható aztán az adverbiumok és a névmások elkülönülése: a távolra mutató kérdésnél főképp az azonosság (tkp. az azonosíthatóság), a Ki? és Mi? lehet problematikus, a térbeli elhelyezkedésnek viszont könnyen áttekinthetőnek kell lennie. A közelre mutató kérdéseknél viszont a térviszonyok igen gyakran kérdésesek lehetnek, különösen, ha valaminek a helyét pontosan meg akarjuk határozni. Mindezek a körülmények pedig a következő változást indukálhatták: a **kə̑* kérdőszó névmássá, a **kə* pedig adverbiális kérdőszóvá vált.

A **kə̑*, **kə* tőhöz járult pronomino—adverbiális és deiktikus elemek résztvettek e két morféma történetében, azaz átvették a névmási, illetőleg határozói jelleget. S mivel ugyanazon pronomino—adverbiális elemek egyaránt járulhattak mindkét tőhöz, érthető, hogy ma miért egyeznek meg egymással az eset- és névmás-végződések. — A változás valószínű menete tehát a következő lehetett (197):

kə̑ + *CV* → (pronominális tő) + *CV* (névmási végződés) → nomen + *CV* (képző)
kə + *CV* → (adverbiális tő) + *CV* → (nomen) + *CV* (esetvégződés)

A **kə* morfémához járuló *CV*-elemek fejlődésmenete tehát a következő lehetett:

1. Adv. + *CV* (a jelentés korlátozott) — Nomen + *CV* (ált. esetrag)

**kə* ↗ ↘

2. Adv. + *CV* (az irány jelölve van)

Az irányt jelző végződések nem közvetlenül a tőhöz járultak, hanem az általános latívuszi helyhatározóragot, a *KA*-t követték. Ezért érthető, hogy a KA a latívuszból miért hiányzik.

Hogy a KA eredetének kérdése a cikkel lezártnak tekinthető-e vagy sem, nem dönthetjük el. Két dolog azonban bizonyos: 1. megfelelt annak az igen lényeges követelménynek, amelyet maga a szerző így fogalmaz meg: „. . . das Problem des Ursprungs des Koaffixes nur im Zusammenhang mit mehreren anderen wichtigen Fragen der Paläolinguistik gelöst werden kann" (198); 2. részben a vázlatos kifejtés következtében alaposan megdolgoztatja olvasóját.

N.-Sebestyén Irén cikkében a jurák nyelv felszólítómódjának történetéről (Zur Frage des juraksamojedischen Imperativs, 303—309) olvashatunk.

Simoncsics Péter egy fonémaszekvenciának, a **k8*-nak (amelyben az **8* semleges magánhangzó fonémát jelöl) a szamojéd nyelvek alapján való rekonstrukcióját megkülönböztető jegyek segítségével kísérli meg Reconstructio sequentiae litterarum **K8* linguae proto-uralicae in linguis samoiedicis demonstrata (311—318) című dolgozatában.

5. Az utolsó csoportba azt a négy cikket soroltuk, amelyek az uráli/finnugor nyelvcsalád egészét, illetőleg a PU/PFU alapnyelvet érintő kérdésekkel foglalkozik.

Denis Sinor Altaica and Uralica (319—322) című cikkének első részében két altáji, az írással kapcsolatos szót, illetőleg annak uráli vonatkozásait elemzi, amelyben a magyar *betű* és *ír-* szavak érdekeltek; a második részben pedig azt vizsgálja hogy vajon mindig másodlagos-e a csuvas *ś-*.

Vértes Edit egy, eddig a finnugrisztikában még nem alkalmazott módszert, a valószínűségszámítást hívja segítségül az alapnyelvi fonémák rekonstrukciójához (Wahrscheinlichkeitsgenauigkeit von erschlossenen Lauten, 409—425).

Eva Kangasmaa-Minn a finnugor szóképzés princípiumairól (On the Principles of Finno-Ugric Derivation, 199—210) írott dolgozatában egy igen fontos kérdés tisztázásához kíván új elméleti-módszertani szempont bevezetésével hozzájárulni. Mert hiszen aki egy kicsit is érdeklődik a finnugor nyelvek szóképzése, s főleg a képzőknek az egyes alapnyelvekre való rekonstrukciója iránt, bizonyosan találkozik azzal a ténnyel, hogy a képzőknek a hagyományos, négyes besorolása (ti. aszerint, hogy miből mit képzünk: deverbális nomen, denominális nomen, deverbális verbum, deverbális verbum képzők) igen gyakran átfedést eredményez, azaz egy sor képzőnek lehet (látszólag) azonos funkciója, illetőleg azonos fonémákként rekonstruálható képzők különböző funkciókban léphetnek föl. Ha tehát az uráli szóképzésről tisztább képet akarunk nyerni, akkor mindenekelőtt meg kell keresnünk azokat a szempontokat, amelyek szerint adekvátan tárgyalható.

Kangasmaa-Minn, miután példákkal illusztrálva bemutatja, hogy a képzőknek csak morfológiai, illetőleg csak szintaktikai szempontú felosztása miért nem lehet kielégítő, meghatározza, hogy a főnévi, illetőleg igei tövekre gyakorolt hatása szerint a végződések milyen típusúak lehetnek: így beszélhetünk 1. transzformátorokról (transformers), amelyek a tőhöz járulva más szófajt (igéből főnevet, főnévből igét) alkotnak, és 2. módosítókról (modifiers), amelyek nem változtatják meg a tő szófaját, hanem — főnévhez (adnominal modifiers) és igéhez (adverbal modifiers) járulva módosítják annak funkcióját, illetőleg jelentését. Az ún. általános módosítók (general modifiers) szintén járulhatnak főnevekhez és igékhez is, a szófajt ezek sem változtatják meg. Ugyanazon végződés igéhez járulva transzformátorként, főnévhez járulva módosítóként funkcionálhat.

Lehtisalo és Györke alapján a primér képzőket most már — kísérleti jelleggel — a következőképp kategorizálja:

1. Transzformátorok
1.1. Főnévi végződések
1.2. Igei végződések
2. Módosítók
2.0. Általános módosítók
2.1. Adnominális módosítók
2.2. Adverbális módosítók

A leírás szempontjai a következők: *a)* a szuffixummal ellátott, tehát képzett főneveket és igéket vizsgálja, mégpedig úgy, hogy *b)* megállapítja a képzett főnevek/igék funkcionális osztályait, szemantikai osztályait és szintaktikai mélyszerkezetüket (tekintettel arra, hogy a képzett szavak a mélyszerkezetben mindig egy szintaktikai konstrukcióra vezethetők vissza).

Eszerint az alapnyelvre rekonstruálható képzők a következő kategóriákban írhatók le:

1. Transzformátorok
1.1. Főnévi végződések
1.1.1. Deverbálisan előforduló főnévi végződések
1.1.1.1. Idő jelölők (nem-transzformátorok)
1.1.1.2. Igei főnév jelölők (fél-transzformátorok)
1.1.1.3. Általános nominalizátorok (teljes transzformátorok)
1.1.2. Denominálisan előforduló főnévi végződések (adnominális módosítók)
2. Módosítók
2.0. Általános módosítók
2.1.1. Tranzitív végződések (deverbálisan és denominálisan egyaránt előfordulnak)
2.1.2. Visszaható igei végződések (deverbálisan és denominálisan egyaránt előfordulnak)
2.1.3. Általános ige végződések
2.2. Adverbális módosítók
2.2.1. Momentán
2.2.2. Duratív
2.2.3. Deminutív

A dolgozat legfőbb érdemét a problémafeltevésen, s világos okfejtésen túl abban látjuk, hogy a képzőket mint nyelvi kategóriát, nem elszigetelten és nem egyetlen szempontból vizsgálja, hanem komplex módon, s ha lehetséges is, hogy a későbbiek során KANGNMAA-MINN kategóriáin változtatni kell is, iniciatívái mindenképpen értékesek és megszívlelendők.

CHARLES F. CARLSON Semantic Categories in Finno-Ugric című dolgozatának (29–48) hármas célját a következőkben jelöli meg: 1. három etimológiai szótár alapján kiválasztott 324 PFU/PU eredetű etimológiának egy — kísérleti jellegű — listába sorolása; 2. e listában szereplő etimológiáknak szisztematikus szemantikai kategóriákba való besorolása; 3. egyes etimológiák eredetibb (tkp. alap-) jelentésének a levezetése a hozzájuk tartozó szemantikai mezők alapján, valamint néhány etimológia szemantikai jellegzetességeinek a magyarázata.

A feldolgozandó anyag összeállításakor a szerző arra törekedett, hogy a FU/U nyelvcsalád minden ágának legalább egy reprezentánsa legyen minden etimológiában. E koncepció helyeselhető, hiszen csak így lehet valószínűsíteni, hogy az adott etimológia valóban visszavezethető-e a PFU/PU alapnyelvig. A koncepció gyakorlati megvalósítása azonban két ponton problematikus: az egyik baj az, hogy az uráli és a finnugor eredetű etimológiákat nem választja külön, a másik problémát az jelenti, hogy a válogatásba bekerültek olyan szavak is, amelyek jóval „fiatalabbak", pl. finn-permi koriak. Ezzel a módszertanilag helytelen eljárással az időhatárok még jobban kitolódnak.

A dolgozat címében is jelzett szemantikai kategóriákat a szerző C. D. BUCK ismert szinoníma-szótára alapján állította fel. Tekintettel arra, hogy e szótár anyaga fogalomkörök szerint, és nem szemantikai kategóriák szerint van elrendezve, a szerzőnek meg kellett volna határoznia, hogy ő mit ért szemantikai kategórián. Hiányolható ez a definíció főként azért, mert a dolgozat gondos áttanulmányozása után sem vált világossá a szemantikai kategória carlsoni értelmezése.

Az eredetibb (alap-) jelentés rekonstrukcióját a szerző a szemantikai mező segítségével végzi el: „Semantic field here refers to the meanings of the various reflexes represented in an etymology" (29, 5). Mivel a mezőnek ilyen értelmezése kissé szokatlan, talán nem ártott volna bővebben szólni arról, milyen meggondolások alapján tekinti az ugyanazon etimológiába tartozó megfelelések jelentéseit egy mezőnek.

Anyagát a szerző tizenöt kategóriába sorolja, amelyek nagyjában-egészében megegyeznek a Buck-i csoportokkal. Az egyes kategóriákat tobább bontva újabb kategóriákat, s ezeken belül is több alkategóriát állapít meg, s ez a rendszerezési próbálkozás (Buckhoz képest) újnak számít. Az első kategória például így épül fel:

1.1. Föld
1.1.1. Általános: föld, terület, kő, érc stb.
1.1.2. Nem ált.: mocsár, hegy, domb stb.
1.2. Víz
1.2.1. Általános: víz
1.2.2. Nem általános
1.2.2.1. Mozgás: folyó, vízesés stb.

1.2.2.2. Fagyott: jég-kéreg, fagy (nomen verb.) stb.
1.3. Ég, égbolt és a velük kapcsolatos természeti jelenségek: levegő, ég, idő(járás) felhő
1.4. Tűz és kapcs. jelenségek: tűz stb.

Az angol nyelvű jelentések után, amelyek legtöbbnyire azonosak a kikövetkeztethető alapjelentésekkel, s amelyekből példaként néhányat itt bemutattunk, zárójelben állnak a kiválasztás szempontjára utaló számok, illetőleg — lehetőség szerint — az etimológia finn tagja. Az egyes kategóriákat a jelentéstani kommentárok, kiegészítések követik.

Carlson módszerének legszembetűnőbb sajátossága az, hogy az igéket és a névszókat egyazon kategórián belül — bár szerencsére nem mindig azonos alkategóriában — helyezi el. Az ige szemantikája nem azonos a névszó szemantikájával, így azonos kategóriákban való kezelésük még egy olyan, láthatóan taxonómikus rendszerezésre törekvő összeállításban sem engedhető meg, mint a Carlsoné. Az idevágó szakirodalomból ezt könnyűszerrel kideríthette volna a szerző.

Az alábbiakban csupán néhány példán szeretném illusztrálni a cikk módszertani ellentmondásait, s ezzel együtt azt is, hogy miért nem tekinthetők szemantikaiaknak Carlson kategóriái.

A 2. kategóriában a (2.4.) Társadalmi relációk a következőket foglalja magában: 'név', 'szokás' ... 'veszekedés', 'küzdelem/küzdeni', 'faj', 'család', 'törzs', 'közösség'. Az utolsó négyre e l s ő s o r b a n nem a szociális reláció a jellemző, hanem az, hogy emberek csoportjait jelölik, de hogyan kerül ide a 'név', a 'szokás' s különösen a 'veszekedés' és a 'küzdelem'? Semmi esetre sem szemantikai szempontból.

A 3. kategóriában (Állatok és rovarok) az alkategóriák a következők: (3.1.) Emlősök (ezen belül pl. Húsevő — Nem-húsevő: rágcsálók), (3.2.) Madarak, (3.3.) Halak, (3.4.) Hüllők, (3.5.) Rovarok. Csakhogy az emlős, meg pl. a húsevő nem szemantikai kategória, hanem állattani szempontú, tudományos besorolás. Igazán nem fontos tudnom, hogy a kutya húsevő, a sündisznó pedig rágcsáló ahhoz, hogy mindkét szót helyesen tudjam használni szemantikailag is. (Talán nem lett volna haszonalan megnézni pl. G. Leech szemantikájának idevágó részeit: 119—122). A (3.2.) Madarak alatt azt találjuk, hogy (3.2.1.) Lakóhely ('fészek'). Vajon miért ide került, s miért nem a 7. Lakóhely, ház, épület ... kategóriába? Továbbá: a Madarak kategóriáján belül az említett Lakóhely-lyel szembeállítja a (3.2.2.) Nem-lakóhely-et, amelyről így önmagában még elképzelni is nehéz, hogy milyen jelentés tartozhatik bele. A szerző szerint viszont a következő alkategóriákra osztható: (3.2.2.1.) Szárnyas vad, (3.2.2.2.) Nem-szárnyas vad stb. Attól eltekintve, hogy a szárnyasvad éppoly kevéssé szemantikai kategória, mint pl. az emlős, teljességgel érthetetlen — számunkra legalább —, hogy egy Nem-lakóhely kategóriába hogyan tartozhatnak bele különböző madárfajták.

A 4. kategóriában (Testrészek és testi folyamatok) elsőként azt találjuk, hogy (4.1.) Test, amelybe Carlson szerint olyan jelentések tartoznak mint 'bőr' 'háj', 'zsír', 'szőr', 'toll', 'csont' stb. Pedig ezek éppúgy testrészek, mint a külön alkategóriákként felvett (4.2.) Fej; (4.3) Végtagok; (4.4.) Mellkas stb. A 4. kategóriába vont igék közül a (4.8.) Testi folyamatok alatt a legmeglepőbbek talán a következők: 'él', 'van', 'válik', (ti. 'változik'), 'hal' stb. Mennyiben tekinthetők ezek testi folyamatoknak?

A 7. kategóriát (Lakás, ház, épület, építmények) így osztja fel: (7.1.) Absztrakt és (7.2.) Konkrét. Az utóbbiban szerepel a 'ház', 'kunyhó', 'sátor' és még néhány ige; ezekkel szemben áll az előbbiben a 'lakni', 'élni', amelyekhez a szerző a következő megjegyzést fűzi: „The word *dwell, live*, the only abstract concept represented in this category, refers more to temporal living or living in a more concrete sense." (38) Ezek szerint volnának konkrét és absztrakt cselekvések? És az absztrakt cselekvések milyen meggondolások alapján állíthatók szembe konkrét főnevekkel?

Ch. F. Carlson ebben a dolgozatában valami olyasmire vállalkozott, amire eddig az uralisztikában (saját, eddig kiadatlan munkáján kívül: A Semantic Analysis of Proto-Finno-Ugric) még nem volt példa, de amit egy átgondolt és alaposan kidolgozott koncepcióra építve — folytatni fontos és érdemes.

Ismertetésünk végére érve hadd idézzük ide D. Sinor cikkének utolsó mondatát: „If I succeeded in moving some of the holy cows of Uralic and Altaic Studies or of turcology which have been left undisturbed for far too long, then my effort has not been in vain" (330). Nem Sinor az egyetlen a kötet szerzői közül, aki az uralisztika egynémely szent tehenének az elmozdítására vállalkozott. Úgy véljük, hogy olykor nem árt óvatosan bánni e tabu-állatokkal, ui. nem mindig szent tehén az, ami első pillantásra annak tűnik ...

Sz. Bakró-Nagy Marianne

Bátori István: Russen und Finnougrier

Kontakt der Völker und Kontakt der Sprachen
Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 13. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1980. 175 l.

Talán a módszeres finnugor nyelvészeti kutatásokkal egyidősek azok a törekvések, amelyek a finnugor nyelvű népeknek (hajdani és újabb kori) közvetlen szomszédaikkal fenntartott kapcsolatait hivatottak tisztázni. E népek történetében az (indo-)irániak, az altaji és germán népek mellett a szlávok, különösen az oroszok játszottak és játszanak fontos, nyugodtan mondhatjuk: sorsdöntő szerepet, persze nem mindegyik finnugor nép életében azonos mértékben. A történelmi együttélés, amelynek során a véres összeütközést éppúgy megtaláljuk, mint a békés korszakot, jelentős változásokat idézett elő a finnugor nyelvű népek számában és lélekszámában, e népek nyelvének változásaiban. Bátori könyve – mint alcíme is mutatja – az oroszok és a finnugor népek (13–103), ill. az orosz nyelv és a finnugor nyelvek közti kapcsolatokat (105–165) v á z o l j a. Az első kérdéskör tárgyalását számos táblázat egészíti ki.

Az e népek közti kontaktusok kibontogatását Bátori az óoroszok (keleti szlávok) és az egyes finnugor népek első találkozásainak (9–10. sz.) ismertetésével indítja, majd okkal állapítja meg, hogy az oroszoknak kelet felé áramlása eleinte nem tudatos gyarmatosítás volt, hanem az orosz paraszt igyekezett elmenekülni az egyház és a feudális urak által rárótt terhek elől, majd a finnugorok közé beékelődött és ott megállapodott pravoszláv orosz paraszt után az addig idegen területekre az orosz fejedelemségek fokozatosan kiterjesztették fennhatóságukat. A 16–17. századtól viszont már céltudatos, fegyveres hódítókként jelentek meg az oroszok a moszkvai állam határain túli keleti és északi földeken.

A cári Oroszországban és a szovjet korszak idején élő finnugor népek viszonyait elsősorban a nyelvi kérdés megvilágításán keresztül veti össze a szerző. Megállapítja, hogy a szovjet állam olyan intézkedéseket foganatosított, amelyek lehetőséget teremtettek a nemzeti nyelvek ápolására, a nemzeti kultúra megőrzésére, a nemzeti nyelvű iskolázásra. Közli, hogy ezzel szükségszerűen ellentmondásban áll az a körülmény, hogy az orosz nyelv egyúttal betölti a szovjet lingua franca szerepét. Ennek pedig a finnugor nyelvek szempontjából sajnálatos következményei vannak: az eloroszosodás, a nyelvcsere, amelyhez vitán felül a kétnyelvűségen át vezet az út. A legelső oroszországi népösszeírások és az 1970-es szovjet népszámlálás adatainak és a változások irányának elemzésével, a korai összeírások valószínű hiányosságait és a későbbi korrekciókat figyelembe véve ismerteti a szerző, hogyan módosult a finnugor beszélők száma az utóbbi évszázadok folyamán. Eredményeit földrajzi csoportok szerint közli, amelyek egyúttal gazdasági és kulturális régiókat foglalnak magukban: kis finnségi népek, sarkköri finnugorok (beleértve a szamojédokat is), volgaiak és permiek, továbbá észtek, valamint a SzU-ban élő finnek és magyarok. A magyarokról szólva megemlíti (47) az általa elérhető összes statisztikai kimutatást fölhasználó Bátori, hogy az ukrajnai kiadványok 1959-ig nem tudtak magyarokról az 1945 óta a Szovjetunió határain belül található Kárpátalján.

A Szovjetunióban élő és a nyelvcsaládunkhoz tartozó nyelveket beszélő népek – a kis lélekszámú jurákok kivételével – számbelileg apadnak, vagy jó esetben stagnálnak (pl. az észtek). Ennek okait keresve az anya-gyermek kapcsolatot, a finnugor nyelvű beszélők koncentrációjának és a nyelvi autonómiának a kérdését, valamint az urbanizációt annak következményeivel együtt veszi szemügyre. A nyelvcserét eredményező kétnyelvűségről, az erre vonatkozó statisztikai adatokról a nemzetiség és a nemzeti nyelv viszonyát boncolgató pontban tájékoztat a szerző. Ugyanitt ad számot a finnugor nyelveket (is) beszélő oroszokról és az oroszul (is) beszélő finnugorokról. Noha a Szovjetunió népei közt az oroszok aránya csökkenőben van a török nyelvű népek lélekszámának tekintélyes gyarapodása következtében, a finnugor beszélők és az orosz anyanyelvűek aránya az előbbiek rovására módosul.

Izgalmas, érdekes kérdéseket feszeget Bátori a nyelvi autonómiával foglalkozó részben is, ugyancsak számadatokkal, a statisztika tanúvallomásával megtámogatva. A statisztikai adatok reményeink szerint abszolút objektívak, ezért mindaddig élvezi bizalmunkat egy ilyen feldolgozás szerzője, amíg adatai egyféleképpen vallanak. Úgy tűnik, e téren a Bátori közölte statisztikai adatok hellyel-közzel ellentmondanak egymásnak, példaként álljon itt az észtekre vonatkozó közlések egy kis része (71. l., l. köv. lap). A 68. lapon található táblázat szerint az itt 1941-re vonatkoztatott számok az 1939. év oszlopában találhatók. Vajon volt népszámlálás Észtországban 1939-ben és az Észt SzSzK-ban 1941-ben (tehát a második világháború alatt)? A 65. lap szerint 1970-ben

	1941	1959	1970
Az Észt SzSzK-ban élő észtek aránya az észtek összlétszámához viszonyítva	82,8%	90,3%	91,8%
Az észtek aránya az Észt SzSzK összlakosságához viszonyítva	90,0%	74,6%	68,2%

az észtek aránya saját földjük összlakosságából 58% volt, míg az idézett táblázat 68,2%-ról tud. Reméljük, hogy ennél több ellentmondást nem tartalmaznak a könyv adatai.

A városiasodás a legtöbb finnugor népnél nyelvcseréhez vezet. „Es ist ein Dilemma und bleibt ein Dilemma: vom linguistischen und kulturellen Standpunkt aus ist es natürlich traurig zu sehen, wie Sprachen und Sprachgemeinschaften verschwinden, andererseits sind die Reservate der nordamerikanischen Indianer oder die Lösungsvorschläge nach südafrikanischem Muster noch weniger attraktiv" (79). Ez persze szélsőséges nézet, hiszen a Turkuban megtartott V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus résztvevői által meglátgatott, Finnországhoz tartozó, svédek által lakott Ahvenanmaa (Åland) nyelvi, etnikai viszonyainak fenntartását a finn alkotmány imponáló hatékonysággal garantálja; gondolom, egyetlen látogatóban sem keltették a tapasztaltak azt a benyomást, hogy a „szigetvilág bennszülötteinek egzotikus világa" különböznék Finnország többi részétől vagy éppen Svédországétól.

A könyv megállapítása szerint a finnugor-orosz kétnyelvűségre alapvetően az jellemző, hogy a finnugorok tudnak oroszul is, míg az oroszok elenyésző arányban beszélik a finnugor nyelvek valamelyikét, bár ezek esetében is Bátori inkább olyan eloroszosodott finnugorokra gondol, akik még nem adták fel végleg nemzeti nyelvüket.

A finnugor nemzeti nyelvek jövője nem kis mértékben függ az anyanyelv iskolai oktatásától, annak színvonalától és mindenekelőtt az anyanyelven folyó oktatástól. Erről a rendkívül fontos szempontról a jelek szerint Bátori megfeledkezett, noha bizonyos adatokat nyilván erre vonatkozóan is sikerült volna találnia, pl. a Современные этнические процессы в СССР (Москва 1975) című kiadványban, amely egyebek közt az Orosz Föderációban használatos tanítási nyelvekről is tájékoztat (i. m. 272—273); az észtországi és a kárpátaljai iskolákra vonatkozóan azonban nem tartalmaz adatokat. A boldogság felé (Kárpátontúl vázlatos története. Ungvár 1975) c. könyv viszont közli, hogy Kárpátalján 681 ukrán, 21 orosz, 100 magyar és 12 „moldován" tannyelvű iskola működött az 1957—1958-as tanévben (i. m. 253), de mivel az egyes nemzetiségek lélekszámát nem közli, nem tudunk viszonyítani. (A boldogság felé-nek alkotói kollektívája egyáltalán nem is szól a terület nemzetiségeiről, noha egy tájegység arculatának megrajzolásához lakóinak bemutatása is hozzátartoznék.)

Nem lett volna érdektelen, ha Bátori megkísérelte volna összegyűjteni a saját nemzeti területükön kívül viszonylag kompakt tömbökben élő finnugorokra vonatkozó információkat és azokat feldolgozva közölni, hiszen pl. a Szibériában őshonos uráli népeken kívül szinte minden finnugor népnek vannak ott közösségei (többek között a finneknek és az észteknek is), a Kaukázusban is élnek észtek és mordvinok.

Úgy vélem, itt helyénvaló megemlíteni azt az előrejelzést, amely a kétnyelvűségnek az eddigi tendenciák alapján várható alakulásáról F. P. Filin egy nemrég megjelent cikkében (Об актуальных задачах советского языкознания. VJa. 1981/1: 3—6) található: «Значительно повысилась роль русского языка как средства межнационального общения. Равный среди равных, русский язык становится жизненной необходимостью для всех советских граждан. Показательны данные переписи населения СССР. В 1970 году свободно владело русским языком 183 700 000 человек, или 76% населения страны, а в 1979 году уже 214 800 000 человек, или 81% населения. Можно полагать, что через три-четыре десятилетия все советские граждане, русские и нерусские, овладеют высотами культуры русской речи, единой в своих нормах, и мы достигнем полного и гармоничного двуязычия, когда нерусское население бережно сохраняя и умножая богатства своих родных языков, будет свободно владеть русским языком как средством межнационального общения» (3). A Filin által vázolt jövő azonban — nézetével ellentétben — nem kedvezne a nemzeti nyelveknek, amint ezt más szovjet szerzők közlése mutatja: „русский язык является родным языком большинства населения страны. По переписи 1926 г., русские составляли 52,6%, а по переписи 1939 г. — уже 58,4% населения страны. Перепись 1959 г. показала, что удельный вес русских составляет 54,7% в общей численности населения СССР. Кроме того, часть населения нерусской национальности постепенно настолько усвоила русский язык, что называет его

своим родным языком. Таких людей в нашей стране в 1926 г. было 6,6 млн., по переписи населения 1959 г. — 10,2 млн., а в 1970 г. — около 13 млн. Таким образом, лица, считающие русский язык своим родным языком составляют примерно 55—60% общей численности населения СССР" (A. T. Baziev—M. I. Isaev, Язык и нация. Москва 1973. 201). Érdekességként megemlítem, hogy e két utóbbi szerző helyesnek látja, ha a SzU népei közti érintkezés nyelvét a nem orosz anyanyelvűek esetében a „második anyanyelv" műszóval illetik: „Что касается превращения названия «второй родной язык» в термин, то, на наш взгляд, в этом нет ничего плохого. На самом деле, существуют термины «родной язык» и «иностранный язык». Разве понятие «второй родной язык» не обозначает как раз промежуточного понятия, очень метко выражающего и роль русского языка, и любовь к нему многочисленных народов Советского Союза? При этом еще раз хочется подчеркнуть, что не следует противопоставлять два языка. У каждого из них в жизни свое собственное место, свои функции" (i. m. 210). Ezt a terminust az „államnyelv" terminussal szemben ajánlják, s ennek kapcsán idézik V. I. Lenin Нужен ли обязательный государственный язык? c. cikkéből: „И мы, разумеется, стоим за то, чтобы каждый житель России имел возможность научиться великому русскому языку. Мы не хотим только одного: элемента п р и н у д и т е л ь н о с т и. Мы не хотим загонять в рай дубиной. Ибо, сколько красивых фраз о «культуре» вы ни сказали бы, обязательный государственный язык сопряжен с принуждением, вколачиванием" (i. m. 208).

A Bátori által a kétnyelvűségről közölteket ismertetvén és kommentálván végezetül szívesen hivatkoznék egy meglehetősen régen megfogalmazott, finnugor nyelvésztől származó véleményre: „Jeder Sprachforscher und Ethnograph weiß, welche große Bedeutung die Zweisprachigkeit im Leben der Nationalitäten besitzt: sie ist ihrer Bedeutung nach der wichtigste Schritt nach einer neuen Muttersprache, eier neuen Nationalität hin" (Y. Wichmann: FUFA 7: 26—27).

A könyv másik nagy egysége a Kontakt der Sprachen címet viseli és a kétnyelvűségnek a finnugor nyelvekre és az oroszra gyakorolt hatásait kívánja összefoglalni a szókészlet, a fonológia és a szintaxis területén. Ezek a kapcsolatok és az egyes nyelvekben érvényesülő hatások sokrétűek, Bátori érthető módon nem vehetett sorra minden jelenséget, az általa említettekbe sem mélyedt el kellőképpen. Számos esetben felesleges is lett volna, hiszen Wolfgang Veenker Die Frage des finnougrischen Substrats in der russischen Sprache (Bloomington — The Hague 1967) c. könyvében ezt részben már megtette. A Bátori által érintett kérdéseknek meglehetősen nagy irodalma van, amely a szerző bibliográfiájában csak részben fedezhető fel. Noha egy ilyen meglehetősen korlátozott terjedelmű könyv nem adhat mindenről eligazítást, de az ún. akanyje finnugor szubsztrátumként való értékelésének tekintetében mintha a russzisták elutasító álláspontját érezné magához közelebbinek anélkül, hogy az érvek és ellenérvek elemzésének tanúi lehetnénk. Valószínű, hogy a jövőben mind a russzisztika, mind pedig a finnugrisztika szempontjából újra meg kell majd vizsgálni ezt a kérdést. Elég legyen itt utalni arra, hogy egy ukrán kutató éppen újabban mutatta ki a korai finn-volgai—orosz érintkezések eleddig fel nem ismert nyelvi nyomait (O. B. Tkačenko, Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. Киев 1979). Egy másik, a finnugor nyelvek által az orosz fonémarendszerre gyakorolt hatást Bátori „Der »finnische Akzent« und die russischen Affrikaten" (128—129) cím alatt tárgyalja, amelynek tálalása kissé egysíkúnak tűnik, mert az orosz i r o d a l m i nyelv affrikátáit állítja szembe pl. a zürjénéivel (amelyek közt a Bátori által *ts*-nek jelöltet nyilván *ʧ*-nek kell tekintenünk).

Tagadhatatlanul igen szerteágazó kérdéskör taglalására vállalkozott Bátori István, talán nem is sikerült kellőképpen átfognia. Esetleg egy kisebb résztéma mélyrehatóbb elemzése többet adott volna. Így elég sokat markolt és ujjai közt egy és más kihullott. A feldolgozott irodalom jegyzéke számos olyan művel bővíthető, amely a finnugor-orosz történelmi, etnikai, nyelvi, kulturális kapcsolatokat ismerteti és amely munkák feldolgozása olyan összefoglalást eredményezhetett volna, amely bizonyára kevesebb hiányérzetet hagyott volna az olvasóban. Pl. a mordvin-orosz nyelvi kapcsolatok irodalmát különösebb keresgélés és utánjárás nélkül a következő tanulmányokkal egészíthetjük ki: V. I. Lytkin, Система гласных мордовских языков и древнерусский вокализм (Вопросы финно-угроведения 6. Саранск 1975. 128—134), P. Ravila, Zum Einfluß des Russischen auf das Mordwinische (AASF B 27—28. Helsinki 1932. 252—262), Uő: Zur Kritik der mordwinischen Substrathypothese des russischen Akanje (MSFOu. 150: 296—310), G. J. Stipa, Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokscha-Mordwinisch und Russisch (UAJb. 24: 59—64, 25: 28—51), Uő: Zur Frage mordwinischen Substrats im Südgroßrussischen (MSFOu. 150: 380—389), Uő: Mordwinisch als Forschungsobjekt (Nápoly 1973), Uő: Zum Einfluß des Mordwinischen auf das russische Akanje (CTIFU I. Tallinn 1975. 515—520). Nehezen ért-

hető J. J. MIKKOLA (pl. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. MSFOu. 8, Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch. MSFOu. 75) és ZSIRAI M. (Finnugor rokonságunk. Budapest 1937) nevének hiánya.

Bátori István könyvének legfőbb értéke abban áll, hogy összegyűjtötte a finnugor-orosz kapcsolatokat tükröző statisztikai adatokat, amelyek remélhetőleg mentesek a legbosszantóbb, pl. a sajtóhibákból adódó torzításoktól. A nyelvészeti rész az ilyen kérdések iránt érdeklődők számára inkább csak „étvágygerjesztőnek" tekinthető.

HONTI LÁSZLÓ

Auli Hakulinen—Fred Karlsson: Nykysuomen lauseoppia

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimutuksia 350. Jyväskylä 1979. 425 l.

Az utóbbi időben a finn nyelvészeti irodalomban annyi tanulmány foglalkozott mondattani kérdésekkel, hogy nagyon időszerű volt már a sokféle vélemény szembesítése. Jelen kötetünk két szerzője is hozzájárult a finn mondattani bibliográfia gyarapításához: az utóbbi tíz évben gyakran olvashattuk alapos általános nyelvészeti felkészültségről tanuskodó szintaktikai tárgyú cikkeiket. Mostani könyvük az összegzés igényével született, de tulajdonképpen annak köszönhető, hogy egy azóta már lezárult szövegnyelvészeti kutatómunka kapcsán a szerzők kénytelenek voltak mondattani problémákat is végiggondolni.

Mivel összegzésről van szó, a szerzők nemcsak saját kutatási eredményeiket közlik, hanem igyekeznek minden véleményt bemutatni. A vitás kérdésekre nem keresnek mindenképpen végleges megoldást, teret hagyva ezzel a további kutatásoknak. Anyagukat fölényes biztonsággal kezelik, az egész művön könnyedség, erőlködésmentesség érződik. A címben tudatosan használják a partitívuszt, nem céljuk a teljesség. Hogy ez mégsem jelent tudományos igénytelenséget, azt a könyv-végi teljesnek nevezhető irodalomjegyzék bizonyítja.

Az egyes fejezetek általános bevezetői a jelenségek egymásra vetítésével a szerzők többdimenziós gondolkodásmódjára vallanak. Az elemzési módszerek között a tudós szabadságával válogatnak, mindig az anyagot tartják tiszteletben, nem pedig az elméletet. Van erejük megszabadulni finn nyelvészeti beidegzettségektől például az appozíció kategóriájának vagy az igenevek rendszerének újraértelmezésében, de nem akarnak mindenben feltétlenül újat adni. Példaanyaguk bőséges, modern, forrása az írott köznyelv, de nem hiányoznak a *-gal jelölt nem-grammatikus ellenpéldák sem. Nem szigorúan csak szintaxist írnak, kitérnek a szófajtanra, morfológiára, szemantikára, pragmatikára, szövegtanra is — mindez összefügg a mondattannal. Kvantitatív kutatásaik eredményeképpen a gyakoriságra is utalhatnak, s nagy súlyt kapnak a szórendi kérdések. Szemléletük szinkronikus, csak néha utalnak a nyelvtörténetre, például a személyjelölők kialakulásával kapcsolatban.

Mivel munkájuk oktatási céllal is készült, finn szakos hallgatók számára egyetemi tankönyvnek, a szerzők figyeltek arra, hogy témájukat pontosan körülhatárolják, s bemutassák azokat az általános nyelvészeti szintaktikai modelleket, melyeket az elemzések során használtak. A könyv első négy fejezetét ennek az elméleti alapvetésnek szentelték. Az 1. fejezet a mondattan kutatásának természetéről szól (Syntaksin tutkimisen luonteesta, 17—26). A 2. fejezetben, a szintaktikai modellekről szólóban (Syntaksin malleja, 28—45) a következő elemzési módszereket ismertetik: a hagyományos nyelvtan szintaxisa, DIDERICHSEN elemzési módszere, a közvetlen összetevők szerinti elemzés módszere, HAYS dependencia-elmélete, HALLIDAY rendszer-grammatikája, CHOMSKY transzformációs grammatikája és ennek továbbgondolásai, mint a nyelvtipológiát is felhasználó reláció-nyelvtan, vagy a prágai iskolához visszanyúló téma-réma elemzési mód, FILLMORE esetgrammatikája és a logikusok által kifejlesztett kategórianyelvtan.

A 3. fejezet (Syntaksin asema kielessä, 46—60) a szintaxis helyét jelöli ki a különböző nyelvi szintek között, összevetve a morfológiával, lexikával, szemantikával, pragmatikával és a szöveggel. A 4. fejezet (Lähtökohdat, 61—72) feltárja a szerzők célját: a kutatás tárgya az írott köznyelv, szemlélete leíró. Figyelembe veszi a finn mondattanról korábban írottakat, s a problémákat általános nyelvészeti szempontból is vizsgálja. Elemzési módja elsősorban a transzformációs nyelvtan szerinti, de alkalmazza az esetgrammatika, a valencia-elmélet és a téma-réma elemzési módszereit is. Az újabb elméletek

szerinti kutatásoknak még nincsenek olyan eredményeik, hogy végleges megoldásokat adhatnának. A szerzőpárosnak ez nem is célja, ahogyan az sem, hogy teljes és egységes szabályrendszert alkossanak — ezt utópikusnak is tartják. Ebben a fejezetben kerül még sor azoknak a fogalmaknak a tisztázására, melyeket a szerzők a munka során használnak.

Az 5. fejezet is még az elméleti alapvetéshez tartozik (Morfeemi- ja sanaluokat, 73—90). A szerzőknek morfológiai kategóriákat kell meghatározniuk, de arra törekednek, hogy ez is szintaktikai szempontból történjék. Mivel azonban többféle véleményt ismertetnek, nem lehetnek teljesen következetesek, s az esetleges ellentmondások esetén nem érzik mindig feladatuknak, hogy igazságot tegyenek.

A kötött morfémák közül számunkra a képző, a jel és a rag mellett a járulék (liite) érdekes, melyek közé sorolják a szerzők egyrészt a birtokos személyjelölőket, másrészt az olyan partikulákat mint a *-kO, -kin, -hAn, -pA*. Ezeknek a végződéseknek az együvé sorolását egyrészt azzal indokolják, hogy funkciójuk szerint a szabad morfémákhoz állnak közelebb. A személyjelölők az indoeurópai nyelvek birtokos névmásainak felelnek meg, a partikulák pedig a módosítószóknak. Másrészt ezek a járulékok szinte minden szóosztályhoz kapcsolódhatnak, és nemcsak az előttük álló szóra vonatkoznak, hanem az egész mondatra vagy mondatrészre.

A szabad morfémákról szólva a szerzők a következő szóosztályokat különítik el: főnevek, melléknevek, névmások, kvantorok, igék, határozószók, pre- és posztpozíciók, kötőszók és indulatszók. A kritériumok megállapításakor igyekeznek elkerülni a hagyományos nyelvtan morfológiai és jelentéstani szempontjait, ezért olykor a tautológia hibájába esnek, mint a főnév esetében ("az a szóosztály, mely az NP alaptagja"), vagy nem következetesek az osztályozási szempontok. Például a csak jelzőként funkcionáló melléknevek négy csoportja közül kettő morfológiai, egy jelentéstani és egy szintaktikai szempontból különíthető el a többitől. A kvantorok csoportjába a számneveken kívül a hagyományos fogalmak szerinti névmások egy része is beletartozik. A kvantorok öt alcsoportját szintaktikai kritériumok alapján különítik el — milyen számú, esetű főnevet vonz alanyesetben, lehet-e tárgy, kongruál-e — meggyőzően.

A 6. fejezet az alapmondattípusokat tárgyalja (Peruslausetyypit 91—106). A szerzők a következő hat magmondattal számolnak:

A) Intranzitív mondat	NP + V + (+X)	*Veljeni nukkuu.*
B) Tranzitív mondat	NP + V + NP(+ NP)	*Isä rakensi saunan kalliolle.*
C) 1. Azonosító mondat	NP + Kop + NP	*Mielikirjailijani on Haahti.*
2. Minősítő mondat	NP + Kop + NP ~ AP	*Sisareni on nerokas.*
D) Helyzetmondat	(Lok) + V(+ N ~ A)	*Nyt täällä sataa.*
		Nyt on yö.
E) Egzisztenciális mondat	Lok + V + NP	*Kuussa on pieniä lapsia.*
F) Birtokos szerkezet	Poss + Kop + NP	*Koiralla on luu.*

A fentieken kívül van néhány marginális mondattípus is, minderről képet kapunk. A mondatok szemantikájáról a valenciaszerep fogalmának segítségével beszélnek a szerzők, s itt térnek ki az ige szemantikai jegyeinek ismertetésére is.

A következő öt fejezet a mondatrészeket tárgyalja, de nem a funkciókból indul ki, hanem a transzformációs nyelvtan szerinti csoportokból. A legszerteágazóbb ezekből a névszói csoport (NP) problematikája. Ezzel foglalkozik a 7. fejezet (Nominaalilauseke 107—133), melyben a főnévi alaptagú szerkezetek szerepelnek. Az NP szerkezetéről szólva fontos szórendi kérdések kerülnek előtérbe. Az alaptag előtti rész az előjelzők csoportja, mely két részre oszlik: a névmások és a kvantorok a kijelölő mezőbe (tarkennekenttä) tartoznak, míg a minőségjelzők az ábrázolómezőbe (kuvailukenttä). A birtokos jelzőknek nincs meghatározott helye. Előjelző lehet maga is NP: birtokos jelzőt minősítő szerkezet, vagy a latinos *retkikunnan johtaja Virtanen* típus, mely csak akkor kongruál az alaptaggal, ha maga nem szószerkezet. Az alaptagot az utójelző követi, melyek közé a partitivuszi és elativuszi jelzők tartoznak *(osa rahoista, kilo jauhoja)*, a határozóragos jelzők *(satu Tuhkimosta)* és az appozíció vagy főnévi jelző *(Hal, Vietnamin veteraaneja)*. A magyarban ezek egyrészt alaptagok *(1 kg liszt)*, jelzői funkciójú helyhatározók *(mese Hamupipőkéről)* vagy értelmezők *(Hal, a vietnámi veterán)* lennének. Továbbá a magyarban nem használatos az infinitivuszi utójelző *(mahdollisuus nähdä tehtävät)* és a jelzői mellékmondat *(se kansa, jota eniten rakastan)*.

Az az alapelv, hogy a jelző számban és esetben egyeztetendő a jelzett szóval, nem mindig érvényesül igazán. Igen bonyolultak a kvantorok egyeztetési viszonyai. Az utójelzők általában nem kongruálnak. A birtokos névmás a mai finnben nem vonz kötelezően birtokos személyjelölőt.

Az NP referenciáját a következő szemantikai tulajdonságok alapján lehet leírni: species (határozottság és ismertség), generitás, kollektivitás és disztributivitás.

A nem főnévi alaptagú nominális csoportok a 8. fejezet témája (Muut nominaaliset lausekkeet, 134–156). A melléknévi csoportokról (AP) szólva a jelző bővítményeit tárgyalják, melyeket a hagyományos nyelvtan határozóknak és határozószóknak tart, például: *sangen kaunis, selvästi kaunein, likaisen harmaa*. Ezzel szemben a szerzők a *-sti* toldalékos alakokat is a melléknév paradigmájához sorolják, mint a közép- és felsőfokú alakokat is, s jelzőként elemzik, annak a hozzátételével, hogy a határozók és a jelzők határa nem mindig világos.

A továbbiakban a melléknév vonzatairól esik szó (előtte genitivusz- vagy partitivusz-, utána helyhatározóragos főnév áll), valamint a halmozott jelzők sorrendjéről, melyet szemantikai, formai kritériumok alapján lehet rögzíteni. Ugyanígy sokat kutatott téma a hasonlító szerkezetek elemzése is.

A kvantorcsoportok (KvP) alaptagja kvantor, de csak alany- és tárgyesetben, mert egyeztetett esetekben a ragozott kvantor jelzői funkciójú, s a névszó az alaptag.

A határozói csoport (AdvlP) használata szélesebb körű mint a többi névszói csoporté. A következő szerkezetek tartoznak ide: *a)* határozószós csoport *(hyvin myöhään) b)* alárendelt mondat *(Olin jo ovella, kun puhelin soi) c)* ragozott NP *(Sillä hetkellä . . .) d)* pre- és posztpozíciós csoport *(lemmen tähden) e)* kvantorcsoport *(kolme kertaa) f)* melléknévi csoport *(täysin vapaasti) g)* igenévi szerkezet *(väiteltyään tohtoriksi)*.

A pre- és posztpozíciós csoport (PP) felvételét az teszi szükségessé, hogy ezek a viszonyszók meghatározzák a névszó esetét. A viszonyszók és az állandósult szószerkezetek tagjai között úgy tehetünk különbséget, hogy a viszonyszók csak nyelvtani eseteket vonzanak. Ha valamely viszonyszó névszó előtt és után is állhat, a névutós alak konkrétabb, a prepozíciós absztraktabb jelentésű *(aidan yli ~ yli odotusten)*.

Miután a mondatszerkezeti viszonyok nyilvánvalóvá váltak, rá lehet térni a funkciók tárgyalására. Ez történik a 9. fejezetben (NP: n funktiot yksinkertaisessa lauseessa: subjekti, objekti ja predikatiivi, 157–199). A fő mondatrészek így határozhatók meg: az ige előtti primér NP az alany, a létige utáni kötelező NP az állítmányi kiegészítő, az ige után nyelvtani esetben álló NP pedig a tárgy.

A szerzők négyfajta alanyról szólnak: a logikai (mélyszerkezeti), a nyelvtani (felszíni szerkezeti), a pszichológiai (téma) és a jelentéstani (ágens) alanyról, melyek természetesen gyakran egybeesnek. A nyelvtani alany általában a tárgyragos tárgyat vagy állítmányi kiegészítőt tartalmazó mondatban szereplő alanyesetű NP. Jellemző rá az ige szám- és személybeli kongruenciája. Helye a mondatban az ige előtt van. Néha nyelvi módszerekkel nem lehet az alanyt és a tárgyat elkülöníteni, csak pragmatikusan. Ebben a részben esik szó arról, hogy milyen transzformációkban vesz részt az alany, valamint, hogy állító és tagadó mondatban milyen esetbe kerül.

A tárgy körülhatárolása sem egyszerű feladat. A hagyományos szemantikai meghatározás, „a cselekvés tárgya" nem dönti el az olyan esetek helyét, amikor a cselekvés tárgyát határozóragos igevonzat fejezi ki, például *pitää jostakin, uskoa johonkuhun*. Pontosabb ezért a dependencia-modell meghatározása, mely szerint a tárgy olyan NP, melynek formáját az ige határozza meg, és névmással helyettesíthető. Ezzel szemben a határozó esete nem függ az igétől, és határozószóval helyettesíthető. Eszerint a határozói vonzatok inkább tárgynak tartandók mint határozónak.

Bizonyos esetekben az alany és a tárgy elkülönítése is nehézségekbe ütközik. Mondatvégi nem kongruáló NP-t inkább tárgynak tartanánk mint alanynak, ha nincs is másik NP a közelben *(Suomessa on kylmät talvet. Minulla on sinut.)* A megoldás az, hogy nem is kell eldöntenünk, miről van szó, hiszen a szintaxisban is lehetnek semleges elemek, mint a fonológiában. Az alany és a tárgy megkülönböztetése csak akkor fontos, amikor oppozícióban vannak.

Kvantitatív vizsgálatok bizonyították, hogy a partitívuszi tárgy gyakoribb mint az akkuzatívuszi. Alany viszont sokkal gyakrabban áll nominatívuszban mint partitívuszban. A partitívuszi tárgy gyakoriságának oka funkciójában rejlik. Ebben az esetben áll a részleges tárgy, s a mennyiségtől függetlenül a folyamatos cselekvések tárgya, valamint a szemlélettől is függetlenül minden tagadott tárgy. A két eset szembenállása tehát csak befejezett szemléletű állító mondatokban létezik. Ezen kívül a szórend is hat az esetválasztásra: ha a tárgy az ige előtt áll, úgy egyértelmű a tárgyi funkció, ha partitívuszban van.

Az *-n* ragos tárgyeset azokban a mondatokban lehetséges, melyekben alanyesetű alany szerepel(het). Alanytalan mondatokban, mint a 2. személyű felszólító módú vagy szenvedő ragozású ige mellett, ragtalan tárgy áll.

A személynévmások *-t* ragjának funkciója leíró szempontból az, hogy a tárgyat elkülöníti egyrészt a birtokos névmástól, másrészt a ragtalan formától, mely egyébként személybeli egyeztetést kíván.

Az NP harmadik fő funkciója az állítmányi kiegészítő (predikatiivi). Rématikus szerepe van: az ige után következik, az alany létformájára, tulajdonságára utal, általában nyelvtani esetekben áll. Az alanytól és a tárgytól abban is különbözik, hogy tagadáskor nem kerül partitívuszba. Azonosító mondatban a szórend nem mindig ad elegendő támpontot az elemzéshez, ilyenkor a szemantika segít: a szűkebb, konkrétabb jelentésű az alany.

Jelentésük alapján az állítmányi kiegészítők kétfélék lehetnek: azonosítók *(Ironia on paras aseeni)* és osztályozók *(Sokeri on makeaa)*. Az utóbbi csoport az általánosabb. Az azonosító predikatiivi mindig alanyesetben áll. A partitívusz esetei: ha az alany mellékmondattal vagy főnévvel kifejezett, vagy ha az alany anyagnév, elvont főnév, gyűjtőnév és többes számú névszó, illetve, ha a predikatiivi jelentése magába foglalja az alanyét.

Az azonosító predikatiivi nem egyeztetendő az alany számával, míg az osztályozó száma az alanyéhoz igazodik. Az inkluzív predikatiivi száma az alanytól függetlenül úgy alakul, hogy a megszámlálható jelentésű alakok többes, a megszámlálhatatlanok egyes szám partitívuszban állnak. A számnévi alany mellett hol egyes, hol többes szám jelentkezik.

Ahogyan a finn mondatban világosan elkülönül egymástól az alany, a tárgy és az állítmányi kiegészítő funkciója, és nem lehet egyszerűen csak NP-vel számolni, ugyanúgy a határozói funkció is (A) különböző transzformációkat feltételez. Megjelenési formája általában a határozói csoport (AdvlP). A 10. fejezet ennek a csoportnak a leírásával foglalkozik (Adverbiaali, 200–222)

A határozó hagyományos nyelvtani definíciója szemantikai kiindulópontú (a cselekvés körülményeit, módját, idejét, helyét stb. határozza meg), és nem is pontos. Szintaktikailag is csak negatív módon körülhatárolható (az ige minden olyan bővítménye, ami nem tárgy). Ebből a bizonytalan értelmezésből is látszik, milyen heterogén a határozó köre, nem is szólva a határesetekről.

Szintaktikai szempontból a határozókat rögtön két nagy csoportra lehet osztani, az integrálódott és a különálló határozók csoportjára. Az előbbihez tartozik a hagyományos felfogás szerinti összes határozó. Az utóbbi csoportot a magyar nyelvtan nem is tekinti mondattani elemzésre érdemesnek. Ezek egyrészt a módosítószók szófajkörébe tartoznak *(ehkä, ilmeisesti, varmaankin, suoraan sanoen, onneksi* stb.) Szintaktikai szerepük korlátozott: csak állító mondatban és általában főmondatban jelennek meg. Másrészt a kötőszókkal és az utalószókkal mutatnak rokonságot *(siitä syystä, näin ollen, nimittäin, taas, myös, kuitenkin* stb.). Szintaktikailag ezek sem teljes értékűek: nem lehet őket mellérendelni egymásnak, sem bővítménnyel ellátni.

Az integrálódott határozókat aszerint lehet osztályozni, hogy vonzatok-e vagy szabad bővítmények, ezen belül pedig, hogy igéhez vagy mondathoz kapcsolódnak. Eszerint a következőképpen jellemezhető csoportokat kapunk:

a) Az igevonzat vagy elvesztette eredeti jelentését *(pitää jostakin)* vagy megtartotta *(asuu jossakin)*

b) A mondat eleve határozót feltételez a birtokos szerkezetben *(Minulla on nyt aikaa)* az egzisztenciális mondatban *(Rannalla on lapsia)*, a kvantormondatban *(Uhreja oli paljon)*, az elszenvedést *(Hänelle kävi ikävästi)* és az eredményt *(Eskosta tuli vahtimestari)* kifejező szerkezetekben.

c) Az ige szabad határozójára az jellemző, hogy elhagyható *(Mari käy ranskan tunnilla kerran viikossa)*.

d) Szabad mondathatározók az ún. kerethatározók, melyek az események helyét és idejét határozzák meg *(Suomessa vastustetaan nykyisin tupakanpolttoa)*.

A helyhatározókra vonatkozó ún. viszonyszabály szerint az intranzitív mondatokban a határozó általában az alany helyét jelöli ki, a tranzitív mondatokban pedig a tárgyét. A szabály természetesen nem kizárólagos.

A határozók jelentés szerinti csoportosításakor a szerzők nem vesznek bele a számos, gyakran egymástól nehezen elkülöníthető alcsoportok sűrűjébe. Mértéktartóan három csoportot jelölnek meg: (1) a lokativuszi határozók helyét és irányt fejeznek ki, (2) a habitatív határozók nem konkrét helyviszonyt (pl. birtokviszonyt, részesedést, eredetet stb.) fejeznek ki helyhatározóraggal, (3) és az időhatározók, melyek időpontot, időtartamot, a cselekvés kezdetét és végét, ismétlődését stb. fejezik ki.

Külön szerepel a nem nyelvtani esetű állítmányi kiegészítő (predikatiiviadverbiali). Az ilyen alakokat tartalmazó mondatok jellemzője, hogy partitívuszi alany is lehetséges bennük *(Suuria osia maatamme jäi tyhjiksi)*, nemcsak létige lehet az igei

állítmány *(Vauhti säilyi hyvänä)* és nem kötelező a számbeli egyeztetés *(Muistan meidän jo 5 vuotiaana osanneen uida)*. Mellérendelni csak azonos alakú állítmányi kiegészítőket lehet, viszont nem mellérendelve előfordulhat egy mondaton belül mindkettő *(Kenonen on huono opettajana)*, tehát viszonyuk az alany és a tárgy viszonyához hasonlít.

Itt esik szó az ún. appozícióról, az esszívuszragos egész mondatra vonatkozó határozóról *(Lakimiehenä en voi asiaa toisin arvostella)*. Ez a kategória, melyet mi tekintethatározónak neveznénk, a finn nyelvtanokban régóta szerepel, de elkülönítésére nincs elegendő kritérium, így szerzőink is boldogan lemondanak róla.

Ugyanígy az „OSMA", a tárgyesetű mértékhatározó *(Vauva painaa jo 6 kiloa)* is bátran tekinthető határozónak, mivel egyetlen tárgyszerű vonása az, hogy akkuzatívuszban vagy partitívuszban állhat. Helyettesíthető más határozóval, viszont a tárgy transzformációit nem lehet rajta elvégezni. Nem is kell őket külön kategóriának tekinteni, nagyjából besorolhatók a hely- és időhatározók közé, kivéve az ún. mennyiséghatározókat (paljousadverbiaali).

A határozók kapcsolódási lehetőségeinek bemutatása után még mondatbeli helyükről van szó. A legtöbb finn mondat szórendje SVOA. Vannak azonban olyan mondatok (birtokos szerkezetek, egzisztenciális mondatok), melyekre a határozós kezdet a jellemző, s az ún. keret- és kommentáló határozók is gyakran a mondat elejére kerülnek *(Kesällä rannalla leikkii lapsia. Ikävä kyllä tänne rakennetaan syväsatama)*.

A 11. fejezet az igei csoportot tárgyalja (Verbi ja verbirakenteet, 223—258). Az igei kategória világosan elkülönül a többi szófajtól, hiszen jellemző rá az idő-, mód- és személyjelölés, ami a névszókról nem mondható el. Tulajdonságai miatt a mondatban különleges helyzete van, sőt, a finn mondatból nem is hiányozhat. Itt esik szó a predikátum pszichológiai, logikai és szemantikai meghatározásáról, s olyan kifejezésekről, mint igei csoport (VP), mely az igét bővítményeivel együtt jelenti, és igecsoport (verbiryhmä), mely az összetett és igenévi alakokra vonatkozik.

Lexikai szempontból az igék egyrészt valenciaszerepük és vonzataik alapján vizsgálhatók, másrészt pedig képzőik szerint elemezhetők.

Az ige jellemzői közül a szerzők elsőként a tempust mutatják be. A beszéd pillanatához viszonyítva primér oppozícióban az elmúlt és az el nem múlt idő áll. A mai finnben négy igeidő van, de csak a jelentő módban szerepel mind a négy. Feltételes és lehetőségi módban két idő van, felszólító módban csak egy. A melléknévi igenevek kétféle idő jelölésére képesek, a főnévi igenévnek nincs idővonatkozása. Az időjelölés modális értékű is lehet, pl. udvarias kifejezésben: *Menikö tämä rouvan kassiin?* A perfektum jelentése függ az aspektustól is, pl. *Kalle on nukkunut kolme tuntia*, de: *Taiteilija on maalannut muotokuvani kolmessa tunnissa*. A cselekvésminőség is hatással van az időre, pl. a momentán igék jelen idejű alakja jövő időt implikál, míg a frekventatív igéké valóban jelen időt *(Nielaisen pennin*, de: *Nieleskelen penniä)*. Az egyes kategóriák mégis világosan elkülönülnek egymástól: a tempus deiktikus jelenség, az idő áramában helyezi el a mondatbeli kijelentést, a modus a beszélő és a cselekvés viszonyára utal, az aspektus a cselekvés menetét, eredményességét mutatja, a cselekvésminőség pedig a leglényegesebb nyelvi különbségekre utal.

Az időrendszer felvázolásához a beszéd időpontján kívül még két fogódzóra van szükség: a történés és az arra való hivatkozás pillanatára. Jelenidőben mindhárom pont egybeesik. Perfektumban a beszéd és a hivatkozás pillanata azonos, a történés ezt megelőzi, de nincs konkrét időponthoz kötve. Az imperfektumban mind a történés mind a hivatkozás a múlt egy azonos időpontjába utalandó a jelen idejű beszéddel szemben. A plusquamperfektumban pedig múltra való hivatkozással van szó egy még korábbi történésről. A praesens jövő időre is vonatkozhat, ezért még többféle árnyalat lehetséges.

A továbbiakban a személy kategóriájáról van szó. A hat személy különböző szempontok alapján foglalható rendszerbe. Itt kerülnek szóba az ún. egyszemélyű igék, melyek csak egyes szám 3. személyben szerepelnek a mondatban. Egyik csoportjuk modális-implikatív jelentésű *(Teidän pitäisi jo lähteä)*, a másik pedig a fiziológiai-pszichikai jelentésű műveltető igék csoportja *(Minua janottaa)*.

Az egyes szám 3. személy szolgál az általános alany kifejezésére is. A mondat ilyenkor alanytalan *(Sinne Ø ei pääse tänään)*. Az általánosság ilyen kifejezésére leginkább a modális igét tartalmazó és a *jos . . . niin* kötőszós összetett mondatok alkalmasak.

Egyes vélemények szerint a passzív alak is az egyes szám 3. személy variánsa. Ez azért nem elfogadható, mert a kétféle végződés nem cserélhető fel egymással minden helyzetben. Közelebb áll az igazsághoz az a nézet, mely a passzívot 4. személynek tartja, olyan általános személynek, melyben a szám irreleváns és határozatlan cselekvőre utal. Szintaktikai szerepe abban áll, hogy az alanyt lejjebb szállítja a hierarchiában. Tranzitív ige esetében például a tárgy a fontosabb.

Az igei személyragozás (a passzív alakokat kivéve) kongruenciajelenség. A kongruencia előre ható, tehát az igét a megelőző alany személyével és számával egyeztetjük. Az inkongruenciára így sok esetben szórendi magyarázatot lehet adni *(Koneen mukana seuraa hoito-ohjeet)*. A beszélt nyelvben is bizonyos kiegyenlítődés megy végbe különösen egyes és többes szám 3. személyben *(he menevät* helyett *ne menee)*.

A 12. fejezet címe Modalitás, mondattípusok és beszédfunkciók (Modaalisuus, lausetyypit ja puhefunktiot, 259–295). A kutatás történetének ismertetése után a modalitás két foka, a lehetséges és a kötelező közti árnyalatok kifejezéséről van szó. A nyelv erre modális igéket, szókapcsolatokat, mellékneveket, módosítószókat használ, valamint igemódot.

A tagadás részben modális jelenség is — általa a beszélő kétségbe vonja a közlés igazságát. A tagadó mondat erősebben kötődik a kontextushoz mint az állító. A logika kétféle tagadást különböztet meg: az ún. külső tagadás a modális és a performatív igéket érinti, a belső tagadás a főigét. A tagadást aszerint is osztályozhatjuk, hogy az egész mondatra vonatkozik-e vagy csak mondatrészre.

A finn tagadás hiányos paradigmájú segédigével történik. Kísérő jelenségei a tagadó értelmű névmások és határozószók valamint a partitívuszi alany és tárgy. Ez a redundanciajelenség az egyeztetéssel mutat rokonságot. Tagadó mondatban olyan tagadást erősítő szavak, szókapcsolatok is előfordulnak, melyeknek nincs állító párjuk *(ei ikinä, ei ollenkaan)*. Enyhe tagadás viszont tagadó ige nélkül is kifejezhető, pl. a *harva tuskin* stb. szavakkal. A tagadás különböző árnyalatok kifejezésére is alkalmas magyarázat, beleegyezés, kiigazítás, tiltás, szónoki kérdés esetében.

A modusról szólva különbséget kell tenni a szemantikai és a szintaktikai modus között. Az utóbbinak grammatikai ismertetőjegyei vannak, megjelenési formája pedig az igemód és a mondatmód (mondatfajta). E két kategória a felszólító mód illetve mondat esetében találkozik. Máshol nem ilyen egyértelmű a kapcsolat: a kijelentő és kérdő mondatban három igemód lehetséges, jelentő, feltételes és lehetőségi, a felkiáltó mondatban csak jelentő és feltételes mód. A mondatfajták a beszédfunkciók szintaktikai megjelenési.

A kijelentő mondat alapjelentése az, hogy a beszélő igaznak tartja, amit mond. Másodlagosan a következő beszédfunkciókban fordulhat elő: parancs *(Lähdetään syömään)*, kérdés *(Teillähän on tänään vapaapäivä?)*, felkiáltás *(Täällä ei voi viipyä enää sekuntiakaan!)*

A mondat járulékos jelentéseket kaphat még módosítószók, módosító partikulák hozzátételével, de időhatározók, névmások, kvantorok sőt nyelvi elemek is másodlagos jelentéssel módosító értékűek lehetnek.

A kérdő mondat szemantikailag a felszólító rokona: a beszélő felszólítja a hallgatót, hogy pótolja az ő hiányzó ismereteit. A kérdő mondatok alakjuk szerint két csoportra oszthatók: a kérdő névmással kezdődő kiegészítendő kérdések, és az eldöntendők, melyekben a kérdés tárgya *-kO* kérdőszócskával ellátva áll a mondat élén. A köznyelvben előfordulhat mindkét kérdőszófajta egy mondaton belül, s kérdőszó nélküli kérdés is *(Oletko sinä kuinka vanha? Entä jos menenkin heidän kanssaan?)*

A függő kérdést a szerzők itt úgy írják le, hogy szemantikai csoportokba sorolják a függő kérdést implikáló igéket. Így az ige jelentése alapján lehet elkülöníteni egymástól a függő kérdést és a vonatkozó vagy tárgyi mellékmondatot.

A kérdőmondat a következő beszédfunkciókban szerepel: valódi kérdés, ellenőrző kérdés, szónoki kérdés, meglepődés, másodlagos buzdítás, kérés.

A felszólító mondat és mód némileg eltér az előzőktől: nem a beszélő viszonyát fejezi ki a közöltekhez, hanem a megszólított felé irányul. Jellemző rá, hogy hiányzik belőle az alany, a mondat igével kezdődik, csak jelenidejű, nem beágyazható, vagyis főmondati jelenség, s bizonyos módosítószók nem fordulhatnak elő benne. A többes 1. valamint az egyes és többes 3. személyű felszólító módú alakok elsősorban morfológiai és bizonyos szintaktikai okokból tartozhatnak ebbe a csoportba annak ellenére, hogy itt alany is szerepel, lehetséges a passzívum, nem kötelező az igei mondatkezdet, sem a felszólító mondat, az akkuzativiszi tárgy is ragos, és inkább buzdítást fejez ki, mint parancsot.

A felszólítás szintaktikai-szemantikai módszerekkel nehezen ragadható meg. Az ábrázolás másik buktatója az alanytalanság. A mélyszerkezetben mégis feltételeznek alanyt, s a felszólító mondat kijelentőként szerepel a *Minä pyydän sinua* mondatba ágyazva.

Második személyű állítmány esetében a következő beszédfunkciók lehetségesek: parancs, felszólítás, buzdítás, követelés, kérés, tanács, engedély, javaslat, fenyegetés, fenyegető tiltás, beleegyezés. Harmadik személyben pedig kívánság, utasítás, javaslat. Mindezt bőséges példaanyag illusztrálja, melyek közül azonban hiányoltam a tiltó *älä, älkää* alakos mondatokat. Ezekről a tagadás tárgyalásakor sem volt szó.

A felkiáltó mondat nehezen körülhatárolható. A kérdőmondatokhoz közelíti a *miten, kuinka* kérdőnévmás használata csodálat, csalódás, kívánság kifejezésekor. Jellemző ezekre a mondatokra a másfajta intonáció és az igei állítmány hiánya *(Miten korkea huone!)*, valamint a tagadás, a felszólító és a lehetőségi mód kizárt volta. A kijelentő mondathoz hasonló szerkezetű felkiáltó mondatokat a különböző partikulák jellemzik *(Onpa teillä mahtavia kurpitsoja!)*.

A társalgási elvekről szóló rész zárja ezt a fejezetet, melyek GRICE szerint a következők: kvantitás (beszéded informatív legyen, se sok, se kevés), kvalitás (ragaszkodjék az igazsághoz), reláció (a témával kapcsolatos legyen), mód (egyértelmű, világos legyen). Ezeket az elveket gyakran megsérti a beszélő, viszont a hangsúly, hangszín, intonáció eligazíthat, utalhat a valódi jelentéstartalomra.

A 13. fejezet (Lause tekstissä, 297–327) szövegnyelvészeti kérdéseket tárgyal, ezúttal szemantikai-pragmatikai szempontból vizsgálván a mondatot. A vizsgálat egyik tárgya az információszerkezet, illetve tematika. Ezen belül a téma-réma tagolásáról, a topic és a téma közötti különbségtételről van szó. A finn mondatban a téma általában az ige előtti összetevő, a réma pedig az ige után, a mondat végén áll.

A tematika másik vizsgálati tárgya az ismertség, vagyis az előző szövegben említett, illetve a beszédhelyzetből tudott dolgok elemzése. Az ismertség szemantikai jelenség, de szintaktikai, lexikai úton kapcsolhatók össze a mondatok. Ezek a textuális kötőelemek a névmások, birtokos személyjelölők, kötő- és utalószók, ellipszis, ismétlés, a nyomatékosító partikulák.

Tranzitív mondatokban az információt általában a tárgy közli, egzisztenciális mondatban pedig az ige utáni alany. Szerzőink a fókusz terminust a kontrasztív vagy emfatikus okokból nyomatékos összetevő jelölésére használják, attól függetlenül, hogy a mondat új vagy ismert részébe tartozik-e. Kiemelését nyomatékosító partikulák, módosítószók, a hangsúly és az intonáció segítik elő.

A szórend is az információszerkezet vizsgálati tárgyai közé tartozik. Az alapmondattípusok szórendi szempontból három csoportba oszthatók: (1) az alany az ige előtt áll: SV $\left(\left\{\begin{matrix}O\\A\\P\end{matrix}\right\}\right)$ (2) az alany az ige után áll: AVS (3) nincs alany: OV; AV$\left(\left\{\begin{matrix}P\\A\end{matrix}\right\}\right)$

A szövegben a tematika és a fókusz változásait szórendi változások is követik. A szerzők a szórendre ható transzformációkat is bemutatják (extrapozíció, alany eltolása, topikalizáció, kompenzatorikus és textuális tematizáció). Kvantitatív vizsgálatok bizonyították, hogy a változások következtében már nem is olyan jellemző az SVO szórend a finn nyelvre.

A szöveg kohéziójának megnyilvánulási formái közül a személyes és a mutató névmások használatáról, az összehasonlításról, a helyettesítésről és az ellipszisről szólnak a szerzők. Ismertetik a különböző törlési szabályokat is, valamint a partikuláknak *(-hAn, -kAAn, -kin, kO, -pA, -kA, -s)* mint textuális kötőelemeknek a használatát.

A befejező fejezet, a 14. (Lauseiden sulautuminen yhdysrakenteiksi, 331–399) az összetett szerkezetekkel, tehát újból szintaktikai témával foglalkozik. A szerzők figyelmének központjában ezúttal a beágyazott mondatok, az igeneves szerkezetek állnak. Nem tekintik tehát feladatuknak, hogy kimerítően képet adjanak az alá- és mellérendelő összetételekről, nem foglalkoznak a konjunkció már szövegnyelvészeti problémájával, csak amennyiben ez az infinit szerkezetekkel kapcsolatban van. A szerkezeteket mondatbeli beépülésük és funkcióik szerint csoportosítják, előbb azonban megállapítják a mondatszerűség fokozatait. Leginkább mondat a ragozott igét tartalmazó szerkezet, ezen belül a főmondat szabadabb mint a mellékmondat. A következő fokozat a participiumos szerkezet a *-mA* és a *-mAtOn* képzős alakokkal együtt, ahol van passzívum, általában lehetséges a személyre, időviszonyra való utalás, viszont a mód teljesen hiányzik. Vitatott, vajon ezek az alakzatok a mélyszerkezetben eleve tárgyi, határozói stb. funkciójúak-e, vagy pedig önálló mondatokból jöttek létre. A szerzők az utóbbi álláspont mellett döntöttek.

Az infinitívuszos szerkezetek még kevésbé mondatszerűek. Hiányzik a tempus és a modus, a személy és a passzívum jelölése pedig csak ritkán lehetséges *(sanoakseni, sanottaessa)*. A legkevésbé mondat a *-minen* képzős cselekvésnevet tartalmazó alakzat, mely nominális szerkezetként viselkedik.

Az igenevek rendszerezése a nyelvtanokban morfológiai szempontok szerint történik. A participiumokra és infinitívuszokra való felosztás azonban szintaktikai szempontból nem szerencsés, mert azonos funkcióban szerepelhetnek különböző csoportokba tartozó alakok. Például az egyidejű időhatározót kifejező szerkezetben a „2. infinitívusz

inesszívusza" van *(sanoessani)*, az ennek megfelelő előidejű szerkezetben viszont a „passzív 2. participium partitívusza" *(sanottuani)*. A két alak felépítésében teljesen azonos: tő + képző + Cx + Px. Mindennek az elemzésből is ki kell derülnie. Éppen ezért szintaktikai működés szempontjából két csoportot lehet elkülöníteni. Az elsőbe azok tartoznak, melyek nem utalnak időre és személyre, mélyszerkezeti alanyuk azonos a mondat alanyával. Az igenév lehet alany, tárgy *(sanoa)* állítmányi kiegészítő *(sanominen, sanomista)*, határozó *(sanomassa, sanomassa, sanomaan, sanomasta, sanomalla, sanomatta)*. A másik csoportbeliek lehetnek passzív alakok, az állítmánytól függetlenül utalhatnak időre, cselekvőre, jelzőként *(sanova, sanonut, sanomaton, sanoma, sanottava, sanottu)*, alanyként, tárgyként *(sanovan, sanoneen, sanottavan, sanotun)*, határozóként *(sanoessa, sanottua, sanottaessa, sanottu, sanoen, sanoakseen)*. A 344. oldalon részletes táblázat mutatja be, hogy az egyes igei és igenévi alakok milyen mértékben rendelkeznek igei illetve névszói tulajdonságokkal.

A szerzők a továbbiakban a mellékmondatokat és igeneves szerkezeteket mondatbeli funkciójuk alapján csoportosítva tárgyalják, s ezzel elkerülik, hogy belebonyolódjanak a finn nyelvészeti irodalomban lassan áttekinthetetlenné váló mondatpótlók szövevényébe.

A l a n y k é n t szerepel olyan *että*-kötőszós mondat, melynek állítmánya intranzitív ige vagy copula + melléknév *(Riittää, että ... On tunnettua, että ...)*. Tranzitív vagy többvonzatú ige esetében a *Se, että ...* szerkezet vezeti be a mondatot.

Participiumos szerkezet érzékeléssel kapcsolatos igék mellett áll alanyként *(Näyttää tulevan sade)*, infinitívusz pedig a kezdést, lehetőséget, szükségességet kifejező igék mellett *(alkaa, saattaa, täytyy, pitää* stb.). Mindezek a szerkezetek a mélyszerkezetben önálló mondatok, s különböző transzformációk segítségével ágyazódnak a főmondatba. A szerzők többféle elemzési lehetőséget fölvázolnak.

T á r g y k é n t szerepel az *että*-mellékmondat cselekvést, intézkedést kifejező igék mellett *(esittää, ehdottaa, kieltää, säätää* stb.), egyes faktív igék mellett, melyeknek tárgya mindig teljes mondat *(ottaa huomioon, valvoo, että ...* stb.), és az érzelmet kifejező igék mellett *(hävetä, sietää, valittaa* stb.).

Tárgy a függő kérdés érdeklődést, érzékelést, észlelést kifejező igék mellett. Az *että*-mondat gyakran felcserélhető igeneves szerkezettel. Mondással, észleléssel, tudással kapcsolatos igéknek lehet participiumos tárgyuk *(Tiedän äidin osaavan puolaa)*. Az ilyen szerkezetek nagyon mondatszerűek. Bármely mondatfajtában előfordulnak, van idő- és személyvonatkozásuk. A módjelölés és a tagadás viszont nem lehetséges.

Az infinitívuszi tárgyú szerkezeteket is két csoportra lehet osztani: az azonos alanyúakra és a különböző alanyúakra. Az előbbi csoportban a felszíni szerkezetben az egyik alanyt törölni kell.

A jelenségek leírásában fontos szerep jut a szemantikának. Az *että*-mondat vagy az igeneves szerkezet attól függően alany vagy tárgy, hogy milyen jelentésű igéhez járul.

Az igeneves szerkezetek másik része az N P - b e á g y a z ó d o t t m o n d a t. Ezek a melléknévi igenévi j e l z ő k, melyek lehetnek aktívak *(sopimukseen liittyviä yksityiskohtia)* és passzívak *(keväällä saatava selonteko)*, egyidejűek és előidejűek *(eilen loppuneessa keskustelussa)*, s helyettesíthetők azonos mélyszerkezeti mondatokból származó vonatkozó mellékmondattal *(keskustelussa, joka loppui eilen)*. Az egyidejű passzív alak modális jelentést is hordoz *(rakastettava ihminen)*, az előidejű pedig befejezetlen cselekvésre is utalhat *(pelätty opettaja)*.

A *-mA* képzős ágens- participium jellemzője az, hogy logikai alanya mindig megjelenik a felszíni szerkezetben is. Funkciója jelző *(opiskelijoiden suosima ravintola)* vagy á l l í t m á n y i k i e g é s z í t ő *(vastalause oli minun esittämäni)*. A főnévi igenév utójelzőként szolgál *(he etsivät tilaisuutta jättää meidät)*.

Az igeneves szerkezetek h a t á r o z ó k é n t három csoportban tárgyalhatók. A hely- és irányhatározók *(Aikuiset istuvat jo syömässä. Tulkaa syömään! Naiset tulivat saunomasta)* elemzése az azonos alanyú tárgyi igeneves szerkezetéhez hasonlít. A módhatározók is általában azonos alanyt feltételeznek *(Menimme saareen uimalla. Yleisö poistui taputtamatta. Tulija avasi oven arastellen)*, kivéve néhány általános alanyú mondatot *(Ei uni maaten lopu)*.

Az időhatározói szerkezetek a *kun*-kezdetű mellékmondatokat rövidítik. Újszerű a *-ksi* ragos alakok idesorolása, melyek valóban gyakran csak utóidejűségét, nem pedig a cselekvő szándékát fejezik ki. Ezáltal a perfektum *(Juotuaan maidon lapsi rauhoittui)* és a praesens *(Juodessaan maitoa lapsi nojaa tyynyyn)* mellé futurum is kerül *(Hän kompasteli kaatuakseen ...)*.

Legkevésbé mondatszerűek a n o m i n a l i z á c i ó eredményeképpen létrejött szerkezetek, melyek *-minen, -nti, ntA, -Us, -UU, -U, -O* és *-e* képzős cselekvésneveket

tartalmaznak. Minderről a szükséges transzformációk bemutatásával részletes képet kapunk.

A könyvet az irodalom- és rövidítésjegyzék és részletes tárgymutató zárja (400—425).

Befejezésként hadd álljon itt néhány kiragadott mondat abból a gondolatrajzásból, melyet a kötet olvasása és értékelése szükségképpen elindít.

— Auli Hakulinen és Fred Karlsson korszakalkotó munkát hozott létre.

— A mű nemcsak a finn mondattan további kutatásának lesz alapja hanem más nyelvek leírásában is segíthet. A magyar nyelvész, aki a modern elméleteket elsősorban indoeurópai nyelvekre alkalmazva ismerte meg, különösen örül egy finnugor nyelv leírási kísérletének.

— Viszont újra meg újra meg kell állapítania, hogy a finn szintaxis mennyire eltér a magyartól. Az a néhány vonás, ami a finnugor nyelveket összeköti, jelentéktelennek tűnik a különbségek mellett — a determinálás más módja, a partitivusz megléte, a nominális mondat hiánya, a kvantorok szintaktikai viszonyai, az összetett szerkezetek másféle rendszere, az információközlés eltérő módjának különböző hatásai, s sorolhatnánk még tovább. A különbségek tudatosítása viszont saját nyelvünk ismeretéhez visz közelebb.

— Finnugor szintaxisról (ha létezik egyáltalán) addig nem álmodozhatunk, míg az egyes finnugor nyelvek szintaxisát ilyen alapossággal meg nem ismertük. Van tehát feladat bőven, s az is a könyv egyik érdeme, hogy további kutatásra sarkall.

Csepregi Márta

Kaarina Karttunen: Nykyslangin sanakirja

Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo—Helsinki—Juva 1979. 333 l.

A szleng fogalma — véli a szerző — megváltozott: régen az utcakölykök, a bűnözők, az alvilág nyelvének tekintették, ma inkább a sokarcú beszélt nyelv egyik megnyilvánulási formájának. A határok egybemosódnak, nehéz azokat megvonni egyrészt a szleng és a hétköznapi stílus, másrészt a szleng és a népies kifejezésmódok között. A szerző úgy véli, hogy a szleng akár társadalmi rétegek nyelveként is felfogható, mivel életkori, szakmai stb. közösségekben jön létre és azokban használatos. A rétegek, a csoportok szlengje az együvétartozás érzését erősítheti és akár a titkos nyelv jellegét is magára öltheti.

A szleng az igényesebb hétköznapi nyelvhasználattól elsősorban szókincsében különbözik. E sajátos szókincs forrása manapság mindenekelőtt a nemzeti nyelv, korábban inkább az idegen nyelvekből merítette új elemeit. Főleg a svéd, mostanában inkább az angol az idegen „bázisnyelv", néhány szóval azonban az orosz is hozzájárult a finn szleng bővüléséhez. Karttunen szerint a mai finn szleng a múlt század végén alakult ki Helsinkiben, majd átterjedt a déli városokba; az irodalom és a hírközlő eszközök révén ma már bizonyos fokig az egész országban elterjedt. Van már egy „közszleng", amelyet területi és társadalmi hovatartozástól függetlenül elég széles néprétegek értenek. Sokan azonban, ha értik is, nem fogadják el nyelvi normaként e nyelvi változatot, amely elsősorban a fiatalok körében népszerű. A „közszleng" mellett vannak helyi variánsok is, amelyeknek a helyi dialektusok képezik a bázisát. A csoportnyelvek, a szleng egyes típusainak számbavételekor a szerző szinte a mikroközösségek egyéni nyelvhasználatát is beleérti a szleng fogalmába, amivel már nehéz egyetérteni, mert a szleng voltaképpen egy színes, fésületlen stílusú, polgárhökkentő köznyelv.

Az anyaggyűjtés során Karttunen a „közszlengen" kívül beledolgozta munkájába az egyes szakmák, kisebb csoportok szakmai szókincsét is, viszont figyelmen kívül hagyta azon csoportok nyelvhasználatát, amelyekéről nem rendelkezett megbízható anyaggal. A rövidítésjegyzékből kiderül, hogy a speciális szlengek közül melyek vannak képviselve: Helsinki szlengje, a kábítószeresek, az iskolások, az újságírók, az ornitológusok (!), az orvosok, a zenészek, a cigányok, az éttermi dolgozók, a katonák stb. szókincse van feldolgozva a szótárban. A mintegy 6000 címszavas mű anyagát egyrészt irodalmi művek, fordítások, az ifjúsági irodalom, a sajtótermékek stb., másrészt szlenget beszélő „nyelvmesterek" szolgáltatták. A szerző arra törekedett, hogy a 60-as és 70-es évek szlengjét dolgozza föl. A szűk körben használatos, alkalminak tűnő szavakat nem vette fel. Sok-

szor, mint írja, nehéz volt eldöntni, hogy egy-egy szónak van-e helye a szótárban, nem inkább a köznyelv eleme-e vagy nem éppen ízes, népies megnyilatkozásnak tekinthető-e. Így pl. az *ittasság* megjelölésére szolgáló kifejezések többnyire népnyelvi eredetűek, de könnyen gyökeret eresztettek a szlengben is.

Futólag megemlíti – a nyilván önálló tanulmányra is érdemes – leggyakoribb képzőket, kifejezéstípusokat, utal arra, hogy a szlengszók általában rövidek. Nagyon fontos, hogy e szókincsre jellemző a köznyelvből teljesen hiányzó vagy minimális megterheltségű fonémák és hangkapcsolatok (pl. a szókezdő mássalhangzókapcsolatok) gyakorisága.

Élvezetes, mulatságos, szórakoztató, a nyelvi találékonyságot remekül szemléltető olvasmány a mai finn szleng szótára: *bordelli* (katonai szleng): rendetlenség, fejetlenség, tumultus, (civil) zsivaj (vö. m. *kupi*, *kupleráj*); *broileri* (tengerész szleng): gyorsított kiképzésben részesített kormányos; *bumerangi* (katonai szleng): a szabadság iránti kérelem elutasítása, pl. 'a kérvény bumerángként visszajött'; *itäsuomalainen* [tkp. 'kelet-finn']: szovjet, (tengerész szleng:) szovjet hajó; *makkaraturisti* [tkp. 'szalámiturista'] v. *fileesvensson* [tkp. 'filé-Svensson']: Finnországba húst vásárolni átjáró svéd; *naapurilähiö* [tkp. kb. 'szomszédos település']: 1. Szovjetunió, (=) „Kelet-Finnország", 2. vodkából, kakaólikőrből kevert koktélfajta; *nahkahousu* [tkp. 'bőrnadrág'] v. *lapinpolttaja* [tkp. lappföldi gyújtogató']: német; *vasenkätinen* [tkp. 'balkezes']: 1. svéd v. finnországi svéd (a korábbi svédországi baloldali közlekedésre utal), pl. *puhua vasenkätistä* svédül beszél, 2. homoszexuális.

A szótár végén van a jelentésmutató, amely tulajdonképpen közfinn–szleng szótárnak is tekinthető. Ebből az is kiderül, hogy mely fogalomra van a legtöbb szlengszó, pl. 'részeg' (101), 'jó' (83), 'ostoba' (70), 'iszik' (40), továbbá: '(meg)ver', 'elmegy', 'vidéki', 'rendőr', 'beszél', 'pénz', 'nő/lány' stb. – Sajnálhatjuk, hogy a szótár nem tartalmaz etimológiai utalásokat.

E szótár összeállításával Karttunen segédeszközt kívánt adni a szlenget is felhasználó modern finn irodalmi művek olvasóinak, a fiataloknak és a nagyközönségnek. És amint rámutat, hasznát vehetik a fordítók, a szerkesztők és a nyelvészek is.

Hasznos és érdekes munkának találom a finn szlengszótárt. A finn szlenget és történeti gyökereit jól ismerők persze sok mindenről másként vélekedhetnek, mint a szerző (és a magamfajta külső „fogyasztó"); így pl. JAAKKO LAINE a Parnasso 1979/8. számában meglehetősen éles szavakkal kifogásol egyet s mást, talán nem is minden esetben alaptalanul, de arról nem feledkezhetünk meg – mégha vannak is előzmények e műfajban Finnországban –, hogy mégis csak Kaarina Karttunen állította össze az első „közszlengszótárt".

Úgy tudom, a Nykyslangin sanakirja Finnországban bestseller lett. Ha ez az információm nem téves, a szlenget értők, a „szlengül" passzívan tudók jobban meg akarják ismerni ezt az aszfalton termett vadvirágot. Érthető is, hiszen általa színesebben, ízesebben, hangulatilag aláfestve fejezhetők ki bizonyos közlendők, persze nem feledkezve meg arról, hogy alkalmazása nem mindenütt és nem minden alkalommal helyénvaló. Azt hiszem, a magyar szleng szótárszerű feldolgozása is hasznos volna: sokat elárulna napjaink nyelvteremtő szelleméről (vö. pl. *citrompofozó* 'utcaseprő', *csillagvizsgáló* 'kancsal', *pléhsuszter* 'bádogos' [l. BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Budapest 1963. 367]), és biztosan jó üzlet volna a megjelentetést vállaló kiadónak is.

HONTI LÁSZLÓ

Lembit Vaba: Läti laensõnad eesti keeles

Valgus, Tallinn 1977. 303 l.

Az észt (és a finnségi) nyelvek lett (és balti) jövevényszavainak a kutatása több mint egy évszázada megindult, azóta több száz régi szó balti párhuzamait mutatták be. Dolgozatának tudománytörténeti áttekintésében a szerző maga is vagy negyven ilyen munkát sorol fel, bemutatja kétes vagy biztos eredményeiket. A legóvatosabb becsléssel is vagy 1300 esztendős lett-észt nyelvi kapcsolatok tükrében ez nem is nevezhető túlzottan nagy számnak. A huzamosan azonos életmódbeli és történeti sors számos átvételt tett lehetővé, másrészt a nyelvhatár sem volt azonos a mai politikaival, sőt a mai Lett Szovjetköztársaság területén is van néhány észt nyelvsziget Ludza/Lutsi, illetve Gulbene

és Alūksne területén (az utóbbi csoport neve az észt nyelvjáráskutatásban „Leivu" dialektus).

A tájékoztató bevezetés után a szerző több csoportban sorakoztatja föl a lett eredetű észt szavakat. Előbb az általában ismert, majd a lettországi észtben megtalálható adatok következnek abécésorrendben. A második listánál utal arra, ha az előzőben is előfordult a szó. Minden szónál feltünteti a kellő adatokat, és ahol van, az erre vonatkozó szakirodalmat. (Itt legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy noha utal a néprajzi párhuzamokra, ezek forrásműveit az egyes szavaknál nem sorolja fel.) A hangtani rendszert külön fejezet foglalja össze, majd a jövevényszavak témacsoportjait sorolja fel. Természetes, hogy itt a földművelés, állattartás, halászat, építkezés, növény- és állatnevek, néhány betegségnév a leggyakoribbak. Több emfatikum, felkiáltás, jónéhány ige, melléknév, adverbium is átkerült az észt nyelvbe, a szoros nyelvi kapcsolat bizonyságaként. Külön részletezi a szerző a jövevényszavak területi elterjedését az észtben. Ami a történeti forrásokat illeti, itt külön veszi a régibb észt nyomtatott szövegeket, a népköltészeti alkotásokat. A kötet végén részletes orosz kivonat, valamint a felhasznált irodalom könyvészete olvaható.

A több mint 700 szó gondos adatolása esemény a balti és a balti-finn nyelvtudományban. A szerző nem merészkedik a történeti és etnogenetikai következtetések területére, inkább az adatok összegyűjtését tartotta feladatának, a jövevényszavak biztos átvételét az utóbbi évszázadokhoz köti. Munkája értékét akkor látjuk, ha összevetjük korábbi, hasonló művekével. ZEPS a lett nyelv balti finn jövevényeivel, illetve párhuzamaival foglalkozott (Latvian and Finnic Linguistic Convergences. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 9. Bloomington 1962), itt vagy 300 észt és több mint 200 liv szót dolgozott fel. Ő is használ elterjedési térképeket, fonológiai rendszerezése pedig nemcsak igen pontos, hanem a maga idejében módszertanilag is új eredmény volt. SUHONEN disszertációja (Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. MSFOu. 154. Helsinki 1973) szintén igen gondos nyelvészeti apparátussal több mint 2500 adatot tartalmaz (a szavak száma ennél kisebb, mivel a szerző a fonetikai és írásmódbeli különbségeket külön tartja nyilván). Ő foglalkozik a művelődéstörténeti és germanisztikai szempontokkal is, mivel a liv nyelvbe lett közvetítéssel gyakran német szavak kerültek, amelyek társadalmi értelmezése általában a 16—17. századra utal. Voltaképpen csupán az orosz jövevényszavak feldolgozása hiányzik most már, ezek zöme azonban újabb keletű lehet. Kár, hogy Vaba nem utal arra, a lett szavak milyen területi megoszlást mutatnak. Erre lett volna mód, hiszen 1964-ben megjelent RUDZĪTE kitűnő lett nyelvjárásmonográfiája (Latviešu dialektoloģija). Az egyes lett szavak további balti, illetve német párhuzamait legfeljebb az idézett irodalom témáit ismerve lehet olykor megsejteni. A szláv párhuzamokat illetően pedig mindmáig TRAUTMANN klasszikus könyvében (Baltisch-Slavisches Wörterbuch. Göttingen 1923) találjuk a legtöbb adatot. A szovjet baltisták közül NEPOKUPNYJ könyvei inkább litván, mint lett adatokra támaszkodnak, IVANOV és TOPOROV is inkább a régi és a porosz adatokat helyezik előtérbe. Egyszer ennek ellenére érdemes volna összegezni eredményeiket a finnségi nyelvek balti kapcsolatait illetően is. Hasonló, de mindenek előtt fonológiai jellegű munka viszont T. M. SUDNIK Dialekty litovsko-slavjanskogo pogranič'ja (Očerki fonologičeskih sistem. Moskva 1975) c. monográfiája, amelyben négy, a bjeloruzs-litván nyelvhatáron levő község dialektusait vizsgálta. Ezt a munkát Vaba adatainak értékelésekor módszertanilag is fel lehet használni.

Vaba könyve kiindulópontja lehet a későbbi nyelvtörténeti és művelődéstörténeti kutatásnak is. Arra is gondolni kellene, hogy a két nyelv népköltészetében a poétikai rendszerek, valamint a metrikai megoldások is összevethetők egymással. Ennek részletezése nem lehetett a szerző feladata, de az elvégzendő munkák között számon kell tartanunk e témaköröket is.

VOIGT VILMOS

Wolfgang Steinitz: Ostjakologische Arbeiten Band IV*. Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie

Akadémiai Kiadó, Budapest – Akademie-Verlag, Berlin – Verlag Mouton, Den Haag 1980. XV + 498 l.

A kötetben szereplő tanulmányok egytől egyig reprintek: többnyire a ritka és ma már nehezen hozzáférhető folyóiratokban, időszakos kiadványokban, gyűjteményes kötetekben publikált kis mesterműveket kötözték csokorba az Ostjakologische Arbeiten szerkesztői és a hagyaték gondozói, vagyis Wolfgang Steinitz tanítványai.

A bevezetőben Ewald Lang futólag utal Steinitz kalandos életére, amikor a viharos történelmi események arra kényszerítették, hogy országról országra meneküljön; mindez nem szegte kedvét, hogy a germanisztikától a finnugrisztikához eljutott tudós azzal foglalkozzon, ami számára a legkedvesebb volt, vagyis a finnugor népek nyelvével és néprajzával. Az előszó szerint Steinitzet három dolog motiválta a választásban: 1. a Finnország, a finnugorok nyelve és kultúrája iránti lelkesedés, 2. az osztjákság megismerésének a vágya, 3. a néprajz, különösen pedig a népdalok iránti érdeklődés. Szépen vall erről a szüleihez intézett ifjúkori leveleiben (ezekből idéz is Ewald Lang).

A kötet első írása egyben Steinitz első osztják vonatkozású tanulmánya: Magánhangzóilleszkedés az osztjákban (3–4). Szóban ugyan már N. K. Karger felhívta rá Steinitz figyelmét, de (saját gyűjtésű) nyelvi anyagon mégis csak ő tudatta a szakmai körökkel, hogy a keleti osztjákban is van a magyarból és a finnből jól ismert magánhanzóharmónia. Talán jelkép is ez az írás: ez volt legelső közleménye az osztják nyelvről, de már ezzel is egy igen fontos kérdést tisztázott.

Aki finnugrisztikával foglalkozik, tudatában van annak, milyen nehéz beszerezni bizonyos kiadványokat, különösen akkor, ha nem is a közelmúltban jelentek meg. Ezért igen örvendetes, hogy Steinitz korai osztják nyelvtana, amely Хантыйский (остяцкий) язык címen jelent meg a különleges ritkaságszámba menő Языки и письменность народов Севера I. kötetében (Leningrád 1937), most újra közkinccsé lett (5–62). Ez az első, teljességre törekvő északi (kazimi) osztják nyelvtani leírás. Hasznosította benne az elődök által felhalmozott ismereteket, de mégis talán a közvetlen, eredeti forrásból merített információk dominálnak benne. Viszonylag kis terjedelemben is képes érdemben szólni az osztjákok dialektusairól, népnevük elemzéséről, az osztjákológia történetéről, az írásbeliségről és persze főleg a kazimi nyelvjárásról. Gazdag ismereteinek csak egy részét sűrítette bele e tanulmányba, hiszen a fonetika alig több mint hat nyomtatott oldalt tesz ki, pedig sok fontos részletkérdésről lett volna még mondanivalója, amit bizonyít a kéziratos Skizze des Vokalismus des Kazymer Dialektes (vajon miért nem szerepel ez a tétel a 494. lapon a kéziratos művek listáján?). Azon túlmenően, hogy ez volt az első hiteles kazimi nyelvtan, amelynek adatait, megállapításait ma is helytállóknak ismerjük, azért is fontos, mert a későbbi, ill. később megjelentetett (Karjalainentól és Rédeitől származó) leírásokból kibontakozó képtől némiképpen eltérnek (pl. a személyjelölő szuffixumokat illetően l. az én táblázatos összefoglalásomat: NyK 78: 83). (Csak zárójelben jegyzem meg: ha sokkal alaposabban és nem csak szúrópróbaszerűen ismernénk az osztják nyelvterület különféle nyelvi jelenségeit, milyen ragyogóan feldolgozhatnánk nyelvatlaszszerűen pl. a morfológiát!).

A Справочник по орфографии хантыйского языка (63–71) nem annyira tudományos, mint inkább praktikus célokat szolgáló írás. A 30-as években a mellékjeles latin írásról az osztják írásbeliséget (mint annyi más új írásbeliségű, a Szovjetunióban beszélt nyelvet) cirillre változtatták. A cikk ismerteti a betűk hangértékét, a korábbi latin és az újabb, cirill alapú helyesírás jeleinek kölcsönös megfelelését. Az idézett adatokból látható, hogy e szabályok is a Kaz. nyelvjárásra lettek kidolgozva. Az „*л' (l)*" (= *л*) kapcsán tett megjegyzéséből (64) kiderül, hogy akkoriban ezt a dialektust szánták az egész osztjákság hivatalos nemzeti nyelvének. E helyesírási „szabályzatnak" nagy pozitívuma v o l t az első szótagi hosszú (teljes) magánhangzóknak betűkettőzéssel való jelölése. Mint tudjuk, Steinitznek ez a javaslata sajnálatos módon csak írott malaszt maradt. Az egyes betűk hangértékének ismertetésekor nyelvjárási különbségekre is rámutat, bár ezek informatív értéke ma már nem túl nagy.

A kötetben szereplő tanulmányok túlnyomó többsége etimológiai tárgyú, méghozzá többnyire az obi-ugor nyelvekbe bekerült zürjén, szamojéd, tatár és orosz jövevényszavakat, valamint az orosz nyelv vogul és osztják eredetű szókincsét vizsgálja. Steinitz

* Az I. és II. kötetről szóló beszámolómat l. NyK 79: 440–442.

e téren talán egyedülálló érdemeket szerzett. E cikkeket bedolgozta, ill. munkájának örököse, GERT SAUER bedolgozza az általa kezdeményezett Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache c. nagyszabású és példás munkába.

A Zur „Homonymophobie" in einer illiteraten Sprache (331—333) a hangváltozások következtében létrejött déli osztják homonímákról és a homonímia kiküszöbölésének módjairól ad számot. E cikk 1970-ben, a Marcel Cohen-Emlékkönyvben látott először napvilágot, majd három évvel később VÉRTES EDIT publikált ugyanerről a témáról (Durch lautgesetzliche Entwicklung entstandene südostjakische Homonyme. MSFOu. 150: 452—459). Ez bizonyíthatja, hogy megközelítően egy időben érhet be két (vagy több) kutató munkásságában ugyanolyan vagy rokon kérdések megválaszolása, tárgyalása.

Die objektive Konjugation des Ostjakischen (72—91): A szerző nagyrészt saját gyűjtésű anyagon vizsgálja meg az osztják nyelvjáráscsoportok történeti morfológiai vonatkozásait.

A Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien (92—107) a kötet azon írásai közé tartozik, amelyeknek újbóli kiadása már régóta igen esedékes volt. Ez a cikk ma is alapvető fontosságú az osztjákok (és a vogulok) társadalmi szerkezetének és az egyes társadalmi egységek megnevezésének kutatása szempontjából.

Steinitz kedvenc kutatási területe volt az obi-ugor hangtörténet. Osztják és vogul vokalizmustörténete értékes segítséget nyújt mindazoknak, akik ugor és finnugor hangtörténettel foglalkoznak. Szándékában állt az obi-ugor alapnyelv vokalizmusáról egy nagyobb munkában beszámolni. E mű voltaképpen el is készült, több fejezetet publikált is belőle, amelyek az ismertetendő kötetbe is bekerültek (Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte, 142—150; Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte, 223—236; Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus, 316—321) nagyobb része azonban kéziratban maradt, valamilyen okból húzta, halogatta a kiadását. Gondolom, nem tartotta minden szempontból megnyugtatónak. Steinitz ezen munkájával különösen jól megismerkedtem (a kézirattal is), számos ponton jutottam az övéitől eltérő eredményekre, de kiindulásul az ő gondolatai, tételei szolgáltak: obi-ugor vokalizmustörténeti tanulmányaimhoz ő szolgáltatta a közvetlen előzményt, amelynek hiányában sokkal több nehézséggel kellett volna megküzdenem.

Nagyon tanulságos a Zu vorrussischen Namen und ihrer Aufnahme und Wiedergabe im Russischen (284—291) két szempontból is: egyrészt rámutat a kontár etimologizálás szükségszerű melléfogásaira (félő, hogy nem mindenki szerez tudomást róla, akit illetne), másrészt osztják helyneveket etimologizál és az *osztják* népnév eredetét kutatja nagy gonddal és logikus okfejtéssel.

Rövid, eredeti felfogású áttekintést ad a finnugor alapnyelv mássalhangzórendszeréről és az egyes hangok mai folytatóiról a Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus (117—141) c. tanulmány. Finnugor vokalizmuselméletéhez hasonlóan bátor, friss szemléletű elképzeléseket, magyarázatokat tartalmaz, amelyek vitákat is váltottak ki. Mégha téziseinek egy részét megkérdőjelezzük vagy éppen cáfoljuk is, tagadhatatlan, hogy az egyértelmű, nyílt fogalmazás és állásfoglalás termékeny párbeszédeket eredményezett, és éppen neki köszönhetjük, hogy ma sok kérdést egészen más megvilágításban látunk, mint a korábbi kutatók.

A Kuryłowicz-Emlékkönyvben jelent meg eredetileg a Zur Periodisierung der alten baltischen Lehnwörter im Ostsee-Finnischen c. tanulmány (297—303), amelyben hangtörténeti fejtegetései meggyőzik az olvsót, hogy nemcsak a fő hivatásul választott finnugrisztika, hanem a baltisztika és a germanisztika is közel állt a szívéhez. Hangtani kritériumokat keresett és — úgy tűnik — talált is a finnségiben meglevő balti elemek egyes rétegeinek elkülönítésére (természetesen csak baltista volna a megmondhatója, mennyire helytálló Steinitznek a baltival kapcsolatos fejtegetése).

Die Konsonantenquantität im Finnougrischen (342—348) részben a Zur Periodisierung . . . tanulságaira támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy a finnugor alapnyelvben nem voltak gemináták, hanem szóbelsejében az általánosan elfogadott *t-tt*, *k-kk* oppozíció helyett *δ-t*, *γ-k* oppozíciónak kellett lennie. Steinitz közli (348), hogy maga is látja hipotézisének nehézségeit. Őszintén sajnálhatjuk, hogy már nincs módja e feltevésének igazolását megkísérelni, mivel így alighanem csak tudománytörténeti kuriózum marad.

Steinitznek a finnugor rokonsági viszonyokat tárgyaló tanulmánya (Das System der finnisch-ugrischen Verwandtschaftstermini, 354—359) első alkalommal nálunk jelent meg (NyIOK 10: 321—334). A német nyelven való publikálásnak örülhetnek mindazok, akik finnugor rokonsági terminológiával foglalkoznak, de magyarul nem olvasnak.

Bízvást állíthatom, hogy a kötet legfőbb „attrakciója" a Steinitz 1935. évi szibériai útjáról íródott napló (sajnálatos módon) lerövidített változata. Érdekes olvasmány:

beszámol az utazgatás viszontagságairól, a nyelvmesterekkel végzett munkáról stb. Látható, hogy nem volt éppen minden nehézségtől mentes a helyszíni munka. Voltaképpen szinte távirati stílusban íródott a napló, mégis atmoszférateremtő ereje van. Számos élménye volt, hadd idézzek ezek közül a Nary-Karyban eltöltött napok tapasztalataiból: „19. August. Um 1/2 9 Uhr aufgestanden, noch müde. Gestern war voskresenie (Sonntag), heute ist wieder Arbeitstag für sie. Teetrinken, dann ins Tuzsowjet, den Appaat wieder einpacken. Der blinde JARKIN kommt wieder, ich frage einiges, zeichne einige Liederanfänge auf: es ist sehr wchwer mit ihm. Dann spielt er, mehrere Frauen hören zu, fordern ihn immer wieder auf, wollen sogar tanzen. Wirtschafterin muß aber weg, ich hab auch keine große Lust mehr – also Schluß. Ich geb ihm sein Geld und Wodka. – Im Tuzsowjet sind Zeitungen angekommen (vom Ende Juli !), ich lese dort, warte auf Bescheid, wann Dampfer kommt. Bekomm schließlich die Nachricht: in der Nacht zwischen 2 und 4 Uhr. Man beglaubigt meine Papiere, ich kopiere statistische Angaben über die Bevölkerung. (Nur Chanten, andere Nationalitäten außer Russen gibt es bei uns nicht, sagt der Sekretär. Auch der Vorsitzende sagt, er verstehe nicht, was Wogule, Ostjak, *Sośva*-Anwohner usw. sein soll.)" (413). Hogy miféle nehézségekkel találhatta magát szemben Steinitz a helyszíni gyűjtés során, mutatja az október 8–10. napok krónikája (427–428). Bizonyára érdekes volt, amikor PÁPAY és KARJALAINEN nyelvmestereinek nyomára bukkant (416, 420). Helyenként a feleségéhez írt levelekből vett részletek színesítik a beszámolót. Tudományos munkáját végezve és a mindennapok nehézségeivel hadakozva is nyitott szemmel figyel a tőle oly távol került külvilág eseményeire: érdeklődéssel és aggodalommal várja a nemzetközi élet híreit. E naplókivonat már csak azért is izgalmas olvasmány, mert Steinitz előtt csak a századfordulón jutottak el utoljára külföldi (magyar és finn) gyűjtők a vogulok és az osztjákok földjére. Steinitznek és így a tudománynak is kivételes ajándék volt ez az út, hiszen azóta sem nyílt mód arra, hogy külföldi szakemberek Szibériában élő uráli népek lakóhelyein végezzenek nyelvészeti és néprajzi kutatómunkát.

A kötet zömét Steinitz 32, már korábban közreadott kisebb-nagyobb tanulmányának a (megjelenés sorrendjében közölt) reprintje (3–379) és a hozzájuk fűzött kéziratos megjegyzések (380–388), a sajtóhibák és a javítások jegyzéke (389–390) teszik ki, a többit a szibériai expedíciós napló (397–432), valamint az expedíció eredményeiről az Északi Népek Intézete számára készített jelentése (432–435) foglalják el. Steinitz kéziratos hagyatékának listája (436–441), a kötetben szereplő szibériai helynevek jegyzéke (442–443), válogatás Steinitz szibériai fényképfelvételeiből (445–456), a Ленин пант хуват c. osztják nyelvű újság Steinitz 70. születésnapját köszöntő cikkének facsimiléje (457), az Ob-vidék igen vázlatos térképei (458–460) és a függelékben Steinitz publikációinak, kéziratainak, az ő kezdeményezésére íródott szakdolgozatoknak és disszertációknak a jegyzéke (461–495), valamint az Ostjakologische Arbeiten II. kötetéhez fűzött utólagos megjegyzések zárják le a könyvet.

Ez a kötet Steinitz osztják vonatkozású írásainak talán a legfontosabbjait tartalmazza. A kéziratos hagyaték egy része majd a III. kötetben jelenik meg; a kéziratos hagyaték olyan bőséges és sokrétű – írja Ewald Lang az előszóban –, hogy annak publikálása teljes egészében nem lehetséges, hanem csak részben. Mivel a most ismertetett kötetben megtaláljuk a kéziratok felsorolását is, nyilván azok is hozzáférhetők lesznek a kutatás számára.

E szép könyv ismertetése során szinte nehezemre esik szóvá tenni néhány kiigazításra érdemes sajtóhibát. A tartalomjegyzékben és a kötetben a címek alatt szögletes zárójelben közlik, hogy az illető munka milyen sorszámot kapott az életmű jegyzékében, e számok néhány esetben azonban tévesek: 371 → 382 (331. l.), 372 → 370 (334), 379 → 380 (349), 382 → 385 (354); a VIII. lapon a 2. jegyzetben közölt „cím" alapján a magyar folyóiratokat kevésbé ismerő olvasók aligha jönnek rá, hogy „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei" c. periódikában jelent meg a Steinitz-nekrológ. – Mivel az értelemzavaró hibákat kijavítani soha sincs késő, megjegyzem, hogy az I. kötet szinjai nyelvtani vázlatában a *lēza* 'wird gegessen' (23) jelentésmegadása téves, helyesen: 'wurde gegessen'.

A steinitzi életművet keresztmetszetszerűen bemutató kötetről ennél részletesebben nem érdemes beszámolni, mert az újra kiadott munkák benne voltak és vannak a tudományos vérkeringésben, és e leghívebb beszámoló sem helyettesítheti az eredeti művek elolvasását, amit mindenkinek ajánlok.

Nem puszta formaság, ha a mai és az elkövetkezendő kutatók nevében köszönetet mondunk e könyv (sorozat) megjelentetéséért azoknak, akik megszületése körül bábáskodtak !

Végezetül még egy fontos apróságot szeretnék megemlíteni: Steinitz mindig vilá-

gosan fogalmazott, soha nem hagyott kétséget nézetei elől. Igen nagyra becsülhetjük az ilyen kutatói magatartást, mert ez a tévedés lehetőségének, kockázatának a tudatos vállalása. Tévedései is olyanok, amelyekből tanulhatunk. Nagy erényének látom, hogy mert újat mondani, nyilván nem félt attól, hogy nem tekintik majd tévedhetetlennek (nem volt híve a „se hideg, se meleg", „így is jó meg úgy is jó" megnyilatkozásoknak).

***

Kissé furcsának tűnik, hogy a sorozat IV. kötete előbb jelent meg, mint a III. A hagyaték gondozói a jelek szerint nem számoltak azzal az egyébként eléggé előrelátható ténnyel, hogy a kéziratos osztják szövegek feldolgozása, sajtó alá rendezése nem halad olyan gyorsan, mint az egyes tanulmányok újbóli kiadása.

HONTI LÁSZLÓ

Mutató A Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez

Összeállította: BALOGH LAJOS, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU[1]

A Magyar Nyelvjárások Atlasza hat kötetének kiadása 1977-ben fejeződött be, s a róla szóló egyik ismertetés a következő megállapítással zárul: „Áttekintve »A magyar nyelvjárások atlasza«[2] hat kötetének 1162 térképét, melyek általában 395 kutatóponton szemléltetik egy-egy fogalom sokszor különböző etimonú neveinek fonetikailag pontos szóalakjait, hang- és alaktani sajátságait, melyeket kellő mértékben és formában becses megjegyzések is kísérnek, elmondhatjuk, hogy a magyar nyelvatlasz megalkotói jeles művel ajándékozták meg a magyar nyelv- és néptudományt; olyan művel, melyet egyéb tudományágak művelői is haszonnal forgathatnak. Bizonyos az is, hogy nyelvatlaszunkat a legjobbak között tartják majd számon" (NyK 80: 427).

Most már megjelent ennek Mutatója is, mely a NyA-ban való eligazodást, tájékozódást, az anyaggyűjtést a kutató számára megkönnyíti.

E fontos segédeszköz a következő fejezetekre tagolódik: Előszó (7—16), Szómutató (17—169), Nyelvtani mutató bevezető megjegyzésekkel (171—181) és Címszójegyzék (A térképlapok számrendjében) (183—196).

Az Előszó minden szükséges tájékoztatást megad e mű céljáról és sikeres felhasználásának módjáról.

Célja: a NyA hat kötete óriási adattárából való anyaggyűjtésnek, a benne levő értékes anyag teljes kiaknázásának megkönnyítése. Nem forrásmű tehát, hanem eszköz: a NyA, a forrás teljes felhasználására. Ezt célozza az Előszó sok szempontú, világos és praktikus útmutatása, amelyet mindenkinek át kell tanulmányoznia, aki gyümölcsözően fel akarja használni a NyA anyagát.

A Szómutató, a Mutató törzse, igen világos fölépítésű minden tekintetben; eligazít a NyA teljes anyagában. Tájékoztat a NyA.-ban rögzített hatalmas anyagnak minden lényeges, összefüggő és egyedi nyelvjárási jelenségeiről, mégpedig lexikai, fonológiai-fonetikai és morfológiai tekintetben egyaránt, sőt több más tudományágnak is hasznos anyagot kínál.

Teljes egészében közli a Szómutató valamennyi térképlap címszavát és sorszámát, félkövér szedéssel. A lexikai, a fonológiai-fonetikai és morfológiai jellegű mutatószók nincsenek kiemelve.

Mivel a NyA hat kötetében rengeteg adat van, valamennyi adat hang- és alakváltozatát nem közölhette a Mutató, terjedelmét nagyon megduzzasztotta volna, ami a tájékozódást különösebben nem is segítette volna elő. A szerzők megtalálták annak módját, hogy milyen mértékig közöljék a nyelvjárási adatokat a Szómutatóban.

Helyes, hogy valamennyi lexikális változatnak benne van a NyA-beli lelőhelye e mutatóban. Például: „A kukorica *tuskója*" (38) fogalmának minden megnevezését megtaláljuk a maga helyén a betűrendes jegyzékben térképlapja számával együtt: *csutka, csutkatű, csuma, buckó, tusa, törsök, komp, rákláb* stb. — Ezek több nyelvészeti részdiszciplina szempontjából is fontosak lehetnek, de a nyelvészeten kívül más tudományágaknak is felvilágosítással szolgálhatnak a NyA-ban.

[1] „A mutató összeállításának előkészítésében részt vettek: Futás Katalin, Kucsera Judit és Mészáros Ágnes."

[2] E mű rövidítésének a NyA. látszik a legmegfelelőbbnek.

A szavak fonológiai-fonetikai változataiból csak azok kerültek bele a Szómutatóba, melyek hangalakjuk miatt esetleg nehezen lennének megtalálhatók, pl. a *bont* mellett a *bant* 'foszt'; a *hant* 'göröngy' mellett a *hont, hunt;* a *tűz* mellett a *tyúz* és *tíz*. Ezzel szemben az *egyenes* mellett az *igenyes, igyenes* stb. már nincs a szójegyzékben, mert ezek ismertebbek. Hasonlóképpen nem vették bele a szójegyzékbe a *vasárnap* térképlapja *vosárnap, vesárnap, vasárnop* hangváltozatait sem. Az efféle hangváltozatok mellőzése a szójegyzékben indokolt, nem okoz nehézséget a kutatónak ezek hiánya a Szómutatóban.

A NyA alaktani anyaga is jól kiviláglik a Szómutatóból; igen hasznos a Balogh Lajos által készített „Nyelvtani mutató" is (171—181), melynek Bevezetése, továbbá ige- és névragozási táblázatai is jól szolgálják a tájékozódást. —

Néhány példa a szerkesztők alaktani szempontú tájékoztatására: A *kiszedj ü k* [a krumplit] térképlapja (311) a determinált igeragozás kij. m. jelen többes 1. sz. nyelvjárási állapotát rögzíti. Nyilvánvaló, hogy az Ormánságban és még más nyelvjárásokban is ebbe az igeragozási rendszerbe tartozik bele a *kiájunk, kiájjunk, kiszedjünk, kivájjunk* [a krumplit] is, ezek ugyanis mind a 311. térképlapon vannak. Ezeket meg is találjuk a Szómutatóban, betűrendbeli helyükön, így: „kiájunk 'kiássuk' 311" stb. — Hasonlóképpen az 'olvasol' jelentésű „olvass" és „olvassz" is a betűrendi helyén van. — Helyes, hogy a „lovam 'lovaim' 964"; „ökrünk 'kny.' 1000; 'ökreink' 1002". Pontos eligazítás ! És így tovább.

A Mutató nemcsak a NyA forrásértékű anyagát tárja a kutatók elé, hanem azt is megmutatja, hogy a magyar nyelvjárásterületen hol kecsegtetne a részletes anyaggyűjtés és feltárás meglepő eredményekkel —, különösen a nyelvtörténet számára. Az ilyen helyek nyelvjárásaiból monográfiákat kellene készíteni. Megérné !

Jó lett volna, ha NyA egyes köteteinek a sorszám szerinti tartalmát megjelölik a szerkesztők a Mutató Címszójegyzékében (183—196). Pl. „I. kötet 1 árpa ..." stb., „II. 193. épít ..." stb. Ugyancsak a Mutatóban kellett volna közölni A magyar nyelvatlasz kutatópontjainak jegyzékét a kutatópontok jelzete szerint. A NyA egyes köteteihez mellékelt kutatópont jegyzékek kezelése körülményes, ezeknek is ott lett volna a helyük a Mutatóban, mégpedig a kutatópontok térképével együtt.

Ez a néhány megjegyzés azonban nem von le semmit e Mutató igen hasznos voltából. És most már a dialektológusokon meg az egyéb részdiszciplinák művelőin a sor, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának gazdag anyagát minél jobban hasznosítsák, és a NyA útmutatása szerint a gyéren feltárt és ismert kutatópontokon, majdnem azt mondtam: bizonyos tekintetekben kulcsfontosságú, de csaknem fehér foltos nyelvjárásterületeken „célratörő" újabb anyaggyűjtés induljon meg, és ezen újabb anyaggyűjtés meg a mostani becses NyA alapján újabb monográfiák keletkezzenek, addig, amíg nem késő !

Az Akadémiai Kiadó ezt a kötetet is ízléses, szép kiállításban tette le a magyar és a nemzetközi tudományos világ közvéleménye elé.

Nyíri Antal

Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből

Tankönyvkiadó, Budapest 1980. 256 l.

Immár a harmadik kötetét olvashatjuk annak a tanulmánygyűjtemény-sorozatnak, amelyet az ELTE Mai Magyar Tanszékén működő leíró nyelvtani csoport „A mai magyar nyelv" című egyetemi tankönyv korszerűsítő átdolgozásának előkészítéseként megjelentet. Az első kötet a szófajtannal és az alaktannal, a második a mondattannal foglalkozott, a harmadik tárgyköréről a címe tesz tanúságot, de a szerkesztők is felhívják rá a figyelmet, hogy „az előzőkéhez képest új vonása tanulmánykötetünknek, hogy nagymértékben bevonja vizsgálati körébe az irodalmi nyelvet ... két szerző pedig kimondottan egy-egy író nyelvkincsét dolgozza fel a maga sajátos szempontjából" (3). A stilisztikai jellegű dolgozatok nem mondanak ellent a kötet jellegének, kifejezetten a vizsgált területek szókincsével foglalkoznak, mégis sajnálatosnak tartom, hogy a kötetet nem sikerült teljes egészében a leíró szótannak és szójelentéstannak szentelni. Erről nyilván nem a szerkesztők tehetnek, ők csak abból meríthettek ami rendelkezésükre állt, csak a szakterületen működő kutatók és oktatók közreműködését kérhették. Ebben

a formájában a különben igen tartalmas kötet jól jellemzi, hogy a hazai nyelvtudományban, nemkülönben a speciális magyar nyelvészetben a lexikológia nem tartozik a kellő mértékben művelt diszciplinák közé.

Ilyen körülmények között fokozott érdeklődéssel olvastam azokat a tanulmányokat, amelyek a szorosan vett szókészlettan és szójelentéstan kérdéseit boncolgatják. A népes szerzőgárdából három szerző (JUHÁSZ JÓZSEF, KÁROLY SÁNDOR, RUZSICZKY ÉVA) írásai tartoznak ide, de több ponton is érint lexikológiai problémákat RÁCZ ENDRE stilisztikai indíttatású tanulmánya.

JUHÁSZ JÓZSEFnek „A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína" című tanulmánya (79–97) egyike a kötet elméletileg legigényesebb, a sorozat újító törekvéseinek leginkább megfelelő írásainak. Miközben tiszteleg O. Nagy Gábor, a nagy elől emléke előtt, és több ízben is kiemeli a frazeológia kutatásában szerzett érdemeit, a szerző messzemenően merít a nemzetközi kutatás eredményeiből, és témáját a kor színvonalán próbálja megragadni. Egyetértek vele, hogy kiemeli a szovjet szótani kutatás különleges fejlettségét, túlzottnak érzem azonban azon állítást, hogy „A nyugati országokban viszont a grammatika elsőbbsége miatt hosszú időn át háttérbe szorult a lexikológia" (81). Ez – mint ő maga is céloz rá – még az amerikai nyelvtudományra is csak bizonyos korlátozással érvényes, de semmiképpen sem áll Nyugat-Európára, ahol a lexikológiának külön iskolái jöttek létre, és ahol a kérdéskörrel külön folyóirat, a Cahiers de Lexicologie foglalkozik.

Juhász szakít az olyan pontosan nem körülhatárolható indíciumokkal, mint „nyelvi klisék", „szokványos kifejezések" (84) vagy a képszerűség elve (86), azonban maga is elismeri, hogy legalább kétféle frazeológiai egység van. A tanulmány szerint „a frazeológia olyan szélesebb értelmezése bizonyul helyesnek, amelyben helyet kapnak egyrészt a nem idiomatikus, de integrálódott jelentésű állandósult szókapcsolatok és mondatok is, másrészt az idiomatizmus jeleit teljesebb vagy részleges formában hordozó állandósult egységek is. A széles értelemben vett frazeológiába sem férnek azonban bele az olyan kapcsolatok és mondatok, amelyek a beszédben gyakoriak ugyan, de jelentésükben nem integrálódtak" (86). Nem kevésbé jelentős a gondolatmenet további sarkalatos pontja, amely nem ismeri el a frazeológiának a szóra való korlátozását: konkrét nyelvi anyagon mutatja be és logikailag is bizonyítja, hogy bizonyos állandósult és külön jelentéssel is rendelkező mondatszerkezetek (pl. *zsindely van a háztetőn, szegény ember vízzel főz)* is a frazeológiai egységek közé tartoznak (90). Ennek a szem előtt tartása teszi lehetővé, hogy a közmondásoknak és a szólásoknak a frazémák között elfoglalt helyét pontosan kijelölje; ez pedig szintén újdonság. A fentiek következtében úgy tűnik, hogy a frazeológia – legalábbis annak egésze – nem fér el a lexikológia keretén belül, hanem joga van arra, hogy önálló diszcipínaként ismerjék el (95).

„Vázlatok a szó portréjához" című tanulmányában (99–120) JUHÁSZ JÓZSEF a szó önálló egzisztenciáját több oldalról is igyekszik bizonyítani. A tanulmány természetesen nem tudja egy csapásra megoldani mindazokat a kérdéseket, amelyeket eddig sem sikerült, ugyanakkor meggyőző érveket sorakoztat fel a szó önálló nyelvi egység volta mellett. Ezek közül szeretném kiemelni, hogy „a szó mindenekelőtt a nyelv egysége, nempedig a beszédé" (103), hogy „a nominatív funkcióról mint a szó alapvető funkciójáról szólva körültekintőbben, differenciáltabban kell eljárni", azaz fogalomjelölő szerepéhez nem szabad mereven ragaszkodni (uo.), hogy „a jelentés egysége, teljessége és önállósága ... a szójelentésnek ezek a tulajdonságai jellemzik a szót mint a nyelv egységét" (107). A szerző nyomatékosan szól a lexéma fogalmának fontosságáról, mivel a lexéma magában foglalja mindazokat az alakulatokat, amelyekre jelentéstani tekintetben ráillik a szójelentéssel kapcsolatban említett egység és önállóság (109). Figyelemre méltó még ez a megállapítás is: „Funkcionálisan a szónak vannak a legszélesebb lehetőségei a nyelv többi egységéhez képest. A szó tulajdonképpen minden lehető nyelvi funkciót elláthat – a fonémák differenciatív funkcióját leszámítva. ... p o l i f u n k c i o n á l i s jellege teszi a szót a nyelv alapegységévé" (110).

A szó valóságos proteuszként viselkedik, és az elvontságukban igaz tételek nem állják ki a nyelvi valóság próbáját. Bármennyire igaz is az, hogy a szó meghatározásához azt el kell határolnunk a hozzá már legközelebb álló két nyelvi egységtől, egyrészt a morfémától, másrészt a szószerkezettől (105), sok esetben kérdéses, hogy hol végződik az egyik, és hol kezdődik a másik. Így van ez a legélesebben SZMIRNYICKIJ által kifejtett tétellel is, amely megköveteli a szótól, hogy megszakítatlan kontinuumot képezzen, azonban az elváló német és magyar igekötő, a függő esetekben mindkét tagjukon ragozott orosz összetett számnevek e feltételnek nem tesznek eleget (107–109). Erősen problematikus továbbá, amikor a különben minden tekintetben szóként viselkedő alakulat két szótári egység képében jelenik meg, pl. a Juhász által említett *beleártja magát*. A szerző

szerint itt két szó kapcsolatával van dolgunk (109); a magam részéről nem tudom, hogy van-e egyáltalán *beleárt* szavunk.

„Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés (Szintetikus és analitikus irányú változások a magyar nyelvben)" címen KÁROLY SÁNDOR a magyar szóalkotásnak egy új rendszerezését vázolja fel (121—156). A rendkívül gondosan felépített és módszeresen átgondolt tanulmányt olvasva lehetetlen nem emlékezni és emlékeztetni arra, hogy nem is olyan nagyon régen e kérdéssel ugyanő generatív megközelítésben is foglalkozott (ÁNyT 6: 271—328). Tagadhatatlan, hogy az újabb megoldás jobban simul a hagyományos nézetekhez, de ez semmit sem von le újdonságából és nem nehéz felismerni, hogy a generatív-transzformációs iskola módszerének tanulságai „megszüntetve-fenntartva" nagyon is jelen vannak. Ez a tanulmány ékesen bizonyítja azt, hogy a régi és az új módszerek ötvözése nem szükségszerűen vezet eklekticizmushoz, különösen nem, ha a kutatónak megvan a maga saját koncepciója, amely a vizsgálati anyag gondos elemzése során tapasztaltakon alapul.

Károly Sándor új rendszerezése tartalmilag túlságosan is gazdag ahhoz, hogy részletes bemutatására vállalkozzam, másrészt bizonyos ellenvetések kifejtésére sem alkalmas a tanulmánygyűjtemény ismertetésének a kerete. Annyit azért el kell mondani, hogy a rendszer bemutatása előtt a szerző egy elméleti bevezetőt is közöl, ahol a maga jelentéstani és morfológiai alapelveiről szól. Itt történik meg a morfématípusok osztályozása is — Juhásszal ellentétben Károly számára a morféma a nyelvi alapegység — és ennek során „főelemek"-ről és „segédelemek"-ről ad számot. Főelemek a fogalomszók (igék, főnevek, mellék- és számnevek, határozók) és a névmások, minden egyéb lexikai és morfematikai elem a segédelemekhez sorolódik, amelyeknek újszerű kategorizálását kapjuk. Maga a szóalkotás két főtengelyen fut le: az egyik a szintetikus irány (pl. elhomályosodás, segédelemek keletkezése, tapadás, morfémaelhagyás), a másik az analitikus (pl. népetimológia, elvonás, ekvivalencia képző- vagy ragtöbblettel). Az új morfológiai tagolás módjai: áttagolás, rövidülés, kiegészülés. — Kívánatos volna, hogy Károly Sándor tanulmánya az őt megillető érdeklődést váltsa ki és termékeny vita alakuljon ki körülötte.

„A szinonimikai összefüggések kérdéséhez" (207—218) című tanulmányában RUZSICZKY ÉVA ezen a látszólag már kimerített területen is tudott újat adni, nyilván azért mert új megközelítési utakat keresett. A szinonimika alapkérdésében nem tartja elégségesnek a felcserélhetőség kritériumát és E. NIDA nézetéhez csatlakozik, „aki szerint a szókészleti elemek fölcserélhetősége/behelyettesíthetősége a jelentésbeli «átfedések»-en alapszik" (210). Innen kiindulva a szerző arról szól, hogy szinonimákként kezelt párok vagy sorok közül a közös tartalmon kívül mindegyik egyed tartalmaz valami többletet is (211), majd komponenciális elemzés segítségével kimutatja, hogy a *levág* igével szinonimiai összefüggésbe hozható igék milyen és hányféle mozzanatban térhetnek el magától a *levág*-tól (212); ezek közül melyek engedik meg és melyek zárják ki a szinonimiát, végül arra a következtetésre jut, hogy az „egyezések és eltérések terén bizonyos hierarchikus rend föltételezhető" (213). Igaza van abban is, hogy a *csepereg, szemerkél* stb. nem lehet szinonimája a *csorog, zuhog* stb. sornak, viszont valamennyi helyett állhat *esik*. „Így bízvást elmondható: a fokozati, intenzitásbeli különbségeket mutató szókészleti elemek közül csak azok minősülnek rokon értelműeknek, amelyek egy képzeletbeli nulla fokú tengelynek ugyanazon oldalán helyezkednek el" (214). További elemzéseket kapunk más szócsoportokról, igékről és melléknevekről is.

Ruzsiczky Évának ezek az elemzései pontosak és helytállóak, mégis úgy tűnik, hogy ez alkalommal elmulasztja levonni a kínálkozó általános tanulságot. Számára ez minden jel szerint evidens, de nem az, vagy nem bizonyosan az még a nem jelentéstannal foglalkozó kutatók összessége számára sem: az, amit a régebbi szakirodalom szinonimapárnak vagy szinonimasornak nevezett, gyakran nem tekinthető annak. Sokkal inkább egy-egy jelentésmezőről vagy annak részhalmazáról, szemantikai mikrostruktúráról van szó, amelynek a szélső elemei, éppen szerkezeti felépítésüknél fogva, nem lehetnek egymás szinonimái, viszont a mindenkori adott struktúrát összetartó központi tag („a tengely nulla fokánál elhelyezkedő szókészleti elem" [214], pl. *levág, esik*) a maga nagyobb fogalmi terjedelménél, általánosabb jelentéstartalmánál fogva nem tartalmaz bizonyos járulékos jelentéselemeket, így a maga csoportja bármely elemének a szinonimája lehet. Tulajdonképpen a specifikus tagoknál *(lemetsz, leborotvál; csepereg, zuhog)* sincs jelentéstöbblet, mivel a *levág*, illetve az *esik* mindezeket az árnyalatokat magába zár(hat)ja, de tagadhatatlan, hogy a szemantikai mikrostruktúra egyes tagjaiban kifejezésre jutó jelentésspecifikáció magának a szinonimiának a szülője. Ezt Ruzsiczky sem gondolja másképpen, hiszen tanulmánya egyik végső következtetése: „azok a szavak, amelyek a valóságnak egymást feltételező tényei közül vagy csak az egyiket jelölik, vagy csak a másikat, szinonimikai kapcsolatban vannak vagy legalábbis

lehetnek egymással. Így a szinonimikának az onomasziológiával való kapcsolata is kézenfekvő" (217). Úgy gondolom, hogy ez a szempont a szinonimikai kutatásokban igen gyümölcsöző lesz.

Elsősorban didaktikai céljai vannak annak a nagyívű tanulmánynak, amelyet RÁCZ ENDRE „A hominimák szépirodalmi előfordulásáról" (157–206) közöl. A homonimák mibenlétének pontosításával a szerzőnek a magyar költészet számos gyakran idézett remekművének egy-egy „nehéz helyét" sikerült helyesen értelmeznie és a költő eredeti gondolatát helyreállítania. A tanulmány lényegi része a homonimia különböző fajai folytán többféleképpen értelmezhető szövegrészeket elemez a Müncheni Kodex egy helyétől napjaink irodalmáig, közöttük találjuk Arany, Kölcsey, Petőfi, József Attila és más klasszikusok nem egy, szinte naponta idézett – és sajnos többnyire rosszul értelmezett – költeményét. E nem kevés elmélyülést és irodalmi szakismeretet kívánó munkájával Rácz nagy szolgálatot tesz az irodalomkutatásnak is, és valahogy oda kellene hatni, hogy eredményei az egész magyartanításban közismertté váljanak.

A szerző eredményeit csak úgy tudta elérni, hogy nem elégedett meg egy-egy locus vizsgálatával, hanem módszeresen áttekintette a homonimia különféle fajtáit és eseteit, kitért az egyes vitás típusokra, az eddigi megállapításokat tovább finomította. Figyelemre méltó, hogy a szótári homonimia tiszta esetei mellett részletesen foglalkozik a nyelvtani homonimia altípusaival, majd NAGY J. BÉLÁT, de alapjában SZABÓ DÉNEST követve felvesz egy harmadik vegyes típusú homonimiát is, amelyben azok a párok kapnak helyet, ahol egyikük szótári alak, a másikuk pedig toldalékos. A képet tovább gazdagítja a homográfia és a homofónia bemutatása, hiszen ezek bő teret adnak az irodalmi felhasználásra.

Sajátos helyet foglal el a kötetben GÁSPÁRI LÁSZLÓ „Jeltípusok és stilisztikai kategóriák" című írása (67–78). A tanulmányt a rendkívül gzdag problematika és a kiterjedt komplexitás jellemzi, mégpedig oly mértékben, hogy szubjektív megítélésem szerint a tárgyalni kívánt mondanivaló ekkora terjedelembe nem is szorítható bele; nem véletlen, hogy több ízben maga a szerző is kénytelen utalni rá, hogy kifejtés helyett csak kijelentésekre kényszerül. Gáspári az irodalmi szövegelemzés modern módszereihez kíván hozzájárulni, alapjában a francia szemiotikai iskola követője, azaz a kutatás kiindulópontjának a kifejezőeszközt, a nyelvet tekinti, lényegében a Pierce-i jelentéselméletre és a szemiotikára alapozza az ettől jóval messzebb vezető következtetéseit. Fő mondanivalója, hogy a költő a mindennapok közös nyelvén kénytelen kifejezni magát, ugyanakkor mondanivalója az egyénileg átélt: „A költészet küzdelem a jel önkényességével, a jelentéssel mint értékkel egy új érték létrehozásáért" (70), továbbá: „A különféle szemantikai-szerkezeti eljárások így magához a szöveghez, a szöveg mindent átható motiváló erejéhez képest csak járulékos kellékek. A szöveg ad mitikus erőt a szónak, és ránk kényszerített olvasási módjával a jelölő és jelölt azonosságát sugallja" (72).

Már elöljáróban is volt róla szó, hogy a tanulmánykötetben több stilisztikai dolgozat kapott helyet. Ezek közül a legterjedelmesebb FEHÉR ERZSÉBET írása: „Az igekötős igék Kassák Lajos két első verskötetében" (15–56). A szerző abból a közismert tényből indult ki, hogy a futurista-expresszionista irányzat nyelvében az igének különleges szerepe van és úgy vélte „hogy a szófajon belül is az igekötős igei alakulatok azok, amelyek a jelentéstömörítésre és képszerűségre törekvő szóalkotásmódok egyik leggazdagabb lehetőségét hordják magukban" (19). A bemutatott eredmények, az igekötős igék egyéni használata Kassák verseiben igazolják a kiinduló hipotézist, sőt éppen a bemutatott statisztikák alapján talán egy lépéssel tovább is lehetett volna menni: a 39. lapon közölt táblázat alapján – ebből kitűnik, hogy Kassák második kötetében a *bele-* gyakorisága megelőzi a *le-*jét, az *össze-* és a *szét-* előfordulási aránya magasabb mint a *rá-* és a *be-* igekötőké – esetleg meg lehetett volna kockáztatni azt az állítást, hogy ezek Kassák egyéni stílusának a jellemzői közé tartoznak.

Témaválasztásában érdekes GAÁL EDIT írása („A művészi neologizálás": 57–65), aki a tudományos-fantasztikus irodalom nyelvét fogta vallatóra. A dolgozat végén eredményeinek jól összefogott bemutatását kapjuk. Még ennél is aktuálisabb témához nyúlt BENKŐ LÁSZLÓ („Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban": 5–13); úgy gondolom azonban, hogy e nem kizárólagosan stilisztikai probléma a tüzetesebb vizsgálatot is megérdemelte volna J. SOLTÉSZ KATALIN tanulmánya („Petőfi állatvilága", 219–235), többek között jól példázza egy írói szótár sokoldalú hasznát: a Petőfi Szótár megléte nélkül nem lehetett volna egy ennyire részletes képet adni arról, hogy milyen állatok és milyen szövegkörnyezetben, milyen konnotációval fordulnak elő Petőfinél. Nem a szerző hibája, hogy nem volt módja rá, hogy arra is kitérjen, mi az, ami eredeti; ehhez sajnos hiányzik az összehasonlításhoz elengedhetetlen többi írói szótár.

A kötetet záró tanulmány SZATHMÁRI ISTVÁN tollából származik: „A magyar jelentéstan kezdetei" (237–252). Ez az írás szervesen illeszkedik abba a sorozatba, amelyet a szerző a hazai nyelvtudomány történetének szentel és amelynek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez alkalommal Szathmári arra is módot talált, hogy a jelentéstan fontosságáról vallott nézeteinek is hangot adjon.

BAKOS FERENC

Vértes O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 235 l.

A magyar nyelvtudomány, s különösen a fonetika VÉRTES O. ANDRÁS könyvét nemcsak új műként, hanem alapvetően fontos, forrásértékű kézikönyvként tarthatja számon. A kötet a fonetika és a fonológia előzményeit a kezdetektől az újgrammatikusokig, az 1880-as évek elejéig tárgyalja. A szerző hatalmas, aprólékos kutatómunkát igénylő anyagot dolgozott fel (az elsődleges és másodlagos források jegyzéke több, mint 660 művet tartalmaz), amely számos művelődéstörténeti adalékkal is szolgál. Az anyag magas szinten szigorúan tudományos kezelése és a közérthető megfogalmazás jellemzik az egész kötetet.

A bevezetésben a szerző ismerteti munkája általános tudománytörténeti hátterét, és kitér a kötetben alkalmazott korszakolási szempontokra, amelyek eredményeként érvényre jut az anyag öntörvényűsége. A korszakok: *a)* A kezdetek. A középkor (20–28), *b)* Fonetikai megállapítások a Bél Mátyás előtti újkori irodalomban (28–49), *c)* Bél Mátyástól az első magyar nyelvű fonetikáig (49–92), *d)* A modern magyar fonetika felé (92–178). A könnyebb tájékozódást az egyes korszakok jellegének megfelelő további osztályozás, illetve részletes tartalomjegyzék segíti. A könyvet kiválóan megszerkesztett Név- és Tárgymutató zárja.

Az első korszak tárgyalásában Vértes O. András azokat a szórványos adatokat foglalja össze, amelyek (közvetve vagy közvetlenül) a hangtanhoz, a beszédhez kapcsolódnak. Ezek: az írás történetének a fonetika történetében betöltött szerepe, megfigyelések a hangképzési rendellenességekről, a szótag fogalmának korai előfordulása, Husz János megállapítása a *t'+u*, *d'+o*, *d'+u* hangkapcsolatokról, Galeotto Marzio megjegyzései, a „betűfonetika" jelentkezése és Temesvári Pelbárt Rosariumának hangtani vonatkozásai. A szerző azokat a műveket is felkutatta és ismerteti, amelyek vizsgált anyagának előzményei, (elsődleges, másodlagos) forrásai voltak vagy lehettek (közülük többről a fonetikatörténet eddig nem is tudott).

A második korszak fejezetei a korabeli grammatikákban fellelhető hangtani nézeteket tekintik át. Vértes O. András felosztásában: a hangok csoportosítása, az egyes hangok, a hangkapcsolatok leírása, a szótag, a magyar szó hangtani szerkezete, a székely „hangsúlyozás" és a székelyek kiejtése, végül a magyar kiejtés általános jellemzése. A hang első magyar meghatározását és a beszédhangok első rendszerezését Sylvester nyelvtanában találjuk. Az egyes hangok leírása e korai időkben többféleképpen történik: metaforikus leírással (az első ilyen jellegű Dévai Bíró Mátyástól származik, az *s* és *š* hangokkal kapcsolatban); idegen nyelvek kiejtéséhez való hasonlítással (elsősorban a latin, ill. a héber, a görög és több modern nyelv hangjaihoz); egy-egy magyar hangnak más magyar hangokkal való összevetésével (ezen belül szól a helyesírásnak a hangtani felfogásra gyakorolt hatásáról, az *ö* hang vitatott minőségéről, az *e* hangok problémájáról, a szótagvégi *v*-ről stb.); végül a képzésmód leírásával, ez ugyan szórványos, de sok hangunkat (pl. az illabiális *á*-t, az *ö*-t, a *c*-t, a *č*-t, a *l'*-t stb.) érintette. A magyar szó hangtani szerkezetének vizsgálatában fontos megállapítás, hogy „Pereszlényitől származtatják az első említését a magyar palato-veláris harmóniának, amit ő igen fontosnak, nyelvünk kulcsának tart" (47). Ez később, a 19. század közepén mint „az önhangzók' hasonlításából származó monotonia" (152) vetődik újra fel.

A harmadik nagy korszakban volaképpen egy-egy munka jelenti a fejlődés egy-egy fokát. Bél Mátyás fonetikája az első teljes magyar hangtant tartalmazza. Külön érdeme Vértes O. András kutatásainak, hogy – eddigi ismereteinkkel ellentétben – kiderült: Bél hangtana nem kéziratos mű, csak egy másik tanulmányának, a székely rovásírásról szólónak részeként jelent meg (50). Mások mellett a szerző kiemeli, hogy itt

találjuk az első megjegyzést a magyar nyelv hangjai és a földrajzi környezet közötti kapcsolatról. Kalmár György a „különc" tudósok közé tartozott; fonetikai nézetei meglepően modernek; általános fonetikát írt, amelynek középpontjában a magyar nyelv hangjai álltak. Úttörő hangszociológiai megjegyzéseket is tett: a városi és a falusi, a művelt és a tanulatlan, a férfi és a női ejtésre vonatkozóan. Kempelen Farkas neve és munkássága a fonetika történetében ismert; ezért a kötetben kissé rövidebben esik róla szó. A szerző ismerteti a beszélőgépet, megalkotásának körülményeit, s ezek között néhány, eddig nem ismert tényre is felhívja a figyelmet (66). Elemzi Kempelen Mechanismus című munkáját. A következő vizsgált mű Révai Elaboratior grammaticája. Révai nézeteinek erényei mellett néhány fogyatékosságáról is olvashatunk, például a *g* és a *n'* képzésének meghatározása (81–82). Úttörő viszont Révai a szupraszegmentális hangjelenségek leírásában (85).

Az első magyar nyelvű fonetika Simon Antal Igaz mestere. Kempelenhez hasonlóan ő is a beszédbeli fogyatékosokon kívánt segíteni, munkája „a pedagógiai gyakorlat" szülötte. Hangsúlyozza a „S'ólóes'közök" ismeretének fontosságát a beszédhibák javításában (89). Vértes O. András ismerteti az első viták: a prozódiai harc és a jottista–ipszilonista háború hangtani részeit (hang-e a *h*, a diftongus-vita, terminológiai problémák stb.).

A negyedik korszak elméleti törekvései magukon viselik a század különféle tudományos elméleteinek (deszcendencia, hangmetafizika stb.) hatását. Érdekességként említem, hogy a gyermeknyelvi szakirodalomban ismert Schultze-törvényről Vértes O. András édesapja, Vértes József írta (A gyermeknyelv hangtana, Budapest 1905), hogy e „törvényt" a magyar Ponori Thewrewk Emil már Schultze előtt kimondta. Vértes O. András kutatómunkájának eredményeként kiderült, hogy a tétel már Erasmusnál és Julius Caesar Scaliger könyvében is szerepel, sőt Czuczor Gergely is tudott róla (93–94) A tudományszak történetében mind ez ideig ismeretlen volt, hogy a *phonologia* szó már a 17. században felmerült, kb. 'fizikai hangtan' értelemben (97). Néhány korábbi „fonológiai" megjegyzéstől eltekintve, a fonológia előzményeit ekkortól számíthatjuk. (Hasonlóképpen a szórványos eszközfonetikai kísérletek jelentkezését is.)

A hangok csoportosítását a korszak műveiben általában a hagyománynak megfelelően végzik; kiemelkedő Bugát Pál munkája, aki a magyar mássalhangzókat következetesen a képzés helye szerint osztályozza (100). Vértes O. András a magán- és mássalhangzók (ill. egy-egy hangcsoport) leírásában is sok olyan, eddig ismeretlen tényre világít rá, amelyek a korszakban jelentkező hangtani állítások — mai szemmel nézve is — modern voltát tükrözik. Ilyen például a hangzósság kérdésének jelentkezése a 19. század közepén; Vadnai észrevétele a nyelvállás és az időtartam összefüggését illetően (103); Baróti állásfoglalása a „kétféle *é*" tekintetében (109); Arany értékes fonológiai megjegyzése a hangsorvégi glottális zárhanggal kapcsolatban (130); stb. Meglehetősen részletes ekkor már a hangkapcsolatok tárgyalása; szemléletes Kolmár — következetesen a kiejtésnek megfelelő lejegyzésű — sorainak idézése (ez az első hosszabb ilyen jellegű szöveg) (136). A szupraszegmentális tényezők is nagyobb súllyal kapnak már helyet a hangtanokban, közülük is főként a hanglejtés, a hangsúly, a ritmus, a beszédtempó és a központozástól még nem elválasztott beszédszünetek sajátságait fejtegetik.

Meglepően sok az adat a hangok esztétikai, stilisztikai értékeléséről. Ma is időszerűek a „kiejtés könnyű volta és a kiejtett hang szépsége közötti összefüggésről" (150); valamint a beszédhibákról és javításukról leírtak (160–1). Érdemes kiemelnünk a fonetikus írásról szóló fejezetből azt, hogy a magyar Bugát Pál (kéziratban maradt) műve megelőzte a nagy osztrák fiziológusnak, Ernst Brückének „új hangírási" tervét (169). A leíró magyar hangtan története Regner Tivadar A magyar nyelv kiejtése című munkájának ismertetésével és értékelésével fejeződik be. A fejezet tartalmazza a magánhangzók (Regner szavával: *önhangzók)* és a mássalhangzók rendszerét, a szupraszegmentális elemek (hangmagasság, hanglejtés, hangsúly) leírását és egyéb fonetikai megjegyzéseket. Utóbbiak között érinti az artikulációs bázis örökölhetőségének kérdését, s erre — a mai ismeretek szerint is — helyes választ ad (178).

A könyv értékét növelik a közölt fakszimilék; a sok, fordítás nélküli latin idézet azonban (annak ellenére, hogy jó részüket egy-két soros magyar összefoglaló követi) nehézzé teszi az olvasást (főként a latinul alig tudó ifjabb generációk számára).

Az utószó akár bevezetője lehetne a további kutatómunkáknak. A szerző megjelöli a még elvégzendő feladatokat: a kézirattárak levelezéseinek, az egyetemi tanárok jegyzeteinek, az értékes aprónyomtatványoknak stb. áttanulmányozását; a határterületek anyagainak vizsgálatát, amelyek még sok meglepetést tartogathatnak. (Ilyen például Gáti első műszeres akusztikai vizsgálata, automatikus hangfelismerési kísérlete; Stricker Salamon 1880-ból származó „modern" appercepciós nézete stb.)

Mindezek alapján nem véletlen, hogy Vértes O. András munkájának nem befejezéséről, „inkább félbeszakításáról" ír (a szerzőnek „A magyar fonetika története az újgrammatikusoktól 1945-ig" című tanulmánya a Fejezetek a magyar leíró hangtanból című monográfia részeként megjelenés előtt áll).

Köszönet és elismerés illeti Vértes O. András, munkájával a magyar művelődéstörténet is nagy értékhez jutott.

GÓSY MÁRIA

Lauri Honko—Vilmos Voigt (szerk.): Genre, Structure and Reproduction in Oral Literature

Bibliotheca Uralica 5. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 188 l.

A hazai finnugrisztikának mindig fontos és eredményekben gazdag területét jelentették a néprajzi, folklorisztikai vizsgálódások. A magyar néprajz kiemelkedő egyéniségei KATONA LAJOSTÓL ORTUTAY GYULÁIG minden korban megkülönböztetett figyelemmel fordultak a finnugor néprajz problémái felé. Ez az eleven finnugrisztikai érdeklődés a mai magyar néprajznak is sajátja, amit nemcsak a finnugor kulturával kapcsolatos néprajzi kutatások, hanem a mind élénkebb, és egyre újabb formákat kereső finn-magyar néprajzi, folklorisztikai kapcsolatok is bizonyítanak. E kapcsolattartás ma már hagyományosnak nevezhető formája a finn és magyar folkloristák évente — hol Finnországban, hol Magyarországon — megrendezésre kerülő konferenciája, munkaértekezlete. A kezünkben lévő kötet — amelynek szerkesztői LAURI HONKO és VOIGT VILMOS hozták létre és szervezik folyamatosan ezeket a konferenciákat — az első, 1977 májusában Budapesten tartott megbeszélés anyagát tartalmazza.

A konferencia szervezőinek éleslátását, tudományos érzékenységét bizonyítja az a tény, hogy mindjárt az első munkaértekezlet témájául a mai folklorisztikai kutatások egyik legaktuálisabb problémáját, a műfajok, a műfajhierarchia, a műfaji struktúrák kérdéskörét választották. Talán az 1960-as évektől kezdődően erősödött meg úgy az európai, mind az egész világ folklorisztikai kutatásában az az irányzat, amely a különböző folklór műfajok jellemzőinek leírásában, az egyes műfajok közötti kapcsolatok, kölcsönhatások feltárásában, s ezen túl egy a folklór egészére érvényes műfajelmélet, illetve egy általános folklór esztétika kidolgozásában jelölte meg a folklorisztika fő feladatát. Ennek az irányzatnak a leghangsúlyosabb képviselői közé tartoznak a finn kutatók, akik gazdag folklorisztikai hagyományaikat (a folklórkutatás finn iskolája!) a legmodernebb szempontokkal, újszerű látásmóddal, az új metodikai eszközök iránti fogékonysággal és nyitottsággal ötvözve a folklór műfajok kutatásának egyik legerőteljesebb iskoláját hozták létre. A magyar folklorisztika szintén jelentős eredményeket ért el a folklór műfajok vizsgálatában, noha nálunk — éppen Ortutay Gyula munkássága nyomán — némileg hangsúlyozottabbá vált a folklór alkotások, műfajok szociológiai jellegű megközelítése.

Maga a kötet két rövidebb írástól — Ortutay Gyulának a szóbeli hagyományok gyűjtésével kapcsolatos tervezetétől, illetve HAJDU PÉTERNEK a szamojéd epikus énekek elemzési szempontjait felsoroló téziseitől — eltekintve, tíz tanulmányt tartalmaz, amelyek nemcsak informatív, hanem tudományos szempontból is értékes áttekintést nyújtanak a folklorisztikai műfajelméletről.

A tanulmánygyűjteményt a finn-magyar folklorisztikai kapcsolatok történetét összefoglaló vázlat vezeti be, amit két, azonos metodikai elveken alapuló siratókat elemző tanulmány követ. A siratók a finnugor és ezen belül különösen a finn folklorisztikának jelentik kedvelt kutatási területét. Lauri Honko egy általánosabb szempontból, és egy rendkívül lényeges metodikai alapállásból („The real library of oral literature is not the folklore archiv but the human mind"), fejtegetéseit konkrét szövegekkel példázva közelít a siratókhoz, a siratók műfaji sajátosságaihoz. AILI NENOLA-KALLIO a bánatot, az emberi szomorúságot kifejező műfajokat, illetve műfajcsoportokat — a siratókat és bizonyos lírai daltípusokat — vizsgálja. Széles körű anyagismeret birtokában — különböző területekről származó eltérő típusú szövegeket hasonlít össze, elemez — igyekszik megtalálni a csak erre a műfajcsoportra jellemző megkülönböztető jegyeket. A lirai dalok egy másik csoportjával, az európai bölcsődalokkal foglalkozik KATONA IMRE tanulmánya. A szerző szisztematikusan számba veszi a bölcsődalok formai jellemzőit,

tartalmi sajátosságait, s utal egy tipológiai rendszer létrehozásának lehetőségére is. Még mindig a líránál maradva — bár annak egyre inkább a határterületei felé tartva — kell megemlíteni ANNA-LEENA SIIKALA kitűnő munkáját a csukcs sámándalokról. Ez a dolgozat, amellett, hogy igen következetesen érvényesíti a strukturális elemzés szempontjait, arról sem feledkezik meg, hogy e dalok nemcsak esztétikai jelenségek, hanem egy a társadalom életében igen lényeges szerepet játszó vallási tevékenységnek is a részei. A kötetben több tanulmány foglalkozik az epikus műfajok problémáival. Ezeknek az elemzéseknek közös sajátossága a szemiotikai és strukturális módszereknek az alkalmazása. HOPPÁL MIHÁLY a komikum, a humor példáján keresztül azt vizsgálja, hogy egy szöveg kontextusának, illetve a szöveg és kontextus közötti viszonylatoknak milyen szerepe lehet bizonyos műfaji sajátosságok szerveződése során. PENTTI LEINO a karjalai legendák kommunikatív funkcióit és szerkezeti jegyeit leírva tesz kísérletet a népi epika általános kommunikációelméleti modelljének felvázolására. SATU APO pedig az egyik leghíresebb európai mesélő Marina Takalo meseszövegeit elemzi a Propp-féle módszerrel. Itt kell megemlíteni N. BALOGH ANIKÓ tanulmányát a sagák osztályozási nehézségeiről, amely probléma lényeges szerepet játszik e szövegek műfajtörténeti körülhatárolásában. A folklorisztikának egy viszonylag elhanyagolt kutatási területére, a legendaballadákra irányítja a figyelmet KRIZA ILDIKÓ dolgozata. Tanulmányának legfőbb tanulsága, hogy az átmeneti, több irányba is kapcsolatot tartó műfajok vizsgálata nem várt, új eredményekkel gazdagíthatja a „klasszikus" műfajok kutatását. A kötet záró tanulmányában VOIGT VILMOS a folklór műfajok általános kommunikációelméleti modelljét, annak összetevőit vázolja fel.

Úgy gondolom e vázlatos áttekintésből is kitetszett a kötet egyik legfőbb érdeme, hogy a finnugor folklór műfaji kérdéseinek konkrét elemzése mellett lehetőséget ad a finn és a magyar folklorisztika módszereinek összevetésére, a metodikai azonosságok és különbségek számbavételére. A problémák sokoldalú megközelítése nemcsak a folklorisztika műfajelméletének más tudományszakok számára is figyelemre méltó eredményességét bizonyítja, hanem a finn-magyar folklór konferenciák létjogosultságát is igazolja. Éppen ezért várhatjuk fokozott kíváncsisággal és igényességgel a további köteteket, e kitűnő kezdeményezés folytatását.

NIEDERMÜLLER PÉTER

Józsa Péter: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika

[Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 179 l.

Még ötven éves sem volt JÓZSA PÉTER, amikor 1979 elején meghalt. Sokoldalú érdeklődését és hihetetlen munkabírását bizonyítja, hogy vagy száz nyomtatott írása maradt: kisebb-nagyobb könyvek, kutatási beszámolók, a Népművelési Intézet belső kiadványaiként megjelent magyar és idegen nyelvű tanulmánykötetek, ismertetések, kongresszusi előadások. Bizonyos fokig szerencsésnek nevezhető, hogy néhány dolgozata megjelenhetett idegen nyelvű kötetekben és így a nemzetközi kutatás is felfigyelhetett munkáira. Itthon a betakarítás éveinek nevezhetjük az 1975-tel kezdődő időszakát. Ekkor került a Népművelési Intézet kutatói közé, ahol elsősorban művészetszociológiával foglalkozott, ehhez azonban filmvizsgálati és ifjúságszociológiai kutatások is kapcsalódtak. Igazán sokoldalú kutató volt, akit a filozófia és esztétika, pszichológia és nyelvelmélet egyaránt érdekelt. Mindig tudtuk, milyen sokat fordított, de kevesen számolták össze, hogy több mint hetven tudományos munka vagy tanulmánygyűjtemény az ő tolmácsolásában jelent meg nálunk, francia, orosz, német, angol, olasz nyelvekből. Társadalmi szociológiánk, pszichológiánk modernné válása sokat köszönhet terminológiai javaslatainak. A nyelvtudománnyal érintkező témakörökből elsősorban a kommunikációelmélet és a szemiotika érdekelte, itt is sok kezdeményezés fűződik nevéhez. Noha műveinek jegyzékét már publikálták, ez korántsem teljes, és a hirtelen halál valóban sokoldalú tudományos pályát tört ketté: szerencsére több munkája azóta jelent meg, továbbiak pedig most kerülnek sajtó alá. Ilymódon nem egy lezárt életműről kell ítélkezni, hanem annak egy fontos állomását láthatjuk e könyvben is. Több tanulmánygyűjtemény mellett ugyanis ez az első — reméljük nem utolsó — megjelent monográfiája a szerzőnek.

Ez a könyv is különböző témaköröket kapcsol egybe. Voltaképpen egy kandidátusi értekezés első része, amely részben a teoretikus alapvetés, részben ennek konkrét példán történő bemutatása. Ez után még két nagy empirikus tömb következett: Jancsó

Miklós filmjeinek a jelvilágát, illetve a mai társadalmi ünnepeket vizsgálta a szerző. Az előbbi témakörből több dolgozatot publikált is, az utóbbi körébe vágó tanulmányait egyszer még külön kötetbe kellene gyűjteni. Már a kandidátusi értekezés is hosszú ideig készült, a publikálás még inkább elhúzódott. Józsa közismerten széleskörű bibliográfiai hivatkozásainak megszakadása is jelzi (amire az előszóban maga is utal), hogy körülbelül 1972-ben fejezte be ezt a kéziratot, későbbi adatokat csak esetenként használt fel. Viszont e kötetet még maga rendezte sajtó alá, úgyhogy az teljes egészében a szerző elgondolásait tükrözi.

Az előszó már tartalmi jellegű, olyan áttekintés, amely megkísérli, hogy az egész kandidátusi értekezés mondanivalóját rögzítse. Józsa véleménye szerint a strukturalizmus „utáni" társadalomtudományi kutatásban több lehetőség is nyílik a struktúrakutatások eredményeinek továbbfejlesztésére (e szót pontosan így kell értelmeznünk, hiszen Józsa nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a strukturalizmus teljes társadalomfilozófiáját fejlessze tovább.) Ezek közül ő a szemiotikai irány kimunkálását, pontosabban a mi (marxista) kategóriáink szerinti társadalmi tudattartalmak szemiotikai elemzésének problematikáját tartja a legfontosabb témának és lehetőségnek. Ez a könyv Lévi-Strauss munkásságában találja meg ehhez a kiinduló pontot, és arra is hivatkozik, hogy maga Lévi-Strauss is akceptálta egy-két elgondolását, mindazonáltal ez a megoldás már első megfogalmazásakor sem volt mindenki által elfogadott. Lévi-Strauss már a szemiotikával sem könnyen egyeztethető, elgondolásainak a marxizmussal párosítása pedig eddig ideológiai szinten senkinek sem sikerült. Józsa megoldása is más jellegű elméleti szinten. Abból indul ki, hogy a társadalmi tudat a társadalmi lét tükröződése, ezt másként prizmaszerű, áttételes jelenségnek nevezhetjük (ezért jó magyarázat a szemiotika), és az információelmélet *kód* elnevezésével illethetjük. Józsa Lévi-Strauss munkáiban találja meg a „homológ-metaforikus" kód fogalmát, és ezt gondolja a szemiotizáló és marxizáló társadalmi tudat-elemzés nyitjának. Amikor tartalmi példákat említ, egyértelművé válik, hogy arra gondol: egyes tudatszférák önállóan érvényesülnek, kultúránként és társadalmanként változnak, meglétük voltaképpen a társadalmi tudat életműködése. Ez a megoldás látszatra tautológia, interkulturális távlatban azonban érthető: ha arra gondolunk, hogy a mi irodalom-fogalmunk vagy nyelvelméletünk kulturális képződmény, a társadalmi tudat része, amely megléte nélkül azonban nem lenne társadalmi tudat sem (pl. egy nyelvtan nélküli nyelv elképzelhetetlen, jóllehet a nyelvtan már teoretikus és meta-kategória az egyes nyelvi tényekhez viszonyítva), érthetővé válik Józsa nézőpontja, egyszersmind az is, miért éppen az etnológus Lévi-Strauss munkásságában talál támaszpontra, jóllehet Józsa Péter igazi terrénuma nem a hideg társadalmak primitív bennszülöttje, hanem a mai magyarság kulturális értékelése, ezen keresztül a társadalomkritika, méginkább e társadalom fejlesztésének vágya. E nemes távlatba illik nagy tudományos apparátussal megszerkesztett munkája, amelyben Jancsó munkái és a mai társadalmi önnepek állanak a középpontban szerző és az olvasó számára egyaránt reprezentatív módon. A mű minden teoretikus erénye ellenére is gyakorlati célú alkotás, amelyet így kellene bemutatni is. Most mégis a szemiotikai aspektussal kapcsolatban kell néhány megjegyzést tennünk — noha ez inkább prétext jellegű összetevője a monográfiának.

Lévi-Straussról is, a strukturalizmusról is, a szemiotikáról is igazán tömérdek könyvet írtak. Ezekhez mérni Józsa könyvét felesleges. Tulajdonképpen a hazai munkákkal sem érdemes összevetni, hiszen célja más. Egyetlen vonást mégis előljáróban kell hangsúlyozni: elődeitől és kortársaitól eltérően Józsa nem polemizál, nem ítélkezik, viszont ismeri Lévi-Strauss műveit, ezeken belül összefüggésekre is felfigyelt. Értetlen bírálat és tudatlan lelkesedés után üdítő kivétel ez, noha hozzátehetjük, hogy Lévi-Strauss etnológiájával, etnofilozófiájával mégsem tud mit kezdeni, ilymódon e könyv nem pótolhatja egyetlen olvasó számára sem Lévi-Strauss munkáinak sajátszemű olvasását. Ilyen értelemben a könyv címe kissé félrevezető, hiszen nem a felsorolt fogalmak összegezése, hanem Józsa saját társadalomfelfogása a munka témája.

Négy bemutató fejezet (A strukturális elemzés tárgya; A strukturális elemzés és a társadalmi tudat marxista elmélete; A strukturális módszer; A „homológ-metaforikus" [„konkrét-logikai"] kód és funkciói) követi egymást, ezek voltaképpen tanulmányok láncolatai. Az első fejezetben azzal foglalkozik, mennyiben általános társadalomelmélet Lévi-Strauss strukturalizmusa, majd e rendszer filozófiai értékeléstípusait mutatja be, ez után Józsa arra következtet, hogy e nehézségek áthidalhatók, ha a kultúrát jelrendszernek tekintjük. Ez már Józsa megoldása, amely a második fejezetben a tudat bemutatását kísérli meg. Érdekes, hogy itt mindvégig Lévi-Strauss elgondolásait tárgyalja, amelyet a jel és a kód szempontjából tart fontosnak, viszont éppen azt állapítja meg, hogy e fogalmat tévesen, helytelenül használja Lévi-Strauss. A módszer bemutatására Lévi-Strauss Mythologiques-köteteinek anyagát használja fel, itt is objektív és

kritikai a tárgyalás. Utoljára kerül sor a Józsánál központi fontosságú „homológ-metaforikus" kód témájának tárgyalására. Noha itt már a saját gondolatrendszerét mutatja be, időnként mégis visszautal Lévi-Strauss nézeteire. Józsa szerint a „homológ-metaforikus" kód voltaképpen a közlők által nem jelrendszerként, és ezért tudattalanul kialakított viselkedésformák rendszere, és a jeltipológia helyett is hasznosabb egy kód-tipológia rendszerében leírni a szemiotikát.

Már az eddigiekhez is több megjegyzést kapcsolhattunk volna, most mégis, igen röviden, a záró fejezet bemutatása előtt célszerűbb ezekre utalni. Lévi-Strauss filozófiai távlatainak bemutatása a mű talán legszebb deskriptív része, az ellenkező véleményektől jól kirajzolódik a francia etnológus közbülső (szaktudomány és filozófia közti) álláspontja, amelyet annak idején „etnofilozófiai" jelzővel illethettem. Józsa egy kicsit komolyabban veszi a kulturális meghatározókat, de alighanem a francia kritika és viszontválaszok légköre ilyen, maga Lévi-Strauss nem kultúrafilozófus, hanem etnofilozófus. Amikor Lévi-Strauss elgondolásait c s a k a mítoszok vizsgálatával összefüggésben jellemzi, a megoldás csak részletértékű: már ekkor is olvasható volt a rokonságrendszerekről írott monográfia (ennek bemutatását Józsa illetéktelennek nevezve magát elkerüli), a maszkokról írott monográfia viszont csak 1975-ben jelent meg. Ha ezeket is bevonta volna Józsa az elemzésbe, kideríthette volna, hogy felismerései mennyiben tematikus, mennyiben módszertani érvényűek. Így éppen e fontos kérdéskörben monográfiája után is van mit tisztázni Lévi-Strauss-analízisünknek. Végül úgy látom, Józsa a maga kódközpontú viselkedésszemiotikáját nem gondolta végig szemiotikai aspektusból. Maga is utal arra, hogy később (1976-ban) a jel és jelentés kérdésével kapcsolatban változtatott elgondolásain. Azt hiszem, a szemiotika utóbbi évtizedének fejleményei meggondolkodtatták volna az elsődleges és másodlagos modelláló rendszerekre a jeltipológia, a Morris-használta értelemben vett *discourse* vizsgálatának fontosságáról. Az viszont érdemes gondolat, hogy lehetséges-e kódközpontú szemiotikát megteremteni? Bizonyos területeken ennek nyilván van értelme és Józsa éppen ilyen témákra utal.

Az ötödik fejezet már címével (Mire való a szemiotikus elemzés?) is arra utal, hogy itt összegezést kaphatunk. A rövid áttekintés lényegileg a kódok kulturánként meglevő voltát igazolja, majd igazán utalásszerűen a szemiotika jelentéselméletét, és a magyar javaslatként elhangzott „társadalmi szemiotika" fogalmát érinti. Itt sok kérdés további tisztázást érdemelne. Majdnem 200 művet tartalmazó, igen gondosan válogatott bibliográfia zárja a művet, amelyben csak az idézetek feloldása olvasható. Józsa ennél is nagyobb adatanyagot dolgozott fel, olvasottsága azonban elsősorban nem mennyiségével, hanem minősége miatt imponál.

Összegezésként egyetlen dicsérő és egyetlen bíráló megjegyzést tehetünk. Az önálló rendszert alkotó könyv igen szuggesztív, rendkívül sok tudományterületet érint, utal a szerző további munkáira is. Magas filozófiai szinten tárgyalja témáit, mentes az akadékoskodó, dogmatikus vagy vulgarizáló polémiától. Másrészt azonban mégsem monográfiája Lévi-Strauss életművének, a szemiotikából egyetlen lehetőségre utal, terminológiája is inkább a strukturalizmuson belül maradt. Közvetlen nyelvelmélet jóval kevesebb benne, mint akár Kelemen János és mások hazai szemiotikai dolgozataiban. A disszertáció itt megjelent része a nem-verbális közleményekre is csupán utal, kódközpontú társadalomelméletének pedig csak a körvonalait sejthetjük. Így is jelentős eseménye azonban társadalomtudományunknak, és a nyelvtudomány számára is igen hasznos gondolatokat tartalmaz. Mégsem e közvetlen, kicédulázható ismeretanyag értékét módszerben látom, ahogy Józsa filozófiai, társadalomelméleti és marxista módon foglalkozott témakörével. Mindegyik vonatkozásban társtalanul álló munka e monográfia, a magyar strukturalizmus legjelentősebb teljesítménye, nemzetközi szinten is számon tartandó különvélemény, egyéni elgondolás. Kár, hogy már nem a szerző életében jelenik majd meg valamilyen világnyelven is, hiszen erre egész tudományosságunk hírnevének érdekében sort kellene keríteni.

VOIGT VILMOS

Révész György: Bevezetés a formális nyelvek elméletébe

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 154 l.

A formális nyelvek fogalmát NOAM CHOMSKY vezette be az ötvenes évek végén, az ő nevéhez fűződnek a formális nyelvekkel foglalkozó első, matematikai szigorúsággal megírt tanulmányok is. Chomsky célja azonban nem az volt, hogy ezzel a számítástechni-

kát vagy a matematikát gazdagítsa, ő elsősorban arra gondolt, hogy formális eszközökkel könnyebben vizsgálhatók a természetes nyelvek modellálására megalkotott grammatikák tulajdonságai. Amint föltűnik egy új grammatikai modell, első és legfontosabb kérdés annak eldöntése, hogy ez a modell valóban új-e, azaz, hogy többet vagy mást tud-e, mint a már ismert grammatikai modellek. Vagy: ismerve a természetes nyelvek fontosabb tulajdonságait, nyilvánvaló, hogy modellálásukra nem alkalmas (nem elegendő) egy környezettől független grammatika. Ha mármost kiderül, hogy egy javasolt modell csupán annyit „tud", mint egy a környezettől független grammatika, akkor ebből már következik, hogy ez a modell nem alkalmas a természetes nyelvek modellálására. Matematikai módszerekkel az is könnyen eldönthető, hogy egy új szabály bevezetése milyen következményekkel jár az egész grammatikára nézve. Azt is tudjuk, hogy a transzformációs szabályok néhány, formális szempontból kellemetlen tulajdonsággal rendelkeznek és ezek miatt olyan grammatikai modellek megalkotására kell törekedni, amelyekben nincsenek transzformációk, vagy legalábbis amelyekben a transzformációk száma minimális és jól körülhatárolt. Köztudott dolog, hogy az elméleti igényű nyelvleírás formalizálásra törekszik, éppen ezért a formális nyelvek elmélete igen fontos segédeszköz az „elméleti" nyelvész számára.

Révész György munkáját elsősorban a számítástechnika szakemberei számára írta, de a nyelvészek is haszonnal forgathatják, annál is inkább, mert nem tételez fel különösebb matematikai előismereteket. Tárgyalásmódja világos, könnyen érthető; a könyv általános nyelvész szakosok számára tankönyvként is ajánlható.

A szerző munkájában a klasszikus témák mindegyikét tárgyalja; a fejezetcímek jól tájékoztatnak a tartalomról: 1. A formális nyelv fogalma, 2. Nyelvekre értelmezett műveletek, 3. Környezetfüggetlen nyelvek, 4. Környezetfüggő nyelvek, 5. Mondatszerkezetű nyelvek, 6. Automaták és nyelvek kapcsolata, 7. Eldönthetőség, 8. Bonyolultság, 9. A szintaktikai elemzés. Az utolsó fejezetben röviden szó esik a szintaxis és a szemantika kapcsolatáról is.

A munka matematikai érdemeiről és esetleges hiányosságairól e helyen nem kívánok szólni. Nyelvészeti jelentőségére már fentebb utaltam. Nyelvész szemmel talán csak azt sajnálhatjuk, hogy Révész György megállt a klasszikus témáknál és a transzformációk formalizálását célzó munkákra már nem tér ki.

A „Bevezetés a formális nyelvek elméletébe" hézagpótló mű, hasonló jellegű munka magyar nyelven eddig nem jelent meg. Bízom abban, hogy nemcsak a hazai „matematikai" nyelvészek szűk köre számára lesz hasznos olvasmány, hanem eljut a nem matematikai nyelvészek kezébe is.

Kiefer Ferenc

M. Miller: The Logic of Language Development in Early Childhood

Springer Series in Language and Communication 3. Springer-Verlag, Berlin—Heidelberg—New York, 1979. XVI + 478 l.

A könyvet német eredetiből fordították angolra. A fényszedésnek köszönhetőleg a német és az angol előszó között mindössze egy hónap különbség van. Azonban maga a munka mégis előbb készült el. A német változat, amely a szerzőnek a frankfurti egyetemen végzett 1971—76 közötti kutatási eredményeiről számol be, lényegében 1975 elején készen állt. Azóta sűrűn jelentek meg újabb munkák a kérdésről, amelyek elméletileg hasonló érdeklődésűek, ám korábbi életszakaszban vizsgálják a folyamatot. Miller az első értelmes szóképzéstől a négyéves születésnapig vezeti végig a nyelvi fejlődést, különös tekintettel 16-tól a 23. hónapig terjedő időszakra. Összesen két német leánygyermek nyelvi fejlődését kísérte figyelemmel és végzett ezzel kapcsolatban részletes elemzést.

A fordításnak többek közt az is célja volt, hogy a német nyelvű példákat az annak megfelelő angol nyelvűre alakítsák át, mivel a kutatások mindkét nyelvterületen intenzíven folynak.

A könyv szerzője nyelvi és pszichológiai folyamatokat vizsgál, a nyelvi logika kialakulásáról ad világos képet. Legfontosabb mérési fogalma a „kifejezés átlagos hossza" (mean length of utterance = MLU), ami nem pontosan azonos a gyermek egy-egy szóbeli megnyilatkozásának átlagos szószámával, hanem inkább a morfémák számának átlagértékével. Megjegyezhető, hogy ez az érték — bár elég sokat mond a fejlődésről — nem ad képet az eloszlási függvényről (mint ahogy például a Mandelbrot-Fucks-féle eloszlási görbe), ami talán további elemzésekre adhatna lehetőséget. A szerző azonban

elsősorban a nyelvi logika fejlődését vizsgálja, nem pedig a nyelv saját belső szerkezetét, ami a kísérleti esetben adott (az anya nyelve).

Így is nagyon érdekes különbségek adódnak a két vizsgált gyermek között, például a 19–20. hónapban teljesen azonosan MLU = 1, később azonban ez erősen szétválik és Meike a 22. hónapban már MLU = 1,75 értékkel rendelkezik, míg Simone kifejezési szerkezete még a 23. hónapban is csak MLU = 1,45.

A 180 lapos teljes németnyelvű adattárral ellátott munka nyelvi logikával foglalkozó kutatókon kívül elsősorban a gyógypedagógusokat érdekelheti, mivel az MLU meghatározások segítségével bő lehetőség nyílik a kor szerinti nyelvi készség mérésére és összehasonlítására.

TARNÓCZY TAMÁS

TARTALOM

KIEFER FERENC: A kérdő mondatról [Questions] 273

BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók [Природа языково сообщения и языковые функции] 293

VARGA LÁSZLÓ: A magyar intonáció — funkcionális szempontból [Hungarian Intonation — from a Functional Point of View] 313

DEBRECZENI ÁRPÁD: A hindi igerendszer néhány főbb sajátosságának rövid áttekintése [A Comprehensive Study of the Main Particularities of the Hindi Verbal System] 341

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HONTI LÁSZLÓ: A finnugor alapnyelvi affrikáták kvantitásáról [Zur Frage nach der Quantität der Affrikaten in der finnisch-ugrischen Grundsprache] 361

SZIJ ENIKŐ: A finnugor rokonságnév-kutatás forrásairól, módszereiről és eredményeiről [К вопросу об источниках, методах и некоторые выводы в связи с исследованием финно-угорских терминов родства] 371

RIESE, TIMOTHY: Some Aspects of the Conditional Sentence in the Vogul Language 383

Тамбовцев, Ю. А.: Количественные характеристики центрально-заднерядных гласных первого слога в сыгвинском говоре мансийского языка 394

NYÍRI ANTAL: Még egyszer *szén* szavunk eredetéről meg egy szófejtés-szemléleti kérdésről és annak következményeiről [Noch einmal über den Ursprung des ung. Wortes *szén* 'Kohle' ferner: über eine sonderbare Etymologie-Anschauung und über deren Folge] 396

HUNYADI LÁSZLÓ: A magyar fókuszképzés egy újabb esete [A New Case of Hungarian Focusing] 402

VEKERDI JÓZSEF: Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez [Sprachgeschichtliches zur Urgeschichte der Zigeuner] 415

VARGA JÁNOS: A pluralitás és konnektivitás mint a részleges nyelvi szolidaritás jele [Множественность и совместность как признак частичной языковой солидарности] 422

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Kustaa Gideon Vilkuna 1902—1980 433

JANURIK TAMÁS: Korenchy Éva 1943—1980 436

BERECZKI GÁBOR: Erdődi József 1908—1980 439

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Denis Sinor (szerk.): Studies in Finno-Ugric Linguistics 440

HONTI LÁSZLÓ: Bátori István: Russen und Finnougrier 449

CSEPREGI MÁRTA: Auli Hakulinen—Fred Karlsson: Nykusuomen lauseoppia 452

HONTI LÁSZLÓ: Kaarina Karttunen: Nykyslangin sanakirja 460

VOIGT VILMOS: Lembit Vaba: Läti laensõnad eesti keeles 461

HONTI LÁSZLÓ: Wolfgang Steinitz: Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie 463
NYÍRI ANTAL: Mutató A Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez 466
BAKOS FERENC: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből 467
GÓSY MÁRIA: Vértes O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig 471
NIEDERMÜLLER PÉTER: Lauri Honko—Vilmos Voigt (szerk.): Genre, Structure and Reproduction in Oral Literature 473
VOIGT VILMOS: Józsa Péter: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika 474
KIEFER FERENC: Révész György: Bevezetés a formális nyelvek elméletébe 476
TARNÓCZY TAMÁS: M. Miller: The Logic of Language Development in Early Childhood 477

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. V. 8. — Terjedelem: 18,2 (A/5) ív

82.9620 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfejebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ≈≈≈ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 35,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 70,— Ft

INDEX: 25 668
ISSN 0029—6791

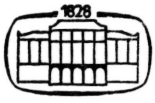

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST